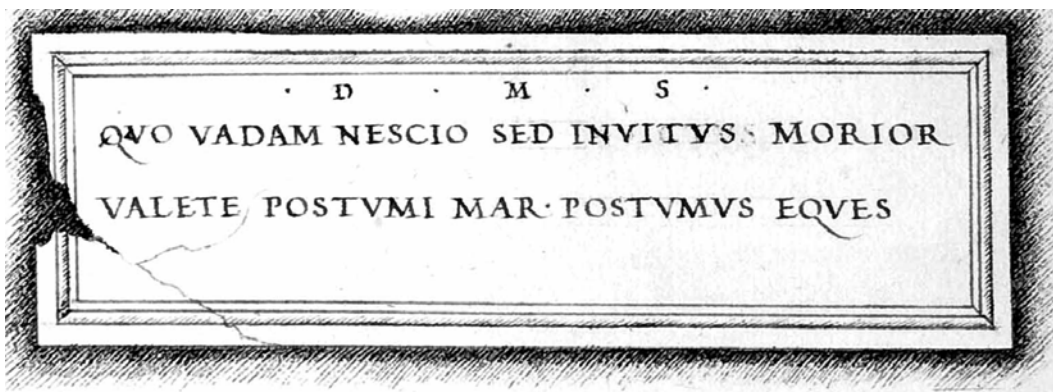

ESTUDI I EDICIÓ DE LES INSCRIPCIONS
LLATINES FALSES D'HISPÀNIA
(CA. 1440-1550)

GERARD GONZÁLEZ GERMAIN

Tesi Doctoral dirigida pels doctors
Joan Carbonell Manils i Helena Gimeno Pascual

Facultat de Filosofia i Lletres
Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana
2011

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA
Facultat de Filosofia i Lletres
Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana

Estudi i edició de les inscripcions llatines falses
d'Hispania (ca. 1440-1550)

GERARD GONZÁLEZ GERMAIN

Tesi Doctoral dirigida pels doctors
Joan Carbonell Manils i Helena Gimeno Pascual

2011

*Com que tot és mentida, ja no cal
dubtar de res...*

S. Alzamora, *L'escenari del crim*

Veruntamen sciendum est Ioa. Camertem, Nic. Sipontinum et Pomponium Laetum aetate sua et nostra Iovianum Pontanum aliosque complures huiusmodi quaedam scripsisse et, ut erant antiquitatis admiratores maximi et aemuli, eos puto multa hisce similia, ut indoctos eluderent et doctos tentarent, confinxisse, vel ut gentem aliquam ornarent antiquitatis testimonio vel alia de causa; quod alios quoque tum Romae tum alibi fecisse scio, maxime in Hispania.

J. Matal, BAV, ms. Vat. Lat. 8495, f. 11v

AGRAÏMENTS

Als meus directors de tesi, el Joan Carbonell i l'Helena Gimeno. Al Joan, a més de les incomptables hores que ha dedicat a aquest treball, li agraeixo especialment el privilegi d'haver pogut investigar conjuntament amb ell des d'un bon inici; al seu costat he après tant acadèmicament com humanament. A l'Helena li vull agrair sincerament la confiança que des del primer moment va dipositar en mi i en aquesta tesi, i que sens dubte m'ha donat ànims per portar-la endavant. Bona part del valor que puguin tenir aquestes pàgines és d'ella: seva va ser la proposta inicial i, en molts aspectes, el meu treball ha estat una continuació natural del que ella va realitzar a la seva Tesi; només desitjo que n'aconsegueixi estar a l'alçada.

Als membres del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana de la UAB, on he estudiat i treballat sense interrupció els darrers nou anys. A tots els professors que s'han interessat pel meu treball, i als que amb els seus comentaris i correccions l'han millorat: el Jordi Cortadella, el Toni Iglesias i el Jordi Pàmias, entre altres. Als becaris del Departament, amb qui he compartit feina i esbarjo a parts desiguals, i molt especialment a la Nereida, la Kaisa, l'Ainoa i l'Adrià.

Als centres que m'han acollit: l'Università degli Studi di Tor Vergata (Roma), on vaig estudiar epigrafia per primera vegada encara com a Erasmus, i a la Università degli Studi di Firenze i al Warburg Institute, on he pogut dur a terme una part important d'aquesta recerca. Un afectuós agraiement al Centro CIL II i a tota la gent que hi he conegut, que m'ha ajudat en tot moment i m'ha tractat sempre de manera exquisida. Als bibliotecaris que, en el meu modest *Iter Italicum* personal, m'han atès i ajudat a trobar manuscrits mal catalogats i de vegades del tot oblidats.

Als amics de l'Institut Secretari Coloma: la Laura, l'Esther, la Mireia, l'Anna, l'Àlex, l'Alba i la Mònica. Als amics més recents: la Sílvia, el Clément, la Sophie, la Vèlia. Als amics que vaig fer a Roma i a Londres, i que la distància ens ha anat distanciant.

A la meva mare, que em va infondre l'amor per la filologia clàssica (espero que hagi perdonat que em decantés pel llatí), i al meu pare, que ha posat sempre el bri de sentit pràctic dins la família. Al Marcel i a la Mariàngels. A l'àvia Carme i a l'avi Joan, que ja no ho podrà veure. A la família de la Caterina, pel suport que m'ha ofert. A la Caterina, per tot el que hem compartit aquests anys i per haver fet, dia a dia, que el camí valgués la pena.

ALGUNES CONSIDERACIONS FORMALS

1. Per la seva altíssima freqüència al llarg de tota la Tesi, ometem la sigla de les inscripcions quan citem la secció de *falsae vel alienae* del *CIL* II (distingides per un asterisc). Així doncs, «410*» farà sempre referència a *CIL* II 410*.

2. Citem els textos grecs i llatins segons les abreviatures del *Greek-English Dictionary* de Liddell & Scott i del *Thesaurus Linguae Latinae*, respectivament.

3. Per als noms dels humanistes dels s. XV i XVI, hem seguit les formes emprades més habitualment als estudis d'humanisme i epigrafia; en els casos en què no hi havia una forma preferent, hem emprat la versió romànica per als humanistes d'Itàlia i Espanya i la llatina per als humanistes del nord d'Europa.

4. Per a les biblioteques citades amb més freqüència, hem emprat les sigles següents:

BAV = Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana

BL = Londres, British Library

BML = Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana

BNCF = Florència, Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze

BNE = Madrid, Biblioteca Nacional de España

RAH = Madrid, Real Academia de la Historia

ÍNDIX

Agraïments.....	I
Algunes consideracions formals.....	II
Índex.....	III
0. Introducció.....	1
0.1. Origen de l'estudi i estat de la qüestió.....	1
0.2. Objecte d'estudi.....	5
0.3. Plantejament i objectius de la Tesi.....	9
0.4. Estructura de la Tesi.....	13
1. Aproximació a la visió de la Hispània romana en la historiografia peninsular del s. XIII a principis del s. XVI.....	19
1.1. De les cròniques medievals castellanques a la segona meitat del XV.....	19
1.2. L'antiguitat romana en les cròniques d'Espanya durant el regnat dels Reis Catòlics (1474-1516).....	24
1.3. Annio da Viterbo i la historiografia espanyola del s. XVI.....	30
1.4. Florián de Ocampo: la penetració de la falsificació epigràfica en la historiografia.....	33
1.5. El paper de l'epigrafia i l'arqueologia clàssiques en la historiografia espanyola a finals del s. XV i principis del XVI.....	34
2. Catàleg de fonts dels falsos epigràfics hispànics del s. XV a Gruter.....	39
2.1. Consideracions prèvies.....	39
2.2. Catàleg.....	41
2.3. Apèndix. Manuscrits consultats i descartats.....	89
3. Principals línies de difusió dels falsos hispànics del s. XV a la segona meitat del s. XVI.....	91
3.1. Consideracions prèvies.....	91
3.2. <i>Corpus Cyriacorum</i>	92
3.3. <i>Antiquissimus Hispanus</i>	101
3.4. <i>Antiquus Hispanus</i>	104
3.5. De l' <i>Antiquus</i> a Ocampo: <i>itineraria Hispanica</i> de Nettucci, Accursio i Mameranus.....	116
3.6. Florián de Ocampo.....	119
3.7. Humanistes de la segona meitat del s. XVI.....	129
4. Edició crítica de les inscripcions falses d'Hispània des del s. XV fins al 1550.....	141
4.1. Criteris d'edició.....	141

4.2. <i>Siglae et notae</i>	144
4.3. Edició crítica [núm. 1-104].....	147
4.4. <i>Indices epigraphici</i>	425
5. Conclusions.....	443
5.1. Un apunt sobre la difusió epigràfica a l'Espanya humanística.....	443
5.2. Anàlisi dels falsos epigràfics hispànics editats.....	444
5.3. Els falsos epigràfics hispànics d'inicis del s. XVI en el seu context històric.....	456
6. Riassunto e conclusioni (in italiano).....	469
6.1. Riassunto.....	469
6.2. Conclusioni.....	476
6.2.1. Un appunto sulla diffusione epigrafica nella Spagna umanistica.....	476
6.2.2. Analisi dei falsi epigrafici ispanici editi.....	477
6.2.3. I falsi epigrafici ispanici dei primi anni del XVI secolo nel loro contesto storico.....	490
7. Índexs.....	501
7.1. Índex de noms (s. XIII-XVII).....	501
7.2. Índex de llocs clàssics.....	504
7.3. Índex de manuscrits.....	510
7.4. Índex d'inscripcions.....	514
8. Bibliografia.....	521
8.1. Bibliografia moderna (posterior a 1850).....	521
8.2. Bibliografia antiga (anterior a 1850).....	549

0. INTRODUCCIÓ

0.1. Origen de l'estudi i estat de la qüestió

La preocupació pels falsos epigràfics hispànics de tradició manuscrita, que ha motivat l'elaboració d'aquesta Tesi Doctoral, és producte, sens dubte, de la recerca col·laborativa que van endegar, ara ja fa gairebé dues dècades, els meus directors de Tesi, el professor Joan Carbonell i la doctora Helena Gimeno. A inicis dels anys noranta, les seves tesis doctorals els portaren a ocupar-se, de forma paral·lela, de l'estudi de l'epigrafia clàssica per part de l'humanisme espanyol del s. XVI, a través, respectivament, de l'epistolari epigràfic d'Antonio Agustín i de l'anàlisi del *codex Valentinus* (BNE ms. 3610).¹

Posteriorment, Carbonell ha continuat tractant, des del camp de la filologia, l'estudi de l'Antiguitat a la segona meitat del s. XVI, mentre que Gimeno, encarregada de la direcció del Centro CIL II i en el marc de la redacció de la nova edició del *CIL II*², s'ha ocupat de l'estudi de les inscripcions autèntiques, tant perdudes com conservades. Malgrat tot, aquest distanciament (acadèmic, però també geogràfic) no només no ha suposat la fi d'aquest treball conjunt, sinó que precisament ha posat més de manifest els punts en comú que uneixen llurs respectives recerques. En efecte, l'estudi de les síl·loges manuscrites, així com de la tradició d'algunes inscripcions especialment conflictives, resulta d'imperiosa necessitat tant per qui vol editar correctament una inscripció perduda com per qui vol conèixer el mètode de treball d'un humanista.

I, sens dubte, parlar d'epigrafia al Renaixement significa parlar de possibles falsos i de falsificacions segures, d'interpolacions, de textos pseudoepigràfics... No en va, Antonio Agustín s'havia vist obligat a dedicar un capítol sencer dels seus *Dialogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades* a identificar i condemnar aquestes falsificacions, i al *codex Valentinus* apareixien més de noranta inscripcions espúries diferents, sovint repetides més d'una vegada. Era lògic, doncs, que, junts o per separat, emprenguessin l'estudi d'alguns textos que eren especialment conflictius pel que fa a la seva autenticitat.²

¹ Vid. CARBONELL 1992 i GIMENO 1997.

² GIMENO 1995a; GIMENO, Helena; MIRÓ, Mònica, «*Carmina para Honorato, obispo de Hispalis: la polémica inscripción del sucesor de san Isidoro*», *Archivo español de arqueología* 72 (1999), p. 241-258; CARBONELL – GIMENO 2002; CARBONELL, Joan, «De carmine Latino epigraphico Lusitano a Resende tradito», dins FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, Concepción; GÓMEZ PALLARÉS, Joan (eds.), *Temptanda Vias. Nuevos estudios sobre la poesía epigráfica latina* [CD-ROM], Bellaterra, UAB, 2006; CARBONELL – GIMENO – STYLOW 2007; CARBONELL, Joan; GIMENO, Helena, «A vueltas

En aquest context, l'anàlisi sistemàtica del conjunt d'inscripcions espúries del Renaixement havia de servir per fornir les característiques bàsiques del procés de falsificació que havia tingut lloc a la Península. Aquesta tasca era imprescindible per poder confrontar amb garanties els casos encara per resoldre d'inscripcions *suspectae* amb la resta de falsificacions coetànies segures, però requeria, per volum de temps i treball, una Tesi Doctoral per ser portada a terme.

Fou així, doncs, com a la tardor de 2007 els meus futurs directors de Tesi em posaren al davant alguns folis reproduïts d'una còpia setcentista del recull de Diego de Covarrubias, que presentaven una elevadíssima proporció de falsos, i m'oferiren de dedicar els següents anys de la meua vida acadèmica a l'estudi d'unes inscripcions que no només eren espúries, sinó que, a més, mai no havien estat realment gravades.

El desenvolupament d'aquesta línia de recerca particular podria semblar anecdòtica, però no deixa de tenir certes concommitàncies amb l'atenció que, en el camp científic, han rebut les inscripcions espúries els darrers vint anys. En efecte, aquest període ha vist un augment considerable del volum total d'estudis dedicats a la qüestió, però, a més, cal destacar que aquestes aproximacions s'han realitzat tant des de l'àmbit estricte de l'epigrafia com de l'humanisme i, més tangencialment, també des d'estudis relacionats amb la historiografia i la història de l'art.

Fent un brevíssim repàs de l'estudi modern de la falsificació epigràfica, hom pot constatar que, fins la segona meitat del s. XX, la recerca al voltant dels falsos epigràfics no passa de ser esporàdica, tant a nivell global³ com en el context espanyol.⁴ És possible que la mateixa inclusió d'aquests textos en l'edició del *CIL* suposés un progrés tan significatiu (ja que era la primera vegada que apareixien sistemàticament recollits i separats dels autèntics, amb un altíssim grau d'encert) que va fer innecessaris, durant força temps, ulteriors estudis específics.

L'increment decisiu de l'atenció que rebien els falsos no es va produir fins a la dècada dels seixanta, quan comencen a publicar-se estudis individuals dedicats a les

con la placa de *Nativola* (CIL II²/5, 652). Nuevos elementos para la reflexión», *Sylloge epigraphica Barcinonensis* 8 (2010), p. 73-96; per últim, CARBONELL – GIMENO – GONZÁLEZ GERMAIN 2011.

³ Una excepció la constitueix ABBOT (1908), que precisament ja destacava la mancança d'un estudi global de la falsificació epigràfica: «No one seems to have studied in a comprehensive way epigraphical forgery and the methods which are employed in detecting it, although there is no field of classical study in which dishonesty has brought such confusion, as in epigraphy, and, on the other hand, in no investigations have scholars displayed more acuteness than they have shown in detecting spurious inscriptions» (p. 22).

⁴ En l'àmbit hispànic, l'únic treball que val la pena mencionar, dedicat majorment als ploms del Sacromonte, és RODRÍGUEZ DE BERLANGA, Manuel, «Estudios epigráficos de algunas inscripciones falsas», *Revista de la Asociación artístico-arqueológica-barcelonesa* 7 (1898), p. 505-520; 8 (1898), p. 569-581; 9 (1898), p. 633-648; 10 (1898), p. 697-725; 11 (1899), p. 2-11; 12 (1899), p. 84-99. Durant la redacció del *CIL* II, però, Hübner havia dedicat també algun treball monogràfic a la qüestió: HÜBNER, Emil, «Inchriften von Carmona. Trigueros und Franco, zwei spanische Inschriftensammler», *Rheinisches Museum* 17 (1862), p. 228-268.

inscripcions classificades al *CIL* entre les falses;⁵ però, més important encara, és llavors que diverses obres de referència, tant del camp de l'epigrafia com de l'humanisme, dediquen algunes pàgines a tractar el fenomen de la falsificació.⁶ Potser no és casualitat que tot això coincideixi amb un nou impuls en l'estudi dels falsos (literaris, però també epigràfics) d'Annio da Viterbo,⁷ així com amb un important treball sobre Pirro Ligorio.⁸ Per últim, cap a finals de la dècada apareixen diversos treballs producte de la recerca sobre la falsificació epigràfica a Itàlia als segles XVIII i XIX, que comportà l'adquisició de nombroses peces espúries per part dels grans col·leccionistes de l'època.⁹ Aquests treballs han servit tot sovint, i fins a l'actualitat, com a model metodològic per a les posteriors recerques realitzades en aquest àmbit.¹⁰

És, però, a partir dels anys noranta en què s'ha intensificat de manera notable l'estudi dels falsos epigràfics,¹¹ molt especialment a la Península Ibèrica.¹² No és casual el fet que aquest interès hagi estat paral·lel al que ha experimentat, en els mateixos anys, l'estudi de la tradició epigràfica al Renaixement.¹³ A més, però, els falsos han estat objecte de consideració d'altres àmbits acadèmics, que s'han interessat pel fenomen mateix de la falsificació¹⁴ i per la seva empremta

⁵ TERNES, Charles-Marie, «Notes d'épigraphie luxembourgeoise: les *falsae* répertoriées au CIL XIII», *Revue belge de philologie et d'histoire* 47:1 (1969), p. 79-89. Per a l'epigrafia hispànica destaquem MOMIGLIANO 1964.

⁶ Calabi dedica en la primera part del seu manual una secció a la «critica dei falsi» (CALABI 1968, p. 68-71) així com una altra a les «falsificazioni» (ibid. p. 76-80); paral·lelament, Guarducci tractà àmpliament del fenomen en l'àmbit grec (GUARDUCCI 1967); per últim, Weiss dedicava igualment unes pàgines a la falsificació en el capítol referent a l'epigrafia del seu estudi cabdal *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity* (WEISS 1969, p. 164-165). Entre els manuals posteriors que han tractat la qüestió, destaquem DI STEFANO 1987, p. 195-198.

⁷ Destaquem WEISS 1962; id., «An Unknown Epigraphic Tract by Annio of Viterbo», dins BRAND, Charles Peter; FOSTER, Kenelm; LIMENTANI, Uberto (eds.), *Italian Studies Presented to E. R. Vincent*, Cambridge, Heffer, 1962, p. 101-120; TIGERSTEDT 1964.

⁸ MANDOWSKY – MITCHELL 1963. Els autors, però, defensen que els falsos de Ligorio s'han de contextualitzar en l'època de l'autor, el qual no mereixeria, doncs, l'acusació d'haver actuat de mala fe.

⁹ PANCIERA, Silvio, *Un falsario del primo ottocento. Girolamo Asquini e l'epigrafia antica delle Venezie*, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 1970; BILLANOVICH 1967; ead., «Falsificazioni epigrafiche di Girolamo Asquini», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 36 (1973), p. 338-354. Aquesta mateixa línia d'investigació ha estat posteriorment continuada per MENNELLA, Giovanni, «Un apografo di iscrizioni latine e greche dalla bottega di Bartolomeo Cavaceppi», *Italia Medioevale e Umanistica* 19 (1976), p. 389-412, i PRETO, Paolo, «Una lunga storia di falsi e falsari», *Mediterranea. Ricerche storiche* 6 (2006), p. 11-38 (19-24).

¹⁰ Una anàlisi sintètica i brillant, encara avui del tot vigent, es troba a BILLANOVICH 1967, p. 25-42.

¹¹ Alguns dels estudis no referents als falsos hispànics més destacats (a més dels dedicats a Ligorio, per als quals vid. infra, p. 4 n. 18), són: GREGORI, Gian Luca, *Genealogie estensi e falsificazione epigrafica*, Roma, Quasar, 1990; id., «Recupero di CIL V 215* a Roma», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 86 (1991), p. 291-295; SOLIN 2008.

¹² El congrés celebrat a Bordeaux el 1981 (*Épigraphie hispanique. Problèmes de méthode et d'édition*) i publicat a ÉTIENNE 1984 va avançar l'interès de la següent dècada tant pel problema de la falsificació com de la tradició manuscrita. Quant a la primera qüestió, vid. FABRE – MAYER 1984 i LE ROUX, Patrick, «Autour de la notion d'inscription fausse», dins ÉTIENNE 1984, p. 175-180.

¹³ Assenyalem, només als últims anys, l'aparició de monogràfics com GIONTA 2005, STENHOUSE 2005, GUZMÁN ALMAGRO 2008 i VUILLEUMIER – LAURENS 2010, així com un nombre important de les contribucions a BIANCA – CAPECCHI – DESIDERI 2009 i la publicació pòstuma de dues conferències d'Augusto Campana llegendades entre 1956 i 1961 (CAMPANA 2005). En l'àmbit hispànic, la necessitat d'aquest estudi el va posar de manifest MAYER (1984), i el trobem majorment desenvolupat en els treballs de Carbonell, Gimeno, Espluga i Guzmán Almagro. L'aparició de catàlegs de manuscrits epigràfics (BUONOCORE 2004, HERNANDO SOBRINO 2009 i, *lato sensu*, ABASCAL – CEBRIÁN 2005) suposa un instrument de gran utilitat per a aquesta recerca.

¹⁴ En aquest sentit, dues exposicions museístiques realitzades en pocs anys de diferència i dedicades a peces falses van incloure inscripcions; l'any 1988 va tenir lloc al Cabinet des Médailles et Antiques de París l'exposició *Vrai ou faux? Copier, imiter, falsifier* (vid. HELLMANN, Marie-Christine, «Les fausses inscriptions», dins *Vrai ou faux? Copier, imiter, falsifier*, Catàleg de l'exposició, Paris, Bibliothèque Nationale, 1991, p. 23-26), i el 1990 l'exposició *Fake? The Art of Deception* al British Museum de Londres (vid. JONES, Mark; CRADDOCK, Paul; BARKER, Nicolas (eds.), *Fake? The Art of*

historiogràfica.¹⁵ Igualment, els estudiosos del col·leccionisme al Renaixement han dedicat un interès major a l'àmbit epigràfic, cosa que ha posat més de manifest la importància de l'estudi dels reculls d'inscripcions més enllà del camp estricte de l'epigrafia.¹⁶

Tot això, doncs, ha contribuït a posar sobre la taula la forta vinculació existent entre l'estudi de l'epigrafia clàssica al Renaixement i el fenomen de la falsificació.¹⁷ A Itàlia, sense cap mena de dubte, el cas més àmpliament estudiat ha estat el de Pirro Ligorio.¹⁸ A la Península Ibèrica, Mayer ha dedicat algun treball de caràcter general a la qüestió,¹⁹ i disposem també d'estudis sobre les figures de falsaris com Resende²⁰ i Román de la Higuera,²¹ però han predominat majorment els estudis concrets d'inscripcions falses.²²

Els avenços en el camp de la tradició epigràfica del Renaixement, però, només es poden considerar parcials, ja que l'estudi de nous manuscrits o de certs grups d'inscripcions no ha repercutit en una actualització integral de les línies de difusió de

Deception, Catàleg de l'exposició, London, The Trustees of the British Museum, 1990, i JONES, Mark (ed.), *Why Fakes Matter: Essays on Problems of Authenticity* (London, 7-10 June 1990), London, The Trustees of the British Museum, 1992).

¹⁵ Sense tractar específicament l'epigrafia, però de gran impacte en l'estudi de la producció d'exemplars falsos al llarg de la història, són GRAFTON 1990 i, en l'àmbit hispànic, CARO BAROJA 1991. Un dels casos més estudiats per la historiografia és el d'Annio da Viterbo, per al qual vid. infra, p. 30-33.

¹⁶ En primer lloc, cal destacar els estudis de la prof. Sara Magister publicats a *Xenia antiqua* entre 1998 i 2001. Igualment, vegeu CAVALLARO 2007 i CHRISTIAN, Kathleen Wren, *Empire Without End. Antiquities Collections in Renaissance Rome, c. 1350-1527*, New Haven-London, Yale University Press, 2010. Per a l'Espanya dels s. XVI i XVII, vid. MORÁN 2010. Un altre treball recent del camp de la història de l'art en què s'integren els falsos epigràfics del Renaixement és WOOD 2008 (*praes.* p. 258-260).

¹⁷ Una prova d'això és el fet que STENHOUSE (2005, p. 75-98) dedica exclusivament a la falsificació un dels cinc capítols de la seva obra.

¹⁸ Qui més s'ha dedicat a la qüestió és la prof. Vagenheim, a partir del seu estudi fonamental a VAGENHEIM 1987; entre els nombrosos treballs sobre Ligorio que ha realitzat des de llavors i fins a l'actualitat, esmentem els més relacionats amb la falsificació: VAGENHEIM, Ginette, «La falsification chez Pirro Ligorio. À la lumière des *Fasti Capitolini* et des inscriptions de Préneste», *Eutopia* 3:1-2 (1994), p. 67-113; ead., «Pirro Ligorio et la falsification. À propos du Golfe de Santa Eufèmia dans la Calabre antique et de CIL X 1008*», *Minima epigraphica et papyrologica* 5 (2001), p. 425-449; ead., «Pirro Ligorio e le false iscrizioni della collezione di antichità del cardinale Rodolfo Pio da Carpi», dins ROSSI, Manuela (cur.), *Alberto III e Rodolfo Pio da Carpi. Collezionisti e Mecenati*, Tavagnacco, Arti grafiche friulane, 2004, p. 109-121. També Solin s'ha ocupat de Ligorio, sobretot en relació amb la col·lecció de Pio da Carpi; vid. SOLIN, Heikki, «Ligorianiana und Verwandtes. Zur Problematik epigraphischer Fälschungen», dins GÜNTER, Rosemarie; REBENICH, Stefan (eds.), *E fontibus haurire. Beiträge zur römischen Geschichte und zu ihren Hilfswissenschaften*, Paderborn, Schöningh, 1994, p. 335-351; id., «Analecta epigraphica CCXXIII-CCXXX», *Arctos* 39 (2005), p. 159-199 (184-191).

¹⁹ FABRE – MAYER 1984, MAYER 1991, id. 1998a.

²⁰ D'Encarnação és qui més ha tractat la qüestió; vid. D'ENCARNAÇÃO, José, «Autenticidade em epigrafia. As inscrições de Cuba e Vila Nova da Baronia», *Arquivo de Beja* 28 (1971), p. 57-62; id. 1991; id. 2002; id., «Uma inscrição romana de Évora forjada por André de Resende», *A Cidade de Évora* 7 (2007/08), p. 213-218. A més, vid. SPANN, Philip, «Lagobriga Expunged: Renaissance Forgeries and the Sertorian War», *Transactions of the American Philological Association* 111 (1981), p. 229-235.

²¹ HERNANDO SOBRINO 2002; ead., «De parroquia en parroquia. Notas de epigrafía orensana de Jerónimo Román de la Higuera», dins CONDE, Pedro; VELÁZQUEZ, Isabel (eds.), *La filología latina. Mil años más*, 3 vols., Madrid, Sociedad de estudios latinos, 2009, III, p. 1907-1923; ead., «Jerónimo Román de la Higuera y la epigrafía de Ibañerando (Cáceres)», *Zephyrus* 63 (2009), 185-203.

²² Citem a continuació només els treballs dedicats a inscripcions falses del Renaixement i que no pretenen qüestionar-ne la falsedat: BELTRÁN FORTES, José, «Una inscripción falsa de la *Hypnerotomachia Poliphili* atribuida erróneamente a Teba (Málaga)», *Faventia* 9:2 (1987), p. 119-133 (per a CIL II²/7, 35*); VELAZA 1991 (per a 385*-388*; cf. però GONZÁLEZ GERMAIN – CARBONELL 2009); CORELL 1995 (per a 373*); WIEGELS 2001 (per a 106* i 107*); BROCH – CORTADELLA – GARRIDO 2002, 2002a i 2004 (per a 421*); ESPLUGA, Xavier, «Patriotisme de clocher. Tres inscripcions falses del Ampurdán (CIL II 428*, 429* y 4624)», dins ALONSO DEL REAL, Concepción et. al. (eds.), *Urbs Aeterna. Actas y colaboraciones del coloquio internacional Roma entre la literatura y la historia: Homenaje a la prof. Carmen Castillo*, Pamplona, Universidad de Navarra, 2003, p. 423-439; GUZMÁN ALMAGRO 2004 (per a 383*); HERNANDO SOBRINO 2007 (per a 278*); ESPLUGA 2011 (per a 149*).

l'epigrafia establertes pel *CIL* per a la restitució de les inscripcions no conservades (així com dels falsos de tradició manuscrita).²³ Això és observable en la majoria de nous *corpora* d'inscripcions, on s'utilitza la informació del *CIL* per a la tradició de l'epígraf (sense ser revisada) i, com a màxim, s'hi incorpora algun nou manuscrit d'especial importància. Aquesta situació és encara més evident en el cas dels falsos que ens ocupen: en conservar-se només en manuscrits i primeres edicions (i essent la majoria d'ells indiscutiblement falsos), quan han estat reeditats per *corpora* regionals o per la nova edició del *CIL* II² s'ha utilitzat sempre com a base el text establert per Hübner.²⁴ Això ha impedit, d'una banda, que l'estudi dels textos falsos pogués beneficiar el de les inscripcions autèntiques, tot aportant noves informacions sobre la creació i difusió dels reculls i col·leccions epigràfiques,²⁵ i, de l'altra, ha provocat que els estudis dedicats a les falsificacions hagin hagut de partir d'una base textual certament deficient, ja que no només l'edició del *CIL* ha quedat en molts aspectes desfasada, sinó que la secció dedicada a les *falsae* és clarament inferior (quantitativament i qualitativa) a la secció principal de l'obra.²⁶

0.2. Objecte d'estudi

Bona part dels estudis dedicats als falsos epigràfics inclouen una reflexió sobre què s'entén per 'fals' en el camp de l'epigrafia. Això ha comportat de vegades un intent de classificació en què aquest terme es limita a una tipologia més precisa, a la qual s'oposen altres denominacions ('còpia', 'imitació', etc.) i que engloben igualment epígrafs 'no autèntics'. Com que a la resta de la Tesi parlarem contínuament d'epígrafs 'falsos' o 'espuris', val la pena que precisem aquí quina definició hem adoptat nosaltres.

Cal advertir, primer de tot, que qualsevol delimitació o classificació apriorística dels falsos no pot tenir en compte la qüestió dels motius, ja que la seva casuística és

²³ Així ho ha fet notar recentment PETRUCCI, Armando, «Premessa», dins CAMPANA 2005, p. 1-3 (2): «Tuttavia quelle ricerche [sc. gli studi epigrafici degli umanisti italiani], sebbene integrate più tardi da meno numerosi ma valentissimi continuatori di quella grande generazione [sc. di Mommsen e De Rossi], tra i quali emergono Christian Huelsen e Angelo Silvagni, non sembrano avere trovato nelle generazioni successive la fortuna e lo sviluppo che richiedevano, e nel progredire fatale della specializzazione gli stessi cultori di epigrafia classica sembrano oggi piuttosto incuriosi di un campo di studi e di un materiale di ricerca che tanto da vicino li riguarda e può dare ancora grandi contributi alla loro disciplina».

²⁴ L'últim volum fins ara publicat, el segon fascicle del *CIL* II²/14, malgrat no proposar una revisió del text proposat per Hübner, ha suposat un avançament positiu pel que fa a l'interès dels falsos, ja que s'hi indica alguna nova font manuscrita, així com alguns dels estudis més recents que han generat, i la majoria de textos reben un mínim comentari.

²⁵ Així ho defensà MAYER (1991, p. 492): «(...) los elementos sospechosos, aún cuando se revelan, son también una página de la historia de la epigrafía y merecen una atención especial, paralela a su depuración del *corpus* de las inscripciones auténticas. Su filiación, el estudio de su origen, de su técnica de composición deparan a veces sorpresas agradables y en ocasiones datos muy útiles para la constitución y afianzamiento de la colección de los epígrafes auténticos».

²⁶ Aquesta crítica ja la va expressar BILLANOVICH (1967, p. 27): «se il *CIL* ha posto in testa a ogni volume una sezione di lapidi 'falsae vel alienae', ha poi dedicato a queste sezioni indagini tanto meno accurate di quelle condotte sui pezzi autentici, e quindi le ha accompagnate con commenti molto poveri, che ci forniscono solo scarse e malsicure notizie».

tan gran (i no sempre evident) que es corre el risc de perdre de vista les característiques comunes del fenomen.²⁷ Així doncs, les dues variables que entren en joc són la intencionalitat de l'autor (element sens dubte conflictiu, però essencial per poder parlar efectivament d'una 'falsificació') i la dels mitjans emprats, que afecta directament el format final que adopta l'objecte resultant.²⁸

Així, Calabi distingeix les falsificacions de les imitacions (és a dir, la influència de l'epigrafia clàssica per a utilitzacions modernes), i dintre de les primeres parla de «falsi involuntari» i «falsi voluntari», entenent per involuntàries les transcripcions d'epígrafs conservats a la literatura i altres casos similars.²⁹ Per la seva banda, Di Stefano separa els falsos (ja siguin «cartacei» o «lapidei») de les còpies i els calcs.³⁰ Altres vegades s'ha adoptat una classificació pròpia del camp de la falsificació artística, per distingir els actes de 'falsificar', 'falsejar', 'imitar' i 'copiar'.³¹

La dificultat afegida que presenta l'epigrafia és que ha de fer front a falsificacions formalment molt diverses, que van des de la purament literària a l'arqueològica. En la literària, a més, es difumina la línia que separa la creació d'un objecte nou de la manipulació d'un objecte antic (ja que es tracta sempre de còpies i no d'originals), distinció que permet discernir entre una 'falsificació' i un 'falsejament'. Igualment, les dificultats en la lectura i interpretació d'epígrafs antics han produït nombroses alteracions del tot involuntàries, que, en conseqüència, han de ser excloses completament de l'àmbit de la falsificació.

Podem il·lustrar aquesta problemàtica llistant els tres mecanismes principals que permeten l'aparició d'un text 'no autèntic'. Volem fer èmfasi en el fet que es tracta d'una classificació en què tant el concepte de la intencionalitat com el de mitjà de creació (per alteració o fabricació) tenen un caràcter gairebé progressiu, on és molt difícil establir fronteres absolutes i en què el pas d'una forma a una altra és molt més subtil del que podria semblar:

a) *Còpia d'una inscripció*. Pot ser gravada una inscripció conservada en mal estat o ser copiada (per escrit o sobre un suport material) una inscripció que hem

²⁷ Així, GRAFTON (1990, p. 37) afirma: «(...) forgery has served far too many ends for any simple thesis to tie them up in a single explanatory knot». Per la seva banda, CARO BAROJA (1991, p. 17) ja comença la seva obra advertint: «el demonio que provoca a la falsificación tienta a toda clase de seres humanos».

²⁸ Ens basem en la divisió que establí Grafton en tres variables diferents, els mitjans (*means*), els motius (*motive*) i l'oportunitat (*opportunity*); cf. GRAFTON 1990, p. 37-68.

²⁹ CALABI 1968, p. 76-84.

³⁰ DI STEFANO 1987, p. 195-198.

³¹ Així a MORA 1988, p. 348. Tanmateix, tampoc no hi ha una classificació única en el camp de l'art; així, en ocasions només es distingeix entre còpia, imitació i falsificació (vid. supra, p. 3 n. 14), mentre que en un monogràfic recent (CRADDOCK, Paul, *Scientific Investigation of Copies, Fakes and Forgeries*, Amsterdam, Elsevier, 2009, p. 11) trobem una divisió entre «a forgery, that is, a whole new work in imitation of something else; a fake, that is, an object that has been altered such that it appears to be something else, usually more valuable; a pastiche, that is, something made up of unrelated pieces; a genuine object that has been deceptively restored, such that serious damage is hidden or disguised».

conservat només per tradició manuscrita. Igualment, una inscripció pot ser atribuïda a un altre lloc sense patir cap alteració.

b) *Interpolació d'una inscripció*. Una inscripció pot ser alterada en el procés de còpia per una mala conservació de la pedra, per dotar el text de coherència (quan no s'entén), o per voluntat del lapicida (quan es vol introduir algun misatge aliè al text conservat). Les abreviatures poden desenvolupar-se (correctament o amb errors), i es pot intentar completar aquells espais on ja no es pot llegir res. Per últim, es pot afegir una paraula, un sintagma o tota una frase en una inscripció conservada en bon estat.

c) *Creació d'un fals*. Es pot emprar una inscripció existent i alterar-la completament, o aprofitar-ne algun vers (o l'onomàstica del dedicant, etc.) i inventar la resta. Poden ser fusionades dues o més inscripcions en una de nova, o una inscripció i un text d'un altre suport (una moneda o un text literari). Pot ser forjada a partir de fonts manuscrites (per obtenir el que anomenem un 'fals literari'), a partir d'un altre fals o, en última instància, solament *ope ingenii*.

Així doncs, en el nostre treball, on només hem hagut de fer front a falsificacions de tradició manuscrita, parlem de 'falsos' per a referir-nos a textos creats (sigui quin sigui el seu mètode) amb la intenció de fer-los passar per antics, i que suposen l'aparició efectiva d'un text autònom. En conseqüència, quan la manipulació d'un text epigràfic anterior ha produït un nou epígraf parlem de 'fals', mentre que, quan només n'ha comportat la modificació, parlem de 'interpolació'. Aquesta distinció té l'avantatge de permetre estudiar les falsificacions sense haver d'entrar a discutir la intencionalitat de cada interpolació, sens dubte el cas en què el concepte de voluntarietat és més ambigu i, fins i tot, podríem arribar a parlar d'errors produïts pel subconscient.

La problemàtica de la definició de fals ha estat acompanyada d'un altre debat, que sovint s'ha desenvolupat en el marc dels estudis dedicats a les personalitats acusades (presumptament o bé del tot convictes) d'haver falsificat inscripcions. En aquest sentit, en diverses ocasions la reivindicació d'un humanista (en el camp de l'epigrafia o en d'altres) per part de la crítica científica ha anat acompanyada d'un intent parcial o total d'alliberar-lo d'aquesta 'condemna'.³² Com que els falsos de l'època que ens ocupa són massa evidents com per intentar defensar-ne l'autenticitat, la tesi majorment esgrimida sobre el seu origen ha estat o bé que s'hauria tractat de

³² GUARDUCCI (1967, p. 492, i ead., «Ciriaco e l'epigrafia», dins PACI – SCOCCHIA 1998, p. 169-172 [172]), per exemple, atribueix l'acusació de Mommsen a Ciriaco al fet d'haver escrit inscripcions renaixentistes i d'haver traduït epígrafs del grec, obviant tanmateix la presència de nombroses inscripcions realment falses en els manuscrits ciriacans, com havia demostrat ZIEBARTH (1905, *praes.* p. 196-197 i 254-255).

falsos anteriors dels quals un determinat humanista hauria estat víctima,³³ o bé que el fenomen s'ha de contextualitzar en el seu moment històric, per al qual no seria vàlid parlar d'una veritable 'falsificació'.³⁴

Pel que fa al primer dels dos arguments exposats, és cert que l'aparició d'un fals en un recull concret no permet de culpar-ne automàticament l'autor, però sí que serveix per determinar el moment, l'espai i l'entorn cultural en què hauria estat creat; en aquest sentit, en la Tesi no fem tant d'èmfasi en les possibles autories concretes d'un fals com en l'estudi del text en ell mateix i de la seva recepció més immediata.

Pel que fa al segon argument, més enllà de la valoració ètica dels motius del falsari –que sí permetria destriar falsos creats per raons crematístiques de falsos com els que estudiem en aquest treball-, defensem que l'autor d'un text epigràfic és del tot conscient de la distinció entre els textos que ha vist *in situ* o bé en un recull manuscrit i els que ha creat i intenta 'infiltrar' entre els textos autèntics (i les falsificacions anteriors). Al nostre entendre, la diferència entre el Renaixement i l'actualitat, en tot cas, no es troba en la línia que separa el que és autèntic del que és fals, sinó en les repercussions (legals i de rebuig científic i social) que comporta l'acte de la falsificació.³⁵

Així doncs, certament cal evitar de 'condemnar' els falsaris humanistes amb el mateix criteri amb què en condemnariem un en l'actualitat. No és d'estranyar, en el mateix sentit, que humanistes de primera línia s'hagin dedicat a la falsificació, i aquest fet no ha de comportar una disminució en la consideració de la seva vàlua intel·lectual ni de la seva aportació als diferents camps de l'humanisme. En conseqüència, al llarg de la Tesi parlarem de 'falsos', 'falsaris' i 'falsificacions' en tant que resultat d'un acte conscient i voluntari, però deslligant aquests mots de qualsevol judici de valor al respecte.

³³ Amb aquest argument s'ha intentat defensar, sense raó, Annio da Viterbo (cf. TIGERSTEDT 1964, p. 298-299). DE ROSSI (*ICVR* II, p. 374) va suggerir que aquest podia ser l'origen dels falsos ciriacans d'Hispania: «ego autem vereor, ne ab eo male credulo [sc. eae falsitates] propagatae sint, minime decipiente sed decepto fraude ludicatoris». Per últim, recentment s'ha argumentat que aquest podria ser realment el cas de Cándido María Trigueros (s. XVIII), que Hübner va condemnar com a falsari; vid. REMESAL 2003.

³⁴ Així, MANDOWSKY – MITCHELL 1963, *praes.* p. 50-51. Amb el mateix argument, Guarducci ha trovat per a Feliciano «qualche giustificazione –o, almeno, qualche attenuante- nella diffusa mentalità di quei tempi, che faceva apparire lecito ciò che ad una più raffinata coscienza di rigore scientifico sembra del tutto illecito» (GUARDUCCI 1968, p. 492), així com per a Ligorio, que «non merita di essere additato come oggetto di particolare biasimo fra gli uomini dell'età sua» (p. 493). La mateixa postura adopta MORA 1988 (en relació amb Trigueros) i sembla expressar MAYER (1998a, p. 9) quan afirma: «tampoc no cal endinsar-se en la justificació de la composició d'un fals, sovint de caràcter didàctic i buscant una versemblança propera al que el falsari creu –i gairebé sempre de bona fe- que pot ésser la realitat: és un element retòric més del discurs demostratiu que l'amenitza, el reforça i el documenta».

³⁵ Ni tan sols això ha impedit que continuïn produint-se, en l'actualitat, nous actes de falsificació; el més recent i conegut, en l'àmbit hispànic, és el 'descobriment', durant les excavacions a Iruña-Veleia del 2005-2006, de centenars de grafitis sobre ceràmica escrits en llatí i èuscar; vid. GORROCHATEGI, Joaquín, «*Hic et nunc*. Falsificaciones contemporáneas. El caso de Iruña-Veleia», dins CARBONELL, Joan; GIMENO, Helena; MORALEJO, José Luis (eds.), *El monumento epigráfico en contextos secundarios. Procesos de reutilización, interpretación y falsificación*, Bellaterra, UAB, en premsa.

0.3. Plantejament i objectius de la Tesi

L'estat de la investigació que hem delimitat anteriorment ha determinat, en bona part, la delimitació del nostre tema de recerca i l'enfocament que hem adoptat a la Tesi Doctoral. En efecte, la nostra intenció ha estat que el treball pogués ser d'utilitat per als estudiosos dels diversos camps de recerca que s'han vist afectats més directament per la falsificació epigràfica del Renaixement: els epigrafistes, interessats majorment en els textos epigràfics autèntics de tradició manuscrita; els estudiosos de l'humanisme, el centre d'atenció dels quals són els actors principals d'aquesta falsificació (com a autors, crítics o difusors); i els historiadors, tant els interessats en la historiografia d'època moderna (envaïda per les inscripcions espúries) com els que vulguin enfocar de forma transversal i diacrònica el fenomen de la falsificació.

En aquest sentit, més que pretendre resoldre totes les problemàtiques associades a aquests textos, hem intentat oferir un estudi de base que aportés unes primeres claus interpretatives bàsiques per permetre d'avançar en la comprensió d'un fenomen inherentment interdisciplinari, des d'una perspectiva àmplia però amb el rigor que ofereix una anàlisi sistemàtica.

Hem dividit en quatre punts els grans objectius que ens hem proposat d'acomplir amb la realització d'aquesta Tesi. La fixació d'aquests objectius ens ha servit per determinar els aspectes que havíem de tractar al llarg del treball, que són exposats ordenadament en l'apartat següent dedicat a l'estructura de la Tesi, i per descartar altres aspectes relacionats amb el nostre tema de recerca i que haurien pogut igualment rebre la nostra atenció, però que finalment no hem abordat per no correspondre's amb aquests objectius.

Així doncs, un primer objectiu, necessàriament previ a qualsevol tipus d'anàlisi de forma o contingut de les inscripcions, ha estat el de fixar amb claredat els textos que conformen el nostre estudi. Entenem aquesta idea de 'fixació' des d'un triple vessant, que ha implicat la realització de tres processos consecutius: determinar els criteris amb els quals seleccionar el *corpus* de textos a editar; ordenar el conjunt de tal manera que s'observin els subgrups de què està constituït, i establir amb més precisió del que ho va fer Hübner el text de les inscripcions espúries.

El primer d'aquests tres passos, el de determinar uns criteris que serveixin per seleccionar els textos a editar, és sempre una qüestió complexa en tractar-se de falsificacions. Els criteris establerts en el *CIL*, en aquest sentit, no poden servir de referència, ja que les seccions dedicades a les *inscriptiones falsae vel alienae* tenen la finalitat d'evitar en el futur aparents 'descobriments' d'inscripcions omeses pel *CIL* i, en

conseqüència, reporten tot allò que eventualment podria semblar que manca a la secció principal: així, hi trobem, juntament amb les falsificacions pròpiament dites, inscripcions mal localitzades i textos no epigràfics confosos en un moment determinat amb inscripcions.

La decisió que hem pres ha estat la de seguir un triple criteri: geogràfic, cronològic i formal. Així, hem inclòs únicament aquells textos epigràfics que s'atribueixen inicialment a Hispania, el primer testimoni dels quals es pot datar entre el s. XV i el 1550, i que podem afirmar, d'acord amb les seves característiques formals i el context en què apareixen, que pretenien passar per inscripcions llatines d'època romana. L'aplicació d'aquests criteris, però, no ha resultat sempre fàcil; la dificultat més evident la trobem en els casos en què es dubta de l'autenticitat o falsedat d'una inscripció, però també hi ha situacions en què els primers testimonis no es posen d'acord en la localització d'un fals, en què es dubta del moment de fabricació d'un text o bé, com ja hem exposat, en què cal destriar entre un procés de falsificació i el d'una confusió o interpolació involuntària.

Quant a l'ordenació de les inscripcions, tampoc no hem seguit el criteri geogràfic del *CIL*, sinó que hem emprat un criteri cronològic, ja que aquest resulta molt més definidor de la tipologia dels falsos³⁶ i, per tant, ofereix una perspectiva més fidedigna de la seva evolució. Davant de la dificultat de determinar el moment de creació de cada text, hem optat per utilitzar com a punt de referència la datació del primer testimoni que el reporta.

Per últim, la fixació del text significava, *de facto*, escometre una tasca clarament filològica: la realització d'una edició crítica que comportés la comprovació sistemàtica de totes les fonts, manuscrites i impreses. Com hem assenyalat, amb l'excepció d'alguna inscripció que havia rebut un estudi específic, la majoria no havia estat pròpiament editada des de l'obra de Hübner, que si bé ofereix un llistat força exhaustiu de les fonts on apareix cada text i que ell o els seus col·laboradors van manejar, no esmenta sinó esporàdicament les variants no acceptades. Malgrat tot el que comportava la realització d'una nova edició, teníem clar que la revisió i l'establiment dels textos era una tasca essencial que havia de precedir qualsevol intent d'anàlisi i que, a més, només podia ser duta a terme des de l'estudi de tot el conjunt de textos.

³⁶ Aquest fet ja el va advertir ABBOT (1908, p. 23): «conclusions based on national or geographical considerations must be drawn with great care, for (...) an examination of the spurious inscriptions shows that the composition of them is characteristic of a particular period rather than of a given region.»

El segon objectiu que ens hem marcat, en relació amb el que acabem de tractar, és el que afecta l'edició crítica. En aquest sentit, la primera dificultat que hem hagut d'afrontar ha estat l'adequació dels criteris bàsics de la crítica textual als nostres textos, de naturalesa pretesament epigràfica i que remunten a processos de creació diferents.³⁷ Malgrat que no es tracta d'un enfocament innovador i ja els autors del *CIL* van fer ús del mètode de Lachmann, cal tenir en compte que aquests només l'empraren parcialment i a discreció i, si bé és cert que van establir diversos arquètips en el procés de còpia d'inscripcions, no van fer ús efectiu de subarquètips i es limitaren a utilitzar, de forma prioritària, alguns *codices optimi*.

Fent de la necessitat virtut, hem procurat que la feina oculta que qualsevol edició crítica sempre comporta pogués ser aprofitada més enllà de l'estudi particular dels nostres falsos. Al nostre entendre, els àmbits als quals el nostre estudi de fonts pot resultar de més interès són dos: d'una banda, i de forma primordial, el camp de l'epigrafia de tradició manuscrita, per a l'estudi de les inscripcions autèntiques perdudes o parcialment conservades; i, d'altra banda, el camp de l'humanisme i la història de la cultura, per poder avaluar el nivell de penetració i les vies de difusió de les inscripcions falses (reflex força fidel del conjunt de l'epigrafia hispànica) en les obres manuscrites i impreses.

El fet de voler donar resposta a aquestes dues línies de recerca ens ha impel·lit a no limitar la nostra recerca de fonts, com és norma habitual en les edicions crítiques, a aquells testimonis que ocupen una posició més propera a l'arquètip. Encara que aquesta hagués estat la nostra intenció, hauria sigut molt difícil limitar el nombre de fonts, ja que els textos que analitzem provenen de diversos arquètips que apareixen en un arc cronològic d'uns cent anys; així, testimonis clarament secundaris per a un text sorgit el 1480 resulten primordials per a un altre text de mitjan s. XVI. Així doncs, hem preferit limitar cronològicament la recerca de fonts als segles XV i XVI i reportar el màxim nombre possible de testimonis d'aquests dos segles, cosa que permet posar en evidència quins textos, en quins períodes i dins de quins tipus d'obres i autors van gaudir d'una major difusió.

Paral·lelament, hem plantejat l'anàlisi de la difusió dels textos espuris en funció dels conjunts d'inscripcions hispàniques en què aquests apareixen, estudiant de forma global l'origen i la transmissió d'aquests arquètips. D'aquesta manera, les conclusions

³⁷ Hem tractat dels límits i les possibilitats que ofereix la crítica textual a l'estudi dels textos epigràfics de tradició manuscrita a GONZÁLEZ GERMAIN (en premsa, 4). Vegeu igualment les consideracions que hem fet infra, p. 91-92.

que n'hem extret no només fan referència al conjunt de falsos, sinó també a les inscripcions autèntiques que es transmeteren juntament amb aquests.

El tercer objectiu plantejat ha estat el d'analitzar les inscripcions falses que editem, tant de forma individual com general. Això ha comportat la realització d'un comentari específic per a cada text, així com d'una anàlisi global de les característiques comunes dels conjunts de textos més significatius, per als quals l'extrapolació oferiria una major fiabilitat i era més representativa.

Quant al comentari particular de cada inscripció, hauria estat inviable pretendre abordar tots els aspectes possibles d'anàlisi que oferien els textos, majorment si tenim en compte que una part important d'aquests no havia rebut mai l'atenció de la crítica. En aquest sentit, ens hem abstingut d'assenyalar per a cada epígraf els arguments que el permeten d'identificar com a fals, ja que la gran majoria d'ells ja van ser correctament identificats com a tals pel *CIL*; les excepcions, del tot necessàries, han estat aquells textos dels quals la crítica posterior ha defensat l'autenticitat, així com els dos casos en què postulem la falsedat d'epígrafs acceptats fins ara com a autèntics. Igualment, no hem tractat els diversos aspectes de l'antiguitat clàssica esmentats en cada text, ja que el fet de ser espuris els fa en ells mateixos irrellevants, si més no per al coneixement de la civilització romana mateixa; una altra cosa és que aquesta informació pugui ser rellevant quant a la visió dels humanistes sobre l'època antiga.

Així doncs, l'atenció dels nostres comentaris l'hem centrada, en primer lloc, a intentar explicar el procés de creació de cada text. Amb aquesta finalitat, hem assenyalat tots aquells elements per als quals ens ha estat possible determinar l'origen, ja sigui perquè provenen d'un nombre limitat de fonts clàssiques conegudes en el moment de la falsificació; perquè procedeixen d'un testimoni coetani corrupte, cosa que permetia d'identificar l'error comú; o bé perquè la formulació del fals demostra la dependència d'una font concreta, ja sigui literària, epigràfica o fins i tot numismàtica. En segon lloc, hem posat de manifest les característiques que es repeteixen en diversos falsos, ja que aquestes coincidències ens han servit com a base de l'anàlisi global dels falsos. I, en tercer lloc, hem hagut d'oferir una interpretació de la inscripció sempre que el sentit d'aquesta no resulta evident, bé per problemes de caire textual, bé per la dificultat d'ubicar una localització reportada per les fonts o bé perquè el contingut del text sembla ser del tot incongruent.

El quart i últim dels objectius principals de la nostra Tesi ha estat el de contextualitzar les inscripcions de la nostra edició més enllà de l'àmbit estrictament textual, més enllà també dels reculls epigràfics en què aquestes apareixen, per posar-

les en relació amb el seu moment d'aparició. No en va, en tant que creacions literàries (en la major part dels casos, malauradament d'autoria desconeguda), són producte dels condicionants socials i culturals del seu temps i reflecteixen les idees del seu autor. En aquest sentit, ens sembla obvi considerar que la creació de més d'un centenar de textos no pot ser producte d'un simple entreteniment. Igualment, com ja s'ha assenyalat, la preocupació pel passat romà a la Península Ibèrica no pot desvincular-se dels esforços dedicats, a partir de la segona meitat del s. XV, per redactar una crònica general d'Espanya que adopti el model de la nova historiografia humanística provinent d'Itàlia i que legitimi la 'nació' tot just creada a partir de la unió de Ferran d'Aragó i Isabel de Castella.

Sense cap mena de dubte, la realització d'aquest objectiu suposa, per a un filòleg, un repte no pas senzill, ja que implica endinsar-se en un terreny i en una època que no li són propis: el de la historiografia espanyola del Renaixement. I, tanmateix, creiem que oferir l'edició dels textos amb un comentari a nivell únicament textual hauria pogut ser apreciat des de la disciplina filològica, però hauria resultat de poca utilitat per a especialistes d'altres àrees com els historiadors, que potser són els que es veuen més afectats pel fenomen de la falsificació epigràfica. És tasca del filòleg, doncs, acompanyar la seva edició dels comentaris i la contextualització necessaris per tal que el text que edita sigui comprensible i el més útil possible per als qui no tenen necessàriament experiència en llegir un aparat crític.

0.4. Estructura de la Tesi

La Tesi es divideix en cinc capítols principals, a través dels quals hem desenvolupat els diferents objectius plantejats en l'apartat anterior.

En el capítol primer («Aproximació a la visió de la Hispània romana en la historiografia peninsular del s. XIII a principis del s. XVI»), exposem, de manera succinta, el tractament ideològic que ha rebut per part de la historiografia espanyola el període romà. Malgrat que el centre d'atenció el posem en les cròniques generals del regnat dels Reis Catòlics i de Carles V, ja que és en aquest moment en què té lloc la fabricació massiva de falsos hispànics, hem cregut interessant de veure l'evolució històrica de les ideologies predominants. Per això hem adoptat uns límits cronològics més extensos, que van de les cròniques castellanques del s. XIII fins a la *Cronica* de Florián de Ocampo, moment en què la historiografia espanyola i la falsificació epigràfica col·lideixen.

Al final d'aquest capítol, hem dedicat algunes pàgines a traçar el desenvolupament de l'epigrafia (a partir de l'interès creixent que reben la geografia, la

toponímia i l'arqueologia clàssiques) al si de la historiografia espanyola, procés que té lloc precisament entre la segona meitat del s. XV i els primers anys del s. XVI. A més de ser un aspecte molt menys estudiat pels especialistes, creiem que pot ser interessant de comparar el coneixement epigràfic que revelen els reculls epigràfics i les falsificacions hispàniques amb la seva utilització per part dels historiadors coetanis.

El segon capítol («Catàleg de fonts dels falsos epigràfics hispànics del s. XV a Gruter») recull totes les fonts que apareixen a l'edició crítica, fent d'aquesta manera la funció que té l'*index auctorum* als volums del *CIL*. A la vegada, però, aprofitem per comentar tots aquells aspectes contextuais i codicològics que creiem que són rellevants per determinar el paper d'una obra en el procés de difusió dels reculls epigràfics.

El límit cronològic, fixat per la publicació de les *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani* (1603) de Gruter, l'hem establert, d'una banda, pel fet que és una de les últimes obres en què es fa un ús extens de fonts manuscrites i, d'altra banda, perquè aquest recull fou utilitzat per a la identificació de les inscripcions gairebé fins a l'aparició del *CIL*. Per últim, com ens havíem marcat als objectius, hem intentat que el catàleg pogués resultar útil en ell mateix i de forma autònoma a la nostra edició. Amb aquesta finalitat hem realitzat un catàleg exhaustiu, que recull sistemàticament els manuscrits i els impresos amb falsos i totes les inscripcions espúries editades per Hübner (i no només les aparegudes fins al 1550), de tal manera que és un reflex de l'abast de la difusió de la falsificació epigràfica hispànica al Renaixement i, a més, pot servir per a futurs estudis dels textos que no editem.

El tercer capítol («Principals línies de difusió dels falsos hispànics del s. XV a la segona meitat del s. XVI») està dedicat a qüestions de crítica textual (aplicada, això sí, des d'una perspectiva àmplia) i pretén escatir les línies més importants a través de les quals es van difondre els arquètips principals on apareixen els falsos. La base del nostre estudi són els treballs realitzats amb anterioritat, en què tenen un paper molt destacat els editors del *CIL*. Una de les innovacions principals que realitzem, però, és la utilització de subarquètips per tal d'agrupar diversos reculls, fet habitual en les edicions crítiques filològiques, però dels quals el *CIL* (malgrat inferir sovint la seva existència) no va fer un ús efectiu. Nosaltres, en voler realitzar l'edició seguint els principis de la crítica textual, ens hem vist obligats a fer-ne ús, i els diferents subarquètips que establím en aquest capítol són els que posteriorment són emprats en l'edició.

Volem fer èmfasi, però, que totes les relacions estemmàtiques que establim tenen caràcter general i que, per tant, no es poden aplicar de manera automàtica a tots els textos que conformen un conjunt. En efecte, el gran nivell de *contaminatio* (a més d'*emendatio*) que trobem en els reculls epigràfics del Renaixement obliga a comprovar sistemàticament si un text particular ha seguit realment la línia de difusió principal del seu conjunt.

Per últim, volem constatar que no hem pogut solucionar tots els problemes que la tradició epigràfica hispànica d'aquesta època planteja, i estem convençuts que en el futur serà possible d'avançar (i en algun cas de corregir) algunes de les hipòtesis que hem plantejat. Amb tot, creiem que hem estat capaços d'aportar noves conclusions a nivell estemmàtic per alguns dels grans arquètips de l'epigrafia hispànica que apareixen al Renaixement, i que hem pogut integrar un nombre prou significatiu de testimonis nous en les línies generals delineades. Així doncs, tenim la convicció que l'estat en què deixem la qüestió, malgrat que no sigui ni molt menys definitiu, sí que és suficientment estable com per poder afrontar l'edició dels nostres textos amb unes mínimes garanties d'èxit.

El quart capítol («Edició crítica de les inscripcions falses d'Hispania des del s. XV fins al 1550») el conforma l'edició crítica pròpiament dita, i és el nucli principal de la Tesi. Com es podrà comprovar a primera vista, el format que hem adoptat coincideix en gran mesura amb el del *CIL*, fins al punt d'adoptar el llatí com a idioma en la fitxa de les inscripcions, en la variant pròpia del *CIL*. Aquesta ha estat una tria del tot voluntària, ja que no només continua sent aquesta l'obra de referència per a tots els epigrafistes (i encara més especialment en el cas dels falsos, la majoria dels quals no disposa de noves edicions en *corpora* posteriors), sinó que el fet de trobar-se actualment en curs la nova edició del *CIL* II² demostra, al nostre entendre, l'absoluta vigència d'aquest model.

Els dos aspectes principals en què ens hem apartat del format del *CIL* han estat l'adopció de criteris estrictament de crítica textual per a l'edició del text i la realització dels comentaris de les inscripcions. Quant a la primera qüestió, a la qual ja ens hem referit anteriorment, volem fer notar que això ha comportat la realització d'aparats crítics molt més extensos que els del *CIL* i, fins i tot, que els de la majoria d'edicions crítiques actuals de textos literaris. Dues han estat les raons que ens han portat a no escurçar-los (cosa que sens dubte n'hauria facilitat la lectura): a) les conclusions estemmàtiques a les quals hem arribat en el tercer capítol es basen en errors conjuntius i separatius observats en els textos que editem, i limitant la seva

indicació estàvem dificultant (i en alguns casos directament impedit) la comprovació de les conclusions a les quals havíem arribat, i b) és evident que un dels motius de la brevetat habitual dels aparats crítics és simplement de caràcter econòmic; el fet de tractar-se d'una Tesi Doctoral i no d'una publicació editorial ens ha permès obviar aquesta limitació. Això sí, hem omès algunes indicacions menors (sobretot a nivell ortogràfic) que no aportaven informació a nivell estemmàtic, ja que, si s'haguessin inclòs sistemàticament, els aparats crítics haurien resultat tan extensos que la seva consulta hauria estat excessivament feixuga.

Cal notar que les quatre primeres inscripcions de l'edició representen un cas especial respecte de la resta. Com que es tracta de textos creats a Itàlia al si de reculls extrahispànics, no hem pogut traçar per als seus testimonis més directes línies estemmàtiques precises. En conseqüència, l'establiment del text té un caràcter més subjectiu que en la resta de l'edició i no hem pogut estalviar un aparat crític especialment minuciós i amb un ús molt limitat de subarquètips. Només un estudi textual de les síl·loges itàliques del s. XV podrà oferir criteris més precisos per a l'edició d'aquests quatre primers textos.

Pel que fa al comentari de les inscripcions, que va acompanyat de la nostra traducció (del tot necessària per mostrar la interpretació que donem als textos), hem intentat cenyir-nos a les qüestions assenyalades en relació amb el tercer objectiu que hem exposat, mantenint d'aquesta manera una certa coherència interna entre els comentaris.

Un aspecte que, a primer cop d'ull, podria sorprendre als qui estan més avesats a treballar en l'àmbit de la filologia o l'epigrafia clàssica, és que per al comentari de les inscripcions hem seguit un mètode d'anàlisi propi de la recerca humanística, donant sistemàticament prioritat a les fonts accessibles en el moment de cada falsificació, i en els formats amb què aquestes circulaven. Això ens ha portat, pel que fa a les fonts literàries clàssiques, a fer una clara diferenciació entre aquelles amb tota seguretat accessibles (que, a l'Espanya de finals del s. XV i inicis del XVI, correspondrien a aquelles ja impreses) i les de difícil accés (per no haver estat encara publicades o haver-ho estat en una data molt propera o coetània a la falsificació), així com a descartar les que encara no es coneixien. A més, hem comprovat les possibles dependències respecte d'una font grega a través de les traduccions llatines que circulaven al s. XV i, igualment, hem comparat el text de les fonts llatines de les edicions actuals amb les versions en què van circular en els incunables i postincunables. A efectes pràctics, però, quan els errors i les variants no afecten la

relació de la font clàssica amb el text de la inscripció, hem citat els autors clàssics segons el text acceptat a l'actualitat. De la mateixa forma, la recerca de fonts epigràfiques l'hem establerta en tot moment a través de la comparació amb els textos (autèntics i espuris, hispànics i extrahispànics) dels reculls que llavors circulaven, la majoria dels quals apareixen llistats al catàleg de fonts del Capítol 2, descartant les inscripcions conegudes amb posterioritat a la falsificació.

El cinquè capítol («Conclusions») compleix un doble objectiu: en la primera part, oferim una anàlisi global del fenomen de la falsificació hispànica en el període estudiat, especialment centrada en els anys en què es concentra la major producció de falsos (finals del s. XV i principis del s. XVI). És evident, en aquest sentit, que no podem oferir cap conclusió global sobre la falsificació en els reculls provinents de Ciriaco d'Ancona a partir de les tres úniques inscripcions hispàniques que en formen part. En la segona part de les conclusions, en compliment del quart objectiu que ens havíem marcat i recollint l'anàlisi realitzada en el primer capítol, comparem la visió històrica d'Hispania que es desprèn de les fonts historiogràfiques amb la que podem inferir de la falsificació epigràfica, i oferim una possible delimitació del context en què hauria tingut lloc la producció massiva de falsos epigràfics.

El sisè capítol, escrit en italià, el conforma una breu explicació del contingut de la tesi i la repetició de les conclusions del treball, tal com indiquen les directives de la menció Doctor Europeu, i a fi de facilitar la comprensió de la Tesi a aquells especialistes estrangers no avesats a la lectura del català.

Al final del treball, com a capítols setè i vuitè respectivament, presentem els índexs generals i la bibliografia. Hem elaborat quatre índexs diferents: de noms (referits únicament al període humanístic), de llocs clàssics, de manuscrits i d'inscripcions. Quant a la bibliografia, l'hem dividida entre la moderna i l'antiga, fixant l'any 1850 com a límit entre una i l'altra, ja que aquesta data coincideix aproximadament amb la publicació dels primers treballs dels editors del *CIL* i conforma clarament un punt d'inflexió en la història dels estudis epigràfics.

1. APROXIMACIÓ A LA VISIÓ DE LA HISPÀNIA ROMANA EN LA HISTORIOGRAFIA PENINSULAR DEL S. XIII A PRINCIPIS DEL S. XVI

1.1. De les cròniques medievals castellanques a la segona meitat del XV

El passat remot llegendari en les cròniques del s. XIII

Fins al segle XV, les mencions a l'antiguitat romana en les cròniques castellanques acostumen a ser breus i a limitar-se als capítols inicials, de caràcter introductor. El focus d'atenció principal, en realitat, és el regne gòtic i el posterior procés de reconquesta de la Península. Per altra banda, les referències al passat remot d'Hispània estan inevitablement mesclades amb episodis llegendaris provinents tant de la mitologia clàssica (amb Hèrcules i Gerión com a protagonistes principals) com de passatges bíblics (amb Túbal, nét de Noé, com a personatge destacat).³⁸

Els cronistes medievals, en efecte, no introduïen cap innovació determinant respecte de la tradició historiogràfica gòtica, l'obra més coneguda de la qual és la *Historia Gothorum Wandalorum Sueborum* d'Isidor de Sevilla. Va ser llavors quan es van establir com a eixos principals de la historiografia hispànica l'origen gòtic i la fe cristiana.³⁹ Pel que fa a les llegendes fundacionals d'Hispània, el seu origen és encara anterior, ja que els vincles entre Hispània, Hèrcules i Túbal s'havien forjat en els mateixos textos clàssics.⁴⁰ Com va exposar Tate, la utilització que fa cada cronista d'aquesta matèria mítica no és un simple recurs literari per embellir la crònica, sinó que li serveix per posicionar-se des de l'inici ideològicament i identitària.

En la *Historia de rebus Hispanie*, l'arquebisbe de Toledo Rodrigo Jiménez de Rada (ca. 1170-1247), després de mencionar Túbal com a primer poblador de la Península, passa a relatar que Gerión havia estat cabdill de les tres províncies hispàniques. Hèrcules, en canvi, és presentat com el primer invasor,⁴¹ que hauria ocupat Espanya després de vèncer-lo, i que posteriorment hauria deixat la Península

³⁸ Per a tota la tradició historiogràfica anterior als Reis Catòlics (per a una interessant visió panoràmica, cf. KAGAN 2009, p. 18-27), ens limitarem a assenyalar la bibliografia relacionada específicament amb la nostra línia de recerca. Per al desenvolupament del passat llegendari d'Espanya des d'Isidor al s. XV, cf. TATE 1970, p. 13-20; REDONDO 1988, p. 20-22; CABALLERO 2004, p. 398-400; CODOÑER 2008, p. 166-175.

³⁹ Cf. FERNÁNDEZ ALBALADEJO 2007, p. 125-126. L'obra està editada al vol. 83 de la *Patrologia Latina* (ed. Faustino Arévalo i J.-P. Migne, París, 1862, col. 1057-1082).

⁴⁰ Per a la figura de Túbal, des de les fonts postclàssiques fins al Renaixement, vid. LIDA DE MALKIEL, María Rosa, «Túbal, primer fundador de España», dins *Ábaco. Estudios sobre literatura española*, 4 vols., Madrid, Castalia, 1970, III, p. 11-47.

⁴¹ *De rebus...*, 5: «(...) optenta Hispania, immo verius desolata, que a sui principio, quam primo Cetubeles habitarunt, satis prospera felicitate gaudebat, infelices populos, quos longa quies inermes fecerat et ignavos, Grecorum iugo qui naturaliter subditis sunt infesti, gladius Herculis subiugavit» (ed. crítica de J. Fernández Valverde, Turnhout, Brepols, 1987, p. 17).

en herència a un company seu de viatge anomenat Hispà, heroi epònim inventat per Jiménez de Rada mateix. Aquesta visió negativa d'Hèrcules es veu reforçada en atribuir-se a Hispà algunes de les grans construccions amb què tradicionalment se'l relacionava, com les columnes de Cadis, el far de la Corunya i l'aqüeducte de Segòvia.

Jiménez de Rada passa seguidament a narrar l'arribada a la Península dels gots, ometent d'aquesta manera tot el període d'ocupació romana. Per poder conèixer, doncs, la seva valoració al respecte d'aquesta, cal llegir el seu opuscle *Historia Romanorum*, on resumeix breument la història de Roma fins a Juli Cèsar.⁴² Per a l'autor, Roma no només és el primer d'un seguit de pobles que van envair la Península amb anterioritat a l'arribada dels gots, sinó que sota el seu jou Hispània (definida com a *infelix* i *flebilis*) va haver de suportar tota mena de vexacions.⁴³

Els cronistes d'Alfons X el Savi, en redactar la *Estoria de Espanna* (o *Primera crónica general de España*) i la *General Estoria*, tornaven a situar l'inici de la repoblació posterior al diluvi universal amb Túbal, i reprenien el mite d'Hèrcules emprat per Jiménez de Rada, però dividint l'heroi grec en tres personatges homònims diferents, a partir d'una tradició que té l'origen en Ciceró, que distingeix un total de sis Hèrcules.⁴⁴ L'Hèrcules argiu, ara caracteritzat principalment com a savi, hauria estat cridat pels habitants d'Hispania per vèncer Gerión, ara presentat com a tirà, per llegar altra vegada el nou regne a Hispà, que aquest cop apareix com a cosí d'Hèrcules.⁴⁵

L'*Estoria de Espanna* representa un cas excepcional entre les cròniques de l'època, ja que ofereix un discurs extens sobre el període romà de la història d'Espanya. En línies generals, i malgrat que la presència romana no deixa de ser vista com una invasió,⁴⁶ episodis com els de Viriat i Numància són tractats sense un especial èmfasi antiromà, i cabdills com Escipió o Cèsar són presentats de forma positiva.⁴⁷

Així doncs, malgrat les importants diferències de fons, les cròniques de Jiménez de Rada i d'Alfons X comparteixen el paper predominant que s'otorga a

⁴² Editat a FERNÁNDEZ VALVERDE 1979/80. Per a la seva valoració de Roma, cf. GONZÁLEZ RODRÍGUEZ 1981, p. 12-15.

⁴³ *Historia Romanorum*, prol.: «que Romani, Vandali et Suevi, Alani et Silingi et Arabes Machometi, et qualiter Hispanias invaserunt et que ei multiplicata supplicia addiderunt prosequi dignum duxi» (FERNÁNDEZ VALVERDE 1979/80, p. 159); *ibid.*, 9: «verum quia gens Hispana, quiescere nescia, rebellionem contra Romanos denuo suscitavit, iterum veniens Scipio Africanus maiora prioribus exterminia restauravit et iterata rebellia iterata supplicia degustavit et cedibus et incursibus sic totam Hispaniam devastavit et excidia Herculis pro dulcedine memorarent» (FERNÁNDEZ VALVERDE 1979/80, p. 176-177).

⁴⁴ Cic. nat. deor. 3, 42; cf. infra, p. 283.

⁴⁵ Per al passat remot d'Hispania en els cronistes d'Alfons X, cf. GONZÁLEZ RODRÍGUEZ 1981, p. 15-18; MACCORMACK 1992, p. 42-43.

⁴⁶ *Primera Crónica general de España*, prol.: «Et esto fiziemos por que fuesse sabudo el comienço de los espannoles, et de quales yentes fuera Espanna maltrecha; et que sopiessen las batallas que Hercoles de Grecia fizo contra los espannoles, et las mortandades que los romanos fizieron en ellos, (...) et por mostrar la nobleza de los godos (...)» (ed. de R. Menéndez Pidal, Madrid, 1906, p. 4).

⁴⁷ Cf. LUPHER 2003, p. 203-204; MACCORMACK 2005, p. 80-82.

Hèrcules en la llegenda fundacional d'Hispània. Per a Jiménez de Rada, el fet de donar un format vàlid dins els esquemes de la mitologia clàssica sembla ser un intent de fer més accessible el text al públic extrahispànic (motiu pel qual l'obra havia estat redactada en llatí); en el cas d'Alfons X, el tractament extens de la història antiga (tant mitològica com d'època clàssica) li hauria servit per posar de relleu grans figures imperials, especialment Hèrcules i Cèsar, a les quals pretenia equiparar-se.⁴⁸ En qualsevol cas, l'interès per la història més antiga està lligat a l'influent paper que va jugar Castella en la política europea al s. XIII. La pèrdua d'aquest rol polític, que no es recuperà fins la meitat del s. XV, coincideix amb l'abandonament, en el següent segle i mig, de les cròniques generals, així com amb el desprestigi de figures clàssiques i 'internacionals' com la d'Hèrcules, que seran substituïdes per personatges llegendaris autòctons.

Les cròniques 'neogòtiques' d'Alonso de Cartagena i Sánchez de Arévalo

Cal esperar fins a mitjan s. XV per tornar a trobar, en les cròniques castellanques, la construcció d'un discurs sobre l'antiguitat d'Espanya.⁴⁹ Sens dubte, aquest fet s'ha de posar en relació amb l'auge econòmic i la subseqüent intensificació de la política exterior durant els regnats de Joan II (1406-1454) i Enric IV (1454-1474), que es porta a terme malgrat els incessants conflictes interns amb la noblesa castellana, que només arriben a la seva fi amb els Reis Catòlics. L'adveniment de la dinastia dels Trastàmara a la Corona d'Aragó marca l'apropament de les dues corones, que les portarà a la seva definitiva unió; tanmateix, a principis de segle, Ferran d'Antequera, regent i oncle de Joan II, havia cedit molts privilegis castellans als seus fills, en un intent d'estendre la influència dels Trastàmara al regne castellà, però que va acabar amb la seva derrota i expulsió per part de les tropes del rei.

En aquest context, la historiografia castellana, estretament lligada a la figura del rei, comença a posar un clar èmfasi en la reivindicació del regne castellà per sobre de la resta de regnes peninsulars; un dels arguments principals que utilitzen és que la monarquia castellana seria presumptament descendent directa dels antics gots, fet que serveix per legitimar la seva preeminència política.⁵⁰ Aquest corrent 'neogòticista' implica, per evident oposició, el menysteniment de la influència de Roma en la

⁴⁸ Cf. SECRET-CONICET, Leonardo Funes, «La crónica como hecho ideológico: el caso de la *Estoria de España* de Alfonso X», *La corónica* 32:3 (2004), p. 69-89.

⁴⁹ Per a una anàlisi sintètica del tractament de l'antiguitat per part de la historiografia espanyola des del s. XV fins al s. XIX, vid. CORTADELLA, Jordi, «La apropiación del pasado. Leyendas y crítica histórica en la tradición historiográfica española», *Storiografia* 7 (2003), p. 101-115.

⁵⁰ La vinculació d'una monarquia peninsular amb la dinastia visigòtica anterior a la invasió musulmana va tenir lloc a les cròniques d'Astúries cap el s. IX; vid. DÍAZ Y DÍAZ, Manuel, «La historiografía hispana desde la invasión árabe hasta el año 1000», dins *La storiografia altomedievale*, Spoleto, Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1970, p. 313-343.

construcció de la identitat hispànica, que passa a ser una més de les potències que haurien ocupat per la força Espanya fins la seva alliberació gràcies als gots.

Un dels primers formuladors d'aquest corrent va ser Alonso García de Santa María (1384-1456), més conegut com a Alonso (o Alfonso) de Cartagena. Bisbe de Burgos com el seu pare, i ben connectat amb la cort de Joan II de Castella, rebé la seva formació a Castella, a diferència de la major part d'humanistes i historiadors posteriors, que es desplaçaran a Itàlia. Això no obstant, des del 1427 entrà en contacte amb l'humanisme italià del moment, primer a través d'estudiants del Col·legi Espanyol de Bolonya, i després de forma directa en el Concili de Basilea, al qual assistí el 1434 com a representant de la corona castellana; entre els humanistes italians amb qui entrà en contacte destaquen Leonardo Bruni, Poggio Bracciolini, Enea Silvio Piccolomini (futur papa Pius II) o Pier Candido Decembrio.⁵¹

Alonso composà la seva *Anacephaleosis regum Hispaniae* cap a mitjans de segle, usant com a base la *Historia de rebus Hispanie* de Rada.⁵² Alonso, a més de demostrar al llarg de l'obra l'herència directa i única entre reis gots i castellans, defensa una major antiguitat del regne de Castella, ja que aquest hauria estat el territori posseït per Gerion i, per tant, el que hauria passat a mans d'Hèrcules.

Com succeïa amb Jiménez de Rada, per a Alonso de Cartagena, els romans no eren sinó un més dels pobles que havien ocupat Hispania per la força (*tyrannice occupantibus*). Els *Hispani*, a causa de la insolència amb què els romans exercien el govern, s'havien rebel·lat contra ells, però no seria fins a l'arribada dels gots (*exercitus nobilis militiae Gothorum*) que serien finalment expulsats.⁵³

Un altre dels historiadors representants d'aquesta posició ideològica és Rodrigo Sánchez de Arévalo (1404-1470).⁵⁴ Fou protegit d'Alonso de Cartagena, i la seva carrera eclesiàstica i diplomàtica el portà a Roma el 1448, que es convertí en la seva residència permanent fins a la seva mort, i on ocupà el càrrec de *referendarius* dels papes Pius II (E. S. Piccolomini) i Pau II (Pietro Barbo). Assistí al Congrés de Màntua (1459-1461) convocat per Pius II, on va coincidir amb alguns dels humanistes

⁵¹ Cf. LAWRENCE 1990, p. 223-226; GÓMEZ MORENO 1994, p. 70.

⁵² Existeix una edició moderna (amb traducció i estudi introductori) a ESPINOSA FERNÁNDEZ 1989. Cf. TATE 1970, p. 55-73; GONZÁLEZ RODRÍGUEZ 1981, p. 24-27; FERNANDO GALLARDO, Luis, *Alonso de Cartagena. Una biografía política en la Castilla del siglo XV*, Valladolid, Junta de Castilla y León, 2002, p. 277-319; LUPHER 2003, p. 204-205; FERNÁNDEZ ALBALADEJO 2007, p. 128-130.

⁵³ *Anacephaleosis*, IV: «et sic huiusmodi inundationibus diversarum gentium et rituum, magnis temporibus Hispania afflicta fuit, partim Romanis, partim Vandalis, Alanis, Hugnibus et Suevis illam sibi iuxta potentiam suam tyrannice occupantibus, donec exercitus nobilis militiae Gothorum illis expulsis ad illam habitaturus devenit» (ESPINOSA FERNÁNDEZ 1989, I, p. 241); *ibid.*, IV: «aliquibus autem temporibus sic elapsis, cum Romani gubernantes insolenter se ut fieri solet haberent, (...) Hispani ergo proterviam Romanorum non ferentes, rebellare coeperunt» (ESPINOSA FERNÁNDEZ 1989, I, p. 239-240).

⁵⁴ Cf. TATE 1970, p. 74-104; GONZÁLEZ RODRÍGUEZ 1981, p. 27-29; FONTÁN 2002, p. 53; MAZZOCCO 2002, p. 216-218; LUPHER 2003, p. 205-206; FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA 2005, p. 335-336; FERNÁNDEZ ALBALADEJO 2007, p. 130.

hispànics que posteriorment escriurién història, com Alfonso de Palencia i Joan Margarit, així com amb alguns dels humanistes italians de més prestigi, com Flavio Biondo o Francesco Filelfo. Potser fou Pius II mateix qui l'esperonà a escriure historiografia, ja que la seva primera obra sobre la història d'Espanya (*Libellus de situ et descriptione Hispanie et de regibus et regnorum ortu et successu ac de clarioribus bellis et gestis in ea*) data de 1463 i està dedicada al papa;⁵⁵ aquest tractat va constituir la matriu de la seva posterior obra magna, la *Compendiosa historia Hispanica*, impresa a Roma el 1470 amb dedicació a Enric IV. El fet de viure a Itàlia li va permetre de compartir els nous enfocaments de la historiografia humanística: a diferència dels seus predecessors espanyols, en la seva obra va tractar més àmpliament la topografia i la geografia clàssiques, i va utilitzar per primer cop fonts com Heròdot, Polibi, Estrabó i Mela. Però lluny de fer seva la posició ideològica prevalent als cercles humanístics italians, la percepció del menyspreu que es feia de la cultura castellana el va portar a prendre un marcat to reivindicatiu i de confrontació amb Itàlia.

Ja en la introducció de l'obra, fa retrotraure la monarquia castellana molt abans de la destrucció de Troia i de Gerión, mentre que passa per alt la figura d'Hèrcules.⁵⁶ El seu rebuig a l'italicisme queda reflectit, en el passat remot de la Península, en la frontal oposició entre l'element hispànic, vist com a societat rural simple i moralment íntegra, i l'element romà, que es presenta com a invasor i èticament viciat. La victòria dels romans, aconseguida amb extrema dificultat, serà només temporal, ja que finalment seran vençuts pels gots, veritables representants dels valors polítics i ètics del poble castellà i espanyol.

Les tesis defensades per Alonso de Cartagena i Sánchez de Arévalo es basaven en l'emfasització de dues fases històriques, la llegendària preromana i el període visigòtic. En tots dos casos no feien més que reformular idees ja existents en la historiografia castellana, però ara l'objectiu ja no era anul·lar el període d'ocupació musulmana a través de la reivindicació de la continuïtat amb els gots, sinó anul·lar la invasió romana a través de la continuïtat amb el període justament anterior i posterior.⁵⁷

Malgrat l'aparició, a finals del s. XV, d'una historiografia més purament humanística, aquestes idees no desapareixeran del tot en cap moment. A més, seran

⁵⁵ Cf. TATE, Robert Brian, «An Apology for Monarchy. A Study of an Unpublished 15th-Century Castilian Historical Pamphlet», *Romance Philology* 15:2 (1961), p. 111-123.

⁵⁶ Cf. TATE 1970, p. 22-23.

⁵⁷ Cf. MAZZOCCO 2002, p. 217-220; FERNÁNDEZ ALBALADEJO 2007, p. 127-130. Per a la vigència de la *Hispania Gothica* en la historiografia dels s. XV i XVI, vid. CUART 2004, p. 64-66 i 86.

el cultiu perfecte perquè les falsificacions d'Annio de Viterbo, impreses el 1498, tinguin una gran acollida a Espanya, ja que no són sinó la confirmació d'aquesta realitat preromana que s'havia estat reivindicant. En aquest sentit, les tesis antiromanes d'Annio serviran de fil continuador entre el corrent neogòtic de mitjan s. XV i la historiografia de la primera meitat del segle XVI, amb les figures d'Antonio de Nebrija i de Florián de Ocampo al capdavant.

1.2. L'antiquitat romana en les cròniques d'Espanya durant el regnat dels Reis Catòlics (1474-1516)

Els darrers anys del regnat d'Enric IV van estar marcats per la guerra civil (1464-1468) i pels conflictes per la seva successió. La seva mort, el 1474, va conduir a una nova guerra entre els partidaris de la seva filla Joana i els de la seva germanastra Isabel. No obstant això, la victòria definitiva d'Isabel (1479) i la unió de les Corones de Castella i Aragó van donar inici a un període marcat per una unitat política peninsular sense precedents en la història recent, per l'absència d'intestabilitat interna i per una voluntat expansionista en política exterior.

El regnat dels Reis Catòlics coincideix, a més, amb una intensificació dels contactes político-culturals entre Espanya i Itàlia. La presència d'humanistes italians a la Península, on exerceixen de professors, poetes àulics o historiadors, deixa de ser, com havia estat fins aleshores, un fet excepcional: cap el 1470 arriba el poeta Antonio Geraldini, primer vinculat a Joan II d'Aragó i després a Ferran; el 1484 ve Marineo Siculo, del qual parlarem més endavant; el 1488 arriba Pietro Martire d'Anghiera invitat pel segon comte de Tendilla (i nét del marquès de Santillana), i és nomenat el 1510 historiador reial per narrar les cròniques del Nou Món, i Cataldo Parisio Siculo es desplaça el 1485 a Lisboa per educar el fill de Joan II de Portugal.⁵⁸

La influència política d'Espanya en la península itàlica, fins llavors limitada a la Corona d'Aragó, comença també amb els Reis Catòlics: l'elecció, el 1492, d'un papa d'origen hispànic (Alexandre VI, el valencià Roderic de Borja) sembla haver estat afavorida per la influència puixant dels monarques, que el 1496 reben del pòntifex el títol de Reis Catòlics.⁵⁹ A més, a partir de 1495, Espanya entra en conflicte amb França pel control del regne de Nàpols, que tornen a governar a partir de 1504; això atorgarà a Espanya un rol permanent en la política italiana durant els següents dos segles.

⁵⁸ Cf. GÓMEZ MORENO 1994, p. 306; FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA 2005, p. 305-306; PAOLINI, Devid, «Los Reyes Católicos e l'Italia: los humanistas italianos y su relación con España», dins SALVADOR – MOYA 2008, p. 189-205 (201-203).

⁵⁹ Per a les relacions entre els Reis Catòlics i Alexandre VI, vid. FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA 2005, p. 307-326.

L'interès dels Reis Catòlics per la història es pot observar en el gran increment d'historiadors reials durant el seu regnat; el nomenament de cronista reial implicava, a més, un control estricte de les seves obres, com es constata del fet que diversos cronistes (entre els quals Alfonso de Palencia) nomenats per Isabel van caure posteriorment en desgràcia. En clau de política interior, els cronistes (entre altres, Fernando del Pulgar, Diego de Valera i Luis Correa en castellà; Palencia i Nebrija en llatí) es van ocupar dels fets contemporanis, així com dels esdeveniments precedents a l'arribada d'Isabel al tron, no mancats d'ombres i, en conseqüència, necessitats d'una legitimació històrica. L'interès per la història antiga, en canvi, responia a la necessitat de dotar, a nivell internacional, aquesta Espanya incipient d'un discurs historiogràfic que n'expliqués la història i que legitimés el paper polític preeminent que aspirava a jugar en la política europea i del Nou Món.⁶⁰

El primer dels cronistes que van tractar la història antiga sota el regnat dels Reis Catòlics va ser Alfonso de Palencia (1423-1492).⁶¹ Palencia va estar en contacte, en els seus anys de formació, amb Alonso de Cartagena. Entre el 1442 i 1453 va ser a Florència i a Roma, on freqüentà les classes de Georgius Trapezuntius i entrà al servei del cardenal Bessarion. El 1459 va acompanyar l'ambaixador castellà i mecenes Íñigo López de Mendoza y Figueroa, fill del marquès de Santillana i posteriorment comte de Tendilla, al Congrés de Màntua, on va coincidir amb altres importants humanistes hispànics. Des de 1456 al càrrec d'Enric IV, es va passar primer al bàndol del príncep Alfons i, després de la seva mort (1468), al dels Reis Catòlics, però posteriors desavinences amb la reina Isabel van fer que al 1480 aquesta preferís otorgar el càrrec de cronista reial a Fernando del Pulgar, fet que marginà políticament Alfonso. Pel que fa a la seva obra historiogràfica, a més de diverses cròniques dels fets contemporanis (en tres *Decades* amb el títol de *Gesta Hispaniensia ex annalibus suorum dierum collecta*, una darrera *Decas quarta* inacabada i el *Bellum Granatense*), va redactar un *Compendiolum* de geografia i topografia i una obra dedicada exclusivament a l'antiguitat d'Espanya (*De antiquitatibus Hispaniae gentis*), la qual malauradament s'ha perdut.⁶² Segons la reconstrucció que en fa Tate, l'obra hauria estat dividida en dues parts, de deu llibres cadascuna; la primera hauria fet referència

⁶⁰ Cf. KAGAN 2009, p. 46-56.

⁶¹ Per a un estat de la qüestió de la vida i obra d'Alfonso de Palencia, cf. ANTELO, Antonio, «Alfonso de Palencia: historiografía y humanismo en la Castilla del siglo XV», *Espacio, Tiempo y Forma. Serie III, Historia Medieval* 3 (1990), p. 21-40. Per a la seva tasca d'historiador, vid. TATE 1998; CUART 2004, p. 80-85; CODONER 2008a, p. 114-118.

⁶² Per al *Compendiolum*, vid. TATE – MUNDÓ 1975. Per al *De antiquitatibus*, vid. TATE, Robert Brian, «Alfonso de Palencia and his *Antigüedades de España*», dins DEYERMOND, Alan; MACPHERSON, Ian (eds.), *The Age of the Catholic Monarchs 1474-1516*, Liverpool, University Press, 1989, p. 193-196.

a la prehistòria, mentre que la segona hauria estat dedicada a la història romana i gòtica.

El fet que aquesta obra s'hagi perdut fa molt difícil d'intentar hipotitzar la concepció de l'autor al voltant de l'antiguitat d'Espanya. Ara bé, hi ha dues consideracions que val la pena tenir en compte. En primer lloc, és el primer autor, des dels cronistes d'Alfons X, que escriu una obra centrada en la història antiga, iniciant d'aquesta manera una tradició que seguiran a molts pocs anys de distància Joan Margarit i Antonio de Nebrija; i, en segon lloc, sembla obvi hipotitzar que per tal de redactar tota la primera part de l'obra, dedicada a la prehistòria espanyola, devia fer un ús extens de la matèria míticollegendària al seu abast.

Joan Margarit i Pau (1421-1484), cardenal i bisbe de Girona, va estudiar dret canònic i civil a la universitat de Bolonya. Entre 1448 i 1453 va ocupar diversos càrrecs al Vaticà, d'on tornà nomenat bisbe d'Elna. El 1459 assistí, com a representant de la Corona d'Aragó, al Congrés de Màntua impulsat per Pius II. Cap el 1462 fou nomenat bisbe de Girona, i el 1483 cardenal, moment en què va retornar a Roma ja fins la seva mort.

Margarit va compondre uns *Paralipomenon Hispaniae libri X* dedicats exclusivament a la història antiga d'Hispania.⁶³ En un principi, l'obra havia d'arribar fins a l'entrada dels gots a la Península (punt d'inici de bona part de les cròniques medievals àmpliament difoses),⁶⁴ però, en realitat, tots els manuscrits conservats acaben en el període d'August. Aquesta obra representa un trencament amb la tradició historiogràfica espanyola precedent, ja que és la primera a oferir una història dintre del cànon de la historiografia humanística que s'havia desenvolupat a Itàlia, cosa que implicà un rebuig de la major part de les fonts medievals i una utilització molt més exhaustiva de totes les fonts clàssiques, a més d'emprar les obres dels humanistes italians. Com en bona part de les obres de l'època, el pròleg està dirigit a Ferran i Isabel i celebra la unió dels dos reialmes; però, a diferència del que s'havia fet fins aleshores, en lloc de buscar els antecedents d'aquesta unió en els gots, Margarit prefereix utilitzar com a referent històric la unificació aconseguida en època d'August.⁶⁵

⁶³ Per als *Paralipomenon*, vid. CIROT 1905, p. 47-52; TATE 1970, p. 123-182 (reelaborat a TATE 1976, p. 225-283); FONTÁN 2002, p. 37-40, 42-44, 46-48 i 50-52; FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA 2005, p. 336-337; LUCERO, Lluís, «El *Paralipomenon Hispaniae* de Joan Margarit i els humanistes italians», dins BADIA, Lola; CABRÉ, Miriam; MARTÍ, Sadurní (eds.), *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (s. XIII-XV)*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, p. 271-284. L'edició moderna de l'obra l'està realitzant Lluís Lucero com a projecte de tesi doctoral, sota la direcció de Mariàngela Vilallonga.

⁶⁴ *Paralipomenon*, introd.: «finemque operi facturus sum ad Gothorum in Hispaniam ingressum, qui contigit temporibus Honorii et Archadii Augustorum» (cf. TATE 1976, p. 379).

⁶⁵ *Paralipomenon*, dedicatòria: «qui [sc. Ferdinandus et Helisabet] succedentes paternis et avitis regnis, ipsa coniugali copula, utriusque Hispaniae citerioris et ulterioris unionem fecistis, quae a Romanorum et Gothorum temporibus semper divisae, nunquam sub eodem imperio perstiterunt» (cf. TATE 1976, p. 375).

En aquest mateix sentit, Margarit s'aparta de la visió imperialista i invasora que els historiadors hispànics anteriors atribuïen a Roma.⁶⁶ Com ja succeïa en la *Primera Crònica General*, Escipió és vist de forma molt positiva, ja que és a través de l'amistat amb els pobles hispans que aconseguix que aquests es passin al bàndol romà; però Margarit va més lluny, i seguint el relat de les fonts clàssiques, presenta Viriat com un lladre, i no com un heroi de la resistència hispànica. En definitiva, per al bisbe gironí l'elogi d'Hispània no comporta un rebuig de l'herència clàssica, ans el contrari, és a través de l'aportació hispànica a la cultura clàssica que es demostra la seva grandesa. Jeroni Pau (ca. 1458-1497) va estudiar dret canònic i civil en diverses ciutats italianes.⁶⁷ A través de Roderic de Borja (futur papa Alexandre VI), entrà a treballar a la Cúria Vaticana, on romandria fins el 1492, any en què tornà definitivament a Barcelona. Durant la seva llarga estada a Roma (1475-1492), alternà la seva feina com a jurista amb els diversos camps humanistes que cultivà, entre els quals destacà en poesia i geografia. La seva contribució a la història es limita a un opuscle dedicat a la història de Barcelona (*Barcino*, Barcelona, 1491), redactat i publicat estant encara a Roma. Com succeïa amb Margarit, la tradició cultural de Pau s'entronca amb l'humanisme italià, i és per això que la seva afecció per la terra natal (objecte d'estudi d'aquesta i altres obres seves) el porta a estudiar i elogiar el seu passat romà; a diferència del que deixa veure l'obra de Margarit, però, Pau mostra un interès molt més desenvolupat per les evidències materials de la cultura romana.

Lucio Marineo Siculo (ca. 1444-1536) és segurament el més important d'entre els humanistes d'origen italià que van establir-se a Espanya.⁶⁸ Havent-se format primer a Sicília i després a Roma, va arribar a la Península cap el 1484, i l'any següent ja va començar a exercir de professor a la Universitat de Salamanca. Des d'aquí va compondre el seu *De Hispaniae laudibus*, que es data ca. 1496. El 1497 va deixar la tasca docent per entrar a formar part de la cort dels Reis Catòlics, posició que li serviria per ser nomenat cronista reial el 1509. Les seves obres més pròpiament historiogràfiques no tracten l'antiguitat: cap el 1500 el rei Ferran li va encarregar una biografia del seu pare Joan II d'Aragó (publicada el 1530 dins el seu *De rebus Hispaniae memorabilibus*), i el 1509 va sortir a la llum el *De primis Aragoniae regibus*. Des d'un segon pla a partir de la mort de Ferran el Catòlic, Marineo va publicar el 1530

⁶⁶ Cf. GONZÁLEZ RODRÍGUEZ 1981, p. 35-36; FERNÁNDEZ ALBALADEJO 2007, p. 131.

⁶⁷ Per a la biografia i l'edició de les seves obres, vid. VILALLONGA 1986.

⁶⁸ L'estudi biogràfic més recent és el de JIMÉNEZ CALVENTE 2001, p. 24-74. De la bibliografia anterior destaquem RUMMEL, Erika, «Marineo Siculo: A Protagonist of Humanism in Spain», *Renaissance Quarterly* 50 (1997), p. 701-722, i LYNN, Caro, *A College Professor of the Renaissance: Lucio Marineo Siculo among the Spanish Humanists*, Chicago, University, 1937. Per a la seva tasca d'historiador, vid. CIROT 1905, p. 76-89; JIMÉNEZ CALVENTE 2000, p. 201-215; CUART 2004, p. 89-92; CODOÑER 2008, p. 177-178; ead. 2008a, p. 132-140.

una miscel·lània de totes les seves obres historiogràfiques anteriors, amb el títol d'*Opus de rebus Hispaniae memorabilibus* (que es reeditaria només tres anys més tard), i que va aparèixer contemporàniament traduït al castellà amb el títol *De las cosas memorables de España*.⁶⁹

Malgrat no haver redactat cap obra dedicada exclusivament a l'antiguitat, tant al *De Hispaniae laudibus* com als cinc primers llibres del *De rebus Hispaniae memorabilibus* (on reescriu la primera obra), Marineo s'ocupa de la Hispania clàssica des dels camps de la història, la geografia i la toponímia. La seva posició a l'hora de valorar l'empremta de l'antiga Roma a la Península es troba a l'extrem oposat de la que defensaven Cartagena i Arévalo, ja que, segons ell, «quicquid in Hispania memorabile vidimus, Romanorum esse minime dubitamus».⁷⁰ Per Marineo, doncs, no hi ha cap fet històric ni cap resta material destacables que no provinguin de la civilització romana. En conseqüència, els seus elogis consisteixen a vincular llinatges espanyols a antigues famílies romanes, o a equiparar els Reis Catòlics a les figures de Cèsar (a qui té especial admiració)⁷¹ i August.

Evidentment, la posició de Marineo, tan allunyada de la tradició historiogràfica espanyola, no només precedent sinó també posterior, només es pot entendre pel seu origen italià; però, igualment, en la seva obra també es reflecteixen les diferències que existien entre la historiografia de la Corona d'Aragó (on estava lligat Marineo), més receptiva a l'humanisme italià, i la de Corona de Castella, bressol de les tesis neogòtiques i des d'on actuarà Nebrija, amb qui va mantenir un enfrontament polític i personal.⁷² Antonio de Nebrija (1441?-1522) és, sens dubte, un dels humanistes espanyols més polifacètics. Entre els molts àmbits culturals de què es va ocupar, figura el de la historiografia, tant contemporània com antiga.⁷³ Com veurem més endavant, el seu interès pel món clàssic ja es fa patent molt poc després de tornar de Bolonya, cap el 1470. És durant la seva estada (1486-1503)⁷⁴ dins el cercle de Juan de Zúñiga y Pimentel, Maestre de Alcántara, que va redactar la seva primera obra

⁶⁹ Per a la qüestió de la traducció de l'obra, cf. SCHLELEIN, Stefan, «Zwei Sprachen – ein Text?», dins *Medien und Sprachen humanistischer Geschichtsschreibung*, Berlin-New York, Walter de Gruyter, 2009, p. 167-203 (174-184).

⁷⁰ MARINEO 1530, f. 14v. Per a la seva valoració de Roma, vid. GONZÁLEZ RODRÍGUEZ 1981, p. 36-38; TATE 1997, p. 247-248; JIMÉNEZ CALVENTE 2000, p. 203-204; LUPHER 2003, p. 200-201; FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA 2005, p. 343.

⁷¹ MARINEO 1530, f. 14v: «Quapropter Hispaniae pontes insignes & res alias memorabiles nos profecto non Herculis, sed Romanorum potius & praecipue Iulii Caesaris opera esse coniectamus. (...) In Alcantarae praeterea ponte carmen hoc legimus: 'Pons in rupe Tagi divis & Caesare plenus'. Verum enimvero hunc Alcantarae pontem non Iulii sed Traiani Caesaris esse plures autumant. Sed sive Traiani sit sive Iulii nihil refert, quando Romanis uterque praefuit.»

⁷² Cf. MAESTRE 1995, p. 162-165.

⁷³ Ens limitarem a assenyalar la bibliografia especialitzada en les obres històriques de Nebrija referents a l'antiguitat. Per a una aproximació a la seva tasca com a historiador, però, vid. TATE 1970, p. 183-211; LAWRENCE 1990, p. 240-243; CODOÑER 2008a, p. 118-132. L'edició moderna de la *Muestra* es troba a BONMATÍ – ÁLVAREZ 1992, mentre que la *Divinatio* està editada a HINOJO, Gregorio, *Obras históricas de Nebrija: estudio filológico*, Salamanca, Universidad, 1992, p. 124-131.

⁷⁴ Per a aquesta estada, vid. SEGURA CORVASÍ 1949; FONTÁN 1986; COBOS BUENO 2001, p. 125-128.

històrica, la *Muestra de la Historia de las Antigüedades de España*, mencionada per primer cop en el pròleg de la tercera edició de les *Introductiones Latinae* (1495) i publicada ca. 1499.⁷⁵ L'obra, com el títol ja explicita, no és sinó l'exposició programàtica d'un pla més ambiciós, l'elaboració d'una història en cinc llibres de l'Espanya pregoda, a l'estil de la que havia redactat Margarit.⁷⁶ L'elecció del castellà com a llengua s'ha de posar amb relació al seu intent d'aconseguir suports (polítics i econòmics) per al seu projecte, molt probablement de la reina Isabel, a qui anava dirigida l'obra.

Per les pròpies referències de Nebrija, sabem que el 1506 encara pretenia redactar aquesta magna obra, però tot apunta que finalment va acabar desestimant el projecte, potser influenciat per la mort d'Isabel el 1504. De fet, la seva tasca historiogràfica sembla interrompuda fins el 1509, quan és nomenat historiador reial de la corona de Castella. És amb aquest càrrec que escriu les seves obres d'història contemporània (les *Rerum a Ferdinando et Elisabethe Hispaniarum regibus gestarum decades duae* i *De bello Navariensi*), que no són sinó traduccions adaptades d'obres anteriors escrites en castellà. Com a pròleg a les *Decades*, Nebrija adjunta una carta, amb el títol de *Divinatio in scribenda historia*, enviada a Ferran el Catòlic pocs dies després d'haver rebut el nomenament de cronista, que és un atac velat a Marineo Siculo, que pretenia igualment ser nomenat cronista reial.⁷⁷ En la introducció a les *Decades*, Nebrija aprofita per fer un resum de la història antiga d'Hispània, fet que confirma que ja havia abandonat del tot l'esperança de publicar una obra independent que tractés la matèria. En aquesta secció fa ús abundant de les falsificacions d'Anno da Viterbo, impreses el 1498, fet que dóna a l'obra un to marcadament antiromà i en consonància amb la historiografia castellana neogòtica;⁷⁸ ara bé, és possible que aquest plantejament es degui, almenys en part, a la reivindicació de l'humanisme autòcton en front de l'italià, com succeïa en la *Divinatio*. De fet, en la *Muestra*, lliure de la influència d'Anno, hi ha una preferència constant pels autors clàssics, i de la divisió dels cinc llibres i dels capítols del primer que podem llegir, no s'observa una connotació negativa a la història romana d'Espanya. Aquest fet estaria en consonància, a més, amb altres mostres del seu interès per les antiguitats romanes,

⁷⁵ Per a la *Muestra*, vid. TATE 1970, p. 186-192; GONZÁLEZ RODRÍGUEZ 1981, p. 40; BONMATÍ – ÁLVAREZ 1992, p. 58-60; CARO, Antonio; TOMASSETTI, José María, *Antonio de Nebrija y la Bética (sobre arqueología y paleografía del Bajo Guadalquivir)*, Cádiz, Servicio de Publicaciones de la Universidad, 1997, p. 118-127; FONTÁN 2002, p. 40-41 i 48-52; MAZZOCCO 2002, p. 230-233; CODOÑER 2008a, p. 120-125.

⁷⁶ Hi ha algunes semblances entre la *Muestra* i els *Paralipomenon* que inviten a hipotitzar que Nebrija hauria tingut accés a l'obra de Margarit, com per exemple la llista inicial de fonts clàssiques utilitzades; no s'ha d'oblidar, en el mateix sentit, que els *Paralipomenon* van ser editats per primera vegada el 1545 per Sancho de Nebrija, fill d'Antonio. Cf. LAWRENCE 1990, p. 241 i TATE 1998, p. 462.

⁷⁷ Cf. MAESTRE 1995; TATE 1997, p. 250-252.

⁷⁸ TATE 1970, p. 27-28; FERNÁNDEZ ALBALADEJO 2007, p. 130-131; CODOÑER 2008a, 130-132.

que daten majoritàriament a la dècada dels vuitanta i noranta, com les seves visites arqueològiques i la composició de poemes centrats en restes romanes.⁷⁹

1.3. Annio da Viterbo i la historiografia espanyola del s. XVI

Com ja hem vist en referència a Nebrija, les falsificacions del frare dominic Giovanni Nanni (1432?-1502), més conegut com a Annio da Viterbo, van tenir una incidència gairebé immediata i profunda en la historiografia espanyola de tot el segle XVI.⁸⁰ L'any 1498, Annio va publicar, amb el nom (reportat al colofó) de *Commentaria super opera diversorum auctorum de antiquitatibus loquentium* (coneguts com a *Antiquitates*), un conjunt de textos, àmpliament comentats, d'alguns historiadors clàssics (el més important dels quals és *Berosus*), l'obra dels quals s'ha perdut i que Annio afirmava haver redescobert. L'obra va ser reeditada nombroses vegades durant tot el s. XVI (l'última edició data del 1612), a més de ser traduïda a l'italià i a l'anglès.

En línies generals, l'objectiu d'Annio era atacar el model historiogràfic prevalent en les fonts clàssiques (i molt especialment les gregues) i proposar un nou model que tenia les seves arrels en la tradició veterotestamentària i la mitologia egípcia (basant-se, a la vegada, en historiadors clàssics com Flavi Josep i Diodor de Sicília). Així doncs, Annio ofería un relat històric molt anterior a la guerra de Troia (referència cronològica bàsica de la historiografia clàssica), a través de figures bíbliques, com Noé i els seus descendents, però també mitològiques, com Isis i Osiris; a partir d'aquests herois fundacionals dotava d'un passat majestuós pobles tradicionalment marginats de la historiografia clàssica (en primer lloc, evidentment, el poble etrusc), en detriment de Grècia i Roma, que quedaven relegades a un segon pla.

Annio va tractar l'antiguitat d'Hispania en un capítol titulat *De primis temporibus & quattuor ac viginti regibus Hispaniae & eius antiquitate*. De forma coherent amb l'orientació general de la seva obra, i aprofitant una tradició historiogràfica hispànica ja llargament consolidada, va narrar el passat prehistòric d'Espanya des de Túbal, nét de

⁷⁹ Cf. infra, p. 37-38. Contràriament s'expressa MAZZOCCO (2002, p. 232): «La *Muestra* doveva dimostrare che le virtù e le istituzioni della Spagna contemporanea, compresa la dinastia reale, erano riconducibili non alla colonizzazione romana, come voleva infatti Marineo, ma a straordinari popoli e civiltà che Nebrija individuava essenzialmente nell'epoca 'arcanica' della Spagna pre-romana». Tanmateix, aquesta conclusió sembla basar-se en el text de les *Decades*, i no en el de la *Muestra*.

⁸⁰ La bibliografia referent a l'obra i la influència d'Annio és molt extensa; a continuació oferim únicament una selecció de les contribucions més destacades. Per a la biografia d'Annio, vid. WEISS 1962. Per a les *Antiquitates*, el seu plantejament historiogràfic i la seva difusió (i crítica) posterior, vid. DANIELSSON 1928; TIGERSTEDT 1964; CRAHAY 1983, p. 249-263; LIGOTA, Christopher, «Annius of Viterbo and Historical Method», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 50 (1987), p. 44-56; STEPHENS, Walter, *Giants in Those Days: Folklore, Ancient History and Nationalism*, Lincoln-London, University of Nebraska Press, 1989, p. 101-138; GRAFTON, Anthony, «Invention of Traditions and Traditions of Invention in Renaissance Europe: The Strange Case of Annius of Viterbo», dins GRAFTON, Anthony; BLAIR, Ann (eds.), *The Transmission of Culture in Early Modern Europe*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1990, p. 8-38; GRAFTON 1990, p. 103-123; SCHIEBE, Marianne, «Tyrrhenus the degraded hero. On changing concepts in the works of Annius of Viterbo», *Aevum* 67:2 (1993), p. 383-396; STEPHENS, Walter, «When Pope Noah Ruled the Etruscans: Annius of Viterbo and his Forged *Antiquities*», *MLN* 119:1 (2004), p. 201-223.

Noé, fins a l'arribada de fenicis i celtes, a través d'una línia dinàstica formada per vint-i-quatre monarques.⁸¹

Malgrat no tractar-se d'una excepció (Annio també es va ocupar d'altres estats moderns, com França i Alemanya), la secció hispànica sembla que s'ha de posar en relació directa amb el mecenatge de l'obra per part dels principals cercles de poder hispànics: l'obra va encapçalada per un privilegi d'impressió del Papa Alexandre VI; els costos per a la publicació van ser sufragats per Garcilaso de la Vega (pare del poeta homònim), ambaixador a Roma dels Reis Catòlics, i a aquests dedicà Annio la seva obra. Però, a més, l'*editio princeps* presenta evidències que el capítol dedicat a Espanya no formava part de la previsió original de l'obra, i que va ser afegit en l'últim moment, molt possiblement coincidint amb el suport reial i eclesiàstic espanyol.⁸²

L'obra va ser denunciada com a falsa des de gairebé el moment de la seva publicació, però això no fou impediment perquè gaudís a Espanya d'un gran nivell de penetració durant tot el segle XVI. Nebrija, com hem vist, ja la va fer servir en la introducció de les *Decades*, però, a més, el 1512 edità una selecció dels textos d'Annio, aportant d'aquesta manera autoritat a la falsificació.

En el camp de la historiografia espanyola, la difusió de les *Antiquitates* va ser extensíssima.⁸³ A part de Nebrija, també Marineo Siculo incorporà la informació d'Annio en el seu *De rebus Hispaniae memorabilibus*, si bé ja amb certes precaucions. Entre els historiadors hispànics posteriors que se'n serviren, destaquen Pere Antoni Beuter, per la *Primera part de la història de València* (1538); Florián de Ocampo, el qual, malgrat criticar Annio, en va fer un ús exhaustiu a fi de redactar els cinc llibres de la seva *Crónica General* (1543-1553), que no passaven de les Guerres Púniques, i Pedro de Medina, al seu *Libro de las grandezas y cosas memorables de España* (1548). A la segona meitat de segle, tot i que les *Antiquitates* començaven a ser àmpliament criticades, encara van servir de base per obres com el *De origine ac rebus gestis regum Hispaniae* (1553) de Francesc Tarafa, les *Chronicas de España* (ca. 1568) de Lorenzo de Padilla i *Los XL libros del compendio historial* (1571) d'Esteban

⁸¹ Per a la secció hispànica de les *Antiquitates* i la seva repercussió general a Espanya, vid. CARO BAROJA 1991, p. 49-78; PÉREZ VILATELA, Luciano, «La onomástica de los apócrifos reyes de España en Annio de Viterbo y su influencia», dins *Humanismo y pervivencia del mundo clásico I*, Cádiz, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz, 1993, vol. 2, p. 807-819; FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA 2005, p. 339-341.

⁸² DANIELSSON 1928, p. 6; CRAHAY 1983, p. 263-267.

⁸³ Per a la influència d'Annio en la historiografia espanyola del s. XVI, vid. CIROT 1905, p. 66-75; TATE 1970, p. 24-31; REDONDO 1988, p. 22-25; CARO BAROJA 1991, p. 83-99; BIZZOCCHI 1995, p. 36-43; FONTÁN 2002, p. 41-42; CABALLERO, José Antonio, «Annio de Viterbo y la historiografía española del siglo XVI», dins NIETO, Jesús-María (ed.), *Humanismo y tradición clásica en España y América*, León, Universidad, 2002, p. 103-120 (116-120); id. 2004, p. 401-404; FERRER, Daniel, «Els orígens mítics d'Hispània en el *De origine* (1553) de Francesc Tarafa: el Túbal d'Annio de Viterbo», *Estudi general* 23-24 (2004), p. 361-378; SAMSON 2006, p. 349-352; GRELL, Chantal, «Annus de Viterbe et le roman des origines en France et en Espagne», dins TALLON, Alain (ed.), *Le sentiment national dans l'Europe méridionale aux XVIe et XVIIe siècles*, Madrid, Casa de Velázquez, 2007, p. 227-250 (233-235 i 239-244).

de Garibay. A finals de segle, Juan de Mariana, tot i atacar obertament l'obra d'Annio, encara el va utilitzar com a font per als capítols inicials dels seus *Historiae de rebus Hispaniae libri XX* (1592), reeditats el 1601 en castellà amb el títol de *Historia general de España*.

Són molts els motius que s'han adduït per explicar la gran acceptació de les invencions d'Annio. En l'àmbit espanyol, sembla evident que la línia de continuïtat entre les llegendes de les cròniques medievals (actualitzades a través de les cròniques castellanes del s. XV) i les de les *Antiquitates* va contribuir decisivament que fossin ràpidament assumides com a pròpies. El fet que bona part dels noms llegendaris esmentats apareguessin realment en alguna font clàssica va ajudar igualment a la credulitat del públic erudit, i no es pot obviar l'autoritat provinent del seu autor (en aquell moment un humanista italià reconegut), a la qual cal sumar la dels Reis Catòlics i la d'Antonio Nebrija.

Però tot això no és suficient per explicar la pervivència d'aquestes ficcions al llarg de tot el segle XVI, malgrat les nombroses crítiques que havien aparegut a dins i fora de la Península Ibèrica. L'explotació continuada d'aquesta mitologia, al nostre entendre, demostra com els historiadors espanyols sentien la necessitat d'acudir a un passat anterior al grecoromà, que era el que oferien les fonts clàssiques. Això és, almenys en un bon nombre de casos, una pervivència de l'esquema bàsic de les cròniques neogòtiques, ja que es continua posant l'èmfasi en un passat gloriós preromà i visigòtic, que no és essencialment alterat per la invasió romana. Aquesta pervivència, d'altra banda, tampoc no sembla sorprenent si tenim en compte l'increment exponencial que va experimentar al s. XVI el rol d'Espanya en la política italiana; els historiadors, en conseqüència, pretenien donar una justificació a nivell històric de la posició preeminent de què gaudia al seu entendre Espanya en els afers italians del moment.⁸⁴

Es pot fer encara una última consideració al respecte: la historiografia espanyola tant del s. XV com del XVI està directament vinculada, amb molt poques excepcions, al poder monàrquic. És possible que, en alguns casos, la pressió política per otorgar a la dinastia reial una genealogia que l'emparentés amb els herois mítics, o

⁸⁴ Cf. FERNÁNDEZ ALBALADEJO 2007, p. 132: «entre 'indigenismo' y 'goticismo' existía así un cierto *filo rosso*, una complicidad que operaba a expensas de un cada vez más decidido antirromanismo. La creciente proyección imperial puesta ya de manifiesto durante el reinado de Fernando e Isabel, así como la perspectiva de precoz 'modernidad' que se postulaba para una cultura que se percibía como propia e irreductible, no venían sino a reforzar esa orientación». Una prova d'aquest «continuum between the mid-fifteenth and the mid-sixteenth centuries in the matter of historiography» (TATE 1997, p. 242) a Castella és la publicació, per Sancho de Nebrija el 1545, d'un *corpus* de textos historiogràfics fins llavors inèdits (de Jiménez de Rada, Joan Margarit, Alfonso de Cartagena i Antonio de Nebrija), i que va poder publicar sense més alteracions que la inserció d'un pròleg adreçat al príncep Felip, la qual cosa posa de manifest la vigència d'aquests textos. Cf. TATE 1997, p. 241-243 i 255-257; FERNÁNDEZ ALBALADEJO 2003, p. 266-267.

bé per incloure el màxim d'informació a l'abast de l'historiador, passés per sobre de l'escepticisme que a algú podien causar les *Antiquitates* d'Annio.⁸⁵

1.4. Florián de Ocampo: la penetració de la falsificació epigràfica en la historiografia

Volem acabar la nostra exposició historiogràfica amb Ocampo, no només perquè amb ell s'inicia una llarga llista d'històries oficials vinculades a la dinastia dels Habsburg, sinó perquè representa el moment en què la falsificació epigràfica penetra i és incorporada al discurs historiogràfic que hem anat analitzant. És cert que en la seva obra només trobem dos textos falsos (420* i 421*), però de les seves mateixes paraules, confirmades pel testimoni del *codex Valentinus* (BNE, ms. 3610), sabem que va conèixer molts altres epígrafs espuris. A més, és important destacar que les inscripcions incloses no formen part dels falsos ciriacans, de gran difusió en la tradició epigràfica i d'origen molt probablement italià, sinó del conjunt de textos fabricats segurament a Espanya a principis del s. XVI.⁸⁶

Florián de Ocampo (1495?-1558) va néixer a Zamora i fou deixeble de Nebrija, de qui devia heretar l'interès per la història i l'epigrafia.⁸⁷ Sabem que va viatjar, de jove, a Alemanya, Bèlgica i Irlanda, però no se li coneix cap estada a Itàlia. L'any 1539 Ocampo fou nomenat cronista oficial de Carles V, però tenim constància que havia estat treballant en una història d'Espanya des de l'any 1522.

La seva primera tasca com a cronista fou la d'editor de la *Primera crónica general de España* d'Alfons X (publicada el 1541),⁸⁸ sens dubte l'aproximació a l'antiguitat pregoda més extensa i filoclàssica d'entre les cròniques de l'Edat Mitjana, però que posa en evidència la vigència de què gaudia la historiografia de tradició medieval. A més de les llegendes referents a la prehistòria presents en aquesta *Crónica*, Ocampo utilitzà de forma abundant les falsificacions publicades per Annio i, encara, altres relats ficticis, alguns dels quals semblen ser invencions pròpies i d'altres que podrien provenir d'altres documents espuris.⁸⁹

⁸⁵ Així ho apunta, per al cas d'Ocampo, SAMSON 2006, p. 352.

⁸⁶ Hem defensat aquesta divisió a GONZÁLEZ GERMAIN 2010; per als falsos hispànics de tradició ciriacana, vegeu-ne l'anàlisi infra, p. 92-101, així com la seva edició, p. 147-155. El fet que Ocampo doni com a origen del fals Ciriaco mateix ha fet que bona part de la bibliografia moderna li atribueixi la falsificació.

⁸⁷ Per a la biografia d'Ocampo, vid. CIROT 1905, p. 97-107; BATAILLON, Marcel, «Sur Florian Docampo», *Bulletin hispanique* 25 (1923), p. 33-58. Per a la seva tasca d'historiador, vid. CIROT 1905, p. 108-147; MOREL-FATIO, Alfred, *Historiographie de Charles-Quint*, Paris, Honoré Champion, 1913, p. 79-86; BUSTOS, María del Mar de, «La crónica de Ocampo y la tradición alfonsí en el siglo XVI», dins FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ, Inés (cur.), *Alfonso X el sabio y las Crónicas de España*, Valladolid, Universidad, 2000, p. 187-217 (194-203); CUART 2004, p. 97-98; SAMSON 2006, p. 339-346.

⁸⁸ *Las quatro partes enteras de la Cronica de España que mando componer el serenissimo rey don Alonso llamado el Sabio... vista y emendada mucha parte de su impresion por el maestro Florian Docampo*, Zamora, 1541.

⁸⁹ Ocampo cita alguns cronistes (com Dextro i Julián Pérez) que semblen haver estat inventats per Juan de Rihuerga, i que van ser utilitzats igualment per Lorenzo de Padilla; finalment, Jerónimo Román de la Higuera forjaria els textos

Malgrat la seva intenció d'escriure una *Crónica general de España* que arribés fins al regnat de Carles V, amb la publicació dels quatre primers llibres el 1543 i d'un cinquè el 1553, només va poder arribar fins l'any 210aC, tant sols dotze anys després de l'entrada dels romans a la Península. Això significa, d'una banda, que la gran part de la seva obra tracta un període pel qual només existien fonts espúries, i, d'altra banda, que la nostra anàlisi de la seva visió del període romà està més basada en els comentaris personals que trobem al llarg de l'obra que de la pròpia lectura dels fets romans.

Ocampo aprofita el període de la prehistòria d'Espanya per reflectir, en un passat remot, la política internacional de l'època: des de la Península, els antics espanyols haurien intervingut decisivament en la història d'arreu del món, des de Sicília a Irlanda passant per la fundació de Roma. Aquests «españoles» es trobarien en un estadi evolutiu primerenc, mentre que al s. XVI la població espanyola hauria assolit la seva maduresa.⁹⁰ En aquest sentit, la invasió romana els hauria fet perdre la seva innocència i simplicitat originals, i els hauria obligat a forjar el caràcter i el sentiment d'unitat que tindrà a partir de llavors el poble espanyol.⁹¹

Així doncs, en Ocampo els romans són vistos des d'una perspectiva ambivalent:⁹² se'ls reconeix un impacte civilitzador positiu, i algunes figures, com la d'Escipió (tal com passava a la crònica d'Alfons X), són vistes des d'una òptica favorable; però, al capdavant, els romans no deixen de ser un poble invasor que havia subjugat l'espanyol, cosa que provocà nombrosos mals, que Ocampo hauria relatat si hagués acabat la seva crònica, i que per això només arriba a insinuar.⁹³

1.5. El paper de l'epigrafia i l'arqueologia clàssiques en la historiografia espanyola a finals del s. XV i principis del XVI

A Itàlia, en el camp de la historiografia, l'interès pels testimonis epigràfics es va desenvolupar de forma paral·lela a l'estudi de la geografia i la toponímia clàssiques. La

sencers d'aquests cronistes. Cf. GODOY ALCÁNTARA 1868, p. 19-29 n.1; CIROT 1905, p. 123-129; CARO BAROJA 1991, p. 90-91.

⁹⁰ Cf. CIROT 1905, p. 120-123; FERNÁNDEZ ALBALADEJO 2003, p. 273-274; id. 2007, p. 134-135.

⁹¹ OCAMPO 1543, f. 3v: «Y desde allí, o poco antes, la gente española se hizo más avisada y prudente, y comenzaron a ymitar las costumbres romanas y tomaron muchos dellos su habla, y tuvieron cosas de verdaderos hombres; porque hasta entonces sienpre avian sido ynocentes y descuydados y de muy poco reçelo en los males que les pudian succeder; tanto, que como dixen, de los unos a los otros, aunque muy vezinos fuessen, eran tenidos por agenos y de diversa naçion».

⁹² Cf. GONZÁLEZ RODRÍGUEZ 1981, p. 44-46; MACCORMACK 2005, p. 82-85; FERNÁNDEZ ALBALADEJO 2007, p. 134: «el triunfante goticismo no dejaba de manifestar por otra parte una cierta versatilidad para desdoblarse y hacer suya la reivindicación de una cierta *hispanitas*, tal y como visiblemente podía comprobarse en el grabado y lema (*Hispania vincit*) que ilustraba la edición de las crónicas de Ocampo y Morales».

⁹³ OCAMPO, Florián, *Los cinco libros primeros de la Cronica...*, Medina del Campo, 1553, f. 266v: «esta fue la primera venida que los romanos hizieron en España con gentes armadas: de la qual, en lo que despues trataren los capitulos y libros siguientes, podran los lectores conoçer quales fueron mayores y mas, o los males o los bienes que della redundaron, pues huvo gran abundancia de todo».

identificació de les restes arqueològiques conegudes, d'una banda, i la localització dels fets descrits en les fonts clàssiques, de l'altra, eren uns dels pilars de la nova historiografia apareguda a Itàlia, i lligava l'emergent gust estètic per l'arqueologia (que arriba al seu punt culminant a finals de segle)⁹⁴ amb un ús de legitimació política a través del passat històric. En aquest sentit, els textos epigràfics es van revelar com una font de primer ordre no només per donar resposta a molts dels interrogants que les fonts literàries no resolien, sinó fins i tot per corregir errors que aquestes havien comès.⁹⁵

Un dels primers testimonis pels estudis antiqvaris a la Península apareix fora de les obres històriques, en dos tractats del 1440 escrits per Giannozzo Manetti, però en relació directa amb el cordovès Nuño de Guzmán (1410?-1475?), bibliòfil i viatger, i en contacte amb humanistes espanyols com Alonso de Cartagena i Alfonso de Palencia. En la *Vitae Socratis et Senecae*, Guzmán, a qui va dedicada l'obra, informa l'autor d'una tradició local que indicava la localització de la casa de Sèneca; mentre que a la *Laudatio Agnetis Numantinae*, dedicada a la mare de Guzmán, destinava una llarga secció a tractar de Numància, en identificar-la amb Zamora, terra natal d'Inés.⁹⁶ El primer historiador hispànic a interessar-se per la geografia clàssica va ser Sánchez de Arévalo, que, com hem dit, en la seva *Compendiosa historia Hispanica* va fer ús de fonts clàssiques com Plini, Pomponi Mela i Solí, així com Estrabó, recuperat ca. 1450; a més, tal com afirma, algunes de les seves opinions derivarien de les seves pròpies inspeccions. Malgrat aquest interès geogràfic, no detectem en la seva obra un interès específic per l'epigrafia, i no s'ha trobat cap indicatiu que hagués compilat (o projectat de compilar) una síl·loge d'inscripcions, com afirma Hübner a partir d'una notícia imprecisa de Benito Cano.⁹⁷

⁹⁴ Un exemple paradigmàtic d'aquest veritable 'romanticisme' *avant la lettre* és la novel·la *Hypnerotomachia Poliphili*, publicada per Aldo Manuzio el 1499. L'estudi canònic sobre aquesta qüestió és MITCHELL 1960.

⁹⁵ A la segona meitat del s. XVI, Morales encara destaca aquest com un dels objectius principals de l'estudi epigràfic: «hacer con las piedras mucha certificacion y claridad de los verdaderos nombres y sitios de las ciudades y lugares antiguos que hubo en España en tiempo de Romanos» (MORALES 1575, f. 24e; vid. CARBONELL – GIMENO – GONZÁLEZ GERMAIN, en premsa).

⁹⁶ Cf. LAWRENCE, Jeremy, «Nuño de Guzmán and Early Spanish Humanism: Some Reconsiderations», *Medium Aevum* 51 (1982), p. 55-85; LAWRENCE 1990, p. 228. L'edició de la *Vita Socratis et Senecae* és d'Alfonso de Petris (Firenze, Olschki, 1979), mentre que la de la *Laudatio Agnetis Numantinae* es troba a LAWRENCE, Jeremy, *Un episodio del proto-humanismo español. Tres opúsculos de Nuño de Guzmán y Giannozzo Manetti*, Salamanca, Diputación, 1989, p. 129-192.

⁹⁷ CANO, Benito, «Discurso del editor sobre el estado en que se halla el estudio de las Antigüedades en España», dins MORALES, Ambrosio, *Las antigüedades de las ciudades de España... tomo IX*, Madrid, Oficina de Benito Cano, 1792, p. IV: «desde fines del siglo trece habia el Francisco Juan Gil de Zamora formado la idea de publicar nuestras antigüedades y grandezas (...). Otra obra semejante debemos al laborioso Rodrigo Sanchez de Arevalo, Obispo de Palencia (...).» A partir d'aquesta notícia, HÜBNER (*CIL* II, p. V) va establir Gil de Zamora com a primera entrada de la *praefatio* i Sánchez de Arévalo com a segona, afirmant d'aquest que «aut habuit syllogen titulorum Hispanorum, quae si fuit unquam omnium antiquissima habenda est, aut cogitavit certe de paranda ea (cf. Cano p. V)». En algunes referències bibliogràfiques, Arévalo apareix efectivament com a compilador d'una síl·loge. L'error s'origina d'una mala interpretació del *CIL*, en assimilar l'*Antiquissimus* (és a dir, el manuscrit de Ferrarini) a la referència de Hübner a la «antiquissima [sc. sylloge]» d'Arévalo. Vegeu, per exemple, els mots de FERNÁNDEZ-GUERRA, Aureliano «Contestacion

Joan Margarit suposa un nou pas endavant en el camp de la geografia i l'interès per l'arqueologia, com ja succeïa en l'àmbit pròpiament historiogràfic.⁹⁸ Els *Paralipomenon* dediquen una part important a l'estudi de la toponímia, sobretot al llarg dels dos primers llibres, que constitueixen la part més original de l'obra i on la relació entre geografia antiga i moderna és constant. A més de l'ús de les fonts clàssiques, també fa ús del treball de camp, i afirma haver visitat les ruïnes de Sagunt, Empúries, Roses i Numància (que col·loca, seguint Estrabó, a 800 estadis de Saragossa a prop de l'Ebre), cosa que el converteix en un dels primers exportadors a la Península del concepte ciriaca dels viatges arqueològics.⁹⁹

Si Jeroni Pau té només un paper secundari en la historiografia, pel que fa a l'estudi de la geografia i de l'epigrafia representa un dels humanistes més avançats. El 1475, sense haver complert vint anys, va escriure el seu *De fluminibus et montibus Hispaniarum* (que es va imprimir el 1491), on aplicà el model de Boccaccio per a l'estudi de la geografia hispànica. A més, Pau és l'únic historiador amb anterioritat a Ocampo del qual sabem amb certesa que va compondre una síl·loge, de la qual deriva el material itàlic del recull de Pere Miquel Carbonell (Girona, Arxiu Capitular de Girona, ms. 69). Pau, però, no es va limitar a compaginar ambdós interessos, sinó que a *Barcino* trobem ja utilitzada l'epigrafia com a instrument per a conèixer el passat històric, cosa que constitueix un cas excepcional en la historiografia hispànica al s. XV.

Com ja hem dit, Alfonso de Palencia dedica un petit tractat (*Compendiololum*) a la geografia clàssica, on significativament esmenta Joan Margarit, i al qual segueix en força teories.¹⁰⁰ La seva exposició, menys extensa que la del bisbe gironí, és la primera obra geogràfica de la Península desvinculada del discurs històric.

L'aportació de Marineo Siculo en la recuperació de la geografia clàssica és sens dubte superior que la que féu en l'àmbit estricte de la historiografia.¹⁰¹ El seu *De laudibus Hispaniae*, de fet, és abans que res un tractat geogràfic, i en aquest àmbit va avançar sensiblement a Margarit. Ara bé, si tenim en compte que s'havia format a Roma amb Pomponio Leto, la manca d'interès per les fonts epigràfiques és

de D. Aureliano Fernandez-Guerra y Orbe», dins RADA Y DELGADO, Juan de Dios de la, *Antigüedades del Cerro de los Santos en término de Montealegre*, Madrid, Fortanet, 1875, p. 111-179 (128-129 n. 13): «Allí [sc. Caravaca] la hubo de copiar [sc. CIL II 5941] el antiquísimo epigrafista hispano (que muchos creen ser D. Rodrigo Sánchez de Arévalo)»; igualment s'expressa FITA, Fidel, «Busto de Palas recién hallado en Denia», *Museo Español de Antigüedades* 8 (1877), p. 471-477 (476): «por desgracia, este epígrafe [sc. 164*] es evidentemente espurio. El más antiguo colector de inscripciones españolas, que se cree ser D. Rodrigo Sanchez de Arévalo, obispo, ya mediado el siglo XV, lo menciona en Málaga».

⁹⁸ Cf. TATE 1982, p. 693-694; GÓMEZ MORENO 1994, p. 269-270; GIMENO 1997, p. 36-42; CONDE, Matilde, «La toponimia en los *Paralipomena* de Joan Margarit», dins *Acta Conventus Neo-Latini Abulensis. Proceedings of the Tenth International Congress of Neo-Latin Studies (Avila, 4-9 August 1997)*, Tempe, Medieval and Renaissance Texts and Studies, 2000, p. 183-191.

⁹⁹ Cf. GIMENO 1998, p. 376.

¹⁰⁰ Cf. TATE – MUNDÓ 1975; TATE 1982, p. 694-695.

¹⁰¹ TATE 1982, p. 695; JIMENEZ CALVENTE 2000, p. 204-207.

decebedora; l'excepció que ho confirma és la menció de la inscripció dedicatòria del pont d'Alcántara (*CIL* II 759), als *De rebus Hispaniae memorabilibus*, que dubta, de forma sorprenent, si atribuir a Cèsar o Trajà.¹⁰²

Per la seva banda, Lucio Flaminio Siculo sembla haver estat un dels primers autors a publicar a la Península una recull d'inscripcions, malgrat que brevíssim. Aquest no apareix lligat a cap obra historiogràfica, sinó al bell mig del seu *Epigrammatum libellus*, en el qual trobem diversos poemes elegíacs neollatins escrits per ell.¹⁰³

Antonio de Nebrija continua els estudis en geografia i toponímia endegats per Margarit i Palencia, però a més avança en altres camps afins, com ara el de les mesures (a la *Cosmographia* [ca. 1498] i al seu opuscle *De mensuris repetitio sexta*, de 1510), el gust estètic de l'arqueologia (en els seus poemes antiquaris recollits en els *Carmina et epigrammata* editats el 1491)¹⁰⁴ i l'interès epigràfic.¹⁰⁵

En el camp de la geografia, és l'autor que més fonts clàssiques utilitza, introduïnt Dionisi Periegeta, Esteve de Bizanci i Sili Itàlic. És gràcies a aquest últim que identifica la seva terra natal, Lebrija, amb la *Nebrissa* clàssica, adoptant la forma llatina en el seu nom. Dels seus estudis sobre la via romana, ens interessa particularment l'esment que fa de la *Via argentea*, en el que sembla ser el primer testimoni d'aquest terme. Entre les ruïnes que tenim constància que va veure i estudiar, hi ha el Pont d'Alcántara, Évora i Cazlona, que identificà correctament amb *Castulo*.

La cita d'inscripcions en el *corpus* global d'obres de Nebrija s'ha de considerar encara un fet esporàdic, però sens dubte suposa un pas de gran importància en comparació amb l'absència gairebé total d'esments en les obres analitzades fins ara. En parlar de la Vía de la Plata a la *Cosmographia*¹⁰⁶ i al *De mensuris*,¹⁰⁷ fa referència, per primer cop, als seus mil·liaris; a partir de l'al·lusió a un pontífex Licini, i a la reconstrucció de la via per part de Trajà i Eli Pèrtinax, Gimeno considera que hauria pogut conèixer *CIL* II 4655 i 4656, si bé la menció d'un *pontifex*, d'un *Licinius* i d'un

¹⁰² Cf. supra, p. 28 n. 71.

¹⁰³ La secció epigràfica conté únicament les inscripcions *CIL* VI 24*, 10098, 12307 i 12652, i ocupa els ff. a3v-a5 del *Libellus*, que trobem al final de l'*Oratio de summo bono in genere deliberativo constituta in florentissima Salmanticae academia magna*. La impressió d'aquesta obra s'atribueix a Salamanca cap el 1503-04. Cf. GOMEZ MORENO 1994, p. 277-278.

¹⁰⁴ L'obra (NEBRIJA 1491) està formada pels poemes de caire antiquari següents: *Salutatio ad patriam*, *De Emerita restituta*, *De Traiani Caesaris ponte* i *De statua Amaltheae*.

¹⁰⁵ Cf. TATE 1982, p. 696-697; GÓMEZ MORENO 1994, p. 270-271 i 285-286; GIMENO 1997, p. 36-42; ead. 1998, p. 376-378.

¹⁰⁶ NEBRIJA, Antonio, *In cosmographiae libros introductorium incipitur foeliciter ad lectorem*, [Salamanca, 1498?], f. b1v: «est via nominatissima Lusitaniae quam ab Emerita Augusta urbe clarissima P. Licinius ad Salmanticam quod mihi constet usque perduxit. Deinde Traianus refecit: Aelius Pertinax postea restauravit. Argenteam vulgus incertum appellat. In ea lapides sunt in columnas teretes excisi, quibus singula passuum milia designantur».

¹⁰⁷ NEBRIJA 1510, f. a3v: «est praeterea eiusdem Lusitaniae via nobilissima; argentea vulgo dicitur. Quam Licinius pontifex primum stravit, deinde Traianus caesar refecit, et deinceps Aelius Pertinax alique imperatores restituerunt, id quod ex lapidibus intelligitur, quibus millia passuum distinguuntur».

Aelius (l'únic Pèrtinax que apareix als mil·liaris és *L. Septimius Severus Pertinax*) serien equivocacions de l'humanista. L'addició d'*Aelius*, *cognomen* que va adoptar per a ell mateix provinent de l'onomàstica d'Adrià, podria ser una manipulació intencionada més que no pas producte de la ignorància.

A més d'aquestes, coneixem algunes altres referències directes o indirectes a inscripcions llatines. Al *Dictionarium* de termes geogràfics, a l'entrada *Bastetani*, esmenta un «monumentum quod est Carthagini Novae» que només pot ser *CIL* II 3423.¹⁰⁸ Igualment conservem, en edicions pòstumes del *Dictionarium*, la còpia que va fer de les inscripcions del Pont d'Alcántara, la lectura de les quals és confirmada pel seu poema *De Traiani Caesaris ponte*. En la tercera edició de les *Introductiones Latinae* (1495), Nebrija reproduïx un fals itàlic de llarga difusió, *CIL* XI 691*, segons ell «quod anno superiori Romae eruderatum est, cuius etiam mihi copiam fecit amicus harum rerum curiosus indagator», però amb una versió molt modificada que coincideix amb el text del fals hispànic 495*, que ningú no reporta abans que ell.¹⁰⁹ Per últim, Fernández Franco, en una carta del 1571, afirma que «el maestro Nebrija dize aver un titulo alli romano por donde avemos de dezir 'Illiberri' con dos RR y no con una», i que es tracta sens dubte de *CIL* II 1572, que no és reportada per cap altre testimoni del s. XVI.¹¹⁰

Una altra mostra del seu interès per l'epigrafia el trobem al manuscrit 132 de la biblioteca del Collegio di Spagna de Bolonya, on, entre altres obres impreses i manuscrites de Nebrija, trobem un fragment del compendi d'abreviatures epigràfiques atribuït a Valeri Probus (ff. 239-242).¹¹¹ Tant el títol inicial (*Aliae abbreviaturae ex Valerio Probo exceptae*) com les diferents seccions que el conformen coincideixen amb les de l'edició de Joannes Bonardus (Venècia, 1499). D'especial interès per a aquest treball és la presència d'alguns falsos epigràfics italians de tradició literària, en concret *CIL* V 1*, 194*, *CIL* VI 1w*, 3k*, 15* i 17* (ff. 240v-242). Creiem, a més, que Nebrija ha d'estar igualment al darrere de l'edició del Probus titulada *De compendiis litterarum*, que en base al tipus utilitzat ha estat atribuïda a l'impressor de la *Gramatica castellana* de Nebrija (Salamanca, 1492) i datada ca. 1496-1498.¹¹²

¹⁰⁸ NEBRIJA 1536, f. 9.

¹⁰⁹ NEBRIJA 1495, f. g2. Cf. BONMATÍ 1994, on tanmateix no s'identifica la inscripció amb cap de les dues edicions del *CIL*.

¹¹⁰ British Library, ms. Egerton 561, f. 24. La notícia és confirmada per un erudit del s. XVIII, Bartolomé Sánchez de Feria y Morales, en una *Disertación Historica y Geographica de la Noble Villa de Castro del Rio* que es conserva autògrafa a la RAH, ms. 9-5951-7, f. 184 (agraeix a la prof. Helena Gimeno haver-me informat d'aquesta notícia).

¹¹¹ Per al manuscrit, cf. KRISTELLER, I, p. 28.

¹¹² Cf. BEATTIE, William, «Supplement to the Hand-list of Incunabula in the National Library of Scotland», *Edinburgh Bibliographical Society Transactions* 2:3 (1944), p. 153-251 (197 i facs. X).

2. CATÀLEG DE FONTS DELS FALSOS EPIGRÀFICS HISPÀNICS DEL S. XV A GRUTER

2.1. Consideracions prèvies

Aquest és el catàleg de manuscrits i d'impresos -escrits o publicats des del s. XV fins a l'edició de les inscripcions de Gruter (1603)- que contenen falsos epigràfics hispànics. Malgrat que, evidentment, la llista no pot ser completa, sí que pretén tendir a l'exhaustivitat, per tal que pugui servir per valorar la difusió dels falsos hispànics en la cultura escrita durant el s. XVI.

El llistat de fonts prové de la recopilació sistemàtica de les obres esmentades pels diversos volums del *CIL* i de l'*ICVR*, i per part de la bibliografia especialitzada. A més, hem dut a terme un buidatge complementari i tan exhaustiu com hem pogut, a partir de l'*Iter Italicum* de Kristeller i dels catàlegs propis d'algunes biblioteques europees d'especial importància, així com dels arxius epigràfics del Centro CIL II (Universidad de Alcalá de Henares) i del Warburg Institute (University of London).

La presentació dels documents segueix una ordenació cronològica, d'acord amb l'any de publicació de l'imprès o d'escriptura del manuscrit, si consta; en cas contrari, hem fet prevaler les coordenades cronològiques del seu autor. Per tal de facilitar la lectura i comprensió del catàleg, hem agrupat alguns testimonis menors en tres grups segons l'arquètip del qual derivarien («Altres testimonis provinents de la tradició ciriaca», «Altres testimonis provinents de la tradició de l'*Antiquissimus*» i «Altres testimonis provinents de la tradició de l'*Antiquus Hispanus*»), trencant l'ordre cronològic específic de les fonts en benefici de la cronologia d'ampliació del *corpus* d'inscripcions hispàniques conegudes.

Totes les obres que esmentem posteriorment en la nostra edició, en l'aparat de fonts de les inscripcions, es troben llistades aquí. Per qüestions d'economia i de claredat, un apartat únic de *sigla operum* (p. 144) permet la cerca ràpida i inequívoca d'un exemplar en aquest catàleg i del nom amb què apareix a l'edició del text.

La informació de cada obra apareix en l'ordre següent:

1. *Nom de l'autor i coordenades cronològiques.*
2. *Signatura del manuscrit o títol de l'imprès. Datació.* Indiquem, en negreta, la signatura del manuscrit o el títol de l'edició. Quan l'obra és represa en el capítol següent, dedicat a qüestions estemmàtiques, ho assenyallem amb un asterisc (*). Al costat de la signatura, indiquem la data d'escriptura o, per a les publicacions, el lloc i

l'any d'edició. Totes les obres que llistem (amb dues excepcions que assenyalarem) les hem consultades, *in situ* o a través de reproducció.

Hem actualitzat, de forma sistemàtica, tant les signatures com les foliacions dels manuscrits. Per facilitar la consulta hem afegit les signatures antigues, sovint emprades pel *CIL* i que continuen apareixent en algunes obres més recents, així com els noms amb què són coneguts els manuscrits per part de la bibliografia epigràfica. Per exemple: Parma, Bibl. Palatina, ms. Parm. 1191 (= *cod. Parmensis*).

3. *Bibliografia*. A continuació, amb una lletra de cos més petit, indiquem la bibliografia que hem considerat més pertinent amb relació a cada obra, ordenada cronològicament. En cap cas no pretén ser exhaustiva, sinó que hem prioritzat la que aporta informació rellevant a nivell codicològic (si té efecte per a qüestions de contingut, autoria, datació, etc.) i sobretot a nivell epigràfic. És per això que algunes obres de gran importància per a altres àmbits de l'humanisme, però no per a l'epigrafia hispànica, no presenten referències bibliogràfiques. Igualment, hem optat per no adjuntar bibliografia referida únicament a qüestions biogràfiques, ja que en els més de 150 anys que abraça el catàleg veiem aparèixer un gran nombre d'humanistes de primer nivell, cosa que hauria comportat o bé una selecció arbitrària de la bibliografia citada, o bé un aparat bibliogràfic excessiu.

4. *Falsos*. Llistem, seguint el número de *CIL* II, tots els falsos hispànics que reporten les fonts, inclosos els posteriors a 1550 i que, per tant, no formen part de la nostra edició. Cal notar que reportem tots els textos considerats per Hübner entre els falsos, malgrat que nosaltres n'hàgim descartat posteriorment alguns per no considerar-los realment falsificacions (vid. infra, p. 414-417). Als falsos de l'edició de Hübner, hi hem afegit únicament els de les noves edicions del *CIL* II² i dos epígrafs que nosaltres considerem falsos, malgrat haver estat comptats entre els vertaders (*CIL* II 815 i 1433). Per a altres inscripcions anteriors a 1550 considerades *suspectae* per la crítica, vid. infra, p. 417-424.

5. *Comentari*. Els comentaris que adjuntem (més extensos per als reculls que han estat menys estudiats fins ara) fan referència, sobretot, a la gènesi (autoria, datació, etc.) de les obres. Les consideracions de caràcter estemmàtic són tractades més extensament al capítol següent. Per norma general, com hem fet amb la bibliografia, no entrem a tractar qüestions biogràfiques de l'autor.

Al final d'aquest catàleg, a manera d'apèndix, adjuntem una llista dels manuscrits que hem consultat, però que hem descartat per no entrar dins dels límits que ens hem fixat per a la nostra recerca.

2.2. Catàleg

CIRIACO D'ANCONA (CYRIACUS ANCONITANUS) (1391-1453?)

- * **Berlín, Deutsche Staatsbibliothek, ms. Hamilton 254.** Ante 1447. Cf. MOMMSEN 1883; ZIEBARTH 1905, p. 197-198; ASHMOLE 1959, p. 29-34; BODNAR 1960, p. 104-105; BOESE 1966, p. 125-130; MONTI 1984, p. 468-471; CASU 2003, p. 143-144; DILIBERTO 2005, p. 88-93; BARILE 2006a, p. 198-199.

Falsos: 382*, 383* i 410*.

Aquests *excerpta* (ff. 81-91v) són un regal de Ciriaco (si bé el seu caràcter autògraf ha estat rebutjat per Ashmole) a Pietro Donato, bisbe de Pàdua, vers el 1442-1443. Els falsos, com d'altres inscripcions, són escrits per Donato en els espais que Ciriaco havia deixat en blanc.

- * **Parma, Bibl. Palatina, ms. Parm. 1191 (= cod. *Parmensis*).** S. XV. Cf. BORMANN – HENZEN, *CIL* VI, p. XLI; ZIEBARTH 1905, p. 189-191; BODNAR 1960, p. 106-110; KRISTELLER, II, p. 40.

Falsos: 382a*.

El fals es troba fora del recull principal, en una secció (ff. 102-103) de textos falsos i pseudoepigràfics.

- * **Roma, Bibl. Angelica, ms. 430 (*olim* D.4.18; = cod. *Angelicanus*).** Ca. 1500. Cf. NARDUCCI 1893, p. 203-204; ZIEBARTH 1905, p. 198; BODNAR 1960, p. 104-106.

Falsos: 382*, 382a*, 383* i 410*.

Recull d'inscripcions de Francesco Contarini, noble padovà i senador de Venècia. Un recull molt similar (Hübner el qualifica de *descriptus*, i Silvagni de *simillimus*)¹¹³ es troba al ms. E 66 Sup. de la Biblioteca Ambrosiana de Milà.

GIOVANNI MARCANOVA (1410/18-1467)

- * **Berna, Burgerbibliothek, ms. B. 42.** 1457-1460. Cf. HAGEN 1875, p. 49-50; ZIEBARTH 1905, p. 191-192; BODNAR 1960, p. 98-101; KRISTELLER, V, p. 88; BARILE 2006.

Falsos: 382*, 383* i 410*.

Primera redacció de la seva síl·loge, provinent de Ciriaco i dedicada a Malatesta Novello. Al f. 1 apareix com a data «1457 Kl. Octobris Cesenae», mentre que a l'anterior (f. V) llegim: «Patavii opus incoeptum, Caesenae scribi absolutum, Bononiae in hanc formam redigere s(ua) pec(unia) fec(it) Ioannes Marchanova (...)

¹¹³ Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. VI; SILVAGNI, *ICVR* n. s., p. XXXII.

MCCCCLX». Segons Barile, la primera data seria la de finalització de la síl·loge, mentre que la segona es referiria a l'enllestiment de tot el còdex. La mà de Feliciano només es detecta a les notes marginals al *De notis antiquis* de Probus (ff. 194-201).

Sembla que el manuscrit no arribà mai al seu destinatari; es probable que, després de la seva finalització, es preferís preparar un nou còdex més luxós (el conservat a Mòdena), com a obsequi per a Malatesta.

- * **Mòdena, Bibl. Estense, ms. Lat. 992 (α. L 5. 15).** 1465. Cf. ZIEBARTH 1905, p. 192-194; HÜLSEN 1907; MATER DENNIS 1927; BODNAR 1960, p. 98-101; MITCHELL 1961, p. 208-209; KRISTELLER, I, p. 373; CHIARLO 1984, p. 285-286; SANTONI 1988; LOLLINI 2001; RICCI 2006; EAD. 2008; TRIPPE 2010.

Falsos: 382*, 383* i 410*.

Segona redacció de la seva síl·loge, en gran part de mà de Felice Feliciano (que transcriu els falsos hispànics),¹¹⁴ del qual procedeix una part de les addicions d'aquest recull. A més de ser més àmplia, la síl·loge presenta més miniatures, algunes il·lustracions dels monuments en què es troben els epígrafs i un seguit de vistes de Roma als ff. 23v-42. El còdex fou acabat el 1465 (f. 8v), poques setmanes abans de la mort de Malatesta, que tampoc no rebé aquesta redacció.

Del manuscrit de Mòdena deriva una còpia conservada a París (Bibl. Nationale, ms. Lat. 5825F), que a la vegada és l'origen del ms. conservat a Princeton (University Library, ms. Garrett 158). El manuscrit de París conté addicions posteriors amb epigrafia autèntica de Tàrraco.

FELICE FELICIANO (1433-ca. 1479)

- * **Venècia, Bibl. Marciana, ms. Lat. X, 196 (3766); Verona, Bibl. Capitolare, ms. CCLXIX (240).** 1462-1463. Cf. MOMMSEN, *CIL* III, p. XXIV; ZIEBARTH 1905, p. 194-195; PRATILLI 1939/40, p. 48-51; MITCHELL 1961, p. 211-213; per al ms. venecià: KRISTELLER, II, p. 238; ZORZANELLO 1980/85, I, p. 365-367; per al ms. veronès: KRISTELLER, II, p. 294; SPAGNOLO 1996, p. 303; TOSETTI 2005, p. 186-188 n. 45; CONTÒ 2006a.

Falsos: 382*, 383* i 410*.

Ambdós manuscrits estan encapçalats per una carta dedicatòria a Andrea Mantegna, el primer amb data de 1462 (corregit posteriorment en 1464)¹¹⁵ i el segon de 1463. Mommsen i De Rossi (*ICVR*, II, p. 391), que van considerar erròniament que

¹¹⁴ Cf. SANTONI 1988, p. 38

¹¹⁵ Cf. BARILE 2006, p. 37.

tots dos eren autògrafs, van creure que el testimoni de Venècia seria anterior, ja que conté molts afegits que han sigut incorporats a l'exemplar de Verona.

Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. Vat. Lat. 3616. Ca. 1478. Cf. DE ROSSI, *ICVR*, II, p. 396; MOMMSEN 1890, p. 87-88; ZIEBARTH 1905, p. 222 i 225-226; SILVAGNI, *ICVR* n. s., p. XXXV; HÜLSEN 1923, p. 138-157; MITCHELL 1961, p. 213; KRISTELLER, II, p. 321; MAGISTER 2001, p. 114 i 148-149 n. 15; MINASI 2007, p. 92.

Falsos: 382*, 383* i 410*.

Aquest manuscrit conté una còpia, escrita de mà de Feliciano, del recull de Publio Licinio (cf. infra), amb qui segurament entrà en contacte a Roma a partir de 1478, ja que ambdós personatges coincidiren sota el mecenatge de Francesco Porcari.

PUBLIO LICINIO (?)

- * **Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, cod. hist. 4° 316.** Ca. 1480. Cf. MOMMSEN 1890, p. 85-88; HEYD 1891, p. 130-132; SILVAGNI, *ICVR* n. s., p. XXXV; HÜLSEN 1923, p. 138-157; KRISTELLER, III, p. 700; MOMIGLIANI 1994, p. 468 n. 74; MINASI 2007, p. 92.

Falsos: 149*, 382*, 383* i 410*.

Es tracta d'una còpia escrita a Alemanya abans del 1515 de la síl·loge de Licinio. De tots els testimonis d'aquesta identificats per Hülsen, l'exemplar de Stuttgart és l'únic que conserva la dedicatòria a Francesco Porcari on apareix el nom de Licinio (f. 62r-v).

Els altres testimonis de la síl·loge estudiats per Hülsen es troben a Darmstadt (Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, ms. 2533; cf. KRISTELLER, III, p. 515-516), Uppsala (Universitetsbiblioteket, ms. C 49; cf. KRISTELLER, V, p. 25), i en els manuscrits de Feliciano (ms. Vat. Lat. 3616) i de Giocondo (Trento, Bibl. Comunale, ms. 3569).

MICHELE FABRIZIO FERRARINI (MICHAEL FABRICIUS FERRARINUS) (ca. 1433-1492)

- * **Utrecht, Bibliotheek der Universiteit, ms. I. K. 9 (olim 765 = Lat. 57).** 1477. Cf. TIELE 1887, p. 198; MOMMSEN, *CIL* III, p. XX i XXV; ZIEBARTH 1905, p. 196-197 i 199; MITCHELL 1961, p. 212-214; KRISTELLER, IV, p. 383; FRANZONI 1999, p. 27 i 33; ESPLUGA 2009, p. 138-139; ESPLUGA 2009a, p. 251-255.

Falsos: 382*, 382a*, 383* i 410*.

Hübner afirma, erròniament, que aquesta primera redacció no conté epigrafia hispànica. A part de la mà principal, autògrafa, alguns folis han estat escrits per una segona mà, de Iohannes Bononius (anterior al 1498), amb material provinent de

Ciriaco i Giocondo. Aquesta mà ha estat confosa (f. 1) per Pieter Burmann, que posseï el manuscrit, amb la de Ciriaco, que certament imita.

La menció d'un altre manuscrit de la mateixa biblioteca (I.B.23, *olim* Lat. 56) com a *cod. Traiect.* per Hübner ha portat a atribuir a Ferrarini (en *CIL* II²/5) les inscripcions presents en aquesta obra, realitzada al s. XVII per Iohannes Georg Graevius entre altres, a partir, segons Hübner, de material del s. XVI.¹¹⁶

- * **París, Bibl. Nationale, ms. Lat. 6128.** Ca. 1480. Cf. MOMMSEN, *CIL* III, p. XXV; MITCHELL 1961, p. 212-214; FRANZONI 1999, p. 27 i 34; DILIBERTO 2005a, p. 494-495; ESPLUGA 2009, p. 139-140.

Falsos: 382*, 383* i 410*.

Pel que fa a epigrafia hispànica, aquest manuscrit inclou les primeres inscripcions autèntiques (al f. 120v), si bé entremig de les urbanes. Quant a les falses, presenta dues vegades el text de 382* i 383*.

- * **Reggio de l'Emília, Bibl. Panizzi, ms. Regg. C 398.** 1486-1492. Cf. MOMMSEN, *CIL* III, p. XXV; ZIEBARTH 1905, p. 199; MITCHELL 1961, p. 212-214; KRISTELLER, II, p. 85; TASSANO 1979, p. 520-524; FRANZONI 1999, p. 27 i 36; FRANZONI – SARCHI 1999; ESPLUGA 2009, p. 140-143.

Falsos: 149*, 164*, 363*, 370*, 382*, 383*, 410* i *CIL* II 1433.

A part dels falsos tradicionals (ff. 88v-89), al final del recull (ff. 170-172v) es troba una sèrie d'inscripcions hispanes, entre les quals hi ha els falsos 164*, 363* i 370*, que apareixen per primer cop en aquest manuscrit.

GIOVANNI GIOCONDO (IOHANNES IUCUNDUS) (1434-1515)

- * **Trento, Bibl. Comunale, ms. 3569 (*olim Thomae Gar*).** Ca. 1484. Cf. MOMMSEN, *CIL* III, p. XXVII; DE ROSSI, *ICVR*, II, p. 396; SILVAGNI, *ICVR* n. s., p. XXXV; HÜLSEN 1923, p. 140; KRISTELLER, II, p. 190; BILLANOVICH 1969, p. 248-249; *MDI*, I, 1996, p. 50-51.

Falsos: 382* i 410*.

Manuscrit redactat el 1484 (p. 134: «Meynhardus Rauhhp [*sic*] scripsit LXXXIII, V sedente Xisto IIII»), que fou posseït i anotat posteriorment per Iohannes Fuchsmagen. Sembla contenir una versió de la síl·loge de Licinio, però amb una secció del nucli de les inscripcions de Giocondo. El recull, però, no presenta encara

¹¹⁶ HÜBNER, *CIL* II, p. X: «Nonnulli titulorum eorum [sc. falsorum Stradae] redeunt in codice Traiectino n. 56 (n. 103* 202* 203* cf. p. 322) et in codice quodam Brixiano a Mommseno inspecto unus (n. 103*)». Per a la referència a Graevius, cf. TIELE 1887, p. 198; HÜBNER, *CIL* II, p. XX.

l'ordenació que trobem en la resta de testimonis del veronès, i per tant no forma part de cap de les tres redaccions de la seva síl·loge.

- * **Verona, Bibl. Capitolare, ms. CCLXX (241).** Ca. 1489. Cf. MOMMSEN, *CIL* III, p. XXVII; DE ROSSI, *ICVR*, II, p. 396-397; ZIEBARTH 1905, p. 222-236; WARDROP 1960, p. 27-29; MANETTI 1992, p. 121-122; SPAGNOLO 1996, p. 304; SOLIN 1997, p. 129-130; ALBARELLO 1997, p. 145-146; KOORTBOJIAN 2002, p. 303-304; CONTÒ 2006; DE LA MARE – NUVOLONI 2009, p. 314-315.

Falsos: 370*, 382*, 383* i 410*.

Aquest manuscrit, per alguns erròniament considerat autògraf,¹¹⁷ fou escrit per Bartolomeo Sanvito a partir de les *schedae* de Giocondo i serví de base per a totes les posteriors còpies i redaccions de la seva síl·loge. Conté dues dedicacions a Lorenzo de' Medici (ff. 1-3 i 209-212), la primera de les quals es retroba en l'exemplar fragmentari que li fou regalat (BAV, ms. Vat. Lat. 10228).¹¹⁸ El fet de distingir, en el ms. de Verona, les inscripcions vistes per Giocondo d'aquelles conegudes per fonts indirectes va permetre que en còpies com les de Lorenzo gairebé no hi entressin falsos.

Malgrat que hi ha un acord general en classificar els manuscrits epigràfics de Giocondo en tres redaccions (a no confondre amb el *libro primo, secondo* i *terzo* als quals fa referència Sanvito), la seva distribució no és unànime. En qualsevol cas, les ampliacions en la segona i tercera redacció no van afectar els falsos hispànics.

A continuació llistem la resta de còpies conservades del recull de Giocondo: Bolonya, Bibl. Universitaria, ms. 851; Ciutat del Vaticà, BAV, ms. Barb. Lat. 2098 (*olim* XXX, 171), ms. Borg. Lat. 336, ms. Reg. Lat. 2064, ms. Vat. Lat. 5326 i ms. Vat. Lat. 8494 (ff. 309-354v); Derbyshire, Chatsworth House Library, ms. Giocondo; Florència, BNCF, ms. Magl. XXVIII, 5 i ms. Magl. XXVIII, 34; *ibid.*, BML, ms. Ashb. 905; Londres, BL, ms. Stowe 1016; Madrid, BNE, ms. 10096 (*olim Toletanus*); Oxford, Bodleian Library, ms. Lat. class. e. 29; Venècia, Bibl. Marciana, ms. Lat. XIV, 171 (4665; *olim Zenianus*), i *ibid.*, Bibl. del Museo Correr, ms. Cicogna 1632 (*olim* 2704).¹¹⁹

¹¹⁷ Així s'expressen MOMMSEN (*CIL* III, p. XXVII), DE ROSSI (*ICVR*, II, p. 396), BILLANOVICH (1969, p. 247), DE MARTIS (1995, p. 128), SOLIN (1997, p. 129) i CONTÒ (2006). La mateixa idea sembla desprendre's de la descripció d'ALBARELLO (1997, p. 145). En canvi, és correctament atribuït a Sanvito per WARDROP (1960, p. 28), HOBSON (1989, p. 79-81), DE LA MARE (1999, p. 504) i KOORTBOJIAN (2002, p. 303). L'únic testimoni autògraf de Giocondo el conservem als ff. 191-215v del ms. Lat. XIV, 171 de la Bibl. Marciana (vid. KOORTBOJIAN 1993).

¹¹⁸ Per a una descripció d'aquest exemplar, vid. BUONOCORE 2004, p. 335-352, i KOORTBOJIAN 2002, p. 299ss.

¹¹⁹ Ens hem basat en MOMMSEN (*CIL* III, p. XXVII, i *CIL* IX-X, p. XLVI-XLVII), DE ROSSI (*ICVR*, II, p. 395-401), ZIEBARTH (1905, p. 221-245), SILVAGNI (*ICVR* n. s., p. XXXV-XXXVIII), KOORTBOJIAN 2002 i BUONOCORE 2008.

BARTOLOMEO FONZIO (BARTHOLOMAEUS FONTIUS) (1447-1513)

- * **Oxford, Bodleian Library, ms. Lat. misc. d. 85 (= cod. Ashmolensis).** S. XV. Cf. SAXL 1940/41; PÄCHT – ALEXANDER 1970, p. 31-32; CAROTI – ZAMPONI 1974, p. 84-90 i tav. XXXIV-XXXV; KRISTELLER, IV, p. 255-256; DANELONI 2008, p. XLIII-XLV.

Falsos: 370* i 382a*.

Segons Saxl, aquest exemplar autògraf, destinat a Francesco Sasseti, seria el de més qualitat dels que contenen el seu *Liber monumentorum Romanae urbis et aliorum locorum*, ja que reporta algunes il·lustracions que no són presents a les altres còpies. Tanmateix, li manquen els primers quaranta folis, per la qual cosa els altres testimonis continuen essent vitals per a la restitució del conjunt.

- * **Florència, Bibl. Medicea Laurenziana, ms. Ashburnham 1174 (= cod. Pandolfianus).** S. XV ex. Cf. MOMMSEN, *CIL III Suppl.*, p. 1373; MOMMSEN, *CIL IX-X*, p. XXXVII-XXXVIII; KRISTELLER, I, p. 94-95; CAROTI – ZAMPONI 1974, p. 117-118; GENTILE 1992, p. 178-180; CASU 2003, p. 145-146; GIONTA 2005, p. 32-36; CASU 2006; DANELONI 2008, p. XXXVII-XL.

Falsos: 370*, 382*, 382a*, 383* i 410*.

Aquest testimoni fou escrit pel deixeble de Fonzio Francesco Pandolfini, que en fou el primer posseïdor, si bé hi ha algunes addicions de Fonzio mateix, i alguns folis estan escrits per una mà diferent. L'obra està dividida en tres parts, cadascuna encapçalada pels títols respectius «ex monumentis Romanae urbis et aliorum locorum sumpta» (f. 1), «monumenta per Italiam collecta» (f. 71) i «monumenta extra Italiam collecta» (f. 111). Els falsos hispans estan continguts en aquesta darrera secció.

- * **Siena, Bibl. Municipale, ms. C VIII 4, ff. 33-74v.** S. XVI. Cf. DESSAU, *CIL XIV*, p. XIII.

Falsos: 370*, 382*, 382a*, 383* i 410*.

Aquest recull, el menys estudiat dels de Fonzio, es troba en un manuscrit epigràfic reunit a partir de material divers i està signat com a «Petri Tancredi Collensis et amicorum collectanea» (f. 33), i porta el títol: «ex monumentis Romanae urbis et aliarum cum Italarum tum externarum urbium sumpta».

ALTRES TESTIMONIS PROVINENTS DE LA TRADICIÓ CIRIACANA¹²⁰

LEONARDO BOTTA (1420-1502). **Milà, Bibl. Ambrosiana, ms. Trotti 373**. Ca. 1471.¹²¹
Cf. SABBADINI 1910; BODNAR 1960, p. 117-118; KRISTELLER, I, p. 350 i VI, p. 75; CASU 2003, p. 145.

Falsos: 382* i 410* (dues vegades).

Aquest manuscrit conté, en els ff. 101-125, l'únic fragment restant dels *Commentaria* autògrafs de Ciriaco. Els falsos, però, estan continguts en la primera part del manuscrit (ff. 1-100), que conforma una miscel·lània humanística que posseï Leonardo Botta i on s'han identificat fins a tretze mans diferents (el paper, tanmateix, presenta sempre la mateixa filigrana). Diverses cartes i composicions daten de 1471, moment en què s'hauria redactat majoritàriament aquesta primera part. Dues de les mans copien falsos hispànics: la dels ff. 61-73 i la dels ff. 80-96v; en ambdós casos procedeixen sens dubte d'algun arquetip ciriacà.

- * PIETRO CENNINI (1444-1484). **Florència, Bibl. Nazionale Centrale, ms. Naz. II.IX.14, ff. 117-118v, 136-137, 250-259**. 1471-1475. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. VI i 38*; MOMMSEN, *CIL* III, p. XXI; *IMBI*, XI, p. 258-259; KRISTELLER, I, p. 115.

Falsos: 382* i 382a*.

Cal destacar que la informació donada per Hübner no és correcta, ja que dona com a referència per al fals el núm. 18 (que no es correspon ni a la foliació ni al número d'inscripció) i diu que s'hi troba la procedència «e Kiriaco Anconitano», precisió que només apareix una vegada en el recull epigràfic («haec quae sequuntur epigrammata Kyriacus Anconitanus repperit», f. 252v) i que no es refereix al fals hispànic.

ALESSANDRO STROZZI ? (ca. 1450-?). **Florència, Bibl. Medicea Laurenziana, ms. Redi. 77 (27) (= codex Redianus)**. Ca. 1474. Cf. MOMMSEN, *CIL* III, p. XXXI; ID., *CIL* IX-X, p. LIX; DE ROSSI, *ICVR*, II, p. 393-394; ZIEBARTH 1905, p. 213-219; SILVAGNI, *ICVR* n. s., p. XXXIV; BODNAR 1960, p. 101; KRISTELLER, I, p. 78; MARCON 1991, p. 48-53; BORSI 2006.

Falsos: 383* i 410*.

Aquest manuscrit ha estat bàsicament estudiat en relació amb la planta de Roma que apareix a l'inici del volum, on també figura la firma i la data de 1474 (cosa que ha fet dubtar si fan també referència a la síl·loge). El recull deriva tant de Ciriaco d'Ancona (d'on provindrien els textos hispànics) com d'altres fonts com l'*Anonymus Marucellianus*.

¹²⁰ Per a aquesta tradició, vid. *infra*, p. 92-101.

¹²¹ Kristeller afirma que al f. 90v apareix un epígraf descobert el 1476; tanmateix, com transcriu correctament SABBADINI (1910, p. 200), el text diu «MCCCCXXVI».

FRANCESCO CINZIO BENINCASA (FRANCISCUS CYNTHIUS ANCONITANUS) (1450/55-1507). **Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. Vat. Lat. 5251**. Ante 1480. Cf. PRATILLI 1939/40, p. 55; MITCHELL 1961, p. 215 i 220;¹²² KRISTELLER, II, p. 374; SPANÒ 1985, p. 233; QUAQUARELLI 1992, p. 69-71.

Falsos: 382*, 383* i 410*.

Còdex epigràfic amb dedicació de Cynthius a Felice Feliciano (f. 11v). Segons Pratilli, seria autògraf de Feliciano; Mitchell i Quaquarelli, en canvi, es decanten per considerar-lo una còpia d'un original de Feliciano. Mitchell, a més, el va posar en relació amb el còdex autògraf conservat a Faenza (Bibl. Comunale, ms. 7), que tanmateix no presenta cap dels falsos textuais (entre els quals els hispànics) que apareixen en aquest manuscrit.

La relació del poeta Cinzio Benincasa amb Feliciano durant l'estada d'aquest a Roma al cercle de Francesco Porcari està igualment testimoniada en un manuscrit epistolar de Feliciano.¹²³

PIETRO SABINO (PETRUS SABINUS) (fl. 1495). **Venècia, Bibl. Marciana, ms. Lat. X, 195 (3453); Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. Ott. Lat. 2015; ibid., ms. Chig. I.V.168; Carpentras, Bibl. Inguimbertaine, ms. 607**. S. XV ex. Cf. DE ROSSI, *ICVR*, II, p. 407-409; MOMMSEN, *CIL* IX-X, p. LX-LXI; SILVAGNI, *ICVR* n. s., p. XXXVIII-XL; GIONTA 2005, p. 107-187.

Falsos: 370*.

- * ANONYMUS. **Barcelona, Bibl. de Catalunya, ms. 1582, ff. 1-25 (= *Anonymus Barcinonensis*)**. S. XV ex. Cf. KRISTELLER, IV, p. 491; GUZMÁN ALMAGRO 2007a, p. 686-687; EAD. 2008, p. 23-24.

Falsos: 382*, 382a*, 383* (dues vegades), 410* i 495* (per una mà més recent).

Es tracta d'un manuscrit miscel·lani escrit a Itàlia, comprat posteriorment per un espanyol.¹²⁴ El recull d'inscripcions es troba a l'inici del manuscrit (ff. 1-24v); al foli següent una mà més recent (probablement del s. XVI) reporta el fals 495*, i posteriorment són copiats diversos textos humanistes.

¹²² El manuscrit apareix citat dues vegades a la p. 215 com a «Vat. Lat. 3251», i a la fig. 2, p. 210, com a «Vat. Lat. 5231», però es tracta sempre del mateix manuscrit.

¹²³ Brescia, Bibl. Queriniana, ms. C II 14 (cf. KRISTELLER, I, p. 34). Als ff. 74v-75 apareixen dos poemes de l'anconità on s'esmenta «el mio Felice»; per a la notícia, vid. POZZI, Giovanni; GIANELLA, Giulia, «Scienza antiquaria e letteratura. Il Feliciano. Il Colonna», dins *Storia della cultura veneta. Dal primo quattrocento al concilio di Trento*, III/1, Vicenza, Neri Pozza, 1980, p. 459-477 (475-476). Per al manuscrit, vid. QUAQUARELLI, Leonardo, «Felice Feliciano letterato nel suo epistolario», dins CONTÒ – QUAQUARELLI 1995, p. 141-160 (150-151).

¹²⁴ F. 1: «Este libro hube un Nápoles de Don Marcelo Calá, sobrino del regente Don Carlos Calá».

GIOVANNI MATTIA TIBERINO (*vel* TABARINO) (ca. 1420-1500). **Reggio de l'Emília, Bibl. Panizzi, ms. Turri G 105.** 1488-1493. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. 37*; MOMMSEN, *CIL* III, p. 859; KRISTELLER, II, p. 85; DELLANTONIO 1995, p. 46.

Falsos: 370*.

Manuscrit amb el *De litteris antiquis significatio* de Valerius Probus (ff. 1-10), seguit d'un conjunt d'inscripcions no hispàniques (ff. 10v-17), encapçalat per un poema dedicatori a *Udalricus pontifex Tridentinus* (Ulrich von Frundsberg, mort el 1493) signat per *Matthias Tyberinus* (el nom sencer reapareix al f. 11v, juntament amb la data 1488 que serveix de *terminus post quem* per al manuscrit).

ANONYMUS. **Carpentras, Bibl. Inguimbertaine, ms. 607 (olim 581) (= cod. Carpensis).** S. XV ex. Cf. MOMMSEN, *CIL* IX-X, p. LXI; GIONTA 2005, p. 148-150.

Falsos: 149* (dues vegades), 370*, 382* (dues vegades), 383* i 410*.

Manuscrit conformat per dues seccions independents, la primera (entroncada, segons Mommsen, amb l'*Anonymus Corviserianus*), que reporta tots els falsos hispànics a excepció de 370*, de finals del s. XV (ff. I-LX),¹²⁵ i la segona (corresponent al recull de Pietro Sabino) de la primera meitat del s. XVI (ff. 1-166). A mitjan s. XVI el manuscrit va passar a la biblioteca del cardenal Rodolfo Pio da Carpi, moment en què el va conèixer Jean Matal, que l'anomena *codex Carpensis*.

ANONYMUS. **Nàpols, Bibl. Nazionale, ms. V E 18 (= anonymus Neapolitanus), ff. 1-80.** S. XV-XVI. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. 692; HENZEN, *CIL* V, p. XVI; KRISTELLER, I, p. 416; MERISALO 1993, p. 66-68.

Falsos: 382*.

Manuscrit heterogeni, amb una primera síl·loge del s. XV de la tradició de Ciriaco (ff. 1-26), ampliada amb una secció itàlica de la segona meitat del s. XV (ff. 26v-30), on es troba el fals hispànic. A més, als ff. 33-41 reporta una síl·loge hispànica de mitjan s. XVI amb inscripcions bàsicament de Lisboa, independent de la tradició manuscrita i sense falsos.¹²⁶

FRANCESCO MATURANZIO (1443-1518). **Perugia, Bibl. Augusta, ms. C 61.**¹²⁷ 1490-1507. Cf. PEROSA 1977; SENSI 2008.

Falsos: 383* i 410*.

¹²⁵ Al f. LIX llegim: «anno salutis MCCCCXCVII, IIII id. Dec., haec epigrammata Sutrii comperimus Laurentius Maiolus, Genuensis philosophus; Petrus Maria Montelinus, Estensis cardinalis illustrissimi scriba; Pandulphus Collenucius, juriscón., cum in ea urbe hospitii gratia Romam proficiscentes divertissemus».

¹²⁶ El prof. José Cardim Ribeiro ha suggerit d'identificar aquesta mà amb la de Francisco d'Olanda, en la seva comunicació «La epigrafía de Sintra (Portugal). Un ejemplo de uso, transformación y reutilización», dins el seminari *La interpretación de los monumentos epigráficos en contextos secundarios. Uso, reutilización y falsificación* (Madrid, 16-18 noviembre 2010).

¹²⁷ No hem consultat aquest manuscrit; ens hem basat en la informació bibliogràfica i en la còpia conservada a la Bodleian Library.

Manuscrit epigraficoliterari dedicat a Alfano Alfani. Les inscripcions hispàniques (*CIL* II 759-761, 4192, 4238, 4497 i 4526) depenen de Giocondo. Se'n conserven còpies al ms. F 5 de la mateixa biblioteca i a la Bodleian Library, ms. Lat. misc. c. 62.

- * JEAN CALVET (fl. saec. XVI in.). **Barcelona, Bibl. de Catalunya, ms. 1010**. Ca. 1500-1506. Cf. TOURNOY-THOEN 1975/77-78; VECCE 1983; KRISTELLER, IV, p. 490-491; GUZMÁN ALMAGRO 2007a, p. 685-686; EAD. 2008, p. 23; DANELONI 2008, p. XXXVIII-XXXIX.

Falsos: 382*, 382a*, 383* i 410*.

Manuscrit miscel·lani escrit per Jean Calvet i enviat a Gonsalvo de Toledo (f. 89v). Les inscripcions antigues estan recollides als ff. 7-86 i provenen, com ha demostrat Vecce, del recull epigràfic de Bartolomeo Fonzio.

GIROLAMO BOLOGNI (HIERONYMUS BONONIUS) (1454-1517). **Venècia, Bibl. del Museo Correr, ms. Cicogna 2667 (olim 1873)**. Ca. 1507. Cf. MOMMSEN, *CIL* V, p. XIV-XV; KRISTELLER, II, p. 282.

Falsos: 370* i 410*.

El manuscrit conté l'obra *Antiquarius* (ed. moderna de Fabio D'Alessi, Venezia, Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, 1995); el fals, però, es troba en un recull d'inscripcions que es troba després de l'obra.

ANONYMUS. **Florència, Bibl. Medicea Laurenziana, ms. Martinelli 73, ff. 27-49**. Ca. 1510. Cf. KRISTELLER, I, p. 106; GIONTA 2005, p. 17-105.

Falsos: 370*.

El recull anònim es troba a continuació del més antic de Timoteo Balbano; cap dels dos conté epigrafia hispànica autèntica.

ANONYMUS. **Londres, British Library, ms. Add. 22686**. 1513. Cf. KRISTELLER, IV, p. 77.

Falsos: 382*, 383* i 410*.

ANTONIO BELLONI (ANTONIUS BELLONUS) (1480-1554). **Venècia, Bibl. Marciana, ms. Lat. XIV 192 (4491)**. Ca. 1521. Cf. BORMANN – HENZEN, *CIL* VI, p. XLVII; KRISTELLER, II, p. 248; ZORZANELLO 1980/85, III, p. 263-266.

Falsos: 149*, 370* i 382*.

GIOVANNI BEMBO (IOHANNES BEMBUS) (1473-1545). **Munic, Bayerische Staatsbibliothek, ms. Clm. 10801, ff. 1-148**. Ca. 1535. Cf. MOMMSEN 1861; HÜBNER, *CIL* II, p. VII; HALM – LAUBMANN – MEYER 1868/94, IV/1, p. 164; OLDENBERG 1877, p. 19; REMAK-HONNEF – HAUKE 1991, p. 234.

Falsos: 370* i 410*.

La major part dels textos hispànics del recull (ff. 57v-59, 62-67v, 80v-81, 90v, 93-94v, 100v) són resultat del seu viatge pel País Valencià i Andalusia el 1505, on sembla que va copiar les inscripcions a partir de lectures pròpies, si bé moltes

d'aquestes coincideixen amb les que recull l'*Antiquus*. Els falsos, en canvi, procedeixen de la tradició itàlica.

ALBERTO LOLLIO (ALBERTUS LOLLIIUS) (1508-1568). **Mòdena, Archivio di Stato, ms. 212**. S. XVI med. Cf. BORMANN – HENZEN, *CIL* VI, p. LIV.

Falsos: 149*, 382* i 383*.

Manuscrit que combina la còpia del text d'inscripcions desprovistes de tot suport (al vers del foli, on es troben els falsos hispànics) amb el dibuix d'inscripcions integrades a un suport (al recto). En ambdós casos la presència de falsos del s. XV és molt abundant.

ANONYMUS. **Florència, Galleria degli Uffizi, ms. 6**. S. XVI. Cf. KRISTELLER, I, p. 226.

Falsos: 370*, 382*, 383* i 410*.

Epitaphia elogiaque partim Romae partim ex aliis civitatibus collecta liber hic complectitur. Al f. 56v duu la signatura d'Orazio Lombardelli (1545-1608), que no es correspon amb la lletra del recull.

ALTRES TESTIMONIS PROVINENTS DE LA TRADICIÓ DE L'*ANTIQUISSIMUS*¹²⁸

ANONYMUS. **Cambridge, Trinity College Library, ms. O. 2. 42, ff. 125-130**. S. XV ex. Cf. JAMES 1902, p. 146-148.

Falsos: 164*, 363*, 370* i 410*.

Breu recull d'inscripcions amb nombrosos falsos itàlics del s. XV, escrit per una mà diversa, al final d'un manuscrit d'Eutropi. El còdex va pertànyer, al s. XVI, a Pieter Gillis (1486-1533) i seguidament a Abraham Ortelius. A més dels falsos, també conté les inscripcions hispàniques autèntiques *CIL* II 761, 1966, 2206 i *HEp* 5, 1995, 795.

GIOVANNI BOLOGNA (IOHANNES BONONIUS) (ca. 1450-1518). **Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. Ott. Lat. 2967**. S. XV ex.-XVI in. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. VI; MOMMSEN, *CIL* III, p. XX; BODNAR 1960, p. 97-98; BUONOCORE 2004, p. 119.

Falsos: 164* i 363*.

Manuscrit autògraf de Iohannes (o Philippinus?)¹²⁹ Bononius, que ja havia escrit al final del manuscrit de Ferrarini conservat a Utrecht, i del qual va fer una còpia que conservem al Vat. Lat. 5243. El material hispànic prové bàsicament de l'*Antiquissimus*, amb alguna addició de Giocondo.

¹²⁸ Per al nom i la formació d'aquest arquetip, que constituïria el primer recull hispànic i que va ser hipotitzat per Hübner, vid. infra, p. 101-104.

¹²⁹ Vid. FERRARI, Mirella, «Le scoperte a Bobbio nel 1493: vicende di codici e fortuna di testi», *Italia Medioevale e Umanistica* 13 (1970), p. 139-180 (175-176).

GIACOMO GIGLIO (IACOBUS LILIUS) (1448-ca. 1513). **Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, ms. Helmst. 631**. Ca. 1510. Cf. HEINEMANN 1886, p. 91; MOMMSEN, *CIL* III, p. XXVIII; BODNAR 1960, p. 92-93.

Falsos: 149*, 370*, 382*, 383* i 410*.

Segons Mommsen, aquest és el millor exemplar (i potser autògraf) de la síl·loge que va compondre, de la qual resten dos altres testimonis (apògrafs i parcials): BAV, ms. Vat. Lat. 5238 i Bergamo, Bibl. Municipale, *gal. I fila* II 14.

ANONYMUS. **Pàdua, Bibl. del Seminario Vescovile, cod. 175**. S. XVI. Cf. MOMMSEN, *CIL* IX-X, p. XXVII-XXVIII; SILVAGNI, *ICVR* n. s., p. XXXV.

Falsos: 149*, 164*, 356*, 363*, 370*, 382* (dues vegades), 383* i *CIL* II 1433.

A més de l'arquètip que Mommsen anomena *Anonymus Corvisierianus*, el recull conté un petit conjunt d'inscripcions tant de l'*Antiquissimus* com de l'*Antiquus* (ff. 20v-22).

ANONYMUS. **Florència, Bibl. Riccardiana, ms. 996, ff. 36v-48v**. S. XVI. Cf. HENZEN 1867a, p. 776-777; DE ROSSI, *ICVR*, II, p. 405; KRISTELLER, I, p. 213.

Falsos: 363*, 382* i 410*.

Síl·loge (ff. 13v-48v) preeminentment itàlica, amb material provinent de Ciriaco i Giocondo, precedida per obres de Pandolfo Collenuccio (f. 2) i de Dominicus Cerbonius Tifernas (f. 7). A excepció dels falsos d'origen ciriacà, el recull conté sis inscripcions hispàniques provinents de l'*Antiquissimus*, en una versió especialment propera a la de Ioannes Bononius.

FRANCESC VICENT (FRANCISCUS VINCENTIUS) (?-1523)

- * **Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, cod. Guelf. 20.11.Aug. 4º, ff. 179-222**. 1472-1515. Cf. HEINEMANN 1900, p. 295-296; TOLDRÀ 2003, p. 280-282; DURAN 1998/2008, IV, p. 63; GONZÁLEZ GERMAIN – CARBONELL 2009, p. 124-127.

Falsos: 164*, 356*, 363*, 364*, 385*, 386*, 387a*, 388*, 410* i *CIL* II 1433.

El recull del tortosí es troba al final del manuscrit epigràfic de Pons d'Icart, que ja l'esmentava com una de les seves fonts. Està dedicat a Pere de Cardona com a bisbe d'Urgell, la qual cosa ens dóna una datació entre el 1472 i el 1515. El fet que l'autor no esmenti el seu càrrec de prior de Tarragona podria indicar que és anterior al 1484.

ANTONIO GERALDINI (ca. 1448-1488)

Oratio in obsequio nomine Ferdinandi et Elisabeth Innocentio VIII exhibitio, Roma, [1486-1488].

Falsos: 278*.

JERONI PAU (HIERONYMUS PAULUS) (ca. 1458-1497)

- * ***Barcino seu libellus inscriptus Barcinona ad Paulum Pompilium***, Barcelona, 1491. Cf. VILALLONGA 1986, I, p. 290-347; ESPLUGA 2011a, p. 271-278.

Falsos: 410*.

ERMOLAO BARBARO (1453/4-1493)

- * ***Castigationes Plinianaes et in Pomponium Melam***, Roma, 1492/93. Cf. Pozzi 1973/79; ESPLUGA 2009a, p. 243-246.

Falsos: 524*.

ANTONIO DE NEBRIJA (1441?-1522)

Introductiones Latinae [3a edició], Salamanca, 1495. Cf. BONMATÍ 1994.

Falsos: 495*.

PERE MIQUEL CARBONELL (1434-1517)

- * **Girona, Arxiu Capitular, ms. 69 (olim 930)**. S. XV ex.-s. XVI in. Cf. ADROHER 1957; DURAN 1998/2008, IV, p. 35-64; GONZÁLEZ GERMAIN – CARBONELL 2009, p. 124-127; ESPLUGA 2009a, p. 223-242; ESPLUGA – GUZMÁN ALMAGRO 2010.

Falsos: 164*, 356*, 363*, 383*, 385*, 386*, 387a*, 388*, 410* i *CIL* II 1433.

Aquest manuscrit, de caràcter miscel·lani, conté materials de Carbonell i de Jeroni Pau, i fou recopilat entre 1473 i 1507. Quant a l'epigrafia, hi trobem conjunts de procedència diversa, de forma poc organitzada.

MARTIN DE SIEDER (?)

- * **Mòdena, Bibl. Estense, ms. Est. Lat. 413 (α H 5, olim Palat. VI F 28), ff. 8-118**. 1503. Cf. BORMANN – HENZEN, *CIL* VI, p. XLVII; OLDENBERG 1877; SILVAGNI, *ICVR* n. s., p. XL; KRISTELLER, I, p. 380.

Falsos: 149*, 164*, 356*, 363*, 364*, 370*, 382*, 383*, 410* i *CIL* II 1433.

Sieder, personatge desconegut que signa el manuscrit, reporta només la sèrie tarraconense de l'*Antiquus* (ff. 83v-93v). Alguns dels falsos anteriors apareixen de forma independent de la sèrie hispànica.

VALENTIM FERNANDES (VALENTINUS MORAVUS) (?-1518/9)

Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, cod. hist. 2º 248.¹³⁰ 1505.

Falsos: 30*.

KONRAD PEUTINGER (1465-1547)

- * **Augsburg, Staat und Stadtbibliothek, 2º Cod H. 24 (olim n. 527).** S. XVI in. Cf. OLDENBERG 1877; BORMANN – HENZEN, *CIL* VI, p. XLVII; HÜLSEN 1921, p. 4; KRISTELLER, III, p. 456; WOOD 1998, p. 91.

Falsos: 149* (dues vegades), 150*, 164*, 198*, 223*, 278*, 356*, 363*, 364*, 370*, 382*, 383*, 385*, 387a*, 410* i *CIL* II 1433.

Aquest manuscrit epigràfic conté reculls d'inscripcions que provenen de fonts diferents. En primer lloc, perquè són presentats en formats diversos; en segon lloc, perquè sovint apareixen foliacions independents d'aquella contínua, i els reculls estan separats per folis en blanc, i, per últim, perquè alguns reculls sí que porten la indicació de la seva font.

A part de 278*, a l'inici del manuscrit (cf. HÜBNER, *CIL* II, p. 414), la resta d'inscripcions hispàniques es troben en la secció que ocupa els ff. 45-68 (*olim* ff. 1-24), on a part del material hispànic (ff. 50v-54v i 58v-59v) en trobem d'itàlic, en part provinent de Iohannes Fuchsmagen (1469-1510), i amb una presència elevada de falsos.

Augsburg, Staat und Stadtbibliothek, 2º Cod H. 23 (olim n. 526). Ca. 1510. Cf. BORMANN – HENZEN, *CIL* VI, p. XLVII; HÜLSEN 1921; KRISTELLER, III, p. 456; KÜNAST – ZÄH 2003, I, p. 433-435.

Falsos: 370*, 382*, 383* i 410*.

El manuscrit està escrit per una mà diferent de l'anterior, si bé la que escriu al marge sí que sembla coincidir amb aquella mà. Com la bibliografia ha assenyalat, el recull conté seccions procedents d'altres síl·loges (Giocondo, Gammarus, etc.) així com una secció d'inscripcions renaixementals de Roma, que arriben fins el 1495.

MARIN SANUDO (MARINUS SANUTUS) (1466-1536)

- * **Verona, Bibl. Civica (olim Comunale), ms. 2006 (Storia 59), ff. 171-185 (olim 295-309).** S. XVI in. Cf. MOMMSEN, *CIL* V, p. XXII; OLDENBERG 1877; CARACCILO 1990.

¹³⁰ No hem consultat aquest manuscrit, però una transcripció de la carta en qüestió es troba a KÖNIG, Erich (ed.), *Konrad Peutingers Briefwechsel*, München, Beck, 1923, p. 56-58.

Falsos: 80*, 81*, 83*, 85*, 149*, 164*, 198*, 224*, 231*, 232*, 278*, 356*, 363*, 364*, 370*, 382*, 383* (2 vegades), 385*, 387a*, 410* i 496*-499*.

Aquesta síl·loge s'ha d'identificar amb l'obra que Sanudo mateix cita com a *De antiquitatibus et epitaphis*, ja a partir del 1484, i que anà ampliant al llarg dels anys. Aquesta recensió seria posterior al recull d'inscripcions d'Augsburg de Peutinger, publicat el 1505 i conservat a l'inici del manuscrit venecià, ja que aquestes inscripcions reapareixen en els ff. 187-189, just després de la secció hispànica. L'únic altre material datat és el *De interpretandis Romanorum litteris* editat per Mazochius el 1509, que es troba després del f. 198.

Venècia, Bibl. Marciana, ms. Lat. XIV, 260 (4258), ff. 11-18v. Post 1519. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. VI; KRISTELLER, II, p. 260 i VI p. 258; ZORZANELLO 1980/85, III, p. 459-460; CARACCILO 1990; EAD. 1996.

Falsos: 80*, 81*, 83*, 85*, 149*, 164*, 198*, 224*, 231*, 232*, 278*, 356*, 363*, 364*, 383*, 385*, 387a*, 410* i 496*-499*.

Aquest manuscrit, igualment autògraf, no ha estat utilitzat pel *CIL* (malgrat que Hübner el cita a la *praefatio*) ni per l'estudi d'Oldenberg sobre l'arquètip de l'*Antiquus*. El recull hispànic, gairebé idèntic al del manuscrit de Verona, apareix sol, amb el títol de *Varia diversaque epitaphia variis locis reperta et primo in Hispania*. Hem identificat la filigrana del quadern amb les inscripcions hispàniques (ff. 11-26v) amb el núm. 3409 de Briquet, de l'any 1519.¹³¹ Tant la datació com el fet que manquin algunes inscripcions semblen indicar que seria una còpia de l'exemplar de Verona.

ANONYMUS (COD. CHLUMCZANSKY)

- * **Praga, Národní Museum, ms. XVII A 6.** S. XVI in. Cf. JUŘEN 1986.

Falsos: 164*, 356*, 363* i 364*.

Recull d'unes 350 inscripcions antigues alternant amb dibuixos arquitectònics. Al recull original, una mà posterior de voltants de 1540 ha afegit altres textos, en els espais en blanc i al final (ff. 93-97). Per a la inscripció del Pont d'Alcántara (*CIL* II 760-761), dóna com a font l'humanista venecià Girolamo Donato (mort el 1511).

ANONYMUS (COD. FILONARDIANUS)

- * **Berlín, Staatsbibliothek, Preußischer Kulturbesitz, Haus 2, ms. Lat. fol. 61 p.** Ca. 1516. Cf. OLDENBERG 1877; KRISTELLER, III, p. 473.

¹³¹ CARACCILO 1996, p. 30 i 33, l'identifica, en canvi, amb el núm. 3459, de 1522.

Falsos: 80*, 81*, 83*, 85*, 149*, 150*, 164*, 198*, 223*, 231*, 232*, 278*, 356*, 363*, 364*, 382*, 383*, 385*, 387a*, 410*, 496*-499* i *CIL* II 1433.

El manuscrit, escrit per una sola mà, està format per dos volums en origen independents (com testimonia l'antiga foliació), el primer dels quals ocupa els ff. 1-30. En ambdues parts hi trobem material hispànic.

AGOSTINO NETTUCCI (AUGUSTINUS NETTUCCIUS)¹³² (fl. s. XVI in.)

- * **Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. Ott. Lat. 2104.** 1520. Cf. ALMAGIÀ 1950; DE MARINIS 1960, I, p. 51; KRISTELLER, II, p. 421 i 601; SCHLECHTER 2008, § 66-86; CARBONELL – GIMENO – GONZÁLEZ GERMAIN (en premsa).

Falsos: 20*, 21*, 40*, 51*, 164*, 220*, 237*, 238*, 278*, 344* i 354*.

Es tracta de l'obra inèdita *De situ, longitudine, forma et divisione totius Hispaniae libellus*, escrita el 1520 i adreçada al cardenal Giulio de' Medici (futur Papa Clement VII), on es combina l'interès per la geografia, l'etnologia i l'antiquària. Com ell mateix explica, visità la Península Ibèrica entre 1513 i 1516 com a secretari de l'ambaixador Giovanni Corsi. D'aquest viatge trobem confirmació en *marginalia* del mateix Nettucci en incunables de Ciceró¹³³ i de Poliziano.¹³⁴ A més de les inscripcions falses, Nettucci recull igualment *CIL* II 759-761, 2559, 3423, *CIL* VI 1231 i l'epitafi de Ferran el Catòlic.

Almagià va considerar que el manuscrit ottobonià seria una còpia de l'altre exemplar conservat, el ms. Vat. Lat. 3622. Malgrat que certament és molt difícil de trobar-hi errors comesos en el procés de còpia, la lletra del ms. vaticà no sembla anterior al s. XVII, mentre que la del ms. ottobonià pertany clarament al s. XVI; a més, hi ha clars indicis que es tracta del volum regalat al cardenal, com demostren la decoració de la coberta (on trobem gravat el lema «se/mpe/r hon/os nom/enque t/uum lau/desqu/e man/ebu/nt» i «H/isp/ani/a» a la contraportada) i la miniatura al f. 7 (on apareixen les armes de Giulio' de Medici).

¹³² Recentment, s'ha proposat d'identificar Agostino Nettucci amb Agostino Vespucci (altrament anomenat Agostino Mattei de Vespuccis), que va treballar a la cancelleria florentina sota Machiavelli (1498-1512); vid. SCHLECHTER, Armin, «Leonardo da Vinci's 'Mona Lisa' in a Marginal Note in a Cicero Incunable», dins WAGNER, Bettina; REED, Marcia (eds.), *Early Printed Books as Material Objects: Proceedings of the Conference Organized by the IFLA Rare Books and Manuscripts Section (Munich, 19-21 August 2009)*, Berlin, De Gruyter, 2010, p. 151-173 (157-162).

¹³³ CICERO, Marcus Tullius, *Epistulae ad Familiares*, Bologna, 1477 (Heidelberg, Universitätsbibliothek, D 7620 qt. Inc.). Les anotacions de Nettucci es poden datar entre 1520 i 1530. Les referències al seu viatge es troben als f. 29v («ita natura est huius Catholici regis hispaniae Ferdinandi nomine 1514, quo tempore ego Aug. sum in Hispania cancellarius Florentinus cum Io. Corsio, cum Fr. Guicciardino et cum Io. Vespuccio meo per triennium; quo etiam tempore uadimus Vespuccius et ego ad Compostellanam urbem etc.») i f. 80v («ita ego Aug. hoc tempore 1516 et 1517 Flor. urbi ex Hispania redii a manu huius excelsi domini»). Cf. SCHLECHTER 2008, § 69-71.

¹³⁴ POLITIANUS, Angelus, *Miscellaneorum centuria prima*, Firenze, 1489 (Oxford, Bodleian Library, Auct. N 3. 34), f. 72: «ego quoque reversus ex Hisp(ani)a secretarius Flor(enti)a donavi d. Ant. Strozam doct. eximium iunceo baculo 1517, ex India usque advecto, quem Hispali emeram».

GIACOMO MAZZOCCHI (IACOBUS MAZOCHIUS) (actiu 1509-1527)

Epigrammata antiquae Urbis, Roma, 1521. Cf. CALABI 1969; RHODES 1972; BIANCA 2009.

Falsos: 363* i 370*.

MARIANGELO ACCURSIO (1489-1546)

- * **Milà, Bibl. Ambrosiana, ms. O 125 Sup.** 1525-1529. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. VII-VIII; CAMPANA 1960, p. 131; KRISTELLER, I, p. 304; DUPRÉ 1992, p. 45-46; STYLOW 2002.

Falsos: 114*, 160*, 180d*, 202*, 203*, 245*-247*, 410* i 422*.

Excepte 114* i 180d* (del primer afirma que no l'ha vist, i el segon és, en realitat, una inscripció autèntica urbana), tots els falsos es troben en un petit fascicle (ff. 2-3v) a l'inici del manuscrit, que recopila tot de materials diversos d'Accursio. El ms. O 148 Sup. de la mateixa biblioteca conté, com observà Campana, una còpia apògrafa de part d'aquest còdex (no hi és, per exemple, el fascicle amb els falsos hispànics), i no una versió en brut del mateix manuscrit, com havia suggerit Dupré.

PETER APIAN & BARTOLOMÉ AMANZIO (APIANUS & AMANTIUS) (1495/1501-1552; 1505-1556)

- * ***Inscriptiones sacrosanctae vetustatis non illae quidem Romanae sed totius fere orbis***, Ingolstadt, 1534. Cf. OLDENBERG 1877; DAVIS 1994, p. 88-89.

Falsos: 30*, 149*, 164*, 223*, 278*, 356*, 363*, 382*, 383* i 410*.

Primer *corpus* imprès que conté inscripcions extraurbanes, amb gran abundància de falsos. Les inscripcions d'Hispania, que formen part de l'arquètip de l'*Antiquus*, es troben a l'inici de l'obra.

ALTRES TESTIMONIS PROVINENTS DE LA TRADICIÓ DE L'*ANTIQUUS HISPANUS*¹³⁵

- * ANONYMUS. **Oxford, Bodleian Library, ms. Canon. misc. 349 (= cod. *Olivae*)**. S. XV ex.-s. XVI in. Cf. HENZEN, *CIL* V, p. 771; MOMMSEN, *CIL* IX-X, p. XXXV.

Falsos: 149*, 164*, 363*, 364*, 370*, 382*, 382a*, 383* i 410*.

Segons Mommsen, la major part d'aquesta síl·loge prové de Marcanova i de les edicions de Pontano (*De aspiratione*, Napoli, 1481) i Ermolao Barbaro (*Castigationes Plinianaes*, Roma, 1492/93). No obstant això, les excepcions que afecten els vols. IX i X (*CIL* IX 3895 i X 185*-187*) són les de més interès per a la formació dels falsos

¹³⁵ Per a aquest arquètip, lleugerament posterior al de l'*Antiquissimus* i també postulat per Hübner, vid. infra, p. 104-116.

hispanos. Mommsen assenyala que aquests epígrafs presenten una gran proximitat amb la part més antiga del *codex Filonardianus*.

- * ANONYMUS. **Venècia, Bibl. Marciana, ms. Lat. XIV, 24 (4593) (= cod. Amadi)**. S. XVI in. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. VI; ZORZANELLO 1980/85, III, p. 44-46.

Falsos: 149*, 164*, 356*, 363*, 364*, 370*, 382*, 383*, 410* i *CIL* II 1433.

El manuscrit està format per dues parts en origen independents (ff. 1-107 i 109-168), però escrites per una mateixa mà; cadascuna conté la sèrie tarraconense de l'*Antiquus*, per la qual cosa gairebé tots els falsos apareixen dues vegades. Al primer foli porta la signatura de Francesco Amadi (s. XVI in.-1566).

- * ANONYMUS. **Nova York, Public Library, ms. Spencer 54 (olim Philips ms. 2872) (= anonymus Neo-Evoracensis)**. S. XVI in. Cf. MITCHELL 1961, p. 215 i pl. XXXV; BOND – FAYE 1962, p. 334; KRISTELLER, V, p. 328; WOOD 1998, p. 88.

Falsos: 149*, 164*, 356*, 363*, 364*, 382*, 383*, 410* i *CIL* II 1433.

Recull d'inscripcions amb el títol *Codex antiquitatum sive Speculum antiquitatis*, realitzat probablement en àrea bolonyesa. Com va notar Mitchell, el recull conté una còpia de la síl·loge de Feliciano, però està ampliada amb altres fonts, entre elles una versió de l'*Antiquus* (ff. 389-406, *olim* 350-367).

- * BATTISTA BRUNELLESCHI (?). **Berlín, Staatsbibliothek, Preußischer Kulturbesitz, Haus 2, ms. Lat. fol. 61 ad.** 1511. Cf. GIULIANO 1971; KRISTELLER, III, p. 473; SOLIN 1997, p. 136-139; SOLIN 2007; SOLIN – TUOMISTO 2007.

Falsos: 149*, 164*, 363*, 364*, 370*, 382*, 383*, 410* i *CIL* II 1433.

Brunelleschi, un humanista florentí del qual només es coneixen les dades biogràfiques que s'extreuen de la seva pròpia obra, redactà tres reculls epigràfics, un d'inscripcions modernes i dos d'antigues, dels quals només un conté inscripcions hispàniques. Aquest porta per títol *Epitaphia antiquissima reperta sunt in alma urbe et in multis aliis partibus orbis*, i fou realitzat a Roma, on l'autor podria haver residit entre 1509 i 1513.

- * ANONYMUS (*LIBER PARMENSIS*). **Parma, Bibl. Palatina, Z II 22763**. Post 1512. Cf. OLDENBERG 1877, p. 19.

Falsos: 164*, 356*, 363*, 385*, 386*, 387a*, 388*, 404* i *CIL* II 1433.

Es tracta d'una edició del Mazochius al final de la qual es troben relligats 17 folis sense numerar, el primer dels quals, amb data de 1768, està escrit pel comte d'Oeira a Paolo Maria Paciaudi, posseïdor del volum. Els altres folis estan majorment escrits per una sola mà, si bé contenen alguna addició posterior (f. 1) i alguns folis han estat afegits al conjunt principal (ff. 4-5); a més, no sembla que conservin l'ordre original, ja que el f. 1r conté una inscripció d'Isona que hauria de ser la continuació del

f. 16v. L'única data que apareix mencionada és el 1512 (f. 3v); la filigrana del paper sembla correspondre al n. 49 de Briquet (dels anys 1511 i 1514), per la qual cosa la redacció del recull no seria gaire posterior a aquesta data.

- * ANDREA ALCIATO (1492-1550). **Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. Vat. Lat. 10546 (= cod. Feae)**. S. XVI. Cf. MOMMSEN, *CIL* V, p. XIII i 430; BORMANN – HENZEN, *CIL* VI, p. XLVIII; MOMMSEN, *CIL* IX-X, p. XXVI; FERRUA 1989, p. 249 n. 2 i 255-268; ID. 1990; ID. 1991; BUONOCORE 2004, p. 42-44.

Falsos: 149*, 164*, 363*, 364*, 370*, 382* (dues vegades), 383*, 410* i *CIL* II 1433.

El manuscrit està format per dues seccions que havien estat independents (com queda reflectit per l'antiga foliació, que és la citada pel *CIL*). La primera part del manuscrit (ff. 1-45v = *olim* ff. 1-60v) està formada per inscripcions del nord d'Itàlia; la segona (ff. 58-217v = *olim* ff. 1-157v), en canvi, conté inscripcions de Roma, de la resta de la península Itàlica i d'Europa, entre elles les referents a Hispània (ff. 122-129v i 192v-194v).

- * JOHANN CHOLER (ca. 1481-1534). **Munic, Bayerische Staatsbibliothek, ms. Clm. 394**. Ante 1534. Cf. BORMANN – HENZEN, *CIL* VI, p. XLVIII; HALM – LAUBMANN – MEYER 1868/94, III/1, p. 104.

Falsos: 149*, 150*, 164*, 198*, 223*, 356*, 363*, 370*, 382*, 383*, 385*, 387a*, 410* i *CIL* II 1433.

GEORGES REVERDY ? (fl. 1529-1564).¹³⁶ **Cambridge (Massachusetts), Harvard College Library, ms. Typ. 152H**. Ca. 1545-1555. Cf. BOND – FAYE 1962, p. 264; KRISTELLER, V, p. 232; COOPER 2008, p. 522-523 i 526-527.

Falsos: 30*, 149*, 164*, 278* i 410*.

Imagines sepulcrorum et epitaphiorum inscriptiones antiquae. Recull d'inscripcions compilat probablement a Alemanya per algú que s'identifica com a «P. D. G. Rever. Auth. H. O. P.». La major part dels epígrafs s'acompanyen d'il·lustracions, algunes procedents d'obres impreses i altres originals. Les inscripcions hispàniques provenen de l'imprès d'Apianus i Amantius.

BARTOLOMEO MARLIANI (1488-1566)

- * ***Topographia antiquae Romae***, Roma, 1534.

Falsos: 40*.

¹³⁶ L'atribució es deu a Christopher Wood, i es troba anotada en la còpia del ms. conservada al Warburg Institute de Londres.

NIKOLAUS MAMERANUS (1500-1567)

- * **Augsburg, Staat und Stadtbibliothek, 4° cod. H 26; Hannover, Niedersächsische Landesbibliothek, ms. XXVIII, 1653.** Ca. 1535. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. VIII; DIDIER 1915, p. 39-45 i 145-147; WIEGELS 2001, p. 81-83; GIMENO, *Mameranus*; WOOD 2005, p. 1165-1166.

Falsos: 65*, 106*, 107*, 139a* i 373*.

Mameranus, humanista luxemburguès i cronista de Carles V, visità Espanya de 1533 a 1535. De la seva síl·loge en conservem les dues còpies aquí citades, que provindrien d'un mateix exemplar. Segons Hübner, la còpia de Hannover conté més inscripcions i comet menys errors. La còpia d'Augsburg, per la seva banda, fou posseïda per Peutinger. El recull duu el títol d'*Epitaphia et Antiquitates Romanorum per Hispaniam* i està format per més de 150 inscripcions, una part de les quals podria provenir de fonts indirectes.

LORENZO DE PADILLA (1485-1561/9)

Madrid, Bibl. Nacional, ms. 2775. 1538. Cf. *IGMBN*, VIII, p. 336-337; GIMENO 1993, p. 294; HERNANDO SOBRINO 2009, p. 179-181; SALAMANQUÉS – SÁNCHEZ 2010, p. 2310-2312.

Falsos: 164*.

Còpia de la *Historia y antigüedades de España*, dedicades a Carles V; l'obra seria publicada el 1669 amb el títol de *Libro de las antigüedades de España*. L'autor, també conegut pel seu títol d'*arcediano* de Ronda, fou, a més, l'autor d'una *Geografía* citada per Fernández Franco, on la presència d'inscripcions era molt més elevada, i de la qual tenim constància que fou registrada a la RAH l'any 1835,¹³⁷ però que actualment es troba desapareguda, i de la qual només comptem amb dos extractes del s. XVIII, conservats a la mateixa biblioteca, un al ms. 9-8073-9m (ff. 218-227v)¹³⁸ i l'altre als mss. 9-5909 i 9-5142.¹³⁹

Chronicas de España, s. l., s. a. [BNE, R 29851]. Ca. 1568. Cf. GODOY ALCÁNTARA 1868, p. 21-26 n. 1; SALAMANQUÉS – SÁNCHEZ 2010, p. 2312-2313.

Falsos: 164* i 278*.

¹³⁷ Cf. CEBRIÁN, Rosario, *Comisión de antigüedades de la Real Academia de la Historia: antigüedades e inscripciones 1748-1845. Catálogo e índices*, Madrid, RAH, 2002, p. 155.

¹³⁸ Al marge esquerre del f. 218, el copista afirma: «sacado en copia por mi D(on) P(edro) V(illa) Z(evallos) en los 1os de jun(i)o deste a(ñ)o 1773 a los mas de 76 de edad: del M. S. aqui junto medio cosido en 172 folios, que se halla en el 21 fol(i)o». El ms. forma part d'un conjunt de documents que pertanyien al llegat personal d'Antonio Delgado, i que van ser donats per la casa Juan R. Cayón el 1999. Cf. ABASCAL – CEBRIÁN 2005, p. 376 per a la notícia.

¹³⁹ A l'inici del ms. 9-5909 hi ha una nota de Joseph Cornide del 15-10-1793. El resum és força més extens (ocupa 119 folis al ms. 9-5909 i 143 al ms. 9-5142), i conté un comentari al voltant d'alguns dels epígrafs que recollia l'obra original (ms. 9-5909, ff. 116-119v).

FLORIÁN DE OCAMPO (1495?-1558)

- * **Madrid, Bibl. Nacional, ms. 3610 (= cod. *Valentinus*), ff. 2-29v (= *Libro de Ocampo*).** Ca. 1525-1544. Cf. *IGMBN*, X, p. 134; GIMENO 1993, p. 294; EAD. 1997, p. 23-148; HERNANDO SOBRINO 2009, p. 186-193.

Falsos: 2*, 20*, 21*, 40*, 51*, 57*, 67*, 79*-84*, 86*, 96*, 97*, 99*, 100*, 103*, 104*, 127*, 135*, 149*, 160*, 161*, 164*, 201*-203*, 219*, 220*, 224*, 231*-235*, 239*, 240*, 245*-248*, 250*, 258*, 260*, 267*-274*, 278*, 344*, 352*, 356*, 360*, 364*, 380*, 382*, 387*, 397*, 411*, 421*-423*, 425*-427*, 430*, 431*, 443*-447*, 449*, 452* i *CIL* II 815.

Còpia d'Honorato Juan de la síl·loge autògrafa d'Ocampo que posseïa Zurita (f. 29v: «hactenus ex lib. quem manu Floriani Docampi habet H. Surita»). Malgrat formar un llibre autònom, posteriorment fou englobat dins la recopilació de materials epigràfics heredats de Zurita. La datació del recull d'Ocampo correspon a l'interval en què aquest preparà la seva *Crónica*, per a la qual s'hauria procurat les inscripcions.

En el mateix manuscrit, fora del *Libro de Ocampo*, trobem igualment algunes *schedae* autògrafes, entre les quals hi ha el fals 227a*.

Los quatro libros primeros de la Cronica general de España, Zamora, 1543.

Falsos: 420* i 421*.

PERE ANTONI BEUTER (1490/5-1554)

Primera part de la historia de Valencia, València, 1538. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. 501; ESCARTÍ 1998.

Falsos: 278*, 362* i 524*.

Primera parte de la coronica general de toda España y especialmente del reyno de Valencia, València, 1546. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. 501.

Falsos: 278*, 421* i 495*.

PIERO VETTORI (PETRUS VICTORIUS) (1499-1585)

- * **Munic, Bayerische Staatsbibliothek, ms. Clm. 743, ff. 147-150v.** S. XVI med. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XIV; HALM – LAUBMANN – MEYER 1868/94, III/1, p. 188.

Falsos: 20*, 21*, 40*, 51*, 84*, 164*, 220*, 237*, 238*, 278*, 344* i 354*.

Entre el material epigràfic de Vettori es conserven diversos reculls hispànics: algunes *schedae* disperses (f. 11 per 84*, f. 15, f. 126, f. 128), una col·lecció d'epígrafs

de la Tarraconense titulada «Barcinone collecta» (ff. 171-208) i una síl·loge hispànica (ff. 147-150v) amb les inscripcions de l'obra de Nettucci.

Explicationes suarum in Catonem, Varronem, Columellam castigationum, Lyon, 1542.

Falsos: 164*.

VINCENZIO BORGHINI (1515-1580)

Florència, Bibl. Nazionale Centrale, ms. Naz. II. X. 70. S. XVI med. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XIV; *IMBI*, XII, p. 51; CARRARA 2002, p. 30-33.

Falsos: 370*.

Hübner parla d'un còdex amb la signatura «P 10 67-141», però en realitat es tracta d'un conjunt de còdexs, dels quals dos contenen inscripcions: el II. X. 70 i el II. X. 109 (*olim* vol. 68 i 67 respectivament). Aquest manuscrit conté pocs epígrafs hispànics (p. 17 i 96-97), i l'únic fals que conté (p. 102) està atribuït a Nàpols.

* **Florència, Bibl. Nazionale Centrale, ms. Naz. II. X. 109**. S. XVI med. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XIV; *IMBI*, XII, p. 57; CARRARA 2002, p. 33-36.

Falsos: 20*, 21*, 40*, 51*, 164*, 220*, 237*, 238*, 278*, 344* i 354*.

En el manuscrit es troba una còpia del recull de Vettori d'inscripcions hispàniques als ff. 28-41 (p. 15-41 de l'antiga paginació autògrafa), titulat *Epitaphia a Petro Victorio per Hispaniam Citeriorem collecta*, que Borghini considera autògrafes («superiora omnia epit(aphia) ex ipsius P(etri) V(ictorii) αυτογράφω a me descripta sunt», f. 41). A més, reporta la sèrie d'inscripcions de Nettucci ja presents en Vettori (ff. 63-66 = p. 85-91).

BENEDETTO RAMBERTI (BENEDICTUS RHAMBERTUS) (ca. 1503-1546)

Pàdua, Bibl. Antoniana, ms. 638, scaff. XXIII; Florència, Bibl. Marucelliana, ms. A LXXVII, ff. 171-225v.¹⁴⁰ Ante 1546. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. IX; BORMANN – HENZEN, *CIL* VI, p. XLVIII-XLIX; per al ms. de Pàdua: ABATE – LUISETTO 1975, II, p. 622.

Falsos: 278*.

Segons el *CIL*, l'original perdut hauria donat lloc a dues còpies independents, de les quals la de Pàdua, que porta data de 1561, seria la de més valor (d'aquesta derivaria el manuscrit copiat per Manuzio conservat a la BAV, ms. Vat. Lat. 5242). El

¹⁴⁰ Hem consultat el manuscrit florentí i la còpia de Manuzio, però no així la de Pàdua.

títol de l'exemplar de Pàdua, *Epitaphia a diversis orbis terrae regionibus Benedicte Rhamberti Veneti diligentia ac studio olim collecta*, és d'una mà posterior. El recull florentí, del s. XVI, es troba al final d'un volum amb material epigràfic del s. XVIII recopilat per Anton Francesco Gori.

Cal fer notar que els autors del *CIL* no donen mai la signatura del manuscrit de Pàdua (i Hübner fins i tot l'adscriu, erròniament, a la Bibl. del Seminario), cosa que sens dubte ha dificultat la seva consulta per part dels investigadors.

GUILLAUME PHILANDRIER (GULIELMUS PHILANDER) (1505-1563)

In decem libros M. Vitruvii Pollionis de architectura annotationes, Roma, 1544.

Falsos: 164*.

En l'edició de 1552 (*De architectura libri decem (...). Accesserunt Gulielmi Philandri Castilionii civis Romani annotationes castigatores et plus tertia parte locupletiores*, Lyon), apareix una versió del mateix fals provinent d'una tradició diversa.

GEORG BAUER (GEORGIUS AGRICOLA) (1494-1555)

De ortu & causis subterraneorum lib. V. (...) Interpretatio Germanica vocum rei metallicaee, addito indice foecundissimo, Basel, 1546.

Falsos: 107*.

El fals es troba a la *Interpretatio Germanica*, a l'entrada *Palus*.

JEAN MATAL (IOHANNES METELLUS) (ca. 1517-1597)

- * **Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. Vat. Lat. 6037 (= *Metellus 1*), ff. 1-50.** Ca. 1547. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. X; CRAWFORD 1993b, p. 280-281; GIMENO 1997, p. 25-26.

Falsos: 40*, 83*, 135*, 149*, 160*, 161*, 164*, 219*, 220*, 224*, 231*-235*, 239*, 240*, 245*-248*, 250*, 258*, 260*, 267*, 268*, 270*-273*, 278*, 356*, 360*, 364*, 380*, 382*, 397*, 411*, 421*-423*, 425*-427*, 430* i 431*.

La primera part del manuscrit (ff. 1-50) constitueix una síl·loge hispana independent, de mà ignota. En un moment posterior a Matal, s'hi intercalà material de procedència diversa, de mà de Matal i d'humanistes del seu cercle, que no presenta cap relació amb la síl·loge hispana. Hübner cita aquesta obra (així com la següent) a través de l'enumeració de les inscripcions (que no apareix al manuscrit), cosa que sens dubte ha dificultat la seva confrontació.

- * **Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. Vat. Lat. 6039 (= *Metellus 2*).** 1546-1547. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. X-XI; KRISTELLER, VI, p. 340-341; COOPER 1993; CRAWFORD

1993b, p. 283-289; HEUSER 2003, p. 89-104; VAGENHEIM 2006a, p. 235-239; CARBONELL 2009, p. 51-56.

Síl·loge autògrafa de Matal. Hi ha una doble foliació; una comença des del f. 1 i l'altra del f. 201, continuant la foliació de l'exemplar del Mazochius que Matal mateix havia corregit (BAV, ms. Vat. Lat. 8495). Així doncs, va concebre aquest recull com una segona part de l'edició corregida i ampliada del Mazochius. Matal distingeix en tot moment els diversos conjunts d'inscripcions de què està constituïda la seva síl·loge, i n'identifica la font. D'aquests subconjunts, n'hi ha sis que presenten falsos hispànics. Són els següents:

- f. 203 (= 434): 370*.
- f. 205v (= 437v): 420* i 421*. «Florianus Ocampus refert in sua historia quasdam inscriptiones Hispaniae».
- ff. 206-211v (= 438-443v): 397*. «Inscriptiones Tarraconensium monumentorum collectae ex ipsis saxis ab Joanne Hermangolio Tarraconensi ex quo descripsit Ant. Augustinus, ego ex Augustino MDXLVI». Al marge, però, Matal adverteix: «emendavi fere omnes ex codice Taveræ, multis tamen locis falsissimo. Inde autem licet conicere non ipsum Hermangolium sed alterum [?] e saxis sumpsisse».
- ff. 213-215 (= 445-447): 164*, 278*, 443*, 444* i 448*-452*. «Inscriptiones quaedam Hispaniae selectae ex libro quodam antiquitatum Alfonsi Taveræ ex alio descripto, in quo tamen perquam multas fictas fuisse deprehendimus MDXLVI R(omae)».
- f. 216 (= 449): 83* i 84*. «Inscriptiones quaedam Hispaniae ex cuiusdam studiosi libro exscriptae, parum tamen probae fidei». Aquestes són les úniques inscripcions que conformen aquesta secció.
- ff. 217-223v (= 450-456v): 83*, 149*, 160*, 161*, 219*, 220*, 224*, 231*-235*, 239*, 240*, 245*-248*, 258*, 260*, 267*, 268*, 270*-273*, 356*, 360*, 364*, 382*, 411*, 422*, 423*, 425*-427*, 430* i 431*. «Inscriptiones Hispaniae quas exscripsisse se M. Antonius Prudens Romanus MDXLVII asserit; sed eas eum ex manuscripto codice transscripsisse suspicor, quem Cyriacus Anconitanus collegit, adiectis falsis perquam multis, ut mihi videtur; ex quo Cyriaco et aliis deinde sumpserunt Ingotstadiensis [sc. Apianus et Amantius] infinitas prope quas ediderunt falsissimas».

Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. Vat. Lat. 6040. 1551. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. IX; CRAWFORD 1993b, p. 289; CARBONELL (en premsa).

Falsos: 15*.

Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. Vat. Lat. 8495. 1545-1551. Cf. COOPER 1993; CRAWFORD 1993b, p. 279; HEUSER 2003, p. 89-104; BUONOCORE 1999, p. 155-157; ID. 2004, p. 241-243; ID. 2006, p. 92-94.

Falsos: 370*.

Còpia de l'imprès de Mazochius anotat per Matal. En un dels dos falsos hispànics de l'obra, Matal ofereix una versió alternativa del text.

STEVEN WINAND PIGGE (STEPHANUS WINANDUS PIGHIUS) (1520-1604)

Berlín, Staatsbibliothek, Preußischer Kulturbesitz, Haus 2, ms. Lat. fol. 61 h (olim cod. Lugdunensis). 1554. Cf. KRISTELLER, III, p. 473; SCHWEIKHART 1989.

Falsos: 164* i 356*.

Sil·loge de 145 folis, compilada pel mateix Pighius per encàrrec del cardenal Marcello Cervini (futur papa Marcel II) l'any 1554. Duu el següent títol: *Inscriptionum antiquarum farrago summo studio ex marmorib. passim collecta atque in ordinem redacta (...) per Stephanum Pighium Campensem*. Com tots els reculls de Pighius, les inscripcions estan ordenades temàticament. Degut a un incendi ocorregut al segle XIX, el manuscrit es troba en molt mal estat de conservació; la primera part del recull, però, és una còpia del material contingut en el ms. Lat. fol 61 f de la mateixa biblioteca.

Berlín, Staatsbibliothek, Preußischer Kulturbesitz, Haus 2, ms. Lat. fol. 61 (olim cod. Berlinensis). S. XVI. Cf. BORMANN – HENZEN, *CIL* VI, p. L; MANDOWSKY – MITCHELL 1963, p. 22-23; KRISTELLER, III, p. 473.

Falsos: 99*, 127* i 164*.

Recull conegut com a *codex Pighianus*, arranjat per Hermann Ewich el 1648 a partir de les *schedae* de Pighius, que consta de 386 folis. Ewich l'encapçalà amb el títol: *Reliquae ἐπιγραφῶν καὶ περιγραφῶν Romanarum quas aliquando collegit Stephanus Winandus Pighius*.

Una secció del recull (ff. 197r-v i 199v-200) prové del manuscrit de Franco enviat a Joachim Hopperus (1523-1576), el qual l'hauria transmès a Augerius Busbecquius (1522-1591), que Pighius va conèixer el 1571. Aquest és sens dubte el *terminus post quem* de les *schedae*, ja que a continuació (f. 200) Pighius copia una sèrie d'inscripcions «ex schedis Augerii quas secum ex Hispania tulit Barcinona a(nno) 1571».

Berlín, Staatsbibliothek, Preußischer Kulturbesitz, Haus 2, ms. Lat. fol. 61 a (olim cod. musei). S. XVI. Cf. KRISTELLER, III, p. 473; SCHWEIKHART 1989.

Falsos: 164* i 356*.

Recull d'inscripcions relacionades amb divinitats, elaborada el 1647 per Ewich amb material de Pighius. Consta de 34 folis i està encapçalada amb el títol: *Collectanea inscriptionum quae de Diis Romanorum veterum agunt*.

- * **Berlín, Staatsbibliothek, Preußischer Kulturbesitz, Haus 2, ms. Lat. fol. 61 f. S. XVI.** Cf. KRISTELLER, III, p. 473; SCHWEIKHART 1989.

Falsos: 164* i 356*; al recull adjunt: 40*, 135*, 164*, 219*, 231*-235*, 246*, 356*, 380* i 423*.

Recull d'epígrafs de 92 folis, igualment confeccionada per Ewich, que porta per títol: *Inscriptiones Deorum Dearumque Gentilium variae collectae et notis illustratae per Stephanum Winandum Pighium scholasticum sanctens*.

Al darrere de la síl·loge, Ewich col·locà una sèrie de breus reculls escrits per altres mans, amb formats de paper diferents i amb foliacions independents. En la primera pàgina del manuscrit ja s'assenyala la seva presència: «Adiectae et(iam) aliena manu conscriptae nonnullae Tiburtinae, Hispaniae et Transylvaniae et Ungariae inscriptiones veteres». La síl·loge hispana ve encapçalada per la indicació «Nonnullae inscriptiones Hispaniae» i ocupa set folis. Hübner no distingeix aquest recull dels autògrafs de Pighius,¹⁴¹ i a més anomena aquest còdex *Berolinensis*, confonent-lo amb el Lat. fol. 61. L'única referència a aquests reculls que hem pogut trobar és en l'*index auctorum* del *CIL IX-X*.¹⁴²

BENEDETTO EGIO (?-1568/70)

- * **Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. Ross. 1204, p. 86.** Post 1547. Cf. KRISTELLER, VI, p. 394; FERRARY 1996, p. 82-86; LAUREYS – SCHREURS 1996, p. 385-388 (*praes.* 388 i n. 14).

Falsos: 40*.

Es tracta d'un exemplar extensament comentat per Egio de la *Topographia Urbis Romae* de Marliani. En reportar aquest el fals 40*, Egio l'anota i transmet la versió de l'epígraf de què disposava.

¹⁴¹ Només el fet d'indicar el foli en xifres aràbiques diferencia aquesta part del recull de la resta del manuscrit, que per altra banda torna a començar la foliació des del f. 1. En alguns casos (423*, *CIL II 4108*) Hübner cita el manuscrit com a «cod. Berol. 1220», mentre que altres vegades (*CIL II 1478, 2798*) obvia aquest nombre, del qual desconexem el significat.

¹⁴² MOMMSEN, *CIL IX-X*, p. LVII: «syllogae tres ab ipso Pighio alienae inscriptionum Tiburtinarum adiectis aliis quibusdam, Hispanarum, Dacicarum scriptae manibus diversis adiunctae sund hodie ad syllogae a. 1554 codicem Berolinensem pict. A 61 f».

GEORG GOLDSCHMIDT (FABRICIUS) (1516-1571)

Antiquitatis aliquot monumenta insignia ex aere, marmoribus membranisque veteribus, Strasbourg, 1549. Cf. STENHOUSE 2003.

Falsos: (21*),¹⁴³ 40* i 370*.

Fabricius realitzà un recull de disset inscripcions referents a qüestions jurídiques, bastants de les quals són falses. Cita, entre les seves fonts, Mazochius, Apianus i Mameranus; per a la 370*, concreta que l'ha copiat «in aedib. Hadriani de Gulielmis, ex antiquitatibus Ioan. Pontani»,¹⁴⁴ mentre que la seva font per 40* és «Alex(ander) Ferax Vicentinus». Conté una inscripció hispànica autèntica, *CIL* II 1423.

- * ***Roma. Antiquitatum libri duo (...) collecti ab eodem. Itinerum lib. I. Auctiora omnia (...)***, Basel, 1560. Cf. STENHOUSE 2003, p. 105.

Falsos: 21*, 40*, 84*, 106*, 107*, 149*, 363* i 370*.

A partir del recull de 1549, Fabricius va anar engrandint progressivament la seva síl·loge. Aquesta edició, que els editors del *CIL* no van utilitzar, presenta dos llibres d'epígrafs, on ja es perd la temàtica jurídica del recull inicial.

- * ***Roma. Antiquitatum libri duo (...) collecti ab eodem. Itinerum lib. I. Auctiora omnia (...)***, Basel, 1587. Cf. STENHOUSE 2003, p. 101-105.

Falsos: 20*, 21*, 40*, 51*, 52*, 84*, 102*, 106*, 107*, 139a*, 149*, 164*, 200*, 259*, 344*, 363*, 364*, 370*, 383* i 410*.

Aquesta edició pòstuma, malgrat presentar el mateix títol que l'anterior, incorpora un tercer llibre d'inscripcions, a més d'ampliar els dos primers, amb una presència elevada de falsificacions.

FILIBERTO EMANUELE PINGONE (PINGONIUS) (1525-1582)

Torí, Archivio di Stato, Storia della Real Casa, Storie generali, mazzo 6, cat. 2, n. 1. Ca. 1550. Cf. HENZEN, *CIL* V, p. 264 i 772-773; SILVAGNI, *ICVR* n. s., p. XLII.

Falsos: 40* i 382*.

¹⁴³ En corregir el text de 40* (ff. d4v-e1), Fabricius anota: «l'usu meo condito et mea voluntate»: post haec verba in *Topographia Urbis* multa a B. Marliano addita praeter rem (...). Nam reliqua huc translata ex cuiusdam L. Sylonis Sabini epitaphio [sc. 21*], qui etiam bello contra Viriatum cecidit, quod nos alio tempore referemus commodius».

¹⁴⁴ Cf. MOMMSEN, *CIL* IX-X, p. XXIX, segons el qual aquest llibre (també citat per Matal, ms. Vat. Lat. 6039, ff. 329v-333), malgrat afirmar que prové de Pontano i Giocondo, contindria una còpia de la síl·loge d'Augustus Tyffernus, segurament de l'època en què estigué a Nàpols.

ANONYMUS

- * **Torí, Archivio di Stato, Raccolta Francesconi, vol. 62, ff. 530-707 (= *anonymus Taurinensis*).** 1550. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XI; GÓMEZ PALLARÈS – DEL HOYO – MARTÍN CAMACHO 2005, p. 230 n. 58.

Falsos: 2*, 14*, 18*, 20*, 21*, 40*, 51*, 57*, 67*, 79*-84*, 86*, 96*, 97*, 99*, 100*, 103*, 104*, 135*, 149*, 161*, 164*, 201*-203*, 219*, 220*, 224*, 231*-234*, 239*, 246*-248*, 250*, 258*, 260*, 267*-274*, 278*, 344*, 356*, 360*, 364*, 382*, 397*, 411*, 421*-423*, 426*, 427*, 430*, 431*, 443*, 445*-449*, 451*, 452* i *CIL* II 815.

Es tracta de la narració (ff. 530-675) del viatge d'un noble venecià des de Tours fins a Venècia passant per la Península Ibèrica (on va estar del gener a l'octubre de 1550). A continuació, copia les inscripcions llatines que ha trobat en el viatge, dividides en tres seccions diferents: la primera (ff. 678-692) amb les inscripcions que afirma haver vist; la segona (ff. 694-702) amb les que ha copiat «in Zamora città di detta provincia da un librarro di un m(esser) Florian' du Campo cronista et canonico di essa città», i la tercera (ff. 703-707v) amb epígrafs que ha vist i d'altres que ha rebut.

La pràctica totalitat dels falsos procedeixen de la segona secció, i de fet ja demostra dubtar de la seva autenticitat;¹⁴⁵ a més, en la tercera secció trobem 14* i 18*, que Resende mateix li hauria donat (f. 703v: «molte pietre antique scritte et fragm(en)ti sono in questa città et massime in casa di un m(esser) Lucio Andrea Resendi canonico di d(etta) città di dove togliessimo le sop(rascrit)te»).

Hübner no va conèixer el manuscrit fins el 1869, motiu pel qual només va poder descriure'l a la *praefatio* i afegir la informació de les seves autòpsies (ometent, per tant, tota la secció provinent d'Ocampo) a l'*Auctarium addendorum* (p. XXXVIII-XLIX).

WOLFGANG LAZ (LAZIUS) (1514-1565)

Commentariorum Reipublicae Romanae illius in exteris provinciis bello acquisitis constitutae libri duodecim, Basel, [1551]. Cf. STENHOUSE 2005, p. 118-124.

Falsos: 40* i 370*.

JAN WAS (IOHANNES VASAEUS) (1511-1661)

Chronici rerum memorabilium Hispaniae tomus prior, Salamanca, 1552. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XI.

¹⁴⁵ Al f. 694, després d'afirmar que ha copiat les següents inscripcions del llibre de Florián de Ocampo, adverteix: «forse non tolte tutte p(rim)a o non scritte almeno sopra detto libro molto fidelm(en)te. Queste cosi furono da noi scritte come sopra detto libro le trovassimo». A més, per a alguns dels falsos anota la font literària d'on sembla provenir la referència; així, a 360* (f. 699v) anota «Martial(is) l(ibro) primo», a 247* i 248* (f. 696v) «Plutar. in vita Sertorii», i a 51* (f. 697) i 21* (f. 700) «de hoc Viriato vide Eutropium».

Falsos: 14*.

ANDRÉ DE RESENDE (1500?-1573)

História da antiguidade da cidade de Évora, Évora, 1553. Cf. D'ENCARNAÇÃO 1991.

Falsos: 12*, 18*, 19*, 21* i *CIL* II 115.¹⁴⁶

La segona edició, de 1576, incorporà el fals 16*.

Libri quattuor de antiquitatibus Lusitaniae, Évora, 1593. Cf. RESENDE 1996; D'ENCARNAÇÃO 2002.

Falsos: 3*-9*, 17*, 18*, 20*-22*, 25*, 26*, 30*, 40*, 51*, 432*-436*, 438*, 439* i 441*.

En Resende conviuen dos grups de falsos que cal diferenciar: un que ja està ben testimoniats en reculls anteriors, i que ell només copia (amb força escrúpols i, de vegades, precisant-ne la font), i un altre, del qual Resende és el primer testimoni, tipològicament més epigràfic i menys literari, i que, de vegades, té un suport real en pedra. Com a annex a aquest volum, el seu editor Diogo Mendes de Vasconcelos incorporà un opuscle titulat *Liber quintus (...) de Eborensi municipio*, on reapareixen els falsos resendians 5*, 12*, 14* 16*, 18*, 19* i *CIL* II 115.

Resende va mantenir contactes amb humanistes com Honorato Juan. D'aquests contactes en tenim testimonis en les dues direccions: d'una banda Resende va conèixer, a través d'Honorato, alguns dels falsos del *Libro de Ocampo*; de l'altra, al *cod. Valentinus* (ff. 47-48v) s'han conservat *schedae* autògrafes dels falsos de Resende.

MAXIMILIAN VAN WAELSCAPPE (fl. s. XVI med.)

Berlín, Staatsbibliothek, Preußischer Kulturbesitz, Haus 2, ms. Lat. fol. 61 s. 1554. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XII; BORMANN – HENZEN, *CIL* VI, p. LI; MOMMSEN, *CIL* IX-X, p. LXVIII-LXIX; KRISTELLER, III, p. 473.

Falsos: 40*, 79*, 149*, 363* i 370*.

Sil·loge titulada *Antiquarum inscriptionum urbis collectanea MDLIII*, feta majoritàriament a partir de les *schedae* de Smetius (que més tard van ser destruïdes pel foc), així com de reculls impresos com els de Mazochius, Marliani i Apianus. Entre les seves fonts hispàniques trobem les *schedae* de Gaspar de Castro conservades al ms. Vat. Lat. 6040 de la BAV, posseït per Matal.

¹⁴⁶ Cf. HÜBNER, *CIL* II *Suppl.*, p. 805.

CARLO SIGONIO (ca. 1520-1584)

Fasti consulares ac triumphii acti a Romulo rege usque ad Ti. Caesarem, Venezia, 1556.

Falsos: 40*.

ONOFRIO PANVINIO (1530-1568)

- * ***Fastorum libri V a Romulo rege usque ad imperatorem Caesarem Carolum V Austrium Augustum***, Venezia, 1558. Cf. FERRARY 1996, p. 206.

Falsos: 40*, 232*, 370*, 443* i 444*.

- * **Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. Vat. Lat. 6035**. 1566-1568. Cf. DE ROSSI 1862, p. 227-237; BUONOCORE 1993; FERRARY 1996, p. 133-138.

Falsos: 224*, 231*, 232*, 234*, 235*, 250*, 443*, 444* i 448*-452*.

Aquest manuscrit (així com el ms. Vat. Lat. 6036, sense falsos hispànics) conforma la síl·loge de Panvinio, realitzada a partir de *schedae* tant impreses (entre d'altres, de l'*Orthographiae ratio* de Manuzio, de 1566) com manuscrites, en què apareixen diverses mans, que De Rossi atribuï a dos únics copistes, un d'ells Panvinio mateix. Les inscripcions són classificades seguint un ordre temàtic.

ANONYMUS

- * **Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. Barb. Lat. 1871 (*olim* XXIX 215), ff. 1-5**. Post 1554. Cf. BUONOCORE 1991, p. 227; ID. 2004, p. 105-106.

Falsos: 278*, 397*, 445* i 450*.

Es tracta d'unes *schedae* anònimes (Buonocore les ha atribuïdes a la mà de Matal, mentre que el *CIL* VI sembla que la identifica amb la de Pighius),¹⁴⁷ el primer full de les quals recull inscripcions hispàniques. Al f. 3v apareix, com a data de descobriment de *CIL* VI 458, l'any 1554.

HONORATO JUAN (1507-1566)

- * **Madrid, Bibl. Nacional, ms. 3610 (= *cod. Valentinus*), ff. 307v-321 (= *Libro del Rey*)**. 1558-1561 (s. XVII per a la còpia). Cf. IGMBN, X, p. 134; GIMENO 1997, p. 209-216 i 225-228.

¹⁴⁷ No se'n fa referència a l'*index auctorum*, però els ff. 1-5 són atribuïts a Pighius a les *schedae* de *CIL* VI 15801, 16979, 17050 i 18325.

Falsos: 18*, 20*, 21*, 40*, 51*, 57*, 67*, 79*-84*, 86*, 92*, 97*, 103*, 104*, 161*, 201*, 202*, 233*, 234*, 246*, 247*, 258*, 260*, 269*, 274*, 344*, 360*, 372*, 373*, 397*, 411*, 422*, 423*, 425*, 427*, 430*, 431*, 433*, 443*-447*, 449* i 452*.

Es tracta de l'únic testimoni directe del recull que Honorato Juan va dedicar al rei Felip II, i que datem entre la coronació d'aquest i l'any de publicació del quart llibre de les *Variae resolutiones* (1561) de Covarrubias, on ja apareixen inscripcions provinents d'aquest recull. Al final del f. 307, el copista indica: «Aqui se acaban las piedras halladas en Tarragona y otras partes que por no saber donde, va asi y con algun faltas de letras. Comiençan otras de diversas partes de España sacadas de un libro del Rey Philippe como aqui van». Aquesta mateixa notícia, per altra banda, ja ens avisa que el copista no està realitzant una còpia exacta del llibre.

Molts dels epígrafs que apareixen ja són presents al *Libro de Ocampo* copiat per ell mateix, però en aquest llibre n'afegeix alguns d'altres (com els falsos de Resende), per la qual cosa cal pensar que aquesta obra és posterior.

ANONYMUS (OLIM DOCAMPO)

- * **Madrid, Bibl. Nacional, ms. 5973 (olim Q 130).** Post 1561.¹⁴⁸ Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XII; *IGMBN*, XI, p. 71-72; KRISTELLER, IV, p. 550; GIMENO 1993, p. 295; EAD. 1997, p. 223-224; LOUZADO 1998, p. 208-211; WIEGELS 2001, p. 83-86; HERNANDO SOBRINO 2009, p. 237-240.

Falsos: 15*, 79*-81*, 83*-85*, 106*, 107*, 231*, 278*, 370* i 373*.

Obra anònima, amb el títol (al lloc) d'*Antiquae inscriptiones et epitaphia*. Segons Louzado, el manuscrit contindria dues parts (ff. 1-25 i ff. 26ss.) que haurien format dues unitats independents. Hübner el va atribuir a Florián de Ocampo pel fet de reportar l'epitafi d'un Rodrigo Docampo (f. 173), però Gimeno ja va rebutjar aquesta idea tant per motius paleogràfics com de datació del manuscrit.

CHARLES DE L'ESCLUSE (CAROLUS CLUSIUS) (1526-1609)

- * **La Haia, Koninklijke Bibliotheek, ms. 72 B 22.** 1564. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XIV; VAGENHEIM 2006, p. 61-66; EAD. 2008, p. 307-315.

Falsos: 14*.

Es tracta, en expressió de Hübner, de les *reliquiae miserae* del recull que Clusius va recopilar durant la seva estada a Espanya, i que va ser manipulat al s. XVIII

¹⁴⁸ Louzado data erròniament el manuscrit post 1577, arran d'una mala lectura de l'any de l'epitafi d'Albert Krantz (f. 21), mort el 1517. Les noves edicions del *CIL* II donen una datació entre 1517 i 1561 (any de publicació de la *Chorographia* de Gaspar Barreiros, citada diverses vegades), però no hem trobat cap indici que confirmi que la redacció va haver d'ocupar un espai tan llarg de temps.

per l'estudiós Christopher Saxius, fet que va produir que se'n perdés una part important.

GASPAR BARREIROS (?-1574)

Censura in quendam auctorem qui sub falsa inscriptione Berosi Chaldaei circumfertur, Roma, 1565.

Falsos: 30*.

ALDO MANUZIO IL GIOVANNE (ALDUS MANUTIUS) (1547-1597)

Orthographiae ratio, Venezia, 1566². Cf. BORMANN – HENZEN, *CIL* VI, p. LI.

Falsos: 40*, 224* i 443*.

Segona edició de l'obra (publicada per primer cop el 1561), significativament ampliada, cosa que comportà l'ús de nombrosos falsos, entre ells els hispànics.

- * **Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. Vat. Lat. 5237**. Recopilat ca. 1566/67. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XIV-XV; KRISTELLER, VI, p. 338.

Aquest manuscrit miscel·lani conté cartes i *schedae* epigràfiques de diversos autors enviades a Manuzio, en bona part per a la correcció de la segona edició de l'*Orthographiae ratio*. Hi ha, tanmateix, material més antic, començant per un fragment de la síl·loge autògrafa de Ciriaco als ff. 513-519. Assenyalem els folis on apareixen falsos hispànics:

- f. 70: 245*.

- f. 76: 372*. Porta l'anotació «ex Covarrubias, lib. 4 *Var. Resol.* n. 321».

- ff. 202-223: 52*, 356* i 373*. Síll·loge d'Alessandro Bassano *iunior*. Cf. GIMENO, *Bassano*.

- ff. 263-265: 21*, 40*, (51*),¹⁴⁹ 79*-81*, 84*, 149*, 164*, 220*, 231*, 237*, 238*, 278d*, 344*, 354*, 363* i 410*. Síll·loge encapçalada per la indicació «Marianus Victorius Reatinus», bisbe de Rieti mort el 1572.

Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. Vat. Lat. 5247. S. XVI. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XV.

Falsos: 164* i 410*.

¹⁴⁹ Al marge del f. 363v apareix la indicació següent: «Absorptus tutarat remp. honoris libertatisque ergo XX». Mentre que la dependència de «absorptus» respecte a 20* («Q. Longinus Tartareo absorpt. hiatu (...)») no pot passar de simple hipòtesi, la relació de «tutarat (...) ergo» amb 51* («(...) remp. tutarat (...) honoris liberal.que ergo») ens sembla indiscutible.

Com va observar Hübner (que dóna erròniament la signatura 5246), aquest manuscrit presenta només de forma esporàdica material hispànic.

Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. Vat. Lat. 5253. S. XVI ex. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XV; BORMANN – HENZEN, *CIL* VI, p. LI i LVI; MOMMSEN, *CIL* IX-X, p. LI; SILVAGNI, *ICVR* n. s., p. XLIV; FERRUA 1958, p. 135-136.

Falsos: 107*, 233*, 234*, 443* (dues vegades) i 449*.

Als ff. 120-334 i 400-442 (on es troben els falsos hispànics) hi ha una còpia de Manuzio de la síl·loge que havia compilat Celso Cittadini (1553-1627), com anota al f. 409v. D'aquesta conservem una altra còpia a la Bibl. Marciana de Venècia, ms. Lat. XIV, 116 (4461), que porta per títol *Inscrittioni copiate dal libro turchino del sig. Celso Cittadini ritratte da lui da diversi luoghi antichi, insieme con le sue annotazioni, nel 1604*. L'únic material hispànic que va detectar Hübner van ser algunes inscripcions hispàniques (ff. 401v-402) provinents de l'edició de Beuter.

ANONYMUS

Milà, Bibl. Ambrosiana, ms. A 55 inf., f. 17. S. XVI. Cf. BORMANN – HENZEN, *CIL* VI, p. XLVII; KRISTELLER, I, p. 278.

Falsos: 245*.

Es tracta de la mateixa *scheda* del f. 70 del ms. Vat. Lat. 5237 de Manuzio.

WILLIAM BARKER (GULIELMUS BERCHERUS) (fl. s. XVI med.)

Epitaphia et inscriptiones lugubres a Gulielmo Berchero cum in Italia animi causa peregrinaretur collecta, London, 1566.

Falsos: 363*.

ANTONIO AGUSTÍN (ANTONIUS AUGUSTINUS) (1517-1586)

- * **Madrid, Bibl. Nacional, ms. 5781 (*olim* Q 87), ff. 70-84.** Ante 1586. Cf. *IGMBN*, XI, p. 22; KRISTELLER, IV, p. 528; CARBONELL – GIMENO – VARGAS 1992; GIMENO 1993, p. 295; HERNANDO SOBRINO 2009, p. 222-228.

Falsos: 15*, 74*, 80*, 81*, 83*-85*, 99*, 127*, 139a*, 145*, 164*, 231*, 278*, 356*, 363*, 383*, 385*, 386*, 387a*, 388*, 393* i 404*.

Aquest manuscrit, conegut com els *Adversaria* d'Agustín, és el resultat de la fusió de papers de l'arquebisbe de Tarragona (ff. 1-89) i de Juan de Fonseca (ff. 90-139). Els folis indicats contenen un conjunt d'inscripcions d'Hispania, en gran part de mà d'Agustín mateix. En un cas (363*), la inscripció va precedida de l'advertència

falsam; en d'altres (15*, 80*, 83*, 85*), la inscripció és deixada de copiar al cap de pocs mots, presumiblement perquè ja era conscient de la falsedat de la inscripció.

Dialogos de medallas, inscripciones y otras antiguedades, Tarragona, 1587, p. 443-470.

Malgrat no tractar-se d'una recopilació d'epígrafs, en el llibre onzè, dedicat als falsos, sí que cita algunes inscripcions concretes per condemnar-les. Dels falsos hispans, transcriu 164* i fa referència a 30*, 40*, 149*, 223*, 278*, 370*, 382*, 383* i 410*.

JUAN FERNÁNDEZ FRANCO (1520/5-1601)

Sevilla, Bibl. Capitular y Colombina, ms. 84-8-37. 1560. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XIII; ABASCAL – CEBRIÁN 2005, p. 214.

Falsos: 139a* i 278*.

Suma de las inscripciones romanas y memorias de la Bética. Original autògraf; n'existeix una còpia a la RAH, ms. 9-7382-6I, que és la que va conèixer Hübner. Al *CIL* II²/5 i II²/7, aquest manuscrit té una entrada independent (amb el títol d'*Antiquae inscriptiones et epitaphii*) de la *Suma*, de la qual no es dona cap signatura.¹⁵⁰ La data de redacció s'extreu del f. 4v: «es de notar que esta ynscripcion o epitafio se hiço un año despues que nuestro señor y salvador Ih(es)u Christo encarno (...) por manera que ha que se hiço esta memoria MDLIX años».

Madrid, Bibl. Nacional, ms. 7201. 1564. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XIII; ABASCAL – CEBRIÁN 2005, p. 215; GOZALBES CRAVIOTO 2007, p. 230-232; HERNANDO SOBRINO 2009, p. 277-278.

Falsos: 64*.

Tratado de varias medallas antiguas. Original autògraf (excepte el títol); la major part dels estudis només han conegut la còpia de 1816 conservada a la RAH, ms. 9-7386-6e, amb el títol de *Breve exposición y compendio de numismas o medallas de algunos césares y varones romanos*.

Madrid, Bibl. Nacional, ms. 4518. Ca. 1565. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XIII; *IGMBN*, X, p. 383; KRISTELLER, IV, p. 527; GIMENO 1993, p. 294; ABASCAL – CEBRIÁN 2005, p. 213; GOZALBES CRAVIOTO 2007, p. 233; HERNANDO SOBRINO 2009, p. 196-198.

Falsos: 14*, 139a*, 145*, 164*, 373*, 495* i II²/7, 35*.

¹⁵⁰ Cf. STYLOW, *CIL* II²/7, p. XXV; STYLOW ET ALII, *CIL* II²/5, p. XXVII.

Monumento de inscripciones romanas de varias piedras de pueblos de la Andalucía y España. La còpia que seguim, del s. XVIII, conté una nota explicatòria segons la qual existirien dues versions autògrafes de la mateixa obra, «el [sc. quaderno] chico que es el que copiamos, y esta en un tomito en 8º de letra original, y el grande que es un tomo delgado en folio de la misma letra» (f. 4r-v). La nota, a més, especifica que la datació de l'obra al 1567 es trobava, en l'original, al f. 129, la qual cosa permet d'identificar-lo amb l'exemplar usat per Hübner (del qual es desconeix la localització actual), i que es trobava «in bibliothecam musei numismatici Mediolanensis in palatio dicto *Brera* (ms. n. 11, 5)». L'existència de dues versions pot explicar per què algunes còpies daten l'obra al 1565 (com ara el ms. 7150 de la BNE, ff. 97-245), fet pel qual Gozalbes Cravioto va considerar que es tractava d'una obra incompleta i reelaborada amb el pas del temps. A la BNE (entre ells, al ms. 5576, ff. 1-160, que porta el nom genèric, compartit amb el ms. 5577, d'*Antigüedades y memorias romanas de España*) i a la RAH es conserven diverses còpies d'aquesta obra.

Londres, British Library, ms. Egerton 561, ff. 2-33v. 1569-1571. Cf. SÁNCHEZ CANTÓN 1935; HERNANDO SOBRINO 2005, p. 66-67.

Falsos: 139a* i 145*.

Cartas al dr. Bartolomé Albornoz de Frías. Autògraf de Franco; se'n conserva una còpia a la BNE, ms. 5577, ff. 87-174.

Venècia, Bibl. Marciana, ms. Lat. X, 258 (3852). 1570. Cf. HÜBNER, *CIL II Suppl.*, p. LXXXI.

Falsos: 99*, 127*, 139a*, 145*, 197* i 278*.

Descripcion de la provincia Bethica, nombrada Andaluzia, con muchos monumentos e inscripciones antiguas, que del tiempo de Romanos en ella se hallan. Dirigida al muy illustre señor Joachimo Opero, presidente del Real Consejo de Flandes. Hübner assenyalà la presència d'aquest manuscrit (amb la signatura errònia de «Lat. plut. X cod. CCCVIII»), que tanmateix no ha tornat a rebre l'atenció de la crítica. Pighius conegué aquesta obra a través d'Augerius Busbequius el 1571, i en copià algunes inscripcions als ff. 197r-v i 199v-200 del ms. Lat. fol. 61 de Berlín.

Madrid, Bibl. Nacional, ms. 1834. 1571. Cf. LÓPEZ DE CÁRDENAS 1775, I, p. 28-220; HÜBNER, *CIL II*, p. XIII; *IGMBN*, V, p. 244; GIMENO 1993, p. 292; ABASCAL – CEBRIÁN 2005, p. 213; HERNANDO SOBRINO 2009, p. 151-152.

Falsos: 145* i 278*.

Demarcación de la Bética Antigua y noticias de la villa de Estepa. Original autògraf. A la RAH se'n conserven quatre còpies més.

Madrid, Real Academia de la Historia, ms. 9-5147. 1578. Cf. JIMÉNEZ GARNICA 1982; ABASCAL – CEBRIÁN 2005, p. 213 i 216-217; HERNANDO SOBRINO 2005, p. 66.

Falsos: 201*, 239*, 250* i 278*.

Sumario y compendio breve de la fundacion romana de la antigua villa de Agreda. Malgrat la notícia de Jiménez Garnica, que el considera del s. XVII, es tracta amb quasi seguretat de l'original (cf. la lletra amb el ms. BNE 7201). Al final de l'obra (ff. 52v-54r), una mà posterior copia inscripcions diverses, entre les quals es troba el fals 90*. També en un moment posterior s'ha completat el text de *CIL X 379** amb el fals hispànic 353* a partir de l'imprès d'Occo, on es combinen ambdós textos en un de sol. Existeix una còpia del manuscrit a la BNE, ms. 5576, ff. 164-243, on també apareixen les inscripcions afegides posteriorment.

Madrid, Real Academia de la Historia, ms. 9-8073-8 (= extracto). 1594. Cf. ABASCAL – CEBRIÁN 2005, p. 217-218; STYLOW ET ALII, *CIL II²/5*, p. XXVII.

Falsos: 139a*, 145* i 278*.

Còpia del s. XVIII de Villaceballos, que anota a l'inici: «Parezeme a mi Zev(allo)s que el pres(en)te extracto que sigue de Franco fue quizas sacado de mss de Pedro Díaz de Rivas o posteriorm(en)te del Comis(ionad)o Bernardo Gómez de Cabrera, de cuya letra vide y fue mio el lib(r)o orig(ina)l de donde se copió este pres(en)te libro (...)», d'on Hübner degué treure el nom amb què cita l'obra, que tanmateix no apareix mencionada en la *praefatio* i, en conseqüència, no ha estat identificada a la nova edició del *CIL II²*. Hübner dona la foliació d'una còpia (RAH, ms. 9-7382-6f) d'aquest manuscrit feta el 1816 per José María Jurado.

Madrid, Bibl. Nacional, ms. 1033. 1596. Cf. *IGMBN*, III, p. 262-263; GIMENO 1993, p. 292; HERNANDO SOBRINO 2005, p. 60-67; EAD. 2009, p. 116-119.

Falsos: 127*, 139a*, 145*, 160*, 164*, 197*, 316*, 373*, 393*, 421*, 443* i 447*.

Itinerario e discurso de la via publica que los romanos dexaron edificada en España para pasar por toda ella. Autògraf de Franco. Se'n conserven diverses còpies a la BNE (entre elles, una reproducció de les inscripcions al ms. 5577, ff. 1-86), així com a la RAH.

Madrid, Bibl. Nacional, ms. 7150, ff. 249-279v. 1601. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XIII; *IGMBN*, XII, p. 33-34; GIMENO 1993, p. 296; RUBIO LAPAZ 1993, p. 261-278; HERNANDO SOBRINO 2009, p. 268-273.

Falsos: 145*, 148* i 160*.

Memorial de los nombres de los lugares de la antigua Bètica. Còpia del s. XVIII d'una carta enviada el 21-3-1601 a Pablo de Céspedes. Altres cartes autògrafes enviades a Céspedes s'han conservat a Granada (Archivo de la Catedral, lib. 58).

JERÓNIMO ZURITA (1512-1580)

Madrid, Bibl. Nacional, ms. 3610 (= cod. *Valentinus*), praes. ff. 247-277v. Ante 1580. Cf. *IGMBN*, X, p. 134; GIMENO 1997.

Falsos: 14*, 18*, 19*, 83*, 99*, 100*, 127*, 135*, 149*, 160*, 161*, 201*-203*, 269*, 352* i 433*.

La recopilació dels papers epigràfics de Zurita (tant autògrafs com els que rebia d'altres humanistes) configura, juntament amb el *Libro de Ocampo*, el nucli del cod. *Valentinus*. La presència de falsos és especialment nombrosa als ff. 247-277v, que conformen un recull d'inscripcions de la Bètica que Gimeno anomenà *series Baetica*,¹⁵¹ i que no és sinó una còpia (ampliada, però no amb falsos) del *Libro de Ocampo*.

DIEGO DE COVARRUBIAS (1512-1577)

- * **Madrid, Bibl. Nacional, ms. 9644, ff. 139v-166.** 1558-1577. Cf. *IGMBN*, XIV, p. 108; GIMENO 1993, p. 297-298; HERNANDO SOBRINO 2009, p. 357-359; GONZÁLEZ GERMAIN – CARBONELL 2010.

Falsos: 18*-21*, 40*, 51*, 57*, 67*, 79*-84*, 86*, 97*, 103*, 104*, 149*, 161*, 164*, 201*, 202*, 233*, 234*, 246*, 247*, 258*, 260*, 269*, 274*, 278*, 344*, 360*, 372*, 397*, 411*, 421*-423*, 425*-427*, 430*, 431*, 433*, 443*-447*, 449*, 452* i *CIL* II 815.

Original autògraf de Covarrubias, del qual es conserva una còpia del s. XVIII a la BNE, ms. 7656.

Madrid, Real Academia de la Historia, ms. 9-7373-8. Ca. 1560-1564. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XI; ABASCAL – CEBRIÁN 2005, p. 187; HERNANDO SOBRINO 2009, p. 490-492.

Falsos: 92*, 201*, 223*, 227a*, 303*, 316*, 356*, 363*, 373*, 383* i 410*.

¹⁵¹ GIMENO 1997, p. 199-202.

Còpia feta el 1790 per Jovellanos de l'original de Covarrubias, que duu el títol d'*Enchiridion*. Covarrubias signa l'obra com a bisbe de Ciudad Rodrigo, la qual cosa ens dóna una datació del seu inici. Consta de 131 inscripcions numerades i que provindrien, segons Covarrubias, «ex amicorum libris et epistulis». Se'n conserva una còpia de 1903 a la BNE, ms. 20517.

Variarum resolutionum appendix seu liber quartus, Salamanca, 1561.

Falsos: 18* i 372*.

LLUÍS PONS D'ICART (1518/20-1578)

Libro de las grandezas y cosas memorables de la ciudad de Tarragona, Lleida, 1572. Cf. DURAN 1984.

Falsos: 393*-395*.

Barcelona, Bibl. Universitària, ms. 94, f. 91. 1576. Cf. MIQUEL ROSSELL 1937/40, p. 163-164.

Falsos: 411*.

En una carta dirigida a Antonio Agustín, Pons fa esment d'aquest fals barceloní (que no transcriu), que hauria rebut, segons ens informa, de Pere Joan Nunyes.

Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, cod. Guelf. 20.11 Aug. 4° (olim ms. 3239), ff. 52-163v. 1572-1578. Cf. HEINEMANN 1900, p. 295-296; DURAN 1984, p. 41-48; MAYER 1984, p. 42-43; MASSÓ 1985, p. 92-98; ID. 1989, p. 84-86; ID. 2003, p. 37-41; DURAN 2005, p. 161-166.

Falsos: 383*, 387^a*, 393*, 404*, 411* i 524*.

Aquest manuscrit conté els *Epigrammata antiquae urbis Tarraconensis*, que elaborà paral·lelament al *Libro de las grandezas*. El segon llibre d'aquesta obra, conservada a la Bibl. de Catalunya (ms. 1774), conté breus explicacions de termes o abreviacions dels mots apareguts en les transcripcions del volum de Wolfenbüttel.

Entre les fonts citades per Pons, es troba Onofre Comes, que podria ser l'autor d'un «quaderno viejo donde había más de treynta piedras escritas y el que las escribió desía que eran de Tarragona»; Francesc Vicent (cf. supra), i Joan de Sessé (mort el 1546), autor d'unes *Memoriae urbis Tarraconensis*.

El Escorial, Bibl. de El Escorial, ms. T.III.24. S. XVI. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. 544; MASSÓ 1985, p. 92-93; MASSÓ 1989, p. 85 n. 6; CARBONELL – GIMENO 2002, p. 249.

Falsos: 404* i 495*.

Recull anònim amb d'inscripcions tarragonines. Massó considerà que aquest recull era una còpia, amb molts errors, del conservat a Wolfenbüttel; la major part dels falsos, però, s'ometen, i en canvi s'incorpora 495*, essent aquest l'únic manuscrit que localitza el fals a Hispània.

LANTELME DE ROMIEU (fl. 1560-1570)

- * **Leiden, Bibl. der Rijksuniversiteit, ms. Voss. G. G. Q. 1.** 1574. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XVI; HIRSCHFELD, *CIL* XII, p. 84-85.

Falsos: 20*, 21*, 30*, 40*, 51*, 79*, 80*, 84*, 149*, 164*, 220*, 224*, 232*, 237*, 238*, 278*, 344*, 354*, 382*, 385* i 410*.

El manuscrit conté l'obra *Histoire des antiquites d'Arles, avec plusieurs escritz et epitaphes antiques, trouves là mesmes et autres lieux par L(antelme) D(e) R(omieu)* (f. 3). Les inscripcions referides a Hispània ocupen els ff. 153-171v (ff. 150-168v en la numeració antiga citada per Hübner). L'obra conté una proporció molt gran de falsos, tant hispànics com d'altres indrets. A part d'aquest exemplar, que Hirschfeld va considerar autògraf, es conserven altres còpies amb la mateixa obra: Aix-en-Provence, Bibl. Arbaud, ms. MQ 221; *ibid.*, Bibl. Méjanes, ms. CGM 817, 17; Arles, Mediathèque, mss. 240 i 796, i Carpentras, Bibl. Inguimbertaine, ms. 608 (*olim* 582). Ara bé, alguns d'aquests manuscrits contenen informacions (com per exemple la data de l'obra) que manquen a l'exemplar de Leiden, per la qual cosa Hirschfeld ja va sospitar que podrien provenir d'un segon manuscrit original de l'autor. Cal assenyalar que al manuscrit de Leiden trobem materials posteriors al 1574 escrits per la mateixa mà, i que arriben fins l'any 1592 (f. 223).¹⁵²

TOBIAS FENDT (fl. 1575)

Monumenta sepulcrorum cum epigraphis ingenio et doctrina excellentium virorum aliorumque tam prisca quam nostri seculi memorabilium hominum, Breslau, 1574.

Falsos: 149* i 382*.

AMBROSIO DE MORALES (1513-1591)

Madrid, Real Academia de la Historia, 2-ms. 23, ff. 3-14v. Ca. 1565?. XVI. Cf. REMESAL 2003, p. 470; ABASCAL – CEBRIÁN 2005, p. 387.

¹⁵² En la secció principal trobem una referència al 1577 (f. 22); al final del manuscrit, trobem dates com 1581 (f. 180), 1587 (ff. 190 i 193) i 1588 (f. 191).

Falsos: 67*, 100*, 135*, 239* i 240*.

Aquest conjunt de dotze folis, en estat clarament fragmentari (d'on s'ha perdut l'inici i el final), es troba inserit dins un manuscrit amb material d'origen miscel·lani compilat per Francisco Porras de la Cámara a principis del s. XVII (la *Epistola prohemial* dels ff. 4-6 porta data de 1607). El conjunt, situat just abans de l'*Epistola*, presenta només una foliació independent que és la que utilitzem.

Malgrat que els folis en qüestió estan escrits per una mà anònima, trobem al llarg del recull algunes anotacions autògrafes de Morales on s'adreça a un interlocutor com a «v(uestra) p(aternid)ad» (f. 6v), al qual pregunta per la presència d'alguns dels epígrafs en poblacions andaluses.¹⁵³ Creiem que el receptor d'aquest conjunt hauria estat Alonso (o Alfonso) Chacón, que és el destinatari de tres cartes epigràfiques de 1565 de Morales conservades al mateix manuscrit (ff. 233-238v). A més, malgrat que algunes de les inscripcions no apareixen a les seves obres impreses, en d'altres Morales n'és fins ara el primer testimoni, i les seves lliçons són les que transmet el recull, com succeeix en el cas dels falsos 67* i 100*.

- * ***La coronica general de España, que continuava Ambrosio de Morales [...] prosiguiendo adelante de los cinco libros que el maestro Florian de Ocampo [...] dexo escritos***, Alcalá de Henares, 1574.

Falsos: 12*, 14*-16*, 21*, 40*, 51*, 67*, 79*, 80*, 83*-86*, 97*, 127*, 160*, 164*, 200*, 224*, 230*-235*, 247*, 248*, 250*, 260*, 269*, 274*, 278*, 344*, 360*, 364*, 372*, 411*, 422*, 427*, 433*, 443*-447* i 449*.

- * ***Las antigüedades de las ciudades de España***, Alcalá de Henares, 1575. Cf. BONNEVILLE 1984; SÁNCHEZ MADRID 2002, p. 89-133; STENHOUSE 2005, p. 124-128; MORÁN 2010, p. 116-120.

Falsos: 99*, 100*, 111*, 149*, 202*, 203*, 273*, 315*, 316*, 393*, 404*, 426*, 430* i 431*.

JACOPO STRADA (1515?-1588)

- * ***C. Iulii Caesaris rerum gestarum commentarii XIV, p. 126-177***, Frankfurt am Main, 1575. Cf. JANSEN 1993, p. 221-222; GIMENO, *Strada*.

¹⁵³ Dues de les anotacions fan referència a falsos, 135* (f. 7: «también holgare de certificarme que esto este en Marchena») i 100* (f. 14v: «holgare de certificarme que ay alli [sc. Aroche] esta piedra»). A més, al f. 6v pregunta per tres inscripcions (*CIL* II 1396, 1398 i 1395) que situa erròniament a Mairena (en lloc de Marchena), seguint la tradició del *Libro de Ocampo* (cf. GIMENO 1997, p. 114).

Falsos: 2*, 14*, 18*-21*, 30*, 40*, 51*, 57*, 67*, 79*-84*, 86*, 97*, 99*, 100*, 103*, 104*, 127*, 135, 149*, 160*, 161*, 164*, 201*-203*, 219*, 220*, 224*, 231*-235*, 239*, 240*, 245*-248*, 250*, 258*-260*, 267*-271*, 273*, 274*, 278*, 344*, 353*, 356*, 360*, 364*, 373*, 380*, 382*, 383*, 387*, 397*, 404*, 410*, 411*, 421*-423*, 425*-427*, 430*, 431*, 443*-447*, 449*, 452*, 524* i *CIL* II 815.

Com a apèndix de l'obra, Strada adjunta un recull d'inscripcions hispàniques. Destaca, sens dubte, la gran quantitat d'errors que presenta aquesta obra, que Hübner atribuï al tipògraf. Hi són presents un gran nombre de falsos, molts dels quals provenen de la tradició del *Libro de Ocampo*, si bé Strada va conèixer altres fonts.

ANONYMUS (ADNOTATOR MAZOCHII)

Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. Vat. Lat. 8493. S. XVI. Cf. BUONOCORE 2006, p. 96-97; BERNARDI 2008, p. 64.

Falsos: 40* i 354*.

Es tracta de la còpia del Mazochius anotada per Angelo Colocci (1474-1549), darrera de la qual hi ha altres *schedae* epigràfiques, algunes autògrafes i altres no; en aquesta secció trobem dos folis amb els falsos hispànics, escrits per una mà diferent de tota la resta d'anotacions.

VICENT JUSTINIÀ ANTIST (1543-1599?)

Madrid, Real Academia de la Historia (il·localitzable). Post 1575. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. 501; ID., *CIL* II *Suppl.*, p. XCVIII; ABASCAL – CEBRIÁN 2005, p. 306.

Falsos: 278*, 318*, 319*, 362*, 364* i 380* (segons Hübner).

Hübner estudià aquest manuscrit quan era en possessió de Vicente Carderera; el descriu com un recull de finals del s. XVI (al f. 50 apareix la data de 1575) amb 154 inscripcions del País Valencià. Com afirmà ell mateix al *Supplementum* i certifiquen els documents de la RAH i del fons personal d'Antonio Delgado,¹⁵⁴ el manuscrit fou entregat a la RAH l'any 1861 (on és descrit amb el títol de *Nonnulla Romanorum monumenta quae reperiuntur integra vel collapsa aut fracta in civitate et regno Valentiae*), amb una nota de Hübner. Després d'això, però, no hi ha cap més notícia sobre el manuscrit. Hübner notà la seva semblança amb les *schedae* de Schottus

¹⁵⁴ Cf. MAIER ALLENDE, Jorge, *Noticias de antigüedades de las actas de sesiones de la Real Academia de la Historia (1834-1874)*, Madrid, RAH, 2008, p. 252; Sevilla, Bibl. General y Archivo Histórico, ms. A 332/174, legajo 10 (*Colección Antonio Delgado y Hernández. Legajo 10. Comunicaciones de la Academia de la Historia sobre materia de su competencia: 1847-1866*), núm. 13 (año 1861), ff. 10-11v.

utilitzades per Gruter, i aventurà que el llibre hauria pogut anar dirigit a Antonio Agustín, als papers del qual Schottus tingué accés.¹⁵⁵

Deixem constància de l'existència d'aquest manuscrit, però no l'utilitzem en la nostra edició per no crear confusió amb els documents que sí hem consultat.

DIEGO DE VILLALTA (1524?-1615)

El Escorial, Bibl. de El Escorial, ms. &.III.15. 1579. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. 222; ZARCO 1924, p. 290-291; STYLOW ET ALII, *CIL* II²/5, p. XL.

Falsos: 147*, 148* i *CIL* II 1665 (= II²/5, 7*).

Historia de la antigüedad y fundacion de la memorable Peña de Martos (...). Editat a Madrid el 1923 per J. Codes y Contreras (reimp. Jaén, 1982). Existeix una còpia del manuscrit a la RAH, ms. 9-6000 (*olim* E 185).

PIRRO LIGORIO (ca. 1513-1583)

Torí, Bibl. Archivio di Stato, mss. J.a.III.3-J.a.III.15, J.a.II.1-J.a.II.5. Ca. 1580. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XII; MANDOWSKY – MITCHELL 1963, p. 134-139; VAGENHEIM 1987, p. 280-283.

Falsos: 40*, 75*, 183*, 212ab*, 227*, 256*, 260ab*, 299*, 313a*, 375*-379* i 412*-414*.

Es tracta d'una obra enciclopèdica, dividida en 18 volums físics i en 23 llibres (que acostumen a coincidir amb cadascuna de les lletres de l'alfabet), titulada *Libro [I-XXIII] dell'antichità di Pyrrho Ligorio, patrizio neapolitano e cittadino romano*. Hübner només assenyala la localització del manuscrit i dóna el número de volum (només per al fals 256* indica l'entrada en què es troba el text). El fals 212ab* és l'únic que no es troba dins d'aquesta enciclopèdia, sinó al volum 21 (= ms. J.a.II.8) de la mateixa col·lecció, monogràfic amb el nom de *Libro XXIX dell'antichità (...) dele medaglie di Cocceio Nerva, di Ulpio Traiano, di Aelio, di Hadriano imperatori et delle auguste, et di Tito Aelio Antonino Pio et di Faustina prima*.

ANONYMUS (OLIM BARTOLOMEO BOURDELOT)

Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. Reg. Lat. 949. Ca. 1581. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XVI; SALAMANQUÉS – VALLEJO 2002; GIMENO, *Bourdelot*.

Falsos: 93*, 278*, 380* i 425*.

El manuscrit (atribuït a Bourdelot, que només el va posseir) és un diari de viatge realitzat el 1581 per un venecià a la Península Ibèrica. L'interès antiquari de

¹⁵⁵ HÜBNER, Emil, «VIII. Aus Madrid 5 Mai 1861», *Monatsberichte der Königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 1861, p. 527-528.

l'autor fa que es dediqui a copiar inscripcions, tant a partir de l'observació directa com a través de persones del país (cita el frare Francisco Toralvas, el pare Martín de Perogil, el metge Damián Rodrigo i el pare Pedro de Andrada). A més, en algun cas va fer servir sens dubte l'imprès de Strada.

FRANCESCO SANSOVINO (1521-1583)

Della origine, et de' fatti delle famiglie illustri d'Italia, Venezia, 1582. Cf. BIZZOCCHI 1995, p. 15-17 i 204-205.

Falsos: 245*.

ANTONI VILADAMOR (ca. 1529-1585)

Londres, British Library, ms. Add. 25418; Vic, Arxiu Episcopal, ms. 224. Ante 1585. Cf. MIRALLES 2007.

Falsos: 247*, (248*), 260*, 411*, 421*, 422* i 427*.

Viladamor va escriure la seva *Història General de Catalunya*, la qual romangué inèdita, per tal d'oferir una crònica des d'una perspectiva catalana, en resposta a la crònica aragonesa escrita per Zurita. L'accés a les inscripcions és bàsicament indirecte, a través de les cròniques d'Ocampo, Morales i Pons d'Icart.

ANTOINE DE POVILLON (?)

Brusel·les, Bibl. Royale, ms. 3821. 1585. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. 543; KRISTELLER, III, p. 93; MAYER 1984, p. 39; MASSÓ 1985, p. 95-96; MASSÓ 1989, p. 86-87.

Falsos: 383*, 387a* i 411*.

Còpia (sense citar-ne la procedència) del ms. de Wolfenbüttel de Pons d'Icart, segurament realitzada durant la seva estada a Tarragona el 1584.

GIOVANNI BATTISTA VENTURINO DA FABRIANO (VENTURINUS) (?-ca. 1585)

Dresden, Sächsische Landesbibliothek, ms. F 128. Ca. 1585. Cf. HÜBNER 1881, p. 3-6; ID., *CIL* II *Suppl.*, p. LXXXI-LXXXII.

Falsos: 12*, 18*, 19*, 21*, 80* i 83*.

Venturino realitzà un viatge per Espanya i Portugal els anys 1571-1572, del qual deixà constància en una obra titulada *Del viaggio fatto dal Illmo. e Rmo. Card. Alessandrino legato apostolico alli serenissimi re di Francia, Spagna et Portogallo, con le annotationi delle cose più principali delle città, terre e luoghi*. El llibre només va ser acabat després de la seva mort pel seu germà Ludovico, que el dedicà al mateix cardenal Michele Bonelli (conegut com a Alessandrino); l'obra es conserva igualment a la BAV, ms. Urb. Lat. 1697 i a la Davidson Library (University of California), ms. 192.

Als ff. 238-243 (on apareixen 80* i 83*), Venturino copia una síl·loge que ha trobat a la llibreria del duc de Braganza, en «uno libro in mano di epitaffi antichi fatti raccorre dal duca Teodosio [sc. Teodosio I (1510-1563), pare del llavors duc João I], huomo studiosissimo, da diversi lochi di Spagna et di Portogallo».

MAARTEN DE SMET (MARTINUS SMETIUS) (ca. 1525-ca. 1578)

Leiden, Bibl. der Rijksuniversiteit, ms. BPL 1. 1565. Cf. BORMANN – HENZEN, *CIL* VI, p. XLIX-L; MOMMSEN, *CIL* IX-X, p. LXII-LXV; MANDOWSKY – MITCHELL 1963, p. 25-27; KRISTELLER, IV, p. 357; VAGENHEIM 2006, p. 45-55; EAD. 2008.

Falsos: 232*, 278*, 356*, 387a*, 443* i 444*.

Inscriptiones antiquae cum Graecae tum Latinae per urbem Romam diligenter collectae et ex aliis non modo Italiae sed et reliquarum totius fere Europae regionum locis studiose conquisitae fidelissimeque uti in ipsis marmorib. aut aereis tabulis legebantur descriptae. Smet va començar el seu recull durant la seva estada a Roma (1545-1551), però un incendi a casa seva el va destruir gairebé del tot l'any 1558.¹⁵⁶ Des de llavors i fins el 1565 (any que apareix a la dedicació de l'obra), va anar reconstruint la síl·loge amb els reculls d'altres humanistes.

Inscriptionum antiquarum quae passim per Europam liber. Accessit auctarium a Iusto Lipsio, Antwerpen, 1588. Cf. MANDOWSKY – MITCHELL 1963, p. 25-27; CALABI 1987, p. 181-185; DAVIS 1994, p. 90-91; VAGENHEIM 2006, p. 56-61.

Falsos: 232*, 278*, 356*, 387a*, 443* i 444*.

Es tracta d'una edició que reproduïx exactament la síl·loge conservada a Leiden, a cura de Iustus Lipsius, que hi afegí un annex.

JOSEPH JUSTE SCALIGER (1540-1609)

Leiden, Bibl. der Rijksuniversiteit, ms. Pap. 5. Ca. 1588. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. X i XVIII; MOMMSEN, *CIL* III, p. XXXII; ID., *CIL* IX-X, p. LXII; KRISTELLER, IV, p. 363.

Falsos: 2*, 18*, 19*, 40*, 51*, 57*, 67*, 82*, 99*, 100*, 127*, 135*, 160*, 164*, 198*, 203*, 219*, 224* (dues vegades), 231*, 233*-235*, 239*, 240*, 246*, 269*, 273*, 278*, 352*, 363*, 380*, 397*, 404*, 410*, 425*, 430*, 431*, 445*-447*, 449*, 452*, 524* i *CIL* II 815.

Inscriptiones antiquae Romanae quas Iosephus Scaliger collegit descripsitque sua manu fere e Lazio, Apiano, Manutio, Sarayna, Strada, Paradino, Mazochio, etc.

¹⁵⁶ Conservem el manuscrit que ja havia enllestit i dedicat al cardenal Rodolfo Pio da Carpi (Nàpols, Bibl. Nazionale, ms. V E 4), que no conté falsos hispànics.

addendas operi illi inscriptionum quod Smetius confecit ediditque cum auctario I. Lipsius. Com el títol indica, es tracta d'un buidatge de diverses obres impreses per completar l'edició impresa de la síl·loge de Smetius (1588). La majoria d'inscripcions hispàniques es troben recollides a la secció *Hispaniensa epigrammata* (p. 53-70), que deriva majorment de Strada. També va utilitzar, de forma esporàdica, algun manuscrit com el de Romieu, tal com ja va detectar Mommsen. Scaliger va deixar de copiar conscientment alguns dels falsos presents al recull de Strada, com anota al final d'aquesta secció (p. 69): «reliqua epigrammata quae passim extant in Hispania de P. Decio, de milite belli Sertoriani, de tumulo Sertorii, de Mancino consule et eiusmodi multa alia non adposui. Commentitia enim sunt, et inepte assertata: quamvis et satis priscis literis quaedam exarata».

Opus novum de emendatione temporum in octo libros tributum, Leiden, 1598².

Falsos: 231*.

GONZALO ARGOTE DE MOLINA (ca. 1548-1596)

Nobleza de Andalucía, Sevilla, 1588.

Falsos: 317* i 426*.

AMADOR ARRAIZ (ca. 1530-1600)

Dialogos de dom Frei Amador Arraiz bispo de Portalegre, Coïmbra, 1589.

Falsos: 17*, 21*, 83*, 84*, 247*, 248*, 344*, 364* i 372*.

DIONÍS JERONI JORBA (fl. 1580-1590)

Descripcion de las excellencias de Barcelona, Barcelona, 1589.

Falsos: 410*.

PIERRE PITHOU (1539-1596)

Epigrammata et poematia vetera, Paris, 1590.

Falsos: 106* i 107*.

JUAN DE MARIANA (1536-1624)

Historiae de rebus Hispaniae libri XX, Toledo, 1592.

Falsos: 15*, 17* i 21*.

CESARE BARONIO (1538-1607)

Annales ecclesiastici, tomus secundus, p. 787, Roma, 1594.

Falsos: 233* i 234*.

NATHAN KOCHHAFF (NATHAN CHYTRAEUS) (1543-1598)

Variorum in Europa itinerum deliciae, seu ex variis manuscriptis selectiora tantum inscriptionum maxime recentium monumenta, Herborn, 1594.

Falsos: 52*, 149*, 233*, 234* i 382*.

FERNANDO DE MENDOZA (1566-1648)

De confirmando Concilio Illiberritano ad Clementem IIX... libri III, I, p. 94, Madrid, 1594.

Falsos: 16*.

ADOLPH OCCO (1524-1606)

Imperatorum Romanorum numismata a Pompeio Magno ad Heraclium, Antwerpen, 1579.

Falsos: 233* i 234*.

* ***Inscriptiones veteres in Hispania repertae (...); collectae, digestae et nunc primum in lucem editae, ad generosum et illustrem comitem Marcum Fuggerum***, [Heidelberg], 1596.

Falsos: 12*, 14*, 15*, 17*, 20*, 21*, 30*, 40*, 51*, 65*, 79*-81*, 83*-86*, 97*, 99*, 100*, 102*, 106*, 107*, 111*, 127*, 139a*, 149*, 160*, 161*, 164*, 197*, 200*, 202*, 203*, 220*, 223*, 224*, 230*-233*, 235*, 237*, 240*, 247*-250*, 259*, 260*, 269*, 273*, 274*, 278*, 315*, 316*, 344*, 353*, 354*, 356*, 360*, 364*, 372*, 382*, 383*, 393*, 404*, 411*, 421*, 422*, 426*, 427*, 430*, 431*, 433*, 443*-447* i 449*.

Occo reuní en un sol volum tota l'epigrafia hispànica de què disposava, amb un altíssim nombre de falsos. Les seves fonts, que cita per a cada inscripció, són majoritàriament impreses (Morales, Apianus, Panvinio...), però en algun cas també fa ús de fonts manuscrites i, en algun cas, representa el primer testimoni (249*). Crawford detectà, al davant d'un Mazochius anotat per Egio (Oxford, Bodleian Library, ms. Auct.S.10.25), un recull manuscrit d'inscripcions hispàniques;¹⁵⁷ aquest, tanmateix, no és altra cosa que una còpia fidel realitzada al s. XVII de l'imprès d'Occo.

¹⁵⁷ CRAWFORD 1993a, p. 138-141. Com va observar, el manuscrit epigràfic de Saulout escrit el 1593, conservat a la Bibl. Nationale de Paris (ms. Lat. 17575, *olim* Bouhier 164; cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XVII; MAYER 1984, p. 38), és un simple apògraf d'aquesta obra.

GIAN VINCENZO PINELLI (1535-1601)

- * **Milà, Bibl. Ambrosiana, ms. C 61 inf.** S. XVI ex. Cf. MOMMSEN, *CIL* III, p. XXXI; MONTEVECCHI 1937; EAD. 1938, p. 50-51; KRISTELLER, I, p. 280.

Aquest manuscrit està conformat per materials diversos recollits per Pinelli. Al final del f. 62 apareix la data «MDIC». La situació dels falsos hispànics és la següent:

- ff. 2-10: 370*. «Inscriptiones antiquae et epitaphia quae a Rin(ald)o Molinetta» (f. 1).
- ff. 70-86: 370* i 410*. «Inscriptiones div(ersae) Gr(aecae) et Lat(inae)» (f. 68).
- ff. 112-113v: 20*, 21*, 40*, 51*, 164*, 220*, 237*, 238*, 278*, 344* i 354*. Es tracta de dos folis de format més gran al del manuscrit.
- ff. 126-128: 20*, 21*, 40*, 51*, 79*, 84*, 102*, 259* i 344*.

Milà, Bibl. Ambrosiana, ms. D 199 inf., ff. 51-52v. S. XVI ex. Cf. MOMMSEN, *CIL* III, p. XXXI; MONTEVECCHI 1937, p. 510; KRISTELLER, I, p. 284.

Falsos: 370* (dues vegades).

JERÓNIMO ROMÁN DE LA HIGUERA (1538?-1611)

Madrid, Bibl. Nacional, ms. 1638. 1593. Cf. GODOY ALCÁNTARA 1868, p. 131-132 n. 1; *IGMBN*, V, p. 42-43; HERNANDO SOBRINO 2009, p. 137-138.

Falsos: 231*, 234*, 235* i 449*.

Historia eclesiástica de España. Original autògraf.

Madrid, Bibl. Nacional, ms. 1642. S. XVI ex. Cf. *IGMBN*, V, p. 45-46; HERNANDO SOBRINO 2002, p. 501-502; EAD. 2009, p. 139-141.

Falsos: 4*, 17*, 83*, 96*, 230*, 231*, 233*, 278*, 285*, 304*-306*, 317*, 443*, 449*, 464* i 465*. Algunes inscripcions inèdites falses o interpolades.

Malgrat figurar com a *Historia eclesiástica de España - tomo V*, aquest manuscrit autògraf conté materials diversos per a la redacció de les obres de De la Higuera.

Madrid, Bibl. Nacional, ms. 1639. S. XVI ex.-XVII in. Cf. *IGMBN*, V, p. 43-44; HERNANDO SOBRINO 2009, p. 138-139 i 265-266.

Falsos: 67*, 76b*, 93*, 96*, 231*, 233*, 234*, 278*, 280*-285*, 287*-293*, 300*-302*, 304*-306*, 308*-310* i 373*.

Segon volum, original autògraf, de la *Historia eclesiástica de la imperial ciudad de Toledo*, que comença a la meitat del llibre 5 i arriba fins al 24 (els falsos es troben entre el segon i el vuitè llibre). No es conserva el primer volum original; per als primers

llibres hem utilitzat el ms. 6939 de la mateixa biblioteca, còpia del s. XVIII que Hübner ja va emprar en donar la referència de les inscripcions, de vegades amb la foliació i d'altres amb el número de volum, llibre i capítol. Conservem altres còpies de l'obra als mss. 1285-1293 i 8192-8198 de la BNE.

JERONI PUJADES (1568-1635)

Girona, Bibl. Diocesana del Seminari, ms. 16. 1596-1609. Cf. DURAN 2005, p. 167-168; DURAN 1998/2008, IV, p. 93-95.

Falsos: 387a*, 410* i 421*.

Manuscrit sense foliar que conté un recull d'inscripcions titulat *Inscriptiones sacrosanctae antiquitatis Cathaloniae a variis scriptoribus excerpte et partim proprio labore acquisite et volumine hoc congeste*. Entre les seves fonts cita Apianus, Ciriaco d'Ancona (com a font de l'anterior), Comes, Beuter, Ocampo, Morales i Occo.

BERNARDO DE BRITO (1569-1617)

Monarchia Lusytana (...); parte primeira que contem as historias de Portugal desde a criação do mundo te o nascimento de nosso Sñor Iesu Christo, Alcobaca, 1597. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XVIII.

Falsos: 3*, 5*, 11*, 12*, 14*-16*, 20*, 21*, 23*, 25*, 26*, 30*, 31*, 35*-42*, 44*-46*, 51*, 54*-56*, 58*, 59*, 63*, 79*, 83*, 84*, 87*, 149*, 162*, 163*, 223*, 224*, 247*, 248*, 278*, 344* i 374*.

JAKOB CUELBI (1574-?)

Londres, British Library, ms. Harl. 3822. Ca. 1600. Cf. GOZALBES BUSTO – GOZALBES CRAVIOTO 1996/97; GIMENO, *Cuelbis*; STYLOW ET ALII, *CIL* II²/5, p. XXV.

Falsos: 30*, 67*, 102*, 111*, 149*, 200*, 223*, 230*, 237*, 344*, 353*, 373*, 393*, 404*, 411* i 422*.

Thesoro chorographico de las Espannas, en tres volums. Se'n conserva una còpia a la BNE, ms. 18472. Totes les inscripcions falses provenen de l'edició d'Occo.

JOEST LIPS (IUSTUS LIPSIUS) (1547-1606)

Dissertatiuncula apud principes; item C. Plinii panegyricus liber Traiano dicto, cum eiusdem Lipsii perpetuo commentario, Antwerpen, 1600.

Falsos: 232*.

JAN GRUYTERE (IANUS GRUTER) (1560-1627)

Inscriptiones antiquae totius orbis Romani, in corpus absolutiss(imum) redactae, cum indicib(us) XXV, Heidelberg, 1603. Cf. GRAFTON 1975; CALABI 1987, p. 188-196.

Falsos: 2*-9*, 12*, 14*-22*, 26*, 30*, 40*, 51*, 57*, 67*, 71*, 79*-86*, 88*, 97*-100*, 102*-104*, 106*, 107*, 111*, 127*, 135*, 149*, 160*, 161*, 164*, 197*, 198*, 200*-203*, 219*, 220*, 223*, 224*, 230*-235*, 237*, 239*, 240*, 245*-250*, 258*-260*, 267*-274*, 278*, 313*, 344*, 352*-354*, 356*, 360*, 362*-364*, 372*, 380*, 382*, 383*, 387*, 387a*, 393*, 397*, 404*, 410*, 411*, 420*, 422*, 423*, 425*-427*, 430*, 431*, 433*-435*, 438*, 439*, 441*, 443*-447*, 449*, 452*, *CIL* II 115 i 815.

2.3. Apèndix. Manuscrits consultats i descartats

Per tal de completar el catàleg que oferim i facilitar-ne una successiva ampliació, llistem tot seguit els manuscrits que hem consultat i que hem desestimat per a la nostra recerca. Els motius que ens han pogut portar a descartar-los són:

[a] Miscel·lània humanística sense epigrafia clàssica.

[b] Material epigràfic no hispànic.

[c] Material epigràfic hispànic sense falsos.

[d] Material epigràfic posterior al període estudiat.

Anvers, Museum Plantin-Moretus: ms. M 21 [c]; ms. M 156 [b].

Barcelona, Bibl. Universitària: ms. 123 [c]; ms. 858 [d].¹⁵⁸

Bolonya, Bibl. dell'Archeginnasio: ms. A 186 [b].

Brussel·les, Bibl. royale de Belgique: mss. 17872 i 17873 [b].

Ciutat del Vaticà, Bibl. Apostolica Vaticana: ms. Vat. Lat. 5236 [b]; ms. Vat. Lat. 5240

[a]; ms. Vat. Lat. 5246 [b]; ms. Vat. Lat. 5249 [c]; ms. Vat. Lat. 6875 [b]; ms.

Vat. Lat. 7113 [d].¹⁵⁹

El Escorial, Bibl. de El Escorial: ms. M.I.16 [a].

Faenza, Bibl. Comunale: ms. 7 [b].

Florència, Galleria degli Uffizi: ms. 7a [c]; ms. 7b [b].

¹⁵⁸ Aquest manuscrit, atribuït tradicionalment a Antonio Agustín, depèn, en realitat, de la *Corònica Universal del Principat de Catalunya* de Jeroni Pujades, publicada el 1609. Vid. ESPLUGA, Xavier, «Primeras notas sobre el manuscrito epigráfico 858 de la biblioteca de la Universidad de Barcelona, tradicionalmente atribuido a Antonio Agustín», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 151 (2005), p. 269-275.

¹⁵⁹ Segons HÜBNER (*CIL* II, p. XVI), aquest manuscrit contenia la síl·loge autògrafa de Zurita. La lletra, però, correspon a la de Giovanni Battista Doni (1594-1647), que escriu bona part del manuscrit. El recull hispànic de Doni provindria de l'*Itinerario del Reyno de Aragón* de João Baptista Lavanha (realitzat vers el 1611), a través de la còpia de Lucas Torrius conservada a la BL, ms. Sloane 3524. Cf. GUZMÁN ALMAGRO 2007.

Florència, Bibl. Marucelliana: ms. A. LXXVIII.I [b]; ms. A. LXXVIII.II [b]; ms. A.LXXIX.I [b].

Florència, Bibl. Medicea Laurenziana: ms. Plut. 80.22 [b]; ms. Plut. 90.inf 55 [a]; ms. Med. Palat. 118 [b].

Florència, Bibl. Nazionale Centrale: ms. Naz. II.IX.15 [b]; ms. Magl. XXV, 626 [b]; mss. Magl. XXVIII, 29 i 30 [b]; ms. Conv. Soppr. I.IX.30 [b]; ms. Targioni 49 [b].

Florència, Bibl. Riccardiana: ms. Ricc. 767 [b].

Londres, British Library: ms. Sloane 1693 [d]; ms. Add. 10100 [b]; ms. Add. 24180 [a]; ms. Add. 25596 [d]; ms. Add. 49369 [b]; ms. Add. 49370 [d]; ms. Eg. 1926 [b]; ms. Eg. 2148 [b]; ms. Harl. 2571 [b]; ms. Harl. 3829 [b]; ms. Harl. 4913 [b].

Madrid, Bibl. Nacional: ms. 1722 [c]; ms. 6149 [c]; mss. 7896 i 7897 [c]; ms. 9858 [c].

Madrid, Real Academia de la Historia: ms. 9-2210 [d]; ms. 9-5909 [d].

Milà, Bibl. Ambrosiana: ms. D 436 inf. [b].

Mòdena, Bibl. Estense: ms. Estero 111 [d].

Munic, Bayerische Staatsbibliothek: ms. Clm. 716 [b].

Nàpols, Bibl. Nazionale: ms. V.E.4 [c].

Pistoia, Bibl. Comunale Forteguerriana: ms. Acquisti e Doni 10 [b].

Siena, Bibl. Comunale: ms. K.X.35 [b].

Venècia, Bibl. Marciana: ms. Lat. XIV, 119 (4624) [b].

Venècia, Bibl. del Museo Correr: ms. Cicogna 2933 [b]; ms. Malvezzi 126 [b].

3. PRINCIPALS LÍNIES DE DIFUSIÓ DELS FALSOS HISPÀNICS DEL S. XV A LA SEGONA MEITAT DEL S. XVI

3.1. Consideracions prèvies

En aquest capítol pretenem establir la filiació i les dependències existents entre els principals reculls manuscrits que hem llistat en el capítol anterior, per tal de delinear les vies principals de la transmissió i difusió dels falsos hispànics i poder afrontar així la seva *constitutio textus*, defugint la simple edició diplomàtica de les diferents versions manuscrites.

Aquest objectiu final ens haurà de permetre oferir una versió dels textos més propera a l'original forjat pel falsari. Tal com ja van considerar al s. XIX els compiladors del *CIL*,¹⁶⁰ l'aplicació dels principis de la crítica textual és la forma més efectiva per aconseguir-ho, tot i que en el nostre cas presenta una sèrie de dificultats a les quals no es fa front quan es tracta d'editar el text d'una obra antiga. La primera dificultat rau en el fet que no ens trobem davant d'un únic text a restituir, sinó davant d'un *corpus* de textos que es va ampliant a mesura que es va difonent. Així doncs, a dreta llei, l'establiment d'un estemma només seria possible per aquells textos que poguessin ser considerats com un tot únic i tancat i que, per tant, haguessin estat copiats conjuntament i depenguessin de l'autòpsia d'un sol individu; en aquest cas, no hauria de ser difícil establir els diferents arquètips i la seva inclusió en un estemma. La realitat, però, no és gairebé mai aquesta. Ens trobem davant d'un *corpus* que es va ampliant simultàniament i alhora successiva a partir de diversos nuclis originaris, en una mena de progressió acumulativa. Si haguéssim d'aplicar, doncs, els principis de la crítica textual hauríem d'establir un estemma específic gairebé per a cada inscripció, cosa absolutament desproporcionada i inútil en un treball que vol oferir una visió global de la seva gènesi. La segona dificultat, que s'afegeix a aquest caràcter poligenètic del *corpus*, són les constants innovacions formals i textuais que trobem en les síl·loges i l'omnipresent recurs de la *contaminatio*, que l'aparició dels primers reculls publicats va multiplicar exponencialment.

Tot això ens porta a concloure que mai no serà possible de traçar un únic estemma que expliqui tot el fenomen de la difusió dels reculls epigràfics. Això, però, no significa que no es puguin detectar, com en tot procés de còpia textual, errors

¹⁶⁰ Vid. GONZÁLEZ GERMAIN (en premsa, 4), on hem defensat l'aplicació dels paràmetres de la crítica textual per a l'estudi de l'epigrafia de tradició manuscrita, observant els innegables obstacles que ha d'afrontar i proposant les adequacions específiques necessàries i que hem dut a terme en l'anàlisi que presentem en aquest capítol.

conjuntius i separatius que permeten relacionar unes còpies amb les altres, i que serveixen, encara que sigui de forma general, per a reconstruir el procés de transmissió de cada inscripció.

Així, hem intentat d'aïllar els arquètips dels quals derivarien els nostres falsos. En aquest sentit, hem establert quatre moments cabdals de penetració de falsos, que serien: el *corpus Cyriacanicum*, l'*Antiquissimus (auctor Hispanus)*, l'*Antiquus (auctor Hispanus)* i el *Libro de Ocampo*. A fi d'extreure la màxima informació sobre l'origen i la difusió de cada arquètip, hem tingut en compte totes les inscripcions hispàniques (tant les autèntiques com les falses) de què constaven, l'ordre en què aquestes apareixen en cada recull, les notes de localització de cada text i els errors textuais dels falsos hispànics.¹⁶¹ A l'hora d'establir filiacions entre els diferents reculls, els textos falsos ofereixen un avantatge respecte dels autèntics: com que gairebé mai no van ser gravats, és segur que provenen de la transmissió textual, mentre que sempre és possible que una inscripció autèntica provingui d'una comprovació autòptica, encara que es trobi en un recull transmès majoritàriament per via indirecta.

Per últim, volem fer notar que les conclusions a què hem arribat són aplicables no solament als textos falsos, sinó a tots els epígrafs transmesos per tradició manuscrita, inclosos els autèntics. En efecte, com ja hem defensat, inscripcions falses i autèntiques es van transmetre conjuntament, i, en conclusió, en la redacció d'un nou manuscrit no es distingien uns textos dels altres. Així doncs, creiem que aquest treball constitueix un suport molt útil per a l'estudi de l'epigrafia autèntica perduda o parcialment conservada, per a l'estudi de la qual, en algunes ocasions, hom es veia forçat a recórrer a la tradició textual sense gaire més ajuda que les indicacions que Hübner va furnir a la *praefatio* del *CIL* II.

3.2. *Corpus Cyriacanicum*

Es creu que Ciriaco d'Ancona va compilar, gràcies als seus viatges per Itàlia i el Mediterrani oriental, una gran síl·loge (el *corpus Cyriacanicum*) que formava el nucli dels seus perduts *Commentaria*, dels quals només ens queda un fragment.¹⁶² A més d'aquesta obra, tenim constància que obsequià algun personatge il·lustre de l'època amb una antologia de les inscripcions recopilades. Tot i això, tots els testimonis autògrafs de Ciriaco conservats només reporten una part mínima del conjunt d'inscripcions que es creu que contenia la seva síl·loge. Així doncs, per intentar de

¹⁶¹ Per al primer *corpus* hispànic, l'*Antiquissimus*, de només una quarantena de textos, aquesta anàlisi ha estat ampliada a la totalitat dels falsos.

¹⁶² Milà, Bibl. Ambrosiana, ms. Trotti 373, ff. 101-125. Cf. SABBADINI 1910.

reconstruir-la, hem de servir-nos de tot un seguit de reculls per a la redacció dels quals s'hauria utilitzat directament l'obra de Ciriaco o bé una còpia molt propera, i que en aquest treball anomenem manuscrits 'ciriacs' (terme que, per tant, indica la seva dependència estemàtica i no pas la seva autoria).

A l'hora d'analitzar aquests testimonis cal tenir en compte dues consideracions. En primer lloc, que un manuscrit derivi del recull de Ciriaco no vol dir que no pugui haver estat ampliat amb inscripcions provinents d'altres fonts o de l'autòpsia del propi posseïdor. És per això que la pertinença al *corpus Cyriacicum* només es pot certificar quan una inscripció és present en més d'una branca de l'estemma de Ciriaco. I, en segon lloc, el fet ja apuntat que Ciriaco va crear més d'una versió de la seva síl·loge pot significar que sigui impossible d'establir un sol estemma capaç de reconstruir-la, ja que els diversos testimonis podrien provenir de més d'un arquètip.¹⁶³

El *corpus Cyriacicum* presenta, pel que fa a l'epigrafia hispànica, tres inscripcions falses (382*, 383* i 410*) i cap d'autèntica. És per això que no és possible d'establir unes línies de transmissió generals per a tot el *corpus* i, en conseqüència, ens limitarem a exposar el que s'ha dit fins ara i a presentar alguns testimonis ciriacs menys estudiats. A partir de la síl·loge de Feliciano, de la qual ja tenim proves més sòlides, començarem a delinear la línia de transmissió dels nostres textos.

Als autors del *CIL* es deu la major part del progrés realitzat al voltant de la síl·loge de Ciriaco, que va veure's culminat amb l'estudi de Ziebarth,¹⁶⁴ on es llisten i es donen les correspondències de totes les inscripcions que en formarien part. L'únic treball que, després de Ziebarth, ha abordat globalment la qüestió és el de Bodnar,¹⁶⁵ que va formular l'estemma per a les inscripcions copiades per Ciriaco en el viatge a Grècia de 1435 a 1437. A falta d'estudis més específics, passem a presentar les línies estemàtiques més importants que apunten aquests autors.

Cronològicament, el testimoni més proper a Ciriaco és el de **Pietro Donato** (mort el 1447), que rebé d'ell mateix una antologia d'inscripcions, integrada als ff. 81-90v de la seva síl·loge. En la part inferior d'aquests mateixos folis, Donato afegí vint inscripcions més (entre les quals els tres falsos hispans), que igualment formen part del *corpus Cyriacicum*. Això ha fet postular que Donato hauria consultat, per a completar el recull, una síl·loge de Ciriaco semblant a la seva, però amb inscripcions

¹⁶³ BODNAR 1960, p. 95: «Ciriaco himself spread many of his inscriptions far and wide, distributing copies of them in letters and in little collections of excerpts (...). There is a controversy as to whether his book of *Commentaria* was itself broken up and divided among over-enthusiastic collectors or perished in a single disaster (...). Whichever explanation is true, the fact remains that Ciriaco scattered over the Italian peninsula enough excerpts from his work to sow the seeds of a multiple text-tradition for which it seems impossible to construct a complete stemma.»

¹⁶⁴ ZIEBARTH 1905, p. 188-213 i 250-287.

¹⁶⁵ BODNAR 1960, p. 73-120. Alguns estudis posteriors han reprès la qüestió, però de forma parcial o bé com a síntesi; destaquem MONTI 1984, p. 467-472, i NECCHI 1992, p. 133-140.

diferents; aquest subarquètip fou anomenat per Bodnar *Antiquus Venetus* (sc. *auctor*).¹⁶⁶

Els dos còdexs que recullen més exhaustivament la secció d'inscripcions atribuïdes a Roma són, segons Ziebarth, el *codex Parmensis* i el *codex Angelicanus*. Pel que fa al nostre interès, el primer només conté la versió dialogada de 382* (i fora del recull principal), però en el segon ja trobem els tres falsos hispànics que haurien format part del *corpus*. Aquest manuscrit fou redactat vers el 1500 per Francesco Contarini,¹⁶⁷ i s'ha formulat la hipòtesi que podria ser la còpia d'un recull més antic autògraf de Ciriaco i regalat a algun membre de la família Contarini, amb la qual es té constància que aquest mantingué una estreta relació. Tant Ziebarth com Bodnar van notar l'estreta relació entre el *codex Angelicanus* i les inscripcions copiades per Pietro Donato, arribant a la conclusió que l'arquètip de l'*Angelicanus* hauria estat el mateix *Antiquus Venetus* o una versió molt propera.

Segons Bodnar, aquest subarquètip hauria tingut una gran difusió en àrea vèneta, i seria la font (o una de les fonts) d'on derivarien els reculls de Marcanova, Feliciano (dels quals parlarem en detall més endavant), Alessandro Strozzi, Giocondo, el *codex Parmensis* i Lilius entre d'altres.

El fet, doncs, és que els autors agrupats per Bodnar sota la dependència de l'*Antiquus Venetus* representen la totalitat dels que reporten algun fals hispànic. I si bé això no és un obstacle per a aquesta proposta d'estemma, cal tenir en compte que implicaria assignar al subarquètip un paper predominant en la transmissió del *corpus* de Ciriaco. Per altra banda, és possible detectar altres manuscrits ciriacans (no utilitzats per Bodnar, alguns d'ells tampoc pel *CIL*) amb falsos hispànics, la qual cosa fa sempre més difícil d'acceptar la possibilitat que aquests formessin part d'un sol subarquètip. Passem a tractar a continuació alguns d'aquests manuscrits menys coneguts, en concret els de Fonzio, Cennini, Jeroni Pau i el ms. 1528 de la Biblioteca de Catalunya.

En el cas de **Bartolomeo Fonzio**, s'ha demostrat la procedència directa de Ciriaco gràcies a una sèrie d'il·lustracions de monuments antics que sabem que Ciriaco va veure durant els seus viatges pel Mediterrani Oriental i va copiar als seus *Commentaria*; en alguns casos, només posseïm el testimoni de Fonzio.¹⁶⁸ D'aquest

¹⁶⁶ Aquest nom és manllevat a Mommsen, que, tanmateix, li donava un significat diferent (per al qual cf. MOMMSEN, *CIL* III, p. 271-273).

¹⁶⁷ «Beneficio ac industria optimi viri domini Francisci Contareni infrascripta epigrammata reperta» (f. 34).

¹⁶⁸ Cf. SAXL 1940/41, p. 32-35. Algunes d'aquestes il·lustracions han estat estudiades en treballs successius: ASHMOLE, Bernard, «Ciriaco of Ancona and the Temple of Hadrian at Cyzicus», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 19:3-4 (1956), p. 179-191, i LEHMANN, Phyllis Williams, «Ciriaco of Ancona's visit to Samothrace», dins *Samothracian Reflections: Aspects of the Revival of the Antique*, Princeton, University Press, 1973, p. 3-56.

comptem amb tres manuscrits, conservats a Oxford, Florència i Siena. L'autògraf i més antic és el d'Oxford, que sembla (malgrat la pèrdua dels primers 40 folis) ser el resultat de l'acumulació progressiva de material epigràfic durant els anys setanta i vuitanta del s. XV.

La còpia de Florència, en canvi, ja presenta una estructura ordenada en tres grans blocs (inscripcions de Roma, itàliques i provincials). Probablement, Fonzio hauria preparat aquesta sistematització per a la síl·loge que va enviar al canceller de França, Guillaume de Rochefort, el 1489,¹⁶⁹ de la qual la síl·loge signada per Jean Calvet (Bibl. de Catalunya, ms. 1010) és segurament una còpia. El manuscrit florentí, a més, fou posseït i utilitzat per Vincenzo Borghini, que va copiar-ne una part en un dels seus manuscrits epigràfics.¹⁷⁰

En el manuscrit de Siena, el qual encara ningú no ha posat en relació estemmàtica amb els altres testimonis, s'han produït algunes clares alteracions en l'ordre dels epígrafs, a més de l'eliminació de les il·lustracions i dels textos en grec.¹⁷¹ A falta d'un estudi específic que ho confirmi, creiem que aquest testimoni recull la versió del manuscrit anglès i no del de Florència, ja que no hi ha cap rastre de la seva divisió tripartida, es conserven força seqüències d'inscripcions on es manté l'ordre del manuscrit autògraf¹⁷² i es repeteixen alguns continguts que només són presents en aquest.¹⁷³ La versió que els manuscrits donen de la versió dialogada de 382* ens ofereix un altre argument a favor d'aquesta hipòtesi: els mots «morientibus solemniter ab amicis» han quedat reduïts a «solemniter morientibus» al manuscrit de Florència i al de Calvet, però no així als manuscrits d'Oxford i Siena.

La síl·loge de **Pietro Cennini** presenta diferències importants amb la de Fonzio, tant a nivell estructural com quantitatiu. Malgrat això, alguns paral·lelismes entre els dos reculls, així com l'estreta relació personal que mantingueren ambdós humanistes, fan pensar que haurien accedit a la mateixa font ciriaca. En primer lloc, el títol del recull de Cennini coincideix amb el del manuscrit de Florència («Epigrammata ex monumentis Romanae urbis sumpta et aliorum locorum»); en segon lloc, tots dos copien alguns textos infreqüents, com la versió *a** de 382* o una

¹⁶⁹ *Bartholomaei Fontii Epistolarum libri III*, II, 15 (DANELONI 2008, p. 86-89).

¹⁷⁰ Florència, BNCf, ms. Naz. II.X.109, ff. 77-87v. Cf. CARRARA 2002, p. 35.

¹⁷¹ A més, s'ha afegit material clarament d'origen divers (ff. 52v-54 i 74v), on trobem les dates de 1507 i 1545.

¹⁷² Començant per l'inici del fragment conservat del ms. d'Oxford, on es llegeix el final de VI 17* seguit de III 502 (Oxf. ff. 41-42; Si. f. 43r-v).

¹⁷³ Per exemple, un conjunt d'inscripcions gregues sota la indicació «haec quae sequuntur sunt ex Kyriaceo archetipo libro sumpta» (Oxf. f. 44r-v; Si. f. 44); l'epitafi mètric de Stefano Pignoli (Oxf. ff. 127v-128v; Si. f. 61r-v), i un fragment «ex libro quarto Herodiani ab Angelo Politiano Latini facti» (Oxf. ff. 162-164; Si. ff. 73v-74v).

inscripció pública moderna de Dubrovnik escrita per Ciriaco mateix,¹⁷⁴ i, per últim, Cennini encapçala un conjunt d'epígrafs grecs amb uns mots semblants als de Foncio: «haec quae sequuntur epigrammata Kyriacus Anconitanus repperit».¹⁷⁵

El testimoni de **Jeroni Pau** és molt important perquè ell és el primer que, en el seu opuscle *Barcino*, diu explícitament que ha trobat el fals 410* en els *Commentaria* de Ciriaco.¹⁷⁶ Tanmateix, la versió que reporta té errors separatius molt evidents, com ara l'alteració dels mots en «suscepto vulnere», «causa» (en lloc de «gratia») o l'omissió de «equitum magister Sp. Pompeianus», que fan pensar que potser estava citant de memòria.¹⁷⁷

És probable que la versió que va conèixer Jeroni Pau sigui la que conservem al manuscrit de Girona de **Pere Miquel Carbonell**. Aquest és un testimoni bàsic per a la formació i difusió dels *corpora* hispànics que Hübner anomenà *Antiquissimus* i *Antiquus*,¹⁷⁸ i possiblement Carbonell l'obtingué d'altres humanistes de la Península, tot i que conté, a més, un seguit de material epigràfic procedent d'Itàlia (ff. 21v-25, 28-38v, 86v-89v, 117-141 i 143v-145) que sens dubte li va transmetre Pau durant la seva llarga estada a Roma. La secció on es troba el fals esmentat (f. 16v), en què es barregen inscripcions de Barcelona i d'Itàlia, però, no ajuda a resoldre la qüestió de la seva font, i no s'hi troben errors conjuntius que en determinin la procedència. Més clara és l'atribució de 383* al conjunt ciriaca i no al *corpus* d'inscripcions hispàniques posterior, ja que es troba dins una secció itàlica (f. 24v) i, a més, no presenta la interpolació introduïda per Feliciano (vid. la pàgina següent) i que serà repetida al llarg de tota la tradició de l'*Antiquus*.

El **ms. 1582** de la Biblioteca de Catalunya, a falta d'un estudi complet que se n'ocupi, sembla presentar les característiques d'un testimoni molt proper estemmàticament a Ciriaco: en primer lloc, totes les inscripcions que conté són presents en la resta de manuscrits ciriacans (no inclou, doncs, cap inscripció de les que els successius humanistes incorporaren al *corpus*) i, en segon lloc, conté moltes similituds amb l'*Angelicanus* i el *Parmensis* (presència d'inscripcions infreqüents, especificació de les localitzacions, etc.).

¹⁷⁴ Cenn. f. 259r-v; Fon. Oxf. f. 45 i Si. f. 44. Cf. KOKOLE, Stanko, «Cyriacus of Ancona and the Revival of Two Forgotten Ancient Personifications in the Rector's Palace of Dubrovnik», *Renaissance Quarterly* 49:2 (1996), p. 225-267 (237-239).

¹⁷⁵ Cenn. f. 252v; cf. supra, p. 95 n. 173.

¹⁷⁶ VILALLONGA 1986, I, p. 307-309, n. 16. La menció no està exempta de polèmica, perquè en lloc dels tres llibres amb què es diu que estava dividida l'obra, Pau parla de «sex haud parva volumina» (cf. SABBADINI 1910, p. 237; BODNAR 1960, p. 69 i n. 5).

¹⁷⁷ No sembla que sigui culpa del tipògraf, ja que l'obra es conserva manuscrita a la BAV, ms. Vat. Lat. 2222 (ff. 113-115), un recull d'obres impreses i manuscrites compilat i amb algunes anotacions de Paolo Pompilio, a qui Pau dedicà l'opuscle, i que morí el 1491, el mateix any en què a Barcelona es publicava l'obra. Cf. VILALLONGA 1986, I, p. 120-121.

¹⁷⁸ Per a l'*Antiquissimus*, vid. infra, p. 101-103; per a l'*Antiquus*, vid. infra, p. 104-108

L'estudi textual dels falsos hispànics ciriacans no dóna pistes per anar més enllà en la reconstrucció de l'estadi inicial de la síl·loge de Ciriaco, però sí que permet d'establir un punt d'inflexió entre els primers autors ciriacans, com els que acabem de descriure, i els reculls posteriors que provenen de **Giovanni Marcanova** i **Felice Feliciano**.

El testimoni de Marcanova el conformen dos còdexs de gran qualitat dedicats a Malatesta Novello, un conservat a Berna i l'altre a Mòdena. El text dels falsos hispànics d'ambdues redaccions presenta algunes diferències que reflecteixen la divisió de variants que ja reporta la tradició ciriacana; en alguns casos, la variant l'ha introduït algun recull primerenc de gran influència (com per exemple els de Marcanova o Feliciano), però, com hem dit a l'inici, no podem descartar que en alguna ocasió les variants remontin a dues còpies diferents de Ciriaco mateix. Un dels casos difícils de jutjar és l'última frase de 410*, «Equitum magister Sp. Pompeianus», que apareix abreujada al manuscrit de Berna («eq. m. sp. pom.») i en reculls com els de Strozzi, Licinio i Carbonell, i desenvolupada al manuscrit de Mòdena i a les síl·loges de Donato, Feliciano, l'*Angelicanus* i Fonzio.

La variant més destacable, però, apareix amb tota seguretat durant la redacció dels reculls de Marcanova i Feliciano, ja que hem pogut identificar el seu origen, com passem a explicar a continuació.¹⁷⁹ En el manuscrit de Berna, just després del final del text de 383* (f. 128v), la tinta del recte del foli ha traspasat i es llegeix la segona línia del fals *CIL* VI 15* («d.m.s. / bene valeas quisquis es C. / Marciae coniugi bene mer/itae quae multis cum su/doribus matura aetate vi/xit virtuose»). Doncs bé, la major part dels testimonis de finals del XV i de tot el XVI incorporen, com a última frase de 383*, «Bene valeas quisquis es», fins al punt que Hübner ho integrà al text de l'edició del *CIL*, malgrat que no apareix en cap dels testimonis més antics.

Al nostre entendre, això no pot ser una simple casualitat, però tampoc no és gaire versemblant que diverses persones hagin copiat per error una línia que, si bé és clarament visible, s'ha de llegir en sentit contrari i amb les lletres invertides; a més, els mots «quisquis es C.» costen més de llegir perquè se sobreposen amb la localització del següent epígraf («in dicta civitate», que fa referència a 382*). La nostra hipòtesi és que aquesta interpolació és obra de Felice Feliciano. En primer lloc, perquè és el testimoni més antic que la reporta (ja a la primera meitat de la dècada dels seixanta), i, en segon lloc, perquè va enllestir la redacció més coneguda i estudiada de la seva síl·loge (de la qual els manuscrits de Verona i Venècia són còpies apògrafes) quan

¹⁷⁹ Aquest cas l'hem exposat a GONZÁLEZ GERMAIN (en premsa, 2).

col·laborava amb Marcanova en la redacció de l'exemplar de Mòdena, i és segur que va consultar la síl·loge, ja acabada, de Berna. No s'ha de menystenir, per últim, el fet que això s'avindria amb el caràcter imaginatiu amb què sovint s'ha definit el seu fervor antiquari.¹⁸⁰

Aquest fet, a més, corrobora l'estemma proposat fins ara per a Feliciano,¹⁸¹ que hauria consultat tant la primera síl·loge de Marcanova com una font més directa de Ciriaco d'Ancona.¹⁸² En efecte, a part de la dependència respecte al manuscrit de Berna que acabem de veure, trobem lliçons que se n'aparten i, en canvi, coincideixen amb les de Donato o del *codex Angelicanus*, les quals presumiblement provindrien de la font ciriacana de Feliciano: l'addició de «sed» (382*), la lliçó «*terram agonum*» en lloc de «*terram Aragonum*» de Marcanova i la presència de «*fratris*», que aquest omet (383*).

De la síl·loge de **Michele Fabrizio Ferrarini**, se n'han individualitzat tres redaccions. La primera, a Utrecht, està basada en la síl·loge de Feliciano, com ja observà Mommsen a través de la comparació de la *praefatio* de Ferrarini (conservada en la còpia de Bononius conservada al ms. Vat. Lat. 5243), amb la del recull de Feliciano, dirigida a Andrea Mantegna.¹⁸³ Això és vàlid per a la major part del manuscrit (i, en aquest sentit, els tres falsos hispànics reporten tots els errors conjuntius de Feliciano),¹⁸⁴ però, com va demostrar Ziebarth, Ferrarini també va manejar una font més directa de Ciriaco, d'on hauria extret la sèrie de textos del f. 107r-v, entre els quals es troba la versió *a** de 382*.¹⁸⁵

La segona redacció, conservada a París, hauria estat ampliada, segons Mommsen, amb inscripcions provinents d'un recull atribuït a Alessandro Strozzi i del

¹⁸⁰ MITCHELL 1960, p. 474-481: «Felice's manuscripts, on the other hand, are shot through and through with the beams of his imagination. (...) He had no hesitation about brightening up the colour or design of a monument if it was weak or unimpressive in the version him» (p. 480).

¹⁸¹ MOMMSEN, *CIL* III, p. XXIV; BODNAR 1960, p. 98-101. MITCHELL (1961, p. 210-216), a través de la comparació dels dibuixos dels monuments epigràfics de la zona de Verona, proposa un nou estemma sensiblement diferent del de Mommsen. En la nostra opinió, la fiabilitat de la metodologia aplicada aixeca seriosos dubtes, i el fet que les conclusions de la nostra anàlisi textual s'avinguin més amb l'esquema de Mommsen i Bodnar que amb el de Mitchell sembla ratificar aquesta idea.

¹⁸² Ningú no ha formulat una hipòtesi concreta sobre la font que hauria pogut consultar, però cal assenyalar que alguns estudiosos han vist la mà de Feliciano en una secció del ms. de Milà Trotti 373 (MITCHELL 1961, p. 209-211; AVESANI 1984, p. 116; TOSETTI 2005, p. 193, en canvi, prefereix no pronunciar-se al respecte). Per altra banda, CAMPANA (1995, 82-84) i TOSETTI (2005, p. 191) han vist en el manuscrit de Feliciano de Faenza (Bibl. Comunale, ms. 7) una dedicatòria de Marcanova al bisbe Pietro Donato («*Napeis sac(rum) Petro Donato patricio Iohanes P(atavinus) mira herbae pulchritudine captus ex dono v. f.*»). L'intercanvi d'inscripcions entre Marcanova i Donato està documentat (vid. BARILE 2006a, p. 197-198), però això no assegura que els personatges mencionats al manuscrit de Faenza s'hagin d'identificar amb ells; si realment fos així, preferiríem suposar que el manuscrit de Faenza és una còpia i no l'original, ja que altrament caldria suposar que Feliciano ja hauria estat exercint de copista de Marcanova abans dels catorze anys d'edat, quinze anys abans de la seva col·laboració testimoniada a la dècada dels seixanta.

¹⁸³ MOMMSEN, *CIL* III, p. XXV. De fet, el mateix Ferrarini cita Feliciano a la *praefatio* del ms. de París.

¹⁸⁴ A més de la interpolació ja esmentada, omissió de «*relicta*» a 383*. Les altres variants que presenta, tot i que suggestives (per exemple, a 410*, «*ab valitudine*» en lloc de la forma abreujada de la preposició), no tenen valor d'error conjuntiu.

¹⁸⁵ ZIEBARTH 1905, p. 196-197. DILIBERTO (2005a, p. 90-93) planteja la hipòtesi que Ferrarini hauria posseït (i, en conseqüència, utilitzat) la síl·loge de Pietro Donato.

manuscrit de Mòdena de Marcanova.¹⁸⁶ Això podria explicar la doble presència de 382* i 383* al f. 77r-v, d'una banda, i al f. 133v, de l'altra. En el primer cas reproduceix el text de Feliciano, mentre que al f. 133v les variants coincideixen amb les de Marcanova (omissió de «sed» a 382*; «d.m.» en lloc de «d.m.s.»; ratlla «fratris», que és omès per Marcanova, a 383*).

La tercera redacció, conservada al còdex de Reggio de l'Emília, és coneguda en l'epigrafia hispànica per contenir, als ff. 170-172v, el recull que Hübner qualificà d'*Antiquissimus* (vid. infra p. 101). Fora d'aquesta secció, però, el manuscrit recull els falsos ciriacans, que combinen algunes variants de Ciriaco amb d'altres de Marcanova, i, per altra banda, el 149*, del qual Ferrarini era, per a Hübner, el primer testimoni.¹⁸⁷

Amb tot, ara sabem que el text 149* apareix en la seva forma epigràfica (i atribuït a Cadis) per primera vegada a la síl·loge de **Publio Licinio**. Aquest conjunt es conserva en una sèrie de còpies de les quals només la de Stuttgart reporta una *praefatio* amb el nom de l'autor. Sota aquest pseudònim classicitzant es creu que cal identificar un membre de l'Acadèmia Romana, fundada per Pomponio Leto, que Hülsen proposa d'identificar amb Lorenzo de Lallis.¹⁸⁸ L'autor degué entrar en contacte amb Feliciano (en l'estada romana d'aquest a partir de 1478) en el cercle del mecenes i col·leccionista romà Francesco Porcari, al qual estigueren lligats, com demostren les dedicatòries que rebé de tots dos.¹⁸⁹ El recull final sembla testimoniar una col·laboració entre ambdós humanistes: Feliciano realitzà una còpia de la síl·loge (al ms. Vat. Lat. 3616), però sembla que també aportà al nucli principal d'aquesta una secció d'epígrafs veronesos, com corroboraria la menció explícita que es fa d'ell en el manuscrit que conté la dedicatòria de Licinio (f. 144v, «epigramma (*sic*) reperta a Felice Feliciano Veronense»). També s'hi troba una secció provinent de la tradició de Ciriaco, d'on procedeixen els falsos hispànics tradicionals.¹⁹⁰

Al manuscrit de Stuttgart, abans de l'inici de la síl·loge, introduïda pel títol «Epigrammata Romae reperta et alibi» (f. 69v), apareix una sèrie de 12 textos encapçalats per la *praefatio* a Porcari, així com d'altres de caràcter literari i pseudo-epigràfic (un sonet en italià, un epígraf modern, dos fragments d'Apià...) entre els quals

¹⁸⁶ MOMMSEN, *CIL* III, p. XXV. La mateixa opinió és expressada per BORMANN – HENZEN (*CIL* VI, p. XLIV), HENZEN (1867, p. 236; 1869, p. 387) i BODNAR (1960, p. 123 n. 2). ESPLUGA (2009, p. 136), en canvi, prefereix deixar oberta la qüestió de les altres fonts consultades per Ferrarini.

¹⁸⁷ De fet, donava (erròniament) com a primer testimoni Marcanova, al f. 59v del ms. de Mòdena. Aquest error pot ser fruit d'una confusió amb el testimoni de Sieder, que Hübner no assenyala i que presenta el fals en aquest mateix foli.

¹⁸⁸ HÜLSEN 1923, p. 146.

¹⁸⁹ MOMIGLIANI 1994, p. 468-469; MINASI 2007, p. 92.

¹⁹⁰ Malgrat que la interpolació de 383* implica la dependència (almenys en part) de Feliciano, el text reporta variants que no concorden amb la síl·loge dedicada a Mantegna, que havia escrit uns tretze anys abans (així opina també HÜLSEN 1923, p. 142). Cal tenir en compte, però, que Feliciano va conèixer com a mínim dues altres versions de la tradició ciriacana, i no es pot descartar que Licinio hagués tingut encara accés a una altra font.

apareix, per primera vegada com a inscripció de Cadis, el text d'origen literari 149* (amb la indicació «ad extremum orbis apud Gades per Kiriacum Anconitanum»).¹⁹¹ Aquesta situació, que no es repeteix als següents reculls (on el fals s'integra al llistat d'inscripcions), fa que continuï vigent la teoria ja apuntada per De Rossi que la seva inclusió a la síloge de Licinio obeeiria a un *locus* amb què els humanistes del seu cercle haurien fet broma sobre els seus ja emblemàtics viatges antiquaris per la Mediterrània.¹⁹²

De la síl·loge de Licinio se'n realitzaren diverses còpies, la qual cosa va afavorir la seva influència en diversos autors posteriors. Un d'ells és **Giovanni Giocondo**, que sembla que l'hauria coneguda a l'inici de la seva investigació epigràfica, com testimoniaria el manuscrit conservat a Trento i redactat vers el 1484. Els redactors del *CIL* ja van assenyalar que el manuscrit tridentí contenia una primera part d'inscripcions romanes i veroneses coincidents amb les de Licinio, però també un altre grup de textos la còpia dels quals provindria directament de Giocondo. La data del manuscrit, així com el fet que encara no presenta l'ordenació habitual que trobarem en la resta de còpies d'aquest autor, demostrarien que el manuscrit tridentí és un testimoni primerenc dels estudis de l'humanista veronès, anterior amb tota seguretat a les tres redaccions amb què sovint s'han dividit les còpies de la seva síl·loge. És molt probable que els falsos hispànics que presenta Giocondo vinguin de Licinio, i que, per tant, no estiguin relacionats amb els dos grups d'inscripcions hispàniques que trobem en alguns altres manuscrits de Giocondo, on no apareix cap fals nou.¹⁹³

El primer d'aquests dos grups, ja present en la primera redacció de Giocondo (ms. Ver. ff. 176-177), està format per onze inscripcions autèntiques de diferents zones costaneres (Tarragona, Barcelona, Eivissa i una atribuïda a Còrdova),¹⁹⁴ una de Tànger i el fals 383*. Tant la segona redacció com un cert nombre de còpies de la tercera no reporten cap innovació en la secció hispànica. En canvi, Hübner va conèixer un segon grup d'epígrafs peninsulars en un únic manuscrit de la tercera redacció, la qual cosa va fer dubtar de l'autoria de Giocondo i, en conseqüència, rebé el nom d'*Auctarium* (sc. *Lucundi*).¹⁹⁵ Tanmateix, la mateixa sèrie és present, com a mínim, al ms. Ashb. 905 de la BML (ff. 158v-161),¹⁹⁶ al ms. Stowe 1016 de la BL (ff. 241v-243), al ms. 10096 de la BNE (ff. 238v-241v), al ms. Magl. XXVIII, 34 de la BNCf (ff. 153-

¹⁹¹ Vid. ESPLUGA 2011, que identifica la font literària però no esmenta el recull de Publio Licinio, i infra, p. 156-158.

¹⁹² DE ROSSI, *ICVR*, II, p. 374; així ho hem defensat a GONZÁLEZ GERMAIN 2010, p. 83-84.

¹⁹³ Algunes de les lliçons que reporten conjuntament són la interpolació de Feliciano (383*), la correcció de la localització de 410* («provinciae Tarraconensis» en lloc de «Lusitaniae») i l'abreviació de «Mar.» en «M.» (382*).

¹⁹⁴ Es tracta de *CIL* II 4192; vid. infra, p. 101 n. 197.

¹⁹⁵ Venècia, Bibl. del Museo Correr, ms. Cicogna 1632 (*olim* 2704). Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. VI; MOMMSEN, *CIL* III, p. XXVII, i HENZEN, *CIL* V, p. 771.

¹⁹⁶ Cf. DE ROSSI, *ICVR*, II, p. 398.

154 i 301v-304), i als mss. Barb. Lat. 2098 (ff. 30-31) i Vat. Lat. 8494 (ff. 342v-343v) de la BAV. A més, els tres primers manuscrits són de mà de Sanvito (copista habitual del veronès), per la qual cosa sembla que Giocondo (o, com a mínim, Sanvito) fou el responsable de la seva incorporació.¹⁹⁷ L'*Auctarium* està format per 30 inscripcions que (exceptuant la primera, ben localitzada a Alcántara) són atribuïdes, erròniament, a Còrdova; d'aquestes, només vint són hispàniques (la resta provenen del Piemont), majoritàriament de Tarragona, i tan sols tres són realment de Còrdova.

El manuscrit de Trento de Giocondo fou posseït per Iohannes Fuchsmagen, el qual transmeté material epigràfic a Konrad Peutinger.¹⁹⁸ Tanmateix, no sembla que aquest sigui el cas dels falsos hispànics, ja que el manuscrit de Trento no presenta ni el 383* ni el 149*. Així doncs, és possible que la via de transmissió hagi estat un altre manuscrit licinià conservat a Darmstadt (Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, ms. 2533), compilat per Iohannes Streler i regalat a Petrus Jacobi, que també va estar en contacte amb Peutinger.¹⁹⁹ Posteriorment, Apianus utilitzà material epigràfic de Peutinger en les seves *Inscriptiones sacrosanctae vetustatis*,²⁰⁰ d'on prové, amb tota probabilitat, el fals 149*, ja que només les còpies procedents directament de Licinio²⁰¹ reporten la menció a Ciriaco d'Ancona, així com l'inici «d.m.s. si lubet legito».

3.3. *Antiquissimus Hispanus*

Hübner²⁰² utilitzà l'expressió «antiquissimus auctor ignotus» per referir-se a l'arquètip del primer conjunt d'inscripcions hispàniques que va sorgir vers els anys vuitanta del s. XV. El testimoni principal per a Hübner era el recull de Ferrarini (Reg. ff. 170-172v), que consta de 43 inscripcions hispàniques (de les quals tres falses: 164*, 363* i 370*), sobretot de la Bètica i del litoral valencià, a més de les inscripcions del pont d'Alcántara.²⁰³

A l'*Antiquissimus*, Hübner hi contraposà un segon arquètip que anomenà *Antiquus*, no gaire posterior cronològicament (de finals del XV), que inclou només la

¹⁹⁷ Sanvito fa referència a la font de l'*Auctarium* en una nota marginal a *CIL* II 4192 al manuscrit de Verona (f. 177): «inveni in quodam libro ubi notatum est esse Cordubae» (cf. ZIEBARTH 1905, p. 316).

¹⁹⁸ Cf. HÜLSEN 1921, p. 4 n. 2; WOOD 2005, p. 1130-1131. La nota «D(oc)tor lo(hannes) Fuchsmag(en) misit» es repeteix als ff. 27v-31 i 50r-v del ms. 2º cod. H 24 de la Staat und Stadtbibliothek d'Augsburg.

¹⁹⁹ Cf. HÜLSEN 1923, p. 139 i 141. En altres casos, el ms. de Trento sí sembla haver confluït al material de Peutinger (i posteriorment a l'imprès d'Apianus), com va assenyalar BILLANOVICH (1969, p. 248-249).

²⁰⁰ BILLANOVICH 1969, p. 248-249. HÜLSEN (1923, p. 141), en canvi, considera que Apianus hauria pogut servir-se directament del manuscrit conservat a Darmstadt.

²⁰¹ Stuttgart, f. 68r-v; Darmst., f. 21r-v; Peut., f. 48v; Apianus, f. 1. Malgrat no fer referència a Ciriaco, també reporten les variants de Licinio Sieder, f. 59v, i Lilius, f. 180. El cas de Peutinger és el més il·lustratiu, ja que al recte del mateix vers reporta el mateix fals, però amb el text transmès per l'*Antiquus*.

²⁰² HÜBNER, *CIL* II, p. V-VI.

²⁰³ Una descripció d'aquest recull, així com un llistat de totes les inscripcions que conté, es pot trobar a ESPLUGA 2009, p. 140-143.

meitat de les inscripcions que ja apareixien a l'*Antiquissimus* (entre elles, falsos textuals), i constaria, aproximadament, d'uns 130 textos.

La sèrie de l'*Antiquissimus*, a més de Ferrarini, la transmet un seguit de manuscrits que no depenen de l'italià i que a més recullen, a través d'altres fonts, l'arquètip de l'*Antiquus*. És el cas del manuscrit d'**Andrea Alciato** (que reporta l'*Antiquissimus* als ff. 125v-129v, *olim* ff. 68v-72v); de **Johann Choler** (ff. 100v-103v), que presenta exactament la mateixa sèrie i que, com els autors del *CIL* ja van detectar, copia el recull d'Alciato;²⁰⁴ del manuscrit, ja mencionat, de **Carbonell** (ff. 17v-21v), i, per últim, del *liber Parmensis* (ff. 10v-13).²⁰⁵ A més d'aquests testimonis, es poden detectar altres conjunts molt reduïts d'inscripcions provinents d'aquest mateix arquètip en síl·loges predominantment itàliques, com ara la de Bononius, la de Lilius, el ms. O. 2. 42 de la Trinity College Library de Cambridge o el ms. 996 de la Bibl. Riccardiana de Florència.

Al nostre parer, el *liber Parmensis* és, però, un *codex descriptus* (amb mínimes addicions) del manuscrit de Carbonell. L'obra conté inscripcions hispàniques provinents de l'*Antiquissimus*, de l'*Antiquus* i algunes altres de Barcelona; però tot aquest material apareixia ja en Carbonell.²⁰⁶ No només les dues sèries indicades presenten el mateix ordre i les mateixes inscripcions que al manuscrit del barceloní, sinó que fins i tot és manté, en algun fragment, una distribució idèntica del text dins la pàgina (Parm. ff. 13v-14 = Carb. ff. 25v-26). Per altra banda, com veurem en la secció de l'*Antiquus*, la cronologia i la dependència evident de Carbonell respecte de Francesc Vicent, així com alguns errors del *Parmensis*,²⁰⁷ no deixen dubte que el *codex descriptus* és el de Parma.

Així doncs, si eliminem els *codices descripti* (*liber Parmensis* i Choler) i els que contenen únicament seccions menors, conservem tres testimonis per a la reconstrucció de l'*Antiquissimus*: Ferrarini, Alciato i Carbonell. El fet que en els tres casos hi hagi absència d'inscripcions que són presents en els altres dos reculls sembla demostrar la seva independència mútua.²⁰⁸ No hem pogut detectar suficients errors

²⁰⁴ HÜBNER, *CIL* II, p. VI; HENZEN 1867, p. 238-239; BORMANN – HENZEN, *CIL* VI, p. XLVIII.

²⁰⁵ El nom del manuscrit, a no confondre amb el testimoni ciriacà conegut com a *codex Parmensis*, li fou donat per OLDENBERG (1877, p. 19); no coneixem cap treball que se n'hagi ocupat amb posterioritat.

²⁰⁶ A l'espera d'un treball que se n'ocupi, donem la correspondència del material del *liber Parmensis*: Parm. ff. 1v-3v = Carb. ff. 68r-v, 69v, 70v-72; Parm. f. 6 = Carb. ff. 140v-141, 144v; Parm. f. 6v = Carb. ff. 142, 144v; Parm. f. 7 = Carb. ff. 141v-142; Parm. f. 8 = Carb. ff. 15-16; Parm. f. 9v = Carb. f. 74v; Parm. f. 10 = Carb. ff. 14, 21v; Parm. ff. 10v-13 = Carb. ff. 25v-27; Parm. f. 15r-v = Carb. f. 73r-v; Parm. f. 16 = Carb. ff. 27v-28. Només entre els epígrafs de Barcelona (a més del fals 404*, amb indicació de la data de retrobament) hem trobat inscripcions i notes de localització que no apareixen al ms. de Girona, la qual cosa ens porta a considerar que la còpia s'hauria produït en un ambient català.

²⁰⁷ Parm. f. 14v: «non longe a porta» (en lloc de «portu»).

²⁰⁸ En Ferrarini manca *CIL* II 1528, 1529 i 1975; en Carbonell, *CIL* II 760, 761, 1965, 3820, 3851 i 363*; en Alciato, *CIL* II 1476, 1494, 1536, 1969, 2201, 2206, 2225 i 2193.

conjuntius per poder fixar un estemma definitiu, però hi ha indicis que Ferrarini i Alciato podrien provenir d'un subarquètip comú.²⁰⁹

Per altra banda, és important de destacar que la versió de Ferrarini, si bé és la més completa quantitativament, és la que ha patit una alteració més significativa pel que fa a l'ordre en què es copien les inscripcions. Això es dedueix no només per la major semblança que mantenen els altres dos testimonis, sinó també perquè aquesta alteració explica l'errònia atribució a la Bètica d'algunes inscripcions valencianes (*CIL* II 1965, 164* i 363*), que fou mantinguda per Hübner, en els dos primers casos, portat per l'*auctoritas* de Ferrarini.²¹⁰

Una altra característica del testimoni de Ferrarini és la desaparició dels dos dibuixos de monuments de què constava l'arquètip (*CIL* II 1433 i 1966). Aquest tret s'oposa a la norma predominant del manuscrit, que acostuma a embellir les inscripcions monumentals associant-hi un dibuix del suport. De fet, en la secció hispànica, algunes inscripcions han estat emmarcades per il·lustracions que imiten la forma de la làpida (*CIL* II 1476, 2193, 2194), la qual cosa, més que reflectir la realitat, correspon a una llicència de Ferrarini mateix. Aquest fet, doncs, ens inclina a pensar que l'eliminació de les il·lustracions (i possiblement l'alteració de l'ordre) es va produir prèviament a l'accés de Ferrarini al recull.

En la nostra opinió, un dels tres falsos que reporta el manuscrit de Ferrarini, el 370*, no formaria part de l'*Antiquissimus*, sinó que l'atribució a Hispània seria una innovació d'ell o de la seva font (no en va es troba al final de la secció hispànica).²¹¹ En primer lloc, no apareix en Carbonell ni en Alciato, però sí en Giocondo i en un manuscrit de Giovanni Mattia Tiberino,²¹² que localitzen l'epígraf a Roma, així com en Pietro Sabino, que no reporta cap altra inscripció hispànica.²¹³ En segon lloc, es tracta del testament d'un soldat sense cap context arqueològic evident, i els falsos epígrafs jurídics que es transmeten en aquesta època no acostumen a presentar una localització específica i són atribuïts per defecte a Roma.²¹⁴

²⁰⁹ Considerem errors conjuntius les omissions, a Ferrarini i Alciato, de «procos. II» (*CIL* II 4691; tanmateix, cal advertir que en Alciato l'omissió és de «procos. II imp. Caes»), dels vv. 3-4 de *CIL* II 1474 i de «M.» (en la indicació del nom de l'avi en *CIL* II 3423 = 5941); les lliçons «D. P. P. D. P.», en lloc de «D. P. P. D. D.» (*CIL* II 1945), i «halymum», en contrast amb «halumnum» (*CIL* II 2243), i la divisió d'aquesta última inscripció en dos epígrafs (Alciato, a més, n'altera l'ordre, la qual cosa implica que estava copiant una font que ja els havia separat).

²¹⁰ Cf. CORELL 1999, p. 331, i ESPLUGA 2009, p. 142-143.

²¹¹ La inscripció va encapçalada per la indicació «in alio loco not. dict. [?】», cosa que reforça la hipòtesi que en un origen el text no posseïa una localització concreta. L'adscripció a Hispània provindria del propi text, on s'esmenten uns «fundos Baleares».

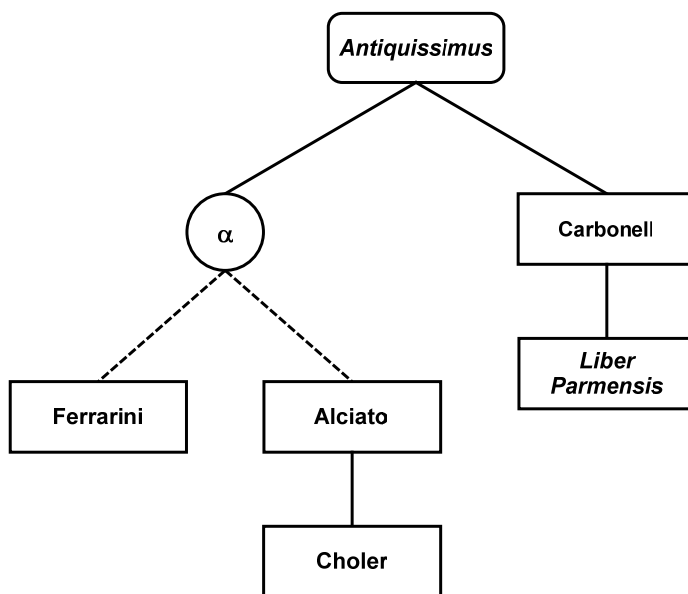
²¹² HÜBNER (*CIL* II, p. 37*) considera que aquest manuscrit seria un testimoni molt proper al del creador del fals, ja que el text apareix abreujat (com molts dels testimonis del s. XV), però desenvolupa les abreviatures *supra lineam*.

²¹³ Sabino però, sí que l'atribueix a Hispània («testamentum militare in Balearibus ut aiunt repertum»), essent l'únic autor del s. XV que el localitza a les Illes Balears.

²¹⁴ És el cas de *CIL* VI 17*, 59a*, 59b*, 59c* i 59d*.

Per últim, malgrat que a hores d'ara no és possible de provar-ho, la presència d'inscripcions bàsicament de dos àmbits geogràfics diferents (Andalusia i País Valencià) podria ser el reflex de la mescla de dos conjunts d'origen independent. En aquest sentit, com ja ha apuntat Espluga, no sembla casual que entre les inscripcions valencianes trobem les dues falses (164* i 363*) i una altra sospitosa de ser-ho (*CIL* II 1433, a la qual Espluga afegeix, creiem que sense raó, *CIL* II 3820), i que, en canvi, les de la Bètica no presentin interpolacions i fins i tot conservin, per norma general, la divisió de línies.

D'acord amb el que hem explicat fins ara, la nostra proposta d'estemma per a l'*Antiquissimus* seria:²¹⁵

3.4. *Antiquus Hispanus*²¹⁶

Per a la reconstrucció d'aquest arquetip, que segons Hübner hauria tingut un únic autor, l'alemany va tenir en compte principalment quatre reculls: el de Peutinger, el de Sanudo, el de Sieder i l'imprès d'Apianus i Amantius. Malgrat que no dona cap

²¹⁵ Assenyalem els testimonis perduts amb un rectangle amb els vèrtexs arrodonits, i els subarquètips amb una circumferència i una sigla grega, que és consecutiva i és la que fem a l'edició crítica.

²¹⁶ José Vicente Niclós Albarracín (*Tres culturas, tres religiones: convivencia y diálogo entre judíos, cristianos y musulmanes en la Península Ibérica*, Salamanca, San Esteban, 2001, p. 319-330) proposa una estranya teoria segons la qual «el *Anonimus Antiquus*, de que habla Hübner, sería una adaptación del libro de Lucena [sc. ms. Vat. Lat. 6039, f. 204 = 436] (...). Juan de Molina sería su autor» (p. 327). No només el mètode que segueix no és científic (les seves deduccions es basen en la presència d'una sola inscripció, el fals 373*, en la 'similitud' dels títols i en el testimoni d'historiadors del s. XVII), sinó que demostra no haver consultat cap dels manuscrits citats (parla de Strada com a «códice», creu que el *Metellus 2* és tot ell l'obra original de Luis de Lucena, atribuint-li el títol d'*Inscriptiones aliquot collectae*, que no són sinó els mots de Matal, etc.); de fet, una lectura atenta a la *praefatio* de HÜBNER (*CIL* II, p. VI) li hauria fet adonar que l'*Antiquus auctor anonymus* és descrit com «saeculo XV exeunte vivens», ja que un dels manuscrits que deriven d'ell data de 1503; cosa que, per si sola, ja invalida tota la seva hipòtesi. Aquesta teoria (que sortosament sembla haver estat del tot omesa per la recerca epigràfica), doncs, no és seriosa i ja no la tornarem a mencionar en la nostra Tesi.

pista de la relació textual que els uneix, en l'aparat crític que acompanya les inscripcions sempre cita en primer lloc el manuscrit de Peutinger.

El 1877, Oldenberg publicà l'estudi més important (i gairebé l'únic) sobre l'*Antiquus* que s'ha realitzat fins ara, i que fou integrat al *Supplementum* del *CIL* II.²¹⁷ L'autor va estudiar un nou testimoni de gran importància, el *codex Filonardianus*, que, segons ell, hauria contingut la versió més completa de l'arquètip. A més, fou el primer a intentar posar de manifest les dependències observables entre les síl·loges més importants; a dividir els epígrafs de l'arquètip en set grups, segons els testimonis que els reporten i el seu origen geogràfic, i a establir una clara separació del recull en dues parts, una primera amb les inscripcions de la Tarraconense i una segona amb les de la Bètica i la Lusitània.

A partir de l'estudi d'Oldenberg, nosaltres hem integrat dos nous manuscrits d'importància cabdal, el de Francesc Vicent i el de Carbonell. A més, deixant de banda les addicions singulars d'alguns manuscrits, creiem haver identificat tres moments successius d'ampliació del *corpus* d'inscripcions: un primer recull hauria contingut bàsicament epígrafs de la Tarraconense (β), un segon l'hauria ampliat amb inscripcions de la Bètica (δ) i un tercer hauria incorporat a aquest últim un conjunt de la Lusitània (ϵ). Així doncs, creiem que *stricto sensu* no s'hauria de parlar d'un arquètip sinó de tres (i, per tant, de tres *Antiqui auctores*). A més, a partir de l'anàlisi comparativa del material dels testimonis principals, hem postulat l'existència d'un quart recull perdut (γ), que provindria del primer dels tres arquètips i que hauria alterat l'ordre de les inscripcions (a més de reduir-ne el nombre total), 'error' que ha transmès a les síl·loges que depenen d'ell. A partir de la sigla grega que assignem a cada un dels quatre conjunts en aquest treball, però mantenint el nom tradicional que va encunyar Hübner, identifiquem els quatre subarquètips amb els noms d'*Antiquus* β , *Antiquus* γ , *Antiquus* δ i *Antiquus* ϵ .

L'*Antiquus* β

El primer dels arquètips de l'*Antiquus* (que reporta dos falsos nous, 356* i 364*) hauria contingut majorment inscripcions de Tarragona i de Sagunt, juntament amb altres epígrafs de Catalunya (Lleida, Tortosa) i del País Valencià (València, Alacant), així com un petit grup d'inscripcions que provindria sense cap mena de dubte de

²¹⁷ OLDENBERG 1877. Malgrat que no hi ha hagut cap estudi posterior que hagi tornat a tractar *in extenso* la qüestió, són interessants les consideracions que fa al respecte GIMENO (1997, p. 24-25). Hem apuntat unes primeres consideracions per a un futur estudi a GONZÁLEZ GERMAIN – CARBONELL 2009.

l'*Antiquissimus*. Aquest subconjunt de l'*Antiquissimus* apareix sempre agrupat,²¹⁸ la localització de les seves inscripcions (Málaga, Cartagena, Alcántara...) contrasta amb la de la resta de l'arquètip i s'hi troben falsos de tradició manuscrita (164*, 363* i *CIL* II 1433). Els dos testimonis més importants que integrarien l'*Antiquus* β són els manuscrits de Carbonell i Francesc Vicent, que ni Hübner ni Oldenberg no van conèixer; d'aquesta tradició, a més, podrien provenir dos altres testimonis menors: Ermolao Barbaro, que en cita algunes inscripcions en les seves *Castigationes Plinianaes*, i el cod. *Chlumczansky*.

Ja hem parlat del manuscrit de **Carbonell** en referir-nos a les seves seccions ciriaca i de l'*Antiquissimus*. Ara bé, a diferència del que succeeix amb aquests dos conjunts, per a la sèrie de l'*Antiquus* (ff. 14v, 38v, 65v, 68-69v i 70v-73v) sí que conservem la que podria ser la seva font i, en la nostra opinió, una versió molt propera a la de l'arquètip: ens referim a la síl·loge de **Francesc Vicent**.

Per una banda, en Vicent ja hi trobem totes les inscripcions de la secció tarraconense que reportaran els posteriors testimonis, més una cinquantena d'epígrafs de la mateixa zona, que ja no apareixeran en els següents reculls.²¹⁹ A més, presenta nombroses indicacions referents a la conservació del suport o a la dificultat de la lectura, que no trobem en cap altre manuscrit. Per altra banda, la síl·loge de Vicent és l'única que no té la forma d'un recull homogeni, sinó que està constituïda per diversos grups d'inscripcions, dividits per raons geogràfiques i tipològiques.

Així doncs, si en el f. 179 apareix el títol de tota la recopilació («Ad reverendissimum in Christo patrem et dominum (...) registrum in quo gentilium epigrammata lapidibus Tarracone descripta ponuntur»), trobem altres subtítols als ff. 196 («gentilium epigrammata Tarracone ex fractis lapidibus registrata»), 201 («gentilium epigrammata ex Sagunto seu Muro Veteri registrata»), 207 («gentilium epigrammata variis ex locis et lapidibus registrata»), 217 («tituli veterum monetarum quae Tarraconae et alibi casu inveniuntur») i 221 («Christi et Christianorum cultorum epigrammata»).

El manuscrit de Carbonell també reporta aquest primer estadi de l'*Antiquus*, ja que copia alguns epígrafs que només apareixen en Vicent (*CIL* II 4464, 4470, 4472 i la repetició de *CIL* II 4315)²²⁰ i presenta, de forma idèntica, algunes divisions de les línies

²¹⁸ P. ex., Sied. núm. 84-89 i 94-97 = Peut. núm. 77-82 i 89-92. Per a la numeració ordenada dels epígrafs emprem la que va establir OLDENBERG 1877, on, com ja hem dit, no apareixen els manuscrits de Francesc Vicent i Carbonell. Per això, hem tendit a utilitzar com a exemples les numeracions dels reculls de l'*Antiquus* γ , δ o ϵ , que sí que hi són llistats.

²¹⁹ D'aquestes inscripcions, una vintena sí que apareixen a la *seria altera* de *Filonardianus*, que tanmateix ampliarà significativament els textos provinents del País Valencià; vid. infra, p. 114-115.

²²⁰ La còpia d'una inscripció dues vegades, com a epígrafs suposadament diferents, és un fenomen que trobem a l'*Antiquus* fins a tres vegades: en *CIL* II 4103, 4108 i 4315.

i comentaris referents a les localitzacions que s'haurien perdut en els successius conjunts. En canvi, Carbonell s'aparta clarament de Vicent pel que fa a l'ordre del recull, ja que, a part que no presenta la divisió en subgrups d'aquell, omet llargues seccions del recull (Fr. Vic. núm. 22-59, 110-125, etc.), canvia l'ordre d'alguns grups d'inscripcions (p. ex., les d'Isona apareixen enmig de les tarragonines) i, en finalitzar la secció principal (ff. 68-73v), en copia algunes de les restants en folis esparsos (ff. 14v, 38v i 65v), possiblement perquè havien quedat fins aleshores en blanc.

Hi ha motius per pensar que la divisió que presenta Francesc Vicent no és el resultat d'una reordenació d'un material originàriament homogeni, sinó que es tracta de la forma inicial que hauria pogut conèixer l'*Antiquus*. Una prova evident la trobem en la inclusió d'un grup de llegendes monetals.²²¹ Vicent les separa pertinentment de la resta de grups, tots ells epigràfics; en canvi, en el manuscrit de Carbonell la sèrie apareix, juntament amb algunes inscripcions d'Isona (Fr. Vic. núm. 189-195 = Carb. núm 8-14), a l'inici de l'*Antiquus*, després de *CIL* II 4105 (Fr. Vic. núm. 8 = Carb. núm. 7). Igualment, la resta de testimonis ha eliminat les monedes romanes, excepte dues de Tarragona (387a* i 385*) que figuren en el mateix ordre en què apareixen en Carbonell, juntament amb quatre de les inscripcions d'Isona.

Aquesta confusió d'uns textos numismàtics com a epigràfics demostra que la divisió de Francesc Vicent és anterior a la que presenten els altres testimonis. Però, a més, demostra que algunes de les alteracions d'ordre que trobem en Carbonell (com la interposició de les inscripcions d'Isona i la dels textos numismàtics entre epígrafs tarragonins) han estat adoptades per la resta de manuscrits. Així doncs, el manuscrit de Carbonell permet explicar l'ordre que adoptaran els següents conjunts de l'*Antiquus*, però reporta només un petit grup d'inscripcions; mentre que Vicent reproduïx tots els textos, però no presenta encara l'ordenació final del recull.

Caldrà esperar un estudi més detallat de la qüestió per formular una hipòtesi definitiva, però no voldríem deixar d'apuntar una possibilitat certament interessant: que la primera redacció de l'*Antiquus* hagi estat precisament producte del treball col·laboratiu dels dos humanistes catalans (que sabem que van estar en contacte, ja que Vicent apareix citat al f. 17 del manuscrit de Carbonell). En aquest sentit, és molt suggerent el fet que Carbonell sigui l'únic testimoni hispànic de l'*Antiquissimus*, que ja hem dit que l'autor de l'*Antiquus* va haver de conèixer. Evidentment, aquesta hipòtesi (que per ara no pot passar del camp de l'especulació) suposaria que el manuscrit de

²²¹ Hem exposat aquest episodi a GONZÁLEZ GERMAIN – CARBONELL 2009, p. 125-127; vid. la p. 129 per a la seqüència inicial de l'*Antiquus*, amb els testimonis de Vicent i Carbonell.

Carbonell que conservem hauria estat redactat en un segon moment, confluint-hi materials de tot tipus (no només epigràfics) i sense un ordre precís.

L'ordenació inicial de Vicent, a més, apunta a una altra possibilitat: que darrere de l'*Antiquus* β tampoc no hi hagi hagut un sol autor, sinó que sigui el resultat d'un conglomerat de petits reculls (com a mínim, un de català, un de valencià i l'*Antiquissimus*), que en Vicent apareixen juxtaposats i posteriorment es troben fusionats. El fet d'haver ubicat dos humanistes catalans (en col·laboració entre ells) a la part superior de l'estemma del conjunt de la Tarraconense és un indicatiu que en la còpia d'inscripcions tingueren un paper destacat els intel·lectuals autòctons. Si això fos així, la presència testimoniada de llargues sèries d'inscripcions del litoral valencià (a l'*Antiquissimus*; en el recull del mateix Francesc Vicent, on apareixen separades de la secció principal tarragonina; en el recull de Carbonell,²²² i, com veurem, en el *codex Filonardianus*) revelaria que durant l'últim quart del s. XV hauria estat actiu un focus cultural que hauria recopilat i difós les inscripcions valencianes; en aquest cas, evidentment, aquest grup seria també l'origen dels falsos transmesos conjuntament amb els epígrafs autèntics (164*, 363*, 364* i *CIL* II 1433).

Per al *terminus ante quem* de la redacció d'aquesta primera fase de l'*Antiquus* és molt rellevant el testimoni d'**Ermolao Barbaro**, que el 1492 publicà les *Castigationes Plinianaes et in Pomponium Melam*. Barbaro hi va utilitzar l'epigrafia hispànica per corregir els llibres III i IV de Plini, ja fos copiant el text dels epígrafs o bé usant un determinat terme que apareixia en una inscripció.²²³ El conjunt d'epígrafs que va haver de conèixer per realitzar l'obra prové sens dubte de la secció tarraconense de l'*Antiquus*, la qual cosa situa la font de Barbaro en una etapa anterior a la dels testimonis utilitzats pel *CIL*, només cronològicament equiparable als reculls dels dos humanistes catalans. A més, la confusió dels mots «Tarraco urbs Cositanorum» com a inscripció (524*) i no com a localització a propòsit de *CIL* II 4092 (explicable a partir dels manuscrits de Vicent i Carbonell, però difícilment a partir dels de Sieder o Peutinger), així com la possible referència a *CIL* II 4321 (només present en Francesc

²²² A més de les seccions del manuscrit que hem assenyalat i que corresponen sense cap mena de dubte a l'*Antiquissimus* o a l'*Antiquus*, trobem alguns folis (ff. 25v-27v) amb epígrafs del País Valencià que combinen inscripcions d'ambdós arquetips amb altres que no hi apareixen; més enllà del seu origen concret, aquesta situació s'avé amb la idea que hi hauria hagut un focus que hauria anat ampliant progressivament un *corpus* d'inscripcions valencianes. Per a una possible relació d'aquestes inscripcions amb el fals de l'*Antiquissimus* *CIL* II 1433, cf. infra, p. 162.

²²³ Barbaro copia les inscripcions *CIL* II 760, 4226, 4246 i 524*; a més, fa referència, de forma segura, a *CIL* II 3626 i, molt probablement, també a *CIL* II 4257 i 4324. En parlar dels *Cascantenses* (PLIN. nat. 3, 24), comenta: «De Cascanto (...) antiqui lapides»; això podria fer referència a *CIL* II 4321 (reportada per Francesc Vicent, on es llegeix «Casc.») i també a 385* («Cascantum»). Hem realitzat el buidatge d'inscripcions a partir de l'edició moderna de Pozzi 1973/79. Xavier Espluga ha tractat l'epigrafia hispànica d'aquesta obra en la comunicació «Fuentes epigráficas hispanas en las *Castigationes Plinianaes* de Ermolao Barbaro (1491)», dins el *V Congreso internacional de humanismo y pervivencia del mundo clásico: homenaje al profesor Juan Gil (Alcañiz, 18-22 octubre 2010)*.

Vicent), refermaria la idea que Barbaro, vinculat a la Corona d'Aragó a través de la Cort de Nàpols, hauria tingut accés al recull en el seu primer estadi, és a dir, l'*Antiquus β*.

Al *cod. Chlumczansky* trobem una quarantena d'inscripcions hispàniques, agrupades sobretot als ff. 34-36 i 75-80; uns quants epígrafs reapareixen en totes dues seccions.²²⁴ La major part d'aquest grup sembla emmarcar-se en la tradició de l'*Antiquus β*, com es comprova per la presència d'algunes inscripcions omeses tant per Sieder i Apianus (*CIL* II 4097, 4269) com per Peutinger, Sanudo i *Filonardianus* (*CIL* II 3850, 4097, 4151). Però presenta algunes inscripcions que no semblen haver format part de l'*Antiquus β*, com *CIL* II 551 (present per primer cop en Accursio) i *CIL* II 3570 (que apareix en Beuter). Així doncs, cal pressuposar que s'hauria produït una *contaminatio* a partir d'un testimoni independent, cosa que fa difícil d'assegurar la seva situació concreta en l'estemma de l'*Antiquus*. Convé destacar, per altra banda, que el recull presenta com a mínim una inscripció (*CIL* II 5941; cf. *CIL* II 3423) que només reporta l'*Antiquissimus* i que no tornarà a ser copiada (en la versió actualment conservada a Caravaca) fins al s. XVII. Podria tractar-se, en principi, d'una altra lectura independent, però la seva atribució a Cartagena (on només la situa l'*Antiquissimus*) i l'error de tradició manuscrita «Karn.» (en lloc de «Kart^h.») suggereixen que prové de la tradició de l'*Antiquissimus*.²²⁵ És probable, a més, que una inscripció d'Oliva (*HEp* 5, 1995, 795) s'hagi d'atribuir a la mateixa tradició.²²⁶

L'*Antiquus γ*

L'*Antiquus γ* és estrictament un subarquètip de l'*Antiquus β*, ja que no va comportar la incorporació de noves inscripcions, sinó únicament la reducció del total de textos (dels més de 200 que presenta Francesc Vicent, Sieder en reporta 130). Aquesta secció tarraconense, però, apareixerà encara més reduïda en el subarquètip següent, que només en copia unes 90 inscripcions.

Com que Hübner i Oldenberg no pogueren estudiar els manuscrits de Vicent i Carbonell, aquest fou l'estadi més antic de l'*Antiquus* que van conèixer. Els testimonis principals que van emprar van ser el manuscrit de **Martin de Sieder** (ff. 83v-93v) i l'imprès d'**Apianus i Amantius** (p. 1-24), però també formen part d'aquest grup el *cod. Amadi* i l'*anonymus Neo-Evoracensis* i, possiblement, Brunelleschi i el *cod. Olivae*.

Els integrants d'aquest conjunt estan lligats per un clar error conjuntiu: l'alteració de l'ordre en què apareixen els epígrafs. Com va observar Oldenberg, en el

²²⁴ Es tracta de *CIL* II 4056, 4071, 4072, 4114, 4151, 4192, 4212, 4238, 4266 i 4332.

²²⁵ Per a la problemàtica referent a *CIL* II 3423 i 5941, vid. CARBONELL – GIMENO – GONZÁLEZ GERMAIN 2011. La lectura de *CIL* II 3820 («vaccam ovem albam forbam») tampoc no procedeix de la tradició de l'*Antiquus*, però podria estar emparentada amb la de l'*Antiquissimus* o amb la de la *serie altera* del *cod. Filonardianus* (per a les diverses lectures, cf. *infra*, p. 279-280).

²²⁶ Cf. *infra*, p. 424. El text, que va passar inadvertit a Hübner, només havia estat detectat en Carbonell i Agustín. El fet que reaparegui al ms. 2. O. 42 de Cambridge fa força probable que s'hagi d'atribuir a l'*Antiquissimus*.

cas de Sieder és possible restituir l'error només canviant l'ordre dels fulls de la següent manera: ff. 83v-84v (núm. 1-14), ff. 88v-93v (núm. 15-84) i ff. 85-88 (núm. 85-129). Ara bé, cal tenir present que l'error en l'ordenació dels folis (que sembla efectivament haver estat el causant de l'alteració final), no s'ha pogut produir en Sieder, ja que el f. 88 copia tant el final de la tercera part com l'inici de la segona.

El recull d'Apianus, a més de dependre de l'*Antiquus* γ , també va utilitzar el recull de Peutinger (com ja s'afirma a la *praefatio* del llibre). Això dificulta d'establir la relació estemmàtica concreta entre Apianus i Sieder, ja que suposa haver de discernir entre possibles errors separatius comesos per Sieder i innovacions d'Apianus producte de la comparació amb el recull de Peutinger. En aquest sentit, Apianus presenta dues inscripcions tarragonines que Sieder omet (*CIL* II 4105 i 387a*), però que sí apareixen en Peutinger. Oldenberg afirma que Apianus no havia copiat l'exemplar de Sieder, però no explicita si n'hauria pogut conèixer alguna còpia o bé si ambdós tindrien un origen comú.²²⁷ Com que ja hem suposat l'existència d'una versió anterior a Sieder (que identifiquem amb l'*Antiquus* γ) on s'hauria alterat l'ordre dels folis, hem considerat, per prudència, el recull d'Apianus com un testimoni independent de Sieder.

El manuscrit que anomenem, pel seu possessor, *cod. Amadi* sembla tractar-se, a falta d'un estudi complet que ho certifiqui, d'una còpia completa del recull de Sieder (aquesta devia ser l'opinió de Hübner quan va afirmar que era una còpia del manuscrit venecià de Sanudo). Cada una de les dues seccions del còdex en origen independents (ff. 1-107v i 109-168) presenta una còpia del material de Sieder; el text més fidel és sens dubte el de la segona secció (essent l'altre, molt probablement, una còpia d'aquest), que tanmateix es conserva de forma fragmentària; la secció hispànica, però, apareix íntegra. És possible que el material que falta es perdés al moment de confeccionar el còdex, quan també es va alterar l'ordre original en diverses ocasions. Una primera anàlisi del material hispànic (ff. 88v-107v i ff. 139-148, 159-162) ens ha portat a detectar un possible cas d'error separatiu comès per Sieder: la presència de la inscripció *CIL* II 4105, que Sieder omet, en la posició que li correspondria (entre *CIL* II 4107 i 4458). Si es tractés d'un *codex descriptus* de Sieder, caldria suposar que el seu autor ha restituit el text amb l'ajuda d'una altra font de l'*Antiquus*; aquesta hipòtesi és especialment feble si tenim en compte que Apianus també reporta la mateixa inscripció (i, per tant, ens trobaríem davant de dues restitucions paral·leles del mateix text). Ara bé, si es tracta d'una còpia independent, caldria concloure que la còpia de Sieder és del tot fidel i gairebé perfecta; com que en els textos que editem no hi ha ni un sol error separatiu comès per Sieder, hem considerat que el *cod. Amadi* era, a efectes pràctics, *descriptus*. D'altra banda, la presència d'un fals hispànic (382*) fora de la secció hispànica, sense paral·lel en el manuscrit de Sieder,

²²⁷ «Ceterum Apianus, quamquam eum non ex ipso Siederi codice sua habuisse constat, plane abici posse mihi visus est» (OLDENBERG 1877, p. 17). A partir de les variants dels falsos i de les inscripcions presents en el recull, no hem detectat cap lliçó que no sigui explicable a través del testimoni de Sieder o del de Peutinger.

es deu sens dubte a la pèrdua de dos folis d'aquesta síl·loge, que es va produir amb anterioritat a la foliació moderna del manuscrit.²²⁸

Quant a l'*anonymus Neo-Evoracensis*, una part del recull entronca amb la síl·loge de Feliciano; segons Mitchell, aquesta versió coincidiria amb la del manuscrit autògraf de Faenza i la del recull de Francesco Cinzio Benincasa. En efecte, aquest sembla ser l'origen dels falsos ciriacans.²²⁹ Però el recull reporta, a més, un testimoni de l'*Antiquus* γ, conformat per 124 inscripcions de la Tarraconense. És evident que aquesta versió és molt propera a la de Sieder, i creiem que, en aquest cas, sí que ens trobem davant d'un *codex descriptus*. En primer lloc, i a diferència del que hem vist per al *cod. Amadi*, no reporta cap inscripció que no contingui Sieder; i, en segon lloc, algunes de les localitzacions semblen provenir d'addicions de Sieder mateix a la localització original: així, per a 164*, Sieder copia la fórmula «Dianii in templo in baside», però posteriorment (fa ús d'una ploma diferent) anota al costat «seu base», apunt que no retrobem en cap altra síl·loge excepte en l'*anonymus*, que copia tot seguit «in templo Dianii in baside sive basi».²³⁰

Brunelleschi i el *cod. Olivae* reporten ambdós un nombre molt reduït d'inscripcions provinents de l'*Antiquus* (sense mantenir l'ordre dels textos), cosa que fa molt difícil de situar-los en l'estemma de manuscrits. Tots els epígrafs que contenen apareixen igualment en el recull de Sieder,²³¹ amb qui podrien tenir algun error conjuntiu,²³² per això els hem situat, si bé amb certa prudència, sota la influència de l'*Antiquus* γ. Els dos reculls, de fet, podrien estar relacionats, ja que les tretze inscripcions que reporta el *cod. Olivae* apareixen també en Brunelleschi, que en copia dues més (*CIL* II 1433 i 4192), a part de quatre altres textos provinents sens dubte de Giocondo (*CIL* II 3660, 4504, 4526 i 4497).²³³

L'*Antiquus* δ

Com ja hem dit, aquest arquètip recolliria uns noranta textos de la primera versió de l'*Antiquus*, als quals hauria incorporat tot un nou grup d'inscripcions

²²⁸ La foliació antiga autògrafa de Sieder numera cada un dels fascicles amb una lletra (de la a a la k) seguida d'un nombre. Tots els fascicles tenen 12 folis excepte el d, que només en presenta 10; a l'*exemplum* de 382* que trobem al f. 114v, Sieder escriu al marge: «vide s(upra) in d ultimo» (sense que conservem cap altra còpia d'aquest text); això demostra que aquest fascicle també hauria comptat amb 12 folis, al darrer dels quals es trobaria la versió del fals hispànic que trobem al *cod. Amadi*.

²²⁹ Cf. MITCHELL 1961, p. 220, i supra, p. 48. Com ja hem dit, els falsos no es troben en l'exemplar de Faenza, però en canvi sí que és possible assegurar un origen comú per als altres dos testimonis, no només perquè les inscripcions hispàniques apareixen en el mateix context (seguint *CIL* V 1261, 2398 i 7989, i precedint *CIL* V 4688, 4677 i 4545), sinó perquè ambdós manuscrits copien, al final de 383*, «bene valeas quisquis es pro [NY: «por.»] Ktonis», fusionant el fals tarraconí amb un d'itàlic (*CIL* VI 13*, «bene valeas quisquis es Mar. Ktonis»).

²³⁰ Un altre possible cas d'aquest mateix fet el trobem a la localització de *CIL* II 1966 (Sied. f. 85: «ad Malacam urbem Hispaniae in baside»), que es troba a l'inici del foli on trobem l'alteració dels folis. Sieder encapçala el foli amb la localització general «In Hispania», que apareix a sobre de l'anterior però que es refereix clarament a tota la secció. A l'*anonymus Neo-Evoracensis* (f. 391), en canvi, trobem la localització «In Hispania ad Malacham urbem in baside», que prové de la fusió de les dues notes.

²³¹ Les inscripcions que reporten coneixen una àmplia difusió i apareixen també en els següents reculls; tanmateix, a *CIL* II 761 presenten un primer vers interpolat («Imp. Caesari divi Nervae f. Traiano Dacico Germanico sacr.») que només trobem en Carbonell (f. 26v) i a l'*Antiquus* β i γ.

²³² A 363*, «Tita» en lloc de «Titia»; a 364*, «coelo» en lloc de «coeli». La localització de *CIL* II 761 (en Brunelleschi «Ad Cantera(m) in Hispania», al *cod. Olivae* «Canter(a) in Hispania») sembla entroncada amb la de Sieder («Alla Cantera in Hispania»), que és una deformació de la de Francesc Vicent («Alacanta(m) in Hispania»).

²³³ La dependència respecte del veronès per a epigrafia extrahispànica ja ha estat detectada per SOLIN (2007, p. 24).

majoritàriament de la Bètica (entre les quals en trobem dues de Compostel·la, *CIL* II 2548 i 2549), de poc més de trenta textos (tres dels quals falsos: 150*, 198* i 223*).

L'únic testimoni directe d'aquest arquètip és el recull de **Konrad Peutinger** (ff. 50v-54v i 58v-59v). L'estudi comparat del manuscrit de Peutinger amb el de Sanudo i el *cod. Filonardianus* fa que postulem la preexistència necessària de l'arquètip que anomenem *Antiquus* δ , d'on provindrien, d'una banda, el còdex de Peutinger, i, per l'altra, un *Antiquus* ϵ (ulteriorment ampliat amb noves inscripcions) que agruparia Sanudo i el *cod. Filonardianus*. Això es desprèn del fet que tots ells reporten la mateixa sèrie abreujada de la Tarraconense i la mateixa secció de la Bètica (inclosos els falsos de tradició manuscrita), si bé tots els manuscrits presenten omissions singulars i errors separatius que impossibiliten qualsevol dependència directa. D'altra banda, Peutinger inclou, al final del seu recull, un grup de 13 inscripcions hispàniques que no presenta l'*Antiquus* ϵ i que, com ja va advertir Oldenberg, semblen ser addicions del tot externes a l'*Antiquus*.

És evident que l'*Antiquus* δ no prové de l'*Antiquus* γ , que alterava profundament l'ordre del recull. Ara bé, és possible que entre ells i el recull original de la Tarraconense (*Antiquus* β) sí que hi hagués hagut un ascendent comú, que hauria eliminat les llargues seqüències d'epígrafs que Francesc Vicent recull i que no reporta cap altre testimoni. De fet, la hipòtesi que el recull original s'hagués format a Catalunya i posteriorment una còpia hagués passat a Itàlia, a partir de la qual s'haurien realitzat les successives còpies, és força versemblant. Tanmateix, no hem trobat cap argument definitiu que confirmi l'existència d'aquest subarquètip i hem intentat en tot moment postular únicament els subarquètips realment necessaris, per la qual cosa considerem, a efectes pràctics, que l'*Antiquus* δ hauria vingut directament del β .

El recull de Peutinger hauria estat utilitzat com a font directa per a tres altres síl·loges, les d'Apianus i Amantius, Alciato i Choler. Pel que fa a l'imprès d'**Apianus i Amantius**, ja hem comentat, en parlar de l'*Antiquus* γ , que havia completat el seu recull amb el de Peutinger. D'aquest podrien provenir alguns epígrafs tarragonins omesos per Sieder (387a* i, potser, *CIL* II 4105),²³⁴ i d'ell depenen amb tota seguretat els textos dels Toros de Guisando (*CIL* II 3052 i 278*) i els últims sis epígrafs de la secció hispànica (Ap. núm. 115-120).

²³⁴ Tanmateix, *CIL* II 4105 podria haver estat present a l'*Antiquus* γ ; cf. supra, p. 109-110.

Quant als manuscrits d'**Alciato** i **Choler**, és cert, com hem vist per a l'*Antiquissimus*, que una secció important del segon depèn del primer;²³⁵ això és vàlid per a algunes inscripcions procedents de l'*Antiquus* situades als folis precedents (Alc. ff. 122-124v = Chol. ff. 99-100), entremig de material itàlic, però no ho és per a la sèrie de seixanta textos de l'*Antiquus* que presenta Choler (ff. 125-131), i que no troba paral·lel en Alciato. Aquesta secció sembla dependre directament de Peutinger o bé d'un testimoni molt semblant, tant per la presència d'inscripcions poc difoses (com *CIL* II 3873) com per la coincidència en alguna alteració de l'ordre (Chol. núm. 12-15 = Peut. núm. 11-14). Al seu torn, Alciato presenta una altra secció (ff. 192v-194v) constituïda únicament per cinc inscripcions igualment provinents de l'*Antiquus*, però independents de Peutinger, i intercalades per inscripcions itàliques.²³⁶

L'*Antiquus* ε

L'últim dels arquètips que conformen l'*Antiquus* depèn, al seu torn, de l'*Antiquus* δ. Això es desprèn tant del fet que reporta el mateix grup d'inscripcions de la Tarraconense que Peutinger²³⁷ com de la presència de la secció d'epígrafs bètics que l'arquètip anterior havia introduït. A més, però, l'*Antiquus* ε afegeix un nou conjunt format per una quinzena d'inscripcions d'Extremadura (situades al llarg de la Via de la Plata entre Salamanca i Mèrida),²³⁸ deu de les quals són falses (80*, 81*, 83*, 85*, 231*, 232* i 496*-499*).²³⁹ A més, el text dels toros de Guisando (*CIL* II 3052 i 278*) sembla haver estat introduït també per aquest arquètip, ja que la còpia que reporta Peutinger té un origen independent i no manté dependència textual amb les de l'*Antiquus* ε.

Bona part de les inscripcions espúries que apareixen a l'*Antiquus* ε procedeixen de Cáparra i, a més, presenten unes característiques tipològiques similars. Aquesta ubicació homogènia a Extremadura tant de les inscripcions espúries com de les autèntiques seria, al nostre entendre, un indicatiu que la còpia i la invenció de les

²³⁵ Els errors conjuntius d'ambdós testimonis són constants; menys nombrosos, però conclouents, són els errors separatius de Choler, dels quals destaquem els de 410* (situat entre inscripcions itàliques): «ne», en lloc de «ut» i «iussu» en lloc de «iussi».

²³⁶ L'únic fals que conté aquesta secció és 364*, en què la versió que presenta s'aproxima a la de l'*Antiquus* γ, sobretot a testimonis com Brunelleschi o el *cod. Olivae*. Un altre exemple de la independència d'aquesta secció respecte de Peutinger és que a *CIL* 4106 (Peut. f. 51v; Alc. f. 193v; Chol. f. 126v) Peutinger i Choler desenvolupen el text epigràfic «u. p. p. h.» en «uir p. p. h.», mentre que Alciato manté la lliçó original.

²³⁷ La presència d'algunes inscripcions que Peutinger omet (*CIL* II 4071, 4197, 4147, etc.) demostra, com ja hem defensat, que l'*Antiquus* ε no prové directament de la còpia de Peutinger, sinó del seu arquètip.

²³⁸ Sanudo reporta quinze textos i *Filonardianus* setze; per a la identificació dels mil·liaris autèntics reportats, vid. infra, p. 371.

²³⁹ Tanmateix, la localització dels falsos 85*, 231*, 232*, 498* i 499*, relacionats amb la *provincia Arenatum*, és problemàtica; vid. infra, p. 201-203.

inscripcions haurien tingut lloc dins del mateix ambient, en un context cultural geogràficament proper al de les inscripcions autèntiques.²⁴⁰

Els dos testimonis que provenen d'aquest arquetip són els manuscrits de Sanudo i el *cod. Filonardianus*, que com ja observà Oldenberg presenten una gran semblança. Quant a **Marin Sanudo** (Ver. ff. 171-185, *olim* ff. 295-309; Marc. ff. 11-18v), el més destacable és que, junt amb les dues inscripcions de Compostel·la que ja apareixien en Peutinger, reporta en solitari tres inscripcions més de Galícia (*CIL* II 2541, 2559 i el fals 224*). És clar que 224* es trobava ja a l'*Antiquus ε*,²⁴¹ però no ens atrevim a dir si ja hauria estat present a l'*Antiquus δ*, com la coincidència geogràfica dels cinc textos de Galícia faria suggerir, ja que el tipus de falsificació encaixa més amb les que apareixen a l'*Antiquus ε*.

El testimoni del **codex Filonardianus** és el més complex d'analitzar, perquè és el resultat de la inclusió de diferents reculls independents entre si, tant hispànics com extrahispànics. Segons Oldenberg, dos d'aquests reculls procedirien de l'*Antiquus*: un que ell relacionava amb Sieder, però que ara sabem que provindria de l'*Antiquus β*, i el que entrocaria amb l'*Antiquus ε*. A més, l'autor hauria accedit a un altre *corpus* format majoritàriament per epígrafs del litoral valencià, que no formaria part de l'*Antiquus*. Per últim, també reporta un nombre considerable d'inscripcions itàliques (ff. 20-22, 29-30v, 44-78v, 84r-v, 87-88), de les quals tornarem a parlar en tractar del *Libro de Ocampo*.

El recull hispànic principal és el que depèn de l'*Antiquus ε*, i que trobem als ff. 31-44 (on apareix la secció tarraconense, núm. 1-87) i 78v-87 (secció bètico-lusitana, núm. 88-135). Aquest recull fou ampliat utilitzant tant els folis precedents (que havien estat incorporats en un segon moment al manuscrit, i per als quals Oldenberg utilitza una numeració alternativa 1'-110')²⁴² com els folis en blanc al final del recull. Que es tracta efectivament d'una ampliació del recull dels ff. 31-44 i 78v-87 es comprova pel fet que només s'han copiat les inscripcions que en aquest no hi eren presents.²⁴³ Les addicions, però, semblen provenir de les tres fonts hispàniques a les quals el redactor del manuscrit hauria tingut accés, sense seguir en cap moment un ordre clar.

Així doncs, als ff. 18v-20 (núm. 1'-9') apareix un grup d'inscripcions que apareix per primer cop en Peutinger, i que per tant el compilador del manuscrit hauria conegut a través de l'*Antiquus ε*. Als ff. 22-28v, trobem un seguit d'inscripcions de la

²⁴⁰ Una altra prova d'això és que en dos casos l'onomàstica imperial que trobem als falsos sembla procedir de textos epigràfics copiats per primera vegada a l'*Antiquus ε*: així, 231* provindria de *CIL* II 4657 i 499* de *CIL* II 4676.

²⁴¹ El fals reapareix al *Libro de Ocampo*, que situem (cf. *infra*, p. 120) més en l'òrbita del *cod. Filonardianus* que no pas en la de Sanudo, per la qual cosa cal suposar que ja es trobava en l'arquetip.

²⁴² Els ff. 1-30 estaven en un origen separats de la resta, com ho indica la doble foliació que trobem a partir del f. 31. La mà que copia els textos és, però, sempre la mateixa.

²⁴³ En el cas excepcional en què una inscripció ha estat copiada dues vegades (p. ex. *CIL* II 3896, als ff. 25v i 40), apareix ratllada en el recull 'secundari', posant de manifest que s'ha tractat d'un error.

Tarraconense, on semblen barrejar-se textos de l'*Antiquus* amb d'altres que no ho són: les primeres cinc inscripcions (f. 22r-v, núm. 10'-14') provenen de València i Llúria i no són reportades per cap altre testimoni de l'*Antiquus*; tot seguit (ff. 22v-26v), en canvi, són reportades les inscripcions de Tarragona (núm. 15'-53') i del País Valencià (núm. 54'-75') de l'*Antiquus β* que no apareixien al recull principal: en efecte, tota aquesta secció és present, amb el mateix ordre, al manuscrit de Francesc Vicent. Sense més separació que la còpia d'una inscripció extrahispànica, la sèrie continua amb inscripcions del País Valencià (ff. 26v-28v, núm. 76'-110') que només de forma esporàdica compareixen en Vicent, per la qual cosa no provindrien de l'*Antiquus*. Finalment, al darrere del recull primari del manuscrit (ff. 88-90, núm. 136-159), trobem un conjunt del tot miscel·lani d'epígrafs, amb alguns de repetits (entre ells, el fals 150*) i d'altres no presents a l'*Antiquus*, que provenen de Guádix, Osca, Xàtiva i València.

Conclusió

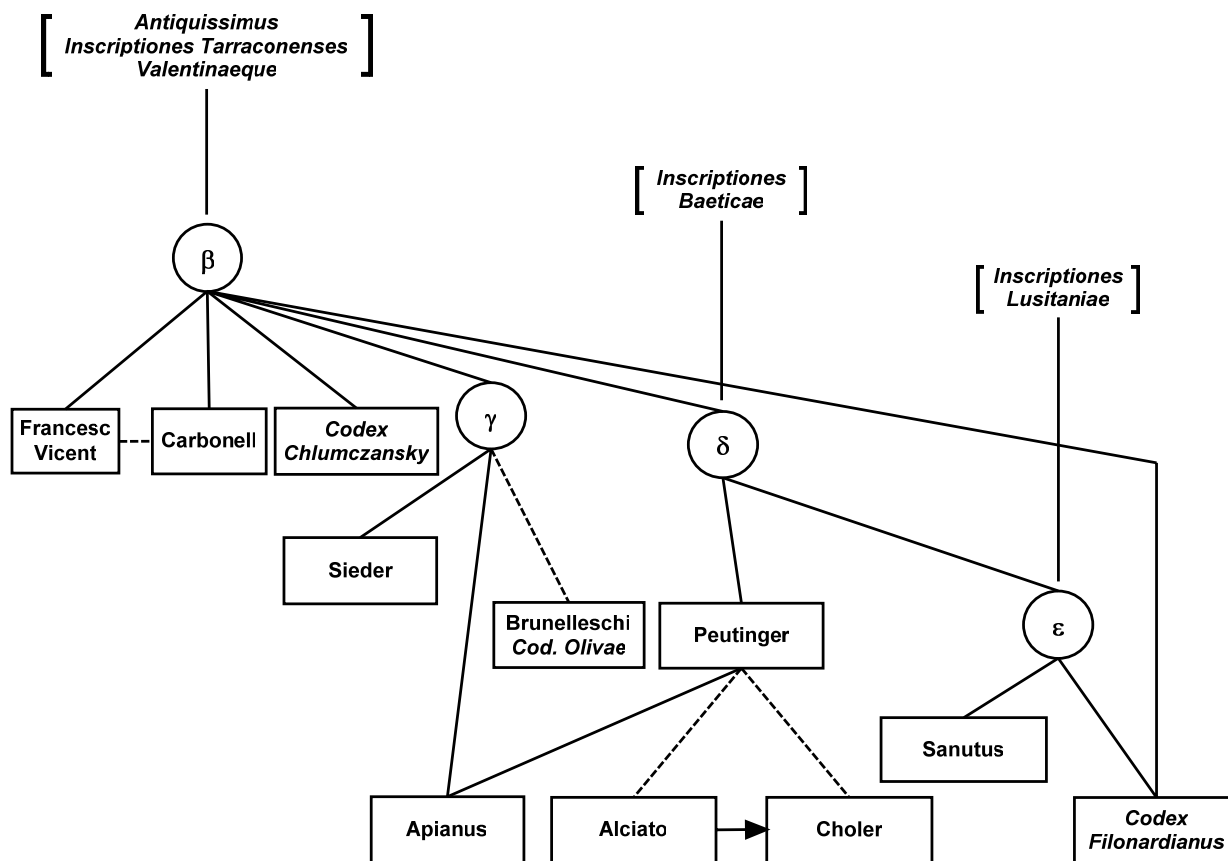
Totes aquestes sèries d'inscripcions hispanes, que haurien acabat confluint en el que anomenem *Antiquus* en diferents moments, s'haurien escrit entre la vuitena dècada del s. XV (per a l'*Antiquus β*, que podem datar entre la redacció de l'*Antiquissimus* i el 1492) i la primera del s. XVI (datació aproximada del manuscrit de Sanudo, on ja apareix l'última de les seccions incorporades). Aquesta hipòtesi pressuposa l'existència de diversos focus d'humanistes interessats en l'epigrafia a la Península Ibèrica, la qual cosa fins ara havia estat insinuada en diverses ocasions però no havia pogut ser demostrada,²⁴⁴ i que les dècades següents (mancades igualment d'humanistes hispànics versats en la matèria) no permeten d'assegurar. Tanmateix, l'aparició de manuscrits epigràfics d'humanistes catalans fins ara lligats a un àmbit més literari ens invita a pensar que es podrien donar situacions anàlogues en altres indrets de la Península.²⁴⁵

Únicament com a suport visual, adjuntem un esquema, a manera d'estemma, per a l'*Antiquus* que recull les dependències que hem exposat, alhora que posa de manifest els diversos orígens als quals remonten els textos epigràfics que formen part del conjunt:²⁴⁶

²⁴⁴ Cf. GIMENO 1998, p. 375-379; CARBONELL – GIMENO – STYLOW 2007, p. 253-254.

²⁴⁵ Concretament, en el cas del País Valencià, disposem del testimoni de Mayans (ABAD – ABASCAL 1999, p. 32-39), que cita diverses figures locals (Jaume Roig, Joan Andreu Strany i Francesc Llançol de Romani) entre els primers humanistes que s'interessaren per l'epigrafia hispànica.

²⁴⁶ Assenyalarem els testimonis perduts amb un rectangle amb els vèrtexs arrodonits, i els subarquètips amb una circumferència i una sigla grega, que és consecutiva i és la que fem a l'edició crítica. Les dependències menys segures, per a les quals cal un ulterior estudi, les assenyalarem en línies discontinües.

3.5. De l'Antiquus a Ocampo: itinera Hispanica de Nettucci, Accursio i Mameranus

Per a les primeres quatre dècades del s. XVI, els únics testimonis epigràfics nous de què disposem són els reculls d'un seguit d'humanistes europeus que van viatjar a la Península Ibèrica. Aquest viatge els permeté d'observar inscripcions *in situ*, però en alguns casos sabem que també van recollir material de fonts indirectes, per la qual cosa no van veure's exempts de falsificacions textuais. El primer d'aquests viatges el realitzà Giovanni Bembo el 1503. Però les tres figures principals per a la tradició epigràfica manuscrita van visitar la Península a cadascuna de les següents tres dècades: són, respectivament, Nettucci, Accursio i Mameranus.

Agostino Nettucci és, sens dubte, el més desconegut d'aquests humanistes, ja que els redactors del *CIL* no el van tenir en compte i els poquíssims estudis que s'han centrat en el seu *De situ Hispaniae* n'han obviat les referències epigràfiques. Les poques inscripcions autèntiques que copia ja consten a l'*Antiquissimus* o a l'*Antiquus*; en canvi, quant als onze falsos que reporta, dos (164* i 278*) ja tenien una gran difusió i nou apareixen per primera vegada. En el cas del conegut 278*, fusiona en un de sol

el text de dos dels epígrafs dels Toros de Guisando («Caecilio Metello hostibus fuis»), com ja succeïa a l'*Antiquus ε*.

Pel que fa als falsos que apareixen per primer cop, l'autor afirma d'haver-ne vist dos,²⁴⁷ mentre que en els altres casos usa expressions impersonals, cosa que ja suggereix que n'hauria tingut notícia indirecta.²⁴⁸ Cinc d'ells se situen a Portugal, mentre que els altres són de Sòria (dues inscripcions), de Galícia i de Cartagena. La repetició d'uns mateixos temes en aquests falsos els dona una certa homogeneïtat i fa pensar que podrien tenir un origen comú: és habitual l'esment de la mort de soldats en batalla (20*, 21*, 40*, 51*, 220* i 344*),²⁴⁹ la referència a temples de diferents divinitats (20*, 40*, 237*, 238* i 354*) i la menció a personatges històrics com Escipió, Viriat i els Deci (21*, 40* i 51*; 220*, i 237*, 238* i 354* respectivament). A més, en tres inscripcions (21*, 220* i 354*) trobem signes d'un hipotètic interès arcaïtzant.²⁵⁰ En alguns casos, la unitat entre diverses inscripcions es fa evident per la repetició d'unes mateixes clàusules, com succeeix per a 237*, 238* i 354*.²⁵¹

Piero Vettori va conèixer l'obra de Nettucci i va copiar-ne totes les inscripcions als ff. 147-150v de la seva síl·loge, especificant-ne la font a l'inici.²⁵² Hübner, que sols tingué accés al manuscrit per via indirecta,²⁵³ cita només tres dels falsos que conté el recull (20*, 21* i 40*), dels quals desconeix la filiació. L'error del tipògraf en el nom de Nettucci en l'edició de les *Explicationes in Catonem castigationum* de Vettori (on apareix citat com a «Nerruccio») va contribuir que es perdés la pista de l'autor original.

El manuscrit de Vettori fou utilitzat pel seu deixeble **Vincenzo Borghini**, que en copià el material procedent de Nettucci (ff. 63-66, *olim* p. 85-91) amb la indicació inicial «quae sequuntur epigr. et epith. ab Augustino N. erudito ac diligenti viro, cum Hispanias peragraret, collecta sunt» i la precisió final «superiora omnia ab Augustino Ne. accepta sunt». Aquesta va ser l'única referència a Nettucci que va conèixer Hübner, que va creure, erròniament, que Borghini havia copiat sense la mediació de Vettori.

²⁴⁷ «Inveni», 237*, i «reperi», 21*.

²⁴⁸ «Repertum est», 20*, 238* i 344*; «inventum est», 40*; «reperitur», 51*. A 220* no trobem cap indicació precisa. Per últim, en un cas la transmissió indirecta es fa explícita: «[sc. tres senectutis venerandae homines (...). Unus e centenariis] mihi ostendit», 354*.

²⁴⁹ En 344* no se'ns diu que morí en batalla, però el difunt és un «legatus sub Fabio consule», per la qual cosa el context de la inscripció és semblant a les altres.

²⁵⁰ Retrobem les següents grafies a 21*: «Sepulchron», «qoo» i «servom»; a 220*, «mage» (en lloc de «magis»), i a 354*, «templon», «feceit», «qoo», «no:lam», «qood», «meon sepluchron», «sequantor», «oxor», «O(aia)» (com a *praenomen*) i «Ei:Ja».

²⁵¹ Tant 237* com 238* són inscripcions públiques que commemoren la fundació de dos temples annexos, dedicats a *Mars Gradivus* i a la *soror Bellona*; en 354* retrobem la menció a Publi Escipió i a un temple a *Mars Gradivus*, així com la clàusula «templum eo loco (feceit) quo castra... (fuerant)», que apareix a 237* amb els verbs «posuere» i «habuerat».

²⁵² Munic, Bayerische Staatsbibliothek, ms. Clm. 743, f. 147: «Excerpta e libello quodam Augustini Nettucci Florentini ad Ill. Iulium Medicem Card. qui cum peragrasset Hispaniam compendium quoddam scripsit rer(um) quas illic memoratu dignas offenderat; libuit autem in hunc praecipue locum conferre monumenta quaedam Ro. vetustatis quae ad litteras pertinent. Caetera qui cognoscere voluerit quae quidem non penitus inutilia censemus ipsum librum inspiciat. Sunt autem haec ipsius notata vobis.»

²⁵³ HÜBNER, *CIL* II, p. XIV: «servata est (...) in cod. Monac. Latino n. 743, unde nobis descripsit Halmius».

Per altra banda, tot apunta que en el manuscrit posseït per **Gian Vincenzo Pinelli**, els ff. 112-113v reportarien una còpia dels textos de Nettucci, ja que només apareixen les inscripcions d'aquest amb les seves mateixes lliçons.²⁵⁴ Filant més prim, hi ha alguns indicis que la seva versió podria provenir de la còpia de Vettori,²⁵⁵ fet més que plausible si tenim en compte el contacte que mantingueren ambdós humanistes.

Mariangelo Accursio va redactar la secció hispànica de la seva síl·loge durant la seva estada a la Península entre 1525 i 1529. Accursio demostra en tot moment un alt grau de fiabilitat en la transcripció dels textos i, de fet, els falsos que reporta no es troben barrejats amb els autèntics, sinó que estan tots ells agrupats en un fascicle independent a l'inici del manuscrit. Això ens demostra que les inscripcions espúries tenen un mateix origen, evidentment textual, i és possible que sigui un indici que Accursio ja posava en dubte la seva autenticitat.

No podem saber del cert quan va tenir accés a aquest petit recull, però és probable que fos durant els anys que va estar a Espanya. En aquest fascicle, Accursio recull vuit falsos, dels quals un de ciriaca (410*), mentre que de la resta n'és el primer testimoni. Tres d'ells s'atribueixen a Calahorra, dos a Peñaflores, un a Monda i un a Vic. Malgrat les aparents diferències que presenten aquests epígrafs i els de Nettucci, una anàlisi dels dos grups revela alguns paral·lels difícilment fortuïts, com veiem a la taula següent:

<i>Nettucci</i>	<i>Accursio</i>
«Marti Gradivo (...)» (237*)	«Marti Gradivo templum (...) erectum» (203*)
«templum Gradivo erectum» (238*)	
«adstante tota tertia legione (...) cum quattuor tribunis militum» (220*)	«proconsule cum II legione (...) adstante» (245*)
«(...) se devovere, hic cecidi (...)» (220*)	«hic (...) se (...) devovere (...) cecidere» (247*)

La nostra hipòtesi és que tots (o, en tot cas, la gran majoria) dels falsos dels dos reculls van sorgir d'una mateixa font, que va crear un nombre prou elevat d'inscripcions com per transmetre falsos diferents a humanistes diversos. Aquesta font seria la mateixa que va produir la major part dels falsos i de les interpolacions de la síl·loge d'Ocampo, de què parlarem a continuació: en primer lloc, perquè aquest recull és un dels pocs testimonis (i el més directe) que conté les falsificacions d'ambdós reculls, i, en segon lloc, perquè hi ha ulteriors paral·lels que vinculen els falsos d'Ocampo amb els de Nettucci, per una banda, i amb els d'Accursio, per l'altra. Intentarem de demostrar aquesta hipòtesi en la secció següent.

²⁵⁴ «Sepulchrum», 21*; «reliquias», 164*; «Sillanus», 220*; «Cal.», 237* i 238*, i «O», 354*.

²⁵⁵ «Plaucium» i «servon» (en lloc de «Plautium» i «servom»), 21*; «reg. p.» (en lloc de «rege»), 237*, i «templom» (en lloc de «templon»), 354*.

L'últim dels europeus que viatjà a Espanya abans de l'aparició de la *Cronica* d'Ocampo l'any 1544 fou **Nikolaus Mameranus**, que s'hi estigué entre els anys 1533 i 1535. La seva síl·loge conté només sis falsos d'un total de més de 150 inscripcions, que, a diferència dels casos anteriors, no van ser recollits per Ocampo. A més, els textos presenten diferències importants, a nivell formal, tant amb els falsos del castellà com entre elles (hi trobem un epígraf en hebreu, dos *carmina* i un text numismàtic), per la qual cosa és molt probable que cadascun d'ells tingui un origen divers.

El recull de Mameranus va ser utilitzat posteriorment en les obres impreses de **Georg Fabricius** (*Antiquitatis aliquot monumenta insignia*, 1549 i *Roma. Antiquitatum libri II*, 1560 i 1587) i d'**Adolph Occo** (*Inscriptiones veteres in Hispania repertae...*, 1596). A més, la presència d'alguns epígrafs de difusió molt limitada (106* i 107*) en l'anònim **BNE ms. 5973** sembla indicar que el seu redactor hauria tingut accés a una font de la tradició de Mameranus.

3.6. Florián de Ocampo

El Libro de Ocampo

La còpia més completa i fidel que coneixem de la síl·loge de Florián de Ocampo és la que realitzà Honorato Juan a partir de l'original, conservada a l'inici de l'anomenat *codex Valentinus* (BNE ms. 3610, ff. 2-29v) i que Gimeno denominà *Libro de Ocampo*.²⁵⁶ Altres testimonis de la síl·loge, com l'*Anonymus Taurinensis* o el mateix Honorato en una segona ocasió per redactar el seu *Libro del Rey*, van confeccionar obres més autònomes –amb supressions, alteracions d'ordre i algunes addicions–, per la qual cosa utilitzem la còpia del *codex Valentinus* com a base per a l'anàlisi del recull original d'Ocampo. Ja en el seu temps, la seva síl·loge degué ser força coneguda, ja que Matal, que no la va usar, l'esmenta en els seus manuscrits epigràfics.²⁵⁷

El ***Libro de Ocampo*** comprèn 228 inscripcions (*cod. Val.*, núm. 1-208 i 228-264; algunes es repeteixen) ordenades geogràficament. En primer lloc, apareixen les de la Hispània Citerior (núm. 1-147), posteriorment les de la Bètica (núm. 148-199) i finalment les de la Lusitània (núm. 200-208 i 228-264). En la col·lecció trobem un total de 80 textos falsos (14 de l'*Antiquus* o anteriors, 13 presents en Nettucci o Accursio i 53 que apareixen per primer cop), distribuïts de forma força homogènia en les tres seccions del recull. Però, a més dels falsos, el recull presenta un nombre important d'inscripcions autèntiques interpolades, majoritàriament a la secció de Tàrraco (núm. 1-42). Com ha defensat encertadament Gimeno, les interpolacions presenten les

²⁵⁶ GIMENO 1997, p. 16.

²⁵⁷ BAV, ms. Vat. Lat. 8495, f. 11v: «Florianus Ocampus, qui historiam Hispaniae scripsit, dicitur omnes Hispaniae veteres inscriptiones in unum volumen conguessisse».

mateixes característiques que les falsificacions coetànies i, per tant, molt probablement tenen un mateix origen.

Ocampo i la tradició de l'Antiquus

La síl·loge d'Ocampo està realitzada a partir de l'*Antiquus Hispanus*. Això es fa evident no només perquè 113 inscripcions ja formaven part d'aquest conjunt, sinó, sobretot, perquè tota la secció inicial (la de Tàrraco) és una còpia de la de l'*Antiquus*, amb alteracions d'ordre i interpolacions, però sense reportar cap nova inscripció, i perquè, com hem dit, reprèn catorze dels falsos textuals que aquell presentava. Després de la secció de Tàrraco, el recull presenta canvis importants en l'ordre i, a més, intercala falsos de nova creació i algunes inscripcions que provenen d'una autòpsia independent (sigui perquè no presenta els errors d'aquest o bé perquè n'és el primer testimoni); però, tanmateix, es continuen trobant traces de l'*Antiquus* al llarg de tot el recull.

D'acord amb l'anàlisi que hem proposat per a l'*Antiquus*, la síl·loge d'Ocampo presenta una afinitat major amb els testimonis agrupats en l'*Antiquus ε* sense, però, dependre'n directament. En primer lloc, perquè no hi són aquelles inscripcions tarragonines que només recullen l'*Antiquus β* i γ ; en segon lloc, perquè hi apareixen molts dels falsos que reporta per primer cop l'*Antiquus ε* (79*-81*, 83*, 231* i 232*), i, en tercer lloc, perquè algunes de les noves falsificacions (84*, 233*) s'han construït clarament a partir del model d'aquests textos.

Hi ha, a més, un altre indicatiu que lliga encara més el testimoni d'Ocampo amb un dels còdexs de l'*Antiquus ε*, el *cod. Filonardianus*.²⁵⁸ En efecte, aquest manuscrit conté la pràctica totalitat de les inscripcions extrahispàniques que l'autor dels falsos d'Ocampo va utilitzar com a font per elaborar alguns dels seus textos, i en una versió textualment molt propera.²⁵⁹ Això indicaria, doncs, que, en algun moment de la tradició, l'*Antiquus ε* s'hauria difós conjuntament amb un recull itàlic, forma amb què l'hauria conegut, d'una banda, el *cod. Filonardianus* i, de l'altra, el falsari dels textos d'Ocampo.

Fonts epigràfiques dels falsos d'Ocampo

Més que en cap altre dels conjunts de falsos hispànics que estudiem en aquest treball, els d'Ocampo revelen un ús molt significatiu de fonts epigràfiques i literàries

²⁵⁸ En aquest mateix sentit, és molt suggerent l'addició de «Romanus» al text de 382*, que trobem únicament al *cod. Filonardianus* i a Ocampo i la seva tradició.

²⁵⁹ Vegeu la pàgina següent; de totes les inscripcions assenyalades, només *CIL VI 1257* (la de l'aqüeducte de Porta Maggiore a Roma, de fàcil accés i de gran difusió) no apareix al *cod. Filonardianus*.

com a model per a les falsificacions.²⁶⁰ L'accés a les fonts epigràfiques es fa a través de síl·loges ja recopilades; és per això que s'utilitzen inscripcions tant autèntiques com falses, hispàniques i extrahispàniques. A més, en alguns casos és possible relacionar el text del fals amb variants concretes de la tradició manuscrita dels epígrafs autèntics. És per això que l'anàlisi de les fonts emprades esdevé un element clau (paral·lel al de les inscripcions presents al recull) per a l'estudi i l'establiment de la filiació de la síl·loge d'Ocampo.

Totes les inscripcions hispàniques autèntiques utilitzades amb tota seguretat com a font (onze amb un alt grau de certesa) procedeixen de l'*Antiquus*.²⁶¹ La major part prové de la sèrie de la Tarraconense que remonta a l'*Antiquus* β,²⁶² però també trobem alguns textos que deriven de l'*Antiquus* δ.²⁶³ A l'ús d'aquestes com a model cal afegir l'ús, en alguna ocasió, de falsos hispànics anteriors, inclosos els de l'*Antiquus* ε.²⁶⁴ Curiosament, dos dels falsos (382* en la versió a* i 410*) i quatre de les inscripcions autèntiques (*CIL* II 3877, 4174, 4191 i 4197) que en són la font han estat omeses al recull final del *Libro de Ocampo*.

Quant a les fonts epigràfiques de fora de la Península (que evidentment no són recollides per Ocampo), hem pogut demostrar la utilització d'almenys sis inscripcions autèntiques (*CIL* VI 377, 1175, 1257, 2120, IX 3895 i XI 6623) i cinc de falses (*CIL* VI 19*, X 66* i 185*-187*),²⁶⁵ en una versió propera al testimoni del *cod. Filonardianus*, que, com hem dit, és el manuscrit que recull un nombre més elevat d'aquest conjunt itàlic. Així doncs, és possible que totes les inscripcions (o almenys una gran majoria) provinguin d'una mateixa síl·loge itàlica, d'on també provindria part del material del *cod. Olivae*,²⁶⁶ i que en última instància sembla provenir de la tercera recensió de Giocondo.²⁶⁷ Quant a l'alt percentatge de falsos que trobem entre els models escollits,

²⁶⁰ Cf. infra, p. 450-454 i GONZÁLEZ GERMAIN (en premsa, 1). N. b. que no tots els exemples que s'hi exposen procedeixen de falsos d'Ocampo.

²⁶¹ Hem assenyalat algun possible paral·lel epigràfic amb inscripcions provinents de l'*Antiquissimus*: *CIL* II 1537 per a 51*, *CIL* 3423 per a 354* i *CIL* II 3820 per a 97*; cap d'aquests paral·lels, però, ens sembla prou determinant com per assegurar que el falsari va haver d'accedir a aquesta tradició, si bé és una possibilitat que ha de ser contemplada.

²⁶² De Tarragona provenen *CIL* II 4174, 4191, 4197, 4212, 4231 i 4269; de Sagunt, *CIL* II 3877, i de la secció procedent al seu torn de l'*Antiquissimus*, *CIL* II 760, 761 i 1966.

²⁶³ Es tracta de *CIL* II 963 i 2559, aquest últim només present a Sanudo, però que podria derivar de l'*Antiquus* δ (cf. supra, p. 114).

²⁶⁴ És evident la dependència de 224* i 246* respecte de 220* i 382a*, respectivament; a més, és possible que la referència a un temple d'Esculapi a Bàrcino (411*) provingui de 410*. Dels falsos de l'*Antiquus* ε, destaquem l'ús de 83* per a 84* i 231* per a 233*.

²⁶⁵ És possible que a aquesta llista calgui afegir *CIL* XI 691*, lligada a la versió d'Ocampo de 364* i al fals hispànic 495*.

²⁶⁶ El manuscrit presenta algun text usat com a model que no apareix al *Filonardianus*, com ara la versió dialogada (a*) de 382*. A més, presenta, en el text d'algunes inscripcions itàliques, errors que s'han transmès al text dels nous falsos hispànics, com succeeix a 21* (a partir del model de *CIL* X 187*), 103* (de *CIL* IX 3895) i 452* (de *CIL* VI 1175); vid. p. 220, 286 i 382-383, respectivament.

²⁶⁷ A la primera recensió ja apareixen *CIL* VI 1175, 2120 i IX 3895; a la segona recensió s'incorpora *CIL* VI 377, i, a la tercera, *CIL* X 185*-187* i XI 6623. Per últim, les inscripcions *CIL* VI 1124 i XII 2229 només les hem trobades al ms. Lf. XIV, 171 de la Bibl. Marciana de Venècia, en la secció autògrafa de Giocondo (ff. 191-215v); vid. KOORTBOJIAN 1993.

segurament es deu al fet que s'han pres com a model precisament els epígrafs que presentaven uns tòpics similars als dels falsos hispans que es tractava de confegir, i que molt sovint estan més en consonància amb altres falsificacions del s. XV que no pas amb models clàssics autèntics.

Ocampo i els falsos de Nettucci i Accursio

Com ja hem avançat, creiem que els falsos que apareixen per primer cop en Nettucci, Accursio i Ocampo tenen un origen comú. Ja hem vist algunes semblances temàtiques entre els falsos dels dos humanistes italians, que tanmateix no presentaven ni una sola inscripció comuna. En canvi, Ocampo recull sis dels nou falsos de Nettucci (20*, 21*, 40*, 51*, 220* i 344*) i tots els d'Accursio. Les temàtiques tractades es repeteixen en els tres autors, i l'ús de clàusules paral·leles és sovintejat. Destaca, per exemple, el desenvolupament erroni en «Gallus» de l'abreviació de la tribu *Galeria*, que trobem en Nettucci (40*) i a Ocampo (380* i en les versions interpolades de *CIL* II 4139, 4212, 4224 i 4269). Entre Accursio i Ocampo les similituds són encara més evidents:

<i>Accursio</i>	<i>Ocampo</i>
«(...) IIII aetatis anno (...) cum populo toto funus subsequente (...)» (422*)	«(...) XXXVIII aetatis anno (...) toto populo cum magnis lachrymis funus prosequente (...)» (273*)
«(...) vice M. Aurelii imp. sacra Beticam gubernans (...)» (160*)	«L. Aelio Baeticae procos. ob provinciam vice sacra (...)» (127*)
«(...) Manibus Quinti Sertorii (...) devovere dum eo sublato (...)» (247*)	«Manibus Quinti Sertorii (...) devovi (...) eo sublato (...)» (248*)

L'anàlisi de les fonts utilitzades ens proporciona, a més, l'argument definitiu per defensar la unitat dels falsos de Nettucci, Accursio i Ocampo. De forma general, podem dir que la mateixa metodologia per a la fabricació dels falsos d'Ocampo ja la trobem aplicada en els dels autors anteriors.²⁶⁸ Per exemple, els falsos de la Campània *CIL* X 185*-187*, que apareixen en Ferrarini i es transmeten sempre junts, han servit tant de model per a falsos de Nettucci (*CIL* X 185* per a 344*) com d'Ocampo (*CIL* X 186* per a 57*); però, a més, un mateix fals (*CIL* X 187*) ha sigut l'origen tant de 21* (present en Nettucci) com de 57* (present en Ocampo):

«(...) in hoc sepulchro sive servus sive libertus sive liber inferatur nemo; secus qui fecerit mitem Isidem iratam sentiat et suorum ossa eruta atque dispersa videat» (<i>CIL</i> X 187*)	«(...), in quo [sc. sepulchro] neminem velim mecum nec servum nec liberum inseri. Si secus fiet, velim ossa quorumcumque sepulchro meo erui, si patria libera erit.» (21*)
---	--

²⁶⁸ Per exemple, ús de *CIL* II 3877 per a 40* (present en Nettucci) i de 382a* per a *CIL* II 246* (present en Accursio).

	«(...) locum sepulturae accepi ante aedem deae magnae Cibelis, quam iratam in morte sensi.» (57*)
--	---

Com es pot veure, s'han fet servir en els dos falsos hispànics fragments diferents de la inscripció original, la qual cosa assegura que s'ha accedit en els dos casos directament al fals de la Campània (i ens atreviríem a dir, al mateix moment). Això invalida la possibilitat que les evidents semblances entre els falsos que trobem en les tres síl·loges es puguin atribuir a la imitació d'uns falsos més antics (els de Nettucci i Accursio) per part d'un nou falsari (la font d'Ocampo); en efecte, hom bé pot imitar el resultat final de la falsificació, però molt difícilment haurà pogut copiar una metodologia exacta.

Malgrat aquest origen comú que defensem, hi ha un element que no podem passar per alt. En diverses ocasions, entre els textos que reporta el *Libro de Ocampo* i els de Nettucci i Accursio trobem algunes variants profundament discordants que no es poden explicar com a simples errors de còpia, sinó com a alteracions voluntàries del text.²⁶⁹ Així, com que el text d'Ocampo manté discrepàncies amb dues fonts diverses i independents, el més probable seria que Ocampo (o la seva font) fos l'autor de les interpolacions. La fiabilitat del testimoni d'Accursio²⁷⁰ semblaria donar força a aquesta opció. Però hi ha una altra hipòtesi igualment possible: que un mateix falsificador hagués creat versions diferents dels seus propis falsos, potser polint-los amb el pas del temps, o, més inversemblantment, de forma conscient a mesura que els posava en circulació.

La tradició d'Ocampo

Després d'analitzar els falsos d'Ocampo, ens queda veure la seva tradició posterior, que concretem en Jean Matal (en relació amb el qual trobem les còpies d'Egio, Pighius i Panvinio), l'*Anonymus Taurinensis*, Honorato Juan (d'on les treu Covarrubias), Strada, Clusius, Lavanha, Torrius i Díaz de Rivas.

Com ja va demostrar Gimeno, la síl·loge anònima conservada en el ms. Vat. Lat. 6037 (conegut com a **Metellus 1**) és una còpia del *Libro de Ocampo*,²⁷¹ material que és replicat en gran part en una secció (ff. 217-223v) del ms. Vat. Lat. 6039

²⁶⁹ Les variants més irreconciliables les trobem a 20*, 40* i 51* entre els falsos de Nettucci, i a 247* i 422* entre els d'Accursio.

²⁷⁰ La versió d'Accursio s'avé amb la que mig segle després reproduirà Morales, sense que aquest provingui de l'italià: a més de no reproduir errors únics d'Accursio, com l'omissió de «popul.» (202*) o «moenibus» en lloc de «Manibus» (247*), que hauria pogut corregir a través de la *contaminatio*, reporta per primer cop la versió d'Accursio de 422* sense les *crucis* d'aquest per als mots «vulva» i «resectus».

²⁷¹ Això es prova per alguns errors produïts per la mala lectura de la lletra d'Honorato Juan o per taques de tinta presents al manuscrit original. Cf. GIMENO 1997, p. 25-26.

(conegut com a **Metellus 2**) atribuïda a un cert **M. Antonius Prudens**.²⁷² Una prova d'això és que ambdós reculls presenten un gran nombre d'errors conjuntius,²⁷³ que, en alguns dels casos més evidents, han estat corregits *ope ingenii* al marge del ms. 6039.

La nostra hipòtesi és que Antonio Prudente va fer arribar una sèrie hispana a Matal, fent-li creure que l'havia realitzada a partir de la lectura directa,²⁷⁴ quan en realitat havia transcrit alguns epígrafs de la còpia d'Honorato Juan del *Libro de Ocampo*.²⁷⁵ Matal copià a la seva síl·loge les inscripcions d'Antonio, però conservant els folis que aquest li havia donat, i que han arribat fins a nosaltres entre els seus manuscrits. Així doncs, el personatge anònim del ms. 6037 no seria altre que Antonio Prudente, personatge del qual, per altra banda, no se'n sap gaire cosa més.²⁷⁶

El mateix Antonio és mencionat per **Benedetto Egio** en la seva còpia anotada de la *Topographia antiquae Romae* de Marliani. Egio corregeix el text de 40* amb la versió d'Antonio i anota: «ex Lusitania 1547 in agro Conibricensi» i «consulendum est illud quod ex ipso lapide M. Ant., prudens iuvenis et doctus et ingeniosus, se exscripsisse affirmat, idque omnibus describendum volentibus exhibet, et multo quidem castigatius atque syncerius, cuius exemplum hic ego infra scripsi».²⁷⁷ Ambdues notícies són força semblants, però és sorprenent que, a diferència de Matal, aparentment Egio no sospita de la inscripció.²⁷⁸

Existeix un altre testimoni de la síl·loge d'Antonio Prudente, conservat en un recull anònim al final d'un dels manuscrits epigràfics de **Pighius**.²⁷⁹ Totes les inscripcions que conté són presents al ms. 6037, però, malgrat això, hem detectat

²⁷² La informació que en dóna HÜBNER (*CIL* II, p. X), malgrat apuntar aquesta relació, no és del tot precisa: «[sc. tituli codicis n. 6037] aliunde omnes noti sunt et pessime descripti, Antiqui et Stradae exemplis similes et in syllogis codicis 6039 Taveræ potissimum et M. Antonii Prudentis redeuntes». Per a la síl·loge de Tavera, vid. infra, p. 134-136.

²⁷³ «Convictis» (en lloc de «coniugiis», 422*), «undum» (en lloc de «udum», 431*), «Emporiani» (en lloc de «Emporitani», 427*), «eran.» (en lloc de «erex.», 426*), «ulnere» (en lloc de «vulnere», 83*), «propato» (en lloc de «propagato», 233*), etc.

²⁷⁴ Ms. Vat. Lat. 6039, f. 540: «Inscriptiones Hispaniae quas exscripsisse se M. Antonius Prudens Romanus MDXLVII asserit; sed eas eum ex manuscripto codice transscripsisse suspicor».

²⁷⁵ No pretenem afirmar que el ms. 6037 sigui autògraf d'Antonio Prudente; igualment l'hauria pogut fer escriure o, fins i tot, comprar un cop ja redactat (amb la possibilitat que ell de debò cregués que les inscripcions eren autèntiques). Creiem que és suficient el fet que Antonio intentés fer passar aquella síl·loge com a pròpia (i com a intermediària directa amb els epígrafs) per atribuir-l'hi.

²⁷⁶ COOPER (1993, p. 105) l'ha volgut identificar amb un Antonio que apareix en una carta (de 9 d'octubre de 1546) enviada per Piero Vettori a Borghini (MARTINELLI, Lucia, «Contributo all'epistolario di Pier Vettori (lettere a don Vincenzo Borghini, 1546-1565)», *Rinascimento* 19 (1979), p. 189-227 [p. 194]): «Se questo messer Antonio venisse a dimandarvi di non so che per conto di quelle iscrittioni di Roma, sodisfatogli per amor mio, ché sapendo v'haveva certi dubbi lo consigliai di venire a voi». LAUREYS – SCHREURS (1996, p. 388) l'han volgut identificar amb Marc Antoine Muret (1526-1585), que arribà a Roma l'any 1559, cronologia que no encaixa amb la dels manuscrits de Matal. La mala qualitat de la còpia del 6037 fa pensar que no devia tractar-se d'un personatge gaire docte, la qual cosa podria explicar que Antonio Prudente no s'hagués distingit com a humanista i no se n'hagi conservat més rastre.

²⁷⁷ Mantenim el text tal com és editat per LAUREYS – SCHREURS 1996, p. 388. Cal fer notar que els editors entenen «prudens» com a epítet, mentre que del text de Matal sempre s'havia inferit que es tractava del cognom d'Antonio.

²⁷⁸ Així ho confirma Giovanni Battista Titi en una carta enviada a Paulo Manuzio el 15-4-1566, en què condemna la inscripció com a falsa i diu que tant Egio com Aquiles Estaço la consideraven autèntica; vid. PASTORELLO, Ester, *Inedita Manutiana*, Firenze, Olschki, 1960, p. 272-277, núm. 1270 (hem extret la notícia de CRAWFORD 1993a, p. 142).

²⁷⁹ La col·locació d'aquest manuscrit amb els dos de Matal que procedeixen d'Antonio Prudente permet detectar alguns errors conjuntius als textos falsos: «et» (en lloc de «ex», 40*), abreviació en «d.» (en lloc de «di.» o «die.», 423*) i abreviació en «ordin.» i «Nicon.» (en lloc de «ordine» i «Niconius», 246*).

alguns errors al manuscrit de Matal que l'anònim de Pighius no comet,²⁸⁰ per la qual cosa creiem que ambdós reculls procedirien d'un subarquètip comú, que hauria de ser una còpia intermèdia entre ells i el *Libro de Ocampo*.

Igualment, els manuscrits de Matal semblen ser la font per als falsos hispànics continguts a la síl·loge manuscrita d'**Onofrio Panvinio**, que registra inscripcions tant de la tradició d'Ocampo com de Tavera (per a la qual, vid. infra),²⁸¹ i reporta els errors de Matal.²⁸² Aquesta mateixa tradició, però amb ulteriors errors i innovacions, és la que trobem en la seva edició dels *Fastorum libri V* (1558);²⁸³ és per això que, malgrat que la compilació final del seu manuscrit no és anterior al 1566 (com la presència de *schedae* de l'*Orthographiae ratio* de Manuzio demostra), és segur que va accedir als manuscrits de Matal amb anterioritat al 1558.

L'**Anonymus Taurinensis** dedica tota una secció (ff. 694-702) a inscripcions procedents «da un librarro di un m(esser) Florian' du Campo» que ha copiat el 1550 a Zamora. Aquest «librarro» és, amb tota probabilitat, el recull original d'Ocampo, i és sens dubte una còpia independent respecte del *Libro de Ocampo*. La coincidència d'aquest recull amb l'*Anonymus Taurinensis* pel que fa a algunes ortografies estranyes i a la divisió dels versos demostra que tant el copista anònim com Honorato Juan van copiar de forma fidel el text d'Ocampo.²⁸⁴ Malauradament, l'*Anonymus* reporta un nombre menor d'epígrafs (uns cent quaranta) en comparació amb el *Libro de Ocampo*, i a més ha alterat completament l'ordre que presentava el recull original.

Una altra branca de la tradició procedent d'Ocampo la conforma la síl·loge perduda que **Honorato Juan** (copista del *Libro de Ocampo*) va dedicar al rei Felip II, i que anomenem *Libro del Rey*.²⁸⁵ L'únic autor coetani que esmenta la seva existència és Fernández Franco. Per una banda, Franco cita en les seves obres «unas

²⁸⁰ Omissió de «Caesari» (232*) en Metellus. A més, respecte de «export.» (40*), els textos de Pighius i Metellus donen, respectivament, «export.» i «enport.»; respecte de «oriantur» (40*), «oriant.» i «oriunt.»; respecte de «permiserit» (246*), «permiserit» i «permisit»; respecte de «propagato» (233*), «propaga.» i «propato»; respecte de «gen.» (232*), «gen.» i «cen.».

²⁸¹ És en particular destacable la presència de 448*, que només reporta *Metellus* 2, i 450*, present, a més, en l'anònim ms. Barb Lat. 1871.

²⁸² Destaquem els més significatius: «haec» com a correcció d'un «hec» en *Metellus* 1 i 2 provinent d'un «heic» d'Ocampo (224*); confusió, en Metellus i Panvinio, de «iu.» per «iv» i omissió de «statuam in foro Minervae optimo civi posuere» (250*); «promovit» en lloc de «perduxit» (443*); omissió de «LXIII» (444*), i omissió de «CXIII» (449*). Malgrat això, almenys 232* sembla haver estat corregit posteriorment amb la col·lació d'un altre testimoni, com veiem en l'addició *supra lineam* de «Caesari»; la lliçó «XV» (respecte de «V») també podria ser una correcció posterior al moment de còpia.

²⁸³ A 443*, la correcció de «XI» en lloc de «XII» que trobem al manuscrit és acceptat a l'edició; com a errors conjuntius trobem «VIII» i «cluso» (en lloc de «VIII» i «clauso»), mentre que «imperi p. R.» i «Gadeis» (en lloc de «imperi» i «Gades») són errors separatius de l'edició. A 444*, el text imprès reporta, com a error sepatiu, «Aug. usque» (en lloc de «usque Aug.»).

²⁸⁴ Així, «refferre» (40*), «collunt» (84*), «comuni» (203*), «tan» (364*), «cesere» (427*), «spectatione» (431*), etc.

²⁸⁵ Hem esbossat la tradició procedent del *Libro del Rey* a GONZÁLEZ GERMAIN – CARBONELL 2010, p. 283-285.

Antigüedades que al Rey nuestro señor se dedicaron»,²⁸⁶ per l'altra, en un manuscrit epigràfic (conegut com a *Cattaneus*) redactat per Pedro Díaz de Rivas a partir de dues obres de Franco, Rivas transmet una nota marginal d'aquest, que diu: «Sacose esto del libro de antigüedades que escribio el maestro Honorato Juan que ahora es obispo de Osma. Este libro se lo enbio de la libreria del Rey Ambrosio de Morales al lco. Franco (...)».²⁸⁷

L'únic testimoni directe del *Libro del Rey* data del s. XVII i es troba al *cod. Valentinus* (ff. 307v-321).²⁸⁸ Malgrat que conté molts més errors que el *Libro de Ocampo*, en alguns casos reporta versions millors que les d'aquest,²⁸⁹ segurament perquè Honorato Juan va consultar l'obra original d'Ocampo i no la còpia que ell mateix n'havia realitzat uns anys enrere. No hi ha dubte que la major part de les inscripcions procedeixen d'Ocampo, però Honorato va completar el recull amb algunes procedents d'altres fonts, com per exemple Resende (del qual deriven els falsos 18* i 433*). Hi ha dues inscripcions falses (92* i 372*) que apareixen per primera vegada en aquest recull.

Un altre testimoni del *Libro del Rey* el conforma la síl·loge de **Diego de Covarrubias**, que conservem original al ms. 9644 de la BNE.²⁹⁰ Com hem demostrat, algunes de les inscripcions que aquest presenta i no trobem al *cod. Valentinus* ja devien formar part del recull original d'Honorato. L'altra síl·loge de Covarrubias, conservada a la RAH, està formada, com ell mateix afirma, per material d'origen divers, entre el qual es pot identificar el recull d'Apianus (per a bona part dels falsos que reporta) i el *Libro del Rey* per a 92* i 201*.

Jacopo Strada, en la síl·loge hispànica que publicà el 1575, utilitza, com una de les seves fonts principals, la tradició provinent d'Ocampo (els textos de la qual es concentren a les p. 149-176). És indubtable que segueix el format del recull original perdut del cronista, però no tenim proves definitives si depèn directament d'ell o ho fa a través del *Libro de Ocampo*, ja que Strada va tenir també accés a altres tradicions i presenta un gran nombre d'errors individuals que sovint distorsionen el text. Tot i aquesta dificultat, la comparació del *Libro de Ocampo* amb l'*Anonymus Taurinensis*

²⁸⁶ Carta de 8-12-1569 dirigida al Dr. Bartolomé Frías de Albornoz (Londres, BL, ms. Egerton 561, f. 6r-v; cf. SÁNCHEZ CANTÓN 1935, p. 280). Franco fa referència a *CIL* II 3377 i 3367.

²⁸⁷ Mòdena, Biblioteca Estense, ms. Estero 111, p. 1. Cf. GIMENO 1995, p. 106; SGHEDONI 1999, p. 130.

²⁸⁸ La relació d'inscripcions (sense edició textual) es troba a GIMENO 1997, p. 209-216. Al final del f. 307, el copista indica: «Aquí se acaban las piedras halladas en Tarragona y otras partes que por no saber donde, va asi y con algun faltas de letras. Comiençan otras [piedras] de diversas partes de España sacadas de un libro del Rey Philippe como aqui van».

²⁸⁹ A tall d'exemple, comparem «Serg.» respecte «S++» (40*), o «ditionem» respecte «d[atramenti macula]onem» (427*).

²⁹⁰ Cf. GONZÁLEZ GERMAIN – CARBONELL 2010. El seu caràcter original queda demostrat per una anotació en la seva altra síl·loge, on trobem la següent nota al marge de *CIL* II 4332: «hanc inscriptionem legit deligentius transcriptam alibi fol. 144». En efecte, al f. 144 del ms. 9644 retrobem aquest mateix epígraf.

ens aporta algunes evidències que el recull derivaria de la còpia realitzada per Honorato Juan: l'existència d'alguns errors conjuntius,²⁹¹ la còpia del que podrien ser innovacions d'Honorato Juan²⁹² i l'absència d'alguns epígrafs (com els falsos 448*, 450* i 451*) reportats per l'*Anonymus Taurinensis*, però que no apareixen al *Libro de Ocampo*. Un estudi definitiu ens hauria de permetre en la seqüència de manuscrits; de moment, doncs, hem optat, per prudència, per no considerar el testimoni de Strada com a simple *codex descriptus* del *Libro de Ocampo*. Pel que fa a les altres tradicions que Strada va conèixer, podem assenyalar l'imprès d'Apianus i Amantius i un recull de la Tarraconense (proper a l'*Antiquus β*) amb algunes inscripcions que només havien aparegut en Francesc Vicent i en Carbonell.

Per últim, un altre humanista que va tenir accés al material d'Ocampo va ser el botànic **Carolus Clusius**, de la síl·loge del qual només hem conservat una mínima part que no conté falsos de la tradició d'Ocampo. No obstant això, a través de la informació que va furnir a Smetius i al cartògraf Abraham Ortelius, sabem que va haver de copiar diversos falsos coneguts únicament dins d'aquesta tradició.²⁹³

Ja al s. XVII, i per tant fora del període cronològic que estudiem, hi ha almenys dos testimonis provinents d'Ocampo que val la pena esmentar. El primer és el de **João Baptista Lavanha** (del que coneixem una còpia conservada a Leiden, Bibl. der Rijksuniversiteit, ms. Voss. G. G. F. 8),²⁹⁴ que va copiar material de Zurita en la seva estada a Espanya el 1610-1611. La presència d'alguns textos (com els falsos 448* i 451*) de la tradició d'Ocampo però que no apareixen al *codex Valentinus* permet inferir que Lavanha va poder copiar el manuscrit autògraf d'Ocampo, que es trobava encara entre els papers que havien pertangut a Zurita. El recull de Lavanha fou després copiat per Lucas Torrius (BL, ms. Sloane 3524) i a través d'aquest hi accedí Giovanni Battista Doni (BAV, ms. Vat. Lat. 7113). Hübner va confondre aquest darrer manuscrit amb l'autògraf de Zurita, i li va concedir una importància en la tradició que ara sabem que no té.

²⁹¹ A 40*, respecte de la lliçó «++r» del *Libro de Ocampo* (cf. «Ser.» a l'*Anonymus Taurinensis*), Strada presenta «+++». A 260*, l'addició de «et» (omès al *Libro del Rey*, l'*Anonymus Taurinensis* i Morales) i sobretot la lliçó «exil.» (respecte de «exclus.», «excl.» i «excluso» dels testimonis anteriors) semblen ser errors conjuntius. Cal assenyalar, però, que Strada és capaç de reportar correctament lliçons com «ditionem», davant el text il·legible del *Libro de Ocampo* «d[atramenti macula]onem» (427*; cf. «d+++onem» al *Metellus* 1).

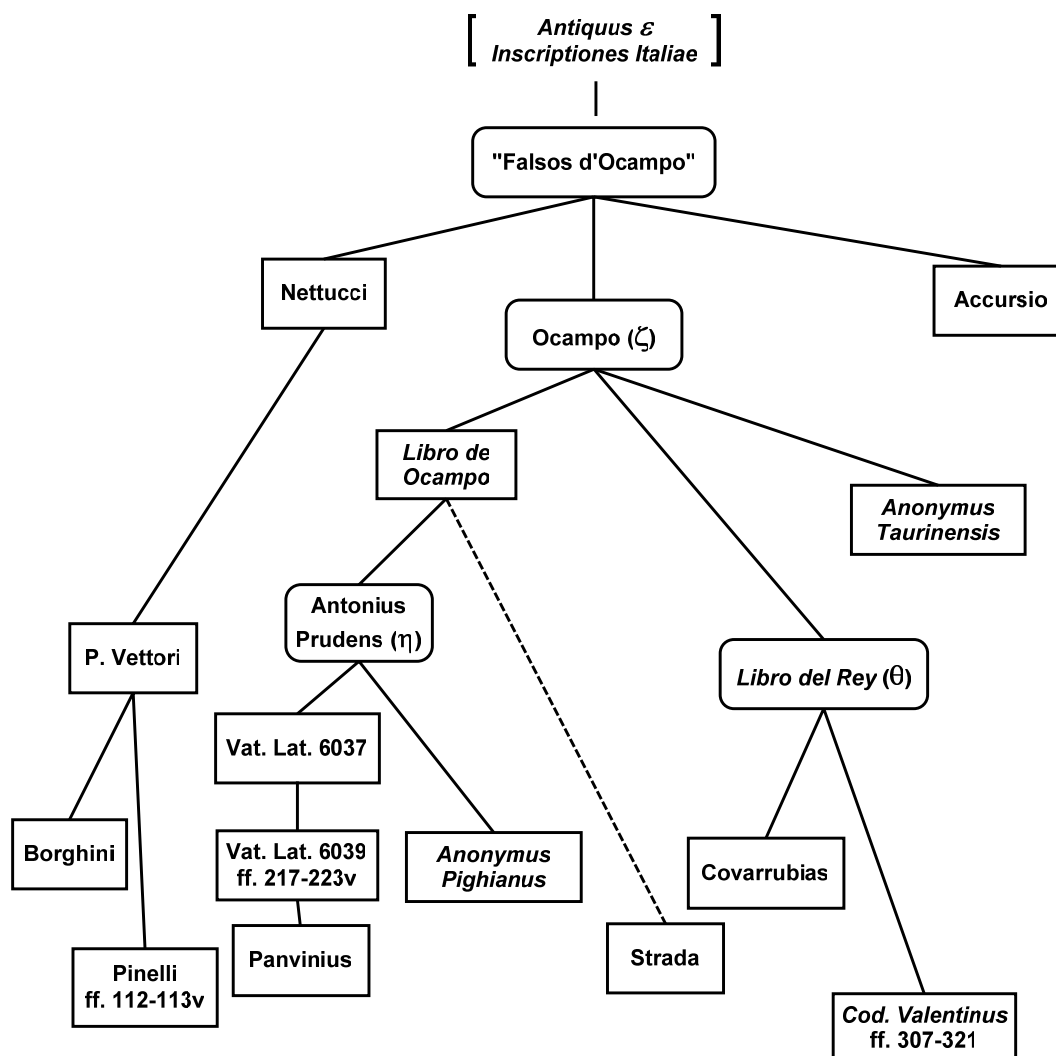
²⁹² Així, l'*exemplum* de 84* de Strada combina les lliçons d'Ocampo amb altres d'independents, que Honorato Juan ha copiat al marge del *Libro de Ocampo*. A més, Strada presenta una lliçó d'Honorato al marge de 80* («al. quem omnia quorum tederet amissa iam libertate Romane intueretur») com a inscripció independent. Igualment, la nota de Strada que acompanya 97* («fordam, id est, praegnans, Varro *De lingua Latina*, 'bos forda, quia fert in ventre'») és sospitosament semblant a la d'Honorato Juan («[sc. fordam] i(dest) praegnantem, Var(ro) *De ling(ua) Lat(ina)* [- -] 'bos forda quae fert in ventre'»). Totes les anotacions marginals són absents tant a l'*Anonymus Taurinensis* com en els manuscrits del s. XVII que creiem que també provindrien, a través de Zurita, de l'original d'Ocampo.

²⁹³ De les notícies d'Ortelius es pot assegurar el coneixement, com a mínim, de 67*, 135*, 268*, 274*, 352* i 426* (vegeu-ne els respectius comentaris). A més, Smetius li atribueix el fals 443*.

²⁹⁴ Cf. GUZMÁN ALMAGRO 2007 i supra, p. 89.

El segon testimoni que volem mencionar és el manuscrit (conegut com a *Cattaneus*) de **Pedro Díaz de Rivas**,²⁹⁵ segons les seves pròpies paraules, hauria utilitzat com a fonts dues obres de Franco, avui perdudes: un «libro pequeño», redactat a partir del *Libro del Rey* (tal com es dedueix de la nota que hem citat prèviament), i un altre «libro grande». Malgrat això, hem notat algunes coincidències amb errors que trobem en Strada,²⁹⁶ cosa que ens fa pensar que almenys una part del material no derivaria d'Honorato, i que, per tant, o bé Díaz de Rivas o bé Franco no haurien estat del tot sincers a l'hora de citar les seves fonts.

Segons la nostra anàlisi, l'esquema que proposem per a tota la tradició d'Ocampo és el següent:²⁹⁷

²⁹⁵ Mòdena, Bibl. Estense, ms. Estero 111. Vid. DONATI, Angela, «Una silloge manoscritta di iscrizioni romane della Spagna del XVII secolo: breve notizia», dins ÉTIENNE 1984, p. 58-60; GIMENO 1995, p. 106-120; SGHEDONI 1999.

²⁹⁶ P. ex., «fulgetae» i «pecando» en lloc de «fulgetrae» i «pacando» (202*) i «tr. p. III» en lloc de «tr. p. III» (452*).

²⁹⁷ Assenyallem els testimonis perduts amb un rectangle amb els vèrtexs arrodonits, i els subarquètips amb una circumferència i una sigla grega, que és consecutiva i és la que emprem a l'edició crítica. Les dependències menys segures, per a les quals cal un ulterior estudi, les assenyallem en línies discontinües.

3.7. Humanistes de la segona meitat del s. XVI

Durant la segona meitat del s. XVI, el contacte directe entre els humanistes que es dediquen a l'epigrafia es multiplica.²⁹⁸ A conseqüència d'això, observem un creixement exponencial de la 'contaminació' present als reculls epigràfics, com a resultat de la fusió de síl·loges antigues amb d'altres de més recents, de la recepció de *schedae* epigràfiques per contacte epistolar (que s'integren a un *corpus* major amb una tradició del tot independent), de l'autòpsia directa de les inscripcions, de la comprovació dels textos difosos en les obres impreses... Tot això limita encara més les possibilitats de traçar línies de difusió segures, malgrat que el material continua transmetent-se, en la seva immensa majoria, d'un recull a un altre. En aquest sentit, Hübner ja no va proposar per a aquest període cap arquètip com l'*Antiquissimus* o l'*Antiquus*, i el nombre de subarquètips detectats fins ara és força reduït. Malgrat la dificultat d'arribar a conclusions sòlides en l'estat actual de la recerca (sobretot en àmbit hispànic), plantegem a continuació alguns dels conjunts que presenten de forma més incontestable una relació de dependència entre ells, i que afecten més directament les inscripcions falses que editem.

Un subarquètip per a Nettucci (μ)

Hi ha indicis per postular l'existència d'un subarquètip comú d'on procedirien, d'una banda, el recull de Nettucci, i de l'altra, tot un conjunt de síl·loges de la segona meitat del s. XVI: la de Mariano Vettori, bisbe de Rieti, posseïda per Aldo Manuzio (BAV, ms. 5237, ff. 263-265); la de Lantelme de Romieu; la del manuscrit posseït per Gian Vincenzo Pinelli (ff. 126-128), i la síl·loge impresa de Georg Fabricius (*Roma. Antiquitatum libri II*, 1560, i l'edició pòstuma ampliada de 1587).

Els falsos que atribuïm a aquest subarquètip són els següents:

N. CIL	Nett.	M. Vett.	Rom.	Pinelli	Fabricius	
					1560	1587
20*	X		X	X		X
21*	X	X	X	X	X	X
40*	X	X	X	X	X	X
51*	X	(X) ²⁹⁹	X	X		X
164*	X	X	X			X
220*	X	X	X			
237*	X	X	X			
238*	X	X	X			
278*	X	X	X			

²⁹⁸ Per a l'estudi de l'epigrafia en aquest període, vid. molt especialment STENHOUSE 2005.

²⁹⁹ Cf. supra, p. 72 n. 149.

344*	X	X	X	X		X
354*	X	X	X			
79*		X	X	X		
80*		X	X			
81*		X				
84*		X	X	X	X	X
149*		X	X		[X] ³⁰⁰	[X]
224*			X			
231*		X				
232*			X			
363*		X			[X]	[X]
385*			X			
410*		X	X			[X]

Com es pot observar, aquestes quatre síl·loges reporten (totalment o de forma parcial) les inscripcions de Nettucci, incloses les que no són presents en Ocampo (237*, 238* i 354*). A més, quan aquests dos autors presenten versions diferents, segueixen sempre les de l'italià. La presència d'alguns errors conjuntius assegura l'existència d'un subarquètip comú (μ), en la mesura que no permet suposar que la versió d'Ocampo sigui sempre resultat d'una interpolació.³⁰¹ El grup reporta un conjunt de falsos que no són presents en Nettucci i, a més, s'aparta en alguna ocasió de les lliçons que aquest reporta.³⁰²

Igualment, les quatre síl·loges presenten clares concomitàncies amb l'*Antiquus* ϵ , de manera que tots els falsos absents a Nettucci, amb l'excepció de 84*, ja formaven part d'aquest subarquètip, amb alguns textos de poca difusió com la versió *altera* de 278d*. No obstant això, cal descartar que el material d'aquest grup sigui la suma de Nettucci i de l'*Antiquus* ϵ ; en efecte, a més de la presència ja esmentada de 84*, les versions de 79* i de 80* coincideixen amb les d'Ocampo i no amb les de l'*Antiquus*.³⁰³ Així doncs, tot sembla indicar que la proximitat d'aquest grup amb l'*Antiquus* ϵ prové del fet que els falsos d'Ocampo depenen, en última instància, d'aquest mateix arquètip.

És evident, amb tot, que aquests testimonis presenten una major similitud amb l'*Antiquus* que no pas el *Libro de Ocampo*, on ja no trobem la versió *altera* de 278d*, molts textos han estat interpolats i apareixen per primer cop desenes de nous falsos.

³⁰⁰ Indiquem entre claudàtors els falsos provinents d'una font independent (vid. infra, p. 131 n. 308).

³⁰¹ Presentem els més significatius: «bello Viriatino» (en lloc de «Servio Galba (...) adsculpi») i omisió de «e Lusitania» i «ex testamento» (40*); «libertatisque» (en lloc de «liberalitatisque», 51*), i «conditum» (en lloc de «structum», 164*). Per a l'últim cas tenim els testimonis de l'*Antiquissimus* i l'*Antiquus*, que demostren que «structum» era la lliçó original.

³⁰² No hem detectat errors separatiu determinants. Algunes diferències són «reliquias» (en lloc de «relliquias», 164*), «Kl.» (en lloc de «Cal.», 237* i 238*) i «sequantor» i «qoae» (en lloc de «sequantor» i «quae», 354*). A més, no reporten les variants arcaitzants de Nettucci a 21* i 220*. Si hagués estat una innovació de Nettucci (potser seguint el model de 354*), indicaria que els altres autors van accedir als falsos de forma independent; tanmateix, també és possible que aquests simplement hagin normalitzat la fonètica del text.

³⁰³ El subarquètip μ i la tradició d'Ocampo presenten, respecte dels testimonis de l'*Antiquus* ϵ , «labente» (en lloc de «labente iam»), «luce invisa» (en lloc de «invisa luce») i «cippum» (en lloc de «cypum»).

No podem oferir encara una hipòtesi de solució convincent per a aquest problema, però una possible interpretació (que de moment no pot passar de la simple especulació) seria considerar que el recull al qual hauria tingut accés Ocampo hagués estat el resultat d'un procés dilatat en el temps de manipulació, fabricació i cerca d'inscripcions, del qual el subarquètip μ seria una versió més primerenca.

El recull de **Mariano Vettori**, de tres folis, està format únicament per epígrafs hispànics, disset de falsos i dos d'autèntics (*CIL* II 4315 i 4332). Per la seva banda, **Romieu** reporta una llarga llista d'inscripcions de la Gàlia, Hispània i Itàlia, amb una alta presència de falsos i alguns textos provinents d'obres impreses.³⁰⁴ Malgrat aquestes diferències de caire formal, els dos reculls presenten, pel que fa als falsos hispànics, un gran nombre d'errors conjuntius.³⁰⁵ El fet que en les dues síl·loges apareguin igualment errors separatius entre ells permet d'assegurar que deriven d'un subarquètip comú (ξ).³⁰⁶

Quant als impresos de **Fabricius**, cal tenir en compte, en primer lloc, que reporta un nombre important de falsos hispànics que no coincideixen amb els dels altres tres testimonis³⁰⁷ (a més de molts altres de fora de la Península), cosa que evidencia que va utilitzar altres fonts (per als falsos hispànics, el recull de Mameranus i l'imprès d'Apianus).³⁰⁸ En segon lloc, de les inscripcions que provenen d'aquest subarquètip, algunes presenten un text clarament manipulat (51*, 84* i 344).³⁰⁹ La nostra hipòtesi és que algú (que citem amb la sigla π) va tenir accés al material d'aquest subarquètip i va modificar conscientment alguns dels seus falsos, tendint sempre a l'ampliació del text.

El manuscrit de **Pinelli**, com hem dit en parlar de Nettucci, presentava als ff. 112-113v el material epigràfic del florentí, a través del manuscrit de Piero Vettori. Als ff. 126-128, en canvi, una mà diferent reporta un conjunt format únicament per nou falsos hispànics i clarament en relació amb la versió d'aquest conjunt que va conèixer Fabricius (π). En efecte, hi són presents les tres inscripcions interpolades d'aquest, però a més hi apareix un altre text alterat amb el mateix procediment (79*). Igualment, trobem dos falsos hispànics d'escassíssima difusió com són 102* i 259*, per als quals

³⁰⁴ Entre els falsos hispànics, el text 30* prové del recull d'Apianus i Amantius.

³⁰⁵ Per exemple, «restitutum» (en lloc de «destitutum») i ommissió de «miserabiliter» (410*); addició de «suo» (79*), i «dedi» en lloc de «dedit» (80*).

³⁰⁶ La mateixa presència d'inscripcions que només apareixen en un dels dos reculls actua com a error separatiu; a més, però, assenyalem per a Romieu l'ommissió de «ego» (79*) i «saltemque» en lloc de «Salioque» (237*), i, per a Mariano Vettori, l'ommissió de «potuere» (84*).

³⁰⁷ A part dels falsos més antics, recull 52*, 102*, 106*, 107*, 139a*, 200*, 259* i 364*.

³⁰⁸ De Mameranus (cf. supra, p. 119) provindrien 106*, 107* i 139a*, i d'Apianus (cf. supra, p. 109-110) 149*, 363*, 364*, 383* i 410*. Els falsos 52*, 200* i 370*, tots ells també adscrits a altres indrets extrapeninsulars, procedirien de reculls itàlics. Per a 102* i 259*, sembla ser un dels primers testimonis, juntament amb el manuscrit de Pinelli.

³⁰⁹ Els falsos no interpolats que provenen del mateix origen són 20*, 21*, 40* i 164*.

Fabricius (1587) era el primer testimoni (i que només reapareixeran, en tot el s. XVI, en Occo).³¹⁰ D'altra banda, podem afirmar que els testimonis de Pinelli i Fabricius no depenen directament entre ells, ja que en Pinelli trobem errors que Fabricius no comet³¹¹ i aquest últim no conté la versió manipulada de 79*.³¹²

Una de les inscripcions que trobem al manuscrit de Pinelli és el text 40*, on apareix en la versió exacta amb què **Bartolomeo Marliani** l'havia publicat a la seva *Topographia antiquae Romae* de 1534. Aquesta versió reproduïx tots els errors conjuntius propis del subarquètip μ , però, a més, incorpora constants alteracions del text, a través del mateix mètode d'*amplificatio* que trobàvem en les interpolacions de Fabricius i Pinelli. El fet que el mateix text reaparegui en Pinelli podria ser un indicatiu que aquesta versió no és sinó un altre dels textos interpolats del subconjunt π .³¹³ Si fos així, l'autor d'aquestes manipulacions hauria de passar a ser datat *ante* 1534.

L'anònim BNE ms. 5973 i Antonio Agustín

L'anònim conegut per Hübner com a 'Docampo' (BNE ms. 5973) conté un recull força original per l'alta presència d'inscripcions llatines modernes i de textos epigramàtics. Pel que fa a l'epigrafia clàssica, trobem textos provinents d'Espanya, Itàlia, Alemanya, Àustria, Hongria i Dalmàcia. Això ha fet que s'hagi proposat com a autor del recull un humanista centroeuropeu que hauria visitat la Península,³¹⁴ però una anàlisi més minuciosa de l'origen dels epígrafs només permet de detectar indicis d'autòpsies independents en la secció hispànica. Així, la major part dels epígrafs extrahispànics prové de la tradició indirecta, com per exemple la sil·loge manuscrita de Ramberti per als ff. 118-130 i 143-150 (cf. f. 118: «monumenta in Ungaria reperta ex codice Venetorum legati»),³¹⁵ però, sobretot, d'obres impreses, entre les quals hem identificat el recull d'Apianus i Amantius per als ff. 154v-158v; el de Peutinger per als ff. 159-171 (*Inscriptiones vetustae Roman. et earum fragmenta in Augusta Vindelicorum et eius diocesi*, Mainz, 1520); el de Francesco Albertini per als ff. 72-106v (*Opusculum de mirabilibus novae et veteris urbis Romae*, Roma, 1510), i el de Johann Huttich per

³¹⁰ Això obre la possibilitat que el responsable de les interpolacions (π) hagi estat també l'autor dels dos falsos, que presenten clares reminiscències de les falsificacions d'Ocampo.

³¹¹ A més d'errors de menys importància, destaquem l'omissió de «omni» que trobem en el text de Fabricius («omni tempore», 51*), que recrea el «semper» del subarquètip de Nettucci.

³¹² A més, la hipòtesi que Pinelli hagués copiat l'imprès del 1587 suposaria inferir que va ser capaç d'aïllar únicament els epígrafs falsos del conjunt total, ja que aquests es troben dispersos al llarg de la seva obra.

³¹³ Respecte al subarquètip de Nettucci (que ja reporta nombroses addicions respecte a Ocampo: «P. Favonii», «hinc», «iussu meo», «urbano», «unam» i «bello Viriatino»), Marliani i Pinelli afegeixen «e me et Quintia Fabia coniuge mea ortos» i «puri». L'addició de «in quo velim (...) voluntatem testaroris», provinent de 21*, podria ser obra de Marliani o de la seva font. Cal assenyalar que Marliani i Pinelli no reporten la variant «oboriantur».

³¹⁴ WIEGELS 2001, p. 86.

³¹⁵ Així ho proposava HÜBNER (*CIL* II, p. IX), i ho va afirmar MOMMSEN (*CIL* III, p. 153).

als ff. 150v-153 (*Collectanea antiquitatum in urbe atque agro Moguntino repertarum*, Mainz, 1520).³¹⁶

Quant a l'epigrafia hispànica, com hem avançat, trobem inscripcions autèntiques provinents d'autòpsies directes (o, com a mínim, independents de la resta de testimonis que coneixem). Ara bé, la presència d'alguns falsos de tradició manuscrita demostra que el seu autor també va accedir a reculls anteriors. En aquest sentit, hem assenyalat anteriorment la dependència de Mameranus per als falsos 106* i 107*. Igualment, trobem una sèrie d'inscripcions dels voltants de Cáparra (ff. 37-42) que combina autòpsies pròpies (p. ex. *CIL* II 821, del qual és l'únic testimoni) amb textos provinents de l'*Antiquus ε*, com certifica la presència d'un bon nombre de falsos d'aquest arquetip (79*=496*, 80*, 81*, 83*, 85* i 231*). Entre aquests falsos, trobem textos de poquíssima difusió com 79*=496* (només present en Sanudo i el *cod. Filonardianus*) i alguns errors conjuntius amb els testimonis de l'*Antiquus*.³¹⁷ És interessant d'observar que fora d'aquesta secció (f. 48) trobem un altre fals de Cáparra (84*), que precisament no apareixia a l'*Antiquus ε*; això indicaria que l'autor del recull hauria accedit de forma independent a aquest text.

D'altra banda, el material hispànic d'aquest manuscrit anònim coincideix amb alguns dels textos dels *Adversaria* d'Antonio Agustín. La gran quantitat d'errors i de lliçons úniques que trobem en el manuscrit anònim permeten de detectar suficients errors conjuntius per postular aquesta dependència, però el fet que sovint Agustín només copiï els primers mots de les inscripcions falses fa més difícil d'assegurar si l'aragonès va emprar directament el manuscrit.

La relació entre els *Adversaria* i el manuscrit anònim es fa més evident en la secció d'inscripcions de Cáparra, que Agustín (f. 74v) reporta abreujada, però exactament en el mateix ordre i amb els mateixos errors que al ms. 5973: 83*, 81*, *CIL* II 825, 80*, 85*, 4657, 231* i 813.³¹⁸ A més, al f. 74 trobem seguits els falsos 84* i 15*, que creiem que tindrien el mateix origen.³¹⁹ No hi ha dubte que altres inscripcions autèntiques dels *Adversaria* procedeixen d'aquesta mateixa font,³²⁰ i igualment hi ha

³¹⁶ A més, trobem altres impresos emprats de forma esporàdica, com per exemple el *De aspiratione* (Napoli, 1481) de Giovanni Gioviano Pontano per al f. 142r-v i el *Memorabilium liber* (Veneza, 1550) de Gaudenzio Merula per als ff. 17v-18v.

³¹⁷ Alguns errors conjuntius amb Sanudo o *Filonardianus*: add. de «iam»; «invisa luce» i «cypum» (80*).

³¹⁸ A 81*, «Macrina», «Occellia», «quae» (en lloc de «quem») i «partim cum Occella»; a *CIL* II 825, Agustín reporta la variant errònia «Elarus», que corregeix *supra lineam* en «Clarus»; a 85*, «Senpronio»; a *CIL* II 4657, omissió de «imp. III p. p.» (respecte del text reportat per l'*Antiquus ε*; cf. infra, p. 371 n. 864).

³¹⁹ L'inici de 84* amb els mots «immortali / famae / quem vides (...)» sembla ser una innovació del manuscrit anònim, que només retrobem en Agustín i al Metellus 2 (que, com defensem a continuació, també provindria de la mateixa font).

³²⁰ Per exemple, *CIL* II 2020, on tant Agustín (f. 74) com el ms. 5973 (f. 71v) ometen «f.» en la indicació del patronímic, error que corregeix Agustín *supra lineam*.

indicis que Agustín l'hauria feta servir per corregir, en un segon moment, inscripcions que procedien d'una altra tradició.³²¹

No hi ha dubte, però, que Agustín va emprar altres fonts per a la redacció del seu recull. És segur que va utilitzar una versió de l'*Antiquus β* (és el primer testimoni del s. XVI que reporta els quatre falsos monetals 385*-388*), probablement el manuscrit de Francesc Vicent (conservat entre els papers de Pons d'Icart). També sembla que hi va haver transmissió de material amb Franco, d'on procedirien 139a* i 145*. Per últim, en els *Diálogos* demostra conèixer la major part d'obres impreses amb falsos hispànics: les d'Apianus, Mazochius, Ocampo, Morales, les *Explicationes* de P. Vettori i l'*Orthographiae ratio* de Manuzio.

D'aquest grup d'inscripcions comunes a Agustín i l'anònim ms. 5973 que sembla entroncar amb l'*Antiquus ε*, també podria procedir una brevíssima secció de la síl·loge de **Jean Matal**, provinent «ex cuiusdam studiosi libro» (BAV, ms. Vat. Lat. 6039, f. 216) i formada únicament per dos falsos (83* i 84*) i una inscripció autèntica (CIL II 2628). Malgrat la dificultat d'arribar a conclusions definitives amb únicament tres textos, sembla que la versió d'aquests coincideix amb la que reporta l'anònim mencionat.³²² La cronologia del manuscrit de Matal (ca. 1546-1547) dificulta la identificació de l'obra del *quidam studiosus* amb el manuscrit anònim, ja que en aquest darrer trobem algun epígraf modern de fins a 1552 (f. 3) i trobem esmentades ocasionalment obres del 1550 i del 1561.³²³ Ara bé, a falta d'un estudi complet que ho certifiqui, no es pot descartar que el manuscrit BNE 5973 ja estigués format a la dècada dels quaranta i que, posteriorment, s'hi continuessin realitzant correccions i addicions fins a la dècada dels seixanta.

La síl·loge d'Alfonso Tavera

El recull d'**Alfonso Tavera** (nom que utilitzem per designar tot el subconjunt, malgrat que el personatge, altrament desconegut, hauria pogut ser només el transmissor últim del material) ens és conegut bàsicament per la breu secció que Jean

³²¹ Així, al f. 72v, Agustín transcriu correctament la lliçó «cuique» (CIL II 2023), i anota al marge «al(ias) cun», que coincideix amb la versió del ms. 5973 (f. 54v); igualment, Agustín reporta al f. 74v «et cenis» (CIL II 1046; Hübner edita «ei cenis» i Mommsen proposa «ex cenis»), i al marge reporta «al(ias) ss. impensis», que és una interpretació del text de BNE ms. 5973 f. 111v: «ss. iⁿpenis» (*sic*); per al text d'aquesta inscripció en relació al ms. 5973, vid. STYLOW, Armin; GIMENO, Helena, «Remissis cenis publicis: las reglas del juego del evergetismo. A propósito del CIL II 1046 con un apéndice sobre CIL VIII 11058», *Faventia* 23:2 (2001), p. 97-109 (AE 2001, 1184); CANTO, Alicia, «Las reglas del juego de la citación científica. A propósito de remissis cenis publicis, sacerdotiae iuniores, Silvano, CIL II², y las matres sacrorum de Cartago», *Faventia* 25:1 (2003), p. 155-175; HEP 11, 2001, 453.

³²² Els errors conjuntius més evidents es troben al fals 84*: addició de «immortali fammae», «Caminius» (en lloc de «Cominius») i «Gnei Ponpei» (que Matal normalitza *supra lineam* en «Cnei Pompei»). La localització de CIL II 2628 que dona Matal («Senticae vulgo Çamora, mediam urbem interrumpente vetusto muro») sembla correspondre a la del manuscrit anònim (f. 26): «Sentiacae nunc Çamora in vetusto muro qui mediam urbem irrumpit».

³²³ Es tracta del *Memorabilium liber* (Veneza, 1550) de Gaudenzio Merula (ff. 17v i 18v) i de la *Chorographia de alguns lugares que stam em hum caminho* (Coimbra, 1561) de Gaspar Barreiros (citada *in margine* als ff. 11, 12 i 16).

Matal li atribueix al mencionat BAV, ms. Vat. Lat. 6039, ff. 213-215, on trobem un nombre destacable de falsos (164*, 278*, 443*, 444* i 448*-452*). Els epígrafs d'aquesta síl·loge, però, no són tots els que composaven el document original que Tavera li hauria tramès. En efecte, primerament val a dir que els ff. 213-215 són autògrafs de Matal i, segonament, que ell mateix ens indica que va usar l'original per corregir el conjunt d'inscripcions –provinents de Joan Hermengol– que ocupa els folis immediatament anteriors (ibid. ff. 206-211v).³²⁴ Com que les inscripcions de les dues seccions no són coincidents, és obvi que el nombre total de textos que contenia el recull originari de Tavera era superior a les que Matal reporta a la secció que li dedica, sense que puguem deduir res més quant al nombre i a les variants textuais de cada epígraf.

Existeix un altre testimoni que creiem que també procedeix de l'eventual conjunt original de Tavera, la secció hispànica de l'anònim **ms. Barb. Lat. 1871** de la BAV (f. 1r-v), on trobem els falsos 278*, 397*, 445* i 450*. La seva estreta relació amb la secció esmentada anteriorment del manuscrit matalià es pot assegurar per la presència d'algun fals tan poc difós com 450* i perquè hi trobem, com succeïa al recull anterior, la inscripció *CIL* II 3361 recollida erròniament com un dels textos dels toros de Guisando. De cap manera no pot tractar-se d'una simple còpia del ms. Vat. Lat. 6039, ja que conté inscripcions que aquest no presenta (com 445*), així com alguns textos (p. ex., 397*) que Matal copia en la secció d'Hermengol i corregeix al marge amb la versió del recull de Tavera.

La col·lació dels dos testimonis ens ha permès de fer una reconstrucció de la síl·loge original més precisa que la que realitzà Hübner i que recolliria dues tradicions diferents, una que entronca amb el *Libro de Ocampo* i una altra que ho fa directament amb l'*Antiquus* ε. La hipòtesi més versemblant és que Tavera mateix hauria estat el responsable d'integrar aquestes dues tradicions, a partir de dues fonts diverses, a diferència del que hem postulat que succeeix en el cas del subarquètip μ.³²⁵

Si bé el lligam amb la tradició d'Ocampo és evident –ja que alguns falsos de Tavera i algunes inscripcions tarragonines interpolades pel mateix autor dels falsos (*CIL* II 4147, 4224, 4332) apareixen per primera vegada en el *Libro de Ocampo*– s'ha de descartar, però, que la síl·loge original de Tavera sigui còpia directa del *Libro de*

³²⁴ Cf. BAV, ms. Vat. Lat. 6039, f. 206: «emendavi fere omnes ex codice Taveræ, multis tamen locis falsissimo. Inde autem licet conicere non ipsum Hermangolium sed alterum [?] e saxis sumpsisse».

³²⁵ Hi ha indicis, de fet, que el resultat final del recull de Tavera és producte de la comparació d'ambdós reculls. Així, al ms. Vat. Lat. 1871 trobem reproduïda la seqüència del ms. de Sanudo *CIL* II 4147, 4332 i 4174 (ms. Ver. f. 175r-v), però en la versió interpolada del *Libro de Ocampo* i amb la substitució de *CIL* II 4174 per 397* (fals clarament modelat sobre aquesta inscripció). Això, de fet, és el que explica que el text de Tavera per a 397* incorpori alguna variant que només trobem en la tradició de la inscripció autèntica (p. ex., «me legendo» en lloc de «nisi legendo»).

Ocampo mateix (com sí succeïa en la secció del manuscrit de Matal atribuïda a *M. Antonius Prudens*), ja que presenta alguns textos (com 448* i 450*) que són absents en la còpia realitzada per Honorato Juan. Això ens duu a afirmar que el recull de Tavera entronca o bé amb la síl·loge autògrafa d'Ocampo o bé amb algun recull encara anterior.³²⁶

Per una altra banda, de la tradició de l'*Antiquus ε* provindria la versió *altera* de 278d* (que trobem en Sanudo, *Filonardianus*, Manuzio i Romieu), així com tot el f. 215 del Vat. Lat. 6039, on apareix la mateixa seqüència d'inscripcions de Sanudo: 278*, *CIL* II 3361, 2111, 2109, 2105 (omesa per Matal), 3372, 3367 i 3377. Aquesta successió, a més, podria explicar la inclusió de *CIL* II 3361 entre els toros de Guisando, perquè, a més d'aparèixer de forma contigua, Sanudo finalitza la còpia dels toros amb el comentari «in quarto tauro et aliae erant l(itte)rae q(uae) non poterant legi ob vetustatem», i copia l'epígraf següent sense cap localització ni solució de continuïtat.

Finalment, l'única inscripció en què el text no correspon a cap d'aquestes dues tradicions és 164*, on es registren les variants de Nettucci. Ara bé, Piero Vettori havia publicat el 1542 la inscripció amb aquest text (com Matal mateix anota al f. 213), així que és més que probable que es tracti d'un simple cas de *contaminatio*. De ser així, d'altra banda, la publicació de l'obra de Vettori determinaria el *terminus post quem* de la confecció del conjunt.

Ambrosio de Morales

Morales és un dels personatges més difícils de situar dins de l'esquema general de la difusió epigràfica, ja que va fer ús d'un gran nombre de fonts epigràfiques diferents: en la seva obra cita diversos llibres impresos,³²⁷ però, a més, els seus contactes amb la resta d'humanistes espanyols asseguren que també va accedir a diversos reculls manuscrits. Un exemple d'intercanvi epigràfic epistolar, en què Morales seria l'emissor, el tenim testimoniats en la breu síl·loge conservada a la RAH, 2-ms. 23 (ff. 3-14v).

A la complexitat que suposa l'ús de tantes fonts, cal afegir una altra qüestió que dificulta la comparació de les seves lliçons amb les de la resta de reculls: Morales és el

³²⁶ La utilització d'una font provinent de l'*Antiquus ε*, tal com defensem a continuació, fa molt difícil de destriar errors separatius comesos en la tradició d'Ocampo de possibles innovacions de Tavera producte de la comparació amb la font de l'*Antiquus*. Ara bé, el fet que totes les inscripcions que reporta es trobin a la tradició d'Ocampo (els falsos 448* i 450* apareixen a la síl·loge de Baptista Lavanha, que presumiblement va copiar el recull autògraf del cronista) fa més versemblant la possibilitat que Tavera accedís a la síl·loge d'Ocampo.

³²⁷ Només per a les inscripcions falses cita Apianus (1534), Philandrier (1544), Resende (1553), Sigonio (1556), Panvinio (1558), Manuzio (1566) i Pons d'Icart (1572).

primer que de manera sistemàtica va publicar la traducció de cadascun dels textos llatins que va editar, la qual cosa el va obligar a interpretar-los acuradament i, per tant, sempre que la versió llatina de què disposava no tenia prou sentit, es va sentir constret a corregir-la. Això fa que moltes de les variants que dóna respecte de la tradició anterior no siguin fruit de lliçons pròpies o contrastades amb els manuscrits, sinó de correccions que va considerar necessàries.

Segons la nostra opinió, Morales hauria tingut accés, com a mínim, a dos reculls diferents dins de la tradició d'Ocampo: un independent del *Libro de Ocampo* i un altre provinent d'aquest. Pel que fa a aquesta última font, Morales mateix ja afirma a la introducció de la seva *Coronica* haver tingut accés directe a apunts d'Ocampo i, segons Fernández Franco, va tenir entre mans el *Libro del Rey* d'Honorato Juan.³²⁸ D'aquí procediria, per exemple, el fals 372*, que no es transmet abans d'aquesta síl·loge. Igualment, la majoria dels epígrafs espuris que reporta ja són presents al *Libro de Ocampo*³²⁹ i fins i tot alguns en reproduïxen els errors.³³⁰ Tot i així, sembla molt poc probable que les versions que presenta Morales resultin de la col·lació del *Libro del Rey* amb un altre recull extern a la tradició d'Ocampo, ja que aquesta hipòtesi implicaria que Morales hauria accedit a fonts diverses de difusió molt limitada.

Contràriament, algunes de les seves versions eviten un nombre destacable d'errors comesos per Ocampo,³³¹ no atribuïbles sempre a correccions *ope ingenii*. Una prova decisiva en aquest sentit la conformen els falsos ja reportats per Accursio, ja que aquest i Morales coincideixen en algunes versions que s'aparten totalment de les dels altres testimonis,³³² sense que hi hagi indicis de dependència directa entre ells (tant per la presència d'errors separatus com per la mateixa història del manuscrit d'Accursio). Morales, doncs, hauria tingut accés a la font mateixa que hauria conegut Ocampo i que hauria utilitzat com a base de la seva síl·loge.³³³

Constatada aquesta doble via d'accés a la tradició, és xocant llegir les fonts manuscrites que Morales cita per als seus textos falsos. La més destacada és «el libro

³²⁸ Vid. supra, p. 125-126.

³²⁹ D'entre els que no hi són presents, d'alguns en coneixem la procedència: de Resende (directament o indirecta) provenen 12*, 14*-16* i 433*. Ell mateix afirma que ha rebut 315* i 316* d'Alonso Chacón, mentre que 393* prové de Pons d'Icart. A més, també reporta 85* i 372*, i, ja sense possible relació amb Ocampo, 111*, 200* (d'origen italià), 230* i 404*.

³³⁰ A 83* trobem algunes abreviacions només presents en Ocampo («Domit.», «sequit.», etc.); a 224*, omisió de «Ro(manis)», «quos videtis» i «decernens», i desenvolupament erroni en «movit et» a partir de la lliçó d'Ocampo «mov.»; en 344* i 364*, segueix la versió d'Ocampo i s'aparta de la de l'*Antiquus*, Nettucci i el subarquètip μ .

³³¹ A 80* i 84* s'aparta de la lliçó d'Ocampo i ofereix una més propera als altres testimonis, però les notes d'Ocampo fan evident que aquest ja coneixia l'altra versió. A més, a diferència d'Ocampo, el *Libro del Rey* i Strada, no omet «semper» (51*).

³³² Accursio i Morales presenten «hic multae quae», «turmae terrae» i «parenti devovere» respecte de «heic multi qui», «+++» i «pari fide vovere» (247*), i «e vulva P. Aeliae matris extinctae resectus» respecte de «fui. Val. Q.* Ael. matre extincta refect.» (422*).

³³³ És possible que aquesta font hagués reportat el fals 85*, que apareix a l'*Antiquus* ϵ i que té una difusió molt reduïda.

de inscripciones» de Ciriaco que l'autor dóna com a font per a una vintena de falsos,³³⁴ que no apareixen agrupats en cap síl·loge anterior a la seva. Molts d'aquests textos només són presents en la tradició d'Ocampo, mentre que el fals 85* no en forma part; si hem de fer cas, doncs, de les paraules de Morales, l'únic recull que s'ajustaria a la descripció del 'llibre de Ciriaco' seria el que hauria servit també de font per al *Libro de Ocampo*. Aleshores, aquesta mateixa font hauria estat l'origen de molts altres falsos que Morales va publicar a la seva obra, sense dir que provenien de Ciriaco.

De la mateixa manera, també sorprèn que, per a alguns falsos de poca difusió, afirmi haver accedit a més d'una font, com succeeix en 269* i 426*. El fet que aquests falsos només s'hagin transmès a través d'Ocampo reforça la hipòtesi que estaria fent referència a diverses versions d'aquesta tradició. Igualment, Morales presenta algunes localitzacions que no són recollides per cap altra font; com succeïa per a les variants textuais, creiem que es tracta, més que del testimoni únic de tota una branca independent de la tradició, del resultat de deduccions pròpies, d'una banda,³³⁵ i de variants errònies del text conservat, de l'altra.³³⁶

Per acabar, hem de constatar que les obres de Morales van ser les més utilitzades i les que van gaudir d'una major influència en tota la historiografia espanyola fins a la Il·lustració. Només revisant el darrer quart del segle XVI, trobem les obres d'Antoni Viladamor, Gonzalo Argote de Molina, Amador Arraiz, Román de la Higuera i Bernardo de Brito, a més dels reculls epigràfics impresos d'Occo i Gruter. En alguns dels falsos de Fernández Franco també trobem les variants de Morales, si bé en aquest cas és possible que l'intercanvi fos a través del mateix cronista.

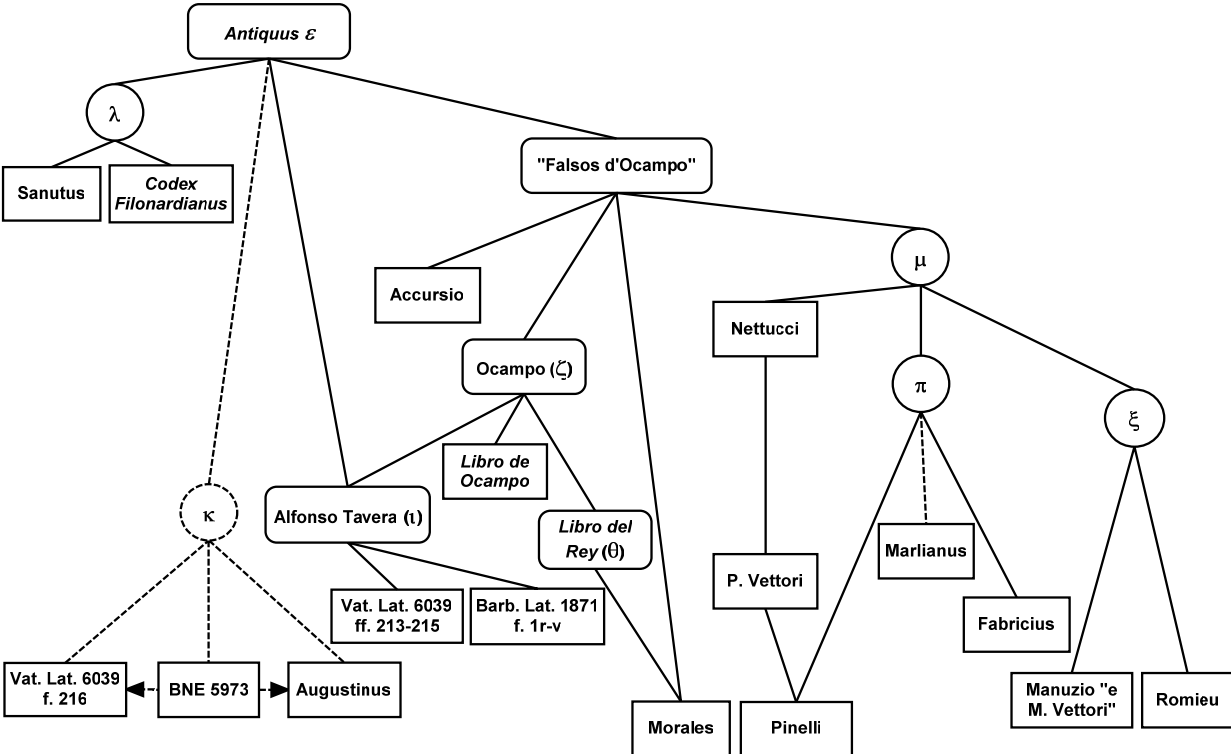
El següent esquema intenta sintetitzar les línies de difusió més importants dels principals testimonis epigràfics de la segona meitat del s. XVI, i que entronquen amb l'*Antiquus* ε i amb els falsos d'Ocampo.³³⁷

³³⁴ Són els següents: 67*, 85*, 86*, 149*, 164*, 224*, 232*-234*, 269*, 360*, 426*, 430*, 431*, 443*, 445* i 447*. A més, al f. 184 de la *Coronica* indica: «las mas son de aquellas [sc. piedras] de Cyriaco Anconitano» i copia, en ordre, 278d*, 84*, 83*, 80*, 79*, 364* i 372*. A més de les inscripcions falses, també li atribueix *CIL* II 3370 i 3377 (ja presents a l'*Antiquus*). Cf. GONZÁLEZ GERMAIN 2010, p. 80.

³³⁵ Morales situa 411* «cerca de Barcelona en un lugar que antiguamente se llamo Castro de Octaviano» per la indicació transmesa «Barcinone» i el *cognomen* «Castricus» del difunt.

³³⁶ La doble localització a Cazlona i Castelló d'Empúries de 426* prové del dubte de lectura entre «Castulonenses» «Castelonenses». Per a la localització a Vic de 247* hem ofert una hipòtesi de solució que no pot passar, tanmateix, del camp de l'especulació (cf. infra, p. 255).

³³⁷ Assenyalarem els testimonis perduts amb un rectangle amb els vèrtexs arrodonits, i els subarquètips amb una circumferència i una sigla grega, que és consecutiva i és la que emprem a l'edició crítica. Les dependències menys segures, per a les quals cal un ulterior estudi, les assenyalarem en línies discontinües.

4. EDICIÓ CRÍTICA DE LES INSCRIPCIONS FALSES D'HISPÀNIA DES DEL S. XV FINS AL 1550

4.1. Criteris d'edició

La nostra edició està constituïda per 102 inscripcions hispàniques indicades com a falses pel *CIL* II i que apareixen documentades per primera vegada entre el s. XV i el 1550, i dos epígrafs més, acceptats fins ara com a autèntics i que nosaltres considerem falsos. Val a dir, però, que, en la nostra anàlisi, de les inscripcions editades per Hübner com a *falsae vel alienae*, hem descartat les *alienae* i aquelles que considerem que no provenen d'un procés conscient de falsificació; un llistat d'aquestes, juntament amb la raó per la qual han estat descartades, es troba al final de l'edició. Igualment, aportem al final una llista de les inscripcions d'aquest període que una part de la crítica ha considerat *suspectae*, però que, o bé ens semblen autèntiques, o bé de moment no tenim prou motius per condemnar-les com a espúries.

A cada epígraf li hem assignat un número seguint l'ordre cronològic d'aparició en els reculls epigràfics; dins de cada grup que apareix en una mateixa síl·loge, hem mantingut l'ordre del *CIL*, que segueix un criteri geogràfic. Aquesta numeració pròpia és la que hem emprat per als índexs epigràfics i la que citem en claudàtors a continuació del número de *CIL* als comentaris de l'edició i a les conclusions, a fi de facilitar la seva consulta. No l'hem volgut utilitzar per a la resta del treball perquè, d'una banda, la numeració del *CIL* continua sent la més coneguda, i, de l'altra, la referència constant a falsificacions hispàniques d'època posterior ens hauria obligat a emprar dues numeracions paral·leles per a un mateix conjunt de textos.

El format de la nostra edició segueix, en la mesura del possible, l'estructura de les *schedae* del *CIL* (també pel que fa a la llengua i la nomenclatura d'autors i manuscrits), ja que és un sistema àmpliament difós en els estudis epigràfics i, a més, permet una ràpida confrontació amb l'edició del *CIL* II. El nucli de l'edició, format per les fitxes de les inscripcions, està encapçalat pel llistat de correspondències de sigles emprades (en alfabet llatí en majúscula per als manuscrits i en minúscula per a les edicions, i en alfabet grec en minúscula per als subarquètips), on s'indica igualment la cita que reben les fonts a les fitxes i la pàgina del catàleg (Capítol 2) on se'n pot trobar la referència. Igualment, l'edició incorpora al final els *indices epigraphici*. A diferència del que és norma habitual en els treballs epigràfics, no utilitzem com a referència principal de les inscripcions el *corpus* regional d'última aparició, ja que la gran majoria

d'aquests no realitza una nova edició dels textos falsos, i es limita a refer la informació de Hübner. Aquests *corpora* es troben citats a la bibliografia moderna en cada fitxa (vid. infra, punt 3).

Cada fitxa està constituïda pels elements següents:

1. *Cita i localització*. L'epígraf ve indicat pel número de la nostra edició, seguit del número de la primera edició del *CIL* II i, si s'escau, la correspondència amb la segona edició. Seguidament, s'especifica el lloc on l'epígraf hauria estat localitzat en el seu origen.

2. *Lloc de procedència*. Com ja fa el *CIL*, incloem la cita textual amb què cada autor localitza la inscripció, ja que, més enllà d'atribuir el fals a l'indret on es creuria que s'hauria trobat, és un criteri més per a l'establiment de les relacions textuais dels diferents testimonis.

3. *Fonts*. Totes les fonts que citem tenen correspondència amb el catàleg de fonts d'aquest treball (Capítol 2) i arriben, per tant, fins a l'imprès de Gruter (1603). Hem respectat, en la mesura del possible, l'ordre cronològic, i hem seguit, per a la seva cita, el model emprat en les noves edicions del *CIL* II², que oferim en les *sigla operum*. Quant a la bibliografia posterior, només reportem l'apareguda a partir de l'edició del *CIL* II (1869) i que hem considerat rellevant, ja sigui a nivell d'interpretació de la inscripció com del seu context.

4. *Text crític*. Quant a l'edició dels textos, hem optat per transcriure'ls (amb dues excepcions, els epígrafs 12 i 33) com a text literari i no segons els criteris habituals usats en epigrafia, per la qual cosa el text que establím no presenta abreviatures ni divisions de versos. Aquesta decisió s'explica perquè els falsos que ens ocupen, forjats en un estadi molt inicial de l'estudi de l'epigrafia, tenen una naturalesa més literària que no pas epigràfica: la divisió de versos (quan apareix) i les abreviatures són molt sovint aleatòries (i no són mantingudes de forma constant en la transmissió del text), les construccions literàries o jurídiques superen aquelles pròpies dels textos epigràfics, etc. Malgrat que això hagi significat desenvolupar alguns mots que mai no apareixen sencers (com «filius», «consul» o els *praenomina*), creiem que és preferible a triar cada vegada una abreviatura concreta entre les que presenten els diversos testimonis.

En alguns casos, ens han pervingut diverses versions d'un mateix fals que no poden ser explicades a través de simples errors produïts en el procés de còpia, sinó que es tracta de dues reelaboracions diferents. En aquests casos, hem optat per editar

les diverses versions en paral·lel, dividint les fonts en què apareix cada versió i fornint un aparat crític propi per a cada una.

5. *Aparat crític*. En l'aparat crític hem seguit els criteris de la crítica textual. Sempre que és possible, agrupem els diferents testimonis segons els arquètips i subarquètips que hem establert en el Capítol 3, i que són assenyalats amb una lletra grega. D'altra banda, davant de l'alt grau de *contaminatio* de les fonts humanístiques, hem conservat les variants dels *codices descripti* quan s'aparten de la versió reportada per la seva font. Hem cregut, però, que les variants de les còpies procedents d'edicions impreses no aportaven informació rellevant a nivell textual, per la qual cosa no les hem tingut en compte.

En l'aparat crític, a diferència del text que establím, anotem les variants abreujades tal com apareixen en les fonts originals. Creiem que així ens allunyem menys d'aquestes; que donem informació que pot servir per eventuais treballs amb objectius diferents als nostres, i que, en algunes ocasions, això pot ser útil per aclarir l'origen de les diverses variants del text. Les cites d'editors moderns (assenyalats amb les tres primeres lletres del seu nom), de Hübner en endavant, fan referència al desenvolupament dels mots abreujats, a no ser que s'indiqui altrament.

Tots aquests criteris, tanmateix, no han estat aplicats de manera inflexible i, en els casos d'inscripcions de gran difusió, hem reduït al màxim les variants dels *codices descripti* i els errors banals de testimonis tardans, a fi que la pròpia exhaustivitat de l'aparat crític no el fes intel·ligible.

6. *Traducció*. Per tal d'oferir una interpretació a les inscripcions, presentem la nostra traducció dels textos. Quan dues o més versions editades en paral·lel constitueixen textos gairebé independents i no simplement formes manipulades, reportem la traducció de les diverses versions.

7. *Comentari*. L'objectiu dels comentaris és el de contextualitzar la creació de cada text. Així, quan és possible, identifiquem les fonts literàries i epigràfiques que han estat utilitzades com a model i establím els paral·lels entre les diferents inscripcions falses. Igualment, assenyallem la relació entre el fals i la població (o el topònim) al qual es lliga. En els casos en què l'aparició del text ha tingut conseqüències historiogràfiques rellevants, també ho assenyallem. Per últim, quan la crítica moderna ha intentat reivindicar com a autèntica una de les inscripcions, exposem les raons que ens porten a condemnar-la. Ulteriorment, per a les dues inscripcions considerades fins ara com autèntiques i que nosaltres condemnem, adjuntem al final del comentari la imatge dels manuscrits i edicions principals en què apareixen.

4.2. *Sigla et notae*
Sigla operum

Sig.	p.		
A	ACCURSIUS, ms. 1525/29	57	Demarcación, ms. 1571
a	APIANUS 1534	57	Agreda, ms. 1578
A_a	ANONYMUS, cod. Ambrosianus, ms. saec. XVI	73	Extracto, ms. 1594
A_b	ANONYMUS BARCINONENSIS, ms. saec. XV ex.	48	Itinerario, ms. 1596
A_c	ANONYMUS CANTABRIGIENSIS, ms. saec. XV ex.	51	Memorial, ms. 1601
A_d	ADNOTATOR MAZUCH., cod. Vat. Lat. 8493, ms. 81 saec. XVI	81	
A_i	ALCIATUS, ms. saec. XVI in.	59	F_v FRANCESC VICENT, ms. saec. XV ex.
A_m	ANONYMUS, cod. Amadi, ms. saec. XVI in.	58	g GRUTERUS 1603
a_m	ARGOTE DE MOLINA 1588	85	g_e GERALDINUS 1486, <i>Oratio</i>
A_n	ANONYMUS, ms. ca. 1561	71	H HONORATO JUAN, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII
A_{ne}	ANONYMUS NEAPOLITANUS, cod. Neap. V E 18, 49 ms. saec. XV ex.	49	H_i HIGUERA, <i>Historia de España</i> , ms. 1593
A_{nn}	ANONYMUS NEO-EVORACENSIS, ms. saec. XVI in.	58	ms. saec. XVI ex.
A_{no}	ANONYMUS, ms. 1513,	50	<i>Historia de Toledo</i> , ms. saec. XVI ex.
A_p	ANONYMUS PATAVINUS, ms. saec. XVI,	52	I IUCUNDUS, ms. ca. 1589
a_r	ARRAIZ 1589	85	j JORBA 1589
A_t	ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550	68	L LICINIUS, ms. saec. XV ex.
A_u	AUGUSTINUS, ms. saec. XVI	73	I_a LAZIUS 1551
B	BORGHINI, ms. saec. XVI med.	62	L_i LILIUS, ms. saec. XVI in.
b	BEUTER 1538 / 1546	61	L_{ig} LIGORIUS, ms. saec. XVI [1-18]
B_a	ANONYMUS, cod. Barb., ms. saec. XVI med.	70	l_{ip} LIPSIUS 1600, <i>Dissertatiuncula</i>
b_{ar}	BARONIUS 1594, <i>Annales II</i>	85	L_o LOLLIO, ms. saec. XVI med.
b_{arr}	BARREIROS 1565, <i>Censura</i>	72	L_p ANONYMUS, liber Parmensis, ms. saec. XVI
B_e	BEMBUS, ms. ca. 1535	50	M MARCANOVA, ms. 1457/60 / 1465
B_{el}	BELLONUS, ms. ca. 1521	50	m MARLIANUS 1534
b_{er}	BERCHERUS 1566, <i>Epitaphia</i>	73	M₁ METELLUS 1, ms. ca. 1547
B_o	ANONYMUS, ms. ca. 1581	82	M₂ METELLUS 2, ms. 1546/52
B_{ol}	BOLOGNI, ms. ca. 1507	50	M_a MANUTIUS, ms. saec. XVI = 5237
B_{on}	BONONIUS, ms. saec. XV ex.	51	ms. saec. XVI b = 5247
B_r	BRUNELLESCHI, ms. 1511	58	ms. saec. XVI ex. = 5253
b_r	BRITTO 1597	88	m_a MANUTIUS 1566
C	COVARRUBIAS, ms. saec. XVI / ms. saec. XVI b	77	M_{am} MAMERANUS, ms. (Aug./Han.) ca. 1538
C_a	CARBONELL, ms. saec. XV ex./XVI in.	53	m_{ar} MARIANA 1592
C_{al}	CALVETUS, ms. saec. XVI in.	50	M_{at} MATURANZIO, ms. 1490/1507
C_{ar}	ANONYMUS, cod. Carpensis, ms. saec. XV/XVI	49	m_{az} MAZUCHIUS 1521
C_e	CENNINUS, ms. 1471/75	47	M_o MORALES, ms. saec. XVI
C_h	CHOLER, ms. saec. XVI	59	m_o MORALES 1574 / 1575
c_h	CHYTRAEUS 1594	85	N NETTUCCIUS, ms. 1520
C_{hi}	ANONYMUS, cod. Chlumczansky, ms. saec. XVI in.	55	O OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII
C_o	CONTARINI, ms. saec. XV ex./XVI in	41	o OCAMPO 1543
C_u	CUELBIS, ms. 1600	88	o_c OCCO 1579 / 1596
C_y	CYNTHIUS, ms. ca. 1480	48	O_i ANONYMUS, cod. Olivae, ms. saec. XVI in.
D_o	DONATUS, ms. 1442/47	41	P PEUTINGER, ms. saec. XVI in.
E	EGIO, <i>Topographia</i> , ms. saec. XVI med.	66	p PANVINIUS 1558
F	FERRARINUS, ms. 1477	43	P_a PANVINIUS, ms. 1566/68
	ms. Par. saec. XV ex.		p_a JERONI PAU 1491
	ms. Reg. saec. XV ex.		P_{ad} PADILLA, ms. 1538
f	FABRICIUS 1549 / 1560 / 1587	67	p_{ad} PADILLA ca. 1568, <i>Chronicas</i>
F_e	FELICIANUS, ms. Marc. 1462 / ms. Ver. 1463	42	P_{ar} ANONYMUS, cod. Parm. 1191, ms. saec. XV
f_e	FENDT 1574, <i>Monumenta sepulcrorum</i>	79	p_h PHILANDER 1544 / 1552
F_i	FILONARDIANUS, ms. saec. XVI in.	55	P_i PIGHIUS, ms. 1554
F_o	FONTIUS, ms. Oxf. saec. XV	46	ms. saec. XVI a = 61 [Berol.]
	ms. Sen. saec. XV ex.		ms. saec. XVI b = 61 a [musei]
	ms. Flor. saec. XV ex.		ms. saec. XVI c = 61 f
F_r	FERNÁNDEZ FRANCO, <i>Suma</i> , ms. 1560	74	P_{in} PINELLI, ms. saec. XVI ex.
	<i>Monumento</i> , ms. 1565		p_{ing} PINGONIUS, ms. ca. 1550
	<i>Descripción</i> , ms. 1570		p_{it} PITHOU 1590, <i>Epigrammata</i>
	<i>Cartas</i> , ms. 1571		P_o PONS D'ICART, ms. 1572/78
			P_{ov} POVILLON, ms. 1585
			P_u PUJADES, ms. 1596/1609
			R ANONYMUS, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII "del 70
			<i>libro del Rey Philippe"</i>
r	RESENDE 1553 / 1593	69	r RESENDE 1553 / 1593
R_e	REVERDY (?), ms. 1545/55	59	R_e REVERDY (?), ms. 1545/55

R_h	RHAMBERTUS , ms. saec. XVI	62	S_t	STROZZI , ms. ca. 1474	47
R_{ic}	ANONYMUS , cod. Ricc. 996, ms. saec. XVI	52	T_r	ANONYMUS , cod. Trotti, ms. saec. XV	47
R_o	ROMIEU , ms. 1574	79	U_f	ANONYMUS , cod. Uffizi 6, ms. saec. XVI	51
S	SANUTUS , ms. saec. XVI in. / ms. ca. 1519	54	V	VICTORIUS , ms. saec. XVI med.	61
s	STRADA 1575	80	v	VICTORIUS 1542, <i>Explicationes</i>	62
s_a	SANSOVINO 1582	83	V_e	VENTURINUS , ms. ca. 1585	83
S_c	SCALIGER , ms. ca. 1588	84	V_{il}	VILADAMOR , ms. saec. XVI med.	83
s_c	SCALIGER 1598	85	V_m	VALENTINUS MORAVUS , cod. Stuttg. hist. 248, ms. saec. XVI in.	54
S_i	SIEDER , ms. 1503	53	W	WAELESCAPPLE , ms. 1554	69
s_i	SIGONIUS 1556	70	Z	ZURITA , cod. Val., ms. saec. XVI/XVII	77
S_m	SMETIUS , ms. 1565	84			
s_m	SMETIUS 1588	84			

Sigla subarchetyporum

α =

F = **FERRARINUS**, ms. Reg. saec. XV ex.
A_i = **ALCIATUS**, ms. saec. XVI in.
C_h = **CHOLER**, ms. saec. XVI

β = *Antiquus beta*

F_v = **FRANCESC VICENT**, ms. saec. XV ex.
C_a = **CARBONELL**, ms. saec. XV ex./XVI in.
C_{hi} = **ANONYMUS**, cod. Chlumczansky, ms. saec. XVI in.

γ = *Antiquus gamma*

S_i = **SIEDER**, ms. 1503
a = **APIANUS** 1534
B_r = **BRUNELLESCHI**, ms. 1511
O_i = **ANONYMUS**, cod. Olivae, ms. saec. XVI in.

δ = *Antiquus delta*

P = **PEUTINGER**, ms. saec. XVI in.

ε = *Antiquus epsilon*

λ =

F_i = **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI in.
S = **SANUTUS**, ms. (Ver./Marc.) 1500/10

κ =

A_n = **ANONYMUS**, ms. 1517/77
M₂ = **METELLUS 2**, ms. 1546/52 "ex studiosi cuiusdam libro"
A_{ii} = **AUGUSTINUS**, ms. saec. XVI

ι = *Alfonso Tavera*

M₂ = **METELLUS 2**, ms. 1546/52 "e Tavera"
B_a = **ANONYMUS**, cod. Barb. Lat. 1871, ms. saec. XVI med.

ζ = *Florián de Ocampo*

O = **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII

η = *M. Antonius Prudens*

M₁ = **METELLUS 1**, ms. ca. 1547
M₂ = **METELLUS 2**, ms. 1546/52 "e M. Antonio"
P_{ig} = **PIGHUIS**, syll. anonyma Hispana, ms. saec. XVI d

Z = **Zurita**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII

A_t = **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550

θ = *Libro del Rey*

R = **ANONYMUS**, cod. Val., "del libro del Rey Philippe"
C = **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI,

s = **STRADA** 1575

r = **RESENDE** 1553 / 1593 (ex OCAMPO per HONORATO JUAN)

μ = *subarchetypus Nettuccii*

N = **NETTUCCIUS**, ms. 1521

V = **VICTORIUS**, ms. saec. XVI med. "e libello quodam Augustini Nettuccii"

B = **BORGHINI**, ms. saec. XVI med.

P_i = **PINELLI**, ms. saec. XVI ex., ff. 112-113v

ξ =
M_a = MANUTIUS, ms. saec. XVI, "e M. Victorio Reatino"
R_o = ROMIEU, ms. 1574
π =
m = MARLIANUS 1534
P_i = PINELLI, ms. saec. XVI ex., ff. 126-128
f = FABRICIUS 1560 / 1587
A_d = ADNOTATOR MAZOCH., cod. Vat. Lat. 8493, ms. saec. XVI

Explicatio notarum

<abc>	Litterae errore omissae quas editor adiecit
{abc}	Litterae errore adiectae quas editor expunxit
a(bc) ³³⁸	Verbum non perscriptum quod editor solvit
⊂triens⊃	Imago inscriptioni inserta vel adiecta, quam editor verbo descripsit
+++	Vestigia litterarum ita corruptarum, ut nullo modo agnosci possint; pro littera quaque ponitur singula crux
[- - -]	Litterae omnino deperditae quas editor non supplevit
[- - - - -]	Lacuna unius integri versus
(!)	Nota editoris ut lector attento animo aliquid perpendat

³³⁸ Emprat només per als números 12 i 33 de la nostra edició.

4.3. Edició crítica**1. CIL II, 410***

Barcelona

in Barchinona urbe clarissima Lusitaniae **Donatus**, cod. Trotti, Contarini, sim. **Anonymus 1513**; *in Barchinonia urbe clarissima Lusitaniae* **Marcanova**, **Anonymus Barcinonensis**; *in Barchinona urbe clarissima Lusitaniae* **Felicianus**, **Ferrarinus**, **Sieder** (c), **Peutinger** (b), **Lilius**; *Barchinonae* **Strozzi**, **Anonymus Cantabrigiensis**, **Manutius**, **Pinelli**; *in Barchinona civitate provinciae Tarraconensis* **Licinius**, **Iucundus**, **Sieder** (a); *Barchinone Lusitaniae urbe clarissima* **Fontius**; *Barcinonae* **Francesc Vicent**, **Sanutus**, **Sieder** (b), **Bologni**, **Filonardianus**; *alicubi fortasse Barcinoni latens* **Jeroni Pau**; *Barcinone intra moenia vet(er)a* **Carbonell**; *Barcinonae in provincia Tarraconensi* **Peutinger** (a, c); *in Barcinona civitate* **Brunelleschi**; *in urbe Barcinone* **Accursius**; *Barchinoniae* cod. **Olivae**; *apud Brachianovam q(uae) hodie d(icitu)r Barch[non leg.]* **Alciatus**; *in Barchinova civitate provinciae Tarraconensis* **Apianus**; *apud Urachononam (sic) q(uae) d(icitu)r Barzilona* **Bembus**; *a Barcellone* **Romieu**; s. l. **Fabricius**.

DONATUS, ms. 1443/47, 88v; **MARCANOVA**, ms. 1457/60, 118v-119 (a) et ms. 1465, 198r-v (b); **FELICIANUS**, ms. Marc. 1462, 64r-v et ms. Ver. 1463, 102 (**CYNTHIUS**, ms. ca. 1480, 50; **ANONYMUS NEO-EVORACENSIS**, ms. saec. XVI in., 107); **ANONYMUS**, cod. Trotti, ms. saec. XV, 73 (a) et 92 (b); **STROZZI**, ms. ca. 1474, 176; **FERRARINUS**, ms. 1477, 73 (a), ms. Par. saec. XV ex., 77v (b), et ms. Reg. saec. XV ex., 89 (c); **LICINIUS**, ms. saec. XV ex., 119r-v; **IUCUNDUS**, ms. ca. 1489, 62r-v (**MATURANZIO**, ms. 1490/1507, 83; **ANONYMUS**, cod. Uffizi 6, ms. saec. XVI, 43v); **FONTIUS**, ms. Sen. saec. XV ex., 42v et ms. Flor. saec. XV ex., 111 (**CALVET**, ms. saec. XVI in., 76); **CONTARINI**, ms. saec. XV ex./XVI in., 33v; **ANONYMUS BARCINONENSIS**, ms. saec. XV ex., 7v; **FRANCESC VICENT**, ms. saec. XV ex., 208; **JERONI PAU** 1491, [a2] “e Cyriaco Anchonitano” (**JORBA** 1589, 2v); **ANONYMUS CANTABRIGIENSIS**, ms. saec. XV ex., 127v; **ANONYMUS**, cod. Carpensis, ms. saec. XV/XVI, 29v; **CARBONELL**, ms. saec. XV ex./XVI in., 16v; **SIEDER**, ms. 1503, 78v (a) (**ANONYMUS**, cod. Amadi, ms. saec. XVI in., 83, 121 et 134v), 93r-v (b) (**ANONYMUS**, cod. Amadi, 107v et 161v) et 109 (c); **PEUTINGER**, ms. saec. XVI in., 45r-v (a) et ms. saec. XVI in. a, 45 (b) et 120 (c); **SANUTUS**, ms. saec. XVI in., 185 (a) et ms. ca. 1519, 18v (b); **ANONYMUS**, cod. Olivae, ms. saec. XVI in., 19; **BOLOGNI**, ms. ca. 1507, 99v; **BRUNELLESCHI**, ms. 1511, 76v; **ANONYMUS**, ms. 1513, 10; **LILIUS**, ms. saec. XVI in., 167v; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI, 67r-v; **ACCURSIUS**, ms. 1525/29, 2; **ALCIATUS**, ms. saec. XVI, 93 (**CHOLER**, ms. saec. XVI, 79v); **APIANUS** 1534, 5 (**REVERDY** (?), ms. 1545/55, 150; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI b, 22; **STRADA** 1575, 177; **MANUTIUS**, ms. saec. XVI b, 13; **FABRICIUS** 1587, 203; **PUJADES**, ms. 1596/1609, [8]; **GRUTERUS** 1603, spur. 3 n. 1 “ex Apiano et Strada”); **BEMBUS**, ms. ca. 1535, 54; **ANONYMUS**, cod. Ricc. 996, ms. saec. XVI, 43; **MANUTIUS**, ms. saec. XVI, 264v “e M. Victorio Reatino”; **ROMIEU**, ms. 1574, 166 (ex eo et **STRADA SCALIGER**, ms. ca. 1588, 70); **PINELLI**, ms. saec. XVI ex., 80v. Damnavit olim **AUGUSTINUS** 1587, 455. — Cf. **MARINER** 1973, 217 n. 1*; **VILALLONGA** 1986, I, 307-309 adn. 16; **FABRE – MAYER – RODÀ** 1984/2002, IV, 372 n. 5*.

Dis Manibus sacrum. Bello Sertoriano vulnere suscepto a Kalaguritano Micia quem manu extemplo fodi acquirendae valitudinis gratia Barchinonam petii. Aesculapio vota vovi, templum ingrato ut fieret statui. Morte immatura me intercipiente et a valitudine et ab aura adolescentem miserabiliter destitutum vides. Equitum
5 magister Spurius Pompeianus.

1 Dis—sacrum ego : d.m.s. $MF_eS_tFLIF_oC_oA_b\gamma\delta\epsilon B_oA_{no}aM_aP_{in}$: d.m. $L_iC_{ar}A_i$: om. $DT_rF_vp_aA_cC_aS_{i(b)}AB_eR_o$ • vul- su-] su- vul- p_a • suscepto] suspecto A_i • Kalaguritano (*sed corr.* $Kla-P$) $DC_{ar}S_{i(a)}P_{(a)}$: Calaguritano $M_{(a)}S_tLIP_{(c)}O_lB_oB_rAB_eS_{P_{in}}$: Klaguritano $F_eM_{(b)}FS_{i(c)}P_{(b)}L_i$: Klaguritano $T_rF_oC_oA_bA_{no}$: Calagurritano p_aSa : Kalagurritano $F_vA_cC_aS_{i(b)}F_i$: Laguritano A_i • Micia $DF_oA_bP_{(a)}$: Mitia

(in marg. «nucia» I) MF_eT_{r(b)}S_iFLIC_oC_{ar}S_iP_(bc)SB_oL_rA_BeP_{in} : Nitia T_{r(a)}F_vA_cF_i : Hitia p_a : Nicia C_aAξ : mitici B_r : Mico A_{no} : milite O_i : in via a || 2 manu om. p_a • extemplo cett. : exemplo (sed corr. IP) IS_{i(a)}P : extimpro F_o • valitudinis cett. : valetudinis C_{ar}Aaξ : altitudinis B_e • gratia] causa p_a • Barchinonam DS_iF_vA_cC_{ar}B_oL_rA_BeP_{in} : Barchinoniam M_(a)O_i : Barchianonam F_eT_rFLF_oC_oA_bS_{i(ac)}PL_i : Barchionam M_(b) : Barcinonem Ip_aB_rF_A : Barcinonam C_aS_{i(b)}S : Brachianovam A_i : Urachionam B_e : Barchionem ξ || 3 vota] vata s • ut] ne C_h • statui] iussi (-su C_h) A_i • intercipiente cett. : -em M_(b)F_(c) • et om. p_aF_Aξ || 3-4 a valitudine DMT_rS_iLIF_oC_oA_bp_aC_{ar}S_{i(a)}P_(ac)O_iB_oB_rA_{no}A_iaB_e : ab val- F_eFF_vA_cC_aS_{i(bc)}P_(b)L_rF_i : val- SAξP_{in} || 4 et om. S_{i(a)}PAM_a • ab (om. p_a) aura] a cura D • miserabiliter cett. : miserabilem T_r : mirabiliter (sed corr. A_i non C_h) C_{ar}S_{i(a)}PA_i : om. ξ • destitutum] restitutum ξ • post vides add. vale A_i || 4-5 equitum—Pompeianus (Sp. cett., m. s. pro Sp. S_(a)) DF_eM_(b)T_{r(a)}FF_oC_oA_bF_vA_cC_aS_{i(bc)}P_(b)S_(a)A_{no}L_rA_i : eq. (c. f. ξ) m. sp. pom. (pomp. LPF_iAξ) M_(a)S_iLC_{ar}S_{i(a)}P_(c)O_iB_oB_rAaξP_{in}, solv. in marg. IP_(a), supra S_(b)F_i : Sp. eq. Ro. transp. in init. B_e : om. T_{r(b)}p_a • in fine decipimur votis et tempore fallimur et mors deridet curas anxia vita nihil add. S.

Traducció:

Consagrat als déus manes. En ser ferit, en la guerra contra Sertori, per Mícia, de Calagurris, que vaig traspasar tot seguit amb l'espasa, em vaig dirigir a Barcinona per tal de recuperar la salut. Vaig prometre vots a Esculapi i, en no haver-me estat propici, vaig establir que li fos construït un temple. Havent-me sobrevingut una mort prematura, em veus a mi, encara jove, miserablement desposseït de la salut i de la vida. Espuri, comandant dels cavallers, soldat de Pompeu.

Comentari:

Aquesta inscripció se situa en el context dels enfrontaments entre Sertori i Gneu Pompeu, que tenen lloc a partir de l'any 77 aC amb l'entrada de Pompeu a la Península i fins a la mort de Sertori, el 72aC. En concret, la menció d'un calagurrità sembla estar motivada per la referència de les fonts històriques a la batalla que el 74 aC es produí davant *Calagurris*, i on Pompeu va ser derrotat.³³⁹

La denominació de Barcelona segueix la forma tradicional que la ciutat rebé durant l'Edat Mitjana i que, a finals del s. XV, Jeroni Pau ja rebut en favor de la forma clàssica *Barcino*, correcció que Giocondo sembla ser el primer a fer. El paral·lelisme entre la clàusula «Barchinonam petii» i la de 383* [3] «Terram Agonum petii» confirma el seu origen comú, i és possible que també les dues etimologies procedeixin de la mateixa font, que en el cas de *Terra Agonum* podem delimitar amb més precisió. Pel que fa al gentilici «Kalaguritano», que apareix en alguns dels testimonis més antics i directes de la inscripció i que és l'origen de lliçons errònies com «Klauguritano»,

³³⁹ LIV. perioch. 93, i APP. BC 1, 112. STR. 3, 4, 10 només indica que Sertori hi va lluitar una de les seves últimes batalles.

l'ortografia (amb ús de la lletra «k» i una sola «r») sembla suggerir que provindria d'una font escrita en grec.³⁴⁰

Un altre dels aspectes sorprenents és l'onomàstica, ja que trobem un nom del tot desconegut com «Micia», que pot voler indicar que es tracta d'un indígena, així com un personatge romà que només és mencionat pel seu *praenomen*, ja que «Pompeianus» fa referència a la facció que defensa i no es pot considerar un *cognomen*.³⁴¹ Cal tenir en compte, però, que els altres dos falsos ciriacans també presenten trets insòlits pel que fa a l'onomàstica.

Per altra banda, el càrrec que exerceix Espuri, el de «equitum magister» (amb l'ordre invertit respecte del que és habitual a les fonts clàssiques), no era vigent al segle I aC. En efecte, aquest càrrec, creat en època monàrquica i transformat, a la República, en el lloc del dictador, va deixar d'utilitzar-se al s. II aC, fins que al Baix Imperi es va recuperar el títol de *magister equitum* amb caràcter honorífic. Aquest error podria ser causat per una mala interpretació de la forma abreujada («eq. m. sp. pom.») amb què una part de la tradició del fals presenta el càrrec i l'onomàstica; ara bé, alguns dels testimonis més antics i directes ja reporten la versió desenvolupada, per la qual cosa sembla més probable que es tracti d'un anacronisme comès pel falsari en utilitzar una font referent a un altre període cronològic.³⁴²

Per últim, el que potser és més significatiu és la relació que sembla establir el text entre Bàrcino i la construcció d'un temple a Esculapi, del qual no tenim constància a les fonts clàssiques i que actualment els experts tampoc no accepten. En el camp de la historiografia, el primer testimoni que fa referència a un possible temple d'Esculapi a la ciutat és Jeroni Pau, que l'ubica sota l'església de Sant Miquel: «inter ipsa templa vetusti operis divi Michaelis apparet populari pervigilio frequentatum; quod olim Aesculapio dicatum fuisse nonnulli arbitrantur: argumento afferunt pavimento inscriptos angues; ab aliis templum fuisse Iovis existimatur pari primariae urbis religione; nam Tarraco eximio templo et cultu Iovis enituit, et Aesculapio templa non nisi in edito et extra urbes locari solebant».³⁴³ Dionís Jeroni Jorba, en la seva obra de 1589, recull la informació de Pau i afegeix, com a prova que el temple fou d'Esculapi, que a la plaça

³⁴⁰ En concret, sembla dependre de Καλαγοῦρι (Estrabó), en contrast amb Καλάγυρον (Arià) i Καλαγορίνα (PTOL. Geog. 2, 6, 66), així com amb la forma llatina *Calagurris*.

³⁴¹ Jeroni Pau, a *Barcino*, introdueix la inscripció com a l'epitafi de *Spurius Pomponius* (en el text de l'epígraf omet tota l'última frase), bé com a desenvolupament de «Pom.», que no és testimoni enlloc més, bé com a deformació de «Pompeianus».

³⁴² A tall d'exemple, el primer *magister equitum* d'època republicana, segons Livi, també s'anomenava Espuri: «apud veterimos tamen auctores T. Largium dictatorem primum, Sp. Cassium magistrum equitum creatos invenio» (LIV. 2, 18, 5). A LIV. 8, 23, 14 trobem un altre *magister equitum* anomenat *Sp. Postumius* (*nomen* que apareix al fals ciriacià 382* [2]).

³⁴³ PAU 1491, cap. 53 (VILALLONGA 1986, I, p. 326; vegeu el comentari de l'editora, *ibid.*, p. 327 n. 32).

encara al seu temps s'hi venien herbes remeieres.³⁴⁴ Actualment se sap que les restes romanes que s'hi han trobat formen part d'unes termes, i que les serps del mosaic a què fa referència Pau són tritons.³⁴⁵

La qüestió, doncs, és determinar si el fals es va inspirar en una tradició existent que vinculava unes restes romanes amb el culte a Esculapi, o bé si la inscripció va inventar aquesta relació i, posteriorment, els historiadors, que no van dubtar de la seva autenticitat, van haver de cercar el lloc on s'hauria pogut aixecar aquest temple. En Pau apareix tant la inscripció falsa com la referència al temple d'Esculapi, si bé les dues notícies apareixen sorprenentment desvinculades. Davant d'aquesta incertesa, i mentre no es trobi cap font medieval on es reculli la tradició del temple de Barcelona, només podem fer notar que la menció a Esculapi que trobem a la inscripció té sentit de forma autònoma (l'episodi bèl·lic de Sertori explica la ferida, que a la vegada és la causa de la inscripció funerària i de la referència a Esculapi), fet que s'avindria més fàcilment amb un origen itàlic del fals (com la seva aparició dins el *corpus* ciriacà deixa entreveure), on seria difícil, si bé no impossible, que arribés la notícia d'una tradició que s'hauria originat, sens dubte, a Barcelona mateix.

³⁴⁴ JORBA 1589, ff. 10v-11: «Ay tambien un templo antiguamente de Esculapio, como lo manifiestan los fundamentos hechos de unas piedras pequeñas de diversas colores, y aun oy en memoria de la antigualla en la plaza, do se venden las hiervas, y despues ha sido edificada allí la yglesia del bienaventurado san Miguel (...).»

³⁴⁵ Així, per exemple, a BELTRÁN DE HEREDIA, Julia, «*Barcino* durante la antigüedad tardía», dins *Recópolis y la ciudad en la época visigoda*, Alcalá de Henares, Museo Arqueológico Nacional, 2008, p. 275-291 (283-285).

2. CIL II, 382* (= CIL II²/14, 35*)

Tarragona

in civitate Tarragone Aragonie **DONATUS**; *in Terragona in Aragonia* **Marcanova, Felicianus, Lilius, Ferrarinus** (a, b), **Contarini, Anonymus Barcinonensis, Peutinger** (c), **Brunelleschi, Lollo**; *in Aragonia* **cod. Trotti, Cenninus, Ferrarinus** (c), **Fontius, cod. Carpensis, Anonymus 1513**; *Aragoniae in ornato marmore* **Ferrarinus** (d); *in Aragonia urbe clarissima* **Licinius, Iucundus, Peutinger** (a), **Apianus**; *Arimini ad marmoreum lapidem* **Anonymus Neapolitanus**; *Tarracone* **Peutinger** (b), **Sanutus, cod. Olivae, cod. Amadi**; *Romae in quodam trivio* **Sieder**; *in Iberio* **Filonardianus**; *Romae* **Bellonus, cod. Ricc. 996**; *Aragoniae* (a), *Terra Agona in Aragonia* (b) **Alciatus**; *in Celtiberia* **Ocampo, Anonymus Taurinensis, Strada**; *Aquis in Pedaemonte, in marmore antiquissimo nuperrimo invento* **Pingonius, Manutius**; *a Trenquétaille d'Arles* **Romieu**; *Aragoniae* **Chytraeus**.

DONATUS, ms. 1443/47, 89v; **MARCANOVA**, ms. 1457/60, 128v-129 et ms. 1465, 198; **FELICIANUS**, ms. Marc. 1462, 64 et ms. Ver. 1463, 101v (**CYNTHIUS**, ms. ca. 1480, 50; **ANONYMUS NEO-EVORACENSIS**, ms. saec. XVI in., 106v); **ANONYMUS**, cod. Trotti, ms. saec. XV, 92v; **CENNINUS**, ms. 1471/75, 252; **FERRARINUS**, ms. 1477, 72v (a), ms. Par. saec. XV ex., 77 (b) et 133v (c), et ms. Reg. saec. XV ex., 88v (d); **LICINIUS**, ms. saec. XV ex., 119v; **IUCUNDUS**, ms. ca. 1489, 62v (**ANONYMUS**, cod. Uffizi 6, ms. saec. XVI, 43v); **FONTIUS**, ms. Sen. saec. XV ex., 43 et ms. Flor. saec. XV ex., 112 (**CALVET**, ms. saec. XVI in., 76v); **CONTARINI**, ms. saec. XV ex./XVI in., 33v; **ANONYMUS BARCINONENSIS**, ms. saec. XV ex., 7v; **ANONYMUS**, cod. Carpensis, ms. saec. XV/XVI, 5v (a) et 11 (b); **ANONYMUS NEAPOLITANUS**, cod. Neap. V E 18, ms. saec. XV ex., 27 manu recentiori; **SIEDER**, ms. 1503, 114v; **PEUTINGER**, ms. saec. XVI in., 45v (a) et 63 (b), et ms. saec. XVI in. a, 45 (c); **SANUTUS**, ms. saec. XVI in., 175v; **ANONYMUS**, cod. Olivae, ms. saec. XVI in., 67; **ANONYMUS**, cod. Amadi, ms. saec. XVI in., 45; **BRUNELLESCHI**, ms. 1511, 75v-76; **ANONYMUS**, ms. 1513, 10v; **LILIUS**, ms. saec. XVI in., 163v; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI, 67v; **BELLONUS**, ms. ca. 1521, 30v in tabula ansata; **ANONYMUS PATAVINUS**, ms. saec. XVI, 3 et 109; **ALCIATUS**, ms. saec. XVI, 118v in tabula ansata (a) (**CHOLER**, ms. saec. XVI, 96) et 199v (b); **APIANUS** 1534, 4 (**FENDT** 1574, *Monumenta sepulcrorum*, 123); **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 8 n. 70 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 12v n. 53; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 222v n. 252 “e M. Antonio”); **ANONYMUS**, cod. Ricc. 996, ms. saec. XVI, 48v; **LOLLIO**, ms. saec. XVI med., 26v; **PINGONIUS**, ms. ca. 1550, 183v; **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 695; **MANUTIUS**, ms. saec. XVI, 235 “ex *Antiquitatibus* Desiderii Lignaminei”; **ROMIEU**, ms. 1574, 183v; **STRADA** 1575, 154 (**GRUTERUS** 1603, spur. 11 n. 6 “ex Strada”); **CHYTRAEUS** 1594, 813. Damnavit olim **AUGUSTINUS** 1587, 455. — Cf. **GIMENO** 1997, 83.

a*:

FELICIANUS, ms. Marc. 1462, 126; **CENNINUS**, ms. 1471/75, 255v; **FERRARINUS**, ms. 1477, 107; **FONTIUS**, ms. Oxf. saec. XV, 54v (a), Sen. saec. XV ex., 45v (b) et ms. Flor. saec. XV ex., 42v (c) (**CALVET**, ms. saec. XVI in., 48v); **ANONYMUS**, cod. Parm. 1191, ms. saec. XV, 102; **CONTARINI**, ms. saec. XV ex./XVI in., 43; **ANONYMUS BARCINONENSIS**, ms. saec. XV ex., 19v; **ANONYMUS**, cod. Olivae, ms. saec. XVI in., 82. — Cf. **SAXL** 1940/41, 22.

Quo vadam nescio, invitus morior. Valet Postumi. Marcus Postumus eques.

1 *in init.* d.m.s. *add.* $C_{ar(b)}L_iA_p$, d.m. $B_{el}A_{l(a)}$ • quo—nescio *post* morior *transp.* $B_{el}A_{l(a)}R_{ic}P_{ing}M_aR_o$ • *post* nescio *add.* sed $DF_eF_{(abd)}L_iA_{ne}P_{(c)}L_o$, s. l. SB_r • *invitus* *ceff.* : *invictus* $C_{ar(b)}L_oP_{ing}M_a$ • *Postumi* (*sed* *posteri* *add.* s. l. T_r) *ceff.* : *Postumi* $C_eF_oP_{(ab)}A_{no}L_oR_oC_h$: *posteri* $B_{el}A_{l(a)}\zeta R_{ic}P_{ing}M_a$ • *Marcus*—*eques* *om.* $C_{ar(b)}S_iB_{el}A_pA_{l(a)}R_{ic}P_{ing}M_aR_o$ • *Marcus* $F_{(b)}$: *Mar.* $DMF_eT_rC_eF_{(ac)}F_oC_oA_bP_{(c)}SL_iL_o$: *M.* $F_{(d)}LIC_{ar(a)}A_{ne}P_{(ab)}O_rA_mB_rA_{no}F_rA_{l(b)}ac_h$: *om.* ζ • *Postumus* $DMF_eT_rF_{(a)}C_oA_bA_{ne}P_{(bc)}O_rB_rL_i$: *Postumus* $C_eF_oA_{no}\zeta L_o$: *Postumius* $F_{(bcd)}LIC_{ar(a)}P_{(a)}SA_mF_rA_{l(b)}a$: *Postumius* c_h • *in fine* *Romanus* *add.* F_i , *Rom.* ζ .

*a**:

Apud veteres morientibus solemniter ab amicis dicebatur: 'vale, nos te ordine quo natura permiserit cuncti sequemur'. Responsio: 'quo vadam nescio, invitus morior, valete posthumi'.

1 apud—dicebatur *om. P_a • morientibus—amicis C_eF_{o(ab)}* : mor- ab ami- sol- *F_eFC_oA_b* : sol- mor- *F_{o(c)}* : ab aicis mor- sol- *sic O_i || 2 permiserit (permiss- A_b) A_bO_i* : praemiserit (*sed corr.* per- *F_e) F_eC_eFF_oP_aC_o • cuncti] concti O_i || 2-3 responsio—posthumi (postumi *F_{o(a)}) C_eF_o* : quo va- ne- invictus mo- va- postumi *P_a : om. F_eFC_oA_bO_i*.*

Traducció:

No sé on vaig, moro a desgrat. Adéu, nissaga dels Pòstums. Marc Pòstum, cavaller.

*a**:

Entre els antics, als que s'estaven morint, els amics els deien solemnement: 'adéu, tots nosaltres et seguirem en l'ordre en què ho hagi disposat la natura'. Resposta: 'no sé on vaig, moro a desgrat, adéu, vosaltres que veniu al darrere'.

Comentari:

Podem reconstruir el procés de creació d'aquesta inscripció gràcies a la identificació que féu Saxl de la seva font principal, un passatge de Servi: «CIEMUS autem est hoc loco: dicimus more sollemni, id est tertio 'vale, nos te ordine quo natura permiserit cuncti sequemur'». ³⁴⁶

Com es pot observar, les paraules de Servi, que explicarien el ritu de comiat del difunt en època clàssica, van inspirar el diàleg fictici de 382*a**. Aquest diàleg, al seu torn, és d'on s'extreu el text de 382*, que elimina aquest format i introdueix només els tres darrers mots, suficients perquè es faci esment del difunt i així prengui l'aparença d'una inscripció funerària. És possible que, a més, el fet que els dos textos es transmetin sovint junts sigui la causa que la majoria dels testimonis de la versió *a** no reporti la segona part del diàleg; en efecte, podria ser una omisió voluntària del copista, en adonar-se que aquest fragment ja apareixia a un altre text que havia copiat anteriorment.

Com succeïa en el fals anterior, l'onomàstica torna a presentar, en els testimonis més antics i directes, una forma insòlita, amb una abreviació menys freqüent del *praenomen* «Marcus» i un *cognomen* («Mar. Postumus»). A continuació

³⁴⁶ SERV. Aen. 3, 68.

del nom, trobem l'aposició «eques», que si bé és molt freqüent a les fonts literàries, no ho és tant als textos epigràfics.

El sentit particular de «posthumi» a la versió *a**, que cal interpretar com 'els que vindran al meu darrere', però que en llatí clàssic significa 'darrers' (i, posteriorment, designa els fills nascuts després de la mort o del testament del pare), sembla ser la causa de l'adopció del nom de família «Postumus» (que en Ferrarini i Giocondo trobem corregit per «Postumius»), cosa que modifica el sentit original de «posthumi».

Arran de l'evolució d'aquest text, hom podria creure que la confecció del diàleg és independent de la falsificació epigràfica, ja que la versió dialogada no presenta les característiques pròpies d'una inscripció (autèntica o falsa). I si bé això és cert, cal tenir present que el text de la versió *a** apareix gairebé sempre enmig de *corpora* epigràfics sense cap distinció, essent l'única excepció el *codex Parmensis*, on és copiat al final de la síl·loge juntament amb altres textos pseudoepigràfics. I, per altra banda, la difusió de la versió epigràfica és fins i tot anterior a la dialogada i, en els primers manuscrits on aquesta darrera apareix, és present igualment la inscripció, fet que, al nostre entendre, confirma que els dos textos van ser creats conjuntament per una sola mà (fos quina fos la seva intenció respecte de la versió *a**), per la qual cosa hem optat per editar les dues versions com a parts d'un mateix tot.

És interessant d'observar que, malgrat que el text és localitzat unànimement a Tarragona en els primers testimonis, a partir de la segona meitat del s. XVI la inscripció comença a aparèixer, amb molt poques variants textuais, en diferents reculls extrahispànics. Així, a l'*Anonymus Neapolitanus* una mà del s. XVI la situa a Rimini, per la qual cosa és editada com a *CIL XI 31**; Romieu la col·loca a Arles, com a *CIL XII 85**; al manuscrit de Manuzio apareix ubicada a Acqui Terme (Piemont), com a *CIL V 795**, i al s. XVII és localitzada a Como, com a *CIL V 616**.³⁴⁷ Sembla, doncs, que la seva difusió en bona part de les síl·loges del s. XV, la mateixa brevetat del text i la manca d'una al·lusió interna a la seva localització haurien afavorit aquesta reutilització.

³⁴⁷ BERTARELLI, Paolo, *Il borgo di Menagio con le proprie e vicine delizie*, Como, 1645. Hem extret la notícia directament del *CIL*.

3. CIL II, 383* (= CIL II²/14, 43*)

Tarragona

in Terragona Aragoniae **Donatus**; *in Terragona in Arragonia* **Marcanova**, **Felicianus**, **Strozzi**, **Ferrarinus** (a, b), **Licinius**, **Contarini**, **Anonymus Barcinonensis** (a), **Carbonell**, **Peutinger**, **Apianus**, cod. **Olivae**, **Lilius**, **Alciatus**, **Choler**; *Aragona invenies* (c), *Aragoniae in alio lapide* (d) **Ferrarinus**, sim. cod. **Carpensis**; *Tarraconae lucundus*, **Brunelleschi**, **Sanutus** (a); *ibidem* (*in Cividata urbe Austriae*) **Fontius**, **Anonymus Barcinonensis** (b); *Taragona alias Terragona in Arragonia* (a), *in civitate Taragonae in Hispania* (b) **Sieder**; *in Aragonia* **Sanutus** (b, c), **Anonymus 1513**, **Filonardianus**, **Strada**; s. l. **Lollo**, **Augustinus**, **Fabricius**.

DONATUS, ms. 1443/47, 90v; **MARCANOVA**, ms. 1457/60, 128v (a) et ms. 1465, 197v (b); **FELICIANUS**, ms. ms. Marc. 1462, 64 et ms. Ver. 1463, 101v (**CYNTHIUS**, ms. ca. 1480, 50; **ANONYMUS NEO-EVORACENSIS**, ms. saec. XVI in., 106v); **STROZZI**, ms. ca. 1474, 179; **FERRARINUS**, ms. 1477, 72v (a), ms. Par. saec. XV ex., 77 (b) et 133v (c), et ms. Reg. saec. XV ex., 88v (d); **LICINIUS**, ms. saec. XV ex., 130r-v; **IUCUNDUS**, ms. ca. 1489, 176r-v (**MATURANZIO**, ms. 1490/1507, 82v; **ANONYMUS**, cod. Uffizi 6, ms. saec. XVI, 54); **FONTIUS**, ms. Sen. saec. XV ex., 43 et ms. Flor. saec. XV ex., 111v (**CALVET**, ms. saec. XVI in., 76v); **CONTARINI**, ms. saec. XV ex./XVI in., 33v; **ANONYMUS BARCINONENSIS**, ms. saec. XV ex, 7v (a) et 24 (b); **ANONYMUS**, cod. *Carpensis*, ms. saec. XV/XVI, 15 (**ANONYMUS PATAVINUS**, ms. saec. XVI, 27); **CARBONELL**, ms. saec. XV ex./XVI in., 24v; **SIEDER**, ms. 1503, 46v (a) (**ANONYMUS**, cod. *Amadi*, ms. saec. XVI in., 44v) et 96v *erasum* (b); **PEUTINGER**, ms. saec. XVI in., 50v (a) et ms. saec. XVI in. a, 45 (b); **SANUTUS**, ms. saec. XVI in., 175v (a) et 179v (b), et ms. ca. 1519, 15v (c); **BRUNELLESCHI**, ms. 1511, 95; **ANONYMUS**, ms. 1513, 10v; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI, 72; **ANONYMUS**, cod. *Olivae*, ms. saec. XVI in., 21v; **LILIUS**, ms. saec. XVI in., 163v; **ALCIATUS**, ms. saec. XVI, 200; **CHOLER**, ms. saec. XVI, 125; **APIANUS** 1534, 6 (**COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI b, 21-22; **STRADA** 1575, 177 "ex Appiano"; **PONS D'ICART**, ms. 1572/78, 93; ex eo **POVILLON**, ms. 1585, 27v; **OCO** 1596, 36; **GRUTERUS** 1603, spur. 15 n. 1 "ex Apiano et Strada"); **LOLLIO**, ms. saec. XVI med., 48v; **AUGUSTINUS**, ms. saec. XVI, 82v tantum *Dis—petii* verba "falsam"; **FABRICIUS** 1587, 222. *Damnavit olim AUGUSTINUS* 1587, 456. — Cf. **GUZMÁN ALMAGRO** 2004; **GONZÁLEZ GERMAIN** (en premsa, 2).

Dis Manibus. Clodius rabia civium invidia item pulsus Terram Agonum petii. Vita decedens tumulo isto cinerem locari iussi. Pientissima matrona Clodia relicta ex testamento fratris funera lamentabili fletu curavit.

1 Dis Manibus *edd.* : d.m. $DMF_{(cd)}F_oC_oA_bC_aS_{(a)}A_{no}A_l$: d.m.s. $F_eS_iF_{(ab)}Lly\delta F_iL_iC_haA_u$: *om.* $C_{ar}S_{i(b)}S_{(bc)}f$ • rabia] rabida $P_{(b)}$ • invidia] inrudici B_r • item] iter f • Terram Agonum (*corr.* s. l. «Aragonum» P) $F_eS_iFLF_oC_oA_bC_aY\delta\varepsilon P_{(b)}A_{no}L_iA_l$: terram [*non leg.*] D : teram Aragonum M : Terraconum (*in marg.* «alias terram agonum» S_i) $IS_{i(a)}B_r$: terram Aragonum (*Arr- Pa*) $C_{ar}P_{(a)}S_{i(bc)}aA_u$: iram Arragonum C_h • vita] vitae L_i || 2 decedens *ceff.* : decedens $DC_oA_bS_{(a)}A_{no}$, *corr.* $S_{i(b)}$: F_i *non leg.* • isto] esto s • relicta *om.* $F_eF_{(ab)}P_{(b)}L_i$ || 3 fratris (*repet.* $S_{i(b)}$, *del.* $F_{(c)}$, *add.* *in marg.* $P_{(a)}$) *ceff.* : fratri $F_{(a)}$: *om.* $MS_iF_{(d)}LC_{ar}S_{i(bc)}F_i$ • *in fine* $M_{(a)}$ *sinistrorsum scriptum transitus atramenti causa legitur* «bene valeas quisquis es» *quod ad aliam inscriptionem in recto scriptam refert; hinc add.* $F_eF_{(ab)}LIPS_{i(a)}S_{i(bc)}B_rF_oC_haf$ (*in marg.* «alias non invenitur» $S_{i(a)}$).

Traducció:

Als déus manes. Jo, Clodi, desterrat per la fúria i també per l'enveja dels ciutadans, em vaig dirigir a la Terra dels Combats. En abandonar la vida, vaig ordenar que les meves cendres fossin enterrades en aquest túmul. Clòdia, matrona pietosíssima, va tenir cura dels funerals encomanats pel testament del seu germà, amb un lament digne de llàstima.

Comentari:

Com succeeix als altres dos falsos ciriacans, l'onomàstica presenta una forma insòlita; en aquest cas, s'indica mitjançant un sol element, el *nomen* «Clodius». Un altre punt de contacte amb 410* [1] és la clàusula «Terram Agonum petii», anàloga de «Barchinonam petii»; si pel fals barceloní el desplaçament era produït per una guerra i amb *Calagurris* com a probable lloc d'origen, ara el difunt sembla que és mogut per motius polítics i la menció als *cives* ens inclina a creure que provindria de Roma.

Sens dubte, el més interessant de la inscripció és l'ús de l'expressió «Terram Agonum» per referir-se a Tàrraco. Que aquesta és la lliçó correcta (a diferència del que va establir Hübner en la seva edició) ho demostra no només el nombre i l'autoritat dels manuscrits ciriacans que la reporten, sinó el fet que és l'única que pot explicar l'aparició de dues lliçons que no són sinó posteriors *emendationes*, «*terram Aragonum*» i «*Terraconum*». Com ja va detectar Hübner, *Terra Agonum* és una falsa etimologia de Tàrraco com a 'terra de combats', per la dificultat de la conquesta d'Hispania o per la bel·licositat dels seus habitants. El fet més destacat, però, és que aquesta etimologia no és una invenció del falsari, sinó que té un origen medieval.

En efecte, aquesta etimologia apareix en l'adaptació catalana de la *Historia de rebus Hispanie* de Rodrigo Jiménez de Rada, un epítom amb afegitons que es transmet i evoluciona entre els segles XIII i XV.³⁴⁸ Dels set testimonis individuats per Pere Quer, els dos que conformarien el nucli original del material reporten aquesta etimologia, un en llatí i l'altre en català.³⁴⁹

El primer autor que es fa ressò d'aquesta etimologia és Francesc Eiximenis, que, en el dotzè llibre de *Lo Crestià* (escrit entre 1385 i 1386), l'atribueix, erròniament, a Jiménez de Rada mateix.³⁵⁰ Especialment rellevant és la menció que en fa Lorenzo Valla en els seus *Gesta Ferdinandi regis Aragonum*,³⁵¹ fet que demostra que aquest text circulava per Nàpols entre 1445 i 1446, període en què va escriure l'obra i que aproximadament coincidiria amb el de la creació del fals. Cal tenir en compte, d'altra banda, que Valla cita aquesta i d'altres etimologies semblants per condemnar-les com a invencions, mentre que en la inscripció no només no s'ha posat en dubte, sinó que s'utilitza en lloc del topònim que intentava explicar.

³⁴⁸ Cf. BADIA 1997, p. 240-242; QUER 2001, p. 114.

³⁴⁹ Reportem la transcripció del fragment llatí, al cap. V: «prefatus vero Scipio Africanus, dum contra Ispanos victoriam habuisset, Terrachonam civitatem hedicavit et, quia per multos agones et multa prelia terram Ispanie adquisiverat, civitatem Terrachonam appellavit, quasi *terra agonum*». Cf. BADIA 1997, p. 241 i QUER 2001, p. 523.

³⁵⁰ Cap. 23; correspon als ff. 25v-26r del ms. esp. 9 de la BN de París (segons BADIA 1997, p. 242), i al f. 15v de l'incunable que hem consultat (València, 1484).

³⁵¹ Lib. 1, cap. 14: «Nam confutare eos qui dicunt Terraconem quasi terram agonum, et Urgellum quasi urgens bellum, et Barchinonam quasi barcam nonam, aliaque ridicule etymologie grega latinaque ac barbara miscentes, ineptum sit». Vegeu l'ed. moderna d'Ottavio Besomi (Padova, ed. Antenore, 1973, p. 17) i el comentari que en fa l'editor (ibid. n. 14).

4. CIL II, 149*

Cadis

Ad extremum orbis apud Gades Licinius, Lilius, Apianus, Lollo; Gadis in mole marmorea Ferrarinus; apud Gades in mole marmoreo nostris temporibus deflexu maris detectum Sieder, Peutingger (b), Choler; apud Gades Peutingger (a), Anonymus Patavinus, Covarrubias; Gadibus ad marmoream molem Sanutus; Gadibus in Hyspaniam ad marmoream molem Brunelleschi, Filonardianus, cod. Olivae; Romae Bellonus; ad extremum orbis apud Gades in Gadibus Hispanae ad maream (sic) molem Alciatus; ad Gades ultimas Ocampo, Anonymus Taurinensis; Gades en Espagne Romieu; en la isla de Cádiz Morales; ad Gades ultimas, nunc Catii Strada.

LICINIUS, ms. saec. XV ex., 68r-v “per Kiriacum Anconitanum” (ANONYMUS, cod. Carpensis, ms. saec. XV/XVI, 5v (a) et 50 (b); SIEDER, ms. 1503, 59v; ex eo ANONYMUS, cod. Amadi, ms. saec. XVI in., 109; item ANONYMUS NEO-EVORACENSIS, ms. saec. XVI in., 52 et 128; PEUTINGER, ms. saec. XVI in., 48v “per Ciriacum Anconitanum repertum” (a); LILIUS, ms. saec. XVI in., 180 cum stela del.; ANONYMUS PATAVINUS, ms. saec. XVI, 3; APIANUS 1534, 1 “per Kiriacum Anconitanum repertum”; ex eo REVERDY (?), ms. 1545/55, 151; item WAELSCAPPE, ms. 1554, 126v; item FABRICIUS 1560, 49-50 et idem 1587, 227; item FENDT 1574, *Monumenta sepulcrorum*, 123; item CHYTRAEUS 1594, 814); FERRARINUS, ms. Reg. saec. XV ex., 143; PEUTINGER, ms. saec. XVI in., 48 (b); SANUTUS, ms. saec. XVI in., 179 et ms. ca. 1519, 15v; ANONYMUS, cod. Olivae, ms. saec. XVI in., 39; BRUNELLESCHI, ms. 1511, 129; FILONARDIANUS, ms. saec. XVI in., 68v-69; BELLONUS, ms. ca. 1521, 30v perverse, ergo errores singulos non adnotavi; ALCIATUS, ms. saec. XVI, 214v; CHOLER, ms. saec. XVI, 124; OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 18 n. 173 (METELLUS 1, ms. ca. 1547, 37 n. 162; ex eo METELLUS 2, ms. 1546/52, 221 n. 228 “e M. Antonio”; ex OCAMPO ZURITA, cod. Val., 275 n. 844 “series Baetica”); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 700v; LOLLIO, ms. saec. XVI med., 30v; MANUTIUS, ms. saec. XVI, 264 “e M. Victorio Reatino”; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 145; ROMIEU, ms. 1574, 158; MORALES 1575, 63 “e Cyriaco Anconitano et Apiano” (OCCO 1596, 4; ex eo CUELBI, ms. 1600, 412v; BRITTO 1597, 141); STRADA 1575, 168 (GRUTERUS 1603, spur. 15 n. 4 “ex Apiano, Fabricio, Morali et Strada”). Damnavit olim AUGUSTINUS 1587, 455. — Cf. DE ROSSI, *ICVR* II, p. 374; BODNAR 1960, 50 adn. 4; WEISS 1969, 163; GIMENO 1997, 122-123; CANTO 2004, 342-343 adn. 140, quae damnare noluit, perperam; CAMPANA 2005, 11-12; GONZÁLEZ GERMAIN 2010, 81-84; ESPLUGA 2011.

Dis Manibus sacrum. Si lubet legito. Heliodorus insanus Carthaginensis ad extremum orbis sarcophago testamento me hoc iussi condier ut viderem si quispiam me unquam insanius ad me visendum ad haec usque loca penetraverit.

1 Dis—legito *edd.* : d.m.s. si lubet legito *L* : si lubet legito *f* : d.m. $C_{a(r(b))}S_iA_pA_t$: *om.* $F\delta B_{e_i}\zeta\mu$ • extremum] exte- *F* || 2 orbis] urb. O_i • testamento (testam. ζ) *codd.* : *om.* $H\ddot{u}b$. • hoc $F\delta B_{e_i}\zeta\mu$: hic (*sed corr.* hoc S_i) *L* : huc $P_{(b)}C_h$: F_i non leg. • iussi] iussu L_i • condier] condi A_i || 3 quispiam (quisquam L_i) me unquam (*sed corr.* s. *l.* «me quisquam» $P_{(a)}$) *L* : me quisquam $F\delta B_{e_i}\mu m_o$: me quispiam ζ • visendum—usque *L* : visendum (visce- *F*) usque ad haec $F\delta\zeta\mu$: visendumq. ad haec s • penetraverit $LFB_rOB_{e_i}A_iC_h$: penetrarit $P_{(b)}$: penetraret $\varepsilon\zeta\mu$.

Traducció:

Consagrat als déus manes. Si et plau, llegeix. Jo, Heliodor, boig cartaginès, he ordenat per testament de ser enterrat en aquest sarcòfag, a l'extrem del món, per tal de veure si algú més boig que jo ha arribat mai fins a aquest indret per veure'm.

Comentari:

Tal com ja va avançar Campana³⁵² i ha mostrat Espluga, l'autor d'aquest text és Francesco da Niccolò Contarini (1424-1460?), diplomàtic, home de lletres i col·leccionista provinent d'una important família patrícia de Venècia.³⁵³ La inscripció es troba dins d'una obra de ficció (tal com succeeix, per exemple, a l'*Hypnerotomachia Poliphili*), dins un *Dialogus* (que Espluga data 1448-1452) en què intervenen tres personatges, Giovanni da Sanlazzaro (1415-1448?) i dos més sense una identificació segura (Guidantonio i Giannozzo). Sanlazzaro explica el seu viatge a través del món dels morts i, just a l'entrada d'aquest, situa l'escena següent: «hinc digressi promontoriolum videmus, ubi sepulcrum erat (...). Chiriacum quemdam Anchonitanum notum nempe hominem conspicio, qui lapidem falce magna ex parte mundaverat, ut epigrammate insigni locupletatus sua quadam inflatus gloriola in Italiam reverti posset. Epigrammatis verba haec sunt: 'Diis manibus sacrum. Si lubet, legito. Eliodorus insanus Carthaginensis ad extremum orbis hoc sarcophago testamento me iussi condier, ut viderem si quispiam unquam me insanior ad hoc visendum ad haec usque loca penetraret'. O epigramma dignum tali viro et o virum dignum tali epigrammate!». ³⁵⁴

El text, tal com apareix en Contarini, no pot ser considerat com una inscripció falsa, ja que el context fa evident que es tracta d'una simple creació literària, on encara s'emfasitza més que es tracta d'una simple broma gastada a Ciriaco, tal com De Rossi ja va suposar,³⁵⁵ si bé no descartava que l'hagués pogut ajudar a difondre. En aquest sentit, la participació directa del d'Ancona s'ha continuat postulant fins recentment,³⁵⁶ però creiem que el fet que el text no s'intregri als reculls epigràfics durant gairebé tres dècades demostra, d'una banda, que Ciriaco se'n va mantenir totalment al marge, i, de l'altra, que la següent generació d'epigrafistes no el va confondre en cap moment pel d'una inscripció autèntica.

Així doncs, el procés de 'falsificació' pròpiament dit no es produiria als anys cinquanta, sinó cap als vuitanta, en el moment en què el text traspasa la dimensió estrictament literària i entra als reculls epigràfics. En aquest sentit, no hi ha dubte que

³⁵² CAMPANA (2005, p. 11) es refereix a aquesta inscripció com «l'epitafio allusivo a [sc. Ciriaco], satirico nella forma, ma scherzoso e benevolo, credo, nella sostanza, composto salvo errore dal suo amico Francesco Contarini».

³⁵³ Vid. DBI 28, 1983, p. 160-161; ZORZI, Marino, *Collezioni di antichità a Venezia nei secoli della Repubblica*, Catàleg de l'exposició, Roma, 1988, p. 21-22.

³⁵⁴ Seguim l'edició d'ESPLUGA 2011, p. 299. El *Dialogus* fou editat per SEGARIZZI, Arnaldo, «Francesco Contarini politico e letterato veneziano del secolo XV», *Nuovo archivio veneto* 12 (1906), p. 272-306 (288-306).

³⁵⁵ DE ROSSI, ICVR II, p. 374: «Ego autem vereor, ne ab [sc. Cyriaco] male credulo [sc. inscriptiones Hispaniae falsae] propagatae sint, minime decipiente sed decepto fraude ludificatoris. Alterius enim ex iis titulis ioci ipsum Cyriacum videntur respicere; et peregrinationes eius ad extrema mundi, ut inscriptiones veteres legeret, in ridiculum vertere.»

³⁵⁶ Així, per exemple, WEISS 1969, p. 163. Aquesta mateixa opinió l'ha expressada recentment SOLIN (2008, p. 1349): «Typico esercizio retorico è l'epigrafe di Eliodoro Cartaginese che Ciriaco dava come esistente nei pressi di Cadice (CIL, II 149*)».

aquest pas és producte d'una sola mà: en primer lloc, perquè implica localitzar de forma concreta la indicació «ad extremum orbis» de l'epígraf, que s'associa a Cadis; i, en segon lloc, perquè el text epigràfic presenta algunes innovacions respecte del literari, com ara l'alteració de l'ordre en «sarcophago testamento me hoc» i en «me unquam», i les variants «ad me» i «visendum» (en lloc de «ad hoc» i «visundum»).

A partir de la nostra anàlisi de la tradició epigràfica, creiem que la primera síl·loge que recolliria la inscripció seria la de Licinio, cap al 1480. En la còpia de Stuttgart, el text es troba fora del *corpus* d'inscripcions, enmig d'altres textos pseudoepigràfics situats entre la *praefatio* i l'inici real de la síl·loge (ff. 62v-69); aquest context (que només es manté en Licinio), juntament amb els mots «ad extremum orbis apud Gades per Kyriacum Anconitanum repertum» que acompanyen la inscripció, semblaria indicar que la seva adaptació epigràfica pretenia mantenir la voluntat jocosa amb què havia estat creada i minimitzaria la mala fe de l'interpolador. Quant a la seva autoria, sembla que s'hauria de tractar de l'humanista mateix que s'amaga sota el nom de Licinio o bé d'algun dels humanistes del cercle de Francesco Porcari (a qui Licinio va dedicar el seu recull), entre els quals trobem continuadors de Ciriaco com Felice Feliciano.³⁵⁷

No sabem si l'atribució a Cadis de la inscripció (i no a altres possibles *extrema orbis*) va tenir algun motiu d'inspiració concret. Podem assenyalar, per exemple, la semblança dels mots amb què Solí defineix la ciutat.³⁵⁸ Igualment, l'interpolador hauria pogut estar al corrent de la discussió humanística que havia enfrontat Leonardo Bruni amb Alonso de Cartagena i Sánchez de Arévalo, en què l'italià havia situat Espanya «in extremo mundi angulo», a diferència de la posició central que ocuparia al seu parer Itàlia.³⁵⁹ Sigui com sigui, aquesta idea (possiblement inspirada per aquesta mateixa inscripció) esdevindrà un tòpic en alguns falsos posteriors pels quals postulem un origen hispànic: així, trobem les expressions «ultimas adii terras» (83* [17]), «in ultimis terris» (104* [52]), «in ultimo margine quo nullae mage terrae apparent» (220* [28]) i «in extremis terris» (224* [19]).

³⁵⁷ Cf. supra, p. 99-100.

³⁵⁸ SOL. 23, 10: «In capite Baeticae, ubi extremus est noti orbis terminus, insula continenti septingentis pedibus separatur, quam Tyrii a Rubro profecti mari Erythream, Poeni lingua sua Gadir, id est saepem nominaverunt».

³⁵⁹ BIRKENMAJER, Alexander, «Der Streit des Alfonso von Cartagena mit Leonardo Bruno Aretino», dins id., *Vermischte Untersuchungen zur Geschichte der mittelalterlichen Philosophie*, Münster, Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung, 1922, p. 129-210 (188).

5. CIL II, 164*

La Vila Joiosa (?)

apud Malagam urbem **Ferrarinus**; *Dianii in templo in base (baside S_a)* **Francesc Vicent, Carbonell, Sieder, Apianus**; *templum ad unum lapidem ab oppido ipso* (praec. *Cordubae*, seq. *Dyanii*) *quadratis et maximis lapidibus structum* **Anonymus Cantabrigiensis**; *lossae in templ(o) in basi* **Bononius**; *ibidem (Diani nunc Deniae) ad XX lapidem supra mare* **Peutinger**; *Dianii ad XX lapidem in aedicula supra mare* **Sanutus, Filonardianus**; *Deniae prope Valentiam* **Brunelleschi, cod. Olivae**, sim. **Chlumczanksy**; *in villa Tholossa in templo* **Alciatus**; *non procul a Lacetanis* **Nettuccius**; *prope Dianum in aedicula* **Ocampo, Anonymus Taurinensis**; *ex Hispania* **Philander** (a), **Manutius** (b); *ad XX lapidem a Dianio in aedicula miris lapidib(us) structa* **Metellus 2, Franco** (b); *ad XX a Dianio oppido lapidem in aedicula mirae magnitudinis lapidibus structa, literis cubitalibus structa* **Philander** (b); *Dianii in templo in baside* (a), *prope Dianium in aedicula* (b) (Palladi—sacrum: *Carthagine in ara* ms. b, *Placentiae* ms. c, s. l. mss. a et d) **Pighius**; *in Celtiberia ad XX lapidem a Dianio aedicula est miris lapidib(us)* **Manutius** (a); *Dianii* **Padilla, Franco** (a), **Covarrubias, Morales, Strada, Fabricius**; *Dianii in templo* **Augustinus**; *en Denia en la hermita de s. Paula* **Zurita**; *à Celtibere en Espagne* **Romieu**.

FERRARINUS, ms. Reg., saec. XV ex., 170; **FRANCESC VICENT**, ms. saec. XV ex., 210; **ANONYMUS CANTABRIGIENSIS**, ms. saec. XV ex., 129; **BONONIUS**, ms. saec. XV ex., 96v; **CARBONELL**, ms. saec. XV ex./XVI in., 19 (**ANONYMUS**, liber Parmensis, ms. saec. XVI, 11v); **SIEDER**, ms. 1503, 85v (**ANONYMUS**, cod. Amadi, ms. saec. XVI in., 91r-v et 142v; **ANONYMUS NEO-EVORACENSIS**, ms. saec. XVI in., 392v-393); **PEUTINGER**, ms. saec. XVI in., 54v; **SANUTUS**, ms. saec. XVI in., 178v et ms. ca. 1519, 15; **ANONYMUS**, cod. Chlumczansky, ms. saec. XVI in., 6; **BRUNELLESCHI**, ms. 1511, 132; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI in., 43; **ANONYMUS**, cod. Olivae, ms. saec. XVI in., 61; **ALCIATUS**, ms. saec. XVI, 129v (**CHOLER**, ms. saec. XVI, 103); **NETTUCCIUS**, ms. 1520, 16v (**VICTORIO** ms. saec. XVI, 147 “e libello quodam Augustini Nettucci” et 1542, *Explicationes*, 111 “ex Augustino Nerruccio”; ex eo **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 8v n. 78 “apud P. Victorium”; e **VICTORIO BORGHINI**, ms. saec. XVI med., 85 “ex Augustino Ne.”; item **PINELLI**, ms. saec. XVI ex., 112); **ANONYMUS PATAVINUS**, ms. saec. XVI, 21v; **APIANUS** 1534, 10 (**REVERDY** (?), ms. 1545/55, 154); **PADILLA**, ms. 1538, 87v et ca. 1568, *Chronicas*, 39v; **OCAMPO**, cod. Val., 8v n. 77 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 13 n. 59; **ZURITA** (?), cod. Val., 270v n. 813); **PHILANDER** 1544, 249-250 “ex Iacobo Corneliano” (a) et 1552, 305 (b) (ex ed. 1552 **SCALIGER**, ms. ca. 1588, 278); **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 213 n. 125 “e Tavera”; **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 696; **PIGHIUS**, ms. saec. XVI b, 23v (a) et syll. anonyma Hispana, ms. saec. XVI c, 3 (b) totam; verba *Palladi—sacrum* tantum exhibent ms. 1554, 49, ms. saec. XVI a, 21, ms. saec. XVI b, 23v et ms. saec. XVI c, 49; **MANUTIUS**, ms. saec. XVI, 263v “e M. Victorio Reatino” (a) et ms. saec. XVI b, 13 (b); **AUGUSTINUS**, ms. saec. XVI, 76 et 1587, 456 “ex Appiano” ubi damnat; **FERNÁNDEZ FRANCO**, *Monumento*, ms. 1565, 115v (a) et *Itinerario*, ms. 1596, 11v “ex Appiano, Antonio Philandro [i.e. e Morali] et Padilla, Arcediano de Ronda, qui dixit se vidisse, etiam ex Cyriaco Anconitano” (b); **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 161v; **ROMIEU**, ms. 1574, 159v; **MORALES** 1574, 79 “e Cyriacanis, ex Appiano et Antonio [sic] Philandro” (**Occo** 1596, 9); **STRADA** 1575, 133 (**GRUTERUS** 1603, spur. 2 n. 1 “ex Apiano et Strada”); **FABRICIUS** 1587, 74. — Cf. **FIGUERAS** ca. 1920, 141 et 165; **MARTÍN** 1970, 85; **GIMENO** 1997, 85; **CORELL** 1999, 331 n. VII (*HEp* 9, 1999, 61); **ESPLUGA** 2009a, 252-253.

Palladi victrici sacrum. Hic hostium reliquias profligavit Cato, ubi et sacellum miro artificio structum et aeream Palladis effigiem reliquit. Pareant ergo et noscant omnes senatus et populi Romani imperium deorum numine et militum fortitudine et tueri et regi.

1 Palladi—sacrum om. f • victrici] vitrici O_i • reliquias cett. : reliquias A_cF_iNM_{a(b)}Cf • profligavit] profliguit C_a • Cato transp. post sacellum A_i • et om. B_{on}μM₂p_{h(a)}M_{a(b)}, sed non f || 1-2 miro artificio om. ζ || 2 structum (struc. ζ) cett. : stratum F : conditum μM₂p_{h(a)}M_{a(b)} • aeream (aream P)] arcem λ • effigiem (effig. ζ)] imaginem F_{r(a)} • reliquit] reliquit F_i • pareant—regi om. B_{on} • pareant] paream F • ergo—noscant] et noscant ego p_{ad} || 3 et post imperium add. ζp_{h(b)}F_{r(a)} • numine (-i p_{ad})] minime B_r •

et post fortitudine om. PC.

Traducció:

Consagrat a Pal·las vencedora. Aquí Cató va derrotar les restes de l'exèrcit enemic, on deixà un petit santuari, construït amb admirable destresa, i una efígie de bronze de Pal·las. Tothom, doncs, sàpiga que l'imperi del senat i del poble romà és defensat i regit per la voluntat dels déus i pel coratge dels soldats i l'obeeixi.

Comentari:

La temàtica tractada en aquest epígraf s'ha posat en relació amb un fragment de Livi on es fa referència a l'erecció d'una *aedicula* a Pal·las: «isdem diebus aediculam Victoriae Virginis prope aedem Victoriae M. Porcius Cato dedicavit biennio post quam vovit».³⁶⁰ Si bé el paral·lel és suggerent, cal tenir en compte que el passatge fa referència a Roma i no pas a Hispania, i que no trobem cap paral·lel textual concret, per la qual cosa no podria passar d'haver inspirat el motiu inicial de l'epígraf. Igualment, Espluga l'ha volgut posar en relació directa amb la menció d'una estàtua de Diana al temple de la deessa a Sagunt,³⁶¹ però el passatge no presenta, al nostre entendre, cap paral·lel clar ni a nivell textual ni tampoc amb relació al seu context.

Pel que fa a la forma del text, és destacable que, a diferència de la gran majoria de falsos de l'època, en els primers testimonis que el reporten podem detectar de forma clara l'intent de mantenir una divisió de versos concreta, que emfasitza el primer vers («Palladi victrici sacrum») i on queden aïllats els mots «Cato» i «reliquit».³⁶²

La particularitat més destacable que presenta el fals, i que fins ara no ha estat suficientment posada de relleu, és que el text està associat físicament, en els testimonis més propers a l'*Antiquissimus* i a l'*Antiquus* β i γ , a l'epígraf *CIL* II 1433 [103] (que considerem igualment espuri).³⁶³ Aquest apareix transcrit a l'interior del suposat suport epigràfic, al costat de 164* i compartint una mateixa localització (vegeu les figures 1-10 al comentari de *CIL* II 1433 [103]). L'única raó per la qual Hübner no va relacionar ambdós epígrafs sembla haver estat l'autoritat que va concedir al manuscrit

³⁶⁰ Liv. 35, 9, 6. El primer en assenyalar-ho fou MARTÍNEZ GÁZQUEZ, José, *La campaña de Catón en Hispania*, Barcelona, Universitat, 1974, p. 23.

³⁶¹ PLIN. nat. 16, 279: «memorable (...) et in Hispania Sagunti templum Dianae a Zacyntho advectae cum conditoribus annis CC ante excidium Troiae, ut auctor est Bocchus; infra ipsum oppidum id habent —pepercit religione inductus Hannibal— iuniperi trabibus etiamnunc durantibus.»

³⁶² La divisió, mantinguda exactament per Francesc Vicent i l'*Anonymus Cantabrigiensis* i, amb algunes variacions, per Ferrarini, Carbonell, Sieder i Alciato, és la següent: «Palladi victrici sacrum. / Hic hostium reliquias profligavit / Cato, / ubi et sacellum miro artificio structum et aeream Palladis effigiem / reliquit. / Pareant ergo et noscant omnes / senat(us) et po(puli) Ro(man) imperium / deor(um) numine et milit(um) fortitudine et tueri et regi».

³⁶³ Cf. infra, p. 406-410, amb il·lustracions dels manuscrits principals.

de Ferrarini, on apareixen separats; ja hem argumentat, però, que aquest manuscrit presenta importants alteracions en l'ordre dels epígrafs, així com nombrosos errors en les seves localitzacions (com la d'aquest mateix fals, que és atribuït a Màlaga).³⁶⁴

El text de *CIL* II 1433 [103] («Turri / genio»), d'altra banda, no té una connexió evident amb el de l'epígraf que ens ocupa, la qual cosa fa difícil d'entendre la relació exacta amb ell i la finalitat que perseguia el falsari en redactar-los junts. No obstant això, és innegable que ambdós textos es troben units des de l'inici mateix de la seva tradició, per la qual cosa l'anàlisi d'un no pot deixar de tenir en compte l'altre.

El conjunt que conformen *CIL* II 1433 [103] i 164* presenta una sèrie de característiques formals que l'allunya tant dels epígrafs autèntics copiats a l'època com de la resta de falsos coetanis, i que emfasitzen els aspectes extratextuals de les dues inscripcions: detallada senyalització del lloc de trobada, dibuix del suport epigràfic de *CIL* II 1433 [103], divisió dels versos de 164*, etc. El fet de tractar-se d'un cas del tot inusual dintre de la falsificació de la seva època és el que ens ha portat, com defensem al final del comentari, a proposar l'existència d'un context arqueològic real que hagués motivat la creació literària dels dos textos espuris.

La problemàtica que envolta els dos textos comença ja amb la identificació del lloc on haurien estat atribuïts. Més enllà de localitzacions evidentment espúries (com la de Ferrarini «apud Malagam»), els primers testimonis es divideixen entre els que localitzen 164* (i, quan la reporten, també *CIL* II 1433 [103]) a *Dianium* (Carbonell i tota la tradició de l'*Antiquus* i posterior) i els que el relacionen amb un topònim reportat com a «villa Zolossa» (Ferrarini a *CIL* II 1433 [103]), «villa Tholossa» (Alciato) i «lossa» (Bononius), que tal com va defensar Corell serien formes deformades de La Vila Joiosa (i no, com pensava Hübner, de Tolox, Màlaga).³⁶⁵ En qualsevol cas, la confusió entre les dues localitzacions és constant, i així Bononius (f. 96) reporta igualment a «lossa» els epígrafs *CIL* II 1965 i 363* [6], provinents sens dubte de Dènia. D'altra banda, alguns d'aquests testimonis afegixen que l'epígraf es trobaria als afores de la població; si l'*Anonymus Cantabrigiensis* el situa «ad unum lapidem» (localització que aquest testimoni i Carbonell repeteixen per al fals 363* [6]), l'*Antiquus* δ i ε, Matal («e Tavera»), Philandrier (ed. 1552) i la font que Franco identifica amb Ciriaco d'Ancona el

³⁶⁴ Cf. supra, p. 103.

³⁶⁵ Ja Beuter proposa, com a nom antic de La Vila Joiosa, «Yosse»: «Esta [sc. poblacion] no dize el Strabn, de quien lo sacamos, como la llamaron, mas segun las conjeturas podemos pensar que se dixo Yonen, por ser los fundadores de la ralea de los yonios (...) y ansi por conservacion de su origen pusieron nombre al pueblo que fundaran Yone, del qual vino despues el de Yosse, y haziendose despues gran poblacion tuvieron en ella los romanos mucho asiento (...). Y despues cerca de alli se fundo una poblacion que llamaron Yonosa, agora le dezimos Villa loyosa» (BEUTER 1546, ff. 37v-38).

posen «ad XX lapidem a Dianio»,³⁶⁶ una distància suficient per qüestionar-nos si es podria voler fer referència a La Vila Joiosa, tal com va considerar Corell.

No podem oferir una explicació satisfactòria d'aquesta doble localització. La possibilitat que creiem més versemblant, però, és que els textos es localitzessin originàriament a La Vila Joiosa, i que aquesta localització hagués estat substituïda, en alguns casos, per la de Dènia (capital de la comarca històrica de la Marina), més coneguda i de molta major importància en les fonts clàssiques, i on de fet ja se situaven altres inscripcions de l'*Antiquissimus* (CIL II 1965 i 363* [6]).

Com hem avançat, però, la indicació de la localització que presenta bona part dels testimonis és especificada mitjançant l'esment d'una construcció («in templo in base») en la qual es trobaria algun dels dos epígrafs. Corell va creure que es tractava d'una església moderna i la va identificar amb l'església parroquial de La Vila Joiosa.³⁶⁷ Ara bé, alguns testimonis defineixen aquest edifici com a «templum quadratis et maximis lapidibus structum» (*Anonymus Cantabrigiensis*), «aedicula miris lapidibus structa» (Metellus, Franco) o «aedicula mirae magnitudinis lapidibus structa» (Philandrier ed. 1552). Sembla força clar que la construcció esmentada volia fer referència al «sacellum miro artificio structum» que apareix mencionat al text de 164* i, al nostre entendre, no pot referir-se en cap cas a un edifici modern.

Creiem que la clau per identificar el *templum* mencionat pels testimonis que acabem d'esmentar el conforma el paral·lel amb la localització de CIL II 3616, tal com la reporta Carbonell: «templum quadratis lapidibus pulcherrime structum ad primum lapidem a Gandia» (f. 26v). Les dues localitzacions (la de 164* a l'*Anonymus Cantabrigiensis* i la de CIL II 3616 a Carbonell) es fan en uns termes tan similars que semblen escrites per una mateixa mà, malgrat que CIL II 3616 no apareix en cap altre testimoni de l'*Antiquissimus* ni de l'*Antiquus*.³⁶⁸

Doncs bé, el *templum* en què es trobava inserida CIL II 3616 és, de fet, un sepulcre romà turriforme, situat a Daimús (Gandia), que no s'ha conservat, però del que disposem del testimoni fidel d'Alexandre de Laborde (s. XIX). I, a només 3 km de La Vila Joiosa, trobem un monument funerari molt similar al de Daimús conegut com a

³⁶⁶ Evidentment, l'aparició d'aquesta variant en la tradició de l'*Antiquus* δ no es pot explicar a partir de les línies de difusió epigràfiques que hem presentat en el capítol tres. En conseqüència, s'hauria de tractar d'una nova informació que hauria arribat a mans d'aquest arquètip, o bé d'una invenció pròpia.

³⁶⁷ CORELL 1999, p. 181.

³⁶⁸ Tampoc no apareixen les dues altres inscripcions de Gandia reportades per Carbonell just abans, CIL II 3605 i 3602. Hi ha, però, un altre indici que la lectura de CIL II 3616 hauria pogut provenir de l'*Antiquissimus*: just a continuació, Carbonell reporta *HEp* 5, 1999, 795 (cf. infra, p. 172 i 424), que només reapareix en testimonis de l'*Antiquissimus* (l'*Anonymus Cantabrigiensis* i el cod. *Chlumczansky*), i que prové d'Oliva, entre Gandia i Dènia; seguidament, reporta les inscripcions d'Alcántara (CIL II 759-761) en la versió de l'*Antiquissimus*.

Torre de Sant Josep (s. II dC), i que ha romàs sempre visible.³⁶⁹ Així doncs, creiem que l'esment a La Vila Joiosa d'un «templum quadratis et maximis lapidibus structum» només es podia entendre com una referència directa a la Torre de Sant Josep.

Aquest edifici es troba situat en una població anomenada, ja en època medieval, Torres, nom que pren igualment el riu que hi passa. Tal com fem nosaltres, Espinosa Ruiz ha proposat de localitzar-hi *CIL* II 1433 [103], si bé per raons del tot diferents a les nostres. Segons ell, el topònim actual podria conservar el nom romà que hauria tingut el *vicus* de l'indret, que s'hauria anomenat *Turris* (sol o en una forma composta), i en conseqüència la menció al «turri genio» hauria de ser entesa com una advocació al *genius loci* d'aquella població.³⁷⁰

Segons la nostra opinió, aquesta hipòtesi no només obvia tots els problemes que presenta el text de *CIL* II 1433 [103] tant des del punt de vista epigràfic (per als quals vegeu el seu comentari) com de la tradició manuscrita que ja hem exposat, sinó que parteix d'una premissa possiblement errònia, i en qualsevol cas no demostrada: amb les dades actualment disponibles, el més lògic és pensar que el nom medieval prové precisament de la *turris* romana que s'aixecava a l'indret, i no pas de la conservació del topònim d'una zona perifèrica de La Vila Joiosa, al centre de la qual la recerca arqueològica dels darrers anys apunta que s'hauria assentat el *municipium* romà.³⁷¹

La nostra hipòtesi, doncs, és que les dues inscripcions estarien lligades a la població de Torres, però no com a testimonis d'un assentament romà, sinó inspirades per la presència mateixa de la Torre de Sant Josep, a la qual, en comparació amb la de Daimús, li 'mancava' la inscripció. Proposar una identificació concreta de tots els elements que integren el textos epigràfics és sens dubte arriscat, però intentarem esbossar una possible hipòtesi de solució que permeti 'explicar' el text que recullen els manuscrits epigràfics.

Així, tal com succeïa per a *CIL* II 3616, el *templum* en què es localitzaria el text faria referència a la Torre de Sant Josep. Aquesta seria, amb tota probabilitat, l'edifici al qual estaria consagrat el geni esmentat a *CIL* II 1433 [103] (essent l'ús del mot *turris* per a un sepulcre una prova ulterior de la seva falsedat). Com sembla desprendre's del text de l'epígraf, el falsari hauria volgut identificar igualment amb la torre el «sacellum» fet construir per Cató i dedicat a Pal·las. En aquest sentit, cal tenir en compte que poc

³⁶⁹ Vid. ABAD, Lorenzo; BENDALA, Manuel, «Los sepulcros turriformes de Daimuz y Villajoyosa: dos monumentos romanos olvidados», *Lucentum* 4 (1985), p. 147-184, on es fa una anàlisi i comparació dels dos monuments.

³⁷⁰ ESPINOSA RUIZ 2006, p. 234 i 242-243.

³⁷¹ ESPINOSA RUIZ 2006, p. 235-236.

temps després el mateix edifici va ser relacionat amb Marc Claudi Marcel i amb Sertori.³⁷²

Amb això, ja només quedaria intentar identificar la pretesa col·locació dels dos textos en relació amb aquest context arqueològic. Si considerem el dibuix del suport epigràfic de *CIL* II 1433 [103] que fa Carbonell, és possible de veure-hi una representació de la torre, especialment per unes clares línies traçades en horitzontal que semblen representar els carreus.³⁷³ Així, *CIL* II 1433 [103] hauria pogut ser el text suposadament gravat a la torre mentre que els mots «in base» (que es podrien interpretar tant com un suport epigràfic annex a la torre o bé en el sentit de 'a la base' del temple) haurien pogut fer referència a 164*.

Aquesta hipòtesi no explica, però, com es va poder perdre tan aviat la vinculació d'un(s) fals(os) amb el context arqueològic que l'explicava. Per contra, té l'avantatge de superar una de les dificultats que suposava ubicar el text de 164* a *Dianium*: el motiu pel qual el temple de la ciutat s'havia vinculat a Pal·las i no a Diana, com Estrabó i el topònim mateix suggerien.³⁷⁴ Dos historiadors, Padilla i Gaspar Escolano, que van accedir al text quan ja es localitzava a Dènia, ofereixen dues solucions diferents, que no semblen, però, reflectir la voluntat original del falsari. Padilla, en les seves *Chronicas*, afirma que «Marco Caton, en el templo que los griegos focenses avian dedicado a la diosa Diana en la ciudad de Denia, de la qual ella adquirio su nombre, le edificio una capilla o sacelo particular (...)».³⁷⁵ Per la seva banda, Gaspar Escolano, en la seva història de València, tot defensant l'autenticitat de la inscripció (que Agustín ja havia negat), ofereix una nova explicació de la tria de Pal·las com a divinitat honorada: «[sc. los moradores de Denia] pudieran certificarle que sus padres la vieron por sus ojos puesta entre otras en la hermita de Santa Paula; y que un nuncio del Papa que se bolvia de España a Roma embarcandose en Denia, (...) tropeço como Romano en esta de su famoso Caton, y la pidio por cortesia, y se la llevo. (...) Assi lo sentia nuestro doctissimo maestro [sc. Pedro Juan] Nuñez, el qual por la lectura della y por haverse hallado en la hermita de Santa Paula, fue siempre de parecer que en tiempo de Romanos se llamava esta hermita *Sacrum Palladis*, y que

³⁷² Vid. ESPINOSA RUIZ, Antonio, *La investigació arqueològica a La Vila Joiosa*, La Vila Joiosa, Ajuntament, 1995, p. 8-10; ESPINOSA RUIZ 2006, p. 228. La relació amb Marcel prové de la mala lectura de *CIL* II 3570 (trobadada prop de la Torre de Sant Josep) que fa Gaspar Escolano (1610), que va llegir «Marcellum» en lloc de «macellum»; la relació amb Sertori provindria de l'intent de Francisco Diago (1613) de relacionar l'indret amb el topònim *Etosca*, una mala lectura (en lloc d'*Oscá*) del text de Vel·lei Patèrcul, que menciona com a lloc de la mort de Sertori (VELL. 2, 30, 1).

³⁷³ Vid. infra, p. 409 fig. 4; aquest mateix dibuix, que s'allunya de la resta (on el suport sembla coincidir amb el d'una columna), va portar a CORELL (1999, p. 182) a hipotitzar que l'epígraf es podia trobar reutilitzat i capgirat en la columna d'una església.

³⁷⁴ STR. 3, 4, 6.

³⁷⁵ PADILLA ca. 1568, f. 39v.

fue fabrica de Caton, segun se insinua en la piedra».³⁷⁶ La poca credibilitat d'Escolano podria fer descartar tot el relat com a invenció pròpia, però el fet que Zurita (al *codex Valentinus*) ja localitzi la inscripció a l'ermita de Santa Paula fa que haguem de retrotraure aquesta vinculació com a mínim a mitjan s. XVI (cosa que fa plausible l'atribució a Pere Joan Nunyes), si bé tot apunta que seria posterior a la creació del text.

³⁷⁶ ESCOLANO 1610/11, II, cols. 155-156.

6. CIL II, 363*

Dènia

Adhaeret tit. CIL II 1965 (*apud Malagam urbem*) **Ferrarinus**; *Danii* **Francesc Vicent, Sieder, Peutinger, Sanutus, Chlumczansky, Filonardianus, Augustinus**; *in agro ad primum lapidem a Dyano* **Anonymus Cantabrigiensis, Carbonell**; *ibidem (Iossae)* **Bononius**; *Daunii* **Brunelleschi, cod. Olivae**; ; *s. l. Anonymus Patavinus, Alciatus*; *in monte Quirinali* **Mazochius**; *ibidem (Danii [sic])* **Apianus**; *in agro Danii* **Manutius**.

FERRARINUS, ms. Reg. saec. XV ex., 170v; **FRANCESC VICENT**, ms. saec. XV ex., 210; **ANONYMUS CANTABRIGIENSIS**, ms. saec. XV ex., 129v; **BONONIUS**, ms. saec. XV ex., 96 (**ANONYMUS**, cod. Ricc. 996, ms. saec. XVI, 37v); **CARBONELL**, ms. saec. XV ex./XVI in., 26 (**ANONYMUS**, *liber Parmensis*, ms. saec. XVI, 14); **SIEDER**, ms. 1503, 86 (**ANONYMUS**, cod. Amadi, ms. saec. XVI in., 91v et 143; **ANONYMUS NEO-EVORACENSIS**, ms. saec. XVI in., 393r-v); **PEUTINGER**, ms. saec. XVI in., 54v; **SANUTUS**, ms. saec. XVI in., 178v et ms. ca. 1519, 15; **ANONYMUS**, cod. Chlumczansky, ms. saec. XVI in., 6; **BRUNELLESCHI**, ms. 1511, 132v-133; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI in., 43; **ANONYMUS**, cod. Olivae, ms. saec. XVI in., 82; **ANONYMUS PATAVINUS**, ms. saec. XVI, 22; **ALCIATUS**, ms. saec. XVI, 129v (**CHOLER**, ms. saec. XVI, 103v); **MAZUCHIUS** 1521, 46 (**WALSCHAPPE**, ms. 1554, 86v; **BERCHERUS** 1566, *Epitaphia*, c1; **SCALIGER**, ms. ca. 1588, 95; **GRUTERUS** 1603, 879 n. 4 “e Mazochio”); **APIANUS** 1534, 11 (**FABRICIUS** 1560, 18 et idem 1587, 19; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI b, 27); **MANUTIUS**, ms. saec. XVI, 264v “e M. Victorio Reatino”; **AUGUSTINUS**, ms. saec. XVI, 76v. — Cf. **CORELL** 1999, 328 n. II.

Vale coniunx, valet nati, valeat Tibur patria. Ultima Quinti Laeli morientis decreta haec sunt, ut Tiburtinae domus, suburbani fundi et praedii Nomentani moenia tangentis Titia Marcellina coniunx fida Publius et Quintus filii dulcissimi coheredes sint.

1 coniunx (ciunx sic O_I) $FB_{on}C_aSB_rO_rA_u$: coniunx $F_vA_cS_iPC_{hl}F_iA_pA_iM_a$ • Laeli *cett.*: Leli FB_{on} : Lelii B_rO_i : Laelii F_iM_a || 2 haec] hic A_i • sunt] sint F • Tiburtinae *cett.*: Tiburtina F : Tyburtin. B_{on} : Tiburtino A_i • praedii *Cor.*: praedia $FF_vB_{on}S_iC_{hl}B_rO_rA_pA_iM_a$: praed. $A_cC_aA_u$: praediorum $\delta\epsilon M_a$ • Nomentani *Cor.*: Noment. (m- a) $F\beta A_cB_{on}\gamma M_aA_u$: Nomentana $\delta\epsilon A_iM_a$: maneant f || 3 tangentis *ego*: tangent. $\alpha\beta A_c\gamma A_pA_iM_a$: tangentia $B_{on}f$: tangentium $\delta\epsilon M_a$: tangerent a • Titia $\beta A_c\epsilon A_pA_iM_aA_u$: Ticia FP : Tita γm : *om.* B_{on} • Marcellina] Marcelina O_i • coniunx (ciunx O_I) $FB_{on}C_aSB_rO_rA_iM_aA_u$: coniunx $F_vA_cPS_iC_{hl}F_iA_pA_iM_a$ • Publius] Public. A_i • filii $S_iSF_iO_rA_iM_aA_u$: filii $FF_vA_cB_{on}C_aPC_{hl}B_rA_pA_iM_a$.

Traducció:

Adéu, esposa, adéu, fills, adéu, pàtria de Tíbur. Aquestes són les últimes disposicions de Quint Leli en el moment de la mort: que la meva fidel esposa Tícia Marcel·lina i els meus fills dolcíssims, Publi i Quint, siguin cohereus de la casa de Tíbur, de la finca dels afores i del terreny nomentà que toca a la muralla.

Comentari:

Aquesta inscripció presenta una tipologia específica, la de temàtica jurídica, que serà força recurrent entre els falsos de la Península als segles XV i XVI; així, entre les inscripcions que formen part d'aquesta edició trobem 498* [22], 21* [25], 40* [26],

161* [55] i 411* [79]. En la majoria dels casos es tracta de textos testamentaris, que, per tant, suposadament haurien estat gravats com a part (o en lloc) de la inscripció funerària, però també trobem el que sembla ser pròpiament el text d'una llei (498* [22]). Els falsos epigràfics de temàtica jurídica, però, ja eren habituals a Itàlia des de mitjan segle XV, i de fet semblen entroncar directament amb la tradició tardoantiga i medieval de compondre testaments apòcrifs.³⁷⁷ L'existència i vitalitat d'aquest subgènere d'inscripcions espúries no és, d'altra banda, sorprenent, ja que bona part dels humanistes de l'època que es van dedicar a l'antiquària havien cursat estudis en dret.

La característica més destacable de l'epígraf és que no sembla haver-hi cap connexió entre el text del fals i la seva ubicació a Dènia (o, fins i tot, a Hispània). De fet, les mencions a *Tibur* i a *Nomentum* situen l'acció en tot moment als voltants de Roma, fet que sembla haver propiciat l'entrada del fals al recull d'inscripcions romanes de Mazochius. Amb tot, la coincidència dels testimonis a l'hora de localitzar el text, així com el fet que es transmeti juntament amb altres epígrafs de la zona, assegura la seva suposada localització.

L'única clàusula que sembla directament inspirada en les fonts literàries clàssiques és la que fa referència al *fundus suburbanus*, que apareix en autors com Cató amb la seva accepció de propietat agrícola, però posteriorment ja com a lloc d'estiueig.³⁷⁸ És amb aquest sentit que el trobem vinculat a la ciutat de *Tibur*,³⁷⁹ és possible que el falsari s'hagi inspirat concretament en el poema 44 de Catul, adreçat al seu *fundus*, situat en territori tiburtí.³⁸⁰ La menció a la muralla de *Nomentum* és un cas diferent; no conservem cap al·lusió a la muralla d'aquest *municipium*, ni se'n coneixien restes arqueològiques al s. XV, per la qual cosa sembla tractar-se d'una invenció del falsari.

³⁷⁷ A Itàlia, només al segle XV, trobem, com a falses inscripcions jurídiques, *CIL* VI 17*, 59a*, 59d*, *CIL* XI 30* i 339* (i *CIL* II 370*, cf. infra, p. 415), a més d'altres amb clàusules provinents d'aquest mateix àmbit, com *CIL* X 187*. Com a mínim una d'elles (*CIL* VI 59a*, el conegut *Testamentum Porcelli*) va ser composta al s. IVdC. De la primera meitat del s. XVI daten altres testaments apòcrifs de gran difusió, com *CIL* VI 59b* i 59c*; per al primer, vid. COOPER, Richard, «Rabelais' Edition of the Will of Cuspidius and the Roman Contract of Sale (1532)», *Études Rabelaisiennes* 14 (1977), p. 59-70.

³⁷⁸ CATO agr. 7: «fundum suburbanum arbustum maxime convenit habere», i ibid. 8, 131: «fundum suburbanum, et qui eum fundum solum habebit, ita pariet itaque conserat, uti quam sollertissimum habeat»; CIC. ad Q. fr. 3, 1, 9: «nemo istorum est, qui non abs te munus fundi suburbanum instar exspectet». El terme *suburbanus* apareix en una inscripció de Tarragona ja present a l'*Antiquus β* (*CIL* II 4332), però no explica la relació amb *Tibur* i ni tan sols és segur que el falsari l'hagués conegut.

³⁷⁹ FLOR. epit. 1, 5: «Tibur, nunc suburbanum, et aestivae Praeneste deliciae nuncupantis in Capitolio votis petebantur».

³⁸⁰ CATULL. 44, 1-7: «O funde noster seu Sabine seu Tiburs / (nam te esse Tiburtem autumant, quibus non est / cordi Catullum laedere; at quibus cordi est, / quovis Sabinum pignore esse contendunt), / sed seu Sabine sive verius Tiburs, / fui libenter in tua suburbana / villa (...)».

7. CIL II, 364*

Dènia

in agro eiusdem oppidi (Denia) non longe ab oppido in pulcro tumulo **Francesc Vicent**; *non longe ab eodem oppido (Dianium) in pulchro thumulo* **Sieder, Apianus**; *Dianii* **Peutinger, Ocampo, Morales, Strada**, sim. **Anonymus Taurinensis**; *ibidem (Dianii) in agro in pulcro tumulo* **Sanutus**; s. l. **Chlumczansky, Filonardianus**; *apud Danubium in pulcro tumulo* **Brunelleschi**; *non longe ab Daunio oppido in pulcro tumulo* **cod. Olivae**; *in Daunio oppido* **Alciatus**.

FRANCESC VICENT, ms. saec. XV ex., 210; **SIEDER**, ms. 1503, 86 (**ANONYMUS**, cod. Amadi, ms. saec. XVI in., 91v et 143; **ANONYMUS NEO-EVORACENSIS**, ms. saec. XVI in., 393v); **PEUTINGER**, ms. saec. XVI in., 54v; **SANUTUS**, ms. saec. XVI in., 178v-179 et ms. ca. 1519, 15; **ANONYMUS**, cod. Chlumczansky, ms. saec. XVI in., 77; **BRUNELLESCHI**, ms. 1511, 124; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI in., 43v; **ANONYMUS**, cod. Olivae, ms. saec. XVI in., 28v; **ALCIATUS**, ms. saec. XVI, 194; **APIANUS** 1534, 11 (**FABRICIUS** 1587, 222). — Cf. **CORELL** 1999, 327 n. l.

a*:

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 8v n. 76 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 13 n. 58; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 222v n. 254 “e M. Antonio”; **ZURITA** (?), cod. Val., 273 n. 816); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 700; **MORALES** 1574, 186 (**ARRAIZ** 1589, 3 tantum *proh—cecid* verba; **OCCHO** 1596, 10); **STRADA** 1575, 133 (**GRUTERUS** 1603, spur. 12 n. 1 “ex Strada et aliis”). — Cf. **SANCHIS SIVERA** 1920, n. 66; **GIMENO** 1997, 84-85.

Caius Terentius Tiberii Terentii filius patricia gente Romanorum ortus proh dolor nephando coeli contagio oppressus interiit. Publius Martius Marci Martii filius patruelis pientissimus isto eum qui egregie sub Caio Caesare militabat tumulo locari iussit. Vixit annos XXXVIII menses IIII dies X.

1 *in init.* d.m. *add.* C_{hi} • Tiberii ego : Ti. βγA_i : T. δεOζ • patricia PO_iA_iαζ : patritia βS : F_i non leg. • gente Romanorum βγA_i : R- g- (F_i non leg., inde R- om. Cor.) C_{hi}δεζ • proh] proho S • dolor om. aA_i • post dolor *add.* et S || 2 coeli βSδεαζ : coelo B_iO_iA_i • Marci Martii om. P || 3 pientissimus isto ego : pient. (inde pienter Cor.) isto βγA_i : pientissimo P : pientis. isto Sζ : F_i non leg. • eum qui βγA_i : tum quia P : cum ζ : cum quo Hüb. • Caesare] —is O_i • militabat βγA_i : militarat (s. l. «militabat» F_i) C_{hi}δε : milit. ζ.

a*:

Caius Terentius Titi Martii filius patricia Romanorum gente ortus proh dolor heic tam longe malo coeli contagio cecidi. Marcus Martius Publii Martii <filius> patruelis pientissimus cum in familiam Terentianam adoptatus quod egregie sub Caio Caesare militarat isto locari tumulo fecit. Vixit annos XXXVIII menses IIII dies X.

5 Horas scit nemo.

1 patricia] patritia m_o • heic] hic m_o || 2 tam m_os : tan OA_i || 2-3 Marcus—pientissimus ego : M. Mart. P. Mart. (f. *add.* m_o) patruel. pient. (inde patrueli pientissimo Gim.) *codd.* || 3 cum] eum m_o • familiam Terentianam ego : familia Terentiana Gim. : familia Terentianorum San. : famil. Terent. *codd.* • adoptatus San. : adopt. *codd.* • egregie] egregia η.

Traducció:

Gai Terenci, fill de Tiberi Terenci, nascut de la gens patrícia dels romans, va morir, oh dolor!, abatut per una epidèmia execrable del cel. Publi Marci, fill de Marc Marci, el seu cosí pietosíssim, ha ordenat que fos enterrat en aquest túmul aquell que era un soldat excel·lent sota Gai Cèsar. Ha viscut trenta-vuit anys, quatre mesos i deu dies.

Comentari:

La presumpta datació de la inscripció a finals de la República, tal com es desprèn del text, es veu refutada per algunes expressions poc clàssiques. La primera i més clara, «proh dolor», que (amb la grafia clàssica «pro») només trobem un cop en Estaci abans d'aparèixer recurrentment en els autors cristians.³⁸¹ No podem descartar, tanmateix, que l'expressió no provingui de la tradició literària, sinó d'un altre fals epigràfic, atribuït a Roma i de filiació ciriaca.³⁸² Igualment destacable és l'expressió «coeli contagio», sense paral·lels literaris clars però amb certes ressonàncies de Lucà.³⁸³ Per últim, la clàusula «patricia gente Romanorum ortus» sembla també inspirada en les fonts clàssiques,³⁸⁴ i manté una certa similitud amb algunes fórmules que retrobem en falsos hispànics posteriors, com les de 201* [56] («e gente Scipionis Aemiliani orta») i 426* [83] («e patricia Corneliorum gente»).

Les lluites de Cèsar a la Península Ibèrica contra els fills de Pompeu són un motiu habitual d'altres falsos hispànics. Potser coetani a aquest epígraf és la creació dels textos dels toros de Guisando (278d* [9]), mentre que els falsos 79* [14], 83* [17] i 84* [45] són lleugerament posteriors. És interessant de notar que aquest conjunt més modern presentarà un element comú i diferencial respecte dels dos primers exemples: es tracta d'epitafis de soldats que militen al bàndol dels fills de Pompeu, i no pas al de Cèsar.

Les modificacions que apareixen a la versió a* semblen ser obra del mateix autor dels falsos d'Ocampo. En primer lloc, perquè els únics que reporten aquesta versió són Ocampo i aquells que en depenen. I, en segon lloc, perquè algunes innovacions presenten trets propis dels falsos posteriors, com ara la grafia «heic» o la utilització de clàusules epigràfiques manllevades d'altres inscripcions, com és el cas de

³⁸¹ STAT. Theb. 1, 77. Entre els autors cristians trobem, entre altres, Orosi, Beda, Seduli, Sidoni, Cassiodor i Isidor.

³⁸² CIL VI 14*: «d. m. Virginius filiae meae karissimae Virgineae nimiam ob pietatem propriis meis manibus interemptae. Proh dolor quantum fuit karissima. In an. XVI iuventutis eius m. V d. III». El fals es troba en bona part dels reculls del segle XV, entre altres a Marcanova, Feliciano, Ferrarini i Giocondo.

³⁸³ LUCAN. 6, 89-90: «traxit iners caelum fluvidae contagia pestis / obscuram in nubem».

³⁸⁴ SUET. Tib. 1: «patricia gens Claudia (...) orta est ex regillis oppido Sabinorum». Cf. igualment SALL. Catil. 55, 6: «ille patricius ex gente clarissima Corneliorum» i PLIN. nat. 11, 244: «ex patricia gente».

«horas scit nemo», que prové del fals itàlic *CIL* XI 691*, text que trobem manipulat i relacionat amb l'epigrafia hispànica a 495* = II²/14, 28*.³⁸⁵

En la versió original del text, cal pressuposar que Tiberi Terenci o Marc Marci estava casat amb la germana de l'altre, raó per la qual els seus respectius fills són cosins tot i tenir *nomina* diferents. L'autor de la versió manipulada va voler canviar aquesta relació (potser en entendre que Tiberi i Marc eren germans, la qual cosa sí que causaria un error en l'onomàstica), per la qual cosa trobem els noms dels personatges alterats i tota una nova clàusula incorporada («cum in familiam Terentianam adoptatus»), que sembla voler resoldre els problemes d'interpretació del text original, però que acaba atorgant a l'epígraf encara més elements d'excepcionalitat.³⁸⁶

³⁸⁵ Cf. infra, p. 416-417. La mateixa clàusula fou copiada per a una de les inscripcions de l'*Hypnerotomachia Poliphili* (*CIL* VI 5m*).

³⁸⁶ La clàusula sembla procedir de GELL. 5, 19, 1: «cum in alienam familiam inque liberorum locum extranei sumuntur, aut per praetorem fit aut per populum. Quod per praetorem fit, 'adoptatio' dicitur, quod per populum, 'arrogatio'».

8. CIL II, 356*

Múrcia

ex Murcia quae olim Murgis Francesc Vicent, Carbonell, sim. Augustinus; Murtiae quae olim Murgis Sieder, Apianus, Pighius (a); Mungi nunc Mursiae Peutingen, Choler; Murgi nunc Mursia Sanutus, Filonardianus; in agro Illicitano Alacane Chlumczansky; in agro Illicitano non longe a portu Anonymus Patavinus; Murtiae Ocampo, Anonymus Taurinensis, Strada; Murgi nunc Murciae Pighius (b); Murcia Manutius.

FRANCESC VICENT, ms. saec. XV ex., 209v; CARBONELL, ms. saec. XV ex./XVI in., 38v (ANONYMUS, *liber Parmensis*, ms. saec. XVI, 13); SIEDER, ms. 1503, 85v (ANONYMUS, cod. Amadi, ms. saec. XVI in., 91 et 142; ANONYMUS NEO-EVORACENSIS, ms. saec. XVI in., 392v); PEUTINGER, ms. saec. XVI in., 54; SANUTUS, ms. saec. XVI in., 178 et ms. ca. 1519, 15; ANONYMUS, cod. Chlumczansky, ms. saec. XVI in., 77; FILONARDIANUS, ms. saec. XVI in., 42v; ANONYMUS PATAVINUS, ms. saec. XVI, 21v; CHOLER, ms. saec. XVI, 130v; APIANUS 1534, 9 (COVARRUBIAS, ms. saec. XVI b, 20; SMETIUS, ms. 1565, 148v et idem 1588, 148v; ex eo OCCO 1596, 38; GRUTERUS 1603, 98 n. 9 "ex Apiano et Schotti schedis"); OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 7 n. 60 (METELLUS 1, ms. ca. 1547, 10 n. 44; ex eo METELLUS 2, ms. 1546/52, 222 n. 244 "e M. Antonio"; PIGHIUS, syll. anonyma Hispana, ms. saec. XVI c, 2v (a)); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 699; PIGHIUS, ms. 1554, 12, ms. saec. XVI b, 15 et ms. saec. XVI c, 12 (b); MANUTIUS, ms. saec. XVI, 220v "e Bassano"; AUGUSTINUS, ms. saec. XVI, 76v; STRADA 1575, 155. — Cf. TAPIA 1989, 60; GIMENO 1997, 79-80.

Castori et Polluci dis magnis. Sulpitiae Quinti Sulpiti filiae votum ob filium saluti restitutum.

1 Polluci $C_a S_i S F_i A_p a P_i M_a A_u s$: Poluci $F_v C_{hi} P C_h O A_t \bullet$ dis (*sed corr. diis F_i*) diis $\zeta \bullet$ Sulpitiae (*corr. s. l. Sulpiciae A_u*) $\beta \gamma \delta \varepsilon M_a A_u$: Sulpicia (Sulpit- $P_{i(b)s}$) ζP_i : Sulpinae C • Sulpiti (*corr. s. l. Sulpici A_u*, -ii s) *cett.* : Sulpicii $O A_t$ || 1-2 saluti restitutum (*restitum sic C_aP*) salutem M_a .

Traducció:

Als grans déus Càstor i Pòl·lux. Exvot de Sulpícia, filla de Quint Sulpici, perquè el meu fill ha recuperat la salut.

Comentari:

Aquest és un dels pocs epígrafs votius (juntament amb 67* [43]) del conjunt de falsos hispànics dels segles XV i XVI. Això explica que, a diferència del que és habitual, no puguem establir paral·lels entre les expressions i mots emprats aquí i als altres textos. Potser per això mateix Hübner el va declarar sospitós només després d'haver-lo discutit amb Henzen, i Mommsen hi va establir un paral·lel amb un fals d'Apulum (av. Alba Iulia, Romania).³⁸⁷

El text adduït per Mommsen, «Iunoni Lucinai pro filia partu laborante suscepto voto Statilia d. d.» (CIL III 53*), forma part d'un petit grup de tres exvots espuris

³⁸⁷ HÜBNER, CIL II, p. 35*: «inter suspectos posui cum Henzeno; Mommsenus comparari iubet Apulensem vol. III n. 53*».

presentes només en Ferrarini i en Ramberti.³⁸⁸ Així doncs, els textos serien una mica anteriors, però no és segur que el falsari els hagués conegut, ni sembla que puguem establir dependències concloents.

Creiem, però, que hi ha dos altres textos que poden servir de paral·lel per a aquest fals: es tracta dels dos epígrafs votius d'Hispania coneguts ja al segle XV. El primer és de Dènia, i ja forma part de l'*Antiquissimus*: «lovi / M. Lucretius / Cyrus / ex visu vo/tum solvit / itemque templ. / d. d.».³⁸⁹ El segon, d'Oliva, és recollit només per Carbonell, el ms. anònim O. 2. 42 de Cambridge, el cod. *Chlumczansky* i Agustín, i presenta una semblança més propera amb el nostre fals: «lovi optimo / ob aug. servatum».³⁹⁰

En qualsevol cas, els paral·lels no demostren cap dependència segura i no poden passar de ser suggerents. Ara bé, sí que és versemblant que tot aquest conjunt de textos votius (format tant per epígrafs autèntics com per falsificacions) pogués furnir, d'una banda, el motiu d'inspiració i, de l'altra, la clàusula «votum ob filium saluti restitutum».

L'altre element de singularitat d'aquest fals és la seva localització, ja que es tracta de l'única inscripció de tot l'*Antiquus* atribuïda a Múrcia. Malgrat que no és deduïble de l'epígraf en si, tots els testimonis més antics recullen en la seva localització l'equivalència entre l'actual Múrcia i l'antiga *Murgi*. Aquest poble és mencionat per Plini, Ptolemeu i l'Itinerari d'Antoní, que el situen a la Bètica,³⁹¹ al segle XIX, noves descobertes arqueològiques (en concret, *CIL* II 5489) van permetre localitzar-lo al terme municipal de El Ejido. Tot apunta, doncs, que la seva identificació amb Múrcia es deu, més que a una anàlisi del contingut de les fonts clàssiques, a la simple semblança fonètica dels dos noms.

³⁸⁸ Els altres dos falsos són: «Isidi et Serap. sacr. ex voto pro filioli salute suscepto Saurana fecit» (*CIL* III 52*), i «I. O. M. dis et deabus / Aelius Valens et Lucius Quadratian. / centur. iul. fort. pri. pri. et / C. Marcellin. trib. mil. ob XIII / leg. servatam Idib. Mart. p.» (*CIL* III 54*). De fet, algunes expressions d'aquests textos («pro filioli salute», «ob XIII leg. servatam») presenten una similitud més clara amb el fals hispànic que no pas *CIL* III 53*.

³⁸⁹ *CIL* II 1965, on és atribuït a Màlaga. Per a la seva correcta localització a Dènia, cf. supra, p. 103.

³⁹⁰ Es tracta de *HEp* 5, 1999, 795; vid. infra, p. 424.

³⁹¹ PLIN. nat. 3, 6; 3, 8, i 3, 17; PTOL. *Geog.* 2, 4, 9; ITIN. Anton. Aug. p. 405, 2.

9. CIL II, 278*

Guisando (San Martín de Valdeiglesias)

in Bastetania tauri sunt ex lapide durissimo marmi tergaque his l(itte)ris adhuc notati Geraldinus; in tauris lapideis qui sunt in Bastetania in agro ad radices montis ubi est cenobium divi Hieronimi Aguisandos Sanutus; in Aghisandos in S. Ieronimi monasterio in quibusdam tauris erectis lapideis vetustissimis Filonardianus; apud Bastetanos Nettuccius; extant in agro Baste<ta>no tauri quatuor marmorei temporum curriculo et amentia agricolarum aurum sive thesauros inquirentium in Rom(anis) monumentis pene detriti, quorum primus Latinis literis continebat subscripta Peutinger, Apianus, Strada; prop de Madrigal, hon estan los toros de Guisando Beuter, sim. Smetius; in Bastetanis in imag(inibus) taurorum saxo duriss(imo) Ocampo, Anonymus Taurinensis, sim. cod. Barb.; tra Zebreros e Cadahalso son due tori in la venta di Guisando Rhambertus; in Bastetania vulgo los toros de Guisando Metellus 2, sim. Augustinus, Fernández Franco, Covarrubias; in Bastetania Hispaniae inter Emeritam Augustam et Salamanticam viam Manutius, sim. Romieu; in Bastetanis en los toros de Guisando duobus milibus a s. Martino de Valdeigl(es)ias sunt haec scripta in taureis lapidibus. Est pene aliud marmor detriatum [- -] taurinam imaginem l(itte)rae erant penitus delecte temporum curriculo et agricolarum dementia inquirebant fatui thesauros in mon<um>entis Romanorum Anonymus; junto a Tarifa... fueron llevados a posta adonde permanescen al pie del puerto de Zebreros Padilla; cerca del monesterio de Guisando, entre Cadahalso y Zebreros Morales, sim. Higuera.

GERALDINUS 1486, *Oratio*, [3v] tantum *d bellum—patriae* verba; **SANUTUS**, ms. saec. XVI in., 181v-182 (a) et ms. ca. 1519, 16v-17 (b) *a* et *b* coniuncti, *c* et *d* altera; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI in., 18v-19 *a* et *b* coniuncti, *c* et *d* altera; **NETTUCCIUS**, ms. 1520, 23v tantum *a* et *b* coniuncti (**VICTORIUS**, ms. saec. XVI med., 147v “e libello quodam Augustini Nettuccii”; ex eo **BORGHINI**, ms. saec. XVI med., 87 “ex Augustino Ne.”; item **PINELLI**, ms. saec. XVI ex., 113); **PEUTINGER**, ms. saec. XVI in., 1 ex epistula a. 1527 ab Hieronymo Viromando missa (**APIANUS** 1534, 5; ex eo **REVERDY** (?), ms. 1545/55, 152); **BEUTER** 1538, 47 et 1546, 75v; **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 12 n. 110, 1-4 *a* et *b* coniuncti, *c*, *d* et novum falsum *e* ex *b* et *c* factum exhibens (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 18v n. 80-83); **RHAMBERTUS**, ms. saec. XVI, 185 *a*, *b* et *c*; **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 215 n. 160 *a* et *b* coniuncti, *d* altera et *e* “e Tavera”, cum adnotationibus *b*, *c* et *d* “e M. Antonio”; **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 697 *a* et *b* coniuncti, *c*, *d* et *e*; **ANONYMUS**, cod. Barb., 1v *a* et *b* coniuncti, *d* altera et *e*; **ANONYMUS**, ms. ca. 1561, 29v; **MANUTIUS**, ms. saec. XVI, 264v tantum *d* altera “e M. Victorio Reatino”; **AUGUSTINUS**, ms. saec. XVI, 72; **FERNÁNDEZ FRANCO**, cod. Val., 66 n. 409a-411 *a* et *b* coniunctis (*a*), *Suma*, ms. 1560, 49-50 (*b*), *Descripción*, ms. 1570, 29 tantum *d* (*c*), *Demarcación*, ms. 1571, 29 tantum *d* (*d*), *Agreda*, ms. 1578, 27v tantum *d bellum—confectum est* verba (*e*) et *Extracto*, ms. 1594, 124 tantum *d* (*f*); **SMETIUS**, ms. 1565, 157 et idem 1588, 157 “ex observatis ab Augustino Piersonio et ex Apiano” (**GRUTERUS** 1603, 225 n. 2); **PADILLA** ca. 1568, *Chronicas*, 59r-v *b* et *d*; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 162v; **ROMIEU**, ms. 1574, 169 *a* et *b* coniuncti, *c* et *d* altera; **MORALES** 1574, 147v et 184 tantum *a* et *d* (ex eo et **APPIANO OCCO** 1596, 6; **BRITTO** 1597, 293v tantum *a*); **STRADA** 1575, 157 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 69); **ANONYMUS**, ms. ca. 1581, 72 tantum *d* “e Damiano Roderico Talaverano”; **HIGUERA**, *Historia de Toledo*, ms. saec. XVI ex., 162 (l. 3 c. 16) et 167 (l. 3 c. 18) *a*, *b* et *d* (*a*) et ms. saec. XVI ex., 52v *a* et *d* (*b*). Damnavit olim **AUGUSTINUS** 1587, 455-456. — Cf. **OLIVER – OLIVER** 1861, 211-216; **KNAPP** 1992, 77-80 n. 88-91; **GIMENO** 1997, 97-98; **HERNANDO SOBRINO** 2005a, 233-236 n. 10*-13* et ead. 2007, praes. 346-361.

*a**: Caecilio Metello consuli II victori.

*b**: Exercitus victor hostibus fuis.

*c**: Lucio Portio ob provinciam optime administratam Bastetani populi faciendum curaverunt.

*d**: Bellum Caesaris et patriae ex magna parte confectum Sexto et Gnaeo Magni Pompeii filiis hic in agro Bastetanorum profligatis.

*d** altera: Bellum Caesaris et patriae hic pene confectum, Petreio et Afranio ad Ilerdam in deditionem receptis, Sexto et Gnaeo Pompeii filiis hinc ex agro

Bastetanorum fugatis, eorumque partibus depressis longe lateque a provincia submotis.

e*: Lutio Portio ob victoriam exercitus victor.

a*: 1 in *init.* Q. *add.* m_o • Caecilio] Celio *sed corr.* s. l. A_u • consuli ll *om.* εμζ.

b*: 1 victor] vic. O • hostibus fuis *om.* (*sed in marg.* «hostib. fuis» *add.* M₂) εμ.

c*: 1 Lucio *edd.* : L. *cett.* : Lutio F_iF_{r(ad)} • Portio *cett.* : Porcio bR_nM₂S_mS_mF_{r(b)} • administratam *cett.* : adminis. ζM₂ : administra. s • Bastetani (*in marg.* «alias Bassetani» C) *cett.* : Bastetan. OM₂ : Batestani bS_mS_m : Batestanii s • faciendum *ego* : f. *cett.* : p. Po_c.

d*: 1 Caesaris *cett.* : Caes. ζξ • patriae] p. ζ, *in marg.* M₂ • *post parte add.* hic P • confectum *cett.* : confec. ζ : confectum est A_uF_{r(bcdef)}m_oH_i || 2 Pompeii] Pom. ζξ • hic *cett.* : heic ζ : hinc (F_i *non leg.*) εξ • Bastetanorum (*in B-* agro *ordine mutato* m_o) *cett.* : Bastitanorum F_{r(b)}, *corr.* s. l. A_u : Batestaniorum bS_mS_m : Batestanorum (*in B-* agro B_o) sB_oF_{r(f)}H_i : Bassetanorum F_{r(d)} • profligatis] proflig. ζ, *in marg.* M₂.

d* *altera*: 1 Petreio] Peticio S_(b) • Afranio ιξ : Afranio λ || 2 *post* Gnaeo *add.* Magni *in. marg.* M₂ || 3 partibus] partitus S • provincia] provinciam F_i || 4 submotis λ : summotis ιξ.

e*: 1 Portio ζ : Porcio M₂B_a.

Traducció:

a*: A Cecili Metel, cònsol, vencedor per segona vegada.

b*: L'exèrcit vencedor, després de posar en fuga els enemics.

c*: A Luci Porci, per haver administrat molt bé la província, els pobles bastetans han fet per manera que li fos realitzat (aquest monument).

d*: La guerra de Cèsar i de la pàtria fou conclosa en gran part després de derrotar Sext i Gneu, fills de Pompeu Magne, aquí en el camp dels bastetans.

d* *altera*: La guerra de Cèsar i de la pàtria fou gairebé conclosa aquí, després que Petrei i Afrani es van rendir a Ilerda, que Sext i Gneu, fills de Pompeu, van ser posats en fuga d'aquí, del camp dels bastetans, i que els seus partidaris van ser esclafats i expulsats d'arreu de la província.

e*: L'exèrcit vencedor a Luci Porci, per la seva victòria.

Comentari:

Els coneguts falsos dels toros de Guisando representen un cas particular dins de la falsificació epigràfica hispànica de finals del s. XV i primera meitat del s. XVI. En efecte, estan en relació amb unes restes arqueològiques i epigràfiques (CIL II 3052) autèntiques i fàcilment localitzables, motiu pel qual s'addueix el desgast de la pedra com a raó que no es llegeixin les inscripcions, d'ençà com a mínim de Pedro de Medina, que reporta (en castellà) el text dels epígrafs al *Libro de grandezas y cosas*

memorables de España (1548).³⁹² Knapp considera que els falsos haurien estat creats a partir de la lectura d'algunes de les lletres encara visibles dels quatre toros, però el nivell d'invenció hauria hagut de ser tan alt que no podem assegurar que realment es seguís aquest procediment i, en el cas que hagués estat així, caldria continuar parlant d'una pròpia fabricació del text resultant, i no d'una simple interpolació.

La primera cosa que sobta és la presència, en la majoria de reculls, de quatre inscripcions falses (*a**-*b**) i una d'autèntica (*CIL* II 3052: «Longinus / Prisco Cala/eti. patri f. c.») per només quatre monuments. En la carta de Viromandus enviada a Peutinger (que Hübner seguí per a la seva edició), els textos *CIL* II 3052 i 278*a-c** són assignats a cada un dels quatre toros i escrits en majúscula, mentre que 278*d** apareix copiat a continuació sense una localització concreta i en minúscula. Aquest, però, no és l'únic arranjamant dels epígrafs que trobem. Tota la tradició provinent de l'*Antiquus ε* (que posteriorment transmet a l'arquètip *μ* i a Ocampo) presenta els textos *a** i *b** clarament units. Aquesta situació, doncs, permet d'obtenir el mateix nombre de textos epigràfics que d'escultures. En qualsevol cas, la tradició d'Ocampo va tornar a augmentar el nombre d'epígrafs afegint un nou text (que hem anomenat *e**), creat clarament a partir de *b** i *c**, i sense ometre'n cap dels dos. D'una manera o altra, la majoria de reculls presenten una incoherència pel que fa al nombre de textos, que en alguns casos (com en Pedro de Medina, Agustín o Smet) es resol suposant l'existència d'un cinquè toro.

Sens dubte, el text que ha rebut una menor atenció és el que hem editat com a *d* altera*. La poca difusió del text semblaria fer-lo descartar com una simple versió interpolada, tal com va fer Hübner. En aquest sentit, la mateixa llargada del text és del tot inversemblant per a un epígraf que pretén estar escrit al lloc d'un dels toros. Això no obstant, aquesta versió ja és present en un dels primers testimonis que posseïm, el de l'*Antiquus ε* (Geraldini, la referència més antiga i que fins ara havia passat inadvertida, només reporta els mots «bellum Caesaris et patriae», cosa que no permet saber quina versió va conèixer). A més de Sanudo i el *cod. Filonardianus*, aquesta versió la reporten Tavera, Manuzio i Romieu; el més versemblant, doncs, hauria estat que el text hagués passat igualment a la tradició d'Ocampo, que, però, reporta la versió més difosa. Amb tot, és possible que el cronista hagués conegut realment

³⁹² MEDINA, Pedro de, *Libro de grandezas y cosas memorables de España*, Sevilla, 1548, f. 88: «El primer toro dezia: 'a honra de Cicilio Metelo vencedor, segunda vez consul'. El segundo: 'Longino tuvo cuydado de hazer esta memoria a su padre, Cesonio el antiguo'. El tercero dezia: 'la guerra de Cesar y de la patria, por la mayor parte acabada, vencidos aqui en el campo Batestanio los hijos de Pompeyo Magno, Gneo y Sexto'. El quarto dezia: 'el exercito vencedor rotos los enemigos'. El quinto toro dezia: 'los pueblos Batestanios determinaron hazer esta memoria a Lucio Porcio por aver administrado excelentemente la provincia'. (...) Las letras estan gastadas que apenas se puede leer». Tot el fragment relatiu als toros de Guisando es troba transcrit a HERNANDO SOBRINO 2007, p. 348.

aquesta versió i que l'hagués substituïda per *d** a través d'una font independent. El més xocant de tot, però, és que precisament aquesta versió manté alguns paral·lels molt clars amb les fonts clàssiques que fan referència als episodis de la guerra civil vinculats a Hispania.³⁹³ El cas més revelador és l'expressió «bellum Caesaris (...) pene confectum» de *d** *altera* (en contrast amb la formulació de *d** «bellum Caesaris (...) ex magna parte confectum»), que apareix al *Bellum civile* amb els mots «paene bellum confectum» i fent igualment referència a la lluita de Cèsar contra Afrani i Petrei.³⁹⁴ Aquesta coincidència fa difícil de considerar que la *d** *altera* pugui ser posterior a *d**, ja que no és gaire versemblant que l'interpolador fos capaç de fer 'conciliar' d'una forma tan efectiva un fals previ (la versió *d**) amb les fonts clàssiques pertinents. En conseqüència, el més lògic seria considerar que la versió *d** *altera* hauria estat l'original, mentre que *d** seria una versió posterior manipulada. Sigui com sigui, però, és indubtable que fora de la tradició de l'*Antiquus ε* únicament es coneix i es difon la versió *d**.

Hernando Sobrino addueix una obra del s. XVII per defensar que Antonio de Nebrija i «un chronista de la Reyna doña Isabel» haurien estat responsables d'obtenir calcs en cera dels falsos *a*-d** i de la inscripció autèntica, els quals haurien portat al monestir de Guisando per ordre de la reina mateixa.³⁹⁵ Si hem de creure les paraules d'Enríquez de Zúñiga, ja no hauria vist les taules de cera, sinó únicament «una tabla grande, en que estava escrita de letra antigua de mano esta batalla y pintados quatro toros con sus letreros». Si això es confirmés, suposaria una excepció respecte de la resta d'inscripcions falses que analitzem, que només van existir en la tradició manuscrita. A més, Hernando identifica el 'chronista de la Reyna' esmentat amb Alfonso de Palencia (que no serà marginat políticament fins al 1480), per la seva formació humanística i els seus coneixements en geografia clàssica. Malgrat la dificultat de donar plena fiabilitat a una font de cent-cinquanta anys més tard, és cert que la difusió dels epígrafs sembla anar més enllà dels reculls epigràfics convencionals, com demostren les còpies de Geraldini, Beuter, Pedro de Medina o la carta enviada a Peutinger per Hyeronimus Viromandus, per la qual cosa seria possible

³⁹³ El passatge més suggerent és el del relat que d'Afrani i Petrei llegim a Cèsar (CAES. civ. 1, 37-87), on trobem, a més de la clàusula «paene bellum confectum» (ibid. 1, 53) que comentem a continuació, l'expressió «ad oppidum llerdam recipere» (ibid. 1, 43), que recorda el text del fals «Petreio et Afranio ad llerdam in deditionem receptis», així com el mot «submotis [sc. cohortibus]» (ibid. 1, 46). A Suetoni també trobem un possible paral·lel: «motis apud llerdam deditionis condicionibus, cum, assiduo inter utrasque partes usu atque commercio, Afranius et Petreius deprehensos intra castra lulianos subita paenitentia interfecissent, admissam in se perfidiam non sustinuit imitari» (SUET. lul. 75). La traducció de Pier Candido Decembrio del relat d'Apià (APP. BC 2, 42-43) no presenta paral·lels significatius.

³⁹⁴ CAES. civ. 1, 53: «haec Afranius Petreiusque et eorum amici pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perscribebant; multa rumor affingebat, ut paene bellum confectum videretur».

³⁹⁵ Cf. HERNANDO SOBRINO 2007, p. 352-354. L'obra en qüestió és ENRÍQUEZ DE ZÚÑIGA, Juan, *Historia de la vida del primer Cesar*, Madrid, 1633 (ff. 97v-99). Per a la possibilitat que Nebrija estigui al darrere dels falsos de l'*Antiquus ε*, cf. infra, p. 463-464.

que en aquest cas els falsos haguessin tingut una realitat física paral·lela a la seva transmissió manuscrita.

La menció, en la inscripció autèntica, a un *Longinus*, que hauria estat identificat amb el governador de la Ulterior Quint Cassi Longí (48 aC),³⁹⁶ hauria servit de fil conductor per relacionar els toros amb la guerra civil de Cèsar i amb la batalla de Munda, a la qual es fa referència a 278d*. Ara bé, com ha apuntat Hernando Sobrino,³⁹⁷ no estaríem davant d'un intent d'identificar la localització dels toros de Guisando amb Munda, ja que el cònsol *Caecilius Metellus* esmentat a 278a* no té cap vinculació ni amb la guerra civil de Cèsar ni amb Munda. En efecte, aquest només pot ser identificat amb Q. Cecili Metel Pius, cònsol el 80 aC i comandant contra Sertori entre el 79 aC i el 71 aC. Morales, que ja va realitzar aquesta identificació, va proposar igualment de llegir «II victori» i no «consuli II»,³⁹⁸ però tampoc podem assegurar que aquesta fos la intenció del falsari, ja que aquesta interpretació és sens dubte forçada. Si aquest fos el seu sentit, però, s'estaria fent referència a la batalla del 76 aC en què Metel va derrotar Hirtuleu prop d'*Italica*,³⁹⁹ i a alguna de les dues batalles lluitades l'any següent prop del Xúquer i de Sagunt.⁴⁰⁰

En aquest mateix sentit, la menció dels textos *c** i *d** a l'*ager Bastetanus*, clarament localitzat per les fonts clàssiques a la Bètica,⁴⁰¹ podria haver servit per emfasitzar la distinció entre el lloc on s'haurien succeït els fets descrits i l'actual emplaçament dels toros, i no caldria considerar que es tracta d'un error del falsari. Finalment, Luci Porci, que apareix al text *c**, és l'únic personatge vinculat als toros de Guisando que no s'ha pogut identificar; Knapp ha proposat de veure-hi una referència a M. Porci Cató,⁴⁰² però tant l'error en el *praenomen* com el fet que s'hi esmentin els *populi Bastetani* semblen desaconsellar aquesta identificació.

Així doncs, segons Hernando Sobrino, els toros de Guisando, més que ser testimonis directes d'un únic esdeveniment històric, recordarien diversos episodis bèl·lics entre faccions romanes, que haurien tingut lloc en diversos moments i en

³⁹⁶ BELL. Alex. 48-64.

³⁹⁷ HERNANDO SOBRINO 2007, p. 357-259.

³⁹⁸ MORALES 1574, f. 147v: «assi se ha de trasladar y entender, refiriendo el numero a las victorias y no a los consulados, porque este Metelo, ni otro de los deste nombre que a España vinieron, nunca fueron dos vezes consules». Aquesta interpretació ha estat acceptada tant per Knapp com per Hernando Sobrino.

³⁹⁹ Liv. perioch. 91; SALL. hist. frg. 2, 70; VIR. ill. 63, 2; FRONTIN. strat. 2, 1, 2 i 2, 3, 5; EUTR. 6, 1; OROS. hist. 5, 23, 10.

⁴⁰⁰ Apià (APP. BC 1, 110) afirma que Metel va vèncer Perpenna prop del Xúquer; en canvi, Plutarc (PLU. Sert. 19) narra la batalla sense esmentar cap victòria. En la posterior batalla, prop de Sagunt, que enfronta Sertori i Perpenna amb Pompeu i Metel, Apià (APP. BC 1, 110) afirma que Sertori i Metel en surten vencedors, mentre que Livi (Liv. perioch. 92) esmenta la victòria de Metel contra els dos generals.

⁴⁰¹ PLIN. nat. 3, 10; PTOL. Geog. 2, 6, 60. HERNANDO SOBRINO 2005, p. 236, va considerar (tal com ja havien suposat OLIVER – OLIVER 1861, p. 214-215) que l'error provindria de la localització, entre els pobles mencionats per Ptolemeu a la Bastetània, de la població d'*Aboula*, que s'hauria identificat erròniament amb Àvila. Posteriorment, però (ead. 2007, p. 358), l'autora va rectificar i va considerar que l'objectiu del falsari hauria estat el de relacionar les dues poblacions sense pretendre identificar-les.

⁴⁰² KNAPP 1992, p. 80.

diverses regions de la Península, però amb un fil temàtic en comú: en tots ells hauria triomfat el restabliment de l'ordre després d'un període d'instabilitat política.

En aquest sentit, com ja va apuntar Gimeno, la tria d'aquesta localització per als falsos no pot desvincular-se de la seva història més recent. En efecte, el 1468, en aquell mateix indret, s'havia firmat el pacte, conegut amb el nom del Pacte dels Toros de Guisando, pel qual Enric IV reconeixia Isabel com a successora al tron (per davant de la seva filla Juana), convertint-se, així, amb legítima hereva de la Corona de Castella. Com ha proposat Hernando Sobrino, l'objectiu concret d'aquests falsos hauria estat el de relacionar esdeveniments allunyats en el temps situant-los tots en el mateix espai: Isabel, doncs, s'erigia en la nova restablidora de l'ordre polític, de la mateixa manera que ho havien fet Cecili Metel, Cassi Longí i Cèsar al s. I aC.

10. CIL II, 30*

Sintra

*Valentinus Moravus doctori praestantissimo Conrado Peutinger Augustensi s(alutem) (D. Hieronymo Monetario Nurenbergensi a). Anno a nativitate dominica 1505 die 9 Augusti regnante D. Hemanuele Portugalliae rege excellentissimo, regni vero sui fere 10 (13 a), in ultimis suae ulterioris Hispaniae finibus, versus solis occasum in calce Lunae promontorii, quod Rocham de Sintra (Sinna sic a) vulgus appellat, secus maris Oceani littus tres sub terra ex insperato compertae fuere ex saxo columnae quadrata forma priscis temporibus characteribus Romanis una tantum quadra incisis, quarum basis recta ordine inmutato (immitato a) paululum in caput erigebatur, caput vero proprium in basim ex industria ut apparebat defixum conspeximus, evulsisque ferro et arte decoctis lateribus durisque (lat. dur. om. a) lapidibus, quibus praefatae mirandae columnae subtus alligabantur, tandem in earum una iam directe conversa has figuras liquido annotavimus, nam aliarum litteras in lucidum explicare non satis nobis fuit integrum, quia temporum vetustate ac maris imbriumque (imbribus et a) afflatu erant pene consumptae. Haec, doctor egregie, tanquam quoddam spectaculum tibi decrevi mittere et verba superius annotata non mea, sed supremi secretarii regis sunt, qui D. regis in praesencia ex columna meliore modo quo potuit declaravit (haec—declaravit om. a) **Valentinus Moravus, Apianus.***

VALENTINUS MORAVUS, cod. Stuttg. hist. 248, ms. saec. XVI in., 56-58 in litteris 16-8-1505 ad PEUTINGER missis; **APIANUS** 1534, 2 cum litteris a VALENTINO MORAVO ad HYERONYMUM MONETARIUM missis (**REVERDY** (?), ms. 1545/55, 153; **BARREIROS** 1565, *Censura*, 24, qui HERMICUM CAIADUM accusavit; **ROMIEU**, ms. 1574, 224r-v tantum carmen; **STRADA** 1575, 176; **OCCO** 1596, 25; **BRITTO** 1597, 67; ex OCCO **CUELBI**, ms. 1600, 305; **GRUTERUS** 1603, spur. 2 n. 5). Damnaverunt **AUGUSTINUS** 1587, 455 et **RESENDE** 1593, 40. — Cf. **MOMIGLIANO** 1964; **CARDIM** 1994, 86-87; **CANTO** 2004, 327 adn. 75; **DE LUCA** 2004, §1-2; **WOOD** 2008, 259.

Sibillae vaticinium Oceani diis aeternis decretum.

Volventur saxa literis et ordine rectis

cum videas Occidens Orientis opes.

Ganges Indus Tagus erit mirabile visu

5 merces commutabit suas uterque sibi.

Soli aeterno ac Lunae dicatum.

1 Oceani diis *prop. ego* : occi. diis V_m : occidiis a • aeternis *om. a* || 6 dicatum V_m : decretum a.

Traducció:

Profecia de la Sibil·la feta a les divinitats eternes del mar Oceà. Aquestes pedres se't revelaran amb la disposició correcta dels mots quan tu, Occident, vegis les riqueses d'Orient. El Ganges de l'Índia i el Tajo -serà prodigiós de veure-bescanviaran llurs mercaderies. Dedicat al Sol etern i a la Lluna.

Comentari:

Aquesta inscripció es coneix únicament per dues cartes gairebé idèntiques enviades el 1505 per Valentim Fernandes (*Valentinus Moravus*) a Peutinger i a

Hieronymus Münzer. La segona carta va gaudir d'una difusió molt més gran gràcies al fet d'aparèixer a l'edició d'Apianus; tanmateix, entre les variants que presenten els dos testimonis (especialment rellevants pel que fa al *praescriptum*), hem donat preferència a la lliçó «occi. diis aeternis» de la carta a Peutinger. Per una banda, es fa difícil de pensar que «aeternis» sigui una addició absent del text original, ja que, a més de trobar-se en un testimoni del tot directe, la seva inclusió no facilita la comprensió del text. Per altra banda, tanmateix, tampoc no ens sembla coherent la seqüència «occidiis aeternis», segons la lliçó d'Apianus (com tampoc la recent correcció de De Luca en «occiduis aeternis»), tal com es podria interpretar a partir de la lliçó de la carta a Peutinger. Davant aquesta sèrie d'incongruències proposem la lectura «Occ(ean)i diis aeternis».

En relació amb la fixació del text de la inscripció, cal tenir en compte que la interpretació del sentit de l'epígraf (certament obscur pel seu volgut caràcter oracular) podria estar lligada a les paraules amb què Fernandes descriu la troballa. Algunes expressions del seu relat semblen fer-se eco de mots de la inscripció, com «ex saxo» (a la inscripció, «saxa») i «ordine inmutato» («ordine recto»). Així les coses, no seria desafortat veure en «occi.» una abreujatura de l'«Occ(ean)i maris» de la carta, de manera que els «Occ(ean)i diis aeternis» no serien altres que el Sol i la Lluna, els dos astres primigenis, divinitats paganes i de caràcter etern, qualitat que tornaria a ser recollida en el *postscriptum* «Soli aeterno ac Lunae».

Atenent-nos encara a la descripció de Fernandes, hi ha un parell de detalls especialment interessants a assenyalar. El primer, i que ha passat força desapercbut, és la descripció de la làpida en qüestió («caput proprium in basim ex industria ut apparebat defixum»), que podria suggerir que les «columnae quadrata forma» volguessin fer referència a una mena d'hermes. La segona qüestió és l'esment d'una mena d'estructura on s'haurien integrat les tres inscripcions («decoctis lateribus durisque lapidibus, quibus praefatae mirandae columnae subtus alligabantur») i que, com veurem, Cardim ha relacionat amb l'antic santuari romà dedicat al Sol i a la Lluna.

Tant la difusió d'aquest text com el mateix format oracular i en vers s'aparten de la resta de falsos epigràfics de l'època, la qual cosa permet entreveure que va tenir un origen independent. La funció del fals, indubtablement, és donar un caràcter profètic a la política d'expansió comercial per Àsia promoguda pel rei Manuel I de Portugal (1495-1521). Tot apunta, doncs, que el creador de l'epígraf devia ser un humanista ben posicionat a la seva cort i proper al mateix Valentim Fernandes. Descartada per Momigliano l'autoria d'Henrique Caiado (1470?-1509), de la qual va

ser acusat per Barreiros, ja que en aquell període es trobava a Itàlia (d'on no sembla que va retornar mai), De Luca ha assenyalat com a possible autor el poeta sicilià Cataldo Parisio, a la cort del rei de Portugal des de 1485, algunes de les obres del qual van ser impreses per Valentim Fernandes mateix.⁴⁰³

La precisa descripció de la localització (que és identificada amb el *Lunae montis promontorium* citat per Ptolemeu)⁴⁰⁴ i de les circumstàncies en què hauria tingut lloc la troballa semblen denotar la veridicitat de la notícia (almenys de forma parcial). Cardim considera que a principis del s. XVI encara es conservaven les ruïnes d'un santuari consagrat al Sol i a la Lluna prop de la desembocadura del riu Colares (prop de Cabo da Roca), les quals Francisco d'Olanda encara va poder dibuixar l'any 1571.⁴⁰⁵ Aquest mateix recinte és descrit per Resende,⁴⁰⁶ on segons el qual es trobarien tres inscripcions: dues dedicades al Sol i a la Lluna (*CIL* II 258, «Soli et Lunae / (...)»), i *CIL* II 259, «Soli aeterno / Lunae / (...)»), i una tercera ja il·legible.⁴⁰⁷ Resende mateix relaciona aquests tres epígrafs amb les *tres columnae quadrata forma* descrites en la carta de Valentim Fernandes, arribant a la conclusió que el text del tercer epígraf il·legible hauria estat manipulats per adoptar el text de la inscripció oracular.

Cardim recull la hipòtesi de Resende i identifica, a més, la tercera inscripció mencionada per l'humanista amb *AE* 1945, 253, que fou redescoberta el 1907 a São Miguel d'Odrinhas (a uns 12 km de distància). La primera línia d'aquest epígraf, que reporta el *cursus honorum* de *C. Iulius Celsus*, sens dubte és la més problemàtica, i Cardim la restitueix de la següent manera: «{oli aet}ε̄̄̄̄[o]». Segons l'autor, a més, aquest text hauria inspirat igualment l'epígraf cristianitzat que trobem en l'obra ja mencionada de Francisco d'Olanda («Soli Aeterno / Christo Iesu / et gloriosae virgini Mariae / Ulisippo / dedicavit»), així com el fals 31*, creat per Brito i també localitzat a Sintra.⁴⁰⁸ Tanmateix, l'última lectura de l'epígraf, realitzada per Piso,⁴⁰⁹ modifica la

⁴⁰³ La mateixa sospita l'ha expressada el prof. José Cardim Ribeiro en la seva comunicació «La epigrafía de Sintra (Portugal). Un ejemplo de uso, transformación y reutilización», dins el seminari *La interpretación de los monumentos epigráficos en contextos secundarios. Uso, reutilización y falsificación* (Madrid, 16-18 noviembre 2010).

⁴⁰⁴ PTOL. 2, 5, 3.

⁴⁰⁵ Lisboa, Bibl. do Palácio Nacional da Ajuda, ms. 51-III-9, ff. 24v-25; es tracta de l'obra *Da fabrica que faleçe ha çidade de Lysboa* (ed. facsímil a Jorge SEGURADO, *Francisco d'Ollanda: da sua vida e obras*, Lisboa, Excelsior, 1970, p. 67-168).

⁴⁰⁶ RESENDE 1593, p. 39: «Lunae montem nos Sintriae ab oppido appellamus efficitque promontorium illud, quod magnum sive Olisiponense appellant geographici. (...) Ad radices montis in ipso promontorii cacumine, quo in Oceanum praecipitatur, templum olim fuit Soli et Lunae sacrum. Cuius modo inter littorales arenas ruinae tantum extant, et cippi aliquot inscripti superstitionis antiquae indices.»

⁴⁰⁷ Ibid., p. 40: «est ibi praeterea ingens alius cippus, qui habet supra triginta lineas litera minutiore. Verum iniuria temporis et adspergine maris in tantam scabritiem devenit, ut in unaquaque linea vix literae quatuor agnoscantur.»

⁴⁰⁸ BRITO 1597, f. 410v-411: «Outra grande pedra esteve no proprio lugar que refere o meu Promptuario de letreiros: et Resende em suas antiguidades lusitanas confesa que a vio tão danificada et as letras tão gastadas, que não foy possivel coligir della cousa nenhuma. Mas como eu tenho por muy certas todas as allegações do Promptuario em sua fe, porey aqui o letreiro, que diz deste modo: Phebo Dianeq. / Ulixbonens. pro salute et eterni/tate Rom. imperii pro vita

primera línia en «ΣΟΛΙ [- -]?ΙΑΝΟ», i proposa que el model per als textos espuris l'hagi constituït algun dels altres dos epígrafs. Així doncs, més enllà de quin hagi estat el model concret emprat, és versemblant pensar que l'excavació de tres inscripcions documentant un culte solar al que és el punt més occidental de tot el litoral ibèric constituís l'ocasió perfecta per a la realització del fals oracle.

No seria estrany que la tria del format oracular hagués estat suggerida per la lectura d'un passatge de la *Ciutat de Déu*, en què Agustí d'Hipona esmenta l'existència de nombroses sibil·les (menciona «vaticinia Sibyllae»), i reporta precisament una profecia en hexàmetres amb un acròstic («versuum ordinem litterarum ita se habentem») que fa referència a Crist; un dels versos, a més, comença amb el mot «volvetur».⁴¹⁰ Sigui com sigui, no hi ha dubte que mots com «vaticinium» o la noció d'eternitat aplicada a la divinitat s'acorden més amb el llatí cristià que amb el clàssic.

Formalment, el text està constituït per un primer vers en funció de títol, per dos dístics elegíacs (si bé amb molts problemes mètrics), i per un últim vers en forma de *subscriptio* que serveix per convertir el *carmen* oracular en una inscripció religiosa. En els quatre versos elegíacs trobem fins a nou trencaments de l'esquema mètric (l. 2 *saxā, līteris i ēt*; l. 3 *Occīdens*; l. 4 *Tāgus*; l. 5 *commūtābit i sūās*) i, a més, la cesura del primer pentàmetre es trobaria al mig del mot *Occī||dens*. La intencionalitat elegíaca dels versos, però, sembla innegable, en primer lloc perquè els últims peus dels quatre versos (on més clarament es veu reflectida la cadència de l'hexàmetre i del pentàmetre) sí que respecten la mètrica; i, en segon lloc, perquè s'han emprat clàusules que retrobem en la poesia llatina clàssica, com «mirabile visu»⁴¹¹ i, si bé no literalment, «volventur saxa».⁴¹²

et felicitate imp. caes. d. aug. Ocataviani / C. Iulii f. p. f. vict. Germanici Dacic. / Alexand. Cestus Accidius Perpatu/us e legatus propretor provinciae / Lusitaniae d. d. a. stantib. dec. Ulix/bonen. / civitates quae huic operi aux. / dd. / munic. Ulixbonens. munic. Salacien. / munic. Scalabiens. opid. Hierabric. / opid. Tubucci. opid. Eburobrit. / Ulixbonens. pp. beneficia in munic. / statuam ant. fores templi erexe/runt flaminisq. dd.»

⁴⁰⁹ PISO, Ioan, «Le *cursus honorum* de São Miguel d'Odrinhas», *Sylloge epigraphica Barcinonensis* 6 (2008), p. 155-168 (160 i 162).

⁴¹⁰ AUG. civ. 18, 23.

⁴¹¹ VERG. Aen. 12, 252; HOR. epist. 2, 2, 91; COLUM. 10, 363; STAT. Theb. 1, 534.

⁴¹² LUCR. 1, 288-289: «volvitque sub undis / grandia saxa»; VERG. Aen. 11, 529: «grandia volvere saxa».

11. CIL II, 150*

Cadis

apud Gades **Peutinger, Choler**; *Calix Hispaniae (a), in Gades (b)* **Filonardianus**.**PEUTINGER**, ms. saec. XVI in., 53v; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI in., 87 (a) et 88v (b); **CHOLER**, ms. saec. XVI, 130. — Cf. **ROSBOROUGH** 1920, 35.

Caius Caesar pius castrorum filius pater exercituum optimus maximus Caesar.

1 castrorum $F_{i(b)}C_h$: Castorum $PF_{i(a)}$.*Traducció:*

Gai Cèsar, pius, fill del campament i pare dels exèrcits, cèsar òptim i màxim.

Comentari:

Aquesta inscripció ha estat creada a partir d'un fragment de la vida de Calígula de Suetoni. En efecte, Suetoni menciona, dins la caracterització negativa de l'emperador, que aquest havia adoptat nombrosos cognoms laudatoris: «compluribus cognominibus adsumptis –nam et 'pius' et 'castrorum filius' et 'pater exercituum' et 'optimus maximus Caesar' vocabatur– (...)».⁴¹³ Com es pot observar, el text del fals és únicament la unió en asíndeton de tots els *cognomina* citats per Suetoni, mantenint fins i tot el mateix ordre.

La brevetat del text i la manca de qualsevol referència al seu suport fa difícil d'interpretar el sentit de la inscripció; el més probable és que pretengui ser honorífica, si bé hauria estat esperable trobar el nom de l'emperador en datiu. Sembla clar, en qualsevol cas, que aquest fals no segueix cap de les característiques que trobem en la majoria dels falsos hispànics, i que ha de tenir un origen independent d'aquests.

Desconeixem igualment el motiu de la seva atribució a *Gades*. L'*Antiquus* no conté epigrafia gaditana autèntica (només hi és localitzat el fals 149* [4], anterior i d'autoria diferent), per la qual cosa el text no és el resultat de la còpia d'inscripcions a Cadis. Les fonts clàssiques tampoc no reporten cap episodi significatiu que relacioni l'emperador amb aquesta ciutat. En canvi, la utilització, al *codex Filonardianus*, del topònim *Calix* (llatinització de la forma medieval 'Cáliz'), que trobem en autors de finals

⁴¹³ SUET. Cal. 22, 1.

del s. XV com Marineo Siculo,⁴¹⁴ sembla apuntar que la relació entre la ciutat i Calígula hauria pogut estar inspirada en la seva semblança fonètica.

⁴¹⁴ MARINEO, Lucio, *De Hispaniae laudibus*, Burgos, ca. 1496, f. XV: «Inicium igitur Bethicae provinciae (...) Gaditana est civitas, quae et Calix dicta est».

12. CIL II, 198* (= CIL II²/7, 17*)

Còrdova

in agro Cordubensi **Peutinger**, **Filonardianus**, **Choler**; *ibidem (Cordubae) in agro Sanutus*; *Cordubae extra portam Almugaveres* **Scaliger**.**PEUTINGER**, ms. saec. XVI in., 53v; **SANUTUS**, ms. saec. XVI in., 184 et ms. ca. 1519, 18; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI in., 82v; **CHOLER**, ms. saec. XVI, 131; **SCALIGER**, ms. ca. 1588, 67 (**GRUTERUS** 1603, 315 n. 3 “e Strada”).H(oc) m(onumentum) m(eum) h(eredem) m(eum) n(on) s(equetur) ni Herculis
initiatus, quia C(aius) Calvus Hysp(aniae) prae(tor) sibi tantum f(ecit).

1 meum non sequetur ego : m. n. s. $SF_i S_c$: m. s. PC_h • ni PSF_i : m. i. C_h : f. S_c || **2** praetor S_c : prae.
 PSF_i : praef. C_h .*Traducció:*

Que aquest sepulcre meu no passi a mans del meu hereu, si no s'inicia en els misteris d'Hèrcules, perquè Gai Calb, pretor d'Hispania, l'ha fet només per a ell.

*Comentari:*Excepcionalment, editem aquesta inscripció mantenint el text desenvolupat entre parèntesis atenent el mateix caràcter extremadament abreujat que presenta la inscripció. Aquest fet es pot vincular al gust per crear missatges codificats a través de l'epigrafia –sens dubte procedent de la dificultat mateixa d'interpretar algunes de les abreviacions dels epígrafs autèntics-, que és present en altres falsos de l'època, com ara *CIL* VI 1w* i VI 74*, així com un text tarragoní que reporta Pons d'Icart (f. 144).⁴¹⁵És probable que la seqüència inicial s'inspiren en la llista d'abreviacions epigràfiques que sota l'autoria de Valeri Probus es transmetieren ben aviat juntament amb nombroses síl·loges, i que fou publicada per primer cop el 1486 per Ferrarini. En concret, sembla ser una manipulació de la fórmula «h. m. h. n. s.» («hoc monumentum heredes non sequetur»), a la qual s'han afegit dues «m.» de més.⁴¹⁶

⁴¹⁵ Pons d'Icart (que copia l'epígraf entre els «de mossen Comas» i amb el comentari «diu que eran ditas letras en una pedra sobre lo portal de predicados y que ara no y es») reporta el text «L. S. F. E. E. S. F. T. Q. S. P. E. IV. F. S. R. PP.» i la interpretació «Libera semper fuit et erit sine fine Tarracona, quae si pia et iusta fuerit semper remanebit populosa». Podria ser que aquest fals s'hagués de relacionar amb 407* = *CIL* II²/14, 48*, que Hübner va editar a partir de «Bibran ms. Lugd. f. 77 'ex schedis Ludovici Pons de Icart, equitis Tarraconensis'», que tanmateix reproduïx el famós text atribuït a la Sibilla de *CIL* VI 1w*.

⁴¹⁶ Hem consultat les edicions incunables de Probus, així com diverses versions que acompanyen alguns reculls manuscrits. És cert que tenim testimoniades algunes fórmules més properes a la del fals, com «h. m. h. m. n. s.» a *CIL* XII 694 i, de forma semblant, a *CIL* V 2576 («mon. h. m. n. s.»), però ni les fórmules apareixen al llistat de Probus ni les inscripcions són recollides a les síl·loges coetànes al fals.

No coneixem cap interpretació de l'epígraf feta al segle XVI. El primer intent de desenvolupar el text el trobem en l'edició de Gruter, als índexs epigràfics de la qual trobem la seqüència inicial desenvolupada de la següent manera: «humanitatis mala metuens hoc monumentum nomine suo fecit», que sembla més aviat una llicència enginyosa del compilador que no pas una proposta seriosa de restitució epigràfica.⁴¹⁷

L'altre intent d'interpretar i traduir el text el realitzà Masdeu en la seva *Historia crítica de España* l'any 1800.⁴¹⁸ Masdeu, que conegué el text a través de Gruter (i, en conseqüència, amb la variant «f.» en lloc de «ni»), desenvolupà l'epígraf de la següent manera: «hoc monumentum meum heredes meos non sequi faxit Herculis initiatus quia Caius Calvus Hispaniae praetor sibi tantum fecit». L'historiador, per altra banda, situà l'epígraf en un primer moment en l'època de Trajà, però posteriorment rectificà i l'atribuí a l'època republicana, vers el s. II aC.

Hübner, a diferència de Masdeu, va creure que el personatge esmentat podia fer referència a Cn. Corneli Escipió Calb, cònsol el 222 aC i que lluità a Hispania contra els cartaginesos del 218 aC fins el 211 aC, any en què van morir tant ell com el seu germà Publi. El problema d'aquesta identificació, però, és que no només són absents el seu *nomen* i el *cognomen* principal, sinó que hi hauria un error tant en el *praenomen* com en el càrrec que ocupava.⁴¹⁹ A més, de les fonts tampoc no s'intueix la relació que podria tenir amb el culte a Hèrcules. L'únic aspecte que podria explicar seria la localització del fals «in agro Cordubensi», ja que Livi situa els enfrontaments anteriors a la mort de Gneu en diversos punts d'Andalusia.⁴²⁰

⁴¹⁷ El compilador dels índexs fou Scaliger (vid. GRAFTON 1975). L'entrada en qüestió remet a la p. 357, núm. 3, però sens dubte es tracta d'un error i s'ha de referir a aquesta inscripció (p. 315, núm. 3).

⁴¹⁸ MASDEU 1784/1817, XIX, p. 120-121 (inscripció núm. 1500). El text ja havia aparegut, ometent la seqüència abreujada inicial per intel·ligible, al vol. V (p. 450-451, inscripció núm. 430).

⁴¹⁹ A més, durant els esdeveniments d'Hispania, Gneu no és anomenat pel seu cognom *Calvus* ni en Livi, ni en Polibi ni en Apià; sí que havia reportat el seu nom complet Polibi quan havia estat nomenat cònsol (PLB. 2, 34).

⁴²⁰ Livi menciona *Castulo* i *Iliturgi* entre els pobles aliats de Roma, mentre que els cartaginesos tenen el seu campament primer a *Munda* i més tard a *Auringis* (cf. LIV. 24, 41-42; el relat de la mort de Gneu, a LIV. 25, 34-36, no fa referència a cap punt geogràfic concret). Apià, en el llibre dedicat a Ibèria editat a partir de mitjan s. XVI (APP. *Hisp.* 16), localitza el campament d'hivern de Gneu a *Orso* i el de Publi a *Castulo*.

13. CIL II, 223*

Galícia

Callaeciae in quadam columna Peutinger, Apianus (a); in Galicia in quadam columna Filonardianus; Callaetiae Choler; in Nysa Arabiae Apianus (b).

PEUTINGER, ms. saec. XVI in., 53v; FILONARDIANUS, ms. saec. XVI in., 86v-87; CHOLER, ms. saec. XVI, 130; APIANUS 1534, 23 (a) (COVARRUBIAS, ms. saec. XVI b, 20; OCCO 1596, 9; ex eo CUELBIS, ms. 1600, 625v; GRUTERUS 1603, spur. 2 n. 4 “ex Apiano”) et 136 (b); BRITTO 1597, 20v. — Cf. DE LUCA 2004.

Ego Isis sum Aegypti regina a Mercurio erudita. Quae ego legibus statui nullus solvet. Ego sum Osiridis, ego sum prima frugum inventrix, ego sum Ori regis mater, ego sum in astro canis refulgens. Mihi Bubasta urbs condita est. Gaude, gaude, Aegypte, me nutristi.

2 Osiridis $PF_iC_r a_{(a)}$: mater Osiridis $a_{(b)}O_c$: uxor Osiridis b_r || 3 Bubasta] subasta C • Aegypte $PC_{ra(a)}$: Aegypte $F_i a_{(b)}$ • post Aegypte add. quae $a_{(b)}Cb_r$.

Traducció:

Jo sóc Isis, reina d'Egipte, instruïda per Mercuri. Ningú no alterarà el que he establert per llei. Jo sóc d'Osiris, jo sóc la descobridora de l'agricultura, jo sóc la mare del rei Horus, jo brillo en la constel·lació del gos. Per a mi fou fundada la ciutat de Bubastis. Gaudeix, Egipte, gaudeix, tu em vas nodrir.

Comentari:

La inscripció procedeix íntegrament de Diodor de Sicília, que la transmet com a epitafi d'Isis, el qual es trobaria a Nisa d'Aràbia, en forma d'estela, i escrita en jeroglífics.⁴²¹ Per reconstruir el procés de creació del fals són de gran importància les variants que trobem en la frase «ego sum Osiridis». El text original grec diu «ἐγὼ εἶμι γυνή καὶ ἀδελφὴ Ὀσίριδος», que no és recollit per cap dels testimonis de l'epígraf. En canvi, com ha assenyalat De Luca, l'edició en llatí de l'obra de Diodor feta per Poggio Braccioloni reporta la mateixa expressió que la inscripció.⁴²² L'error, però, no es troba només en l'edició de 1496, com sembla suggerir De Luca, sinó d'ençà de la primera edició, que data de 1472.

⁴²¹ D.S. 1, 27, 4. Aquesta font ja havia estat assenyalada al s. XVI per Covarrubias i posteriorment per Hübner.

⁴²² El text de Poggio diu: «ego Isis sum Aegypti regina a Mercurio erudita: quae ego legibus statui nullus solvet. Ego sum Osiridis: ego sum prima frugum inuentrix. Ego sum Ori regis mater. Ego sum in astro canis refulgens. Mihi Bubastia urbs condita est. Gaude, gaude, Egypte, quae me nutristi». La traducció de Poggio també explica el suport que s'atribueix al fals, ja que fa correspondre el mot grec «στήλη» amb el llatí «columna».

Ara bé, en Apianus, a part d'aparèixer la inscripció entre les hispàniques seguint la tradició de Peutinger, la retrobem un centenar de folis més endavant, amb un encapçalament que la situa a Nisa d'Aràbia i amb la variant errònia «ego sum mater Osiridis» (f. 136). Com ha vist De Luca, aquest error prové d'una altra traducció llatina del text de Diodor, editada el 1515. Això ens porta a concloure, d'una banda, que les dues versions d'Apianus provenen de forma independent del text de Diodor (a través de diferents edicions llatines), i, d'altra banda, que la versió epigràfica que s'atribuïa a Galícia és anterior a la que la vincula a Nisa d'Aràbia, si bé aquesta darrera està més en concordança amb el text literari original.

De fet, no és evident el motiu pel qual es va relacionar aquest fals amb Galícia. L'única relació que sembla tenir amb Nisa d'Aràbia és, precisament, que es troba a l'altre extrem d'Europa. El que sí que podem assegurar és que, a diferència del que succeeix en altres casos, la seva atribució a Hispania no és fruit d'un error produït en el procés de còpia dels reculls manuscrits d'inscripcions, sinó que ja devia ser present al moment d'inserir el text dins el *corpus* d'epígrafs.

14. CIL II, 79*, 496* et 497*

Cáparra

in oppido Sancti Bartholomei in provincia Arenatum, ad sextum lapidem a Cappara in loco deserto ubi ruinae clarum quandoque oppidum iudicant fuisse (a)* **SANUTUS**; (inter Caparenses) **Filonardianus**; *in ruinis Capparae* **Ocampo, Anonymus Taurinensis, Libro del Rey, Manutius, Covarrubias, Strada**; *ad radices Pyrenaei* **Waelscapple, Pinelli**; *ad VI lapidem Capara ubi ex ruinis coniiicimus fuisse clarum oppidum* **Anonymus**; *a Capare* **Romieu**; *de alli de Caparra* **Morales**.

SANUTUS, ms. saec. XVI in., 180v et ms. ca. 1519, 16; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI in., 79r-v. — Cf. **GONZÁLEZ FERNÁNDEZ** 1989, 158 n. 4*.

a*:

SANUTUS, ms. saec. XVI in., 180 et ms. ca. 1519, 16; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI in., 79; **ANONYMUS**, ms. ca. 1561, 40. — Cf. **GONZÁLEZ FERNÁNDEZ** 1989, 158 n. 3*.

b*:

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 27 n. 246; **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 698v; **ANONYMUS**, cod. Val., 310v n. 999 “*del libro del Rey Philippe*”; **MANUTIUS**, ms. saec. XVI, 264 “e M. Victorio Reatino”; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 140v; **ROMIEU**, ms. 1574, 159r-v; **MORALES** 1574, 185v (**Occo** 1596, 19; **BRITTO** 1597, 364v); **STRADA** 1575, 160 (**GRUTERUS** 1603, spur. 14 n. 7 “ex Morali et Strada”). — Cf. **HURTADO** 1977, 115 n. 195; **GIMENO** 1997, 142.

c*:

WAELESCAPPLE, ms. 1554, 90; **PINELLI**, ms. saec. XVI ex., 126v-127.

Dis Manibus. Caiae Vocuntiae matri optimae et antiquae pudicitiae mulieri Antonius Luxius Sabinus hoc sepulchrum fecit. Cineres <ne> sinito laedere maternos, oro, iis moveor. Viximus enim vitam innocui. Haec Gnaei Pompeii filium sequuta quem aluerat, ego et Sextum et Gnaeum et meliores partis fovi.

1 Caiae—mulieri *om.* F_i || 2 fecit *ego* : f. *S* : e. F_i • ne *add.* *Hüb.* • laedere *ego* : led- *codd.* || 3 Gnaei *edd.* : Cn. *codd.* • Pompeii F_i : Pompei *S* • filium *ego* : filii *Gon.* : f. *codd.* || 4 partis *S* : patris F_i .

a*:

Dis Manibus. Caiae Vocuntiae matri optimae et antiquae pudicitiae mulieri.

1 optimae (opt. F_i) *om.* *S*.

b*:

Antonius Luscius Sabinus hic situs sum cum matre Vocuntia quam subsecutus quarto postea anno V Nonas Sextiles sum et quam viventem tutavi semper, nunc mortuus oro mortales omnes <ne> cineres sinant laedere maternos, quibus moveor. Viximus enim vitam innocui. Haec Gnaei Pompeii filium secuta est quem
5 lacte nutriverat, ego Sextum et Gnaeum et meliores partes fovi.

1 Antonius *Hur.* : Ant. $\zeta\xi m_o$: Aut. A_t : Aul. θ • Luscius ξ : Luxius ε : Livius ζ : Lucius m_o • Sabinus $\varepsilon\xi$:

om. ζm_o • hic εθξm_os : heic OA_t • situs ego : s. ξm_o : *om.* ζ • Vocuntia εA_tξm_o : Vocontia Oθs • subsecutus] sum secutus (seq- R) ζ || 2 postea] post. ζ • V] IIII m_o • sum—quam ξ : eam ζ : mortuus sum et quam m_o • viventem] viv. ζ • tutavi] curavi ζ || 3 ne *add. Hüb.* : *om.* εζ : ut ξm_o || 3-4 quibus—innocui *om.* θ, enim vitam *om.* m_o || 5 nutriverat A_t : aluerat ε : nutriver. Om_o : nutrivit θs : suo enutriverat ξ • ego—fovi *om.* ζ, ego *om.* R_o.

c*:

Antonius Luschius Sabinus hic situs sum cum matre mea Caia Vocuntia quam quarto postea anno quinto Nonas Sextiles subsecutus sum: et quam vivam tutavi semper et mortuam mage colui, me in luctu nimium acerbo remanente. Nunc ego vita excedens oro mortales omnes ne cineres sinant laedere maternos quibus
5 moveor viximus enim ipsa et ego vitam innocui. Haec Gnaei Pompei filium secuta quem lacte enutriverat ego Sextum et Gnaeum et meliores partes fovi.

1 Luschius W : Luscus P_{in} • Vocuntia W : Voco- P_{in} || 2 vivam P_{in} : ∃itam W || 3 post colui *add.* quam W • me P_{in} : ne W • remanente P_{in} : remanentem W || 4 vita P_{in} : ∃itae W • oro W : rogo P_{in} • ne *Hüb.* : ut *codd.* || 5 viximus P_{in} : veximus W • vitam P_{in} : ∃itam W • secuta W : secuti P_{in}.

Traducció:

Als déus manes. A Gaia Vocúncia, mare òptima i esposa de castedat antiga, jo, Antoni Luxi, sabí, li he fet fer aquest sepulcre. Prego que no permeteu sollar les cendres de la meva mare, per les quals m'inquieto. Hem viscut, doncs, sense fer mal a ningú. Ella seguí el fill de Gneu Pompeu, que havia criat, jo vaig defensar Sext i Gneu i les millors faccions.

a*: Als déus manes. A Gaia Vocúncia, mare òptima i esposa de castedat antiga.

b*: Jo, Antoni Lusci, sabí, estic enterrat aquí amb la meva mare Vocúncia, que he seguit quatre anys després a cinc dies de les nones d'agost. Mentre va ser viva sempre en vaig tenir cura, ara que sóc mort prego a tots els mortals que no permetin sollar les cendres de la meva mare, per les quals m'inquieto. Hem viscut, doncs, sense fer mal a ningú. Ella seguí el fill de Gneu Pompeu, que havia alimentat amb la seva llet, jo vaig defensar Sext i Gneu i les millors faccions.

Comentari:

Hi ha una certa confusió en les localitzacions dels falsos que apareixen per primer cop en l'*Antiquus* ε. Els diversos testimonis semblen vacil·lar entre tres localitzacions diferents: Cáparra, un «oppidum Sancti Bartholomaei in provincia

Arenatum» i un «pagus Margusae».⁴²³ A més, les dues últimes localitzacions no sabem on pretendrien fer referència.

Malgrat això, la coincidència de la majoria de testimonis ens porten a localitzar aquest fals, així com els dos següents, a Cáparra. A més, això permet d'identificar un petit cicle de falsos on es lligaria l'episodi bèl·lic de Cèsar i els fills de Pompeu amb Cáparra (79* [14], 80* [15] i 83* [17]), i només 81* [16] en seria independent. Aquest grup d'inscripcions de Cáparra es veurà incrementat amb quatre nous textos a partir d'Ocampo (82* [44], 84* [45], 86* [46] i *CIL* II 815 [104]), mantenint en un d'ells aquesta temàtica.

El més sorprenent de la presència d'aquest cicle sobre els fills de Pompeu i Cèsar és que les fonts clàssiques no mencionen Cáparra o el seu entorn entre les localitzacions de la guerra. Morales ja se n'adonà, però no va voler posar en dubte la seva veracitat i proposà de situar els esdeveniments narrats als falsos a l'inici de la disputa, poc després de la vinguda de Gneu Pompeu des d'Àfrica (a l'estiu del 46 aC) i abans de l'entrada a Hispània de Cèsar (a l'hivern del 46-45), justificant el silenci de les fonts literàries per la brevetat del *Bellum civile* i del *De bello Hispaniensi*.⁴²⁴

Algunes de les expressions d'aquesta inscripció reapareixen en 81*, justament el fals de Cáparra que no es refereix als fills de Pompeu: el verb *subsequi* per indicar que el difunt ha seguit algú en la mort, així com la clàusula «eam viventem (...), nunc mortuus (...)», que retrobem sota la forma «vivens filio carui, mortua non carebo». A més, als *exempla b** i *c** es fa referència a l'enterrament conjunt de la mare amb el fill, que reapareix a 81*. El tòpic de l'enterrament comú de dos o més familiars és força habitual en la falsificació hispànica, i apareix, entre els falsos d'Ocampo, a 103* [51] i 425* [82], i, encara al s. XVI, a 372* i a un text fals que només apareix en Covarrubias.⁴²⁵

Quant a l'onomàstica, hi ha alguns aspectes sorprenents que val la pena indicar. «Antonius» i «Luscus» (junt amb les seves variants) són dos *nomina* (i per tant incompatibles), i no sembla que sigui una forma manipulada d'un nom real procedent de les fonts clàssiques.⁴²⁶ En canvi, creiem que sí podrien reflectir el nom de l'humanista Antonio Loschi (en llatí, *Antonius Luscus* o *Luschus*), que va viure entre

⁴²³ Per a la problemàtica en relació a la situació d'aquestes dues poblacions, cf. *infra*, p. 201-203.

⁴²⁴ MORALES 1574, f. 184: «Muchas otras piedras tambien muestran como uvo alguna otra gran batalla con los hijos de Pompeyo cerca de la ciudad de Cáparra. Y pudo muy bien ser que en aquel tiempo que Gneyo Pompeyo el moço rezien venido de Africa començo la guerra con Aulo Trebonio, antes que Iulio Cesar viniesse, sucediesse esta batalla en Cáparra. Assi no es maravilla que no se halle en Hircio ni en los otros authores, que cuentan todo lo de aquella venida de Pompeyo y los sucessos della muy breve, passando por todo en pocas palabras.»

⁴²⁵ Cf. GONZÁLEZ GERMAIN – CARBONELL 2010, p. 285.

⁴²⁶ La *RE* no documenta cap *Aulus Luscus*, ni cap *Antonius* amb un *cognomen* començat per *L-*. Entre les variants de «Luscus» que no hem acceptat trobem un *nomen* «Luxius» del tot insòlit, així com «Livius» i «Lucius», que serien, en la nostra opinió, *lectiones faciliores*.

1368 i 1441 i que és autor, entre d'altres obres, d'una *Inquisitio super orationes Ciceronis*, a més de ser citat en diverses ocasions per Poggio Bracciolini i de ser el destinatari del prefaci de Leonardo Bruni a la traducció de la *Vita Sertorii* de Plutarc.⁴²⁷ Per altra banda, el *nomen* de la mare, «Vocuntia» (o «Vocontia»), és inexistent. Podria tractar-se d'una deformació de la forma *Voconius*, *nomen* que sí trobem tant a les fonts com a l'epigrafia hispànica;⁴²⁸ però podria haver-se produït igualment una confusió del gentilici *Vocontius* (poble del sud-oest de la Gàl·lia) entès com a nom personal.⁴²⁹

La datació del dia de la mort a «V Nonas Sextiles» és un error del falsari, ja que agost és un dels mesos en què les nones cauen al dia cinc, i no al set. Així doncs, el cinquè dia abans de les nones coincideix amb les calendes d'agost. Morales, com resulta habitual, es devia adonar de l'error, ja que la variant que presenta («IIII») no es pot explicar per cap error de còpia, i s'ha de tractar d'una correcció voluntària.

Si el cos de l'epígraf presenta un estil marcadament literari (malgrat que no hi hagi paral·lels clars), l'elogi que trobem als dos *exempla* de l'*Antiquus* sembla estar inspirat en els elogis femenins propis dels textos epigràfics (tant autèntics com falsos), com ara *CIL* II 4403 (present en Francesc Vicent): «(...) matri optimae et karissimae et sanctissimae (...) feminae incomparabilis pietatis et castitatis»; o bé *CIL* VI 13*: «(...) dulcissimae meae coniugi et incomparabili Lucretiae pudicitiae decori et mulierum gloriae (...)», que forma part del *corpus* ciriacà.

⁴²⁷ Per a Antonio Loschi, vid. *DBI* 66, 2005, p. 154-160. Per a la dedicació a Loschi de la *Vita Sertorii* traduïda per Bruni, vid. PADE 2007, I, p. 144-148, i II, p. 115-117.

⁴²⁸ *CIL* II 3865, 3865a i 3866 (= *CIL* II²/14, 365-367). Els tres són presents a l'*Antiquus*; el més suggerent, *CIL* II 3865a, «Voconius Romanus / patri optimo» (cf. «C. Vocuntiae matri optimae») només apareix a l'*Antiquus* β i γ.

⁴²⁹ La font més suggerent, per la facilitat d'induir a confusió i per la similitud del context, és IUST. 43, 5, 11-12: «in postremo libro Trogus: maiores suos a Vocontiis originem ducere; avum suum Trogum Pompeium Sertoriano bello civitatem a Cn. Pompeio percepisse, patruum Mithridatico bello turmas equitum sub eodem Pompeio duxisse.»

15. CIL II, 80***Cáparra**

in arcu nobilissimo in ruinis Capparae urbis **Sanutus**; (inter Caparenses) **Filonardianus**; *ad V lapid(em) a Cappara* **Ocampo**, **Anonymus Taurinensis**, **Libro del Rey**, **Covarrubias**; *Caparae in arcu* **Anonymus**; *ad V lapidem a Cappara in loco deserto* **Manutius**; *Caparae* **Augustinus**, **Morales**; *pres de Capare aussi en un lieu desert* **Romieu**; *in ruinis Capparae* **Strada**, **Venturinus**.

SANUTUS, ms. saec. XVI in., 179v et ms. ca. 1519, 15v; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI in., 84v-85; **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 27 n. 245; **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 698v; **ANONYMUS**, cod. Val., 310v n. 1000 “*del libro del Rey Philippe*”; **ANONYMUS**, ms. ca. 1561, 39v; **MANUTIUS**, ms. saec. XVI, 264 “e M. Victorio Reatino”; **AUGUSTINUS**, ms. saec. XVI, 74v tantum *Fabio—labente et Publius—libens* verba; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 140v; **ROMIEU**, ms. 1574, 159; **MORALES** 1574, 185v (**OCCO** 1596, 18); **STRADA** 1575, 160 n. 4 et n. 6 tantum exhibens *cum omnia—intueretur* verba, quae cum adn. in marg. in *O* consentiunt (**GRUTERUS** 1603, spur. 13 n. 1 “ex Strada et Morali”); **VENTURINUS**, ms. ca. 1585, 242 “ex libro manuscripto *dal duca Teodosio di Berganza*”. — Cf. **HURTADO** 1977, 115-116 n. 196; **GIMENO** 1997, 141-142.

Fabio Metello Fabii Metelli filio, qui labente Republica Romana cum patria cecidit, morte optata, invisā luce, quom omnia quorum taederet amissa iam libertate Romana intueretur, Publius Servilius Publii filius cippum amico libens dedit.

1 Fabii—filio (F. M. filio *ceff.*)] M. f. ζ • labente ζξm_o : labente iam (F_i non leg.) εV_e • cecidit] cec. (ces. s) ζ || 2 morte] morta S • invisā luce εV_e : lu- in- ζξm_o • quom—taederet (ederet S)] dum omnia tederent (traderent R, tederem s) ζ • amissa] cum amis. ζ • libertate] libert. ζ || 3 intueretur] intuer. («quom omnia quorum tederet amissa iam libertate Romana intueretur» in marg. O, in altero exemplo s) ζ • Publius—dedit *exhibet in altero exemplo* F_i • cippum ζξm_o : cyppum εV_e • amico—dedit (dedi ξ) εξm_o : a. l. d. (in marg. «animo liben. dedit» O, «animo libenti dicavit» θ) ζ : om. V_e.

Traducció:

Publi Servili, fill de Publi, va dedicar de bon grat aquesta estela al seu amic Fabi Metel, fill de Fabi Metel, el qual, en ensorrar-se la República romana, va caure juntament amb la pàtria, desitjant la mort, odiant la llum, en veure tot el que li era molest després de perdre la llibertat romana.

Comentari:

La menció a la guerra de Cèsar contra Pompeu en tres altres falsos de Cáparra (79* [14] i 83* [17], a l'*Antiquus*, i 84* [45], en Ocampo) permet de vincular aquest text al mateix episodi, i d'entendre les expressions «labente Republica Romana» i «amissa iam libertate Romana» com l'esfondrament del sector pompejà i, més generalment, del període republicà. La clàusula «amissa (...) libertate», de fet, sembla procedir de

Lactanci, on ja es refereix a la caiguda de la República.⁴³⁰ Sens dubte, aquest és el text on es pren d'una manera més clara partit en la pugna entre Cèsar i Pompeu (malgrat que tot el cicle el conformen soldats pompeians), si bé no és fàcil d'advertir si estem davant d'una ficció literària o bé del plantejament historiogràfic del falsificador.

El nom del difunt sembla ser una creació del falsificador, ja que els dos elements són prou recurrents a les fonts clàssiques; això explicaria l'adopció del *cognomen Metellus* per a un membre de la *gens Fabia*, quan en realitat tots ells procedien de la *gens Caecilia*. En cas d'acceptar les fonts com a motiu d'inspiració del nom de Publi Servili, es podria tractar de P. Servili Vàtia Isàuric, cònsol el 48 aC i partidari de Cèsar.⁴³¹

El text té un marcat caràcter literari: ja hem comentat que l'expressió «*amissa (...) libertate*» provindria de Lactanci; la clàusula «*morte optata*», que reapareixerà en un fals d'Accursio («*mors ad praesens optata*», 247* [39]), és possible que provingui de les fonts literàries,⁴³² on trobem igualment paral·lels clars per a l'expressió «*invisa luce*».⁴³³

⁴³⁰ LACT. inst. 7, 15: «*amissa enim libertate, quam Bruto duce et auctore defenderat, ita consenuit, tamquam sustentare se ipsa non valeret, nisi adminiculo regentium uteretur*».

⁴³¹ Alguns passatges de Ciceró (CIC. Sest. 62, 130; id. p. red. in sen. 25; id. prov. 22) relaten com Servili va convèncer l'any 57aC el cònsol Q. *Caecilius Metellus Nepos Iunior* perquè demanés el retorn de l'exili de Ciceró. La menció als dos personatges com a Q. *Metellus* (i alguna vegada amb ommissió del *praenomen*) i P. *Servilius* podria explicar l'onomàstica present en la inscripció.

⁴³² SEN. epist. 99, 11: «*quantum mors antequam veniat optata, quantum valetudo, quantum timor?*»; CASSIOD. var. 11, 40, 5: «*redite ad lucem, quos caligantes tenebrae possidebant, nihil amplius optata morte passuri, nisi quod adhuc poteratis occidi*»; MAXIM. eleg. 1, 115: «*dulce mori miseris, sed mors optata recedit*». La clàusula també apareix en algun *carmen epigraphicum* no conegut a l'època, com CIL IX 1164 = CLE 93. La fórmula sencera «*morte optata, invisam luce*» troba certes reminiscències a un vers de NEBRIJA (1491, f. a4): «*orbatus saltem lumine morte fruar*» (cf. infra, p. 195-196).

⁴³³ VERG. Aen. 4, 631: «*invisam quaerens quam primum abrumpere lucem*»; LUCAN. 4, 276: «*en sibi vilis adest invisam luce iuventus*»; SEN. dial. 6, 3, 3: «*invisam haerebis in luce*».

16. CIL II, 81***Cáparra**

(inter Caparenses) **Sanutus**; *ad sextum lapidem a Cappara in loco deserto ubi ruinae clarum quandoque oppidum iudicant fuisse Filonardianus*; *Capparae in agro Ocampo*, **Anonymus Taurinensis**, **Strada**; *in ruynis Caparae Libro del Rey*, **Covarrubias**; *Capare epitaphium Anonymus*; *in arcu nobiliss(imo) Capparae Manutius*; *Caparae Augustinus*.

SANUTUS, ms. saec. XVI in., 180 et ms. ca. 1519, 16; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI in., 85; **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 27v n. 247; **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 698v; **ANONYMUS**, cod. Val., 310v n. 1001 “*del libro del Rey Philippe*”; **ANONYMUS**, ms. ca. 1561, 38; **MANUTIUS**, ms. saec. XVI, 264v “e M. Victorio Reatino”; **AUGUSTINUS**, ms. saec. XVI, 74v; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 140v; **STRADA** 1575, 160 (**GRUTERUS** 1603, spur. 16 n. 1 “ex Strada”). — Cf. **GIMENO** 1997, 142.

Lucia Marcellina Ocella Lucii Ocellae filia cum Ocella filio hic iaceo, quem quinto postea anno subsecuta sum. Vivens filio carui, mortua non carebo. Corpus moritur, anima parem cum coelo parem cum inferis aeternitatem habet.

1 Lucia ego : L. (*F_i non leg.*) εA_tθM_a : L. Os • Marcellina] Macrina κ • Ocella] Occellia κ • Ocellae λM_a : Ocelli ζ : Occellae (Occellae A_u) κ • Ocella] Ocello ζ • hic εθM_as : heic OA_t || 1-2 quem (quae κ) quinto postea anno] quem post an. ζ || 3 anima—parem λOA_ts : anima (animam R) parem θM_a : anima partim cum Ocella partim κ.

Traducció:

Jo, Lúcia Marcel·lina Ocel·la, filla de Luci Ocel·la, reposo aquí amb el meu fill Ocel·la, al qual he seguit cinc anys després. En vida vaig ser privada del meu fill, morta no en seré. El cos mor, l'ànima té una eternitat bé igual a la del cel, bé igual a la de l'infern.

Comentari:

Aquest és l'únic fals que l'*Antiquus* localitza amb tota seguretat a Cáparra i que no fa referència a les lluites de Pompeu i Cèsar. Tanmateix, com ja hem comentat, el text manté paral·lels clars amb 79* [14], cosa que demostra que forma part del mateix cicle. D'altra banda, aquest epígraf és l'únic dels que presenta l'*Antiquus* on trobem el *topos* dels enterraments comuns de diversos familiars, ja que, si bé apareix a 79* [14] («hic situs sum cum matre Vocuntia»), només ho fa en la versió dels testimonis posteriors a l'*Antiquus*. Aquest tòpic el tornem a trobar en diverses ocasions entre els falsos d'Ocampo: a més de l'*exemplum* de 79* [14], apareix a 103* [51] i 425* [82].

La formulació «vivens filio carui» troba un cert paral·lisme amb un vers de la *Salutatio ad patriam* de Nebrija, impresa pocs anys abans de la redacció del fals: «ut

quoniam vobis carui dum vita manebat».⁴³⁴ El fet que al poema també s'esmenti l'enterrament comú de diferents familiars fa possible de considerar que no es tracti d'una simple coincidència i, per tant, que el falsari hagués conegut el poema.⁴³⁵

El *cognomen Ocella* apareix citat en algunes cartes de Ciceró.⁴³⁶ El personatge més famós amb aquest nom, però, és l'emperador Servi Sulpici Galba, el qual, com relata Suetoni, fou adoptat per Livia Ocellina, segona esposa del seu pare, de la qual va prendre el nom *L. Livius Ocella*.⁴³⁷ El caràcter inusual del cognom⁴³⁸ i la presència del *praenomen Lucius* així com del diminutiu «Marcellina» (potser recordant l'*Ocellina* de Suetoni?),⁴³⁹ semblarien apuntar que aquest podria ser el paral·lel utilitzat. Per últim, la tria d'aquest cognom podria haver estat inspirada en la població «Ocelum», que apareix just abans de «Capara» en la geografia de Ptolemeu.⁴⁴⁰

L'última frase de l'epígraf és sens dubte la més sorprenent, si bé no són del tot estranyes les reflexions o els dubtes sobre el més enllà (cf. 382* [2], 103* [51] i 104* [52]), i la idea de la immortalitat de l'ànima la trobem ja en *carmina* autèntics d'època imperial (i posteriorment, és clar, en la tradició cristiana).⁴⁴¹ Ara bé, la formulació del text (amb una evident oposició entre el cel i l'infern) sembla més aviat deutora de les idees cristianes de l'època de la falsificació que no pas dels corrents filosòfics existents al s. I aC. Cal notar, però, que un dels testimonis de l'epígraf, el *codex Filonardianus*, reporta al f. 125v (és a dir, 40 folis després de copiar aquest text) l'anotació següent: «Corpus moritur, anima vero partem cum coelo partem cum inferis et(er)nitatem h(abe)t. Empedocres ph(ilosoph)us». El fet que aparegui al final del manuscrit juntament amb altres aforismes de caràcter filosòfic i que no es correspongui amb cap dels fragments d'Empèdocles que conservem ens porta a creure que hauria estat extret del text epigràfic, i que en cap cas no hauria estat la font del falsari.⁴⁴²

⁴³⁴ NEBRIJA 1491, f. a4.

⁴³⁵ De fet, tal com plantegem a les conclusions (vid. infra, p. 463-464) seria possible que Nebrija mateix o algun altre humansita del cercle de Juan de Zúñiga fos el responsable directe dels falsos de l'*Antiquus* ε.

⁴³⁶ Cic. epist. 2, 15; ibid. 8, 7; Att. 10, 10; 13, i 17; ibid. 16, 12. La crítica moderna ha proposat d'identificar noves mencions a *Ocellae* a les fonts literàries (BELL. Afr. 89, 5; NEP. Att. 11, 2; PLU. Brut. 35), però sempre a partir d'*emendationes* no documentades per la tradició textual.

⁴³⁷ SUET. Galba 3-4: «uxores habuit Mummiam Achaïam (...); item Liviam Ocellinam (...). Ser. Galba imperator (...) adoptatusque a noverca sua Livia nomen et Ocellae cognomen assumptis, mutato praenomine; nam Lucium mox pro Servio usque ad tempus imperii usurpavit.»

⁴³⁸ Malgrat que conservem no poques inscripcions on apareix aquest *cognomen*, no sembla que se'n conegués cap al moment de la falsificació.

⁴³⁹ La presència de dos *cognomina* seguits demostren que un dels dos ha de ser una innovació del falsari. Són diversos els *Marcellinus* recollits per les fonts clàssiques, però la forma femenina només és testimoniada tardanament. Cal recordar, però, que ja apareixia una *Titia Marcellina* en un fals hispànic anterior (363* [6]).

⁴⁴⁰ PTOL. Geog. 2, 5, 9 (les formes llatines citades són les que apareixen en les edicions i manuscrits del s. XV). Els *Ocellenses* són mencionats en PLIN. nat. 4, 118. Poble i habitants apareixen, amb la lectura *Ocellum* i *Ocellenses*, a ORTELIUS 1586.

⁴⁴¹ Cf. LATTIMORE 1942, p. 28-40; HERNÁNDEZ PÉREZ 2001, p. 108-114.

⁴⁴² En el poema de Nebrija suara esmentat (*Salutatio ad patriam*; cf. NEBRIJA 1491, f. a3v), trobem una idea similar, si bé sense paral·lels en la seva formulació: «informe cadaver / vulturibus saevis dans; animumque deo».

17. CIL II, 83*

Cáparra

(inter Caparenses) **Sanutus**; [non leg.] *oppido S. Bartholomei in provincia Arenatum Filonardianus*; *Eçijae Ocampo*; *Ecigae q(uae) olim Astigitanus conventus Anonymus Taurinensis*; *in Caparae ruinis Metellus 2*; *prope Astigim non longe a publica via quae ducit Granatam Libro del Rey, Covarrubias*; *Caparae Honorato Juan, Anonymus, Augustinus, Morales*; *Eciae, quae olim Aspelis dicebatur Strada, in ruinis urbis Caparae prope Salmanticam Venturinus*.

SANUTUS, ms. saec. XVI in., 180 et ms. ca. 1519, 16; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI in., 85; **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 15v n. 150 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 35 n. 155; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 220v n. 222 “e M. Antonio” (a); **ZURITA**, cod. Val., 274 n. 824 “series Baetica”); **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 216 n. 167 “ex studiosi cuiusdam libro” qui addit fictum fortasse a Camerte (b); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 701; **ANONYMUS**, cod. Val., 314v n. 1031 “*del libro del Rey Philippe*”; **HONORATO JUAN**, ibid., 261v n. 787; **ANONYMUS**, ms. ca. 1561, 37; **AUGUSTINUS**, ms. saec. XVI, 74v tantum *quam varia verba*; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 145r-v; **MORALES** 1574, 185 (**ARRAIZ** 1589, 3v et 13 tantum *nec dii—eripueret et Lucius Thoranius—patria verba*; **OCCHO** 1596, 18; **BRITTO** 1597, 364; **HIGUERA**, ms. saec. XVI ex., 188v); **STRADA** 1575, 165 (**GRUTERUS** 1603, spur. 14 n. 1 “ex Morali et Strada”); **VENTURINUS**, ms. ca. 1585, 241v-242 “ex libro manuscripto *dal duca Teodosio di Berganza*”. — Cf. **HURTADO** 1977, 114-115 n. 194; **GIMENO** 1997, 112-113.

Quam varia hominum fata. Ortus in Marsis Domitius Toranus ultimas adii terras arma sequens infelicia Gnaei Pompeii. Hic occubui vulnere Lucii Optati Astigitani. Nec dii nec causa melior me miserum et vix annum attingentem vigesimum a morte eripueret. Tandem Publius Toranus natus Tusculi subito collectoque igne me
5 concremavit et tertio demum mense basim erexit tam longe a patria.

1 varia] vana s • Domitius εHV_e : Domit. ζm_o : D. θ • Toranus εH : Thorannus O : Thoranus $\eta A_i \theta$: Thoranius m_o : Torannus s : Torranus V_e || 2 sequens εHV_e : sequit. (secut. ηR) ζm_o • infelicia $\zeta H k m_o$: infoelicia $\lambda R V_e$ • hic $\varepsilon m_o V_e$: heic ζH : heu s • vulnere] ulnere *sic* η • Optati *cett.* : Optatii R : Optaci $\eta A_i C$ || 3 causa $\varepsilon R m_o s V_e$: caussa $OA_i HC$ • et (F_i non leg.) εHV_e : om. ζm_o • vix—vigesimum] vigesimum vix an- at- λ • annum $\varepsilon \theta HV_e$: an. ζm_o • vigesimum εV_e : XX $\zeta H m_o$ • a om. λ || 4 Publius ego : P. εHV_e : L. ζm_o • Toranus εV_e : Thoran. (To- s, Thoranus θ) ζ : Thoranius m_o : $F_i H$ non leg. • Tusculi $\varepsilon s V_e$: Thusculi $\zeta H m_o$ • collectoque $H k V_e$: conlectioque (coll- λ , conlectioque η) $\lambda \zeta m_o$ || 5 concremavit εV_e : concr. (concrem. m_o) $\zeta H m_o$ • et (*del. H*) tertio εH : III ζm_o : et tertium V_e • tam om. F_i .

Traducció:

Que diversos, els destins dels homes. Jo, Domici Torà, nascut entre els Marsos, vaig arribar als confins de la terra seguint les armes dissortades de Gneu Pompeu. Aquí vaig morir per una ferida de Luci Optat, d'Àstigi. Ni els déus ni la causa millor no em van sostreure de la mort, desgraciat de mi, quan amb prou feines havia arribat als vint anys. Després Publi Torà, nascut a Túsculum, em va cremar en una pira aplegada improvisadament i, al cap de tres mesos, finalment m'ha erigit un pedestal, en un lloc tan lluny de la pàtria.

Comentari:

Mantenim per a aquest epígraf la ubicació a Cáparra, on es localitza el cicle de falsos dedicats a la guerra civil de Cèsar i els fills de Pompeu Magne (79* [14], 80* [15] i, amb posterioritat a l'*Antiquus*, 84* [45]). Sens dubte, l'atribució a Écija (*Astigis*) que trobem al *Libro de Ocampo* i a l'*Anonymus Taurinensis* prové del gentilici *Astigitanus* de Luci Optat, i creiem que es tractaria més aviat d'una innovació del propi Ocampo o de la seva font immediata.

No tenim documentada la forma «Toranus», però sí *Toranius* com a *nomen* (si bé la variant de Morales és, amb tota seguretat, una correcció i no pas la lliçó original). En concret, hi ha dos *Toranius* que podrien mantenir una certa relació amb el del fals: es tracta d'un general derrotat a Hispania per Sertori⁴⁴³ i d'un partidari exiliat de Pompeu a qui Ciceró remet dues cartes.⁴⁴⁴ En efecte, ambdós episodis no només presenten un context similar al de la inscripció, sinó que reporten la menció a un *Domitius*, cosa que hauria pogut furnir el motiu d'inspiració per a l'onomàstica sencera. Per altra banda, el nom *Optatus* no és freqüent en les fonts d'època clàssica; però, en aquest cas, sí que el tenim testimoniats en algunes inscripcions de l'*Antiquus*, d'on el falsari l'hauria pogut prendre.⁴⁴⁵

La inscripció té en tot moment un to marcadament literari. Més enllà d'expressions com «me miserum», absolutament recurrents en tota la literatura llatina i als *carmina epigraphica*, és possible de traçar l'origen d'algunes d'aquestes clàusules, com «arma infelicia»⁴⁴⁶ i «causa melior».⁴⁴⁷ Però, a més, també trobem fórmules que es repeteixen en altres falsos hispànics, com «ultimas terras» (amb diferents formulacions a 104* [52], 220* [28] i 224* [19]), «nec dii (...) a morte eripuerunt» (84* [45]) i «tam longe» (364* [7] en la versió d'Ocampo). La menció als *Marsi* reapareix en un altre fals de l'*Antiquus* ε (224* [19], «legionis II Marsorum»), però l'expressió «ortus in Marsis Domitius» podria estar evocant una clàusula de Ciceró.⁴⁴⁸ Per últim, la referència a l'homicida és tant espúria com extraordinària, i sembla haver estat inspirada en un dels falsos ciriacans de la Península, on retrobem el mot «vulnere» acompanyat d'un gentilici: «vulnere suscepto a Kalaguritano Micia» (410* [1]).

⁴⁴³ PLU. *Sert.* 12, 4: «καὶ Θωράκιον, ἄλλον ἡγεμόνα τῶν ὑπὸ Μετέλλου πεμφθέντων». Les edicions actuals corregeixen el nom en Θώκιον a partir del text de FLOR. epit. 2, 10 («Thorius») i CIC. fin. 2, 63 («Lucius Thorius Balbus»). Just abans ha estat esmentat el procònsol «Δομίτιον».

⁴⁴⁴ CIC. epist. 6, 20 i 21. A la carta 21 trobem una referència als *Domitii*, i a un *Domitius* va dirigida la carta següent.

⁴⁴⁵ A CIL II 1396 (present a l'*Antiquus* δ i ε) trobem un «T. Domitius T. f. Pap. Optatus», i a CIL II 1416 = II²/5, 1065 (present a l'*Antiquissimus*, Peutinger i *Filonardianus*) un «Optatus».

⁴⁴⁶ SIL. 15, 378; STAT. Theb. 9, 906; TAC. hist. 4, 2. També és suggerent el passatge de VAL. MAX. 3, 2, 13: «namque [sc. Scipio Metellus] infeliciter Cn. Pompei generi sui defensis in Africa partibus classe Hispaniam petens (...)».

⁴⁴⁷ LUCAN. 7, 349. Aquesta expressió lucianiana identifica la facció pompeiana en la guerra civil. És molt probable que el sintagma «meliores partes» que trobàvem en 79* [14] s'hagi construït de forma anàloga.

⁴⁴⁸ CIC. Att. 7, 13a, 3: «(...) quid agat Domitius in Marsis (...)».

Al s. XVII, la inscripció va inspirar, al seu torn, altres falsaris, que van modelar nous epígrafs a partir d'aquest text. En aquest sentit, en un fals de Martín Velasco Pérez de la Torre (252*), basat principalment en 84* [45], trobem igualment alguna clàusula de l'epígraf que ens ocupa («felicía (...) arma secutus», «vulnere occidi»⁴⁴⁹). Del tot basat en aquest text, en canvi, és l'epígraf 314*, que apareix a l'obra de Francisco de Rus Puerta *Obispos de Jaen y Segunda parte de la historia ecclesiastica deste Reyno y Obispado*, conservada al ms. BNE 5737.⁴⁵⁰ No només segueix fil per randa, excepte en els noms propis, tot el text del nostre fals, sinó que fins i tot inicia la inscripció amb la clàusula «non longe a publica via quae ducit (...)», que ha extret de la nota de localització de l'epígraf.⁴⁵¹

⁴⁴⁹ Cf. infra, p. 271.

⁴⁵⁰ Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. XXXIV; HERNANDO SOBRINO 2009, p. 217-220.

⁴⁵¹ El text de 314*, segons l'edició de Hübner, és el següent: «Prope Betulam non longe a publica via quae ducit Castulum Comitius Luparius ultimas adiit terras arma sequtus infoelicia Gn. Pompei hic occubui vulnere Nuntii Lupatii Castulonensis. Me miserum! Nec dii nec causa melior vix annum attingentem XXII a morte eripere. Arnelius Silanus Seguisamensis subito collectoque igne me concremavit. Il demum mense basim erexit tam longe a patria mea DCCCLXVII m. p. p. usque epirum.»

18. CIL II, 85*

provincia Arenatum (?)

pene pagum Marguense (Margusae F.) inter ruinas Sanutus, Filonardianus; Caparae Anonymus, Augustinus, Morales.

SANUTUS, ms. saec. XVI in., 181r-v et ms. ca. 1519, 16v; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI in., 80r-v; **ANONYMUS**, ms. ca. 1561, 40v-41; **AUGUSTINUS**, ms. saec. XVI, 74v tantum *Tito—populis verba*; **MORALES** 1574, 200 "e Cyriacanis" (**OCCO** 1596, 10; **GRUTERUS** 1603, spur. 8 n. 4 "e Morali").

Tito Victurio et Caio Sempronio consulibus, populis provinciae Arenatum ob superiorum temporum bella ad summam inopiam redactis immunitas data est quoad quicquid terrarum ad Emeritam usque Augustam interiacet lapidibus sterneretur. Censuere siquidem e maiestate Augusti Divi filii ac senatus populique
 5 Romani dignitate et amplitudine hoc esse ut provinciae porro ab Italia constitutae quae de republica Romana bene meritae essent in meliorem cultum reducerentur. Itaque Tito Martio provinciae Hispaniae Citerioris praetori demandatum est ut CX pondo argenti e publicis populi Romani emolumentis quae praeteritis temporibus quaestores recepissent provinciam sublevaret et pondo e provincialibus quae ad
 10 Philippos quae ad Actiacum supererant quae in aerarium nondum relata fuerant CLX opem ferret.

1 Sempronio] Sen- κ || 3 lapidibus *ego* : lapidib. *A_nm_o* : lapidis λ || 4 siquidem] sequi S • populique (p.q. *cett.*)] p. S || 5 provinciae] provint- S || 7 Martio] Murtio (Murcio *Hüb.*) *m_o* • provinciae] provint- S • CX] CCCCX *m_o* || 8 populi Romani *om.* S || 9 provincialibus] procalibus λ || 10 post supererant *add.* aut *A_nm_o* || 11 opem ferret *om.* *A_nm_o*.

Traducció:

Essent còsols Titus Victuri i Gai Semproni, als pobles dels *Arenates*, que havien estat reduïts a la misèria màxima a causa de les guerres anteriors, els fou concedida la immunitat mentre es pavimentés el trajecte fins a Emèrita Augusta. En efecte, van considerar que, d'acord amb la majestat d'August, fill del diví Cèsar, i amb la dignitat i la grandesa del senat i el poble romà, era lògic que les províncies constituïdes lluny d'Itàlia que haguessin obrat bé envers la república romana fossin tingudes en una millor consideració. Així doncs, a Titus Marci, pretor de la província d'Hispania Citerior, fou encomanat que amb cent deu lliures d'argent provinents dels guanys públics de l'estat que havien recaptat els qüestors en temps passats alleugés la província, i que els ajudés amb cent seixanta lliures dels

guanys provincials –uns que havien sobrat a Filipos i una altres a Acci- que encara no havien estat retornats a l'erari.

Comentari:

Els dos testimonis de l'*Antiquus* coincideixen a localitzar aquest fals en un *pagus Marguense* o *Margusae*, que els humanistes del s. XVI ja no semblen saber on localitzar;⁴⁵² Sanudo i *Filonardianus* situen 499* [23] en aquesta mateixa localització, i *Filonardianus* i les fonts del s. XVI, l'epígraf 232* [21]. Els testimonis posteriors d'aquesta inscripció, en canvi, la situen a Cáparra juntament amb els falsos anteriors. Cal tenir en compte que ni l'estil ni la temàtica no acaben de coincidir amb el cicle referent a la guerra civil vist fins ara, però, tanmateix, els mots «superiorum temporum bella» sí que podrien fer implícitament referència a aquest cicle.

D'altra banda, l'epígraf, si considerem la informació que el text mateix aporta, es trobava dins la «provincia Arenatum» (també mencionada a 232* [21]), sobre la localització de la qual tampoc no hi ha unanimitat. La indicació d'aquesta província, a més, ens porta a situar aquest *pagus* al mateix territori de l'«oppidum Sancti Bartholomei in provincia Arenatum», localització igualment desconeguda⁴⁵³ on Sanudo ubica els falsos 79* [14], 232* [21] i 498* [22], i tant ell com *Filonardianus* situen el mil·liari *CIL* II 6206, amb la indicació «in agro ad quintum lapidem a Sancto Bartholomeo in marmore detrito».⁴⁵⁴

No hem trobat cap font anterior a aquestes inscripcions on es faci esment d'aquesta província, evidentment espúria. En canvi, els «Arenates» sí són mencionats amb anterioritat; la primera referència que hem pogut detectar es troba a Boccaccio, al seu tractat de geografia *De montibus*: «Areda fluvius est Hispaniae a quo Arenates denominati sunt».⁴⁵⁵ La següent menció es troba al *De fluminibus* de Jeroni Pau, per a

⁴⁵² Cf. MYLIUS 1570, f. c1v: «AREVATES, ut ruinae indicant, Portugall. populi prope Cluniam; *Marquesia*, Car. Clusio»; ORTELIUS 1578, p. [34]: «AREVACAE, Ἀρεβάκαι Ptolomeo Hispaniae Tarraconensis populi sunt. (...) Hoc tempore eorum urbem *Marquesia* dici ex eius antiquis ruinis colligit Car. Clusius. Est tamen in hoc tractu pagus qui antiquum nomen retinere videtur, *Aravacca* enim vulgo etiamnum vocatur 3000 passuum a Madritio distat Septentrionem versus. Navagierus *Arevalo* urbem habet quam credit antiquum nomen retinere». A ORTELIUS 1586, però, els *Arenates* apareixen llistats entre els *populi incognitae positionis*. Al *cod. Val.* (f. 13v núm. 129), una mà posterior anota, al costat de la mateixa localització per a 232* [21]: «fortase postea vocata Maiergua». HÜBNER (*CIL* II, p. 25*) també va cercar debades aquesta localització: «vicus Maravesar sive Maramesar sive Marquesia in lexicis tabulisve geographicis frustra a me quaesitus est».

⁴⁵³ L'abundància de poblacions anomenades San Bartolomé (o d'ermites dedicades al sant) fa molt difícil d'identificar a quina podria fer realment referència. GONZÁLEZ FERNÁNDEZ (1989, p. 158) seguí aquest procediment per atribuir 496* i 497* [14] a Alajar (Huelva), creiem que erròniament.

⁴⁵⁴ Aquesta inscripció podria coincidir amb *CIL* II 4667, que reporta Ramberti i que localitza «in la calçada di Merida tra le vente di Capara e Salamanca». Cf. infra, p. 371. ROLDÁN (1971, p. 64 núm. 102) no es posiciona al respecte i, en canvi, PUERTA TORRES (1995, p. 509-510 núm. 184) la considera diferent i la situa als voltants de Salamanca.

⁴⁵⁵ L'obra (*De montibus, silvis, fontibus, lacubus, fluminibus, stagnis seu paludibus et de diversis nominibus maris*) fou escrita entre 1355 i 1357, i fou publicada per primer cop el 1473; per a la seva redacció consultà el manuscrit de Plini de Petrarca (París, Bibl. Nationale, ms. Lat. 6802). L'edició moderna (PASTORE STOCCHI, Manlio, *Boccaccio VII-VIII*, 2 vols., Milano, Mondadori, 1998, II, p. 1916) dóna les lliçons «Areda» i «Aredaces», però totes les edicions que hem

la confecció del qual féu ús del tractat de Boccaccio, on llegim: «Areda. Areda fluvius est apud Celtiberos, a quo, ut tradit Plynius, Arenates populi nominati fuere».⁴⁵⁶ Com bé diu Pau, sembla que l'origen d'aquest fragment és Plini, que tanmateix dóna una lliçó diferent tant per al nom del riu (*Areva*) com del poble (*Arevaci*).⁴⁵⁷ A falta de nous testimonis que reportin la lliçó *Arenates*, creiem que el falsari s'hauria pogut inspirar en el text de Pau, ja que el terme «populi» reapareix tant en aquest fals («populis provinciae Arenatum») com a 232* [21] («populares provinciae Arenatum») i, a més, l'ús del plural (sense especificar quins ni quants) hauria pogut contribuir a crear la idea d'una nova província.

El fet que les dues poblacions que l'*Antiquus ε* relaciona amb la *provincia Arenatum* (el *pagus Marguense* i l'*oppidum Sancti Bartholomei*) ens siguin desconegudes dificulta poder assegurar a quina zona el falsari pretenia ubicar aquesta província. Dues són les hipòtesis més probables, sense que de moment hi hagi prou indicis per decantar-se per una en concret.

D'una banda, no es pot descartar que la província s'hagi de localitzar als entorns de Cáparra i que, per tant, tots els falsos de l'*Antiquus ε* (excepte 224* [19]) provinguin d'aquesta zona; no en va, totes les inscripcions reportades per primer cop en Sanudo i *Flionardianus* (entre les quals *CIL* II 6206, atribuïda «ad quintum lapidem a Sancto Bartholomeo») es localitzen entre Mèrida i Salamanca.⁴⁵⁸ En aquest cas, l'epígraf testimoniaria la construcció de la Vía de la Plata, i serviria d'enllaç entre les falses inscripcions bèl·liques de Cáparra (al·ludides, com hem dit, als mots «superiorum temporum bella») i els mil·liris imperials autèntics que recorden posteriors restauracions de la mateixa via.

D'altra banda, l'epígraf fa referència al pretor de la província de la Hispania Citerior; això ens podria fer pensar, contràriament, que aquest pretor té jurisdicció sobre la província dels arenats i que, en conseqüència, aquesta s'ha de trobar inclosa en el territori de la Hispania Citerior. Si fos així, caldria descartar la seva pertinença a Cáparra i explicar l'atribució que en fa la tradició posterior al fet que, d'una banda, aquests epígrafs es transmeten juntament amb el cicle d'inscripcions d'aquesta població i, de l'altra, que es menciona la construcció d'una via (sense que s'indiqui quina) que arribava fins a Mèrida.

pogut consultar (Venezia, 1473; Reggio Emilia, 1481, f. b4; Venezia, 1494, f. 146) presenten les variants «Areda» i «Arenates». Per a l'obra de Boccaccio, vid. PASTORE STOCCHI, Manlio, *Tradizione medievale e gusto umanistico nel "De montibus" del Boccaccio*, Firenze, Olschki, 1963.

⁴⁵⁶ Cf. VILALLONGA 1986, I, p. 210. L'obra fou enllestida cap al 1475, però no fou editada fins aproximadament el 1491.

⁴⁵⁷ PLIN. nat. 3, 27: «Arevacis nomen dedit fluvius Areva: horum XI oppida, Secontia et Uxana, quae nomina crebro aliis in locis usurpantur; praeterea Segovia et Nova Augusta, Termes ipsaque Clunia, Celtiberiae finis».

⁴⁵⁸ Cf. supra, p. 113 i infra, p. 371.

Seguint aquesta segona hipòtesi, seria possible que, igual que Pau, el falsari hagués tingut en ment el passatge de Plini, malgrat usar la lliçó errònia de Boccaccio; en aquest cas, els arenats s'haurien de localitzar al mateix indret que els *Arevaci*, és a dir, a la Celtibèria, als voltants de Clúnia. Aquesta possibilitat es veu reforçada per un altre indicatiu: al *Libro de Ocampo*, les inscripcions situades a la província dels arenats (231* [20] i 232* [21], on es mencionen els «populares provin. Arenatum»), amb la indicació «in ruinis pagi Marguesae», es troben situades entremig de les de Clúnia, on el copista ubica, amb cita explícita als *Arevaci* («Cluniae quae nunc Coruña in Arevacis»), les sis inscripcions anteriors i les tres següents.⁴⁵⁹ No podem descartar, però, que això sigui resultat d'una alteració posterior (possiblement de l'autor mateix dels falsos d'Ocampo). En efecte, el conjunt d'inscripcions espúries de *Clunia* 233*-235* [58-60] estan connectades al subgrup 231* [20] i 232* [21], de l'*Antiquus ε*, per la menció a la persecució de cristians que trobem a 231* [21] i 233* [58]; així, li hauria pogut interessar agrupar tots aquests textos en una mateixa zona, de la mateixa manera que tots els mil·liaris que forja són ubicats a la Vía de la Plata.

A la segona meitat del s. XVI, la qüestió de la localització de la província es va complicar encara més, ja que Carolus Clusius va intentar situar els desconeguts *Arenates* a Portugal, en una població moderna anomenada 'Marquesia', altrament desconeguda.⁴⁶⁰ Però, sens dubte, la localització que va tenir major fortuna és la del *Chronicon* de Flavi Dextre que va forjar Román de la Higuera, en què torna a aparèixer la província, aquest cop vinculada a l'*ager Laminitanus* (que sí està documentat per les fonts literàries i epigràfiques), situat al Campo de Montiel.⁴⁶¹ No només la historiografia local se'n féu ressò, sinó que Francisco de Rus Puerta va afirmar que a Alhambra (Ciudad Real) es trobaven dues noves inscripcions (311* i 312*) on apareixia altre cop la *provincia Arenatum*.⁴⁶² Hübner ja va demostrar que les inscripcions eren falses, però, a més, va fer notar que l'esment de la província semblava inspirar-se en els falsos del s. XVI (que van gaudir de gran difusió a través de Morales).⁴⁶³ Tot indica, doncs, que la tradició (tant historiogràfica com epigràfica) que vincula els arenats amb el Campo de Montiel és uns cent anys posterior a la creació dels falsos renaixementals

⁴⁵⁹ La primera inscripció de Clúnia es troba al f. 13, núm. 121, i l'última al f. 14, núm. 133; les dues al *pagus Margusae* es troben al f. 13v, núm. 129-130. Els epígrafs núm. 124 i 128, també provinents de Coruña del Conde, l'antiga *Clunia*, són addicions posterior del mateix Honorato Juan a partir de lectures *in situ* de Zurita (cf. GIMENO 1997, p. 102-104).

⁴⁶⁰ Cf. supra, p. 201 n. 452.

⁴⁶¹ DEXTER, Lucius Flavius, *Fragmentum chronici, sive omnimoda historiae Flavii Lucii Dextri*, Zaragoza, 1619, 64 (ed. Turnhout, Brepols, 1946, p. 190): «S. Paulus ad Hispanias veniens (...) Libysocae Laminiique urbibus Provinciae Arevacum praedicat». La lliçó «Arevacum», si és original d'Higuera, deu ser un intent de correcció *ope codicum*, com demostra no només l'esment de la «provincia», sinó el fet mateix de declinar el mot com a atemàtic.

⁴⁶² BNE, ms. 5737, f. 36v; cf. supra, p. 199. Les inscripcions, segons l'edició de Hübner, diuen així: «Vespasianus aug. provinc. Aren. concul. prop. inobedient.» (311*), i «gubernat. provinciae Arenatum hic iacent» (312*).

⁴⁶³ Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. 32*. La lliçó «Arenatum» demostra que depèn dels falsos anteriors i no del text d'Higuera, on es troba la lliçó «Arevacum», més en consonància amb el text de Plini.

i, com hem vist, no hi ha cap indici que el falsari dels primers textos tingués la intenció de situar-los en aquesta zona.

Quant al text de la inscripció, tant els noms dels magistrats com el motiu que la justifica semblen ser una invenció del seu autor. Per a la construcció del text s'han utilitzat expressions provinents de les fonts clàssiques, però sense un referent concret; d'aquesta manera, trobem paral·lels per a «ad summam inopiam redactis»,⁴⁶⁴ «quicquid terrarum»,⁴⁶⁵ «lapidibus sterneretur»⁴⁶⁶ i «e maiestate... dignitate et amplitudine».⁴⁶⁷ Dues fórmules reapareixen, amb una reformulació lleugerament diversa, al fals 499* [23], que apareix igualment amb l'*Antiquus ε*; així, «e maiestate (...) amplitudine» troba correspondència amb la clàusula «gravitate amplitudineque Romana», i «in meliorem cultum reducerentur» amb «in antiquum vivendi ritum (...) reduxit». Cal destacar, per altra banda, que la clàusula «ad Emeritam usque Augustam» no apareix en les fonts literàries o epigràfiques, però, en canvi, la tornarem a trobar al mil·liari 444* [88], que apareix al *Libro de Ocampo*; de la mateixa manera, la concessió de la immunitat (a un individu o a una comunitat) per part de l'emperador apareixerà en un petit conjunt de falsos d'Ocampo format per 269* [69], 272* [72] i 274* [74].

⁴⁶⁴ SUET. vita Ter. 1: «post sublatis rebus ad summam inopiam redactus est». La clàusula «ad summam inopiam» també apareix a CAES. civ. 2, 22.

⁴⁶⁵ PLIN. nat. 3, 58: «quicquid ergo terrarum est praeter X p. ambitus adnexum insulae, post eum annum accessit Italiae».

⁴⁶⁶ ISID. orig. 15, 16, 6-7: «ipsa est et delapidata, id est lapidibus strata. Primi autem Poeni dicuntur lapidibus vias stravisse».

⁴⁶⁷ CIC. de orat. 2, 64: «si maiestas est amplitudo ac dignitas civitatis, is eam minuit, qui exercitum hostibus populi Romani tradidit, non qui eum, qui id fecisset, populi Romani potestati tradidit»; id. inv. 2, 53: «maiestatem minuere est de dignitate aut amplitudine aut potestate populi aut eorum, quibus populus potestatem dedit, aliquid derogare».

19. CIL II, 224*

Padrón

in montibus qui sunt inter Lusitaniam et Galleciam ad duodecimum lapidem a Patrone Sanutus; prope oppidum Padron, olim Yria Ocampo, Anonymus Taurinensis; in Hispania XX millia passuum) procul a Patrono opido Manutius; en Galice vers Portugal Romieu; en Galicia en Santa Maria de Finisterre Morales; Sanctae Mariae in finibus terrae, prope oppidum Padron, olim Iria Strada.

SANUTUS, ms. saec. XVI in., 184v et ms. ca. 1519, 18v; **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 13 n. 117 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 31v n. 137; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 220 n. 204 “e M. Antonio”; ex eo **PANVINIUS**, ms. 1566/68, 95); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 701; **MANUTIUS** 1566, 707 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 245); **ROMIEU**, ms. 1574, 154 (ex eo et **STRADA SCALIGER**, ms. ca. 1588, 70); **MORALES** 1574, 115v “e Cyriacanis” (**OCCO** 1596, 18; **BRITTO** 1597, 223v); **STRADA** 1575, 170 (**GRUTERUS** 1603, spur. 11 n. 1 “ex Morali et Strada”). — Cf. **CASTILLO – D’ORS** 1959, 163 n. 36; **GIMENO** 1997, 100.

Lucio Mancino consuli Romano, qui in rebellantes Lusitanos arma movens in hisce quos videtis montibus decernens ad triginta Lusitanorum milia delevit et rem populi Romani longe lateque in extremis terris tutam auctamque reddidit, praefecti per singulas turmas legionis II Marsorum et legionis V priscorum Latinorum hoc monumentum erexere.

5

1 Mancino (Mancin. ζ) Maucin. s • Romano ego : Ro. Sm_aR_o : om. ζm_o • movens Sm_aR_o : mov. ζ : movit et m_o • hisce $SR_o m_o$: isce ζm_a || 2 quos videtis om. ζm_o • quos Sm_a : quod R_o • decernens SR_o : decertans m_a : om. ζm_o • ad om. $\zeta R_o m_o$ • triginta (trig. ζm_o) XXX R_o • et SR_o : quo $\zeta m_a m_o$ || 3 terris (ter. ζm_o) teoris S || 4 || XI m_o • hoc S : heic O : hec (haec P_a) η : h. $m_a R_o$: om. $m_o s$ || 5 monumentum (m. R_o) SR_o : simulachrum (simulacr- m_a) $\zeta m_a m_o$ • erexere $\zeta R_o m_o$: ere. fece. S : fecere m_a .

Traducció:

A Luci Mancí, cònsol romà, que, en fer la guerra contra els Lusitans que s’havien rebel·lat i lluitar en aquestes muntanyes que veieu, va eliminar fins a trenta mil lusitans i va fer la república romana més gran i més segura en aquelles terres tan llunyanes. Els prefectes de cada una de les turmes de la segona legió dels marsos i de la cinquena legió dels antics llatins li han erigit aquest sepulcre.

Comentari:

Luci Hostili Mancí fou efectivament cònsol el 145 aC, durant les guerres lusitanes de Viriat. Ara bé, les fonts esmenten accions militars de l’altre cònsol, Quint

Fabi Màxim Emilià (així com de l'oficial Gai Nigidi, esmentat erròniament com a cònsol a 21* [25]), i no pas de Mancí.⁴⁶⁸

El cònsol que sí lluità a Hispania fou Gai Hostili Mancí, l'any 137 aC. Ara bé, Gai participà a les guerres celtiberes, concretament a Numància (amb una important derrota), i no pas a la Lusitània. Tot i això, el fet que la seva estada coincideixi amb el d'una victòria sobre un exèrcit de seixanta mil soldats de la *Gallaecia* podria haver servit d'inspiració per al text del fals.⁴⁶⁹ Sigui com sigui, la clàusula concreta «ad triginta Lusitanorum milia delevit» sembla provenir de Suetoni, en recordar la matança a traïció de trenta mil lusitans ordenada el 151 aC pel pretor Servi Sulpici Galba.⁴⁷⁰

Per altra banda, els noms de les legions, com succeeix en la resta de falsos, no coincideixen amb els reals. En concret, la referència als «prisci Latini» (que tornen a aparèixer a 220* [28] formant la tercera legió) és sorprenent, ja que és un terme que trobem esmentat en poquíssimes ocasions fora del primer llibre de Tit Livi. Al seu torn, el poble dels *Marsi* ja ha estat mencionat a 83* [17].

A més dels paral·lels en el nom de les legions, el text presenta altres similituds amb la resta de falsos hispànics. El més clar és l'expressió «in extremis terris», que reapareix, amb formulacions diverses, a 149* [4], 83* [17], 220* [28] i 104* [52]. A més, els mots «longe lateque (...) auctam» es corresponen amb els que trobem al fals d'Ocampo 235* [60]: «longe et late aucto».

Hübner considerà que aquesta inscripció havia estat afegida al final de la síl·loge de Sanudo, per la qual cosa havia de ser posterior a l'*Antiquus*.⁴⁷¹ Aquesta informació no és del tot correcta, ja que apareix en les dues versions de la síl·loge al mateix lloc (la cinquena inscripció començant pel final), i precedint altres inscripcions de Galícia. Però és sens dubte sorprenent que l'observació de Hübner coincideixi amb un dels pocs epígrafs de Sanudo que el *codex Filonardianus* (que no fou utilitzat per Hübner fins al *Supplementum*) no reporta. En relació amb la seva autoria, Gimeno considerà que aquest fals era del mateix falsari de 220* [28] (amb el qual manté una especial similitud), que apareix per primer cop en Nettucci.

⁴⁶⁸ Una de les poques fonts literàries conegudes a l'època en què se n'esmenta el praenomen juntament amb el càrrec de cònsol és Cíc. Lael. 96: «Q. Maximo, fratre Scipionis, et L. Mancino consulibus».

⁴⁶⁹ OROS. hist. 5, 5, 12: «Interea Brutus in Ulteriore Hispania LX milia Gallaecorum, qui Lusitanis auxilio venerant, asperimo bello et difficili quamvis incautos circumvenisset, oppressit». El text de Livi referent a Gai Mancí també és suggerent: «C. Hostilio Mancino cos. (...), ut in Hispaniam proficisceretur (...). Victus enim a Numantinis et castris exutus (...). XXXX milia Romanorum ab IIII milibus Numantinorum victa erant» (LIV. perioch. 55).

⁴⁷⁰ SUET. Galba 3: «Servius Galba consularis, temporum suorum et eloquentissimus, quem tradunt Hispaniam ex praetura optinentem, triginta Lusitanorum milibus perfidia trucidatis, Viriatini belli causam exstitisse».

⁴⁷¹ HÜBNER, *CIL* II, p. 25*: «in fine sylloges [sc. Sanuti] postea addita, deest enim apud Ferrarinum». La menció a Ferrarini indica que Hübner edità aquest fals sense haver fet encara la distinció entre *Antiquissimus* i *Antiquus* que trobem a la *praeafatio*.

20. CIL II, 231**provincia Arenatum (?)*

(inter Caparenses) **Sanutus, Filonardianus**; *ibi (in ruinis pagi Marguesae) in aliquibus columnis* (inter Clunienses) **Ocampo, Anonymus Taurinensis**; *in via argentea Anonymus, Augustinus*; *in variis columnis usque ad Emeritam Augustam Manutius*; *en el camino de la plata, otros cabe Clunia Morales*; *in ruinis pago [Lusitaniae add. S.] Maravesar Strada*; *in Hispania loco Pisuergae vocato* (1598) **Scaliger**.

SANUTUS, ms. saec. XVI in., 180 et ms. ca. 1519, 16; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI in., 79; **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 13v n. 130 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 23 n. 98; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 222 n. 243 “e M. Antonio”; **PIGIUS**, syll. anonyma Hispana, ms. saec. XVI c, 4; e **METELLO PANVINIUS**, ms. 1566/68, 10; item **GRUTERUS** 1603, 238 n. 9 “e Schotti Metellique schedis”); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 696v; **ANONYMUS**, ms. ca. 1561, 41v; **MANUTIUS**, ms. saec. XVI, 264v “e M. Victorio Reatino”; **AUGUSTINUS**, ms. saec. XVI, 74v; **MORALES** 1574, 265 (**HIGUERA**, *Historia de España*, ms. 1593, 64v, idem, *Historia de Toledo*, ms. saec. XVI ex., 37v (l. 7 c. 1) et ms. saec. XVI ex., 3 “ex Morales et Varonio”; **OCCO** 1596, 26); **STRADA** 1575, 170 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 63 et idem 1598, *De emendatione temporum*, 442 de fide dubitans). — Cf. **GIMENO** 1997, 104; **RAMELLI** 2000 et 2001, 635-636, quae dubitavit an genuina esset (*HEp* 10, 2000, 100); **HERNANDO SOBRINO** 2002, 503.

Neroni Claudio Caesari Augusto pontifici maximo ob provinciam latronibus et his qui novam generi humano superstitionem inculcabant purgatam.

1 Neroni] Neronis *P*_i • latronibus] batronis *S* || 2 generi humano (generi hum. ζ)] generilium (*in marg.* «fortasse gentilium») *A*_r • superstitionem] superstic- *A*_n • inculcabant] inculcarant *s*.

Traducció:

A Claudi Neró, cèsar august, pòntifex màxim, per haver deslliurat la província de lladres i d'aquells que inculcaven una nova superstició al gènere humà.

Comentari:

Aquesta inscripció, que confirmaria la persecució de cristians a Hispània en temps de Neró, és atribuïda per l'*Antiquus* a Cáparra i a *Clunia* per Ocampo i la seva tradició. Si s'ha de considerar que va unida a la següent (com fan molts reculls i va mantenir Hübner), la seva ubicació s'ha de situar allà on es trobi l'espúria *provincia Arenatum*, de la qual ja hem parlat.⁴⁷²

Ramelli ha posat en dubte la falsedat d'aquesta inscripció, tot aportant arguments a favor i en contra de la seva autenticitat. Entre les raons per considerar-la espúria, assenyala la seva localització incerta, el fet que no conservem cap testimoni

⁴⁷² Cf. supra, p. 201-203. A Clúnia l'atribueixen Hübner i Gimeno. Hernando Sobrino, en canvi, la considera de Cáparra, «representativa donde las haya», però creu –erròniament– que el primer testimoni en atribuir-la a Clúnia havia estat Román de la Higuera.

que afirmi d'haver-la vist, el seu suport en forma de columna, i l'absència de dedicant i de la indicació de la potestat tribunícia.

A favor de la seva autenticitat, però, esgrimeix els següents arguments: que el topònim *Margusa* (amb nombroses variants en els diversos testimonis) podria haver existit al s. XVI, i haver-se'n perdut el rastre posteriorment; que és reportada per autors fidedignes, com Agustín i Morales; que la referència «in columnis» podria referir-se a un edifici en ruïnes, o bé que la inscripció seria un mil·liari del qual no s'hauria transmès la indicació de la milla; que la indicació sola de *pontifex maximus* s'explicaria per la voluntat d'emfasitzar el vessant de mantenidor de la religió (en un epígraf on fa gala d'haver eliminat la *nova superstitio*); que l'onomàstica imperial està en perfecta consonància als testimonis epigràfics autèntics conservats, i, per últim, que les expressions i mots que s'empren (*purgare, inculcare, nova superstitio*) s'adiuen al sentit que tenen en els autors literaris coetanis.

Creiem que és oportú rebatre els arguments amb què se'n defensa l'autenticitat. Ja hem apuntat que el topònim ja no sembla tenir sentit en els autors del segle XVI, com demostra el fet que aparegui citat amb nombroses variants (Hübner i Ramelli donen preferència a la forma *Maravesar*, que no és sinó una deformació de Strada). Quant al criteri d'autoritat de les fonts, cal tenir en compte que aquest només és aplicable quan hom afirma d'haver vist l'epígraf, però no quan la còpia prové de la tradició indirecta. Pel que fa a la menció d'un suport en forma de columna, si bé no es pot descartar que el falsari tingués la intenció de crear un mil·liari, es podria tractar, més simplement, d'un pedestal cilíndric amb una inscripció honorària. En qualsevol cas, al nostre entendre, les dificultats d'acceptar el text com a tal van més enllà de l'eventual falta d'indicació de la milla, i afecten tant el nom i la titulatura imperials (manca tant el *cognomen Germanicus* com la indicació de les potestats tribunícies i de les aclamacions imperatòries) com el motiu absolutament excepcional de l'epígraf.

Hem deixat pel final els arguments de l'adequació de l'onomàstica imperial i de les expressions utilitzades, perquè creiem que són en si mateixos la confirmació de la falsedat de l'epígraf. L'onomàstica, certament, coincideix amb la que apareix en diverses inscripcions d'Hispania (que, això sí, reporten totes la potestat tribunícia), si bé és amb *CIL II 4657* –com observa Ramelli– amb qui mostra una correspondència més exacta: «Nero Claudius Caesar Aug. Germanicus pontifex maximus trib. potest. V imp. IIII p. p.».⁴⁷³ Doncs bé, aquesta inscripció és copiada per primera vegada, igual

⁴⁷³ Reportem el text tal com apareix als testimonis de l'*Antiquus*. Hübner només cita com a fonts de l'epígraf Strada i el ms. Vat. Lat. 7113, els quals, entre altres diferències, ometen «Germanicus». Els dos reculls citats per Hübner procedeixen de la tradició d'Ocampo, però, en canvi, l'epígraf no apareix al *cod. Valentinus*. Cf. *infra*, p. 371 n. 864.

que el fals que ens ocupa, a l'*Antiquus ε*, i apareix als reculls de Sanudo i del *cod. Filonardianus* tot just tres inscripcions abans. És evident, doncs, que el falsari va conèixer el text, i és gairebé segur que aquest hauria servit de model per a la fabricació del fals.

El mateix succeeix per als testimonis literaris adduïts com a prova de l'adequació de l'epígraf. En concret, un fragment de Suetoni referit a la persecució de cristians realitzada per Neró sembla haver estat el punt d'inspiració per a la referència velada al cristianisme, que no és mencionat explícitament en el fals: «Christiani, genus hominum superstitionis novae ac maleficae».⁴⁷⁴

La inscripció va servir de model per a la creació d'un nou fals (169*), localitzat a Málaga, que hauria estat escrit per Pedro Morejón a la segona meitat del s. XVII, en la seva *Historia de las antigüedades de Málaga*, que va romandre inèdita.⁴⁷⁵ Malgrat que el text presenta força alteracions, la clàusula «novam superstitionem purgatam» només pot provenir d'aquest epígraf.⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ SUET. Nero 16.

⁴⁷⁵ L'obra es conserva al ms. BNE 8916, i ha estat editada recentment per Rafael Bejarano Pérez (*Historia general y política de los santos, antigüedades y grandezas de la ciudad de Málaga*, Málaga, Ayuntamiento, 1999). Hübner, que no va conèixer el manuscrit, va atribuir a Morejón el fals a través de l'obra de MEDINA CONDE Y HERRERA, Cristóbal, *Conversaciones históricas malagueñas*, Málaga, 1790, on s'atribueixen a l'obra de Morejón els falsos 165*-171*. Tanmateix, HERNANDO SOBRINO (2009, p. 342-343) només anota la presència, al manuscrit, del fals 168*.

⁴⁷⁶ El text de 169*, segons l'edició de Hübner, és el següent: «s. s. imp. Dioclet. et Maxim. aug. p. m. pat. pat. ob novam superstitionem purgatam sub aram Ditis pat. ordo malac. d. s. p.»

21. CIL II, 232*

provincia Arenatum (?)

ibidem (in oppido Sancti Bartholomei in provincia Arenatum) Sanutus; pene pagum Margusae inter ruinas Filonardianus; in ruinis pagi Margusae Ocampo, Anonymus Taurinensis; cet escrit est parmy les ruines du village de Marquese Romieu; en el lugar llamado Marguesa Morales; in ruinis pago Maravesar Strada.

SANUTUS, ms. saec. XVI in., 180v et ms. ca. 1519, 16; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI in., 79v-80; **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 13v n. 129 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 23 n. 97; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 222 n. 242 "e M. Antonio"; **PIGHUIS**, syll. anonyma Hispana, ms. saec. XVI c, 3v-4; e **METELLO PANVINIUS** 1558, 333 et idem, ms. 1566/68, 14; ex eo **SMETIUS**, ms. 1565, 154 et idem 1588, 154; item **LIPSIUS** 1600, *Dissertatiuncula*, 37; item **GRUTERUS** 1603, 247 n. 3 "ex Panvinio et Schotti schedis"); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 696v; **ROMIEU**, ms. 1574, 161; **MORALES** 1574, 287 "e Cyriacanis" (**Occo** 1596, 3); **STRADA** 1575, 170. — Cf. **GIMENO** 1997, 104.

Imperatori Caesari Nervae Traiano Augusto Germanico Dacico Parthico pontifici maximo tribunicia potestate V consuli VI patri patriae de Romano imperio, de paterna et avita Hispaniae patria ac de omni hominum genere meritissimo. Populares provinciae Arenatum optimo principi.

1 Caesari om. M_1M_2 , add. s. l. P_i • Dacico (Dac. *codd.*) om. λ • Parthico $S_mR_oM_oS_m$: Partico λ : Parth. ζ || 2 potestate (p. *codd.*) om. λ • V $\lambda\zeta R_oM_o$: I P_i : XV p_aP_a • VI (om. S)] VII s • de Romano (Rom. *codd.*) om. S, de om. F_i || 3 ac SR_o : et ζm_o : F_i non leg. • de om. SR_o • genere] gen. (cen. M_1M_2) ζ || 4 provinciae $F_iR_oM_o$: provint- S : provin. ζ • Arenatum] Arev- ζ .

Traducció:

A l'emperador Nerva Trajà, cèsar august, germànic, dàcic, pàrtic, pòntifex màxim, en el cinquè exercici de la seva potestat tribunícia, sis vegades cònsol, pare de la pàtria, que havia obrat molt bé envers l'imperi Romà, envers Hispania, pàtria del pare i de l'avi, i envers tot el gènere humà. Els habitants dels pobles de la província dels *Arenates* a l'òptim *princeps*.

Comentari:

Aquesta inscripció és atribuïda majoritàriament a un *pagus* anomenat *Margusa*, *Marguesa*, *Marquese* o *Maravesar* segons cada testimoni, i que no sabem a on correspon (si és que realment existí mai). Sí que sembla clar, però, que allà on es trobi s'hauria d'ubicar també l'espúria província dels *Arenates*, mencionada en el text epigràfic aquí i a 85* [18].⁴⁷⁷

La carrera imperial de Trajà mencionada al fals és errònia, ja que la cinquena potestat tribunícia correspon a l'any 100-101 dC, mentre que el sisè consolat (l'últim

⁴⁷⁷ Per a la possible localització de la província, vid. supra, p. 201-203.

que exercí) no l'obtingué fins el 112. Ara bé, l'ordre dels *cognomina ex virtute* és correcte (amb l'absència, però, d'*optimus* després de *Traianus*) i a més s'avindria al seu sisè consolat; això situaria la inscripció al 116 o 117, anys en què ocupà la potestat tribunicia per vintena i vint-i-unena vegada.

Aquesta coincidència ens porta a inferir que el fals hauria estat forjat a partir d'un exemple autèntic. Ara bé, les úniques inscripcions que reporten la carrera tal com la trobem a l'epígraf són les realitzades als últims dos anys de vida de l'emperador, ja que abans del 116 encara no és *Parthicus* i, un cop mort, la titulatura es veu reduïda a *divus Traianus Parthicus*. En aquest sentit, en l'epigrafia hispànica coneguda al moment de la falsificació no apareix cap text amb la titulatura completa, ni tampoc l'hem trobada entre l'epigrafia itàlica més difosa a l'època.⁴⁷⁸

Creiem, així doncs, que el model utilitzat podria haver estat una llegenda monetar, com ara la següent: «Imp. Caes. Ner. Traiano Optimo Aug. Ger. Dac. Parthico p. m. tr. p. cos. VI p. p.».⁴⁷⁹ No només hi trobem tots els *cognomina* del fals, així com la indicació del sisè consolat, sinó que no apareix el seu patronímic (present en totes les inscripcions i absent al fals) i a més s'omet el número de potestat tribunicia, cosa que permet explicar l'origen de l'error de la inscripció.

Aquest és l'únic fals de l'època en què es fa menció explícita de l'origen hispànic de Trajà. Ni d'ell ni de cap altre personatge històric es torna a recordar la seva vinculació amb la Península, malgrat que aquest hauria pogut ser un recurs fàcilment utilitzable per a donar prestigi a Hispània en general i a cada ciutat en particular. L'expressió utilitzada, «de paterna et avita (patria)», és d'origen clàssic, i ja havia estat emprada per Margarit al proemi dels *Paralipomenon*.⁴⁸⁰

⁴⁷⁸ D'una banda, hem realitzat un buidatge de les inscripcions itàliques del *codex Filonardianus*, on és present la pràctica totalitat d'inscripcions extrahispàniques utilitzades com a base per als falsos d'Ocampo; d'altra banda, hem comprovat el moment d'aparició de les inscripcions llistades a l'*Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby* en què trobem a la titulatura de Trajà el *cognomen Parthicus* i la indicació del sisè consolat.

⁴⁷⁹ Aquesta llegenda, amb petites variants d'abreviació i amb diferents addicions al final, es troba en nombroses monedes encunyades als darrers anys del mandat de Trajà: cf. *RIC*, II, p. 266-269 i 289-292.

⁴⁸⁰ A tall d'exemple, *Cic. leg. agr.* 3, 7-8; *id. Caecin.* 34, i *LIV.* 1, 3, 1. MARGARIT 1545, f. 1: «qui succedentes paternis et avitis regnis ipsa coniugali copula utriusque Hispaniae citerioris et ulterioris unionem fecistis».

22. CIL II, 498*

provincia Arenatum (?)

ibidem (in oppido Sancti Bartholomei in provincia Arenatum) Sanutus; (inter Caparenses) Filonardianus.

SANUTUS, ms. saec. XVI in., 180v et ms. ca. 1519, 16; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI in., 79v. — Cf. **GONZÁLEZ FERNÁNDEZ** 1989, 158-159 n. 5*.

Marcus Aurelius Antoninus Pius Augustus. Siquis superiorum imperatorum monumenta dolo malo sive quoquo modo fregerit suove loco moverit, vos consules, proconsules, praetores, propraetores quaestoresque parricidam hunc capite plectitote, si miles, si ingenuus; si servus, si plebeius cruci damnatote.

3 parricidam ego : parrici. F_7 : parriti. S || 4 plectitote F_7 : plectite S • ingenuus F_7 : ingenius S.

Traducció:

Marc Aureli Antoni, pius, august. Si algú trenca les estàtues dels anteriors emperadors amb premeditació o de qualsevol manera, o bé les canvia de lloc, vosaltres cònsols, procònsols, pretors, propretors i qüestors decapiteu aquest parricida, si és un soldat o un home nascut lliure; si és un esclau o un plebeu, condemneu-lo a la creu.

Comentari:

Aquesta inscripció no presenta una localització específica en cap de les dues fonts que la reporten, i en ambdós casos ve a continuació de 79* [14] (atribuït a indrets diferents). És possible que això tingui a veure amb el caràcter absolutament jurídic que pren tot el text, allunyat del llenguatge epigràfic, fet incrementat per la manca de qualsevol referència a la seva localització o del suport en què es trobaria.

En efecte, tot el text sembla seguir les convencions dels textos jurídics: la menció inicial a l'emperador que estableix la llei, la condició que s'ha de donar («siquis (...) dolo malo (...) fregerit») i el càstig que s'ha d'aplicar («capite plectitote»). Amb tot, es pot observar el seu caràcter apòcrif en alguns aspectes del tot insòlits, com l'ús de les formes verbals «plectitote» i «damnatote» (que no apareixen en les fonts jurídiques),⁴⁸¹ l'enumeració de cinc magistratures i el càstig amb la *crucis damnatio*.

⁴⁸¹ Els imperatius de futur que trobem als textos jurídics són de tercera persona, no de segona. Però, a més, els verbs que indiquen càstig apareixen bàsicament en present de subjuntiu o en futur d'indicatiu; així, per exemple: «qui caedem fecerit, capite plectatur» (ISID. orig. 5, 19, 1).

L'onomàstica imperial correspon a la de Caracal·la, però, com succeïa en el fals anterior, no segueix el model de les inscripcions (que gairebé sempre comencen per *imperator Caesar*, i que en l'epigrafia hispànica sempre presenten el *cognomen Pius* acompanyat del de *Felix*); en canvi, el text de la inscripció («Marcus (...) Augustus») coincideix amb el de la majoria de llegendes del vers de les monedes emeses entre el 205 i el 211 dC,⁴⁸² fet que fa molt probable que una d'aquestes n'hagi constituït el model.

L'equiparació de qui comet un crim d'impietat amb el terme de *parricida* (que, segons Fest, jurídicament feia referència a qualsevol assassí d'un home lliure)⁴⁸³ podria provenir d'una llei citada per Ciceró: «sacrum sacrove commendatum qui clepsit rapsitve, parricida esto».⁴⁸⁴

⁴⁸² Cf. *RIC*, IV, p. 282-291.

⁴⁸³ PAUL. FEST. p. 221: «Si qui hominem liberum dolo sciens morti duit, paricidas esto».

⁴⁸⁴ CIC. leg. 2, 22, 5.

23. CIL II, 499*

provincia Arenatum (?)

pene pagum Marguense inter ruinas Sanutus; pene pagum Margusae in rui(nis) Filonardianus.

SANUTUS, ms. saec. XVI in., 181 (a) et ms. ca. 1519, 16v (b); **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI in., 80.
— Cf. **GONZÁLEZ FERNÁNDEZ** 1989, 159 n. 6*.

Imperatori Caesari Marco Aurelio Augusto Britannico maximo Parthico maximo Germanico maximo patri militum, qui provinciam Hispaniae gravitate amplitudineque Romana in antiquum vivendi ritum vitia coercendo reduxit, optimo indulgentissimoque principi.

1 (Parthico) maximo *om.* S || 2 provinciam F_i : provint- S || 3 antiquum $S_{(a)}$: antiquum $S_{(b)}F_i$.

Traducció:

A l'emperador Marc Aureli, cèsar august, britànic màxim, pàrtic màxim, germànic màxim, pare dels soldats, que va portar de nou la província d'Hispania, d'acord amb la responsabilitat i la grandesa de Roma, a l'antiga manera de viure reprimint-ne els vicis. Al *princeps* òptim i molt indulgent.

Comentari:

Malgrat la coincidència en la localització d'aquest epígraf, no és clar on s'ha d'ubicar aquest «pagus Marguense/Margusae».⁴⁸⁵ El format de la inscripció és diferent a l'anterior, que imitava un text jurídic, i s'apropa a altres textos de l'*Antiquus ε* com 85* [18], 231* [20] i 232* [21], així com als falsos mil·liaris del *Libro de Ocampo*, caracteritzats per la indicació de l'emperador i per l'elogi, que ocupa bona part de la inscripció.

L'onomàstica imperial no coincideix amb la de cap emperador, però pels *cognomina ex virtute* sembla que ha de tractar-se de Caracal·la, com el fals anterior. A més, l'apel·lació «pater militum» apareix una sola vegada en tota l'epigrafia autèntica coneguda, fet que permet d'identificar amb tota seguretat el model que s'ha hagut d'emprar. Es tracta d'un mil·liari de Salamanca (*CIL II 4676*), reportat per primera vegada a l'*Antiquus ε*,⁴⁸⁶ amb el text següent: «Imp. Caesar (...) / M. Aurel. Antoninus /

⁴⁸⁵ Per a la seva possible vinculació a la *provincia Arenatum*, cf. supra, p. 201-203.

⁴⁸⁶ De tot l'*Antiquus*, només el *codex Filonardianus* (f. 78v) conté aquesta inscripció, però això és suficient per provar que formava part de l'arquètip ϵ ; per als mil·liaris reportats per l'*Antiquus*, vid. infra, p. 371. El terme «pater militum» també apareix al fals de Resende 434* (reivindicat com a autèntic per CANTO 2004, p. 288 i 340 n. 126; *HEp* 14, 2005, 453). Es discuteix si la inscripció reportada per les fonts és la mateixa que la que es conserva actualment a Puerto de

Pius Felix Aug. Parth. Max. / Brit. Max. Germ. Max. / pater militum (...).⁴⁸⁷ Com es pot observar, respecte d'aquest model s'han produït les omissions dels *cognomina* «Antoninus» i «Pius Felix», així com una alteració en l'ordre dels cognoms, però no hi trobem cap addició.

El text té un clar missatge moralitzant, sense una clara relació amb la personalitat que la historiografia atribueix a Caracal·la. És probable, per tant, que el falsari hagués tingut en ment la figura de Marc Aureli i no la de l'emperador severià; això, a més, podria explicar l'omissió d'alguns *cognomina* que haurien dificultat aquesta identificació.

Com hem dit, l'epígraf manté una forta semblança formal amb 85* [18], 231* [20] i 232* [21]. En els dos darrers casos es tracta de dedicacions a emperadors sense que quedi clara la tipologia exacta de les inscripcions; això es veu agreujat pel fet que ni 231* [20] ni aquest fals reporten el dedicant, de la mateixa manera que ometen tots els càrrecs de l'emperador. Paral·lelament, amb 232* [21] manté un paral·lelisme major en el motiu d'elogi (per raons ètiques més que no pas per qüestions polítiques o edilícies) i sobretot en la clàusula final («optimo principi»). Per últim, dues de les clàusules del text troben correspondència amb altres de l'epígraf 85* [18]: així, «gravitate amplitudineque Romana», per a la qual no hem trobat cap paral·lel en les fonts clàssiques, està en relació amb «senatus populique Romani dignitate et amplitudine», i la fórmula «in antiquum vivendi ritum (...) reduxit» presenta la mateixa estructura que «in meliorem cultum reducerentur».

Béjar (Salamanca), però la presència mateixa d'un *unicum* com «pater militum» així ho sembla indicar; cf. ROLDÁN 1971, p. 59-60, núms. 74 i 78; PUERTA TORRES 1995, p. 445-449, núm. 140; ALONSO ÁVILA, Ángeles; CRESPO, Santos, *Corpus de inscripciones romanas de la provincia de Salamanca: fuentes epigráficas para la historia social de Hispania romana*, Valladolid, Universidad, 1999, p. 94-95 núm. 176 (*HEp* 9, 1999, 495).

⁴⁸⁷ Seguim el text editat per Hübner. Pel que fa a l'onomàstica imperial, la versió del *cod. Filonardianus* només se n'aparta en algunes abreviacions, en la manca de divisió de línies i en algun error evident (i corregible), com «caesaris».

24. CIL II, 20*

Baccia / Évora

reperitum et hoc (praec. tit. 344 [31]) est in campis Aranis non inde longe in marmoreo tumulo Nettuccius; prope Eboram Lusitaniae Ocampo, Libro del Rey, Covarrubias, sim. Pinelli (b); Viseum Lusitaniae Anonymus Taurinensis; a Arana en Portugal Romieu; prope Eboram / in campum Lusitanum Strada; s. l. Fabricius.*

NETTUCCIUS, ms. 1520, 38v (VICTORIUS ms. saec. XVI med., 148v "e libello quodam Augustini Nettuccii"; ex eo BORGHINI, ms. saec. XVI med., 88 "ex Augustino Ne."; item PINELLI, ms. saec. XVI ex., 113v (a)); ROMIEU, ms. 1574, 156v; FABRICIUS 1587, 199 (GRUTERUS 1603, spur. 15 n. 7); PINELLI, ms. saec. XVI ex., 126 (b).

a*:

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 20 n. 202 (ex OCAMPO per HONORATO JUAN habuit RESENDE 1593, 113; ex eo OCCO 1596, 18; BRITTO 1597, 215v); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 694; ANONYMUS, cod. Val., 315v n. 1042 "del libro del Rey Philippe"; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 149; STRADA 1575, 174 (GRUTERUS 1603, spur. 14 n. 3 et 15 n. 6 "ex Strada et Schotti schedis"). — Cf. GIMENO 1997, 135-136.

Quintus Longinus Tartareo absorptus hiatu ante tempus in campis Aranis, a Marco Regulo tribuno militum marmoreo sarcophago tectus, hic sum in fronte aediculae Magnae Matris Deum.

1 absorptus *Nf*: absortus $R_oP_{in(b)}$ || 3 matris] martis *N sed non V • Deum*] Deorum $P_{in(b)}$.

a*:

Quintus Longinus Tartareo absortus hiatu ante tempus armis hostium in campis Lusitanis. Marcus Regulus tribunus militum marmoreo sarcophago ossa contextit. Valete milites Romani.

1 absortus *ego*: absort. *ORC*: absorti+ A_t : absorbt. *s*: absorpt. *r • armis hostium ego*: arm. host. *codd.* || 2 Lusitanis *Gim*: Lusitan. ζ : Lusitan. moreo +++ A_t || 3 milites (milit. *ceff.*)] milit. *sic R*.

Traducció:

Jo, Quint Longí, engolit prematurament per la gola del Tàrtar en els camps dels Arans, he estat enterrat en aquest sarcòfag de marbre pel tribú militar Marc Règul; aquí estic davant del petit temple de la gran mare dels déus.

a*:

Quint Longí fou engolit prematurament per la gola del Tàrtar, en terres lusitanes, a causa de les armes dels enemics. Marc Règul, tribú militar, ha enterrat els seus ossos en un sarcòfag de marbre. Adéu, soldats romans.

Comentari:

Ens trobem davant d'un dels pocs casos en què les dues versions d'un mateix text són reportades per fonts equipol·lents. Ara bé, podem saber que la versió original és la de Nettucci gràcies a la menció que fa als *Arani* i que la tradició d'Ocampo omet, tal com comentem a continuació. A partir d'aquí, sembla força versemblant que la versió que presenta Ocampo hagi estat el resultat de modificacions successives, sigui quin sigui llur responsable.

En Nettucci, la inscripció es troba al capítol dedicat a la Lusitània, a continuació de 344* [31], que és situada «non longe a Baccia». Els mots amb què introdueix aquest text, «repertum et hoc (...) non inde longe», confirmen que ambdues inscripcions comparteixen aquesta localització.⁴⁸⁸ Però, a més, aquest epígraf rep una altra ubicació, «in campis Aranis», que apareix dins del cos de la inscripció. Ambdues localitzacions no són contradictòries, ja que la primera faria referència a l'*oppidum* del qual dependria, i la segona esmentaria el territori en què es troba.

El fet, però, és que les fonts literàries no documenten cap topònim ni gentilici amb la forma *Aranus* o similar. En canvi, l'epigrafia ha posat de manifest l'existència d'una *civitas Aravorum*, documentada en algunes inscripcions conegudes amb posterioritat a la creació del fals, com *CIL* II 429 i *AE* 1952, 109. L'únic testimoni del gentilici al qual va poder accedir el falsificador és *CIL* II 760, el llistat de pobles de la Lusitània que van sufragar la construcció del pont d'Alcántara, entre els quals es mencionen els *Aravi*. Però tots els testimonis de l'*Antiquissimus* i l'*Antiquus* reporten la lliçó «Arani», que coincideix amb el text del fals i que només corregiran (sens dubte, gràcies a noves lectures de la inscripció) Nebrija, Accursio i Ocampo.⁴⁸⁹

L'ús de *CIL* II 760 per a la creació d'aquest text no és un cas aïllat, ja que pel mateix procediment es menciona als «Transcudani» (40* [26]) i els «Lancienses» (51* [27]), sempre entre els falsos de la Lusitània que apareixen amb Nettucci. Sembla, doncs, que aquest conjunt de textos conformen un subgrup on s'intentaria recrear la geografia lusitana tal i com apareix en el llistat de pobles del pont d'Alcántara.

L'últim aspecte a comentar referent a la localització de l'epígraf és el procés pel qual l'*exemplum* d'Ocampo s'ha desvinculat dels *Arani*. La raó de fons sembla ser la ignorància d'aquest topònim, per la qual cosa en el text se substitueix per «Lusitanis», que banalitzava la lliçó original. Igualment, en Ocampo s'inverteix l'ordre en què es

⁴⁸⁸ Per a la identificació d'aquest topònim, cf. *infra*, p. 236

⁴⁸⁹ Per a *CIL* II 760 i la seva tradició manuscrita, vid. CARBONELL – GIMENO – STYLOW 2007. Curiosament, Nettucci, que reporta la inscripció, omet aquest poble.

copien els textos, i 21* [25] precedeix el fals que ens ocupa, amb la qual cosa rep la seva mateixa localització («prope Eboram»), que sí és fàcilment identificable.

Com que emmarquem tots els altres epígrafs lusitans de Nettucci en l'episodi de les guerres de Viriat, és possible que haguem d'ubicar aquest fals (també de temàtica bèl·lica) en el mateix context, malgrat la manca de cap indicació explícita. No podem identificar amb seguretat cap dels dos personatges mencionats en la inscripció; a 245* [37] s'esmenta el cònsol *M. Atilius Regulus*, però si la identificació amb el cònsol real ja és problemàtica pel que fa a la cronologia (cf. infra), aquí no pot passar de la pura especulació.⁴⁹⁰ Quant als Longins citats a les fonts clàssiques, tots porten el *praenomen Caius* o *Lucius*, mentre que al fals 352* [75] trobem un «Cl(audius) Longinus».

La clàusula «Tartareo absorptus hiatu» té un to marcadament literari i, ens atreviríem a dir, un cert ressò lucanià.⁴⁹¹ En referència a aquesta, Nettucci comenta «'hiatum tartareum' nota fossa caeca hodie dicitur», i Vettori afegeix: «in Livio legimus 'plurimos in fossam praecipitatos'». ⁴⁹² Aquestes anotacions no semblen provenir del falsificador mateix, i és per això que hem mantingut una traducció més propera al seu referent poètic que no pas al significat més prosaic que li atribueix Nettucci.

Per últim, val la pena destacar que aquesta és la primera d'un seguit d'inscripcions sepulcral on el difunt s'enterra al costat del temple d'una divinitat (2* [41], 20* [24], 57* [42], 103* [51], 104* [52], 268* [68] i 354* [32]). De totes, el paral·lel més clar és el de 57* [42]: «ante aedem Deae Magnae Cibelis». No només la divinitat és la mateixa, sinó que l'epígraf és atribuït altre cop a la Lusitània.⁴⁹³ En conseqüència, es podria pensar que es tracta de dos sepulcres posats davant del mateix temple; però les semblances entre ambdós falsos van més enllà de la temàtica i la localització, ja que afecten també aspectes estructurals: en tots es menciona un poble procedent del llistat de *municipia CIL II 760* (aquí els *Arani*, al fals 57* [42] els *Iceditani*). Tot això fa que sigui possible de plantejar la hipòtesi que l'omissió que es fa del temple a la versió d'Ocampo tingui l'objectiu de diferenciar-lo del text de 57* [42]; un indicatiu d'això és que no es tracta d'un simple oblit del copista, sinó d'una substitució voluntària per un nou text: «valete milites Romani».

⁴⁹⁰ En la versió interpolada de dues inscripcions tarragonines (*CIL II 4242 = II²/14, 1183, i 4248 = II²/14, 1194*) que trobem al *Libro de Ocampo*, són reportats dos *Regulus*, que no apareixen a la inscripció original ni al text que transmeten els manuscrits anteriors (cf. GIMENO 1997, p. 63 i 68).

⁴⁹¹ LUCAN. 3, 261: «at Tigrim subito tellus absorbet hiatu»; id. 6, 712-715: «non in Tartareo latitantem poscimus antro / (...) primo pallentis hiatu / haeret adhuc Orci».

⁴⁹² Liv. 25, 11, 6: «plurimi in fossam praecipitavere occisique sunt plures in fuga quam in pugna».

⁴⁹³ Concretament, «prope Castrum Lusitaniae oppidum». Aquesta és la mateixa localització que dona Ocampo per a 344* [31] (que, en Nettucci, s'ubicava a *Baccia* juntament amb 20*). Hübner identifica *Castrum* amb Idanha-a-Velha.

25. CIL II, 21*

Évora

est et oppidum Eborae veteris Latii a flumine eiusdem nominis dictum, a quo non longe epitaphium hunc sermonem reperi Nettuccius; prope Eboram Lusitaniae Ocampo, Anonymus Taurinensis, Libro del Rey, Covarrubias, Strada; em S. Beneto de Pomares Resende; apud urbem Hispaniae Cazeris Fabricius, Pinelli (b); prope Eboram in Lusit. non longe ab Eborae urbe Manutius; a Cazeris pres de la ville d'Eborae en Portugal Romieu; en Evora Morales.

NETTUCCIUS, ms. 1520, 38v-39 (VICTORIUS ms. saec. XVI med., 148v-149 "e libello quodam Augustini Nettuccii"; ex eo BORGHINI, ms. saec. XVI med., 88-89 "ex Augustino Ne."; item PINELLI, ms. saec. XVI ex., 113v (a)); OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 20 n. 201 (RESENDE 1553, c. 2, et 1593, 112 qui ex OCAMPO per HONORATO JUAN accepisse et postea testem eius esse occulatum affirmavit; ex eo MORALES 1574, 112v; item VENTURINUS, ms. ca. 1585, 193; e MORALES ARRAIZ 1589, 91; MARIANA 1592, 95; OCCO 1596, 18; BRITTO 1597, 215v); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 700; FABRICIUS 1560, 52 et idem 1587, 77; ANONYMUS, cod. Val., 312 n. 1014 "del libro del Rey Philippe"; MANUTIUS, ms. saec. XVI, 263 "e M. Victorio Reatino"; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 142v; ROMIEU, ms. 1574, 157; STRADA 1575, 173 (GRUTERUS 1603, spur. 14 n. 4 "ex Morali, Resendio et Strada"); PINELLI, ms. saec. XVI ex., 128 (b). — Cf. D'ENCARNAÇÃO 1991, p. 197-198; GIMENO 1997, 135; CANTO 2004, 328 adn. 84, quae dubitavit an genuina esset.

Lucius Silo Sabinus, bello contra Viriatum confossus multitudine telorum et ad Caium Plautium praetorem delatus humeris militum, hoc sepulchrum e pecunia mea mihi fieri iussi, in quo neminem velim mecum neque servum neque libertum neque liberum inseri. Et si secus fiet velim ossa quorumcumque sepulchro statim
5 meo eruantur et iura Romana serventur in sepulchris plane retinendis voluntate testatoris.

1 Silo $N\zeta R_o$: Sylo $M_a\pi$ • Viriatum] Viriath- f • post Viriatum add. in Ebor. prov. Lusit. agro rm_o • confossus—telorum (tell- R_o) μ : confoss. multitud. (multitudi. θ) telor. ζ : mu- te- co- rm_o || 1-2 et ad Caium π : et ad C. $N\xi$: ad L. ζ : ad C. corr. r || 2 Plautium (Plauc- V) μ : Plaut. (Plant. R) ζ : Plancium f • sepulchrum] sepulchrum N || 2-3 e—iussi $N\xi$: e pec. (pecunia θ) mea (m. r , om. θ) m. f. i. (i om. s, unde mihi feci solv. Gim.; «mea fieri iusi» scr. s. l. R) ζ : e mea fieri pecunia mihi iussi π || 3 in—testatoris om. f • quo] qoo N • neminem (nemin. ζ)] nemini r • neque... neque μ : nec... nec ζ • servum (serv. ζ)] servom (-n V) N • neque libertum om. ζ || 4 et om. ζ • ossa] ossua r || 4-6 statim—testatoris μ : meo er. (meoeri sic s) si patria libera erit ζ .

Traducció:

Jo, Luci Siló, sabí, en haver estat crivellat per una multitud de dards en la guerra contra Viriat i portat a l'espalla dels soldats davant del pretor Gai Plauci, he ordenat que em fos fet aquest sepulcre amb els meus diners, en el qual voldria que ningú, ni esclau ni llibert ni home lliure, no fos enterrat amb mi. I si es fes altrament, voldria que els ossos de tots ells fossin extrets a l'instant del meu sepulcre i que seguissin les lleis romanes pel que fa al manteniment del sepulcre segons la voluntat del testador.

Comentari:

Aquesta inscripció forma part del cicle d'inscripcions lusitanes referides a la guerra de Viriat, juntament amb 40* [26], 51* [27] i 344* [31]. La menció al pretor Gai Plauci, que trobem en Orosi i a les *periochae* de Livi,⁴⁹⁴ permet de situar l'acció al 146 aC. És probable, a més, que la clàusula «bello contra Viriatum» (que es repeteix a 40* [26]) també sigui un préstec del text d'Orosi.⁴⁹⁵ La referència a l'estat jurídic d'Évora («oppidum veteris Latii») que fa Nettucci en la localització de l'epígraf prové de Plini.⁴⁹⁶

Si la temàtica és inspirada per les fonts clàssiques, la clàusula «in quo neminem (...) eruantur» és una adaptació del text de la inscripció falsa campana *CIL X 187**: «(...) in h(oc) s(epulchro) sive servus sive libert(us) sive liber inferatur nemo; secus qui fecerit mitem Isidem iratam sentiat et suorum ossa eruta atque dispersa videat».⁴⁹⁷ Aquest text ja és present en els reculls de Ferrarini i Giocondo, i posteriorment apareix a Sanudo, al *cod. Olivae* i al *cod. Filonardianus*.⁴⁹⁸

La resta de la inscripció combina expressions literàries, epigràfiques i jurídiques. De les primeres destaquem «confossus multitudine telorum», que podria procedir de les fonts clàssiques,⁴⁹⁹ així com «delatus humeris militum» i «si patria libera erit», que semblen de concepció més aviat moderna. La clàusula «e pecunia mea mihi fieri iussi» (que en la tradició d'Ocampo trobem abreujada com als textos epigràfics), és una mescla d'expressions recurrents en epigrafia (*pecunia mea, fieri iussi*), però la fórmula resultant representa un *unicum*. Per últim, la frase final «iura Romana (...) testatoris» és una innovació, de caire jurídic, del creador del fals, que desenvolupa i amplia la seqüència manllevada del fals de la Campània.

⁴⁹⁴ OROS. hist. 5, 4, 3: «deinde C. Plautium praetorem idem Viriatus multis proeliis fractum fugavit»; LIV. perioch. 52: «post [sc. Vetilium] C. Plautius praetor nihilo felicius rem gessit». Apià (*lb.* 11, 64) també el menciona, però no n'esmenta el càrrec.

⁴⁹⁵ OROS. hist. 5, 4, 3: «post etiam Claudius Unimammus cum magno instructu belli contra Viriatum missus quasi pro abolenda superiore macula turpiorem ipse auxit infamiam».

⁴⁹⁶ PLIN. nat. 4, 117.

⁴⁹⁷ Per a la utilització de *CIL X 185*-187** en els falsos lusitans de Nettucci, vid. infra, p. 121-122 i CARBONELL – GIMENO – GONZÁLEZ GERMAIN (en premsa).

⁴⁹⁸ El *cod. Olivae* (f. 72v) reporta la variant «inseratur», que el falsari hispànic hauria adaptat en «inseri»; és possible que la mateixa variant es trobi al *cod. Filonardianus* (f. 65r-v), però el mal estat de conservació només ens ha permès llegir «sive liber [- -]cus qui fecerit».

⁴⁹⁹ NEP. Pel. 5, 4: «coniectu telorum confossus»; AMM. 23, 5, 8: «multiplici telorum iactu confossus»; CAES. civ. 3, 40, 1 i Gall. 2, 10, 3: «multitudine telorum».

26. CIL II, 40*

Trujillo / Coïmbra

est non longe (sc. Cazeris) *Turres Iulii oppidum clarum in cuius terrae agro inventum est testamentum in castris sine testibus sine sigellis factum, in quo verus ille Romanae linguae candor odorque vetustatis agnoscitur* **Nettuccius**; in *Lusitania Marlianus, Lazius, Sigonius*; in *agro prope Colimbria Ocampo, Anonymus Taurinensis, Panvinius, Libro del Rey, Covarrubias, Strada*; in *agro Lusitano* (1566), in *Lusitania in agro* (ms.) **Manutius**, sim. **Fabricius, Romieu, Pinelli** (b); *testamentum factum in Castris. Repertum fuit in Lusitania olim nunc vocatur Castella apud Turres Iulii vulgo Troscyglis* **Adnotator Mazoch**.

NETTUCCIUS, ms. 1520, 44r-v (**VICTORIUS** ms. saec. XVI med., 149 “e libello quodam Augustini Nettucci”; ex eo **BORGHINI**, ms. saec. XVI med., 89 “ex Augustino Ne.”; item **PINELLI**, ms. saec. XVI ex., 113v (a)); **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 29 n. 257 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 26 n. 101; **EGIO**, *Topographia*, ms. saec. XVI med., 86 “ex M. Ant.”; **PIGIUS**, syll. anonyma Hispana, ms. saec. XVI c, 6v); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 702; **LAZIUS** 1551, 135, repet. 368 ex **MARLIANO**; **SIGONIUS** 1556, 85; **PANVINIUS** 1558, 259 tantum *actum—consulibus* verba; **ANONYMUS**, cod. Val., 310 n. 998 “*del libro del Rey Philippe*”; **MANUTIUS** 1566, 219 (ex eo et **SIGONIO MORALES** 1574, 116 “e Manutio et Sigonio”; **LIGORIUS**, ms. saec. XVI 15, 157; **SCALIGER**, ms. ca. 1588, 246 qui damnavit; e **MORALES**, **MARLIANO** et **SIGONIO OCCO** 1596, 3; **GRUTERUS** 1603, 871 n. 2 “e Manutio aliisque”) et idem, ms. saec. XVI, 263v-264 “e M. Victorio Reatino”; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 141; **ROMIEU**, ms. 1574, 155v-156; **STRADA** 1575, 175; **ADNOTATOR MAZUCH**, cod. Vat. Lat. 8493, ms. saec. XVI, 211. Damnavit olim **AUGUSTINUS** apud **MANUTIUS**, ms. saec. XVI, 361-362v et idem 1587, 454. — Cf. **GIMENO** 1997, 145-146.

a*:

MARLIANUS 1534, 115v “ex Iacobi Simonetae episcopi Pisarenensis monitis” (**PINGONIUS**, ms. ca. 1550, 177v; **WAELSCAPPLE**, ms. 1554, 86; **RESENDE** 1593, 114-117 qui etiam habuit per **HONORATO JUAN** ex **OCAMPO**, e **MANUTIO** putavit **HÜBNER**, et **PANVINII** meminit; **FERNÁNDEZ FRANCO** (?), cod. Val., 110 n. 521 “e Topographia Urbis Romae extracta”; e **RESENDE BRITTO** 1597, 225); **FABRICIUS** 1549, b1r-v, idem 1560, 10-1 et 56 et idem 1587, 10-11 et 87 “e Marliano et ex meliore exemplari quod Alex. Ferax Vicentinus communicavit”; **PINELLI**, ms. saec. XVI ex., 128 (b).

Ego Gallus Favonius Iocundus Lucii filius qui bello contra Viriatum occubui Iocundum et Pudentem filios ex testamento heredes relinquo et bonorum Iocundi patris mei et eorum quae mihi adquisivi, hac tamen condicione ut ab urbe Roma huc veniant et ossa mea intra quinquennium exportent e Lusitania et via Latina
5 condant sepulchro marmoreo condito mea voluntate. Si secus fecerint nisi legitimae oriantur causae velim ea omnia quae filiis relinquo pro templo dei Silvani reparando quod sub Viminali in urbe monte est adtribui, manesque mei opem Pontificis Maximi et flaminis Dialis qui in Capitolio sunt implorent ad impietatem contra filios meos ulciscendam teneanturque sacerdotes dei Silvani me in urbem
10 referre et sepulchro me condere; volo quoque quotquot domi meae vernaerunt liberos a praetore cum matribus dimitti singulisque libram argenti et vestem dari. Actum VI Calendas Quintiles Servio Galba Lucio Aurelio consulibus. Decuriones Transcudani hoc testamentum ore eiusdem Galli emissum lapide iussere adsculpi.

1 Gallus *del. et corr.* Caius VB_o non P_{in(a)} • Iocundus] lu- (*sed corr. f*) μ • Lucii filius (L. f. cett.)] P.

Favonii f. μ • Viriatum $\mu\zeta m_o$: Viriath- $l_s m_a M_a s$ || 2 filios $\mu l_s m_a s L_{ig}$: filii. OC : fill. A_t : f. f. R • ex testamento om. μ • ex] et η • heredes (hae- $fR_o m_o$) μm_o : herr. (haerr. l, her. m_a , haer. R) $\zeta l_s m_a$ || 3 patris] pater R • condicione $Nm_a M_a A_d$: condit- $m\zeta l_s R_o m_o$ || 4 ossa] ossa hinc μ • exportent e Lusitania (e Lu- om. μ) et] e Lusitania export. (enport. M_1) ζ || 5 condito—voluntate ego : cond. mea voluntate $\zeta l_s m_o$: iussu meo condito et mea voluntate et μ : om. m_a || 6 legitimae] leculiamae s • oriantur (orient. ζ , orient. P_i) $m\zeta f l_s m_a$: oboriantur $N\xi A_d$ • causae $Nm\xi A_d$: caussae $\zeta f l_s m_a$ • filii] filii. (fil. R) $\zeta sed non s$ || 6-7 templo—reparando (Sylvani l) re- te- dei Si- (Sy- f) μ || 7 quod—est om. ζ , in urbe om. m • in—monte] m- in u- m_a • opem... sunt implorent $\zeta l_s m_a$: opem implorent... sunt μ : sunt opem implorent mf || 8 Pontificis—Dialis ego : Pontif. max. et flam. (flaminum $\eta l_s m_a s$) Dial. $\zeta l_s m_a$: a Pontifice Maximo (Maxi- fR_o) et a flaminibus Dialibus (Dial. mM_a) μ || 9 filios] filii. (fill. $A_t R$) ζ • meos om. ζ || 10 referre cett. : referre OA_t • me $Ol_s m_a s$: meo $A_t \theta$: me meo μ • volo] velim ζ • quotquot—sunt] vernas qui domi meae sunt omnes μ || 11 praetore] praetore urbano μ • vestem] vestem unam μ || 12 actum] aet. P_i • Servio—adsculpi] bello Viriatino μ • Servio Gim. : Ser. (Serg. R) $A_t p_a \theta m_a m_o$: +++ Os_i : R. l : +++ s • Galba—consulibus ego : Galba L. Aurelio con. (coss. l, cos. p_a) $l_s p_a m_a$: Galba (et add. s) Q. (sed corr. L. C) Aurel. coss. ζ || 12-13 decuriones—adsculpi om. l || 13 Galli $s m_a m_o$: Galli Favon. (Fav. Os) ζ • emissum] emissum in m_o .

a*:

Ego Gallus Favonius Iocundus Publii Favonii filius qui bello contra Viriatum occubui Iocundum et Pudentem filios e me et Quintia Fabia coniuge mea ortos heredes relinquo, et bonorum Iocundi patris mei et eorum quae mihi ipse adquisivi, hac tamen conditione, ut ab urbe Roma huc veniant, et ossa hinc mea intra
5 quinquennium exportent, et via Latina condant, in sepulcro marmoreo iussu meo condito, et mea voluntate. Et si secus fecerint nisi legitimae oriantur causae, velim ea omnia quae filiis meis relinquo pro reparando templo dei Silvani quod sub Viminali in urbe monte est attribui, manesque mei a pontifice maximo et a flaminibus Dialibus, qui in Capitolio sunt, opem implorent ad liberorum meorum
10 impietatem ulciscendam teneanturque sacerdotes Dei Silvani me in urbem referre et sepulchro me meo condere; volo quoque vernas qui domi meae sunt omnes a praetore urbano liberos cum matribus dimmitti, singulisque libram argenti puri et vestem unam dari, in Lusitania in agro. VIII Calendas Quintiles bello Viriatino.

1 Iocundus] Iocundus P_{in} || 2 Pudentem] Pru- m • ortos] orto P_{in} || 2-3 ortos heredes relinquo... adquisivi] ortos... adquisivi heredes relinquo m || 5 marmoreo om. m || 6 post voluntate add. in quo velim neminem mecum, neque servum neque libertum inseri. Et velim ossa quorumcumque sepulcro statim meo eruantur, et iura Ro. serventur in sepulchris ritu maiorum retinendis voluntatem testatoris $m ex tit. 21^* [25]$ || 7 Silvani m : Sy- fP_{in} || 8 in urbe om. m || 9-10 ad—ulciscendam m : ad im- liberum m- u- fP_{in} || 10 urbem (sed corr. urbe f) mf : urbe P_{in} || 13 Calendas ego : Cal. mf : Kl. P_{in} .

Traducció:

Jo, Gal Favoni Jocund, fill de Luci, que he mort en la guerra contra Viriat, deixo en testament els meus fills Jocund i Pudent com a hereus tant dels béns del meu pare Jocund com dels que m'he procurat, amb la condició, no obstant això, que vinguin

aquí des de Roma i en cinc anys s'enduguin els meus ossos de Lusitània i els enterrin a la Via Llatina en un sepulcre de marbre construït segons la meva voluntat. Si fessin altrament, a no ser que sorgissin causes legítimes, voldria que tot el que deixo als fills sigui destinat a la restauració del temple del déu Silvà que es troba a Roma sota el turó del Viminal, i que els meus manes implorin l'ajuda del Pòntifex Màxim i del flamen de Júpiter que estan al Capitoli per a venjar la impietat dels fills, i que s'obligui els sacerdots del déu Silvà a portar-me a Roma i enterrar-me en un sepulcre. Vull també que tots els que són esclaus nascuts a casa meva siguin alliberats pel pretor juntament amb les mares, i que a cadascú els siguin donats una lliura d'argent i un vestit. Realitzat a sis dies de les calendes de juliol, essent cònsols Servi Galba i Luci Aureli. Els decurions transcudans van fer esculpir en una pedra aquest testament, pronunciat per boca de Gal mateix.

Comentari:

Aquest testament, que segons la darrera frase de l'epígraf hauria estat transcrit sobre pedra, es localitza a l'antiga Lusitània, però en zones corresponents als moderns estats espanyol o portuguès depenent de la tradició: Nettucci el situa al territori de l'antiga «Turres Iulii», mentre que Ocampo l'ubica prop de Coïmbra. Quant a la població esmentada per Nettucci i per la mà anònima que anota el Mazochius conservat al ms. Vat. Lat. 8493 de la BAV, es tracta d'un topònim classicitzant inventat de Trujillo, que intenta explicar la forma medieval *Trosilium*;⁵⁰⁰ a mitjan s. XVI, sembla imposar-se la forma *Turris Iulia*, amb la qual s'intentaria relacionar aquesta població amb el topònim *Castra Iulia*.⁵⁰¹

Com succeïa al fals 20* [24] en relació amb els *Arani*, la localització de l'epígraf es realitza igualment mitjançant la menció del poble que hauria habitat aquest territori: els *Transcudani*. Malgrat que la frase en què són esmentats («decuriones Transcudani (...) adsculpi») no apareix en Nettucci, cal inferir que formava part del text creat pel falsificador; en efecte, el seu esment prové de *CIL* II 760,⁵⁰² ja que els *Transcudani* no són documentats per les fonts literàries ni per altres epígrafs coneguts a l'època. La

⁵⁰⁰ Així apareix al *Compendiolum* (1482) d'Alfonso de Palencia (TATE – MUNDÓ 1975, p. 276): «Trosilium scilicet, id est, Turres Iulii, et Caceres, id est, Caesaris castra ut nonnullorum scrutinio placet»; a GERALDINI [1486-1488], f. [3v]: «Turres Iulii, Iulii Carceres, Iuliobriga, Pax Iulia, Iulia Myrthilis: omnia Iulii Caesaris opera fuerunt»; a MARINEO 1530, f. 7v: «a quo non longe distat aliud oppidum, quod Trosilum vocant, et ego Turrem Iuliam dicerem», i a COQUUS 1581: «Castra vel Turris Iulia Trujillo».

⁵⁰¹ Es tractaria d'una variant no acceptada (en favor de «castra Servilia») de PLIN. nat. 4, 117. Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. 74; VIOLA, José Enrique, «Turris Julia: la legendaria romanidad de Trujillo», dins *Congreso 'Ciudades históricas vivas, ciudades del pasado: pervivencia y desarrollo'. Ponencias y comunicaciones (Mérida, 30-31 enero y 1 febrero 1997)*, 2 vols., Mérida, Editorial Regional de Extremadura, 1998, I, p. 93-95.

⁵⁰² Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. 95: «Transcudani inde, puto, innotuerant scriptori testamenti Galli Favonii (n. 40*)».

mecànica per a l'obtenció del topònim, doncs, és anàleg al que trobem a 20* [24], 51* [27] i 57* [42].

La temàtica tractada, la guerra de Viriat, és comuna a la major part dels falsos lusitans de Nettucci (21* [25], 51* [27] i 344* [31]). En concret, la clàusula «bello contra Viriatum» ja havia aparegut a 21* [25] i, com hem dit, sembla provenir del text d'Orosi.⁵⁰³ A més, però, els cònsols mencionats (Servi Sulspici Galba i Luci Aureli Cotta) corresponen als de l'any 144 aC, per la qual cosa aquesta referència ha de provenir de les fonts. I, en efecte, són citats en dues ocasions: en Valeri Màxim, on se'ls relaciona amb la lluita a Hispania de Viriat, però sense esmentar el *praenomen* d'Aureli Cotta,⁵⁰⁴ i en Frontí, amb tota l'onomàstica però sense ser vinculats als episodis d'Hispania.⁵⁰⁵

L'onomàstica del difunt i dels seus dos fills, com ja va assenyalar Hübner, prové d'una inscripció autèntica de l'*Antiquus* (CIL II 3877 = II²/14, 380): «M. Aemilio M. f. / Gal. Favonio / lucundus lib. / cum lucundo et Pudente filiis». Com es pot observar, l'inexistent *praenomen* «Gallus» procedeix del desenvolupament erroni de l'abreviatura de la tribu *Galeria*; aquest mateix 'error' el retrobem al *Libro de Ocampo*, tant en el fals 380* [77] com en les versions interpolades de CIL II 4139 (= II²/14, 1006), 4212 (= II²/14, 1132), 4224 (= II²/14, 1019) i 4269 (= II²/14, 1026).⁵⁰⁶

Com ja hem defensat,⁵⁰⁷ el text a* que presenta Marliani a la *Topographia Urbis* (1534), ampliat i manipulat a partir d'un *exemplum* semblant al de Nettucci, és del mateix interpolador que les versions dels falsos del manuscrit de Pinelli. Una de les majors diferències entre si, però, és que en Marliani apareix tot un fragment que no és present en Pinelli («in quo neminem velim (...) testatoris»). Aquest fragment prové, com es pot observar fàcilment,⁵⁰⁸ del text de 21* [25], cosa que permet deduir que, malgrat que Marliani només va copiar el fals que ens ocupa, a ell (o a la seva font) ja li va arribar formant part d'un conjunt més ampli (on apareixia, com a mínim, el fals 21* [25]). Si hem de creure els seus mots, Marliani hauria rebut el text posteriorment a 1528, any en què Giacomo Simoneta és nomenat bisbe de Pesaro.

Segons Marliani, la presència d'un temple de Silvà al Viminal (motiu pel qual reporta el fals en la seva obra), que situa sota l'església de S. Àgata, la

⁵⁰³ OROS. hist. 5, 4. Cf. supra, p. 220.

⁵⁰⁴ VAL. MAX. 6, 4, 2: «idem, cum Ser. Sulpicius Galba et Aurelius consules in senatu contenderent uter adversus Viriathum in Hispaniam mitteretur (...)».

⁵⁰⁵ FRONTIN. aq. 1, 7: «post annos centum viginti septem, id est anno ab urbe condita sexcentesimo octavo, Ser. Sulpicio Galba Lucio Aurelio Cotta consulibus (...)». Igualment apareixen a la *Chronica* de Cassiodor (CASSIOD. chron. II p. 131, 418: «Ser. Galba et L. Aurelius»), que però no va ser editada fins el 1528.

⁵⁰⁶ Cf. GIMENO 1997, p. 59, 65, 66, 68 i 73.

⁵⁰⁷ Cf. supra, p. 132.

⁵⁰⁸ Així ja ho va detectar Fabricius en la seva edició de 1549; vid. supra, p. 67.

documentarien, a part d'aquest text, un passatge de la *Historia Augusta*⁵⁰⁹ i diverses inscripcions. Enlloc, però, no se'l vincula al Viminal; l'única possible influència que hem pogut detectar és un epígraf votiu, ja present en Giocondo i localitzat per ell «infra quandam vineam in monte Viminali».⁵¹⁰

⁵⁰⁹ VOPISC. Tac. 17, 1: «omina imperii Tacito haec fuerunt: fanaticus quidam in templo Silvani tensis membris exclamavit».

⁵¹⁰ CIL VI 602: «votum Silvano / solvit libens / merito t. f. / Diadumenus / Lurnesianus / praegustator / Augusti».

27. CIL II, 51*

Zamora (?) / Viseu

(sc. post Sisaponem laudatam, *nunc Zamorra*) in Lanciensium terra epitaph(ium) adscriptum reperitur **Nettuccius**; *prope Viseum Lusitaniae Ocampo*, **Anonymus Taurinensis**, **Libro del Rey**, **Covarrubias**, sim. **Morales**, **Strada**; *au pais des Lancienses Romieu*; *in Lusitania, non longe a terra Arana Fabricius*, **Pinelli** (b).

NETTUCCIUS, ms. 1520, 38 "in libello typis excuso" (**VICTORIUS** ms. saec. XVI med., 147v-148 "e libello quodam Augustini Nettuccii"; ex eo **BORGHINI**, ms. saec. XVI med., 87 "ex Augustino Ne."; item **PINELLI**, ms. saec. XVI ex., 113); **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 20 n. 200 (**RESENDE** 1593, 114 ex **OCAMPO** per **HONORATO JUAN**; e **RESENDE** et **MORALES BRITTO** 1597, 218; **GRUTERUS** 1603, spur. 12 n. 11 "e Strada et Resendio"); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 697; **ANONYMUS**, cod. Val., 312 n. 1012 "del libro del Rey Philippe"; **MANUTIUS**, ms. saec. XVI, 263v tantum *tutarat remp. honoris libertatisque ergo* verba "e M. Victorio Reatino"; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 142; **ROMIEU**, ms. 1574, 156v-157; **MORALES** 1574, 114 (**Occo** 1596, 18); **STRADA** 1575, 176 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 66). — Cf. **MAYER** 1991, 497; **GIMENO** 1997, 135.

a*:

FABRICIUS 1587, 72 (**GRUTERUS** 1603, spur. 9 n. 4 "e Fabricio"); **PINELLI**, ms. saec. XVI ex., 126.

Lucio Aemilio Luci filio confecto vulnere hostis sub Nigidio consule contra Viriatum latronem Lancienses quorum rempublicam tutarat semper basim cum urna et statuam in loco publico erexere honoris liberalitatisque ergo.

1 confecto—hostis (hostili m_o) ζm_o : mortuo in acie $\mu \bullet$ consule NR_o : cos. ζ : om. m_o || 1-2 contra—latronem ζm_o : dum contra Viriatum fortissime pugnaret μ || 2 semper om. ζ || 3 liberalitatisque $m_o f$: libertatisque μ : liberal.que ζ .

a*:

Lucio Aemilio Lucii Aemilii filio, in acie mortuo, cum memorabili contra Viriatum fortitudine se exerceret, Lancienses, quorum rempublicam cum admirabili omni tempore cura tutarat, basim cum urna et statuam in loco patriae publico erexere, honoris liberalitatisque ergo.

1 Lucio... Lucii f : Lutio... Lutii P_{in} || 2 exerceret f : exersceret $P_{in} \bullet$ Lancienses f : Lac- P_{in} || 4 liberalitatisque f : libertatisque P_{in} .

Traducció:

A Luci Emili, fill de Luci, que ha mort sota el comandament del cònsol Nigidi per una ferida de l'enemic en la guerra contra el lladre Viriat, els Lancienses, la ciutat dels quals sempre havia protegit, li han erigit un pedestal amb una urna i una estàtua en un lloc públic, pel seu honor i la seva prodigalitat.

Comentari:

Nettucci reporta la inscripció després d'haver parlat de *Sisapo*, població famosa a l'antiguitat per la seva riquesa mineral,⁵¹¹ que identifica erròniament amb Zamora.⁵¹² Ell mateix ja indica que «ab aliquibus urbs hec in Baetica ponatur», que sí que correspon a l'actual localització a Almodóvar del Campo. Com succeïa en els falsos anteriors, Ocampo s'allunya d'aquesta tradició i situa l'epígraf a Portugal, a l'actual Viseu.

Aquesta vacil·lació és possible perquè l'única referència geogràfica que trobem en el text és la menció als *Lancienses*, poble lusità sense una clara localització. Tot i ser esmentats en dues ocasions per Plini,⁵¹³ l'estreta relació que presenta l'epígraf amb 20* [24] i 40* [26] (on se citen respectivament els *Arani* i els *Transcudani*, que no apareixen a les fonts literàries) ens porta a concloure que la seva menció prové de *CIL* II 760, de la mateixa manera que els *Iceditani* de 57* [42]. En conjunt, aquest grup de falsos ofereix una 'prova' epigràfica (evidentment espúria) de l'existència i de la localització d'un seguit de pobles de la Lusitània dels quals només se sap que van contribuir a la construcció del pont d'Alcántara.

Com la majoria dels falsos lusitans de Nettucci, el context torna a ser el de la guerra contra Viriat (anomenat, en la versió d'Ocampo, *latro*, tot seguint la major part de fonts literàries).⁵¹⁴ El nom del difunt sembla inventat (i, en qualsevol cas, massa recurrent per establir una dependència concreta), però, en canvi, l'altre personatge esmentat, Nigidí, sí que prové de les fonts. Gai Nigidí apareix únicament en l'obra anònima *De viris illustribus*, on es diu que fou derrotat per Viriat després de Claudi Unimà (145 aC).⁵¹⁵ Al text no s'especifica el càrrec que aquest ocupava, la qual cosa va portar el falsificador a atribuir-li el consolat, que sens dubte no va exercir.

La clàusula final, «honoris liberalitatisque ergo», és força excepcional, però està testimoniada en una inscripció (*CIL* II 1537 = II²/5, 499) de Montemayor recollida a l'*Antiquissimus*, però no així a l'*Antiquus*,⁵¹⁶ per la qual cosa no podem assegurar que el falsari la conegués. Per altra banda, bona part de la tradició manuscrita reporta la clàusula amb errors de còpia, i només Alciato i Choler recullen la forma correcta que

⁵¹¹ STR. 3, 2, 3; PLIN. nat. 3, 14; 33, 118 i 121; PTOL. Geog. 2, 6, 58; ITIN. Anton. Aug. p. 444, 7 (amb la variant «Sisalone»).

⁵¹² Nettucci no és l'únic autor del s. XVI a realitzar aquesta vinculació; també la trobem en ORTELIUS 1578, p. 409.

⁵¹³ PLIN. nat. 3, 28; id. 4, 118.

⁵¹⁴ LIV. perioch. 52; FRONTIN. strat. 2, 5; VELL. 2, 1; OROS. hist. 5, 4, 1; FLOR. epit. 1, 33; EUTR. 4, 16; PAUL. DIAC. hist. Rom. 4, 16; VIR. ill. 71, 1.

⁵¹⁵ VIR. ill. 71, 1: «Viriatius (...) bellum adversus Romanos sumpsit eorumque imperatorem Claudium Unimanum, dein C. Nigidium oppressit».

⁵¹⁶ La inscripció apareix en Carbonell, Alciato i Choler, però no en Ferrarini. Al s. XVI també la reporten Agustín i l'anònim ms. BNE 5973 (*olim* Docampo).

apareix en el fals.⁵¹⁷ No podem descartar, doncs, que el falsari hagi tingut accés a una lectura independent a la de la tradició manuscrita.

Per últim, és interessant de destacar que la clàusula «in loco patriae publico», que presenta la versió manipulada de Pinelli i Fabricius, coincideix amb el text del fals 422* [40], que cap dels dos testimonis recull. La clàusula sencera no apareix ni en les fonts literàries ni en les epigràfiques (sí que són presents les fórmules «in loco publico» i «in loco patriae»), per la qual cosa difícilment es pot tractar d'una coincidència. Així doncs, hem de deduir que l'autor dels textos manipulats coneixia el fals 422* [40], malgrat que tampoc no sigui present en els altres reculls de la seva tradició, com Romieu, Manuzio i Nettucci mateix.

⁵¹⁷ Carbonell i Agustín reporten la lliçó «erga» (que Agustín corregeix). El ms. BNE 5973 presenta un text molt defectuós amb la lectura «hor. beralitatisque erga» [sic].

28. CIL II, 220*

La Coruña

(in Gallaecia) *non valde distat a Clunio tumulus honorarius Nettuccius; prope Corunam Callaetiae in ora maritima Ocampo, Anonymus Taurinensis; in Gallecia Manutius, Romieu; ibidem (Cluniae) prope Columnam (sic) in ora maritima Strada; in regione Callecum, in marmore pulcherrimo Occo.*

NETTUCCIUS, ms. 1520, 79 (VICTORIUS ms. saec. XVI med., 150r-v “e libello quodam Augustini Nettuccii”; ex eo BORGHINI, ms. saec. XVI med., 91 “ex Augustino Ne.”; item PINELLI, ms. saec. XVI ex., 112); OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 12v n. 114 (METELLUS 1, ms. ca. 1547, 30 n. 125; ex eo METELLUS 2, ms. 1546/52, 219v n. 192 “e M. Antonio”); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 701; MANUTIUS, ms. saec. XVI, 263 “e M. Victorio Reatino”; ROMIEU, ms. 1574, 154v; STRADA 1575, 170; OCCO 1596, 10 (GRUTERUS 1603, spur. 10 n. 9 “ex Morali et Strada”). — Cf. CASTILLO – D’ORS 1959, 164 n. 37; GIMENO 1997, 99-100.

Publius Decius, e genere eorum Deciorum qui Latino et Gallico postea bello pro exercitu se devovere, hic cecidi in acie contra Gallecos in ultimo margine quo nullae mage terrae apparent. Lucius Sillanus ad tertium a Clunio lapidem marmoreo me sepulchro operuit, adstante tota tertia legione priscorum Latinorum
5 cum quattuor tribunis militum cum primipilis, signiferis et hastatis octavae legionis.

1 eorum (eor. ζV) cor. s • postea bello (p- Gallico b- ordine mutato R_o) μo_c : bello ζ || 2 post devovere add. et memorabilem po. Ro. victoriam coparavere o_c • hic μ : heic ζo_c : om. Hüb. • Gallecos] C- o_c • post ultimo add. mundi o_c || 3 mage μζ : magis so_c • apparent Vξo_c : op- N : om. ζ • Sillanus N : Silan. (Sillan. s) ζ : Syll- ξo_c • tertium (III ζ) LII s • Clunio codd. : Clunia corr. Gim. || 5 cum quattuor μo_c : IIII ζ • primipilis (primip. ζ) princip. s • et om. o_c.

Traducció:

Jo, Publi Deci, del llinatge d'aquells Deci que en la guerra contra els llatins i després contra els gals van immolar-se per l'exèrcit, he mort aquí lluitant contra els galaics, en els límits més allunyats on ja no es veu més terra. Luci Sil·là m'ha enterrat en un sepulcre de marbre a tres milles de Clúnia, en presència de la tercera legió sencera dels antics llatins i de quatre tribuns militars i dels primipils, els signífers i els hastats de la vuitena legió.

Comentari:

Aquesta inscripció sembla presentar una contradicció geogràfica; per una banda, s'afirma sense possibilitat de dubtes que es troba a Galícia («hic cecidi (...) in ultimo margine quo nullae mage terrae apparent»), però per l'altra s'indica «ad tertium a Clunio lapidem», la qual cosa ens situa a la Celtibèria. Podria ser que la làpida només commemorés el lloc de la mort, i no fos sepulcral (d'aquí l'adjectiu *honorarius*

utilitzat per Nettucci?); però si, com sembla, ambdós llocs volien fer referència a un mateix indret, l'origen de l'error hauria estat l'homonímia entre La Coruña i Coruña del Conde (Burgos), la romana *Clunia*, fet que hauria provocat que ambdues ciutats rebessin, al Renaixement, el mateix topònim romà. En aquest sentit, l'ús del topònim *Clunia* per a la ciutat gallega ja el tenim testimoniats en la sil·loge de Sanudo⁵¹⁸ i als *Paralipomenon* de Margarit.⁵¹⁹

El motiu de l'epígraf està inspirat en un episodi històric certament suggestiu (la *devotio* de P. Deci Mus, pare i fill, l'any 340 i 295 aC respectivament), però anterior a l'arribada dels romans a la Península Ibèrica. És per això que al text apareix un descendent fictici dels personatges reals, cosa que permet de situar l'epígraf en un episodi bèl·lic indeterminat d'Hispania, que a jutjar per la resta de falsos de Nettucci i per 224* [19], també situat a Galícia, podria tractar-se de les guerres de Viriat.

La fórmula emprada en la inscripció per referir-se al sacrifici dels Deci Mus sembla provenir de la narració de Livi.⁵²⁰ A més, però, també manté un evident paral·lel amb la *devotio* dels partidaris de Sertori de 247* [39] (present en Accursio): «se Manibus Q. Sertorii (...) devovere (...) cecidere»; com veurem, també el referent d'aquesta inscripció podria ser el mateix passatge de Livi.

Pel que fa al relat del funeral militar amb què s'honora el difunt («adstante (...) legionis»), presenta la mateixa estructura que trobem en 237* [29] («ordine decurionum operi praesidente cum rege sacramentorum»), 238* [30] («rege sacramentorum adstante cum toto ordine decurionum») i 245* [37] («proconsule cum II legione honoris causa adstante»), els dos primers presents en Nettucci i el tercer (l'únic que fa referència a un enterrament) en Accursio. La menció a la *legio priscorum Latinorum* vincula directament aquest text amb el de 224* [19], perquè no només és espúria, sinó clarament anacrònica, ja que empra un terme només en ús per als inicis de la història de Roma, com ho demostra el fet que apareix gairebé exclusivament al primer llibre de Livi.

⁵¹⁸ Es troba a la localització que dona per a *CIL* II 2559 (al f. 308 del ms. de Verona i al f. 18 del de Venècia), la inscripció de la «Torre d'Hèrcules» de La Coruña: «Clunii nunc *La Crugna* [sic] q(uo)d oppidum in ultimo littore Galliciae est. Hec sub turrís admirandae rupe litterae sunt. Haec erat turris ad lumina nocturna constituta pro navibus et fari nomen retinet». Cal notar que aquí ja trobem la forma masculina del nom, que no reporten les fonts clàssiques.

⁵¹⁹ MARGARIT 1545, f. 4: «Intraque hoc promontorium [sc. de finibus terrae] magnus portus Artaborum est, ubi Clunia oppidum est (...). Hic o(mn)es a magno portu, ubi Clunia oppidum est, usque huc Gallecii Lucentii sunt».

⁵²⁰ LIV. 8, 9, 9: «haec ita precatus lictores ire ad T. Manlium iubet matureque collegae se devotum pro exercitu nuntiare»; id. 10, 28, 14-15: «[sc. Decius] iussit verba quibus se legionesque hostium pro exercitu populi Romani Quiritium devoveret. Devotus inde eadem precatione eodemque habitu quo pater P. Decius ad Vesperim bello Latino se iusserat devoveri (...)».

29. CIL II, 237*

Soria

non longe a Soria epitaphium hoc inveni Nettuccius; non longe a Soria oppido Manutius, sim. Romieu; s. l. (sequitur apud Carthag. Novam) Occo.

NETTUCCIUS, ms. 1520, 18v (**VICTORIUS** ms. saec. XVI med., 147 “e libello quodam Augustini Nettuccii”; ex eo **BORGHINI**, ms. saec. XVI med., 85 “ex Augustino Ne.”; item **PINELLI**, ms. saec. XVI ex., 113); **MANUTIUS**, ms. saec. XVI, 263 “e M. Victorio Reatino”; **ROMIEU**, ms. 1574, 160v; **Occo** 1596, 12 (**CUELBIS**, ms. 1600, 505; **GRUTERUS** 1603, spur. 2 n. 6 “ex Apiano”). — Cf. **JIMENO** 1980, 219.

Marti Gradivo patri Quirini coloni Romani novi Numantini eo loco quo Publius Scipio castra habuerat templum posuere Saliosque constituere Kalendis Martiis ordine decurionum operi praesidente cum rege sacramentorum.

1-2 eo—posuere] templum eo loco erexere quo P. Scipio castra antea Romana habuerat o_c || 2 Saliosque *corr. Hüb.* : Salioque (saltemque R_o) *codd.* • Kalendis ego : Cal. N : Kl. ξo_c || 3 operi—sacramentorum (reg. p. s- V] et re- sa- op- pr- o_c.

Traducció:

A Mart Gradiu, pare de Quirí, els colons romans, nous habitants de Numància, i han construït un temple en el lloc on Publi Escipió havia establert el campament, i a les calendes de març han creat un col·legi de salis, presidint la cerimònia l'ordre dels decurions amb el rei dels juraments.

Comentari:

Aquesta inscripció i la següent conformen una unitat, que relaciona Numància amb una repoblació espúria en què colons romans haurien construït dos temples, a nou estadis de distància i inaugurats a la vegada, l'un dedicat a Mart Gradiu i l'altre a la seva germana Bel·lona. A més, no hi ha dubte que el fals 354* [32], malgrat localitzar-se a Cartagena, forma part del mateix cicle, ja que es tornen a repetir dos elements claus: el temple a Mart Gradiu i la seva localització al lloc on s'havia alçat el campament de Publi Escipió Africà (avi d'Escipió Emilià Africà, mencionat en aquest text).

L'epítet *Gradivus* referit al déu Mart apareix en textos de natura diversa (si bé mai vinculat a un temple concret), però només Livi el posa en relació directa amb el col·legi dels salis, fundat segons la tradició per Numa Pompili, i que normalment és

assignat al culte de Mart de forma més genèrica.⁵²¹ La vinculació de Quirí, forma divinitzada de Ròmul, amb l'apel·latiu *Gradivus* representa una innovació d'aquest text respecte de les fonts clàssiques. Per altra banda, la tria de les calendes de març es deu, sens dubte, al fet de ser l'inici del mes dedicat al déu Mart.

La forma de tractar l'episodi de Numància (que no torna a ser mencionat en la resta de falsos hispànics coetanis) és sens dubte sorprenent. L'acció se situa en algun moment posterior al setge d'Escipió, en què la ciutat hauria estat repoblada per colons romans. No només les fonts no diuen res d'una ocupació romana, sinó que la majoria dels textos parla d'una destrucció total, que sovint comparen amb la de Cartago. La forma amb què són mencionats els nous habitants («coloni Romani novi Numantini» en aquest fals i «populus Numantinus novi coloni Romani» en 238* [30]) ens sembla molt reveladora, ja que mostra una equiparació explícita (emfasitzada amb la utilització del quiasme) entre la seva condició de romans i la de numantins. Al nostre entendre, es tracta d'una juxtaposició entre l'element hispànic (i autòcton) i el romà (forani), ideològicament equivalent a la que trobem en d'altres falsos, per exemple en forma de matrimonis entre un personatge d'origen itàlic i un d'origen hispànic (201* [56], 239* [61] i 240* [62]).⁵²²

Evidentment, aquesta distorsió històrica és producte de la voluntat expressa del falsificador, i no del desconeixement de les fonts clàssiques. En aquest mateix sentit, el fet que els dos temples esmentats (separats per més d'un quilòmetre i mig de distància) estiguin situats sobre l'antic campament d'Escipió pot provenir de les fonts clàssiques, on es fa referència al fet que es van col·locar diversos campaments per tal de posar setge a Numància.⁵²³

El terme «rege sacramentorum» ha de ser un error pel *rex sacrorum* (de vegades també anomenat *rex sacrificulus* o *sacrificiorum*), si bé el fet que reaparegui la mateixa forma a 238* [30] indica que l'error s'hauria hagut de produir en la font literària a la qual el falsari hauria tingut accés, i no a la tradició posterior de transmissió de l'epígraf. Una possible explicació podria haver estat que l'autor de les inscripcions hagués desenvolupat de forma errònia una forma abreujada als textos literaris.

⁵²¹ Liv. 1, 20, 4: «(sc. Numa Pompilius) Salios item duodecim Marti Gradivo legit, tunicaeque pictae insigne dedit et super tunicam aeneum pectori tegumen; caelestiaque arma, quae ancilia appellantur, ferre ac per urbem ire canentes carmina cum tripudiis sollempnique saltatu iussit.»

⁵²² Així ho hem desenvolupat infra, p. 458.

⁵²³ FLOR. epit. 1, 34 parla de quatre campaments («cum fossa atque lorica quattuorque castris circumdatos fames premeret (...)»). Altres fonts (VELL. 2, 4; OROS. hist. 5, 7; PAUL. DIAC. hist. Rom. 4, 17) parlen de les operacions de setge d'Escipió sense mencionar un nombre concret de campaments. Apià (APP. *Hisp.* 90) menciona específicament dos campaments, però el llibre d'Ibèria va romandre inèdit (i sense tradició manuscrita en llatí) fins el 1557, i és molt poc probable que el falsari hagués accedit a aquesta obra en versió manuscrita i en llengua original.

30. *CIL* II, 238*

Soria

circiter mille passus a monumento hoc (sc. 237) quasi e regione et hoc repertum est Nettuccius; non longe ab hoc monumento (sc. 237*) et in fronte Manutius; cet autre est au meme lieu pres de Sorie Romieu.*

NETTUCCIUS, ms. 1520, 19 (**VICTORIUS** ms. saec. XVI med., 147v “e libello quodam Augustini Nettuccii”; ex eo **BORGHINI**, ms. saec. XVI med., 86 “ex Augustino Ne.”; item **PINELLI**, ms. saec. XVI ex., 113); **MANUTIUS**, ms. saec. XVI, 263 “e M. Victorio Reatino”; **ROMIEU**, ms. 1574, 160v-161. — Cf. **JIMENO** 1980, 219.

Bellonae sorori magni Gradivi populus Numantinus novi coloni Romani rege sacramentorum adstante cum toto ordine decurionum aedem nono a fratre stadio e parte Orientis qua castra sub Publio Scipione fuerant Kalendis Martiis erexere eo die quo templum Gradivo erectum deo est sacerdotesque virgines primores assignavere.

5

1 sorori] sorrori *M*_a || 2 fratre] fatre *sic VB*_o || 3 Kalendis *ego* : Cal. *N* : Kl. ξ.

Traducció:

A Bel·lona, germana del gran Gradiu, el poble dels numantins, els nous colons romans, en presència del rei dels juraments juntament amb tot l'ordre dels decurions, li han erigit un temple a nou estadis a l'est del del seu germà, on hi havia hagut el campament de Publi Escipió, el dia de les calendes de març, el mateix dia que ha estat erigit el temple del déu Gradiu, i li han assignat com a sacerdotesses les donzelles més il·lustres.

Comentari:

Aquesta inscripció reportaria la dedicació del segon temple de Numància, construït posteriorment al setge d'Escipió Emilià, tal com hem explicat en el fals anterior. Però, en aquest cas, la clàusula emprada per indicar la ubicació del campament («e parte Orientis qua castra (...) fuerant») sembla presa de la descripció de Livi del setge d'Escipió l'Africà a Cartago Nova: «(...) ab ea parte qua castra Romana erant».⁵²⁴ D'aquest mateix fragment també depèn el text del fals 354* [32], aquest sí localitzat a Cartagena, i amb qui els dos epígrafs numantins mantenen una especial relació.

⁵²⁴ Liv. 26, 44, 2.

La deessa Bel·lona apareix sovint citada juntament amb Mart, ja que es tracta de dues divinitats de la guerra,⁵²⁵ però només són identificades com a germans per Agustí d'Hipona, que les fa també marit i muller.⁵²⁶ La inscripció, a més, vincula Bel·lona a un apel·latiu concret de Mart, *magnus Gradivus*.⁵²⁷ Per altra banda, no s'indica enlloc que les sacerdotesses de Bel·lona hagin de ser verges, característica associada al culte de Vesta. És possible, en concret, que s'hagi agafat com a font el mateix fragment de Livi on es relaciona Mart Gradiu amb els sacerdots salis, com hem vist a 237* [29].⁵²⁸

Més enllà dels evidents i constants paral·lelismes amb el text de 237* [29], trobem algunes clàusules que lliguen els epígrafs de Numància amb el conjunt de falsos hispans. Una que ja hem destacat és l'expressió «rege sacramentorum adstante cum toto ordine decurionum», que apareix a un altre text de Nettucci, el fals de Galícia 220* [28], amb la forma «adstante tota tertia legione priscorum Latinorum cum quattuor tribunis militum». Però, a més, la relació ultrapassa les inscripcions de Nettucci, ja que Accursio i Ocampo reporten un epígraf especialment breu (203* [36]), on només es diu «Marti Gradivo templum communi voto erectum», i que coincideix amb la clàusula d'aquest fals «templum Gradivo erectum».

⁵²⁵ LIV. 8, 9, 5-6: «Iane, Iuppiter, Mars pater, Quirine, Bellona (...)»; SEN. Herc. O. 1311-1313: «me stricto petat / Bellona ferro; mitte Gradivum trucem, / armetur in me dirus»; VARRO ling. 5, 10: «Bellona ab bello nunc, quae Duellona a duello. Mars ab eo quod maribus in bello praeest, aut quod Sabinis acceptus ibi est Mamers»; PLAUT. Bacch. 847: «nam neque Bellona mi umquam neque Mars creduat (...)»; id. Amph. 41-44: «ut alios in tragoediis / vidi (...) / Martem Bellonam, commemorare quae bona / vobis fecissent». Agustí d'Hipona menciona sovint aquestes divinitats: «Mars et Bellona in bellis» (AUG. civ. 4, 11), «Marti et Bellonae, ut bene belligerarent» (ibid. 4, 21), «sine insanis sacris Martis et Bellonae bella gesserunt (...)» (ibid. 4, 34).

⁵²⁶ Ibid. 6, 10: «Quid quod et matrimonia, inquit, deorum iungimus, et ne pie quidem, fratrum ac sororum! Bellonam Marti conlocamus, Vulcano Venerem, Neptuno Salaciam». Agustí d'Hipona afirma estar citant un fragment de Sèneca, que no hem conservat.

⁵²⁷ Trobem l'epítet *magnus* en Ov. met. 6, 427: «et genus a magno ducentem forte Gradivo».

⁵²⁸ LIV. 1, 20, 2-3: «Huic [sc. Iovij] duos flamines adiecit, Marti unum, alterum Quirino, virginesque Vestae legit, Alba oriundum sacerdotium et genti conditoris haud alienum. His ut adsiduae templi antistites essent stipendium de publico statuit; virginitate alisque caerimoniis venerabiles ac sanctas fecit.»

31. CIL II, 344**Baccia* (?)

non longe a Baccia (ab Accia VB_o, in. marg. Bagera N) huius provinciae (sc. Lusitaniae) oppido reperta et haec oratio epitaphia (una cum 20 [24]) Nettuccius; prope Castrum Lusit. oppidum Ocampo, Anonymus Taurinensis, Libro del Rey, Covarrubias; non longe a Baccia oppido Manutius, Romieu; cabe un lugar llamado Castro en Portugal Morales; Castro Strada; in Lusitania in agro literis maiusculis Pinelli (b); Castra vetera (seq. 106* [96] et 107* [97]), Lusitaniae locus, nunc Castro Occo; en Castro Marino [ho. Castro Marim], antiguamente Castra Vetera Cuelbis; s. l. Fabricius.*

NETTUCCIUS, ms. 1520, 38r-v (**VICTORIUS** ms. saec. XVI med., 148v “e libello quodam Augustini Nettucci”; ex eo **BORGHINI**, ms. saec. XVI med., 88 “ex Augustino Ne.”; item **PINELLI**, ms. saec. XVI ex., 113 (a)); **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 20v n. 204; **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 697v; **ANONYMUS**, cod. Val., 312 n. 1013 “del libro del Rey Philippe”; **MANUTIUS**, ms. saec. XVI, 263v “e M. Victorio Reatino”; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 142v; **ROMIEU**, ms. 1574, 160; **MORALES** 1574, 120 (**ARRAIZ** 1589, 12v; **BRITTO** 1597, 233v; **GRUTERUS** 1603, spur. 10 n. 7 “ex Morali ac Schotti schedis”); **STRADA** 1575, 174; e **MORALI** et exemplo a* **Occo** 1596, 11 (**CUELBI**, ms. 1600, 323). — Cf. **GONZÁLEZ ROMÁN – MANGAS** 1991, II, 703-704 n. 1*; **GIMENO** 1997, 136.

a*:

PINELLI, ms. saec. XVI ex., 126r-v (b); **FABRICIUS** 1587, 203.

Lucius Cornelius legatus sub Fabio consule vividam naturam et virilem servavi animum usque quo animam efflavi, et tandem desertus ope medicorum et Aesculapii, cui me voveram sodalem perpetuum futurum. Fabius hic me consul condidit.

1 Cornelius (Cornel. *θf*, Corn. *m_oo_c*) *μθm_oo_c* : Corel. *OA_s* || 1-2 servavi—quo *μ* : animum servavi quoad *ζm_oo_c* || 2 efflavi (effl. *m_oo_c*, efflavit *π*) et tandem *μm_oo_c* : efl. tand. (*inde* efflevi tandem *Gim.*) *ζ* : fel. dand. *s* • ope *codd.* : operis *solv. sine causa Gim.* || 3 post Aesculapii *add.* dei ingrati *πo_c* • voveram—futurum *ego* : voveram sodalem perp. (perpetuo *m_oo_c*) futur. (futurum *m_oo_c*, futuro *Gim.*) *ζm_oo_c* : voveram (n- *f*) futurum sodalem *μ* • post futurum *add.* si fila aliquantulum optata protulisset *πo_c* • Fabius *μ* : L. Fabius *ζm_oo_c* • hic me consul (c- h- m- *πo_c*) *μo_c* : heic (hic *m_o*) me (*om.* R) *ζm_o* || 4 condidit *μ* : condid. *ζ* : cond. *m_oo_c*.

a*:

Lucius Cornelius sub Fabio consule legatus, vividam naturam et viribus servavi animum usque quo anima efflavit et tandem a medicis desertus et ope Aesculapii Dei ingrati derelictus, cui me voveram futurum sodalem si fila aliquantulum optata protulisset. Fabius consul hic me condidit.

1 Lucius *f* : Lutius *P_{in}* || 3 voveram *P_{in}* : noveram *f*.

Traducció:

Jo, Luci Corneli, legat sota el cònsol Fabi, vaig mantenir un caràcter enèrgic i un ànim viril fins que vaig exhalar l'ànima i finalment vaig ser privat de l'ajuda dels

metges i d'Esculapi, a qui havia fet el vot de ser company perpetu. El cònsol Fabi m'ha enterrat aquí.

Comentari:

Com succeïa en els altres falsos lusitans de Nettucci, la tradició d'aquest i la d'Ocampo reporten localitzacions diferents. Nettucci l'atribueix a *Baccia*, i el desconeixement d'aquest topònim explica tant la forma inexistent «Bagera» amb què l'intenta identificar, com l'error produït per Vettori («ab Accia»). Doncs bé, *Baccia* és una variant documentada al s. XV (però avui en dia rebutjada en favor de *Buccia*) que trobem en un fragment d'Orosi referent a la guerra contra Viriat: «Igitur Fabius consul contra Lusitanos et Viriatum dimicans Bucciam oppidum, quod Viriatus obsidebat, depulsis hostibus liberavit et in deditionem cum plurimis aliis castellis recepit».⁵²⁹ El topònim no torna a aparèixer a les fonts, i en l'actualitat es creu que l'hauríem de situar en algun punt de la Bètica.⁵³⁰ Malgrat això, és obvi que el falsari el volia ubicar a la Lusitània, com tots els altres falsos del cicle de Viriat, i és en aquesta província on el situa Nettucci. D'aquesta manera, s'ha de descartar totalment que *Baccia* faci referència a l'actual Baeza (Jaén), com va defensar Hübner i van acceptar González i Mangas.⁵³¹ Ocampo i la seva tradició ofereixen una localització alternativa (però igualment incerta) a un *Castrum Lusitanum*, a partir de la localització que trobem al fals 57* [42], que precedeix a aquest text al *Libro de Ocampo*.⁵³²

La menció a *Baccia*, per altra banda, permet d'identificar el «Fabius consul» de la inscripció. En efecte, la mateixa expressió apareix al text d'Orosi (la qual cosa certifica, d'altra banda, que l'atribució a *Baccia* prové del falsificador mateix), que poc abans havia especificat que el cònsol en qüestió era Q. Fabi Màxim Servilià (fet que situa l'acció al 142 aC).⁵³³ El més sorprenent és que les variants que trobem en l'última frase («Fabius hic me consul condidit» en la tradició de Nettucci, i «L. Fabius heic me condid.» en la d'Ocampo) semblen lliçons conscientment diferents i no producte d'una omissió en la còpia, ja que la fórmula completa «L. Fabius hic me consul» (que presenta Occo a partir de la fusió d'ambdues tradicions) resulta errònia.

⁵²⁹ OROS. hist. 5, 4, 12. La variant «Bacciam» apareix en l'edició realitzada per Aeneas Vulpes, apareguda ca. 1475 i reimpressa al llarg de tot el s. XV. L'*editio princeps* (Augsburg, 1471), editada per Johann Schüssler, reporta la variant «Bocciam».

⁵³⁰ Alguns autors relacionen *Buccia* amb *Tucci* (D.S. 33, 5-7) i *Ἰττύκη* (APP. *Hisp.* 66-68), del *conventus Astigitanus*, tots relacionats amb l'episodi de Viriat. Vid. SERRANO, José Miguel, «Colonia Augusta Gemella Tucci», *Habis* 12 (1981), p. 203-222 (204).

⁵³¹ Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. 34*: «Vivatiae tribuenda, quae ita Baezza sive Baccia ab Italis interdum scribitur».

⁵³² Per a la localització del *Castrum Lusitaniae*, cf. infra, p. 261-262.

⁵³³ OROS. hist. 5, 4, 8.

La clàusula «*vividam naturam (...) animum*» prové d'un fragment del fals de la Campània *CIL X 185**: «(...) *valida natura virilem quem semper servavit animum (...)*». La influència del cicle de falsos *CIL X 185*-187**, dels quals ja hem parlat,⁵³⁴ la trobem també en 21* [25] i 57* [42], que apareixen en Nettucci i Ocampo respectivament. L'expressió *animam efflare* està ben testimoniada en la literatura llatina tant d'època clàssica com postclàssica.⁵³⁵ Per últim, la referència a Esculapi («*Aesculapii, cui me voveram sodalem*») no sembla provenir d'una font literària concreta,⁵³⁶ però en canvi s'hi podria veure un ressò dels mots de 410* [1] («*Aesculapio vota vovi templum ingrato (...)*»), fals de llarga tradició, sobretot si tenim en compte l'addició de l'apocípsic *deus ingratus* que llegim en la versió de Pinelli i Fabricius.

⁵³⁴ Cf. *supra*, p. 121-122.

⁵³⁵ PL. Truc. 876; CIC. Mil. 48; id. Tusc. 1, 19; NEP. Paus. 4, 5; CURT. 5, 13, 25; GELL. 3, 15, 3 i 10, 3, 5; SUET. Dom. 2, 3; AMM. 23, 6, 19; 29, 1, 26, i 30, 6, 6; CAPITOL. Aur. 28, 9; SERV. Aen. 9, 331.

⁵³⁶ Les fonts literàries només esmenten l'existència d'un temple a Esculapi a la Península Ibèrica, concretament a Cartagena (PLB. 10, 10, 8).

32. CIL II, 354*

Cartagena

«[tres senectutis venerandae homines acri iudicio, constanti mente, quorum unus Stephanus Osetta nomine centum et duodecim annos natus, necdum senio confectus, prospera fere ac perpetua valetudine; alter Genes Angeler Monophthalmus, centum et quindecim annor(um) erat; tertius Pedroghiglien (sic) centum et undeviginti annos complevit. (...) Unus e centenariis] ostendit et alibi [sc. Carthago Nova] epitaphium quod nec minus placuit **Nettuccius**; non longe a Carthagine nova **Manutius**, sim. **Romieu**; inventum in regno Novae Carthagini in Hispania **Adnotator Mazoch**.; Celtiberiae in aede Dianae sacra **Occo**.

NETTUCCIUS, ms. 1520, 25v (**VICTORIUS** ms. saec. XVI med., 148 “e libello quodam Augustini Nettucci”; ex eo **BORGHINI**, ms. saec. XVI med., 87 “ex Augustino Ne.”; item **PINELLI**, ms. saec. XVI ex., 113); **MANUTIUS**, ms. saec. XVI, 263v “e M. Victorio Reatino”; **ROMIEU**, ms. 1574, 157v-158; **ADNOTATOR MAZOCH**, cod. Vat. Lat. 8493, ms. saec. XVI, 204; **Occo** 1596, 14 (**GRUTERUS** 1603, spur. 3 n. 5 “e Morali”).

Marti Gradivo Publius Sempronius Luscus Romanus Carthaginensis templon eo loco feceit, qoo castra Romana fuerant octavo postea anno qoo Publius Scipio Carthaginem Noam coepit, ante qood meon sepulchron fecei, qood heredes non sequantor, sola oxor Caia Laelia sequator, qoae ðiða remansit charior mihi ðita
5 mea.

1 Marti Gradivo *om.* $B_o o_c$ • Publius (P. *codd.*) *om.* o_c • Romanus] Sabinus o_c • Carthaginensis $NR_o A_d$: Carta- M_a : Carthaginensis o_c • templon] templom V || 2 feceit $NR_o A_d$: fecit $M_a o_c$ || 3 Carthaginem] Carta- ξ • noam] novam o_c • coepit] cae- o_c • meon] meom o_c • sepulchron] sepulchr- B_o • fecei] feci o_c || 4 sequantor NA_d : seqantor ξ : s. o_c • oxor] ux- o_c • Caia ego : C. N : C. ξA_d : e^t o_c • sequator (-tur o_c)] seqoator ξ • qoae] quae N .

Traducció:

A Mart Gradiu, Publi Semproni Lusc, romà de Cartago [sc. Nova], va erigir-li un temple en el lloc on hi havia hagut el campament romà, vuit anys després que Publi Escipió va conquerir Cartago Nova, davant del qual he posat el meu sepulcre: que no l'utilitzin els meus hereus; que només l'utilitzi la meva esposa Gaia Lèlia, la qual, mentre va ser viva, fou per a mi més estimada que la meva pròpia vida.

Comentari:

L'estructura d'aquest text és igual a la de 237* [29] i 238* [30], ja que torna a aparèixer la construcció d'un temple a Mart Gradiu sobre l'antic campament militar de Publi Escipió. En aquest cas, però, canvia la localització i el context històric, ja que fa referència a Cartagena i a la seva captura per part de Publi Escipió Africà el 209 aC,

avi d'Escipió Emilià Africà, destructor de Numància. Això permet situar el relat de la inscripció a l'any 202 aC.

L'episodi s'inspira en el relat de Livi, ja que menciona el campament d'Escipió amb una clàusula que reprèn tant la fórmula d'aquest epígraf com la de 238* [30]: «oppidanorum duo milia ab ea parte qua castra Romana erant opponit». ⁵³⁷ A més, però, el nom de l'esposa sembla haver estat inspirat en Gai Leli, comandant de la flota al setge de Cartago Nova, que és citat en el mateix passatge de Livi i en Polibi. ⁵³⁸

El gentilici doble «Romanus Carthaginiensis» ⁵³⁹ sembla complir una funció similar a la indicació del poble com a «coloni Romani novi Numantini» i «populus Numantinus novi coloni Romani» de 237* [29] i 238* [30] respectivament; té lloc una equiparació entre l'element forani (provinent de Roma) i l'autòcton, que en tots dos casos es produeix pel que sembla ser una integració total dels estrangers a la seva nova residència hispànica. ⁵⁴⁰

El que sembla una inscripció d'obra pública esdevé funerària a través del *topos* de l'enterrament davant d'un temple, ⁵⁴¹ que és absent en les altres mencions a temples de Mart Gradiu (237* [29], 238* [30] i 203* [36]). Pel que fa a l'última frase, hi trobem combinada una clàusula típicament epigràfica («qood heredes (...) sequantor») amb una expressió provinent més aviat dels textos literaris («qoae ðiða (...) mea»). ⁵⁴²

Sens dubte, però, el més sorprenent del text és la seva ortografia. Trobem repetidament mutacions de «u» en «o» («oxor»), especialment al pronom relatiu («qood», etc.), al sufix «-tur» («sequator», etc.) i a la desinència «-um», que esdevé «-on» («templon», «meon sepulchron»); representacions de «ī» i «ē» mitjançant els diftongs «ei» i «oe» respectivament («fecei», «feceit», «coepit»), i, per últim, l'ús de dues lletres específicament epigràfiques: la «C.» («C. Laelia») i la claudiana «ⱥ.» («Noⱥam», «ⱥiða»). ⁵⁴³ Alguns d'aquests fenòmens reapareixen a la versió de Nettucci

⁵³⁷ Liv. 26, 44, 2. És igualment interessant la clàusula «Carthaginem Novam cepit» que trobem en OROS. hist. 4, 18, 1 i que reapareix a la inscripció.

⁵³⁸ Liv. 26, 42, 5 i 26, 48; PLB. 10, 9, 1.

⁵³⁹ Aquest gentilici doble podria provenir de *CIL* II 3423-5941 (conegut des de l'*Antiquissimus*): «L. Aemilius M. f. M. nep. Quir. Rectus domo Roma / qui et Carthaginensis et Sicellitan. et Assotan. et Lacedaemon. / et Argivus et Bastetanus (...)». Cal destacar que la inscripció (per a la qual vid. CARBONELL – GIMENO – GONZÁLEZ GERMAIN 2011) es trobava igualment a Cartagena i precedeix el fals al relat de Nettucci.

⁵⁴⁰ Vid. infra, p. 459.

⁵⁴¹ Cf. infra, p. 449.

⁵⁴² Cf. Cic. Catil. 1, 11: «etenim, si mecum patria, quae mihi vita mea multo est carior (...)».

⁵⁴³ És precisament per notar la utilització d'aquesta lletra que Nettucci copia, a continuació, *CIL* VI 1231, que commemora l'ampliació del *pomerium* feta per Claudi i on apareix aquesta mateixa grafia. Entre les falsificacions del s. XV o principis del XVI amb lletres invertides mal utilitzades, podem assenyalar *CIL* III 25*, 25a*, *CIL* V 203*, *CIL* VI 5q* o *CIL* XI 691* (per al qual vegeu a continuació).

de 21* [25],⁵⁴⁴ mentre que en els falsos d'Ocampo retrobem fenòmens com la representació de \bar{i} mitjançant el diftong «ei» (p. ex., «heic») i la utilització de lletres epigràfiques.⁵⁴⁵ En canvi, mutacions com les de «u» en «o» o la desinència en «-n» són exclusives d'aquest epígraf i no les retrobem en la resta de falsos que editem. Sembla que la intenció podria ser la de donar una antiguitat lingüística al text equiparable a la de l'episodi que es relata.

El fet que una part dels processos fonètics i ortogràfics representats siguin reals significa que el falsari ha hagut d'accedir a textos autèntics, ja siguin epigràfics o literaris. Ara bé, el text podria estar directament inspirat en un fals itàlic de gran difusió de finals del s. XV, *CIL* XI 691*, en què ja s'utilitzen tant la «C.» («C. Tibulla») com la «𐌄» («𐌄iam», «𐌄ale 𐌄ita») i trobem canvis de «o» en lloc de «u» (especialment suggerent és la coincidència del mot «oxori»). Amb aquest model només hauria calgut una altra font on encara no s'hagués monoptongat l'antic diftong «ei» per explicar tots els fenòmens autèntics que apareixen en la inscripció. En qualsevol cas, no hi ha dubte que tant el falsari hispànic com el de *CIL* XI 691* van provar de restituir analògicament, a partir d'uns primers exemples reals, altres formes en què van cometre errors; així, «oxor» es pot explicar com una analogia de les «ō» finals tancades en «u», mentre que els finals en «-on» semblen una restitució analògica a partir del grec.

⁵⁴⁴ Cf. «sepulchron», «qoo» i «servom». El fet, però, que cap testimoni independent transmeti aquestes variants fa que sigui possible de considerar que hagi estat Nettucci mateix (i no l'autor dels falsos) qui hagi fet més 'exòtic' el text de 21* [25] seguint la grafia que llegia en 354*.

⁵⁴⁵ Cf. «C.» (267* [67], 352* [75] i 425* [82]). La lletra «𐌄» torna a aparèixer a 353* = *CIL* II²/14, 18*, que apareix per primer cop en Occo. Als falsos d'Ocampo trobem, per analogia, altres lletres 'invertides', mal utilitzades o directament inexistents en epigrafia, com la «F.» (267* [67], 268* [68] i 425* [82]), la «L.» (240* [62], 271* [71] i 425* [82]) i la «P.» (411* [79]).

33. CIL II, 114*

Osuna (?)

*hoc non vidimus neque scimus an extet hodie. Exhibuit ipsum nobis Granatae D. Nicolaus Trapolinus ab nescio quo sibi traditum (in fine Hispalensium) Accursius.***ACCURSIUS**, ms. 1525/29, 148v. Titulum genuinum subesse sibi persuasisse affirmavit HÜBNER. — Cf. **GONZÁLEZ FERNÁNDEZ** 1991/96, II, 201-202 n. 1*.

C(aio) Fabiano Evandro Hisp(ano) leg(ionis) XIII

Rap(acis) aquilifero ab d(ivo) Tra(iano)

Aug(usto) mur(alibus) X, c(oronis) c(ivicis) XIIII et c(orona) r(ostrata)

donato. M(arcus) Tertullus

5 Sempronianus leg(atus) item

proc(urator) Aug(usti) per Baet(icam) et Lusit(aniam)

pub(lica) Ossoniensium pequnia (!)

epulum quotannis et pug(ilum) lud(um)

instituit. C(aia) Martia

10 Sing(ularis) uxor (!) bina glad(iatorum)

paria in mariti bene

merentis m(emoriam)

addidit.

Item M(arcus) Fabianus

15 VI vir proconsularis

X HS et oleum anniver(sarie)

p(opulo) Osson(iensium) viritim divisit.

3 c(ivicis) solvi ego, aliter intellegas cum Hüb. c(astrensibus) || 12 merentis corr. ego : merenti A.*Traducció:*

A Gai Fabià Evandre, hispà, aquilífer de la legió tretzena Rapax, que fou obsequiat pel diví august Trajà amb 10 corones murals, 18 corones cíviques i una corona rostral. Marc Tertul Sempronjà, legat i també procurador d'August a la Bètica i a la Lusitània va decretar un banquet anual i uns jocs de púgils amb els diners públics dels d'Ossona. La seva esposa Gaia Màrcia Singular hi afegí dues parelles de gladiadors en memòria del seu marit, que bé s'ho mereixia. Igualment, Marc Fabià,

sèvir, procònsol, va distribuir oli i deu sestercis per cap a tots els habitants d'Ossona amb caràcter anual.

Comentari:

Aquesta inscripció no apareix agrupada amb els altres falsos d'Accursio, i ell mateix deixa clar que l'ha conegut a través de Niccolò Trapolino,⁵⁴⁶ que tampoc no l'hauria vista. Com Hübner ja va exposar de forma magistral, la inscripció presenta un nombre molt elevat de problemes i equivocacions; però, d'altra banda, el fals pressuposa un coneixement de l'epigrafia llatina molt superior al de la resta de falsos coetanis, per la qual cosa Hübner va creure que s'havia de tractar de la interpolació d'un text de base autèntic. En ser documentat per la tradició manuscrita una sola vegada⁵⁴⁷ i presentar una forma molt més propera a l'epigrafia autèntica, ens hem decantat, de forma excepcional, per mantenir la divisió de versos i l'abreviació dels mots.

Entre els problemes que impossibiliten de considerar-la autèntica, mencionem els més importants: tots els noms presenten errors en l'onomàstica (manca de *nomen* per als homes i ús de «C.» per al *praenomen* femení); la *legio* XIII rebia el sobrenom de *Gemina*, mentre que la *Rapax* és la XXI; l'adjectiu *Ossoniensis* derivaria d'Ossona, població inexistent, ja que la forma llatina del poble modern d'Osuna (al qual sembla voler fer referència) era *Urso*; el gran nombre de corones amb què ha estat obsequiat el difunt és del tot inversemblant, i la menció concreta de corones *civicae* (o bé *castrenses*) i *rostratae* només troba paral·lels als textos literaris, i no als epigràfics,⁵⁴⁸ i, per últim, Marc Fabià és a la vegada sèvir (càrrec exclusiu dels lliberts) i proconsolar (punt culminant del *cursus honorum* reservat als ciutadans).

Si, com pensava Hübner, el fals és el resultat d'una interpolació, no sembla que haguem conservat cap altra notícia de la inscripció emprada com a model, ja que no hem pogut establir cap paral·lel que permeti explicar la totalitat de les fórmules epigràfiques emprades. Una altra solució és pensar que el text hagués estat creat combinant clàusules provinents de textos epigràfics diversos (i, com a mínim per a les corones, també alguna font literària). Així, la inclusió de l'*origo* en la onomàstica, del

⁵⁴⁶ Vid. VEDOVA, Giuseppe, *Biografia degli scrittori padovani*, 2 vols., Padova, 1836, II, p. 362-363.

⁵⁴⁷ Tota la tradició posterior prové, directament o indirecta, del manuscrit d'Accursio. Així, MURATORI (1739/42, II, p. 1065) ja afirma que l'ha extret «ex schedis Ambrosianis», i de Muratori treuen la notícia MASDEU (1784/1817, V, p. 459 núm. 438) i CEÁN BERMÚDEZ (1832, p. 365).

⁵⁴⁸ El nombre màxim de *coronae murales* que hem trobat als textos epigràfics són tres (CIL III 454 i 14187, 4); les *coronae castrenses* són mencionades en PAUL. FEST. p. 57; GELL. 5, 6 i AMM. 24, 6, 15; les *civicae*, a més dels dos últims passatges citats, també s'esmenten en LIV. 10, 46, 3; VAL. MAX. 3, 2, 24; PLIN. nat. 16, 7, i PAUL. FEST. p. 42. Les *rostratae*, per la seva banda, apareixen al passatge de Plini i en VERG. Aen. 8, 684 (així com al comentari de Servi).

càrrec d'*aquilifer* i dels *dona militaria* implicaria la coneixença de l'epitafi d'un soldat; la clàusula «item proc(urator) Aug(usti) per Baet(icam) et Lusi(taniam)» sembla provenir d'una inscripció d'Antequera (*CIL* II 2029 = II²/5, 780) reportada per primera vegada per Accursio;⁵⁴⁹ la clàusula «gladiatorum paria», malgrat no ser absent de les fonts literàries, és força més habitual entre les epigràfiques,⁵⁵⁰ i, per últim, la clàusula final «HS (...) p(opulo) (...) viritim divisit», sembla igualment reprendre les fórmules d'una o més inscripcions autèntiques.⁵⁵¹

⁵⁴⁹ *CIL* II²/5, 780: «(...) per Hisp(aniam) Baet(icam) / et Lusitan(iam) item proc(uratori) Aug(usti) / per Baetic(am) (...)». La mateixa clàusula es troba en dues altres inscripcions trobades posteriorment en la mateixa zona (*CIL* II²/5, 781 i 782).

⁵⁵⁰ Així, per exemple, a *CIL* II 1305 («(...) ob XX paria / gladiatorum data (...)»), transmesa per Accursio. A les fonts literàries clàssiques la trobem a *Liv.* 23, 30, 16 i a *Cic. opt. gen.* 17.

⁵⁵¹ No hem trobat cap epígraf conegut al moment de la falsificació que presenti una semblança prou clara; entre l'epigrafia no coneguda a l'època, podem destacar una inscripció procedent de Tortora (Calàbria), *AE* 1976, 176: «(...) epulum divis/it decurionibus HS VIII n(ummum) / Aug(ustalibus) HS VI n(ummum) populo / viritim HS IIII n(ummum) / mulieribus HS II n(ummum) (...)».

34. CIL II, 160*

Monda

in Munda Accursius; in Munda nunc (vulgo M₂) Monda Ocampo; Mundae Strada; a la puerta de la iglesia en Monda cabe Malaga Morales, Fernández Franco.

ACCURSIUS, ms. 1525/29, 2v; **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 16v n. 158 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 36 n. 159; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 221 n. 225 “e M. Antonio”; **ZURITA**, cod. Val., 274v n. 831 “series Baetica”); **MORALES** 1574, 302v (**OCCO** 1596, 25); **STRADA** 1575, 165 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 62); **FERNÁNDEZ FRANCO**, *Itinerario*, ms. 1596, 59 “ex Gaspar de Castro, Lorenzo de Padilla et Morales qui vidit” (a) et *Memorial*, ms. 1601, 276 “e Cyriaco” (b); **GRUTERUS** 1603, 168 n. 4 “e Schotti schedis”. — Cf. **OLIVER – OLIVER** 1861, 217-225; **GIMENO** 1997, 115; **BERLANGA** 2001, 327; **GÓMEZ-PANTOJA** 2005, 94.

Iulius Nemesius Nomentanus vice Marci Aurelii imperatoris sacra Beticam gubernans praetorium in urbe Munda quo patres et populus ob rempublicam rite administrandam convenient fieri mandavit.

1 Aurelii Am_oF_r : Aurel. ζg || 2 gubernans Am_oF_r : guber. ζg • Munda $\zeta m_oF_{r(a)}g$: Mundensi $AF_{r(b)}$ • populus $om. s$ || 3 administrandam Am_oF_r : administ. ζg • convenient $m_oF_{r(a)}$: convenirent $AF_{r(b)}$: conven. ζg : conventum s • mandavit A : mand. $\zeta m_oF_r g$.

Traducció:

Juli Nemesi, de Nomèntum, essent governador de la Bètica fent les funcions sagrades de l'emperador Marc Aureli, ha ordenat construir un pretori a la ciutat de Munda, perquè els senadors i el poble es reunixin per administrar adequadament la ciutat.

Comentari:

Munda és, sens dubte, una de les localitzacions hispàniques amb una presència més destacada en les fonts clàssiques (encara que només serveixi de marc de la batalla entre Cèsar i els fills de Pompeu), i, a més, la seva ubicació ha estat sempre motiu de discussió. És per això que devia resultar especialment temptador de fabricar inscripcions (aquesta i 161* [55]) que servissin d'argument d'autoritat a l'hora d'identificar l'antiga Munda amb una població moderna. La tria del falsari, Monda, es deu a la similitud dels noms antic i modern, un dels principals criteris adduïts durant els segles XV i XVI per a la localització dels topònims llatins, i, juntament amb la 'prova' epigràfica que fornien les dues falsificacions renaixentistes, va convèncer erudits com Morales mateix i Rodrigo Caro.⁵⁵²

⁵⁵² MORALES 1574, f. 382v; CARO 1634, f. 181r-v: «(...) la opinion mas provable y verdadera a mi parecer es que (...) [sc. Munda fue] la villa de Monda, que casi retiene su antiguo nombre, y esta en la hoya de Malaga (...); tambien se ve oy

L'onomàstica del dedicant, com va detectar Gimeno, sembla provenir de la de *CIL* II 4231 (= II²/14, 1155), ja present a l'*Antiquus*: «L. Numisio / L. fil. Pal. / Montano (...)». Ara bé, la forma en què apareix al fals s'ha de posar en relació amb la versió manipulada del mateix epígraf tarragoní que reporta el *Libro de Ocampo*: «L. Nemessio (!) L. f. Palpeio».⁵⁵³ La manipulació del *nomen* en *Nemesius*, la forma que apareix al fals, no sembla ser una simple coincidència; tanmateix, el text de Monda no pot derivar únicament de la versió d'Ocampo de l'epígraf tarragoní, ja que en aquesta s'omet el *cognomen Montanus*, que és el que inspiraria el gentilici «Nomentanus».⁵⁵⁴ En conseqüència, la interpolació de l'epígraf autèntic i la invenció del fals haurien estat realitzades per una sola mà o, com a mínim, dins d'un mateix cercle.

La clàusula «vice sacra», que tornem a trobar a 127* [53] (el qual Hübner ja va atribuir al mateix autor d'aquest fals), es troba únicament en textos epigràfics i referida gairebé sempre a càrrecs jurídics, amb les fórmules «vice sacra cognoscens» i «vice sacra iudicans». A l'epigrafia hispànica coneguda a l'època només apareix un cop, a *CIL* II 4107 = II²/14, 945 (present en tot l'*Antiquus*),⁵⁵⁵ i és molt probable que el falsari l'hagi manllevat d'allí.

El càrrec que ocupa el dedicant ve indicat per la fórmula «Beticam gubernans», d'una imprecisió impròpia de l'epigrafia, i que tampoc no s'adiu amb les fórmules pròpies de la literatura d'època clàssica.⁵⁵⁶ La resta del text presenta encara altres elements insòlits epigràfics, però per als quals no hem pogut detectar un paral·lel clar. És possible que el «praetorium» mencionat estigui en concordança amb el *praetor Mundae* de 161* [55]. Per altra banda, el verb *administrare* no és gaire freqüent en l'epigrafia autèntica, però en canvi apareix fins a quatre vegades entre els falsos (aquí, a 278* [9], 127* [53] i 250* [64]); a l'*Antiquus* el trobem una sola vegada, a *CIL* II 4248 = II²/14, 1194 («(...) ob curam tabulari censualis fideliter administr(atam)»), clàusula que hauria pogut constituir el model per als textos espuris.

dia una muy hermosa y clara inscripcion, que esta sobre la puerta de la iglesia parroquial, que contiene estas palabras [160*]».

⁵⁵³ *Cod. Val.* f. 4 núm. 30 (cf. GIMENO 1997, p. 66-67).

⁵⁵⁴ La forma «Montano» es manté al *cod. Val.*, f. 4 núm. 25, que és una combinació de *CIL* II 4229 (= II²/14, 1153) i 4231 (= II²/14, 1155). Ara bé, en aquest text («C. Mario Q. f. Palpeio Montano (...)») s'omet precisament el *nomen Nemesius*, per la qual cosa el fals tampoc pot provenir directament d'aquí.

⁵⁵⁵ *CIL* II 4107: «Pio atque inclito D. N. Traiano nobilissimo ac fortissimo et felicissimo Caesari Septimius Agnidinus v. c. agens per Hispanias v. c. p. t. vice sacra cognoscens numini maiestatisque eius semper dicatissimus» (seguim aquí la versió de Sanudo, que no presenta diferències remarcables amb la dels altres testimonis de l'*Antiquus*).

⁵⁵⁶ Una de les excepcions que hauria pogut explicar aquesta fórmula és la referència que fa Plutarc a un governador propietor de la Bètica, Fufidi, amb l'expressió «τὸν ἄρχοντα τῆς Βαιτικῆς» (PLU. *Sert.* 12, 3); tanmateix, la traducció llatina de Leonardo Bruni, la primera que se'n va fer i sens dubte la més difosa, tradueix el passatge com a «praetorem Hiberiae» (així a l'ed. de Campanus, 2 vols., [Roma], [1470], I, f. 290).

35. CIL II, 202*

Peñaflor

in oppido Agilara (sed praec. in oppido Pignoflores) Accursius; in oppido Peñaflor prope Palmam Bethicae Ocampo, Anonymus Taurinensis; in oppido Peñaflor prope Betim Libro del Rey, Covarrubias; Ilija (nunc Peñaflor) en otra arula Morales; in oppido Penyaflor Strada.

ACCURSIUS, ms. 1525/29, 3v; **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 19 n. 189 (**ZURITA**, *ibid.*, 276v n. 876 "series Baetica"); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 701; **ANONYMUS**, cod. Val., 312v n. 1017 "del libro del Rey Philippe"; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 143; **MORALES** 1575, 89v (**OCCO** 1596, 23; **GRUTERUS** 1603, spur. 1 n. 5 "ex Morali et Strada" et 132 n. 7); **STRADA** 1575, 164. — Cf. **GONZÁLEZ FERNÁNDEZ** 1991/96, II, 203 n. 6*; **GIMENO** 1997, 129.

Ara procuratoris fulgetrae. Pro love Deo Maximo pacando fulguribus e nube erumpentibus.

1 procuratoris A : procur. ζm_o • fulgetrae] fulgetrae s • post Maximo add. popul. (*inde* populo Gon., populos Gim.) ζm_o • pacando AOA_om_o : paccando θ : pecando s || 1-2 fulguribus—erumpentibus m_o : fulgurib. e nube erumpentib. (erumpent. θ) ζ : fulgure e nubibus erumpente A.

Traducció:

Ara del qui té cura del llampec. En honor a Júpiter, déu màxim, que cal aplacar quan els llamps davallen esquinçant els núvols.

Comentari:

Les dues inscripcions atribuïdes a Peñaflor (aquesta i 203* [36]) presenten un text molt més curt que el de la majoria dels altres falsos, raó per la qual Morales s'imagina per a totes dues un suport en forma d'*arula*. Ara bé, a part d'això i de circumscriure's a l'àmbit religiós, les dues inscripcions no mostren més aspectes en comú.

Aquest text sembla que s'ha de relacionar amb el del fals 258* [65], que apareix amb Ocampo: «Deo fulgeratori ara».⁵⁵⁷ Com es pot veure, la brevetat del text s'accentua encara més, i hi trobem repetides la menció a l'ara, l'aposició «deo» i l'esment de Júpiter com a déu dels llamps.

El terme *fulgetra* (tal com succeeix a 258* [65] amb el terme *fulgerator*) és molt menys comú que d'altres mots similars (*fulgor*, *fulgur* i, evidentment, *fulmen*), i

⁵⁵⁷ HÜBNER (*CIL* II, p. 22*), respecte de 202*, afirma: «potest subesse fulguris conditi alicuius genuini titulus (quales habuimus Bracarae n. 2421 et in Puigcerdá iugo non procul ab Ilerda); sed interpolando plane pessumdatum est». La inscripció de Puigcerdá citada és, efectivament, 258* [65], que sembla que encara no havia condemnat com a falsa. *CIL* II 2421, per la seva banda, no apareix abans d'Accursio, i no reporta cap paral·lel en el seu text («conditum sub [- -] / imp. Caesaris [- -] / patris patri[- - -]»).

demostra un cert coneixement de les fonts clàssiques per part del falsari.⁵⁵⁸ Per altra banda, la fórmula «I(ovi) O(ptimo) M(aximo)» és del tot excepcional en l'epigrafia llatina, i ha estat creada combinant la forma pagana «I(ovi) O(ptimo) M(aximo)» amb la seva adaptació cristiana «D(eo) O(ptimo) M(aximo)».⁵⁵⁹ Per últim, la clàusula «fulguribus e nube erumpentibus», de caràcter clarament literari, sembla provenir d'Agustí d'Hipona, on la retrobem gairebé igual: «(...) fulguribus de illis nubibus erumpentibus».⁵⁶⁰

⁵⁵⁸ SEN. nat. 2, 56, 1; PLIN. nat. 2, 118; 18, 122, i 35, 37; SERV. Aen. 8, 392, 425, 431, 524, 525 i 527; ISID. orig. 13, 8.

⁵⁵⁹ L'apel·lació *deus maximus* no és gens habitual en l'epigrafia pagana; l'únic cas que hem trobat en què fa referència a Júpiter és AE 1982, 596: «Deo Max(imo) / Iovi votum / (...)».

⁵⁶⁰ AUG. in psalm. 96, 8.

36. CIL II, 203*

Peñaflor

in oppido Pignoflores (sic) **Accursius**; *in oppido Peñaflor prope Palmam Bethicae* **Ocampo**, **Anonymus Taurinensis**, sim. **Strada**; *alli* (en Peñaflor) *hubo un arula o altar pequeño* **Morales**.

ACCURSIUS, ms. 1525/29, 3v; **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 19 n. 190 (**ZURITA**, *ibid.*, 276v n. 877 "series Baetica"); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 701; **MORALES** 1575, 89v (**Occo** 1596, 23); **STRADA** 1575, 164 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 62; **GRUTERUS** 1603, 57 n. 13 "e schedis Schotti"). — Cf. **GONZÁLEZ FERNÁNDEZ** 1991/96, II, 203 n. 5*; **GIMENO** 1997, 129-130.

Marti Gradivo templum communi voto erectum.

1 Gradivo] Ciradino s • communi Am_os : comu- OA_t.

Traducció:

Temple erigit a Mart Gradiu per acord de tots.

Comentari:

Aquesta inscripció s'ha de posar en relació, tant per la temàtica com per l'estructura mateixa del text, amb diversos falsos de Nettucci (237* [29], 238* [30] i 354* [32]) on s'esmentava un temple a Mart Gradiu. És clar que l'ús d'un epítet tan poc freqüent no pot ser casual, i és una prova més que els falsos de Nettucci i d'Accursio tenen un origen comú. Amb aquesta, doncs, són tres les poblacions hispàniques (Numància, Cartagena i Peñaflor) que haurien retut culte a Gradiu, i és la segona divinitat més vegades mencionada, superada només, als falsos d'Ocampo, per Minerva, esmentada en cinc ocasions (250* [64], 268* [68], 274* [74], 423* [81] i 430* [85]). El fet que es tracti de dues divinitats guerreres podria no ser casual i estar lligat al paper predominantment bèl·lic que té Hispania a les fonts clàssiques.⁵⁶¹

En concret, la formulació de l'epígraf reprèn una expressió que trobàvem a 238* [30]: «(...) eo die quo templum Gradivo erectum deo est (...)». La menció explícita a Mart, que aquí és absent, apareix en canvi als altres dos epígrafs citats. Així doncs, l'única clàusula nova respecte als textos de Nettucci és «communi voto», construcció estranya al llatí clàssic i paral·lela a d'altres dels falsos d'Ocampo, com «bono patriae communi» (245* [37]) i «communi populi sententia» (260* [66]).

La difusió de la variant «Ciradino» a través de Gruter, producte sens dubte d'un error tipogràfic en l'obra de Strada, va portar, als s. XVIII i XIX, a la confecció

⁵⁶¹ Vid. *infra*, p. 455.

d'hipòtesis certament curioses, com ara que seria el testimoni d'un antic temple a Adonis («Cir-Adon»)⁵⁶² o bé que seria un epítet d'origen fenici format pels mots «Kir», 'ciutat emmurallada', i «Aden», 'senyor'.⁵⁶³

⁵⁶² BRYANT, Jacob, *A New System, or an Analysis of Ancient Mythology*, 3 vols., London, 1774, II, p. 159.

⁵⁶³ HISLOP, Alexander, *The Two Babylons, or Papal Worship proved to be the Worship of Nimrod and his Wife*, Edinburgh, 1862³, p. 433-434 (primera edició de 1853, ampliada el 1858).

37. CIL II, 245*

Calahorra

aliud in eadem urbe Calaguri Accursius; ibidem (Logroñum) prope Ocampo; prope Calagurrium vetustiss(imum) Hispaniae oppidum secus viam publicam marmoreus lapis (...) elegantissimis litteris sculptus Manutius; ibidem (Longronio) non longe ab oppido Strada; una tavola di marmo trovata in Calaora Sansovino.

ACCURSIUS, ms. 1525/29, 3; **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 9v n. 82 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 14 n. 63; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 222v n. 258 “e M. Antonio”); **MANUTIUS**, ms. saec. XVI, 70 (**ANONYMUS**, cod. Ambrosianus, ms. saec. XVI, 12v); **STRADA** 1575, 168 (**GRUTERUS** 1603, spur. 11 n. 7 “ex Strada”); **SANSOVINO** 1582, 18. — Cf. **ESPINOSA RUIZ** 1986, 111 n. 1; **BIZZOCCHI** 1995, 204-205 et idem 2006, 266 et 274; **GIMENO** 1997, 86.

Sanctio Avalo Calagurritano homini pro bono patriae communi tutando invictissimo. Senatus populusque Calagurritanus hic funus publice celebravit sepulchrumque constituit Marco Atilio Regulo proconsule cum II legione honoris causa adstante.

1 Sanctio AM_a : Santio ζ : Sancio s_a • homini *om.* ζ • bono—communi (comu- ζ) b- c- p- M_a • invictissimo s_a : invictiss. $AOM_a s$: inictissimi *sic* η || 2 hic] heic ζ • publice (pub. ζ , -ae s_a) bub. s || 2-3 sepulchrumque—Regulo *om.* η • celebravit... causa adstante] celebravit astante... causa etc. *sic* s_a || 3 Atilio ζ : Atti- A : Attlio *sic* M_a : Acti- s_a • causa] caussa O • adstante AM_a : as- ζs_a .

Traducció:

A Sanç Àval, calagurrità, home del tot irreductible a l'hora de defensar el bé comú de la pàtria. El senat i el poble calagurrità ha celebrat aquí públicament el seu enterrament i li ha fet erigir un sepulcre, essent-hi present per honorar-lo el procònsol Marc Atili Règul juntament amb la segona legió.

Comentari:

La major part d'inscripcions associades a Calahorra (410* [1], on es mencionava un *Calagurritanus*, i 247* [39], 248* [63] i 249*) fan referència a la guerra de Sertori. En canvi, la presència de M. Atili Règul no només ens aparta d'aquest cicle, sinó que constitueix un clar anacronisme.

En efecte, dos Marc Atili Règul van assolir el consolat. El primer i més famós fou cònsol el 267 i el 256 aC, quan va obtenir una important victòria naval contra els cartaginesos. El segon, fill del primer, fou cònsol el 227 i el 217 aC. En ambdós casos, per tant, ens trobem en un moment molt anterior a la presència romana a la Celtibèria. És possible, doncs, que només el nom sigui inspirat, i que s'intenti referir a un cònsol homònim fictici d'època posterior. En aquest cas, potser hem de relacionar el nom amb el del tribú militar *M. Regulus* que apareix a 20* [24].

L'onomàstica de l'homenatjat no presenta la forma pròpia romana, sinó que és una llatinització d'un cognom modern, 'Ávalos' (o 'Dávalos'), tal com han assenyalat Bizzocchi i Gimeno. El primer testimoni d'aquesta relació sembla ser la *scheda* anònima (de la segona meitat del s. XVI)⁵⁶⁴ del manuscrit de Manuzio, on després del text de la inscripció trobem el comentari següent: «M(arcus) Attilius Regulus consul ac dux Romanorum p(ri)m(o) bello Punico adversus Carthaginens(es) floruit, an(no) ab urbe cond(ita) CCCCLX, idest ante nativ(itatem) D(omi)ni n(ost)ri Iesu Christi annis fere CCC. Itaque a suis ad nostra usque t(em)p(or)a sunt transacti MDCCCL pene anni. Unde antiquitas, claritudo et nobilitas gentis Avalorum plane arguitur, cum t(em)p(or)e et(iam) M(arci) Attilii Reguli tam clarus hic Sanctius Avalus in Hiberia haberetur, ut a Calagurritanis suis concivibus pecuniae publicae sumptu sibi fieri sepulchrum M(arco) Attilio Regulo tunc Hispaniae proconsule cum duabus legionibus honoris ergo funeris pompam prosequente meruerit.»

La mateixa associació apareix encara en dues altres notícies del s. XVI. Així, Sansovino copia la inscripció com a primer testimoni d'aquesta família,⁵⁶⁵ i Juan Bautista Pérez relata que el 1572 al marquès de Pescara «un burlador, para sacarle dineros, y para lisonjearle la antigüedad de su linaje, le vendió una piedra, que hizo enterrar con letras esculpidas, que decian: 'Sancio Avalo Calagurritano'».⁵⁶⁶

Fins ara, però, no s'ha identificat cap membre concret dels Ávalos, entre els quals trobem els marquesos de Pescara, al qual pugui fer referència o estar adreçat el fals. Igualment, de finals del s. XV i al llarg del s. XVI no trobem cap personatge d'aquesta família amb el nom Sancho, que s'amaga sota la forma llatina *Sanctius*. Sigui com sigui, no hi ha dubte que el motiu concret de creació del fals va ser el d'enaltir aquesta família tot retrotraient-ne l'origen i el prestigi a l'època romana.

Per últim, cal assenyalar que la clàusula final («M. Attilio Regulo procos. (...) adstante») reprèn l'estructura que ja havíem trobat en tres falsos de Nettucci (220* [28], 237* [29] i 238* [30]). A més, el sintagma «pro bono (...) tutando» és paral·lel al que trobem a 202* [35], «pro love (...) pacando».

⁵⁶⁴ La presència de material de cronologia diversa al manuscrit de Manuzio dificulta l'establiment d'una datació precisa. La menció als 1850 anys transcorreguts des del 300aC situaria el comentari cap al 1550, però es tracta sens dubte d'una aproximació molt vaga; només hem de comparar-la amb la data que esmenta per a la primera guerra púnica (300aC).

⁵⁶⁵ SANSOVINO 1582, f. 18v: «La casa d'Avala in Spagna, quanto sia antichissima ne fa fede una tavola di marmo trovata in Calaora (...). Questa inscriptione dimostra, che ha forse mille et settecento anni dall'ora in qua, che di età in età s'è sempre mantenuta questa famiglia in honorevoli gradi apresso i Re di Spagna.»

⁵⁶⁶ Juan Bautista Pérez fou bisbe de Segorbe i va morir el 1597. La seva crítica als falsos de l'època va ser publicada com a apèndix («Parecer del obispo de Segorbe D. Juan Bautista Pérez sobre las planchas de plomo que se han hallado en Granada») per VILLANUEVA, Joaquín Lorenzo, *Viage literario a las iglesias de España*, 22 vols., Madrid, 1804, III, p. 259-280 (277). Cf. CARO BAROJA 1991, p. 130, per a la notícia.

38. CIL II, 246*

Calahorra

aliud (in urbe Calaguri) Accursius; prope Logroñum Ocampo; ibidem (prope Logronium) Anonymus Taurinensis, Libro del Rey, Covarrubias; Longronio Strada.

ACCURSIUS, ms. 1525/29, 3; **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 9v n. 81 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 14 n. 62; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 222v n. 257 "e M. Antonio"; **PIGIUS**, syll. anonyma Hispana, ms. saec. XVI c, 3); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 696v; **ANONYMUS**, cod. Val., 315 n. 1035 "del libro del Rey Philippe"; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 146; **STRADA** 1575, 168 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 63; **GRUTERUS** 1603, 735 n. 10 "e Strada"). — Cf. **ESPINOSA RUIZ** 1986, 111 n. 2; **GIMENO** 1997, 86.

Vale et salve anima Caiiae Oppiae felicissima; nos eo ordine quo natura permiserit te sequemur. Vale mater dulcissima. Aulus Niconius et Sextus Niconius Auli filii.

1 Caiiae ego : C. ζ : o A • Oppiae ζ : Appiae A : Oppue M₁ : Opiae R • felicissima (feliciss. ζ) faeliciss. R • ordine AOR : ord. A_iC : ordin. η : ordi. s • permiserit AOA_iP_iS : permisit M₁M₂R : permis. C || 2 sequemur A : sequem. ζ • Niconius... Niconius AOθ : Niconius... Nicon. A_iηs.

Traducció:

Adéu-siau, ànima molt afortunada de Gaia Òpia; nosaltres et seguirem en l'ordre en què ho hagi establert la natura. Adéu, mare dolcíssima. Aulus Niconi i Sext Niconi, fills d'Aulus.

Comentari:

Aquest és l'únic epígraf atribuït a Calahorra que no fa referència a episodis històrics, sinó que es tracta d'una inscripció sepulcral sense cap indicatiu de datació. L'onomàstica presenta les característiques pròpies del grup de falsos d'Accursio i Ocampo, amb manca de *cognomen* i en canvi amb *praenomen* femení. L'ús incorrecte de la «C.» com a primer element dels *tria nomina* el trobem en quatre textos més d'aquest conjunt (267* [67], 352* [75], 354* [32] i 425* [82]).

Sens dubte, el cos de l'epígraf («salve (...) nos eo ordine quo natura permiserit te sequemur») està construït, amb variacions mínimes, a partir del text de 382* [2] en la seva versió dialogada (a*): «vale, nos te ordine quo natura permiserit cuncti sequemur». Com hem explicat, aquest fals ciriacà procedeix d'un passatge de Servi.⁵⁶⁷ Malgrat que no hi ha arguments de crítica textual que permetin assegurar que el falsari d'aquesta inscripció no va accedir a la font literària de forma independent, creiem que és força més plausible que aquest text derivi del fals anterior. En aquest sentit, la

⁵⁶⁷ Cf. supra, p. 152. El fragment és SERV. Aen. 3, 68.

versió *a** de 382* [2], tot i no tenir una gran difusió, apareix en algun recull que conté altres inscripcions usades com a models per als falsos d'Ocampo,⁵⁶⁸ cosa que fa molt probable que el forjador de 246* hagi tingut accés al text anterior i que, en conseqüència, aquest en constitueixi el model.

D'altra banda, és interessant d'observar que en el *Libro de Ocampo* no és present la versió dialogada de 382* [2] i, en canvi, sí apareix la seva versió 'epigràfica' (a més, evidentment, de 246*). Això implica, seguint la hipòtesi defensada al paràgraf anterior, que el falsificador va conèixer les dues versions de 382* [2], i en va manipular una per a la creació del nou fals, mentre que l'altra va continuar formant part del recull. Segurament això va ser possible perquè el text comú a les dues versions de 382* [2] («quo vadam nescio, invitus morior, valete posthumi») ja havia estat eliminat del text *a** en la majoria de reculls (entre els quals el que hauria conegut el falsificador) i, per tant, el que en origen eren dues versions d'un mateix text ja havien esdevingut dues inscripcions del tot independents.

Una innovació interessant d'aquest text respecte de 382* [2] és la fórmula inicial «vale et salve», que podem trobar (sovint en l'ordre invers) en algunes inscripcions no conegudes al moment de la falsificació.⁵⁶⁹ Si bé l'expressió podria haver estat manllevada d'una font literària no lligada a un context funerari, no deixa de ser suggerent que precisament Servi mencioni en un parell d'ocasions la clàusula «salve et vale» com a comiat habitual per als difunts.⁵⁷⁰

⁵⁶⁸ En concret, ens referim al *cod. Olivae*; cf. supra, p. 121.

⁵⁶⁹ Per exemple, *HEp* 11, 2001, 332 («(...) salve et v[ale] (...)») o *CIL* VI 16606 («(...) vale sal/ve»). Per a aquest tipus de clàusules a l'epigrafia hispànica, sobretot d'època tardorepublicana, vid. PENA, María José, «Algunas consideraciones sobre la epigrafía funeraria de Carthago Nova», *Anales de prehistoria y arqueología* 11/12 (1995/96), p. 237-243 (240-242).

⁵⁷⁰ SERV. Aen. 5, 80 : «'salve' et 'vale' secundum Varronem in logistoricis synonyma sunt: (...) unde etiam haec mortuis dicimus, non quo eis optemus salutem, in quibus nulla esse potest; sed ut significemus, nos sic digredi, ut ostendamus, eos numquam in nostram communionem esse venturos»; ibid., 11, 97 : «ideo mortuis 'salve' et 'vale' dici, non quod aut valere aut salvi esse possunt, sed quod ab his recedimus, eos numquam visuri».

39. *CIL II, 247**

Calahorra

in urbe Calaguri Accursius; ibi etiam (Logronnio) non procul Ocampo, Anonymus Taurinensis, Strada; prope Logronium Libro del Rey, Covarrubias; cabe la ciudad de Vique en Cataluña Morales.

ACCURSIUS, ms. 1525/29, 2v; **OCAMPO**, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 9 n. 80 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 13v n. 61; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 222v n. 256 "e M. Antonio"); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 696v; **ANONYMUS**, cod. Val., 315 n. 1034 "del libro del Rey Philippe"; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 145v; **MORALES** 1574, 152 (**VILADAMOR**, ms. ca. 1585, c. 45; **ARRAIZ** 1589, 97; **OCCO** 1596, 5; **BRITTO** 1597, 303); **STRADA** 1575, 169 (**GRUTERUS** 1603, spur. 11 n. 10 et 12 n. 9 "e Strada et Morali"). — Cf. **MOLAS** 1982, 32-33; **ESPINOSA RUIZ** 1986, 112 n. 3; **GIMENO** 1997, 85-86.

Hic multae quae se Manibus Quinti Sertorii turmae Terrae<que>, mortalium omnium parenti, devovere dum eo sublato superesse taederet et fortiter pugnando invicem cecidere morte ad praesens optata iacent. Valet posterii.

1 hic—quae] heic multi (mihi *R*) qui ζ • Manibus] moenibus *A* • turmae terrae] [- - -] ζ • -que *add. ego* || 2 omnium *Aθm_o* : omn. *OA_s* • parenti devovere] pari fide vovere ζ • taederet] tederet (tedere *s*) ζ • fortiter] fort. ζ • pugnando] pugnan. ζ || 3 invicem] inimicum θ • cecidere *Am_o* : cecid. ζ : *om. Hüb.* • iacent] iac. ζ.

Traducció:

Aquí reposa un gran nombre d'esquadrons que es van lliurar als manes de Quint Sertori i a la Terra, mare de tots els mortals, perquè els recà de sobreviure'l una vegada mort, i que, lluitant amb valor, van sucumbir, ara l'un ara l'altre, a la mort que aleshores desitjaven. Adéu, descendents.

Comentari:

Aquesta és l'única inscripció de les tres de Calahorra presents en *Accursio* que fa referència a l'episodi de Sertori; malgrat això, aquest és un episodi recurrent en la falsificació hispànica del Renaixement, ja present en el fals ciriacà 410* [1] (on s'esmentava un «Kalaguritano Micia»), i que reapareix en un fals d'Ocampo (248* [63]) i encara en un altre present només en *Occo* (249*).

La *devotio* celtibèrica, en general,⁵⁷¹ i dels partidaris de Sertori,⁵⁷² en particular, és un motiu que reporten les fonts clàssiques i que sens dubte degué estimular la imaginació del falsari. En concret, l'epígraf sembla estar construït utilitzant com a referent el text de Valeri Màxim: «Celtiberi etiam nefas esse ducebant proelio

⁵⁷¹ VAL. MAX. 2, 6, 11; STR. 3, 4, 18; SALL. hist. frg. 1, 125 (fragment procedent de SERV. georg. 4, 218).

⁵⁷² VAL. MAX. 7, 6 ext. 3; PLU. *Sert.* 14, 5-6.

superesse, cum is occidisset pro cuius salute spiritum devoverant. Laudanda utrorumque populorum animi praesentia, quod et patriae incolumitatem fortiter tueri et fidem amicitiae constanter praestandam arbitrabantur».⁵⁷³ Com es pot observar, al text del fals trobem repetits fins tres mots emprats al fragment de Valeri Màxim, «superesse», «devoverant» i «fortiter».

La clàusula per referir-se al sacrifici envers la divinitat, però, no prové de cap d'aquests fragments, sinó que sembla procedir d'un altre episodi, la *devotio* de Publi Deci Mus. Segons Livi, les últimes paraules que hauria pronunciat Deci Mus (pare), abans de marxar contra l'enemic, haurien estat: «Deis Manibus Tellurique devoveo».⁵⁷⁴ El referent explica la fórmula que trobem en el fals, i assegura la lliçó d'Accursio i Morales enfront de la tradició d'Ocampo, on no s'ha conservat la menció a la «Terraem mortalium omnium parenti».

Per altra banda, la identificació del passatge de Livi com a font utilitzada posa de manifest l'estreta relació d'aquest epígraf amb 220* [28], que apareix per primer cop en Nettucci, on es fa esment de la *devotio* dels Deci Mus i s'empra, en concret, el mateix passatge de l'historiador llatí. A més, el fals presenta la clàusula «se devovere, hic cecidi» que també apareix en aquest text, si bé en ordre diferent. Igualment, trobem algunes clàusules que ens posen en relació amb altres epígrafs falsos, com «morte optata» (80* [15]) i «valete posterii [ve/ posthumi]» (382* [2]).

Per últim, cal destacar el canvi de localització que fa Morales, que situa la inscripció a Vic, i per a la qual no trobem cap explicació ni en la transmissió del text ni en l'episodi tractat, que les fonts mai no relacionen amb l'extrem nord-est de la Península. Quedaria oberta la possibilitat, però, que es tractés d'un canvi del mateix Morales o de la seva font a partir d'una interpretació de l'adverbi «invicem» (així en el text de la seva edició) com a complement de lloc, «in Vicem», si bé, com és obvi, la forma correcta hauria hagut de ser «in Vicum».⁵⁷⁵

⁵⁷³ VAL. MAX. 2, 6, 11. Cf. GONZÁLEZ GERMAIN (en premsa, 1).

⁵⁷⁴ LIV. 8, 9, 8. El discurs de Deci Mus fill acaba amb uns mots similars, però més allunyats dels del fals: «Iam ego mecum hostium legiones mactandas Telluri ac Dis Manibus dabo» (LIV. 10, 28, 13). Cf. GONZÁLEZ GERMAIN (en premsa, 4).

⁵⁷⁵ Per a altres canvis de localitzacions en Morales, algunes de les quals són segur deduccions pròpies, cf. supra, p. 138.

40. CIL II, 422*

Vic

in Catalonia, prope urbem Vich Accursius; prope Vich Ocampo; Tarraconae Anonymus Taurinensis; prope Vich Cataloniae Libro del Rey, Covarrubias; en la misma ciudad de Vique Morales; prope vicum oppidi, olim Ansa Strada.

ACCURSIUS, ms. 1525/29, 4r-v; OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 6 n. 53 (METELLUS 1, ms. ca. 1547, 21v n. 92; ex eo METELLUS 2, ms. 1546/52, 221v n. 238 "e M. Antonio"); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 695v; ANONYMUS, cod. Val., 313 n. 1019 "del libro del Rey Philippe"; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 143r-v; MORALES 1574, 145 (VILADAMOR, ms. ca. 1585, c. 45; OCCO 1596, 5; ex eo CUELBIS, ms. 1600, 624r-v); STRADA 1575, 154 (GRUTERUS 1603, spur. 13 n. 8 "ex Morali et Strada et Schotti schedis"). — Cf. GARCÍA GARCÍA 1952, 10-13, qui iocose genuinam putavit; FABRE – MAYER 1984, 182; GIMENO 1997, 77.

Aulo Maevio Auli filio, qui post duodecim sorores postumus e vulva Publiae Aeliae matris extinctae resectus et IIII aetatis anno patre Aulo orbatus, et succedente praetextae tempore animo in sorores materno paternoque fuit tota hereditate pro coniugiis earum relicta, et signa populi Romani victricia sub Lucullo consule in
5 Asiam secutus; cum, opibus plenus et tribunicia militum potestate functus, in patriam revertisset, multis a populo senatuque Romano privilegiis donatus, et nobilem in foro Ausetano porticum struxisset et patriam aere alieno liberasset, Aula Maevia ultima soror quae supererat cum magna nepotum multitudine praecedente et seviratu Ausetano cum populo toto funus subsequente heic sepulchrum cum
10 statua posuit secundo a civitate stadio in loco patriae publico quo omnes urbem adeuntes in Lacetaniamque redeuntes pertransibunt.

1 Aulo Maevio *Gim.* : Avimonio *sic A* : Aul. Mevio ζ : Aul. Menio θ : Aul. Maevio m_o • Auli—qui *Gim.* : Aul. (A. A, Auli A_i) f. qui $A\zeta m_o$: f. qui M_1 : equi. M_2 || 1-2 e—resectus m_o : [- - -] P. Aeliae matris existente [- - -] A : fui Val. P. (Q. θ , c. I. s) Ael. matre extincta resect. ζ || 2 orbatus] orbatum η || 3 praetextae $AORm_o$: praetex. (pretex. s) $A_i\eta Cs$ • materno paternoque] p- m- *Hüb.* • hereditate A : heredit. ζ : haereditate m_o || 4 coniugiis ζm_o : convitiis *sic A* : convictis η || 5 secutus m_o : secuto $A\zeta$: secut. θ • cum—et *om.* θ • functus Am_o : func. (func. A_iC) ζ : functo R || 6 patriam] patiam *sic M_1* || 7 Ausetano] Ausetanor. θ • struxisset Am_o : extruxiss. ζ : construxiss. R || 8 Maevia m_o : Menia $A\theta$: Mevia (Ne- s) ζ || 9 seviratu] senatu ζ • populo toto *Gim.* : pop. toto ζ : toto populo A : *om.* m_o • subsequente] obsequen. ζ || 10 secundo Am_o : || ζ || 11 in—redeuntes *om.* A • Lacetaniam m_o : Laletan. (-am. C) ζ : Labetan. s.

Traducció:

A Aulus Mevi, fill d'Aulus, el qual després de dotze germanes va ser fill pòstum, extret del ventre de la seva mare Públia Èlia en morir, i orfe del seu pare Aulus a l'edat de quatre anys. Després d'haver vestit la pretexta, tingué envers les germanes una disposició pròpia d'una mare i d'un pare, deixant tota l'herència als seus cònjuges, i va seguir els estendards vencedors del poble romà sota el

comandament del cònsol Lucul·le a Àsia. Després que, enriquit i havent exercit el càrrec de tribú militar, va tornar a la pàtria, recompensat amb molts privilegis pel poble i pel senat romà, i que va fer construir un pòrtic notable en el fòrum dels ausetans i va alliberar la pàtria de deutes, la seva última germana Aula Mèvia, que li havia sobreviscut, amb una gran multitud de nebots precedint el seguici fúnebre i el sevrat ausetà i tot el poble seguint-los, va posar aquí el sepulcre amb una estàtua, a dos estadis de la ciutat en un lloc públic de la pàtria, pel qual passaran tots els que vagin a Roma i tots els que tornin a la Lacetània.

Comentari:

Ens trobem davant d'un epitafi poc creïble, tant per la seva llargada com pels fets que s'hi expliquen, a l'estil de 397* [78]. Quant a l'onomàstica, que presenta els trets habituals dels falsos d'Ocampo, destaca l'ús del *nomen Maevius*, de poca difusió;⁵⁷⁶ és possible, com assenyala Gimeno, que estigui inspirat en el «Titus Maevius» de *CIL* II 3168, que apareix per primer cop al *Libro de Ocampo*.

El cònsol Lucul·le mencionat fa referència a L. Licini Lucul·le, que exercí el consolat el 74 aC i anà a Àsia a lluitar contra Mitridates, on va restar fins el 66 aC. De les no pas poques mencions que en trobem en les fonts clàssiques, el relat més extens és sens dubte el que en fa Plutarc a la vida que li dedica. I, de fet, aquesta obra (mitjançant la traducció llatina de Leonardo Giustinian)⁵⁷⁷ sembla haver estat la font d'inspiració concreta del falsari: en efecte, no només es fa referència al seu consolat⁵⁷⁸ i a la seva marxa a l'Àsia,⁵⁷⁹ sinó que alguns dels episodis de la vida de Lucul·le semblen haver estat transferits a la d'Aulus Mevi, com l'alliberament dels deutes d'algunes ciutats d'Àsia («Lucullus oppressos alieno aere haud multo post his legibus liberavit»)⁵⁸⁰ i el funeral públic que va rebre en morir («(...) ut mors eius luctum suis populo merorem bono cuique lamentationem attulerit. Concurrerant eo omnes et nobilissimis ab adolescentibus delatum in forum corpus sepelliri volebant in campo Martio ubi Sylla iacuerat»)⁵⁸¹.

La major part del text, però, no segueix cap model concret, ni literari ni epigràfic. Això comporta que bona part de les fórmules emprades siguin del tot

⁵⁷⁶ Cic. Verr. 3, 175; Verg. ecl. 3, 90; Hor. epod. 10, 2; Liv. 30, 18, 15; Val. Max. 3, 8, 8; Mart. 11, 46, 1; Tac. hist. 1, 24; Isid. orig. 1, 37, 30 i 19, 32, 4.

⁵⁷⁷ Vid. PADE 2007, p. 202-209.

⁵⁷⁸ Plu. *Luc.* 5, 1: «Mortus Sylla habitis non multo deinde comitiis una cum M. Cotta consul est declaratus». Hem seguit, per aquesta i les següents cites, l'ed. de Strasbourg, 1470.

⁵⁷⁹ Ibid. 7, 1: «Lucullus cum una modo quam ipse per se scripserat legione traiecit in Asiam».

⁵⁸⁰ Ibid. 20, 3.

⁵⁸¹ Ibid. 43, 3.

insòlites: formes verbals recurrents en epigrafia honorífica, com «functus» i «donatus», reben complements sense paral·lels possibles: «tribunicia militum potestate» (format per juxtaposició del *tribunus militum* i l'esment de la *potestate tribunicia*) i «privilegiis», respectivament.⁵⁸² L'esment d'*Ausa* i de la *Lacetània* sí que prové de les fonts clàssiques, però són massa corrents per identificar-ne una dependència concreta.⁵⁸³

Algunes de les clàusules del text reapareixen en altres falsos d'Ocampo. És el cas de «cum populo toto funus subsequente», que trobem de forma similar a 268* [68] («cum publico populi luctu tota urbe funus prosequente») i a 273* [73] («toto populo cum magnis lachrymis funus prosequente»). Com ja hem dit, la clàusula «in loco patriae publico», sense paral·lels epigràfics, reapareix a la versió interpolada de Pinelli i Fabricius de 51* [27], i és paral·lela a la que trobem a 380* [77] («e publico patriae decreto»). La indicació de l'edat amb els mots «(III) aetatis anno», infreqüent en els textos epigràfics autèntics, reapareix en 273* [73] i 431* [86]. Per últim, el mot «seviratu», entès com a òrgan de govern de la ciutat (potser provinent de *CIL* II 4056 = I²/14, 785),⁵⁸⁴ el tornem a trobar a 250* [64], cosa que confirma aquesta llició en lloc de la *lectio facillior* «senatu».

Hübner va proposar de veure-hi un reflex de *CIL* II 1956, on una sacerdotessa paga uns pòrtics al fòrum, així com unes estàtues que els decurions havien ordenat col·locar.⁵⁸⁵ En canvi, Mayer i Fabre van formular la hipòtesi (sense aportar cap paral·lel concret) que hauria estat modelat a partir d'una inscripció d'un personatge anomenat *Postumus* que hauria exercit almenys un tribonat de legió, diversos càrrecs municipals i hauria fet algunes donacions a la seva ciutat.

Aquest text ha servit de base per a un altre fals hispànic, 251*, creat al s. XVII.⁵⁸⁶ El primer que el reporta (i probablement el seu creador) va ser Martín Velasco Pérez de la Torre, en una sèrie de cartes enviades al comte de Guimerà entre 1628 i 1629, on copia diversos falsos clarament inspirats en falsificacions del segle anterior.⁵⁸⁷

⁵⁸² Els complements més habituals per als quals s'empra, als textos epigràfics, el verb *donare* són els *dona militaria* (per exemple, coronas) i l'*equus publicus*.

⁵⁸³ Especialment suggerent, però, és el passatge de Liv. 21, 23, 2, en què es mencionen junts el poble dels *Ausetani* i el territori de la *Lacetania*.

⁵⁸⁴ Es tracta de l'única inscripció de l'*Antiquus* on apareix aquest terme, en la clàusula «ob honorem seviratus».

⁵⁸⁵ *CIL* II 1956: «Iunia D(ecimi) f(ilia) Rustica sacerdos / perpetua et prima in municipio Cartimitan[o] / porticus public(as) vetustate corruptas refecit solum / balinei dedit vectigalia publica vindicavit signum / aereum Martis in foro posuit porticus ad balineum / solo suo cum piscina et signo Cupidinis epulo dato / et spectaculis editis d(e) p(ecunia) s(ua) d(edit) d(edicavit) statuas sibi et C(aio) Fabio / Iuniano f(ilio) suo ab ordine Cartimitanorum decretas / remissa impensa item statuam C(aio) Fabio Fabiano viro suo / d(e) p(ecunia) s(ua) f(actas) d(edit)». Les fonts de l'època, però, ometen el «porticus» de la línia 5.

⁵⁸⁶ El text de 251*, segons l'edició de Hübner, és el següent: «A. Q. M. f. pos. XIV fratres posthumus e. m. Elviae vulva exstinctus u. d. resectus u. p. XIV fratres tota materna hereditate p. eius commodo relicta et felicia p. r. signa secutus sub T. Sempronio Graccho in ultima Celtiberiae sigitonica expugnati mulieb. iaculo occubui morte non innoxia».

⁵⁸⁷ Les cartes es conserven al *codex Valentinus*, ff. 178-187; cf. GIMENO 1997, p. 190 i 240.

41. CIL II, 2*

Silves

prope Silvam Lusitaniae oppidum Ocampo, Anonymus Taurinensis, Strada.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 20v n. 205; **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 695; **STRADA** 1575, 174 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 66; **GRUTERUS** 1603, 903 n. 12 “e Strada”). — Cf. **GIMENO** 1997, 136.

Ossa Lucii Bachii Lucii filii fictili sarcophago heic posita sunt ad locum quem ipse vivus emit liberum, lis abeat, prope sacellum Neptuni.

1 Bachii] Bacchii s • Lucii (L. *codd.*)] il. *Hüb.* • filii *om.* s || 2 Neptuni] Neptumni *sic s.*

Traducció:

Els ossos de Luci Baqui, fill de Luci, han estat col·locats aquí en un sarcòfag d'argila, vora el lloc que, estant disponible (que no hi hagi cap litigi), ell mateix va comprar en vida, prop del petit santuari de Neptú.

Comentari:

L'estructura d'aquest epitafi està construïda a partir del text de *CIL* VI 2120, conegut des de Ciriaco i transmès a través de reculls del s. XV com els de Ferrarini i Giocondo.⁵⁸⁸ Es tracta d'una taula de marbre que reproduïx dues cartes enviades entre dos pòntifexs; en la segona, d'on provenen els paral·lels amb el fals, un d'ells demana permís a l'altre per enterrar junts el seu cònjuge i el seu fill, i per desenterrar-los i tornar-los a enterrar juntament amb ell quan mori: «cum ante hos dies coiugem et filium ami/serim epressus necessitate corpora eorum / fictili sarcophago commendaverim doni/que locus quem emeram aedificaretur vi/a Flaminia inter miliar. II et III euntibus a/b urbe parte laeva custodia monumenti Fla. Thumeles maesolaem S[-]li Orcili / rogo domin. permittas mihi in eodem lo/co in marmoreo sarcophago quem mihi mo/do comparavi eo corpora colligere ut cuan/done ego esse desier pariter cum eis ponar (...).».⁵⁸⁹ Creiem que, a més de l'*exemplum* concret per a aquest epígraf, el text va poder fornir al falsari un testimoni del *topos* de l'enterrament comú familiar que es

⁵⁸⁸ A més dels testimonis citats pel *CIL*, convé destacar (cf. supra, p. 120-121) la seva presència al *cod. Filonardianus* (ff. 59v-60r). La inscripció itàlica, de la qual es va perdre el rastre a mitjan segle XVI, fou redescoberta el 1730.

⁵⁸⁹ Mantenim el text de l'edició del *CIL*. Respecte del text dels reculls manuscrits de l'època, els canvis més significatius es troben en els noms propis, que no afecten l'epígraf, i en algunes correccions ortogràfiques, com «sarcophago» al *cod. Filonardianus*.

troba desenvolupat en d'altres inscripcions falses, com al fals de l'*Antiquus* 81* [16], als d'Ocampo 79* [14], 103* [51] i 425* [82] i al que apareix al *Libro del Rey*, 372*.

Així doncs, en la inscripció trobem només tres estructures que no provenen de l'epígraf romà: l'onomàstica del difunt, la clàusula «lis abeat» i la indicació de l'enterrament «prope sacellum Neptuni». Quant a l'onomàstica, no només segueix l'esquema habitual amb l'omissió del *cognomen*, sinó que l'estrany *nomen* utilitzat reapareix a 421* [80] (*Telongus Bachius*).⁵⁹⁰ Pel que fa a les altres dues addicions, són igualment pròpies dels falsos d'Ocampo: són comunes les expressions provinents de l'àmbit jurídic,⁵⁹¹ i la sepultura prop del temple d'una divinitat és un dels trets més pròpiament característics, no només per la seva abundància (20* [24], 57* [42], 104* [52], 268* [68] i 354* [32]), sinó per la manca de paral·lels en les fonts d'època clàssica. Quant a la clàusula concreta «sacellum Neptuni», prové amb tota probabilitat del llistat d'abreviatures epigràfiques atribuït a Valeri Probus, on llegim «Nep. S. vel Sac. : Neptuni sacellum»,⁵⁹² que és un desenvolupament erroni de la forma epigràfica «Nep(tuno) sac(rum)».

Com ja va notar Gimeno, la forma llatinitzada *Silva*, referida a l'actual Silves (que s'identifica avui amb la *Cilpes* mencionada a les llegendes monetals i es relaciona amb els *Cilibitani* citats per Plini),⁵⁹³ ja és mencionada als *Paralipomenon* de Margarit⁵⁹⁴ i apareix en alguns dels tractats de geografia clàssica del s. XVI.⁵⁹⁵ Sembla clar, a més, que la tria d'una localització prop de la costa oceànica està relacionada amb la menció al déu Neptú, que no torna a aparèixer en els falsos hispànics d'aquesta època.

⁵⁹⁰ Apareix un *Bacchius*, segurament d'origen grec, a HOR. sat. 1, 7, 19; Varró (VARRO rust. 1, 1, 8) menciona un «Bacchius Milesius». A la literatura grega trobem altres personatges anomenats «Βακχεῖος». A l'epigrafia trobem en algun cas molt concret la forma *Bachius* (AE 2005, 509), però més habitualment apareix la grafia *Bacchius* i *Baccius*, així com el nom grec *Bacchis*; amb tot, no hem pogut trobar, entre els epígrafs coneguts a l'època de la falsificació, cap text que ofereixi una semblança suficient per postular-ne una possible dependència.

⁵⁹¹ Cf. supra, p. 166-167.

⁵⁹² Així, per exemple, a l'ed. de Iohannes Bonardus (Veneza, Iohannes Tacuinus, 1499), f. [b4v].

⁵⁹³ PLIN. nat. 4, 118. Vid. ALARCÃO, Jorge de, «Notas de arqueologia, epigrafia e toponímia – III», *Revista portuguesa de arqueologia* 8:2 (2005), p. 293-311 (294-297).

⁵⁹⁴ MARGARIT 1545, f. 15v: «ab itaque Saltu Sylva urbs Portugalliae hodierno idioma nuncupatur, quoniam Latino sermone Saltus et Sylva idem sunt». Cf. GIMENO 1997, p. 38.

⁵⁹⁵ MYLIUS 1570, f. h1: «SILVA, Lusitaniae urbs; Selves, C. Clusio»; COQUUS 1581: «SYLVA, Sylves».

42. CIL II, 57**Castrum (?)**prope Castrum Lusitaniae oppidum Ocampo, Anonymus Taurinensis, Libro del Rey, Covarrubias; Castro Strada.*

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 20 n. 203; ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 697v; ANONYMUS, cod. Val., 316 n. 1043 "del libro del Rey Philippe"; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 149; STRADA 1575, 174 (SCALIGER, ms. ca. 1588, 66; GRUTERUS 1603, 31 n. 8 "e Strada"). HÜBNER fortasse genuinam esse putavit. — Cf. ALMEIDA 1956, 143-144 n. 5; GARCÍA Y BELLIDO 1967, 52-53 n. 12; SCHILLINGER 1979, 54 n. 23; VERMASEREN 1986, 70 n. 188; GIMENO 1997, 136.

Publius Popilius Avitus Publii filius indulgentia pontificum Iceditanorum locum sepulturae accepi ante aedem Deae Magnae Cibelis quam iratam in morte sensi.

1 pontificum *Gim.* : pontificis *edd. pler.* : pontiff. *Oθ* : pontif. *A_t* : pontifi. *s* || 2 sepulturae *Gim.* : sepulcri *Gar., Ver.* : sepul. *codd.* • Cibelis *OA_tCs* : Cybelis *R* : Cibeles *S_c*, *legit in O Gim.* • iratam] iratum *R* • in *om.* *s* • sensij] senssi *O*.

Traducció:

Jo, Publi Popili Avit, fill de Publi, per la indulgència dels pòntifexs dels igeditans he rebut lloc de sepultura davant del temple de Cíbele la gran deessa, que en el moment de la mort vaig percebre irada.

Comentari:

La menció als *Igaeditani* ha fet localitzar aquest epígraf, l'autenticitat del qual s'ha discutit d'ençà que Hübner manifestà dubtes al respecte, a Idanha-a-Velha; així, Gimeno creu que es referiria al *Castrum Igaeditanum*, forma toponímica de la qual tanmateix no tenim cap menció, i Almeida proposa de veure-hi una referència al proper Castelo Branco. Malgrat tot, no és segur que les fonts del s. XVI, que el situen amb unanimitat a un «Castrum Lusitaniae» sense especificar, tinguessin en ment aquesta localització. En aquest sentit, Morales, en reportar el fals 344* [31] amb la mateixa localització (que presenta tota la tradició d'Ocampo), el situa de forma vaga «cabe un lugar llamado Castro en Portugal» i Cuelbis identifica aquest mateix indret amb Castro Marim, al sud de Portugal.⁵⁹⁶

Creiem, doncs, que la utilització d'aquest topònim té la voluntat expressa de no fer-lo fàcilment localitzable (dificultant, d'aquesta manera, la recerca de la inscripció), i possiblement aquesta localització estigui influïda per la presència d'alguns *Castra*

⁵⁹⁶ Cf. supra, p. 235.

entre les poblacions de la Lusitània esmentades per Plini,⁵⁹⁷ o, fins i tot, per la menció que fa Margarit a un *oppidum Castrum* prop d'Astúries.⁵⁹⁸ La correcta localització dels *Igaeditani*, de fet, només tindrà lloc a partir de la segona meitat del s. XVI, per exemple en Clusius, que fa correspondre *Igaedita* a Edania (sc. Idanha),⁵⁹⁹ però en canvi aquest poble encara no serà inclòs en els mapes peninsulars dedicats a la Hispania antiga realitzats per Henriquus Coquus i Ortelius.⁶⁰⁰

Els *Igaeditani*, com ja hem fet referència al comentari de 40* [26], no són mencionats a les fonts literàries clàssiques. I, a principis del s. XVI, l'única inscripció coneguda en què apareixen és la placa amb el llistat de municipis de la Lusitània al pont d'Alcántara (*CIL* II 760).⁶⁰¹ A més, la lectura que donen els testimonis de l'*Antiquus* («Iceditani») coincideix amb la que s'utilitza en el fals.

El text de la inscripció, per altra banda, prové de dos fragments provinents d'un grup de tres falsos de la Campània transmesos sempre junts: en concret, es tracta de *CIL* X 186* («indulgentia pontific. locus») i de *CIL* X 187* («mitem Isidem iratam sentiat»). La referència a l'enterrament davant d'un temple és un motiu recurrent als falsos d'Ocampo, però és especialment proper al de 20* [24] («hic sum in fronte aediculae Magnae Matris Deum»).

Com ja hem avançat,⁶⁰² l'anàlisi d'aquest text que hem fet fins ara evidencia un paral·lelisme total amb el cicle de falsos lusitans de Nettucci. Les semblances van més enllà de la seva localització i temàtica, i afecten el procés de fabricació de l'epígraf: per a tots ells s'han utilitzat pobles esmentats en *CIL* II 760, així com fragments diversos de *CIL* X 185*-187*. A més, de forma com a mínim sospitosa, la clàusula més semblant amb el text que ens ocupa, la que fa referència al temple de la *Magna Mater Deum*, ha estat omesa de 20* [24] en la versió d'Ocampo. Hom podria pensar que aquesta inscripció hauria pogut formar part del grup de falsos al qual va tenir accés Nettucci, i que aquest, en la seva obra, no l'hauria inclòs; però aquesta hipòtesi té l'inconvenient que 57* només és present en els testimonis provinents directament de la tradició d'Ocampo, i no el reporta cap dels testimonis de la tradició en què s'embrancha

⁵⁹⁷ PLIN. nat. 4, 117: «Contributa sunt in eam Castra Servilia, Castra Caecilia». Per a una variant («Iulia» en lloc de «Servilia») d'aquest mateix fragment, cf. supra, p. 223 i n. 501.

⁵⁹⁸ MARGARIT 1545, f. 14v: «primum [sc. flumen] ad Asturias Nelus [= Nalón?] non longe ab oppido Castro».

⁵⁹⁹ Cf. MYLIUS 1570, ff. c1 i k2v, on apareix com a «Edunia», i ORTELIUS 1578, p. 172.

⁶⁰⁰ COQUUS 1581; ORTELIUS 1586.

⁶⁰¹ Això contradiu la tesi de CARBONELL – GIMENO – STYLOW (2007, p. 251), segons els quals la forma «Ic(g?)editani» hauria estat regravada cap al 1520 a partir de fonts literàries i epigràfiques, i hauria substituït el *populus* –llavors ja il·legible– dels «Turdetani». Si exceptuem *CIL* II 760, el topònim només apareix en fonts epigràfiques descobertes amb posterioritat (*CIL* II 435, 460, 987 i *AE* 1961, 246 i 350). *CIL* II 460 és l'únic d'aquests textos que ja és copiat al s. XVI (en Morales i al ms. BNE 5973), però no és present encara ni a l'*Antiquus* ni al *cod. Valentinus*. A més, el text de l'*Antiquus* amb la lliçó «Iceditani» és molt anterior a 1520: Ermolao Barbaro, que va conèixer aquesta tradició, ja reporta aquesta forma en les seves *Castigationes* de 1492 (cf. supra, p. 108-109).

⁶⁰² Cf. supra, p. 218.

Nettucci, com Manuzio, Romieu, Pinelli o Fabricius. Aquesta inscripció, doncs, forneix un dels arguments principals per defensar que els falsos de Nettucci i Ocampo han estat forjats per un mateix falsificador.

L'últim aspecte a comentar de la inscripció és l'onomàstica. Com hem defensat recentment, el nom podria provenir d'una *Popillia Avita* mencionada en una inscripció de Sagunt.⁶⁰³ En masculinitzar el nom, el falsari s'hauria inventat únicament el *praenomen* i el patronímic, en tots dos casos *Publius* (potser per la seva al·literació amb *Popillius*?). Això, a més, explicaria la posició inusual en què es troba el patronímic (després del *cognomen*), i el fet que l'individu posseeixi els tres elements del nom romà, quan en els falsos d'Ocampo sovint només n'apareixen dos. Tanmateix, hi ha dos aspectes a tenir en compte a l'hora d'acceptar aquesta font: en primer lloc, l'epigrafia autèntica ha testimoniat la presència d'*Aviti* a la regió d'Idanha-a-Velha,⁶⁰⁴ i, en segon lloc, la inscripció saguntina només és present en les versions de l'*Antiquus* β i γ (en els testimonis de Francesc Vicent, Carbonell, Sieder, Apianus i en la sèrie del *Filonardianus* que entronca amb aquesta tradició), però no sembla formar part de l'*Antiquus* δ i ε, ja que l'ometen tant Peutinger com Sanudo.

Els dubtes de Hübner referents a l'autenticitat de la inscripció es devien al fet que no creia que algú hagués pogut inventar el text al s. XVI.⁶⁰⁵ Després d'haver pogut establir les diverses fonts utilitzades en la fabricació de l'epígraf, no ens sembla necessari demostrar amb altres arguments el seu caràcter espuri. Val la pena destacar, però, que d'ençà que Fernando Almeida la va incloure entre les autèntiques (si bé repetint les advertències de Hübner), ha estat acceptada, amb més o menys precaucions, per la major part de la bibliografia que se n'ha ocupat.⁶⁰⁶

⁶⁰³ *CIL* II 3856 = II²/14, 354: «P. Baebio L. F. / Gal. Maximo / Iuliano aed. flam. / Popillia Avita / ex testamento / C. Popilli Cupiti / patris». Cf. GONZÁLEZ GERMAIN (en premsa, 1).

⁶⁰⁴ *CIL* II 438: «L. Antius Avitus»; *CIL* II 444: «Iuliae / P. f. Avitae» (ambdós presents al ms. BNE 5973); *CIL* II 445: «Lucretia Avita» (s. XIX).

⁶⁰⁵ Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. 9*: «Fictam crederem, si exemplum fraudis praesto esset; nam Resendii artem videtur excedere». La referència a Resende és, evidentment, errònia.

⁶⁰⁶ GARCÍA Y BELLIDO (1967, 52-53) la dona com a perduda; SCHILLINGER (1979, 54) l'accepta i aporta un paral·lel (*CIL* II 5260) per al *cognomen*; VERMASEREN (1986, 70) la reporta igualment entre les autèntiques, si bé sembla expressar més dubtes. En canvi, és rebutjada com a falsa per GARCIA, José Manuel, *Religiões Antigas de Portugal: Aditamentos e Observações às 'Religiões da Lusitânia'*, Lisboa, Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 1991, p. 568. GIMENO (1997, p. 136) considera que podria amagar-s'hi un text autèntic, però interpolat.

43. CIL II, 67*

Medellín

apud castra Vitelliana Medellin Ocampo, Anonymus Taurinensis, Libro del Rey, Covarrubias; cabe la villa de Medellin Morales; Medelin (a), apud castra Vicelliane Medelin (b) Strada.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 29 n. 258; **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 698; **ANONYMUS**, cod. Val., 311 n. 1007 “*del libro del Rey Philippe*”; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 148; **MORALES**, ms. saec. XVI 6 et idem 1574, 272v “*e Cyriacanis*” (**Occo** 1596, 25; **HIGUERA**, *Historia de Toledo*, ms. saec. XVI ex., 192 [l. 4 c. 8]; ex Occo **CUELBIS**, ms. 1600, 231); **STRADA** 1575, 160 (a) et 176 cum eodem exemplo sed v. aliter divis (b) (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 66; **GRUTERUS** 1603, 97 n. 4 “*e schedis Schotti*”). — Cf. **GIMENO** 1997, 146; **HABA** 1998, 142-143 et 434-435 n. 55.

Plutoni deo. In loco sub terra concesso periculo Oceani liberatus aram posuit
Fabius Vitellianus ex voto.

1 concesso ego : conc. ζ : concavo $M_o m_o$: cond. (*apud s_(b) legi affirmavit, inde condito solv. Hüb.*) g
• Oceani $OA_i Cs$: Occeani $RM_o m_o$ • liberatus ex Hispana versione intellexit m_o : liber. *codd.* : Liber
Gim., quae putavit ex hoc verbo verum titulum esse posse || 1-2 aram—Vitellianus (Vic- s) ζ : aram
posui Fabius Vitellianus miles M_o : Fabius Vitellianus miles aram posui m_o .

Traducció:

Al déu Plutó. Fabi, un vitel·lià, ha erigit aquesta ara com a ofrena votiva en un lloc subterrani que li ha estat concedit, després de ser alliberat del perill de l'oceà.

Comentari:

Es tracta d'un dels pocs epígrafs votius que trobem entre els falsos d'Ocampo. Igualment excepcional és la menció a Plutó, tant entre els textos espuris com en l'epigrafia hispànica coneguda a l'època.⁶⁰⁷ Tampoc no és òbvia la tria del déu dels inferns (en lloc de Neptú) com a receptor de les súpliques per la salvació d'un viatge marítim; en canvi, sí que està en clara relació amb el fet que l'ara es col·loqui sota terra, si bé no sembla basar-se en cap pràctica corrent en l'Antiguitat.

És possible que el personatge dedicant s'hagi de posar en relació amb el general vitel·lià Fabi Valent, del qual parla bàsicament Tàcit en els tres primers llibres de les *Historiae*.⁶⁰⁸ Malgrat la manca de paral·lels textuais entre la font literària i l'epígraf, no deixa de ser suggerent l'episodi en què, just abans de ser capturat, Valent

⁶⁰⁷ A 495* (cf. infra, p. 416) trobem una dedicació a «infernò Plutoni tricorpori»; el text prové, al seu torn, de *CIL* XI 691*, i torna a aparèixer a l'*Hypnerotomachia Poliphili* (*CIL* VI 5c*). De gran difusió en els reculls de finals del XV i inicis del XVI és també el text de *CIL* V 194* («Plutoni sacrum munus ne attingite fures (...»).

⁶⁰⁸ *TAC. hist.* 1, 7, 52, 57, 61 i 66; 2, 24, 27-30, 56, 59, 71, 92, 95 i 99; 3, 15, 36, 40, 43 i 62. A més, és citat en una ocasió a *PLU. Oth.* 6, 4.

es fa a la mar intentant fugir i és colpit per una tempesta.⁶⁰⁹ Sigui com sigui, el vincle que s'estableix entre Vitel·li i Hispània (i Medellín en particular) és del tot sorprenent, ja que la Península no va ser l'escenari de cap episodi destacat en els enfrontaments ni de l'emperador ni del general Fabi, i només és esmentada de forma tangencial en el relat de Tàcit.⁶¹⁰

En qualsevol cas, el model sobre el qual s'hauria pogut forjar el text seria, en la nostra opinió, el de la inscripció *CIL* VI 17543 (reportada a partir de Giocondo): «d. m. / A. Fabius A. lib. Marcellus fecit / sibi et Aufidiae Olympiadi / uxori suae et Fabiae Aufidiae / Piste lib. lib. lib. posteris/que eorum loco sibi concesso / ab Sallustia Frontina Cl. f. / in fronte p. XII in agro p. XII».⁶¹¹ A més del *nomen* «Fabi», trobem l'expressió «loco (...) concesso», recurrent en epigrafia però que no hem pogut localitzar en cap altra inscripció present a les síl·loges de principis del s. XVI;⁶¹² finalment, l'estranya repetició de «lib. lib. lib.»⁶¹³ podria haver inspirat el mot «liber(atus)».

La clàusula completa «periculo (...) liberatus», però, sembla procedir de les fonts literàries, on és del tot freqüent,⁶¹⁴ malgrat que tampoc no és absent dels textos epigràfics.⁶¹⁵ Cal assenyalar que el mot «concesso» és una hipòtesi nostra, ja que la lliçó de Morales, «concavo», sembla ser igualment una interpretació pròpia a partir de la forma abreujada «conc.» que presenten la resta de testimonis; a més del paral·lel epigràfic que hem aportat, cal tenir en compte que el mot *concavus* és del tot estrany a l'epigrafia.⁶¹⁶ En canvi, la clàusula «aram posuit (...)» (així com «ex voto»), malgrat no ser tan difosa com «v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)», sí apareix en l'epigrafia hispànica, si bé només una vegada al recull de l'*Antiquus*.⁶¹⁷

El topònim «Castra Vitelliana» és del tot espuri i no tenim constància que hagi existit amb anterioritat al fals. Podria, certament, provenir d'una tradició historiogràfica local prèvia de la qual no es té constància, però és més probable que la connexió que

⁶⁰⁹ TAC. hist. 3, 34: «ceterum ut mare tutius Valenti quam litorea aut urbes, ita futuri ambiguus et magis quid vitaret quam cui fideret certus, adversa tempestate Stoechadas Massiliensium insulas adfertur».

⁶¹⁰ El rol que juga Hispània és únicament d'aliança amb els diferents emperadors del 69dC; el seu governador, Cluvi Rufus, aliat primer de Galba, es passa, en morir aquest, al bàndol d'Otò, posteriorment al de Vitel·li i, finalment, al de Vespasià.

⁶¹¹ A més de Giocondo, el *CIL* assenyala, com a fonts anteriors a Mazochius, Pietro Sabino i Thomas Gammarus. La inscripció apareix també, com a mínim, al ms. de Brunelleschi (f. 110).

⁶¹² Entre les inscripcions que encara no es coneixien, podem assenyalar *CIL* III 2112-3, 2144, 2397, 2685 i 14714; VI 8429, 10786, 10848, 11786, 14289, 15473, 15860, 29077, VIII 8938, X 2338, XIII 4134, XIV 596, 705, 966, 1051, etc.

⁶¹³ El text (que s'ha d'interpretar com «lib(ertae) lib(ertis) lib(ertabus)») apareix en Giocondo i Brunelleschi erròniament transcrit com a «lib. lib.», mentre que Pietro Sabino reporta la forma correcta.

⁶¹⁴ Cenyint-nos únicament a la construcció «periculo liberatus» i a les fonts d'època clàssica, podem assenyalar *Cic.* Phil. 1, 5; id. Deiot. 15; id. Marcell. 31; *BELL.* Hisp. 22; *CURT.* 6, 11, 39; *SUET.* Aug. 29, 3.

⁶¹⁵ Els paral·lels més propers no es coneixen al s. XVI: així, trobem «mortis periculo liber(atus)» (*CIL* III 1396), «periculo maris liberatus» (*AE* 1989, 635) i «periculo liberat(us)» (*AE* 1934, 239).

⁶¹⁶ Un cas excepcional és *HEp* 7, 1997, 455: «concava rupe». En la literatura clàssica, l'adjectiu apareix en algunes ocasions vinculat a *locus* (*PLIN.* nat. 17, 57; *CELS.* 8, 9, 2; *AUG.* serm. 175, 3 i 270, 6; *GREG.* M. dial. 2, 5, 4).

⁶¹⁷ *CIL* II 1966: «L. Servilius Supera/tus domino invicto / donum libens ani/mo posuit / ara merenti». Els testimonis de l'*Antiquus* reporten, en lloc de «merenti», «Mercurii».

s'estableix a partir del s. XVI s'hagi fet a partir de la inscripció, i no al revés; en qualsevol cas, el nom quedà aviat vinculat a Medellín, com proven les obres d'Ortelius i de Morales.⁶¹⁸ Per últim, cal destacar que la presència de Vitel·li a la Península es veu reforçada pel fals d'Ocampo 86* [46] (on es descriu una batalla als voltants de Cáparra), fet que demostra que el seu esment no és casual ni anecdòtic, sinó que reflecteix la voluntat del falsari de recrear un episodi històric de les lluites de Vitel·li que hauria tingut lloc a Hispania.

Així doncs, si la localització del fals prové del forjador mateix, tot apuntaria que l'objectiu concret de l'epígraf hauria estat el de lligar la població de Medellín amb l'episodi de Vitel·li i assimilar-la al topònim inventat «Castrum Vitelliana», creat per analogia amb altres topònims de la zona com *Castrum Caecilia*, *Castrum Servilia*, etc. Ara bé, el nom antic de la població, segons Plini, era *colonia Metellinensis*,⁶¹⁹ que oferia molts menys problemes d'evolució etimològica i que hauria pogut fornir igualment un fundador històric (qualsevol Cecili Metel citat per Livi) al voltant del qual crear un fals.

⁶¹⁸ MYLIUS 1570, f. d1v: «CASTRUM VICELLIANA, uti inscriptiones, Baeticae in Hisp. oppidum; *Medelin*, Clusio». MORALES 1574, f. 272v: «por esta piedra afirman algunos que Medellin se llamaba entonces Castrum Vitelliana, que quiere decir asiento de los reales del Emperador Vitelio».

⁶¹⁹ PLIN. nat. 4, 117.

44. CIL II, 82*

Cáparra

ibidem (Capparae) Ocampo, Anonymus Taurinensis; in excissa (exesa C) columna prope Emeritam Libro del Rey, Covarrubias; Capparae in ruinis Strada.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 27 n. 243; ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 698v; ANONYMUS, cod. Val., 311v n. 1006 "del libro del Rey Philippe"; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 141v; STRADA 1575, 159 (SCALIGER, ms. ca. 1588, 61; GRUTERUS 1603, 702 n. 12 "e Strada"). — Cf. GIMENO 1997, 141.

Dis Manibus sacrum. Lucio Proculo Lucii filio XVI annis nato qui nihil cum adolescentibus commune habuit et senes sapientia anteivit Sexta Tertulia mater ad lachrumas relicta hoc monumentum erexit.

1 dis—sacrum ego : d.m.s. OA_r : om. θs • annis ego : annos Gim. : ann. codd. || 2 adolescentibus ego : adolescente Gim. : adolescen. OA_s : adulescen. θ • habuit Gim. : hab. OA_rC : habi. R : habet s • anteivit] anielvit sic O • Sexta ego : Sextia Gim. : Sex. codd. • Tertulia] Tertul. θ || 3 lachrumas OA_r : lachrimas sC : lachrymas R.

Traducció:

Consagrat als déus manes. A Luci Pròcul, fill de Luci, de setze anys, que no tingué res en comú amb els joves de la seva edat i superà en saviesa els ancians, li ha erigit aquest monument Sexta Tertúlia, la seva mare, abandonada al plor.

Comentari:

Juntament amb 81* [16], ja present a l'*Antiquus*, ens trobem davant d'una de les poques inscripcions de Cáparra no vinculades a fets històrics. Com aquella, i com succeeix en d'altres falsos d'Ocampo (273* [73], 397* [78] i 431* [86]), és la mare qui enterra el seu fill.

No és possible d'identificar una font literària concreta que hagi servit de model per al fals (ja que és segur que les expressions emprades no procedeixen del llenguatge epigràfic), però en canvi sí que són fàcilment identificables les clàusules comunes d'aquest i dels altres textos espuris. Així, la clàusula «qui nihil (...) habuit» troba el seu paral·lel amb «qui omnia cum diis immortalibus habebat communia» (248* [63]); «ad lachrumas relicta» es repeteix, amb mínimes variacions, a 273* [73] i 431* [86], i «hoc monumentum erexit» havia aparegut a 224* [19], ja present en Sanudo.

Quant a l'onomàstica (que segueix la pauta habitual dels falsos d'Ocampo), el nom *Proculus*, mal utilitzat com a *nomen*, reapareix a 267* [67], i la forma «Tertulia», corrupció de *Tertulla*, la trobem en una inscripció de l'*Antiquus* (transmesa només per

Sanudo),⁶²⁰ així com al text interpolat d'un epígraf autèntic del *Libro de Ocampo*,⁶²¹ per últim, el nom reapareix al fals 103* [51] amb la grafia «Tertulus» i emprat igualment com a *nomen*.

⁶²⁰ *CIL* II 2541, «Tertulia» (Hübner, en l'edició del *CIL*, esmena el text en «Tertulla»).

⁶²¹ *CIL* II 4332 (*cod. Val.*, f. 5 núm. 42), «Tertulianae» (en lloc de «Tertullinae»).

45. CIL II, 84*

Cáparra

in ruinis Capparae **Ocampo**, **Anonymus Taurinensis**, **Strada**, **Manutius**, **Anonymus**, sim. **Libro del Rey**, **Covarrubias**, **Romieu**, **Morales**; *in ruinis Capparae (nunc Caparra) in Lusitania* **Metellus 2**; *epitaphium in Hispania repertum de milite Camerte* **Victorius**; *non longe a Cappara urbe Hispaniae* **Fabricius**, **Pinelli**.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 27v n. 249 cum adnot. in marg.; **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 216 n. 166 “ex cuiusdam studiosi libro” et “fictum; Camertis forte invento” adnotans; **VICTORIUS**, ms. saec. XVI med., 11; **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 698v; **HONORATO JUAN**, cod. Val., 261v n. 786; **ANONYMUS**, ibid., 311 n. 1004 “del libro del Rey Philippe”; **ANONYMUS**, ms. ca. 1561, 48; **MANUTIUS**, ms. saec. XVI, 264 “e M. Victorio Reatino”; **AUGUSTINUS**, ms. saec. XVI, 74 tantum *immortali—putabis* verba; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 141; **ROMIEU**, ms. 1574, 158; **MORALES** 1574, 184v (**ARRAIZ** 1589, 13 tantum *nec Hercules—potuere* verba; **OCO** 1596, 10; **BRITTO** 1597, 383v); **STRADA** 1575, 160 (**GRUTERUS** 1603, spur. 13 n. 9 “ex Morali et Strada”). — Cf. **HURTADO** 1977, 113-114 n. 193; **GIMENO** 1997, 143.

a*:

FABRICIUS 1560, 53 et idem 1587, 77-78; **PINELLI**, ms. saec. XVI ex., 127r-v.

Quem vides viator putabis cinerem esse Iberum. Erras. Vides Lucium Cominium
Camertem bello fortem nec falso glorior qui sub Gnaei Pompei Magni filio occidi pro
libertate Romana innumeris vulneribus. Nec Hercules quem Gades colunt eripere
me a morte, nec Bellona quam Camertes adorant, nec dii omnes Romani potuere
5 quin caderem. Cadavere non cognoscendo vulneribus milites causa pia hic me
posuere. Vale.

1 *in init.* immortalis famae *add.* κ, d.m.s. *add.* Hm_o • quem—viator *om.* V • Iberum (Hi- π) κVHθμ_o : verum (*in marg.* «al. Iberum» O) OA_t : verum s • vides] vide R • Cominium VHξm_o : Comitium (*in marg.* «al. Cominium» O) ζ : Caminium κπ || **2** Camertem] Comertem A_t • *post* Camertem *add.* hominem μ • bello fortem (farcen. s)] *om.* C • nec—vulneribus] quem V • qui sub κμm_os : sub (*in marg.* «al. qui sub» O) OA_tHθ || **3** nec Hercules... nec Bellona] nec B-... nec H- V • colunt *ceff.* : collunt OA_t || **4** dii—potuere (dei s, potuere *om.* M_a)] dii Ro. eripere potuere V || **5** quin (quim A_n)] quum m_o • caderem] caderet sub Cn. Pompeii f. V • non—vulneribus] v- n- c- V || **5-6** causa (caussa H) pia hic me posuere vale κHm_os : caussae (*in marg.* «al. caussa pia hic me posuere vale» O) piae heic pos. OA_t : causae (causs- C) piae heic me p. v. θ : causa pia posuere V : causae piae hic me posuere ξ.

a*:

Quem vides viator putabis forsitan cinerem esse Hiberum. Erras. Vides Lucium
Cominium Camertem hominem bello fortem, nec falso glorior, qui sub Gnaei
Pompei Magni filio cecidi innumeris vulneribus pro libertate Romana omni studio
retinenda. Nec Hercules, quem vicinae Gades, quem ego nocte et die
5 compellavi, me a morte eripuit; nec Bellona, quam Camertes colunt; nec dii omnes
Romani, quin caderem. Cadavere non cognoscendo vulneribus me hic milites pie
posuere.

1 Hiberum *f*: Hy- *P_{in}* || 5 compellavi *f*: compellans *P_{in}*.

Traducció:

Les cendres que veus, caminant, creuràs que són d'un iber. T'equivoques. Veus Luci Comini, de Camerí, valent en la guerra, i no em vanagloriejo debades d'haver mort sota el comandament del fill de Gneu Pompeu el Gran en pro de la llibertat romana, amb innombrables ferides. Ni Hèrcules, que Gades honora, no va poder sostreure'm de la mort, ni Bel·lona, que adoren els de Camerí, ni tots els déus romans no van poder impedir que caigués. Els soldats pietosament han enterrat aquí el meu cadàver impossible de reconèixer a causa de les ferides. Adéu.

Comentari:

Aquesta inscripció reprèn el cicle d'epígrafs de Cáparra ambientats a la guerra de Cèsar i els fills de Pompeu, que ja havíem trobat als falsos de l'*Antiquus* (79* [14], 80* [15] i 83* [17]). A més, com veurem, s'hi poden observar alguns paral·lels concrets amb aquests textos (sobretot amb 83* [17]), si bé no es pot assegurar si això és així perquè provenen d'una mateixa mà o bé perquè aquest ha estat inspirat en els epígrafs anteriors. En qualsevol cas, no deixa de ser curiós que aquesta inscripció tingui una difusió molt superior a la dels altres falsos de Cáparra apareguts amb Ocampo (82* [44] i 86* [46]), que no són recollits fora de la seva tradició.

La clàusula que més clarament vincula aquest text amb el de 83* [17] és «eripere me a morte (...) nec dii (...) potuere», que reprèn la fórmula «nec dii (...) a morte eripere». Altres paral·lels menys evidents es troben en la indicació de la mort («occidi (...) innumeris vulneribus» a 84* i «occubui vulnere» a 83* [17]) i, potser, en el peculiar apòstrofe inicial («quem vides» a 84* i «quam varia» a 83* [17]). Per últim, cal destacar que en ambdós textos trobem soldats pompeians dels quals s'assenyala l'*origo* itàlica («Lucium Cominium Camertem» a 84* i «ortus in Marsis Domitius Thoranus» i «Lucius Thoranus natus Tusculi» a 83* [17]).

No hem pogut identificar amb seguretat cap font que hagi servit de model per al fals,⁶²² ni tan sols per a frases del tot extraordinàries, com «Bellona quam Camertes

⁶²² No obstant això, és molt suggestiu el paral·lelisme amb un passatge de la *Ilias Latina* (HOMER. 522-525): «quem contra infelix non aequis dimicat armis / Tlepolemus magno satus Hercule, sed neque vires / hunc servare patris nec tot potuere labores, / quin caderet tenuemque daret de corpore vitam.»

adorant».⁶²³ En canvi, hi hem detectat una utilització de recursos literaris superior a la dels altres falsos, com ara l'al·literació («vides viator», «Cominium Camertem» i «(...) caderem. Cadavere non cognoscendo (...)») i el paral·lelisme («nec Hercules (...) nec Bellona (...) nec dii omnes Romani»).

Per últim, cal assenyalar que aquest text va inspirar, al s. XVII, un nou fals epigràfic (252*), reportat per Martín Velasco Pérez de la Torre i ubicat a Inestrillas (La Rioja). La inscripció, que també inclou alguna clàusula provinent de 83* [17], segueix en tot moment l'estructura del fals que ens ocupa.⁶²⁴

⁶²³ Es pot tractar d'una font medieval que hagi passat desapercebuda als especialistes, però no podem descartar que sigui una invenció del falsari. Bellona apareix en un fals de Nettucci (238* [30]), i els «Camertes» són citats a 495* i a *CIL* XI 691*.

⁶²⁴ Per als falsos de Martín Velasco Pérez de la Torre, cf. supra, p. 258. El text de 252*, segons l'edició de Hübner, és el següent: «d. m. s. En quem sive cernis in Iberia cinerem si Iberum credis erras longe. Q. Flaccius P. f. c. iuvenis infelix felicia d. Augusti d. f. in Cantabros arma secutus p. d. r. non pestilentia quae hoc vere in amicos bacchata sed pestilenti vulnere a Cantrabro occidi cadavere vulneratus non cognoscendo Sex. Hirrus Graccurritanus puer nobilissimus causa pia h. m. p.»

46. CIL II, 86*

Cáparra

ibidem (*Capparae*) **Ocampo**, **Anonymus Taurinensis**; *in agro Caparitanorum Libro del Rey*, **Covarrubias**; *en la ciudad de Capara en una basa de estatua Morales*; *Capparae in ruinis Strada*.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 27 n. 244; **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 698v; **ANONYMUS**, cod. Val., 311v n. 1008 "*del libro del Rey Philippe*"; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 141v; **MORALES** 1574, 272 "e Cyriacanis" (**Occo** 1596, 10); **STRADA** 1575, 160 (**GRUTERUS** 1603, spur. 12 n. 6 "ex Morali et Strada"). — Cf. **GIMENO** 1997, 141.

Lucio Voconio Caii filio patria fortissime defensa exercitu Vitellianorum acie superato cives coloniae Caparitanae statuum in foro ob perpetuum rei bene actae monumentum posuere. III Idus Maias Publio Herennio Caio Fortunato consulibus.

1 Caii filio (C. f. *ceff.*) L. f. θ • fortissime] fortissimae m_o • exercitu] exer. θ • Vitellianorum (Vitellianor. s) m_o s : Vitellianor. $OA_r\theta$ • acie OA_rCm_o : arce R : actae s || 2 cives] civ. θ • Caparitanae $OA_r m_o$: Caparitanae θ : Carparitanae s • perpetuum m_o : perpet. ζ : perpetuam R • actae] gestae m_o || 3 posuere (posuer. $OA_r s$)] possuere R • Maias $OA_r m_o$ s : Maii R : Mai. C • Herennio m_o : Herenio ζ • Caio ego : C. ζ : L. R : et C. m_o .

Traducció:

A Luci Voconi, fill de Gai, que va defensar la pàtria molt valentment, després de superar en combat l'exèrcit dels vitel·lians, els ciutadans de la colònia de Cáparra li han erigit una estàtua al fòrum com a record perenne de la seva bona gesta. A tres dies de les idus de maig, essent cònsols Publi Herenni i Gai Fortunat.

Comentari:

Segons aquest epígraf, Cáparra torna a ser un cop més l'escenari d'una guerra civil; aquesta vegada, però, no es tracta de Cèsar i els fills de Pompeu, sinó de l'emperador Vitel·li.

No sembla haver-hi cap testimoni anterior al dels falsos que doni suport a la teoria que aquest conflicte bèl·lic hagués tingut lloc a Hispania. A diferència de Galba, que sí s'havia proclamat emperador des de la Península Ibèrica, Vitel·li no té una relació especial amb la província, i en canvi el falsificador s'ha preocupat de crear dues inscripcions (aquesta i 67* [43]) per confirmar el seu pas per Hispania.

Com ja va advertir Morales, el text presenta dos errors històrics. En primer lloc, Cáparra no va gaudir mai de l'estatus de colònia, sinó del de *municipium*, i, en segon

lloc, els cònsols no corresponen amb els de cap any.⁶²⁵ En efecte, els falsos d'Ocampo van ser forjats abans que fos disponible la llista de cònsols dels Fastos Capitolins, descoberts el 1546 i publicats a partir de 1549. En el mateix sentit, podem esmentar que el gentilici emprat no es correspon amb la forma autèntica, *Caparensis* (o *Caperensis*).

Pel que fa als tres noms que apareixen (en dos casos amb manca de *cognomen*, i en el tercer amb manca de *nomen*), podrien provenir del recull d'inscripcions de l'*Antiquus*, ja que *Voconius* i *Fortunatus* no són habituals en les fonts literàries clàssiques.⁶²⁶ El *nomen Voconius*, a més, serà utilitzat a mitjan s. XVI per al fals 18*, creat per André de Resende i inscrit sobre pedra («L. Voconio L. f. / Quir. Paullo (...)»).

Gimeno assenyala que en la fabricació del fals s'hauria pogut prendre com a model *CIL* II 4192 = II²/14, 1191 («(...) ob causas utilitatesque publicas fideliter [fortiter *Val.*] et constanter defensas»).⁶²⁷ Si bé en aquest cas no es pot passar de la simple hipòtesi, cal tenir en compte que el *Libro de Ocampo* reporta «fortiter» en lloc de «fideliter», i que de la clàusula «fortiter (...) defensas» hauria pogut sorgir el «fortissime defensa» del fals. Per últim, l'estructura «statuam in foro (...) posuere» és una de les més utilitzades per a forjar inscripcions honorífiques, i la retrobem a 250* [64], 269* [69] i 274* [74].

⁶²⁵ MORALES 1574, f. 272v: «en la piedra se nombra colonia la ciudad de Cápara. Y esto es cosa harto sospechosa, pues en otras piedras ciertas no la hallamos mas que municipio. Tambien no se hallan estos consules en este año, ni por este tiempo».

⁶²⁶ «Voconius» apareix a *CIL* II 3865 (= II²/14, 365) i 3866 = II²/14, 367 (també a *CIL* II 3865a = II²/14, 366, que té una difusió menor); «Herennius» a *CIL* II 3734 i 3735 II²/14, 15-16 (també a *CIL* II 4156 = II²/14, 1042, de menor difusió), i «Fortunatus» a *CIL* II 1224.

⁶²⁷ HÜBNER (*CIL* II, p. 12*), per la seva banda, ens remet a *CIL* II 810, que tanmateix no presenta cap relació amb el text del fals, més enllà de localitzar-se tots dos a Cápara.

47. CIL II, 96*

Talavera la Vieja

Talabricae quae nunc Talavera la Vieja **Ocampo, Anonymus Taurinensis**; *vense en Talavera la Vieja rastros de un templo y de un teatro sobre el rio, donde todavia duran algunas columnas; ay esta inscripcion (a*), in ruinis Olilensis oppidi, quod Talavera vetus dicitur (b*) Higuera.*

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 29v n. 264; **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 698. — Cf. **GIMENO** 1997, 148; **GONZÁLEZ GERMAIN** (en premsa, 3).

*a**:

HIGUERA, *Historia de Toledo*, ms. saec. XVI ex., 205v (l. 4 c. 11).

*b**:

HIGUERA, ms. saec. XVI ex., 196v.

Silvia Tita infelix quae avariciae opus duos filios interfecit. Viator, si pius es a me oculos averte.

1 opus—filios ego : op. d. f. *codd.*

*a**:

Tita Salvia infelix quae propter avariciam occidit duos filios suos h(ic) s(ita) e(st). Tu quisquis es si pius es respice.

*b**:

Pompeia Inventa, Pompeia Casta. Haec est infelix Salva Tita quae per avaritiam filios suos occidit.

Traducció:

Aquí jau la dissortada Sílvia Tita, que va matar els seus dos fills per cobdícia. Caminant, si ets pietós, aparta de mi la vista.

Comentari:

El text de la inscripció és una versió manipulada i abreujada d'un fals atribuït a Roma (*CIL VI 19**), present en nombroses síl·loges itàliques del segle XV: «Pontia Titi Pontii filia hic sum, quae duobus natis a me veneno consumptis avaritiae opus miserae mihi mortem conscivi. Tu quiquis es qui hac transis, si pius es, quaeso, a me oculos averte.» L'epígraf apareix per primer cop amb Feliciano, i sembla que es transmeti a

través de la seva síl·loge, ja que els següents reculls en què apareix són els de Cinzio Benincasa, Publio Licinio i Ferrarini.⁶²⁸

Al seu torn, el text del fals itàlic prové d'un escoli a Juvenal. En efecte, en la sisena sàtira, l'autor posa, com a exemple de la maldat de les dones, el cas de Pòncia, que va assassinar els seus dos fills: «sed clamat Pontia 'feci, / confiteor, puerisque meis aconita paravi, / quae deprensa patent; facinus tamen ipsa peregi.' / tune duos una, saevissima vipera, cena? / tune duos? 'septem, si septem forte fuissent.'»⁶²⁹ L'escolista, doncs, explica qui era aquesta Pòncia: «Pontia P. Petroni filia quem Nero convictum in crimine coniurationis damnavit, defuncto marito filios suos veneno necasse convicta, cum largis se epulis {h}onerasset et vino, extincta est».⁶³⁰

Detalls com la mort per enverinament asseguren que la inscripció itàlica depèn del text de l'escoli, mentre que l'epígraf hispànic, com es desprèn de les clàusules «Tita», «avariciae opus» i «si pius (...) averte», no prové directament de Juvenal, sinó del fals d'Itàlia.

A part del *Libro de Ocampo*, l'*Anonymus Taurinensis* i De la Higuera, l'única altra referència a la inscripció hispànica en tot el s. XVI es troba a les *Relaciones topográficas* de Talavera la Vieja, escrites el 29 d'octubre de 1578, en què el text apareix traduït al castellà: «hay muchas piedras areniscas labradas en quadra que servian de sepulcros, y en ellas escritos letreros y epitafios, y an oydo dezir que entre ellos a avido dos, uno de lo quales esta en la hermita de los Martires de dicha villa, el qual dize 'Ponpeya Ynuenta', con çierto numero de tiempo que en el esta señalado, y el otro en latin muy elegante dezia en substancia: 'Aqui yaze la desdichada Silva Tita, que por avariçia mato dos hijos suyos; tu que pasas, si piadoso eres, mira esto'».⁶³¹

Malgrat la dificultat de comparar aquest text, que només coneixem en forma de traducció, amb els altres dos testimonis, sembla que presenta algunes similituds tant amb el *Libro de Ocampo* (l'onomàstica i el «viator», que es correspondria amb «tu que

⁶²⁸ Entre els reculls que no assenyalen el *CIL* destaquem el *cod. Filonardianus* (f. 46), així com els de Carbonell (f. 25) i Francisc Vicent (f. 212v), que localitzen la inscripció «Alatri in marmorea tabula», com les síl·loges d'Alciato i Choler.

⁶²⁹ Iuv. 6, 638-642.

⁶³⁰ SCHOL. Iuv. 6, 638 (ed. de Paul Wessner, Leipzig, 1931, p. 117). Evidentment, el falsari va haver de conèixer els escolis en versió manuscrita (la primera edició, publicada a Venècia per Lorenzo Valla, data de 1486). A partir dels *scholia vetustiora* es van realitzar, en època carolíngia, uns *scholia recentiora*, amb el comentari següent: «Pontia meretrix fuit, Petronii filia. Haec filios suos pecuniae causa occidit ut eam donaret adultero. Quae postea se ipsam prodente largiter est epulata incisisque venis extincta est» (cf. GRAZZINI, Stefano, *Scholia in Iuvenalem recentiora – recensio Autissiodorensis*, 2 vols., Firenze, Centro AZ, 2008, I, p. 233). D'aquesta versió sembla provenir la clàusula «avaritiae opus», però es troba a faltar l'esment del «ueneno» com a causa de mort, així com l'estructura sintàctica amb el pronom relatiu. Així doncs, la nostra hipòtesi és que el falsari hauria manejat o bé dos textos escoliàstics diferents, o bé una versió on es mesclarien ambdues tradicions (fet del tot plausible, si tenim en compte el gran nombre de comentaris a Juvenal realitzats a partir de 1450).

⁶³¹ Biblioteca de El Escorial, ms. J.I.13, f. 433v. Hübner només va conèixer la inscripció a través de la versió a* d'Higuera i de la traducció de les *Relaciones*, a través de la transcripció de CORNIDE, Josef, «Continuación de la memoria de don Ignacio Hermosilla, sobre las ruinas de Talavera la Vieja», *Memorias de la Real Academia de la Historia* 1 (1796), p. 363-408.

pasas») com amb el text *a** d'Higuera («hic sita est» per «aquí yace», «duos filios suos» per «dos hijos suyos» i «respice» per «mira esto»).

Pel que fa a la versió *b** realitzada també per De la Higuera, trobem el text subseqüentment interpolat amb l'addició de «Pompeia Inventa, Pompeia Casta». Com se'ns diu en el fragment citat de les *Relaciones topográficas*, el text «Ponpeia Ynuenta» era un fragment d'una altra inscripció de Talavera la Vieja, que Hübner només va conèixer a través de les *Relaciones (CIL II 935)*, però que recentment ha estat redescoberta en la mateixa localització i editada sencera: «Pompeia / Inventa / an(norum) LV h(ic) s(ita) / [est] s(it) t(ibi) t(erra) l(evis). Pom/peia C[- - -] / d(e) s(uo) f(aciendum) c(uravit)». ⁶³² El retrobament de l'epígraf permet explicar el text d'Higuera «Pompeia Casta», que és probablement una lectura errònia de «Pom/peia C[- - -]». Així doncs, és evident que Higuera no va conèixer el fals a través del *Libro de Ocampo* (fet que no és estrany, ja que es tracta de l'únic fals d'Ocampo reportat per Higuera que no apareix a Morales), sinó d'una font vinculada al poble, que li hauria fornit tots dos textos.

No sembla que hi hagi cap motiu ni en el text de l'epígraf itàlic ni en l'hispanic que expliqui la vinculació de la inscripció amb Talavera. La identificació del poble, amb evidents vestigis romans, amb la *Talabrica* de les fonts clàssiques demostra un cop més la importància que es donava al Renaixement a la similitud fonètica. ⁶³³ No fou fins el 1887 que s'hi descobrí una inscripció on es mencionava el *senatus populusque Augustobrigensis (CIL II 5346)* i quedà provada la identificació de Talavera la Vieja amb l'antiga *Augustobriga*.

⁶³² Cf. GONZÁLEZ CORDERO, Antonio, «Catálogo de inscripciones romanas del Campo Arañuelo, La Jara y Los Ibores», dins *VII Coloquios Histórico-Culturales del Campo Arañuelo*, Navalmoral de la Mata, Ayuntamiento, 2001, p. 116-164 (133-134, núm. 24); *HEp* 11, 2001, 134.

⁶³³ PLIN. nat. 4, 113; PTOL. *Geog.* 2, 5, 6; ITIN. Anton. Aug. p. 421, 6; també apareix a APP. *Hisp.* 73, que no s'edità fins mitjan s. XVI.

48. CIL II, 97*

Riu Tajo

prope Tagum fluvium Ocampo, Anonymus Taurinensis, Libro del Rey, Covarrubias, Strada; a la ribera del rio Tajo en Estremadura Morales.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 26v n. 240; ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 701v; ANONYMUS, cod. Val., 311v n. 1009 "del libro del Rey Philippe"; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 141v; MORALES 1574, 382v (OCCO 1596, 24); STRADA 1575, 159 (GRUTERUS 1603, spur. 1 n. 8 "e Morali Stradaque"). — Cf. GIMENO 1997, 140.

Aeterni imperatores invicti Caesares Augusti perpetui Diocletianus, Maximianus, Galerius et Constantius templo matri Deum constructo in ripis Tagi sub nomine Magnae Pasitheae vaccam fordam albam privatum Dianae sacrum immolaverunt.

1 invicti *om.* θ • Caesares *Gim.* : Caess. ζ : et m_o || 1-2 Maximianus Galerius] Maximinus Galienus s || 2 Constantius Cm_o : Constantinus OA_rRs • matri] matris θ || 3 Pasitheae g : Pasithoae ζ : Pasiphae m_o • privatum] prima s • immolaverunt] immolare m_o .

Traducció:

Dioclecià, Maximià, Galeri i Constanci, emperadors eterns, invictes, cèsars augustos perpetus, han immolat una vaca prenyada blanca com a sacrifici privat a Diana al temple construït a les ribes del Tajo a la mare dels déus, sota l'advocació de Gran Pasítea.

Comentari:

Els emperadors mencionats en aquesta inscripció són dels més recurrents entre els falsos de l'*Antiquus* i d'Ocampo: Dioclecià i Galeri apareixen a 233* [58], Dioclecià i Maximià a 234* [59], Maximià sol a 127* [53] i 448* [100] i tots quatre reapareixen a 235* [60]. Els quatre noms són esmentats per la major part d'obres historiogràfiques tardoantigues i medievals,⁶³⁴ però en cap d'elles no trobem l'epítet *aeterni imperatores*, cosa que fa pensar que prové d'un text epigràfic.

A l'*Antiquus*, però, només trobem un epígraf mencionant Maximià (CIL II 4104 = II²/14, 932) i sense aquesta estructura, per la qual cosa el model l'ha hagut de constituir una inscripció extrahispànica. En efecte, només sembla conservar-se un epígraf que reporti l'epítet inicial, CIL XI 6623: «Aeterni impera/tores Diocle/tianus et Maxi/mianus Augus/ti et perpetui / Caesares / Constantius / et Maximia/nus pontem / Matauro». L'epígraf fou copiat per Giocondo i Pomponio Leto, i apareix,

⁶³⁴ OROS. hist. 7, 25, 5; PAUL. DIAC. hist. Rom. 9, 22; EUTR. 9, 22; AUR. VICT. Caes. 39, 2; BEDA hist. eccl. 1, 6; ZONAR. 31.

significativament, al *codex Filonardianus* (f. 84r-v) juntament amb d'altres inscripcions mencionant Dioclecian i Maximian (en aquest ordre, *CIL* VI 1124, VI 1130, XII 2229, XI 6623, VI 2141 i X 66*).⁶³⁵ En les tres primeres apareix l'epítet *invictus*, que manca a *CIL* XI 6623, mentre que el nom de Galeri, que reapareix a *CIL* X 66*, sembla derivar en última instància de les fonts literàries.⁶³⁶

La clàusula «templo (...) in ripis Tagi» evoca clarament els primers mots del *carmen epigraphicum* a la llinda del temple d'Alcántara (*CIL* II 761), «templum in rupe Tagi».⁶³⁷ Això fa que sigui pertinent preguntar-se si és possible que el falsari pretengués fer referència concretament a aquest temple; aquesta hauria pogut ser la raó que va portar Morales a especificar que la inscripció es trobava «en Estremadura», quan la resta de testimonis únicament diuen «prope Tagum». Cal tenir en compte, però, que la inscripció del temple deixa ben clar que està dedicat a Trajà, i no hi ha cap connexió amb cap de les divinitats esmentades al fals.

La variant «Pasithoe», que reporta la majoria de les fonts, podria fer referència a Πασιθήη, una de les Oceànides mencionades per Hesíode;⁶³⁸ però és més probable que es tracti d'una confusió per «Pasithea»,⁶³⁹ divinitat força més difusa que apareix com una de les tres Gràcies o bé una Nereida.⁶⁴⁰ La variant de Morales, «Pasiphae», és sens dubte una innovació que prova de donar sentit al text, influenciat probablement pel mot següent «vacca».

Per altra banda, les fonts clàssiques no relacionen en cap moment ni *Pasithea* ni *Pasithoe* amb la mare dels déus. La confusió, sens dubte, s'ha produït a partir d'un passatge de Catul en què Pasítea és esmentada com a esposa de la personificació del Son, pocs versos després d'haver mencionat Cíbele: «itaque, ut domum Cybelles tetigere lassulae [sc. Gallae], / nimio e labore somnum capiunt sine Cerere. / (...) Sed ubi oris aurei Sol radiantibus oculis / lustravit aethera album, sola dura, mare ferum, / pepulitque noctis umbras vegetis sonipedibus, / ibi Somnus excitum Attin fugiens citus abiit: / trepidante eum recepit dea Pasithea sinu.»⁶⁴¹

⁶³⁵ Per a l'ús de *CIL* VI 1124 com a model de 448* [100], cf. infra, p. 401-402; per a l'ús de *CIL* X 66* com a model de 233*-235* [58-60], cf. infra, p. 303-304 i 305-307.

⁶³⁶ Per a la relació entre els models epigràfics usats en la falsificació i el *codex Filonardianus*, cf. supra, p. 121; per a altres dependències literàries i epigràfiques als falsos dels tetrarques, cf. infra, p. 292 i 302.

⁶³⁷ Aquesta inscripció ha estat igualment posada en dubte, però el text en si es transmet ja des de l'*Antiquissimus*; vid. infra, p. 417-420.

⁶³⁸ HES. *Th.* 352.

⁶³⁹ Aquesta confusió està testimoniada, per exemple, en Sèneca (SEN. benef. 1, 3, 7), en l'edició de Blasius Romerus (Treviso, 1478, f. [d8]), on en lloc de la variant avui acceptada «Pasithean» trobem «Pasithoam».

⁶⁴⁰ Així en HOM. *Il.* 14, 276, i HES. *Th.* 246 respectivament. La major part de la tradició (cf. RE 18:4, p. 2089-2090) segueix la versió d'Homer.

⁶⁴¹ CATULL. 63, 35-43. Hem exposat aquesta qüestió al *XIII Congreso Español de Estudios Clásicos (Logroño, 18-22 de julio de 2011)*, amb la comunicació «Una lectura interesada de Catulo (*carm.* 63): el falso epígrafe de Pasítea a orillas del Tajo (*CIL* II 97*)».

Les primeres edicions de Catul del s. XV, però, reporten unànimement la variant «Pasitheo», amb la qual cosa el nom esdevé un simple epítet de «sinu», i en no reportar cap altre nom propi s'interpreta que fa referència a Cíbele, l'última deessa que havia estat mencionada.⁶⁴² Aquesta és la interpretació que fa Antonius Parthenius Lacisius, en el primer comentari a Catul que es va publicar: «*trepidantem eum recepit dea pasitheo sinu*. SINU PASITHEO: gremio suo deos omnes continenti, deorum omnium capaci: nam Cybele *πασιθέα* graece appellatur *-πᾶς* omnis, *θεός* deus dicitur; deorum enim mater dicitur. Cuius rei ratio ex Diodoro superius est relata».⁶⁴³ Malgrat que a finals de segle ja trobem la forma corregida «Pasithea»,⁶⁴⁴ la mateixa juxtaposició de Pasítea i Cíbele reapareix a l'edició d'Alessandro Guarino de 1521, amb el comentari de finals del s. XV que havia deixat inèdit el seu pare Battista.⁶⁴⁵ L'equiparació explícita entre Cíbele i Pasítea com a teònims referents a una mateixa divinitat, però, només la trobem en el comentari esmentat de Parthenius, i, en conseqüència, aquesta ha hagut de ser la font a la qual va tenir accés el falsari de la inscripció hispànica.

Una altra clàusula interessant és «*vaccam fordam albam*». Com ja va notar Hübner, aquests mots semblen provenir de la inscripció saguntina *CIL* II 3820 (= *IL*²/14, 292),⁶⁴⁶ on trobem també la indicació a *Diana* (*Dianae Maximae / vaccam ovem albam porcam / [- - -] ONS [- - -]*). Ara bé, l'única transcripció que s'avindria amb el text del fals és la que trobem en l'*Antiquissimus* (a Ferrarini, Alciato i Choler; manca a Carbonell), que reporta «*vacca ovem albam fordam*». El text que presenta l'*Antiquus* és tan dolent que no s'explica per simples errors de copista, i, per tant, s'ha de basar en una nova lectura de l'epígraf; així, Francesc Vicent (f. 201) escriu «*vaggamourma abram torcam*», Sanudo «*vaggammo vesma abram torcam*» i el *cod. Filonardianus* (f. 39v) «*vaggamo urma abram torcam*». L'autor d'aquest últim testimoni disposava d'una lectura diversa de la inscripció (provinent de la sèrie d'inscripcions valencianes que presenta) i que es correspon amb la del *cod. Chlumczansky* (f. 80), ja que va afegir

⁶⁴² Una síntesi de la història d'aquest error i de la seva correcció es pot llegir a GAISSER, Julia Haig, *Catullus and his Renaissance Readers*, Oxford, Clarendon Press, 1993, p. 98-99.

⁶⁴³ PARTHENIUS LACISIUS, Antonius, *Catullus. Carmina*, Brescia, 1485-86, f. e6. Vid. RESTANI, Mirella, «Le *Commentationes in Catullum* di Antonio Partenio Veronese», *Giornale italiano di filologia* 42 (1990), p. 275-294 (280).

⁶⁴⁴ Aquesta variant apareix per primera vegada en l'edició de Catul realitzada per Palladius Fuscus (Veneza, 1496, f. d3v): «*trepidantem eum recepit dea pasithea sinu*. RECEPIT DEA PASITHEO SINU: emendo Pasithea; fuit enim Pasithea una nympharum quam luno apud Homerum lib. xy *Iliados* Somno promittit uxorem, si is Iovi Troianis contra Graecos auxilianti oculos invaserit. (...) Dea ergo Pasithea recepit Somnum maritum suum trepidantem».

⁶⁴⁵ GUARINUS, Alexander, *Expositiones in Catullum*, Venezia, 1521, f. 48v: «*trepidantem eum recepit dea pasitheo sinu*. PASITHEO SINU: i(dest) sinu deos omnes continenti; Cybele namque deorum mater dicitur et dictio est graeca *πᾶς* omnis et *θεός* deus. Sunt qui Pasithea legunt et erit ordo et sensus: dea Pasithea sinu recepit eum s(cilicet) Somnum trepidantem».

⁶⁴⁶ HÜBNER, *CIL* II, p. 540: «Ceterum *vaccam fordam albam* verba tituli spurii n. 97* ex hoc [sc. tit. II 3820] videntur desumpta esse». ESPLUGA (2009, p. 143) ha posat en dubte l'autenticitat d'aquesta inscripció; cf. infra, p. 422.

supra lineam el text «*vaccam ovem suam forbam*». Per últim, Giovanni Bembo reporta també aquesta inscripció a partir de la seva pròpia autòpsia, i la seva lectura («*vaccam ovem albam porcam*») és la que el *CIL* adopta com a bona.

Així doncs, només la lectura de l'*Antiquissimus* podria explicar el text de la inscripció. Això s'oposa al que és habitual en els falsos d'Ocampo, que, com hem defensat, prenen com a model una versió de l'*Antiquus* ε. En aquest mateix sentit, la inscripció saguntina no apareix al *cod. Valentinus*, ni al *Libro de Ocampo* ni en les *schedae* disperses. Malgrat fer notar aquestes dificultats, l'excepcionalitat de la clàusula de la inscripció falsa sembla assegurar la dependència respecte de l'epígraf de Sagunt; en efecte, l'adjectiu *forda* té una utilització molt reduïda a la literatura llatina, gairebé sempre referit al substantiu *bos*,⁶⁴⁷ i igualment escasses (i sense un context similar) són les referències a qualsevol *vacca alba*.⁶⁴⁸

Aquest text fou utilitzat com a model, al s. XVII, per a un nou fals reportat per Martín Velasco Pérez de la Torre. La inscripció (236*), ubicada a Micereces de Tera (Zamora), a més de seguir en tot moment l'estructura del fals que ens ocupa, inclou una clàusula («*ob Christianam (...) suppressam extinctamque superstitionem*») provinent d'un altre fals d'Ocampo, 233* [58] («*superstitione Christi ubique deleta*»).⁶⁴⁹

⁶⁴⁷ VARRO ling. 6, 3: «*fordicidia a fordis bubus: bos forda quae fert in ventre*»; PAUL. FEST. p. 83: «*fordicidis boves fordae, id est gravidae, immolabantur*»; Ov. fast. 4, 630-631: «*pontifices, forda sacra litate bove. / Forda ferens bos est fecundaque dicta ferendo*». L'única excepció és Col·lumela (COLUM. 6, 24, 3-4): «*[sc. luvencam] si post unum coitum forda non admittit taurum; quod et ipsum raro accidit. (...) quod maxime in operariis vaccis fieri placet, ut et vituli annui temporis spatium lacte satientur, nec forda simul operis et uteri gravetur onere*».

⁶⁴⁸ Ov. fast. 4, 826: «*alba iugum niveo cum bove vacca tulit*».

⁶⁴⁹ Per als falsos de Martín Velasco Pérez de la Torre, cf. supra, p. 258. El text de 236*, segons l'edició de Hübner, és el següent: «*Illi invicti caesaris matri deum sacello in Durii amnis ancone instructe sub magnae Pasiphaes (!) numine privatum Dianae sacrum fordam vaccam albam immolavere ob Christianam eorum pia cura suppressam extinctamque superstitionem Dioclec. Maximian. Galerius et Constantius imper. auggg. perpetui*».

49. CIL II, 99*

Morón de la Frontera

in oppido Moron olim Arucci **Ocampo**, **Anonymus Taurinensis**, **Strada**; *en la villa de Moron en el Andaluzia* **Fernández Franco**; *Moroni sive Arucci* **Augustinus**; *otra basa de estatua de Hercules hay en Aroche* **Morales**.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 18v n. 179 (**ZURITA**, cod. Val., 276 n. 861 "series Baetica"); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 694v; **FERNÁNDEZ FRANCO**, *Descripción*, ms. 1570, 142 (**PIGHUS**, ms. saec. XVI a, 197v "ex libro de antiquitatibus Baeticae manuscripto quem Hopperus Augerio misit"); **AUGUSTINUS**, ms. saec. XVI, 77v; **MORALES** 1575, 101 (**OCCHO** 1596, 8; **GRUTERUS** 1603, 46 n. 11 "e schedis Schotti et Morali"); **STRADA** 1575, 162 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 61). — Cf. **DÍAZ ALCAIDE** 1966, 21-22, 26 et 34, cui genuina erat; **GONZÁLEZ FERNÁNDEZ** 1989, 157 n. 1*; **CANTO** 1997, 145-146 n. 5*; **GIMENO** 1997, 124-125.

Herculi deo invicto et reipublicae Aruccitanae patrono. Statuam aeream secundum Thebani templi tropheum Aruccitani dedere dedicavere.

2 Thebani] Taebani *m*_o • dedere dedicavere ego : dono dederunt *Gon.* : d. d. *codd.*

Traducció:

A Hèrcules, déu invicte i protector de la república aruccitana. Els habitants d'Arucci li han ofert i dedicat una estàtua de bronze imitant el trofeu del temple de Tebes.

Comentari:

Aquesta inscripció i la següent tenen el clar objectiu de donar testimoni de l'antic poble d'Arucci,⁶⁵⁰ ja que s'esmenten fins a quatre vegades els seus habitants o la seva república. Ara bé, l'encapçalament no la situa a Aroche (com seria més fàcilment esperable per la semblança fonètica), sinó a *Moron*, que no fa referència, com afirma Canto, a Moura, sinó a Morón de la Frontera, com apunta Gimeno i defensem més endavant.⁶⁵¹

El fet és que aquest vincle no és una innovació del falsari, sinó que prové del recull de l'*Antiquus*. En efecte, Peutinger, Sanudo i el *cod. Filonardianus* (f. 19) copien la inscripció *CIL* II 963, on es fa referència a la «civitas Aruccitana»,⁶⁵² i que localitzen

⁶⁵⁰ PTOL. *Geog.* 2, 4, 11; ITIN. Anton. Aug. p. 427, 2. Segurament a la mateixa població fa referència PLIN. nat. 3, 14, on els manuscrits reporten «Arungi» i «Arunti».

⁶⁵¹ Per a la tradició, nascuda del fals, que relacionava Morón de la Frontera amb el topònim *Arunci*, vid. PASCUAL BAREA, Joaquín, «El nombre latino y el origen de la ciudad de Morón», *Desde la frontera. Revista de temas moronenses* 6 (1993), p. 1-24.

⁶⁵² *CIL* II 963: «[Iu]liae Agrippina[e] / [C(ai)] Cae[sa]ris Aug(usti) German[i]/ci] (uxori) matri Aug(usti) n(o)stri / civitas Aruccitana».

«Morae in templo S. Iacobi»,⁶⁵³ afegint Sanudo «quae olim Aruccia». En aquesta ocasió *Mora* és, sens dubte, Moura, i és en aquesta població on es conserva encara avui dia l'epígraf. Actualment, i com assenyalà per primer cop Morales, hom creu que la pedra hauria estat portada a Moura des dels voltants d'Aroche, on s'ubicaria realment *Arucci*; però, al s. XVI, Resende intentà de compatibilitzar el topònim amb les dues poblacions modernes plantejant la hipòtesi que hi hauria hagut primer una *Arucci Vetus* (Aroche), i que posteriorment s'hauria creat una *Arucci Nova*, que equivaldria a Moura.⁶⁵⁴

Aquest és el context en què s'emmarquen els dos falsos. No hi ha dubte que la relació entre *Arucci* i «Moron» es fa a través de *CIL* II 963, ja que aquesta inscripció apareix al *Libro de Ocampo* copiada entre 100* [50] i el fals que ens ocupa (*cod. Val.* f. 18v núm. 177-179), tots tres amb una única localització. Ja fos per un error d'interpretació o per una manipulació voluntària, el falsari va emprar aquesta equivalència però fent referència a Morón de la Frontera i no pas a Moura: en primer lloc, perquè el canvi de topònim («Moron» en lloc de «Morae») ja no permet remetre en cap cas a la ciutat portuguesa; en segon lloc, perquè el *Libro de Ocampo* ubica aquest petit grup d'inscripcions entre totes les d'Andalusia, després de les de Carmona, Còrdova, Sevilla, Cadis, Arcos i Aguilar (ff. 17-18 núm. 161-176) i precedint les de Màlaga, Osuna, Fiñana i Peñaflor (ff. 18v-19 núm. 180-191); i, en tercer lloc, perquè Ocampo (segurament portat per l'autoritat de la inscripció falsa) estableix a la *Cronica* de forma inequívoca el vincle entre *Arucci* i Morón de la Frontera.⁶⁵⁵

La menció a Hèrcules i a l'estàtua de bronze la trobem reproduïda de forma molt semblant en la versió interpolada de *CIL* II 1966 al *Libro de Ocampo* (*cod. Val.* f. 18v núm. 183): «P. Servilius vulnere servatus Herculi deo invic(to) sign(um) aereum ex voto pos(uit) prope Martem argent(eum) in magna ara».⁶⁵⁶ Sens dubte, el text que ens ocupa i aquest són obra del mateix falsari, però el fet que aquest sigui una interpolació (el text original del qual és copiat al mateix recull dues posicions abans) i l'altre una inscripció independent fa més probable que primer es manipulés l'epígraf real,

⁶⁵³ Segons OLDENBERG (1877, p. 21 n. 1), es tracta d'una confusió entre Moura i Santiago de Compostel·la (a la qual s'al·ludiria amb els mots «in templo S. Iacobi»), d'on provenien les inscripcions de l'*Antiquus δ* immediatament anteriors.

⁶⁵⁴ RESENDE 1593, p. 172. Aquesta hipòtesi prové, precisament, d'un desenvolupament erroni del text de *CIL* II 963, en què llegí «n(ova) civitas Aruccitana»; cf. D'ENCARNAÇÃO 1991, p. 201-202; CARBONELL, Joan; GIMENO, Helena, «De la verdad a la mentira pasando por la verdad a medias: la epigrafía y el origen de las ciudades de Hispania», *Congreso internacional 'Mitologías políticas y consciencias nacionales'* (Madrid, 5-7 noviembre 2009), en premsa.

⁶⁵⁵ OCAMPO 1543, f. 97: «huvo juntamente por aquella parte del Andaluzia la villa de Auruçi, que dezimos agora Moron».

⁶⁵⁶ El text interpolat només torna a aparèixer al *cod. Val.*, f. 276 núm. 865, a l'*Anonymus Taurinensis* (f. 699v) i a Strada (p. 164). Cf. GIMENO 1997, p. 125-126 i HÜBNER, *CIL* II, p. 262. El text no interpolat és el següent: «L(ucius) Servilius Supera/tus domino invicto / donum libens ani/mo posuit / ara merenti».

convertint-lo en un simple exvot a Hèrcules, i, a partir d'aquest text, es creés el fals d'*Arucci*, on el déu apareix a més designat com a *patronus* de la ciutat.

La clàusula *deo Herculi invicto*, que al text del fals apareix amb una alteració d'ordre sense paral·lels, sembla provenir de l'epigrafi, i en concret de la de Roma;⁶⁵⁷ de la quinzena d'inscripcions que apareixen al *CIL VI* (313-329) dedicades a *Hercules inuictus*, tres reporten l'apel·latiu *deus*, i totes elles ja són presents als manuscrits de Giocondo,⁶⁵⁸ sense que hàgim detectat cap dependència concreta, més enllà de constatar que a *CIL VI* 315 es fa esment d'un «Paulinus», *cognomen* utilitzat a 100* [50].

Si hem de posar la menció del *templum Thebanum* en relació amb Hèrcules, ens situem en un context miticohistoriogràfic certament inusual en els falsos d'Ocampo. És veritat que la creació de diversos personatges evermeristes a partir de la figura mítica d'Hèrcules ja es produeix en les fonts clàssiques començant per Ciceró mateix,⁶⁵⁹ però a la vegada la divisió en tres Hèrcules està molt arrelada a la historiografia espanyola d'ençà de la *Primera Crònica General* d'Alfons X el Savi.⁶⁶⁰ Ara bé, malgrat que tant les fonts clàssiques com posteriors solen distribuir els diferents Hèrcules segons el seu origen i, en conseqüència, la ciutat de Tebes és esmentada en gairebé tots els passatges, l'única font llatina que n'anomena un com a *Thebanus* és Servi, que cita una notícia perduda de Varró.⁶⁶¹ El passatge de Servi, però, va tenir una gran difusió a través sobretot del *De genealogia deorum* de Boccaccio, que el cita gairebé literalment.⁶⁶² Margarit, per exemple, l'esmenta en diverses ocasions quan tracta d'aquesta qüestió als *Paralipomenon*.⁶⁶³

⁶⁵⁷ L'única inscripció (autèntica) present al *Libro de Ocampo* dedicada a «Herculi invicto» (sense l'epítet *deus*) és *CIL II* 1660, que no apareix a l'*Antiquus*.

⁶⁵⁸ *CIL VI* 314, 315 i 317.

50. *CIL* II, 100*

Morón de la Frontera

in oppido Moron olim Arucci **Ocampo, Anonymus Taurinensis, Strada**; *en la villa de Aroche de la jurisdiccion de Sevilla entre Caçalla y Alanis (tiene un gran marmol estas letras add. ms.)* **Morales**.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 18v n. 177 (**ZURITA**, cod. Val., 275v n. 858 "series Baetica"); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 694v; **MORALES**, ms. saec. XVI, 14v tantum *Marco—fortissime verba et idem* 1575, 101 (**Occo** 1596, 8); **STRADA** 1575, 162 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 61; **GRUTERUS** 1603, 368 n. 1 "e Schotti schedis"). — Cf. **DÍAZ ALCAIDE** 1966, 10, cui genuina erat; **GONZÁLEZ FERNÁNDEZ** 1989, 157-158 n. 2*; **CANTO** 1997, 145 n. 4*, quae aliquid genuini latere putavit; **GIMENO** 1997, 124; **BERNARD** 2009, 359.

Marco Atteio Paulino Marci filio qui tumultuario Baeticae bello assurgente multa pro republica Aruccitana {bello} retinenda fortissime gesserat Aruccitani veteres et iuvenes optimo civi.

1 Atteio s : Ateio *OA_t* : Aterio *M_o* : Atterio *m_o* • Baeticae *M_om_o* : Bethi- *Os* : Beti- *A_t* • assurgente *M_om_o* : asurgen. ζ || 2 Aruccitana (Aruccit. *ceft.*)... Aruccitani] Arucitana... Arucitani *m_o* • bello *del. ego* || 3 iuvenes *m_o* : iuv. *OA_t* : iun. (*inde* iuniores *Gon., Can.*) s.

Traducció:

A Marc Atei Paulí, fill de Marc, el qual, en esclatar a la Bètica una guerra imprevista, va realitzar valentment moltes accions per tal de preservar la república d'Arucci. Els ancians i els joves d'Arucci (ho han dedicat) a l'excel·lent ciutadà.

Comentari:

En la inscripció anterior ja hem comentat la ubicació del fals i la seva vinculació a l'antiga *Arucci*. Malgrat les diferències que presenten ambdós textos, conformen un subconjunt compacte, ja que apareixen juntes (i amb la mateixa indicació de lloc) en la majoria de reculls, i s'hi aprecien a més alguns paral·lelismes formals, com l'esment de la *respublica Aruccitana* i dels *Aruccitani* com a dedicants dels epígrafs.

L'onomàstica presenta un ordre alterat respecte del que és habitual, amb el patronímic després del *cognomen*; aquest mateix ordre el trobem als falsos 40* [26], 57* [42], 81* [16] i 411* [79]. Tant *Atteius* com *Paulinus* estan testimoniats per les fonts literàries i epigràfiques, si bé quasi no apareixen entre les inscripcions hispàniques conegudes a l'època.⁶⁶⁴

⁶⁶⁴ L'única excepció podria ser *CIL* II 3003, només present al *cod. Filonardianus* (i que no sembla haver format part de l'*Antiquus*, fet que fa força improbable que el falsari hagi conegut el text), i que reporta un «P(ublius) Attelius Ser(gia) / Paulinus», d'on haurien pogut sortir tant el *nomen* com el *cognomen*. A més, al comentari de 99* [49] ja hem dit que una inscripció romana (*CIL* VI 315) dedicada a «deo Herculi invicto» esmentava també un «Paulinus».

Canto considera que «late en su fondo un texto o asunto auténtico». La nostra opinió, com ja va defensar al s. XVIII Gregorio Mayans⁶⁶⁵ i ha refermat recentment Bernard, és que el text presenta tot un seguit de clàusules i expressions del tot estranyes a l'epigrafia i, en conseqüència, no ens trobem davant d'un simple text interpolat, sinó d'una invenció. No és d'estranyar, en aquest sentit, que l'estructura de l'epígraf segueixi en tot moment l'esquema bàsic dels falsos honorífics d'Ocampo (nom de l'honorat, exposició extensa dels motius de l'elogi i indicació del poble dedicant); ni que sigui entre aquests falsos on es trobi el nombre més gran de paral·lels. En concret, la clàusula «multa (...) gesserat» és gairebé igual a la que llegim a 240* [62] «multa pro retinenda in fide Romana provincia fortiter et constanter gesserat»; la menció als «veteres et iuvenes» apareix a 250* [64] (referit als «Turiasonenses») i, amb l'ordre alterat, a 269* [69] (referit als «Arcobricenses»), i el datiu final «optimo civi» també és present a 250* [64], clàusula que retrobem, entre els epígrafs autèntics de l'*Antiquus*, a *CIL* II 4269 (= II²/14, 1026), utilitzat segur com a model de 430* [85]. Un dels pocs fragments que sembla dependre d'una inscripció autèntica (però manipulada), com ja va assenyalar Mayans,⁶⁶⁶ és la referència als «veteres et iuvenes», que podria estar inspirada en un conjunt d'inscripcions honoràries (*CIL* II 3733-3737, 3739 i 3741 = II²/14, 14-18 i 21-22) fetes erigir pels «Valentini veterani et veteres», tres de les quals (*CIL* II 3734-3736 = II²/14, 15-17) ja es troben presents en la tradició de l'*Antiquus*.

Per últim, queda oberta la incògnita de l'episodi al qual faria referència el *bellum Baeticae tumultuarium*, que ja Morales no sabia identificar.⁶⁶⁷ Blázquez, creient haver trobat una inscripció inèdita a les *Antigüedades de Sevilla* de Rodrigo Caro, la va emprar com a testimoni de la invasió dels *Mauri* en època de Marc Aureli.⁶⁶⁸ El fet, però, que no hi hagi cap referència explícita ni implícita a alguna font històrica podria indicar que el falsari hauria jugat intencionadament amb aquesta ambigüitat.

⁶⁶⁵ MAYANS, Gregorio, «De inscriptionibus metricis in diversis Hispaniae urbibus vel olim vel hodie exstantibus», dins BURMANN, Pieter, *Anthologia veterum Latinorum epigrammatum et poematum*, 2 vols., Amsterdam, 1773, II, p. I-XLII (XXVI): «si legitima esset, non legeremus in ea 'M. Atterio Paulino M. f.', sed 'M. Atterio M. f. Paulino'. Neque tribus nomen dasset suo loco. Neque 'tumultuarium bellum', insolenter scriptum esset; quod si verum fuisset, apud aliquem historicum legeretur. Nunc autem solum connumeratur in inscriptionibus manifeste confictis. 'Bello assurgente' novus est loquendi modus, et Hispaniensis, 'levantandose la guerra'. 'Pro republica Arucitana bello retinenda', inaudita locutio est. Repetitio verbi 'bello', inepta et fastidiosa. Adde illud, 'pro republica retinenda', dignam videri vocem suffetis Carthaginiensis, aut consulis, aut dictatoris Romani, cum de summa Reipublicae ageretur. Denique, illud 'Arucitani veteres et iuvenes' imperita est imitatio inscriptionis [269*], et ea certe spuria est (...). Aut, si magis placet, imitatio est alterius inscriptionis [250*].»

⁶⁶⁶ Ibid., p. XXVI-XXVII: «Longe diversum est hoc loquendi genus, 'Valentini veterani et veteres', quod observari potest in quatuor inscriptionibus Valentinis (...). Imperite autem epigrammatis Arucitani confictor Arucitanos veteres a iuvenibus distinxit inusitato loquendi modo».

⁶⁶⁷ MORALES 1575, f. 101: «que guerra fuesse esta ni en que tiempo, la piedra no lo señala, ni de otra parte no se puede saber».

⁶⁶⁸ BLÁZQUEZ, José María, «Nuevo documento referente a la invasión de moros en la Bética en la época de Marco Aurelio. Estado de la cuestión», dins GROSSO, Giuseppe (coord.), *Studi in onore di Gaetano Scherillo*, 3 vols., Milano, Istituto editoriale Cisalpino – La Goliarda, 1972, II, p. 809-818 (817); vegeu la correcció que se'n fa a *AE* 1978, 398, i, per últim, a BERNARD 2009, p. 359. La menció a la invasió es troba a *CAPITOL*. Aur. 21, 1 i a *SPART*. Sept. Sev. 2, 3-4.

51. CIL II, 103*

Badajoz

apud Pacem Augustam **Ocampo, Anonymus Taurinensis, Strada**; *apud Paz Augustam* **Libro del Rey**; *cerca de Badajoz* **Covarrubias**.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 28 n. 252, **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 699; **ANONYMUS**, cod. Val., 310 n. 997 “*del libro del Rey Philippe*”; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 139v; **STRADA** 1575, 161 (**GRUTERUS** 1603, spur. 14 n. 5 “*ex Strada*”). — Cf. **GIMENO** 1997, 144.

Titus Tertulus Titi filius decurio labore et cura mea hanc paravi domum Caio Tertulo filio dulcissimo et in ea urna ubi ossa nostra quiescere in aedicula Isidi sacra constitui, si Manes post fata aliquid sentiunt, demetur dolor frequenti filii mei accessu ad me. Vale Caie Tertule et esto memor pietatis paternae.

1 Tertulus OA_tC : Tertullus Rs • decurio *in marg.* C : dec. (*inde* decessus *Gim.*) *codd.* • Tertulo] Tertullo R || 2 quiescere *ego* : quiescunt *Gim.* : quiesc. ζ : quiesse s • aedicula (*aedic.* OA_t)] aede s || 3 constitui *Gim.* : const. *codd.* || 4 Tertule Os : Tertuli A_t : Tertulle R : Tertulus C .

Traducció:

Jo, Titus Tertul, fill de Titus, decurió, amb el meu esforç i la meva cura he preparat aquesta estança per a Gai Tertul, el meu fill dolcíssim; i en aquesta urna, on he decidit que els nostres ossos reposin en el petit temple consagrat a Isis, si els manes perceben res després de la mort, se m'alleujarà el dolor amb la visita sovintejada del meu fill. Adéu, Gai Tertul, recorda la pietat del teu pare.

Comentari:

Els dos falsos d'Ocampo atribuïts a *Pax Augusta* (aquest i 104* [52]) estan construïts, en més o menys mesura, a partir del text d'un *carmen epigraphicum* (CIL IX 3895 = CLE 90) en senaris iàmbics de Luco dei Marsi (L'Aquila): «T. Peticius L. f. Chirurgus / labore et cura vivos perfecti hanc domum / sed filio ante huic homini iucundissimo / paravi tribus ube ossa nostra adquiescerent / mors me adsequetur tunc mihi demetur dolor / valet et memores estis pietatem patris».

Aquesta inscripció és coneguda per la tradició manuscrita a partir de Giocondo. Les úniques fonts del s. XVI que la transmeten són, segons el CIL, el *cod. Filonardianus* i el *cod. Olivae*, als quals podem afegir el manuscrit de Brunelleschi (f. 131). De fet, aquests tres testimonis presenten alguns errors conjuntius que s'aparten del text inscrit a la làpida i reportat per Giocondo: «ubi» (en lloc d'«ube»), l'omissió de «tunc mihi» i «estote pietatis paternae» (en lloc de «estis pietatem patris»). Com es pot

observar, la clàusula de l'epígraf fals «esto memor pietatis paternae» depèn de la lliçó manuscrita, cosa que assegura que el falsari la va conèixer per tradició indirecta i en una versió posterior a Giocondo.

Del text del *carmen* itàlic provenen no només la majoria de clàusules («labore et cura», «hanc (...) domum (...) filio (dulc)issimo (...) paravi», «ubi ossa nostra quiescere(nt)», «demetur dolor» i «vale (...) et esto pietatis paternae»), sinó també el tema de l'enterrament comú del pare i el fill. Aquest tòpic reapareix en diversos falsos hispànics de l'època (79* [14], 81* [16] i 425* [82])⁶⁶⁹ i és pertinent preguntar-se si aquest epígraf va poder servir d'inspiració o si precisament el fet d'adequar-se a la temàtica del falsari va fer que fos agafat com a model. És interessant d'observar que pocs anys abans de la creació del fals, Nebrija va compondre la *Salutatio ad patriam*, on ja apareix tant la idea de l'enterrament comú amb els familiars com el de l'alleujament del dolor que això comporta.⁶⁷⁰

El fals hispànic incorpora algunes clàusules independents de l'epígraf itàlic. La primera és l'onomàstica del dedicant: *Tertullus* és un *cognomen* present a les fonts literàries, així com en un testament pseudoepigràfic força conegut al s. XV (*CIL* VI 59d*); a més, trobem una *Tertulia* als falsos d'Ocampo (82* [44]) i a l'*Antiquus* (*CIL* II 2541, només present en Sanudo), on apareixen també dues *Tertullinae* (*CIL* II 4332 i 4381, aquest últim només en Francesc Vicent i al conjunt del *cod. Filonardianus* provinent de l'*Antiquus* β).

Les altres tres clàusules incorporades són les següents: «in aedicula Isidi sacra constitui», «si Manes post fata aliquid sentiunt» i «frequenti filii mei accessu ad me». La primera recorda un altre tòpic d'aquests falsos, l'enterrament al costat del temple d'una divinitat (una altra *aedicula* és esmentada a 20* [24]); l'elecció d'Isis és singular,⁶⁷¹ però està en concordança amb les altres divinitats orientals esmentades als falsos d'Ocampo, en especial la *Magna Mater* en les seves diverses advocacions. Per últim, és destacable el fet que la clàusula als Manes reaparegui a 104* [52] («si Manes sentiunt») malgrat no procedir de la inscripció de L'Aquila; l'expressió és molt comuna tant a les fonts literàries com als *carmina epigraphica*, si bé gairebé cap d'aquests era conegut al s. XVI,⁶⁷² així doncs, malgrat la similitud que presenta amb

⁶⁶⁹ Cf. infra, p. 456.

⁶⁷⁰ NEBRIJA 1491, ff. a3v-a4: «Hic mihi defuncto dulce levamen erit. Hic ubi casta iacet mater pariterque sorores: quas in maturo funere mors rapuit. Nam quid ego de te frater charissime dicam? (...) Hic ubi cum proavis et avis pater ipse iacebit. Hic ubi permisto pulvere tota domus. Ut quoniam vobis carui dum vita manebat: orbatus saltem lumine, morte fruar».

⁶⁷¹ El fals 223* [13] («ego Isis sum (...)») té un origen i una difusió del tot diferent al grup de falsos d'Ocampo. Isis és mencionada en una sola inscripció de l'*Antiquus* (*CIL* II 4080 = II²/14, 827: «Isidi Aug. / sacrum (...)»).

⁶⁷² L'única possible excepció és *CIL* II 4427 (= II²/14, 1089 = *CLE* 542, «Manes si saperent»), present en un sol testimoni de l'*Antiquus* (Francesc Vicent) i en d'altres del s. XVI. Entre les inscripcions que no es coneixien a principis

algunes de les clàusules d'aquests *carmina*, cal postular que la referència procediria de les fonts clàssiques, encara que no hàgim pogut identificar cap passatge amb aquest mateix text.⁶⁷³

El tòponim *Pax Augusta*, com ja va anotar Covarrubias, fa referència a l'actual Badajoz. Ara bé, aquesta denominació no és vàlida, ja que ni Badajoz s'alça sobre una ciutat romana ni, segons se sap actualment, el topònim va existir en realitat.⁶⁷⁴ El terme «Paxaugusta» és un *unicum* que trobem en Estrabó (3, 2, 15), en el que actualment es creu que és un *lapsus calami* per *Pax Iulia* (Beja), nom que en canvi apareix en Ptolemeu, a l'*Itinerarium Antonini* i en les fonts numismàtiques i epigràfiques. L'apropiació per part de Badajoz de la *colonia Pacensis*, capital del *conventus* homònim, sembla datar de la creació del bisbat de Badajoz, ja que en un document de 1255 un bisbe rep el gentilici *Pacensis*, que ha perdurat en llengua castellana fins avui dia.

Ara bé, no sembla que el text d'Estrabó s'hagués difós per Espanya abans del s. XV. Així doncs, hem de postular un doble moment en la creació del tòponim: l'adaptació, al s. XIII, del gentilici propi de Beja, per tal d'apropiar-se de la seva antiguitat i atorgar-la a una població just reconquerida; i un segon moment, ja al s. XV, en què algun intel·lectual humanista, descobrint en les fonts clàssiques el doblat *Pax Iulia / Pax Augusta*, va idear una enginyosa teoria que conciliava l'existència de dues ciutats anomenades *Pax*, la *Iulia* (Beja) i l'*Augusta* (Badajoz), tal com ja reflectia l'ús d'un mateix gentilici.⁶⁷⁵ El primer autor que hem pogut identificar que menciona aquest topònim és Nebrija, en un poema escrit el 1491, en ocasió de la boda d'Isabel, filla dels Reis Catòlics, amb el príncep Alfons de Portugal.⁶⁷⁶

del s. XVI, destaquem les clàusules següents: «si post fata manent sensus» (*CIL* VIII 212 = *CLE* 1552a), «si sapiunt aliquid post funera Manes» (*CIL* X 8131 = *CLE* 428), «siquid Manes sapiunt» (*CIL* III 6383 = *CLE* 1147), «si quid sapiunt inferi» (*CIL* VI 6250 = *CLE* 179) i «siquis post funera sensus» (*ICVR*, I, 3903 = *CLE* 1339).

⁶⁷³ Cic. Sest. 62, 131: «si est aliqui sensus in morte»; id. epist. 4, 5: «si qui etiam inferis sensus est»; SEN. dial. 12, 5: «si quis defunctis sensus est»; id. Tro. 802-803: «si Manes habent curas priores»; QUINT. decl. 332, 14: «si quid inferi sentiunt»; OV. Pont. 1, 2, 111: «si superest aliquis post funera sensus»; LUCAN. 8, 749: «si quid sensus post fata relictumst»; IUST. 16, 1, 17: «si quis Manium sensus est».

⁶⁷⁴ Per a l'aparició i pervivència del fals topònim, vid. GARCÍA Y BELLIDO, Antonio, «Las colonias romanas de la Lusitania», *Arqueología e historia* 8 (1958), p. 13-23 (20-21); MARINER, Sebastián, «*Pax Augusta*: historia de una leyenda», *Hispania antiqua* 3 (1973), p. 319-329, i RAMÍREZ SÁDABA, José Luis, «Creación del mito Pax Augusta = Badajoz», dins GORGES *et al.* 2009, p. 385-399.

⁶⁷⁵ Aquest és precisament el procés que tenim testimoniats en el cas d'*Arucchi*; la disputa entre Aroche i Moura se soluciona amb la creació d'una *Arucchi Nova* (localitzada a Moura), cosa que pressuposa una *Arucchi vetus*. Cf. supra, p. 282.

⁶⁷⁶ NEBRIJA 1491, f. a2: «Augusti quondam testantia nomina pacem / Pax Augusta tenens, quam secus Ana fluit».

52. CIL II, 104*

Badajoz

apud Pacem Augustam Ocampo, Anonymus Taurinensis, Libro del Rey, Covarrubias, Strada.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVII/XVI, 28 n. 251; ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 699; ANONYMUS, cod. Val., 311 n. 1005 “*del libro del Rey Philippe*”; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 141; STRADA 1575, 161 (GRUTERUS 1603, spur. 16 n. 7 “*ex Strada*”). — Cf. GIMENO 1997, 143-144.

Morte me Valerium Marci filium adsequente in ultimis terris nullo credidi loco ossa nostra posse melius adquiescere quam prope templum Aesculapii. Itaque ex testamento ad X pedes a templo volo condier. Vos, nati iocundissimi, ab urbe Roma huc concedite ad sepulchrum nostrum; demetur dolor pietate vestra si
5 Manes sentiunt. Vos memores nostri.

1 morte—Valerium ego : morte me Valerius *Gim.* : morte me Valer. ζ : mortem evaler. s • ultimis terris ego : ultima terra *Gim.* : ult. (ultim. R, ultimas C) terr. *codd.* || 2 melius ego : melior *Gim.* : mel. *codd.* • quam] quum s • Aesculapii] Aesculapii R || 4-5 si—sentiunt *Gim.* : si Manes sent. ζ : simanescent. sic s || 5 nostri] mei θ.

Traducció:

En aconseguir-me la mort a mi, Valeri, fill de Marc, a l'extrem de la terra, no vaig pensar que els meus ossos poguessin reposar millor en cap altre lloc que prop del temple d'Esculapi. Així doncs, vull per testament que siguin enterrats a deu peus del temple. Vosaltres, fills gentilíssims, veniu de Roma fins aquí, al meu sepulcre; se m'alleujarà el dolor amb la vostra pietat, si els manes perceben res. Recordeu-me.

Comentari:

Com succeïa en la inscripció anterior, també localitzada a *Pax Augusta*, aquest text està construït a partir de CIL IX 3895 (= CLE 90): «T. Peticius L. f. chirurgus / labore et cura vivus perfecit hanc domum / sed filio ante huic homini iucundissimo / paravi tribus ube ossa nostra adquiescerent / mors me adsequetur tunc mihi demetur dolor / valetate et memores estis pietatem patris».

A diferència de 103* [51], però, aquest fals no presenta la mateixa temàtica del model emprat, i és per això que la dependència no és tan evident. Tanmateix, del *carmen* itàlic provenen les clàusules següents: «morte me (...) adsequente», «ossa nostra (...) adquiescere», «iocundissimi», «demetur dolor pietae» i «memores». Cal destacar que tant 103* [51] com 104* copien fragments de la inscripció original que no

apareixen en l'altre fals, cosa que implica necessàriament que ambdós procedeixen directament del text italià, ja que cap d'ells not pot haver constituït el model per a l'altre.

Ara bé, com dèiem, més enllà de les clàusules extretes del model italià (a les quals cal afegir «si Manes sentiunt», que és present també en el text de 103* [51]), la inscripció canvia la temàtica i s'aparta de l'epígraf original. Aquest procediment es realitza mitjançant la introducció de clàusules i llocs comuns propis dels falsos d'Ocampo. Així, «ultimas terras» apareix a 83* [17], i la mateixa idea és expressada amb altres mots a 149* [4], 220* [28] i 224* [19];⁶⁷⁷ la clàusula «prope templum Aesculapii» la retrobem a 2* [41] («prope sacellum Neptuni»), mentre que la idea de l'enterrament prop d'un temple és un *topos* dels falsos, i fins i tot la referència mateixa al temple d'Esculapi podria derivar d'aquí;⁶⁷⁸ les expressions «ex testamento» i «ab urbe Roma huc» apareixen a 40* [26]; la fórmula «ad X pedes» és represa a 426* [83], i l'infinitiu passiu arcaic «condier» ja era present en 149* [4].

⁶⁷⁷ «Ultimas adii terras» (83* [17]); «ad extremum orbis» (149* [4]); «in ultimo margine quo nullae mage terrae apparent» (220* [28]), i «in extremis terris» (224* [19]).

⁶⁷⁸ La primera vinculació l'estableix un fals ciriàc (410* [1]); a partir d'aquí, però, trobem referències a 344* [31] i a 411* [31] que semblen tenir com a hipotext el primer epígraf fals.

53. CIL II, 127*

Carmona

Carmonae **Ocampo**, **Augustinus**, sim. **Fernández Franco**, **Morales**; *ibidem* (praec. in oppido *Penyaflor*) **Strada**.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 17 n. 161 (**ZURITA**, *ibid.*, 275 n. 834 “series Baetica”); **AUGUSTINUS**, ms. saec. XVI, 77v; **FERNÁNDEZ FRANCO**, *Descripción*, ms. 1570, 144 (a) (**PIGHUS**, ms. saec. XVI a, 200 “ex libro quem Hopperus Augerio misit ex Hispania Io. Franci de Baeticae antiquitatibus”) et idem, *Itinerario*, ms. 1596, 84v (b); **MORALES** 1574, 383v de fide dubitans (**OCCO** 1596, 10); **STRADA** 1575, 164 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 62; **GRUTERUS** 1603, 345 n. 5 “e Schottis schedis”). — Cf. **GONZÁLEZ FERNÁNDEZ** 1991/96, IV, 276 n. 30*; **GIMENO** 1997, 116.

Lucio Aelio Baeticae proconsuli ob provinciam vice sacra Maximiani Herculei Caesaris Augusti optime et fortissime administratam decuriones municipiorum posuere.

1 post Aelio lacunam indicavit A_u • Herculei ζF_r : Herculii m_o , corr. A_u || 2 optime—fortissime $A_u F_r$: optime et fortiss. m_o : opt. et fort. ζ • decuriones m_o , solv. supra A_u : decurrit *Gim.* : decurr. («yo leo decuriones municipales posuere» adn. $F_{r(b)}$) $\zeta A_u F_r$ • municipiorum m_o , solv. in marg. A_u : municipium seu –ia *Gim.* : municip. $\zeta A_u F_r$ || 3 posuere in marg. $F_{r(b)}$: p. ζF_r : patriae $A_u m_o$.

Traducció:

A Luci Eli, procònsol de la Bètica, per haver administrat de forma excel·lent i valenta la província fent les funcions sagrades de Maximià Herculi, cèsar august, els decurions dels municipis li ho han dedicat.

Comentari:

Aquesta inscripció honorífica presenta clares similituds amb altres falsos hispànics. El paral·lel més evident, ja assenyalat per Hübner,⁶⁷⁹ és 160* [34], que apareixia en Accursio, on trobem la fórmula «vice sacra», que com ja hem explicat sembla procedir de *CIL* II 4107 (= II²/14, 945), seguida del nom d'un emperador en genitiu, cosa que representa un *unicum*.⁶⁸⁰ A més, ambdós textos fan referència explícita a la *Baetica* (a 160* [34], «Beticam gubernans»). Per últim, l'expressió «ob provinciam (...) optime et fortissime administratam», que apareix amb diverses variants en quatre falsos diferents, reapareix a la mateixa inscripció amb la clàusula «ob

⁶⁷⁹ HÜBNER, *CIL* II, p. 19*: «conficta videtur [sc. inscriptio 160*] ab eodem auctore qui titulum Carmonensem supra n. 127* fecit».

⁶⁸⁰ Cf. supra, p. 245.

republicam rite administrandam», si bé amb la que manté una semblança més precisa és 278* [9]: «ob provinciam optime administratam».⁶⁸¹

Maximià és un dels emperadors més mencionats als falsos d'Ocampo, ja sigui sol (aquí i a 448* [100]) o bé lligat a la figura de Dioclecià (234* [59]) o fins i tot a la tetrarquia formada pel mateix Dioclecià, Galeri i Constanci (97* [48] i 235* [60]). A més, en dos d'aquests epígrafs (234* [59] i 235* [60]) Maximià és anomenat amb el mateix nom que en aquest text, «Maximianus Herculeus Caesar Augustus». La forma «Herculeus» (en lloc de la correcta *Herculius*) és reportada per tots els testimonis excepte Morales, cosa que ens fa pensar que devia ser present d'inici i que l'historiador cordovès va corregir el text.⁶⁸²

La clàusula final, que la majoria de testimonis reporten amb l'abreviatura «decurr. municip. p.», no té paral·lels evidents, almenys en epigrafia.⁶⁸³ Hem preferit el desenvolupament de «p.» en «posuere», com proposa Franco, ja que està més d'acord amb la norma epigràfica i perquè la lectura «patriae», documentada per Morales i Agustín, podria ser una innovació del primer que el segon hagués copiat. Ara bé, trobem a faltar que es precisin els municipis afectats (caldría sobreentendre *provinciae Baeticae*) i l'ús de «posuere» xocaria amb l'*usus* habitual als falsos d'Ocampo, on aquest verb sempre presenta de forma explícita un complement directe («cippum cum statua», 201* [56]; «sepulchrum cum statua», 422* [40]; «statuam», 86* [46], 250* [64] i 269* [69], i «templum», 237* [29]).

Per últim, cal tenir en compte que la llacuna que assenyala Agustín, i que Hübner acceptà en la seva edició, és clarament una innovació d'aquest, ja que no la retrobem en cap altre testimoni ni el text presenta cap anacolut. És probable que Agustín fes aquest senyal en detectar la incongruència de l'onomàstica del procònsol, esmentat només com a Luci Eli (nom que no hauria estat possible de reconèixer per ser massa comú); ara bé, ja hem vist que l'absència de *cognomen* no és un fet gens estrany entre els falsos d'Ocampo.

⁶⁸¹ L'altre fals on apareix la clàusula és 250* [64] («rem bene patriae administrat»); una fórmula semblant la trobem a *CIL* II 4248 = II²/14, 1194 («(...) ob curam tabulari censualis fideliter administrata(m)»). Cf. supra, p. 245.

⁶⁸² Per a les fonts literàries on s'esmenten els tetrarques, cf. supra, p. 277 n. 634; per a la qüestió de l'onomàstica de Maximià (i de Dioclecià), cf. infra, p. 306.

⁶⁸³ Suetoni menciona uns «decuriones municipiorum et coloniarum» (Suet. Aug. 100, 4) que haurien pogut servir de model per al fals. En epigrafia trobem molt esporàdicament algun *dec(urio) municipiorum*, en inscripcions no conegudes al moment de la falsificació (*CIL* III 14468; *AE* 1978, 702; *AE* 1983, 995) i sempre seguit dels gentilicis dels municipis als quals es fa referència.

54. CIL II, 135*

Marchena

Marchenae **Ocampo, Anonymus Taurensis, Strada; apud Marchenam Morales.**

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 15v n. 151 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 35v n. 156; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 221 n. 223 “e M. Antonio”; **PIGIUS**, syll. anonyma Hispana, ms. saec. XVI c, 5; **ZURITA**, cod. Val., 274v n. 825 “series Baetica”); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 700v; **MORALES**, ms. saec. XVI, 7r-v; **STRADA** 1575, 166 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 62; **GRUTERUS** 1603, 433 n. 3 “e Schotti schedis”). — Cf. **ORDÓÑEZ** 1996, 39; **GIMENO** 1997, 113.

Tito Marcellino Titi filio ex ordine decurionum Marciae coloniae omnibus honoribus in republica sua functo et multa liberalitate in populum suum uso ordo decurionum populo implorante.

1 Marcellino ηM_os : Marcelino OA; || 3 implorante] imperante s.

Traducció:

A Tit Marcel·lí, fill de Tit, de l'ordre dels decurions de la colònia Màrcia, que ha exercit tots els càrrecs a la seva ciutat i que ha mostrat una gran prodigalitat envers la seva gent, l'ordre dels decurions (li ha dedicar aquest monument) a petició del poble.

Comentari:

La finalitat concreta d'aquest epígraf és la de documentar el nom antic que hauria tingut Marchena: *colonia Marcia*. Ni el topònim ni l'estat jurídic de colònia estan documentats en les fonts antigues i semblen ser una invenció del falsificador. Es pot dir que l'intent fou reeixit, ja que la connexió entre el fals topònim i la població moderna va superar ràpidament la difusió mateixa de l'epígraf, i s'ha consolidat (almenys com a hipòtesi digna de ser mencionada) en bona part de la historiografia local posterior.

El primer autor que dóna el nom antic de Marchena sense transcriure el text epigràfic fou Panvinio, al *De republica Romana* (1558),⁶⁸⁴ possiblement a través de les còpies del text conservades als manuscrits de Matal. Morales, a la *Coronica*,⁶⁸⁵ i Paulus Merula, a la *Cosmographia generalis*,⁶⁸⁶ repeteixen la informació i citen

⁶⁸⁴ PANVINIO, Onofrio, *Reipublicae Romanae commentariorum libri tres*, Venezia, 1558, p. 862: «colonia Marcia, hodie Marchena. Ex antiqua basi».

⁶⁸⁵ MORALES 1574, f. 295v: «(...) y Colonia Marcia que agora dizen es Marchena. A todas estas cuenta Onuphrio por colonias (...)».

⁶⁸⁶ MERULA, Paulus, *Cosmographiae generalis libri tres, item geographiae particularis libri quatuor*, Leiden, 1605, p. 364: «Marchena hodie, Colonia quondam, inquit Onuphrius ex antiqua basi, Marcia. Conditam putant quidam ab M. Marcello, vel L. Marcio, qui Cn. Scipione apud Ursaonem mortuo, Romanorum ductavit in Hispania copias».

Panvinio com a font. Merula, però, afegeix la hipòtesi que el fundador de la ciutat hauria pogut ser *L. Marcius [Septimius]*, que reprèn el combat a Hispania després de la mort dels dos Escipions el 211 aC;⁶⁸⁷ o bé Marc Claudi Marcel, fundador de *Corduba*.⁶⁸⁸ La notícia va arribar igualment a Jerónimo Román de la Higuera (possiblement a través de Morales), que va introduir l'equivalència en un dels seus falsos crònics, el de Julián Pérez.⁶⁸⁹ Quant als cartògrafs, l'equivalència que trobem a Ortelius i Henricus Coquus entre Marchena i *Marcia* depèn amb tota probabilitat de la inscripció.⁶⁹⁰ Per últim, el gran difusor del fals fou Rodrigo Caro, que va transcriure l'epígraf a través de Gruter, i que a més cita la majoria de testimonis anteriors.⁶⁹¹

La construcció del text segueix l'esquema bàsic dels falsos d'Ocampo, concretament dels honorífics. L'onomàstica és incompleta (manca el *nomen*), i en vista de les hipòtesis fundacionals que apareixeran a tombants de segle, és lícit preguntar-se si l'elecció d'un nom començat per «Marc-» (*Titus Marcellinus*) és realment casual. És igualment destacable la presència de dues altres *Marcellinae*, a 363* [6] (*Titia Marcellina*; present ja a l'*Antiquissimus*) i a 81* [16] (*L. Marcellina Ocella*).

El motiu d'elogi que trobem a la inscripció, referent als càrrecs exercits i a la prodigalitat demostrada («omnibus honoribus (...) uso»), és semblant a d'altres que trobem en els textos falsos, com la de 430* [85] («ob plurimas liberalitates et multa in rempublicam suam benefacta»), que prové gairebé literalment de *CIL* II 4269 (= II²/14, 1026); en aquest cas, però, el model agafat és el d'una altra inscripció tarragonina de l'*Antiquus*, *CIL* II 4197 (= II²/14, 1118): «L. Aufidio Q. f. / Velina / Secundo / Palmensi / omnib. honor. / in re public. / sua functo / flam. p. h. c. / p. h. c.». La clàusula, tal com apareix en l'epígraf de Tarragona, la retrobem en una inscripció de Cáparra reportada per la tradició d'Ocampo, *CIL* II 815 [104], que Hübner acceptà com a autèntica –si bé amb certs dubtes–, i que nosaltres considerem que és falsa.⁶⁹²

⁶⁸⁷ LIV. 25, 37-39.

⁶⁸⁸ STR. 3, 2, 1.

⁶⁸⁹ *Iuliani Petri... Chronicon cum eiusdem Adversariis*, Paris, 1628, p. 18: «Bethicae Marcheniae, quae Marcia Polonia [sic] dicitur, S. Appollonius com sociis, pro Christi Domini persecutione, peremuntur».

⁶⁹⁰ MYLIUS 1570, f. f2; ORTELIUS 1578, p. 202: «MARCIA, opidum baeticae esse, quod hodie Marchena dicitur, ex antiquis eius loci marmoreis inscriptionib. docet Car. Clusius»; COQUUS 1581.

⁶⁹¹ CARO 1634, ff. 169v-170.

⁶⁹² Cf. infra, p. 411-413.

55. CIL II, 161*

Monda

in Munda nunc Monda Ocampo, Anonymus Taurinensis, Libro del Rey; Mundae Covarrubias, Strada, Occo.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 16v n. 157 (METELLUS 1, ms. ca. 1547, 36 n. 158; ex eo METELLUS 2, ms. 1546/52, 221 n. 224 “e M. Antonio”; ZURITA, cod. Val., 274v n. 830 “series Baetica”); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 697v; ANONYMUS, cod. Val., 314v n. 1032 “del libro del Rey Philippe”; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 145v; STRADA 1575, 164; OCCO 1596, 25 (ex eo et STRADA GRUTERUS 1603, spur. 1 n. 9 “ex Morali et Strada”). — Cf. OLIVER – OLIVER 1861, 226-228; GIMENO 1997, 115.

Ego Titus Batilius, multorum montium agricola et ubere terra dives, anniversario Deae Cereri sacro porca illi mactata a Tito Batilio patre meo perpetuo observato, addo ut III Idus Quintilis uno quoque anno redeunte porca immoletur et publico collegio eius Deae epulum detur. Si filius meus intermiserit constituta, a praetore

5 Mundae mulcta iubeo illum plecti.

1 Batilius ζ : Batillus M_2o_c • ubere ζ : uberi M_2o_c || 2 Batilio ζ : Betillio s : Batillio o_c || 2-3 observato— ut ego : obser. ad (*in marg.* «addo» OM_1C) ut (VI s) ζ : observand. ut o_c || 5 Mundae R : Mund. ζ o_c • iubeo ego : iub. OA_1C : pub. (publ. o_c , publica *Gim.*) η o_c : super R : lub. s.

Traducció:

Jo, Titus Batili, propietari de molts turons i ric en terra fèrtil, havent estat sempre servat pel meu pare Titus Batili el sacrifici anual a la deessa Ceres amb la immolació d'una truja, hi afegeixo que a tres dies de les idus de juliol cada any sigui immolada una truja i s'ofereixi un banquet a la confraria pública d'aquesta dea. Si el meu fill interrompés el que he decidit, ordeno que sigui castigat amb una multa pel pretor de Munda.

Comentari:

Aquesta és la segona inscripció (juntament amb 160* [34]) que relaciona Munda, un dels topònims hispànics amb més literatura al darrere, amb la població andalusa de Monda. Com en l'altre cas, el nom de la ciutat antiga és esmentat de forma explícita; de fet, s'estableix un cert encaix entre els dos falsos, ja que si en 160* [34] s'esmentava un *praetorium in urbe Munda* aquí trobem un *praetor Mundae*.

Malgrat que el contingut s'allunya del de la resta de falsos, estilísticament sí que podem detectar força paral·lelismes. En primer lloc, es tracta d'un text jurídic sense fórmules epigràfiques específiques, com succeeix, per exemple, en 40* [26] o

411* [79].⁶⁹³ La clàusula on es fa referència al possible incompliment per part del fill, del tot sorprenent, no fa més que reprendre la que ja trobàvem en 40* [26] («si [sc. filii] secus fecerint (...)»). En segon lloc, malgrat que és l'única inscripció en què s'esmenta Ceres, sí que apareix una altra immolació d'un animal sagrat (una *vacca forda alba* a la *Magna Mater*, a 97* [48]), i l'anteposició de *dea* la trobem, per exemple, en el cas de Vesta a 267* [67] i 269* [69] o de Cíbele a 57* [42]. L'inici del text, amb «ego» seguit del nom (com ja és habitual, compost únicament de *praenomen* i un *nomen* sense paral·lels clàssics) és una fórmula recurrent als textos falsos, ja que apareix a 40* [26], 397* [78], 411* [79] i 425* [82]. El verb *plector* l'hem vist en un altre fals jurídic, 498* [22] («plectitote»), i, finalment, l'expressió «anniversario (...) sacro» la tornem a trobar a 372* («(...) sacro gaudeant anniversario parentari»), inscripció que no apareix fins al *Libro del Rey*, però que presenta una clara afinitat amb els falsos d'Ocampo.

L'estructura del text sembla seguir l'estil dels textos jurídics llatins, sense basar-se però en cap passatge concret. Així, «addo ut» troba nombrosos paral·lels (sobretot al *codex Theodosianus*) en formes com «addimus ut» i similars; l'ús del verb *plectere* és constant,⁶⁹⁴ i la clàusula «si filius meus» apareix igualment en nombroses ocasions, majorment al Digest.⁶⁹⁵

Algunes de les expressions que otorguen un estil característic a la inscripció provenen de les fonts clàssiques. És el cas de «ubere terra dives», el ritme de la qual prové de l'hexàmetre pseudovirgilià «quae restat minor et diues satis ubere terra est»,⁶⁹⁶ i, possiblement, de la clàusula «uno quoque anno redeunte immoletur», que trobem al *De die Natali*: «quare agon et in Elide Iovi Olympio et Romae Capitolino quinto quoque anno redeunte celebratur».⁶⁹⁷ Evidentment, la connexió entre Ceres i la truja com a animal de sacrifici també procedeix de les fonts, però en aquest cas és difícil identificar-ne una de concreta, ja que la trobem en Cató, Ovidi o Gel·li.⁶⁹⁸

⁶⁹³ Per a una referència als falsos jurídics itàlics i hispànics, cf. supra, p. 166-167.

⁶⁹⁴ Al COD. IUST. 3, 1, 13, 8 apareix amb el mot *multa*: «trium librarum auri multa plectetur».

⁶⁹⁵ DIG. 2, 2, 3, 4; ibid. 2, 4, 10, 8; ibid. 15, 1, 3, 7; ibid. 28, 2, 29 pr., etc.

⁶⁹⁶ AETNA 441.

⁶⁹⁷ CENS. 18, 4.

⁶⁹⁸ CATO agr. 134; OV. fast. 1, 349; GELL. 4, 6, 8.

56. CIL II, 201* (= CIL II²/7, 22*)

Almodóvar del Rí

apud Almodovarem Ocampo, Anonymus Taurinensis, Libro del Rey, Covarrubias; apud olmo dovar cus (sic) oppidum Strada; apud Almudevarem in agro Fernández Franco.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 19v n. 199 (ZURITA, *ibid.*, 277v n. 902 "Series Baetica"); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 697v; ANONYMUS, cod. Val., 315v n. 1041 "del libro del Rey Philippe"; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 148v (a) et ms. saec. XVI b, 66 (b); STRADA 1575, 162 (GRUTERUS 1603, spur. 12 n. 4 "ex Strada"); FERNÁNDEZ FRANCO, *Agreda*, ms. 1578, 28 "uvela de Gaspar de Castro". — Cf. GIMENO 1997, 134-135.

Lucio Hugoni Verrio e gente Celtiberorum nobili emisso. Quinta Cornelia Romana e gente Scipionis Aemiliani orta coniugi bene merenti marmoreum cippum cum statua posuit.

1 Hugoni] Ugoni s • Verrio] Urrio F_r • Celtiberorum F_r : Celtib. (Celtibera solv. Gim.) ζ • Quinta ego : Q. O θ : P. A $_i$: T. s : P. F_r || 2 gente CF_r : gen. ζ • Scipionis F_r : Scipion. ζ : Scipio s • Aemiliani Gim. : Aemil. codd. • marmoreum (mamm- sic s)] marmorum $C_{(b)}$ • cippum] cippu s.

Traducció:

A Luci Hugó Verri, nascut d'una nissaga noble dels celtibers. Quinta Cornèlia, romana nascuda de la nissaga d'Escipió Emilià, ha erigit al seu marit que bé s'ho mereixia una estela de marbre amb una estàtua.

Comentari:

Aquesta inscripció inaugura un subtema dintre dels falsos sepulcrales d'Ocampo: el dels casaments mixtos d'un indígena amb un romà. Si en aquest epígraf és la dona la d'estirp romana, en els altres dos casos (239* [61] i 240* [62]) serà l'home l'immigrant, i la dona l'autòctona.

Malgrat només comptar amb tres exemples d'aquest esquema, creiem que és significatiu, ja que per poder saber que ens trobem davant d'un matrimoni mixt cal que s'expliciti l'origen d'ambdós membres, fet que no pot ser casual. Així, aquí trobem les clàusules «e gente Celtiberorum» i «Romana e gente Scipionis Aemiliani», a 239* [61] «Roma urbe orto» i «e gente antiqua Iberorum emissa», i a 240* [62] «equiti Romano» i «Celtibera». A més, però, aquest mateix tipus de clàusula el trobem en altres falsos: a 364* [7] («patricia gente Romanorum ortus»), a 220* [28] («e genere eorum Deciorum qui (...) se devovere») i a 426* [90] («e patricia Corneliorum gente»). Si l'ús del verb

emittere que apareix aquí i a 239* [61] no presenta paral·lels, la clàusula «e gente» seguida de genitiu plural sí que la trobem testimoniada en les fonts clàssiques.⁶⁹⁹

El vincle que uneix els tres epígrafs va més enllà de la temàtica tractada. Tant aquí com a 240* [62] el personatge autòcton és definit com a *Celtiber*, malgrat que aquesta inscripció s'atribueix a Almodóvar del Río (Còrdova) i les altres dues a Ágreda (Soria). És difícil d'assegurar quina intenció hi havia al darrere d'això: deixar entendre que la *gens* de Luci Hugó provenia originàriament, com als altres dos epígrafs, de la Celtibèria, o, més difícilment, voler fer referència, a partir del text de Plini,⁷⁰⁰ a dos territoris celtibers, el que engloba part d'Aragó i Castella i Lleó, d'una banda, i la Betúria cèltica (que, però, quedava força lluny d'Almodóvar), de l'altra.

Les diferències en l'onomàstica de l'home i de la dona que trobem al text pretenen sens dubte denotar el seu origen diferent. Ara bé, desconeixem si en la tria d'*Hugo* (que sembla un nom modern) i de *Verrius* (un *nomen* autèntic emprat aquí com a *cognomen*) s'amaga alguna referència específica. Aquesta és, per exemple, la intenció de Fernández Franco, que reporta el nom com a *Hugo Urrius* per tal d'establir parentesc amb la «Urria matre e gente antiqua Iberorum», segons la seva versió de 239* [61].⁷⁰¹ Franco anota, en relació amb aquest *cognomen*: «tambien es de notar el linage de la madre de los celtiberos ser de familia de Urrias, de los quales puede tener descendencia la familia de Urreas que en Aragon y en otras partes deste reyno ay».⁷⁰² Si haguéssim de donar crèdit als mots de Franco (a la qual cosa s'oposa el fet de ser l'únic testimoni que reporta la forma *Urrius* i *Urria* tant aquí com a 239* [61]), podríem veure una referència a Hugo de Urriés (llatinitzat *Ugo Urrius*), humanista aragonès, secretari reial de Ferran el Catòlic i deixeble de Marineo Siculo.⁷⁰³

És interessant destacar l'absència de gairebé qualsevol característica que identifiqui la inscripció com a funerària o honorífica: ni la consagració als déus manes, ni l'esment de la mort del difunt ni cap clàusula final del tipus *hic situs est* o *sit tibi terra levis* (la qual, però, gairebé mai no apareix als falsos d'Ocampo), però tampoc l'esment del *cursus honorum* o del motiu que el faci mereixedor d'una estàtua. Això, juntament amb l'ús del mot *cippus* i el fet que el dedicant sigui l'esposa i no un estament públic, ens porta a suposar que el falsari volia fer-la passar com a inscripció sepulcral.

⁶⁹⁹ SALL. Catil. 55, 6: «ex gente clarissima Corneliorum»; AUR. VICT. Caes. 2, 6: «e gente clarissima Sulpiciorum»; TAC. hist. 4, 83: «e gente Eumolpidarum».

⁷⁰⁰ PLIN. nat. 3, 13.

⁷⁰¹ Tanmateix, la resta de testimonis reporten el *nomen* de la mare a 239* [61] com a «Vatia» o «Varia».

⁷⁰² RAH, ms. 9-5147 (= *Agreda*), f. 24v.

⁷⁰³ Als *Epistolarum familiarium libri XVII* de Marineo conservem algunes cartes adreçades a ell; cf. JIMÉNEZ CALVENTE 2001, p. 181-182, 188-190, 610-611 (escrita per Juan Sobrarias), 786-788 i 794. En el camp de l'humanisme destaca per la seva traducció al castellà de Valeri Màxim (Zaragoza, 1495), realitzada a partir d'una traducció prèvia al francès.

57. CIL II, 219*

La Coruña

prope Corunam in columna aerea Ocampo; apresso la Clugna in una colona di bronzo Anonymus Taurinensis; ibidem (prope Columnam) in altera columna Strada.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 12v n. 115 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 30 n. 126; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 219v n. 193 "e M. Antonio"; **PIGIUS**, syll. anonyma Hispana, ms. saec. XVI c, 3v); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 694; **STRADA** 1575, 170 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 64; **GRUTERUS** 1603, 41 n. 5 "e"Schotti schedis"). — Cf. **GUERRINI** 1958; **CASTILLO – D'ORS** 1959, 162; **DONDERER** 1996, 297 n. C 10; **GIMENO** 1997, 100; **MÜLLER** 2001.

Templum Dianae Matri Deum Publius Apuleius architectus substruxit.

1 Matri Os : Marti A_t • Deum *dubitans* Gim. : decreto decurionum Don. : dd. *codd.* • Publius Don. : P.
ζ : R. M₁M₂ • architectus] archif- sic P_i • substruxit s : subtraxit OA_t.

Traducció:

L'arquitecte Publi Apuleu ha construït des dels fonaments el temple a Diana, mare dels déus.

Comentari:

Aquesta inscripció, tal com ja va anotar Hübner, està inspirada en *CIL II 2559*: «Marti / Aug. sacr. / C. Sevius / Lupus / Architectus / Aeminiensis / Lusitanus exvo.». Malgrat les diferències que ambdós textos presenten en una primera confrontació, la dependència del fals respecte a aquest text es pot assegurar a partir de l'ús d'un mot tan poc freqüent en epigrafia com «architectus», de la ubicació d'ambdós epígrafs a La Coruña i del fet que al *Libro de Ocampo* es troben un a continuació de l'altre. A més, si bé Hübner va editar el text sense conèixer còpies de l'epígraf autèntic anteriors a mitjan segle XVI, aquest ja es transmet en la síl·loge de Sanudo⁷⁰⁴ i en Nettucci, cosa que n'assegura el seu coneixement ja des d'inicis de segle.

Tant la tipologia de l'epígraf, d'obra pública, com el mateix estil marcadament breu (si bé hi ha altres casos, com 202* [35], 203* [36] o 258* [65]) s'allunyen de la norma dels falsos d'Ocampo, però creiem que ambdues característiques poden ser explicades pel condicionament que suposa el model emprat; sens dubte, és el mot *architectus* el que obliga a crear una inscripció d'obra pública.

Per altra banda, trobem algunes característiques que sí són pròpies d'aquests falsos. En primer lloc, és possible confrontar aquest text amb el d'un altre fals (203*

⁷⁰⁴ Així ho va fer notar l'alemany posteriorment als *addenda*, cf. HÜBNER, *CIL II*, p. 707.

[36]) igualment breu, on també es menciona la construcció d'un temple: «Marti Gradivo templum communi voto erectum». La menció a la *Mater Deum* és una de les més recurrents entre les divinitats esmentades als falsos d'Ocampo: no només amb el nom de *Cibelis* (57* [42]) o simplement com a *Mater Deum* (20* [24]), sinó també amb advocacions insòlites com *Pasithea* (97* [48]); en aquest últim text en concret, es fa esment d'un temple dedicat a la mare dels déus («templo Matri Deum constructo») i se'l posa en relació amb un culte a Diana («privatum Dianae sacrum»). També cal esmentar una última inscripció on es fa referència a un «templum sub nomine Dianae Ephesiae» (427* [84]). Quant a l'onomàstica, formada com és habitual per només dos elements, podria estar inspirada en un Publi Apuleu esmentat en dues ocasions per Ciceró.⁷⁰⁵

Arran de la inscripció, algunes obres enciclopèdiques dels camps de la història de l'art i de l'arquitectura de la segona meitat del s. XIX van incloure Publi Apuleu com a personatge històric, a la vegada que advertien que la inscripció on aquest apareixia era falsa o almenys interpolada;⁷⁰⁶ aquesta mateixa informació s'ha anat transmetent al llarg del s. XX a través de Guerrini, Donderer i Müller (vegeu l'aparat de fonts). A més, Promis (al qual segueixen Donderer i Müller) desenvolupa el text de la inscripció com a «Dianae (et) Marti d(ecreto) d(ecurionum)», a partir de la lliçó «Marti» que reporta únicament l'*Anonymus Taurinensis*, i que s'allunya, al nostre entendre, del text que hauria concebut el falsari.

⁷⁰⁵ Cic. Phil. 6, 1; ibid. 14, 16.

⁷⁰⁶ BRUNN, Heinrich, *Geschichte der griechischen Künstler*, 2 vols., Stuttgart, Ebner & Seuber, 1859, II, p. 341; PROMIS, Carlo, «Gli architetti e l'architettura presso i Romani», *Memorie della Reale accademia delle scienze di Torino. Scienze morali, storiche e filologiche*, serie II, 27 (1873), p. 1-182 (96-97).

58. CIL II, 233*

Coruña del Conde

prope Cluniam in q(uam) plur(imis) colum(nis) Ocampo, sim. Strada; ibidem (Cluniae) non longe in alia columna Anonymus Taurinensis; in Arevaccis in quam plurimis columnis Metellus 1, Metellus 2, Pighius, sim. Occo, Manutius, Chytraeus; non longe a Clunia Libro del Rey, Covarrubias; dizen unos que estavan en Clunia, y otros que en otras partes Morales.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 14 n. 133 (METELLUS 1, ms. ca. 1547, 31 n. 136; ex eo METELLUS 2, ms. 1546/52, 220 n. 203 “e M. Antonio”; PIGHIUS, syll. anonyma Hispana, ms. saec. XVI c, 4v); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 697; ANONYMUS, cod. Val., 315 n. 1036a “del libro del Rey Philippe”; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 146; MORALES 1574, 382 “la puso Cyriaco en sus antiguedades” (OCCO 1596, 24; HIGUERA, *Historia de Toledo*, ms. saec. XVI ex., 74v (l. 8 c. 17) et ms. saec. XVI ex., 113v); STRADA 1575, 170 (SCALIGER, ms. ca. 1588, 63; ex STRADA et OCCO BARONIUS 1594, *Annales* II, 787 ad a. 304 “ex Aldo Manutio post schol. in *Comment. Caesaris et Occone in lib. Numismatum*”; GRUTERUS 1603, 280 n. 4 “e Schotti schedis”); OCCO 1579, 353; MANUTIUS, ms. saec. XVI ex., 403 “e Citaddino”; CHYTRAEUS 1594, 814. — Cf. GIMENO 1997, 105; RAMELLI 2000, 132 adn. 19.

Diocletiano Caesari Augusto Galerio in Oriente adoptato, superstitione Christi ubique deleta et cultu deorum propagato.

1 Diocletiano (Diocletian. *cett.*) Dioclecian. M_1 • Caesari Gim. : Caes. *codd.* || 2 deleta] deletae s • propagato $\zeta m_o o_c M_a c_n$: propato (*sed in marg. corr. M_2*) $M_1 M_2$: propaga. P_i .

Traducció:

A Dioclecià, cèsar august, després d'adoptar Galeri a Orient, per haver eliminat pertot la creença en Crist i propagat el culte als déus.

Comentari:

Aquesta inscripció i la següent reprenen el tema de la persecució dels cristians a la Península, que ja havia estat tractat al fals de l'*Antiquus* 231* [20]. Ara bé, això no assegura que tinguin un mateix origen, ja que també haurien pogut ser creacions posteriors inspirades en el primer text. Aquesta és, de fet, l'opinió de Ramelli, que argumenta les diferències que separen aquest epígraf del 231 [20] (que al seu entendre podria ser autèntic): en aquest cas l'onomàstica és incompleta, el motiu de la dedicació està expressat en ablatiu i no amb *ob* + acusatiu, i es fa menció explícita als cristians, a diferència del que passava en la inscripció neroniana, on es parlava més vagament d'una *superstitio nova*. Aquestes mateixes observacions són aplicables a 234* [59], fet que, juntament amb l'esment del mateix emperador i amb l'ús de clàusules paral·leles («in Oriente» i «per Orientem et Occidentem»; «deleta» i «deleto») asseguren en aquest cas un origen comú per als dos falsos. Com succeïa a 231* [20], els falsos d'Ocampo atribuïts a *Clunia* presenten tots ells una estructura

formada únicament per l'onomàstica imperial i un motiu d'elogi, sense que s'indiqui la tipologia i la funció dels epígrafs en qüestió. L'especificació del suport com a *columnae* podria fer pensar que es tracta de mil·liaris, però cal tenir en compte que, per als textos dels mil·liaris espuris de la Via de la Plata que apareixen igualment amb Ocampo, el falsari ha emprat clàusules en què es menciona la reparació de la via i ha indicat el número de la milla. Així doncs, sembla més probable que es tracti d'una inscripció honorífica per a la qual el falsari ha imaginat un pedestal de forma cilíndrica.

Per altra banda, els textos 233* i 234* [59], a més d'estar relacionats temàticament amb 231* [20], també es poden posar en relació amb un conjunt de falsos d'Ocampo on es fa menció de Dioclecià, Galeri, Maximià i Constanci: es tracta de 235* [60], també atribuït a *Clunia*, així com de 97* [48], 127* [53] i 448* [100]. Bona part dels historiadors tardoantics i medievals donen notícies semblants respecte d'aquests tetrarques, però no tots n'esmenten la persecució de cristians; en concret, ho fan Orosi, Beda i Zonaras.⁷⁰⁷ D'aquests, Orosi i Beda presenten l'estructura «Diocletianus in Oriente, Maximianus Herculus in Occidente» que sembla haver quedat reflectida tant en aquest text com en 234* [59] («per Orientem et Occidentem») i en 235* [60] («in Occidente»). A més, Orosi fa referència, al mateix fragment, a la persecució que havia realitzat anteriorment Neró, la qual cosa podria ser el vincle amb el text 231* [20].

La dependència del fals respecte de les fonts literàries fa encara més estranya la confusió que es produeix a les inscripcions entre els *Augusti* i els *Caesares*, ja que aquestes mateixes fonts deixen ben clar que la primera apel·lació feia referència a Dioclecià i Maximià i la segona a Constanci i Galeri.⁷⁰⁸ En canvi, en aquest conjunt de falsos tots dos apel·latius es refereixen a Dioclecià i Maximià, ja sigui junts (234* [59]) o bé per separat (aquí, a 127* [53], i a 235* [60]). Aquesta incoherència arriba al seu punt culminant al text de 235* [60], on, després d'anomenar Maximià *Caesar Augustus*, esmenta la designació de Constanci com a Cèsar («Constantio in Occidente Caesare effecto»), fent ús d'una clàusula extreta de les fonts, per tot seguit juxtaposar-hi la designació de Dioclecià com a *collega* («Diocletiano principe invicto etiam uno tempore collega effecto»), caient en un evident anacronisme.

⁷⁰⁷ OROS. hist. 7, 25, 13: «interea Diocletianus in Oriente, Maximianus Herculus in Occidente vastari ecclesias, adfligi interficique Christianos decimo post Neronem loco praeceperunt». BEDA hist. eccl. 1, 6: «interea Diocletianus in Oriente, Maximianus Herculus in Occidente vastari ecclesias, affligi, interficique Christianos (...)». ZONAR. 31 (no editat fins a mitjan s. XVI): «ambo [sc. Diocletianus et Maximianus Herculus] igitur consentientibus animis persecutionem contra Christianos instituerunt».

⁷⁰⁸ OROS. hist. 7, 25, 5: «hoc periculo Diocletianus permotus Maximianum Herculum ex Caesare fecit Augustum, Constantium vero et Maximianum Galerium Caesares legit»; PAUL. DIAC. hist. Rom. 9, 22: «Dioclitianus Maximianum Herculum ex Caesare fecit Augustum, Constantium et Maximianum Caesares»; EUTR. 9, 22, amb el mateix text; AUR. VICT. Caes. 39, 24: «his de causis Iulium Constantium, Galerium Maximianum, cui cognomen Armentario erat, creatos Caesares in affinitatem vocant».

El conjunt de falsos hispànics dedicat als tetrarques (i molt especialment 233*-235* [58-60]) s'ha de posar en relació amb un altre epígraf creat a inicis del s. XVI, *CIL* X 66*, que Mommsen edità entre els falsos de la Lucània. La inscripció apareix per primera vegada al f. 84 del *codex Filonardianus*, tancant un grup d'inscripcions on s'esmenten Dioclecià i Maximià (i que van servir, com a mínim, per a la confecció de 97* [48]). L'única font que el *CIL* va conèixer per al fals va ser el ms. Barb. Lat. 1871 (f. 3) de la BAV, on la inscripció es localitza «in Calabria in valle de Diano in aede D. Petri in suburbio». Cal notar, però, que al *cod. Filonardianus* no trobem cap nota de localització, i que, just a continuació, es copien un conjunt d'inscripcions de Cáparra provinents de l'*Antiquus*.

El text de *CIL* X 66* (a partir de la comparació dels dos únics testimonis coneguts) és el següent: «Diocletianus Iovius Maximianus Herculeus uno tempore imperium Romanum amplificaverunt alter Galerium in Oriente alter Constantium in Occidente adoptavere caesaresque fecere».⁷⁰⁹ La relació entre aquest text i el conjunt de falsos hispànics referents als tetrarques és segura, ja que, a més de la clàusula «Galerium in Oriente (...) Constantium in Occidente», s'empra el verb *adoptare* (que no apareix a les fonts literàries); l'expressió «imperium Romanum amplificaverunt» correspon a la de 234* [59] «amplificato (...) imperio Romano», i la clàusula «uno tempore» torna a aparèixer a 235* [60]. A més, aquest text pot explicar (com veurem al fals següent) la utilització de l'epítet *Iovius* per a Dioclecià, d'escassíssima difusió a les fonts clàssiques, tant literàries com epigràfiques.

A més de les fonts tardoantigues ja citades en què es basen tots aquests textos, hem pogut detectar una font renaixentista que posa de manifest ulteriors paral·lels. Es tracta d'un fragment del *Romanae historiae compendium* de Pomponio Leto, publicat per primera vegada el 1499, on llegim: «Quinquagenarii et supra eum numerum annorum hi milites fuere, qui Aphricam diripiebant; cupientes sibi regnum vindicare, pululantibus per varia loca novis bellis concordés augg. duos adoptavere, Diocletianus Galerium Maximi Maximianus Constantium cognomine Cloron, Caesaresque fecerunt».⁷¹⁰ Més enllà de la referència a l'expansió de l'imperi (que podria correspondre a la reelaboració que trobem a 234* [59] i a *CIL* X 66*), són les formes «adoptavere» i «Caesaresque fecerunt», que retrobem de forma literal a *CIL* X 66*, les que permeten de postular aquesta dependència amb un cert grau de probabilitat.

⁷⁰⁹ Per a una anàlisi més aprofundida d'aquest text en relació amb els falsos hispànics, cf. *infra*, p. 305-307.

⁷¹⁰ POMPONIO LETO 1499, f. [c4].

Tot sembla indicar, doncs, que *CIL X 66** no seria en cap cas posterior als falsos d'Ocampo. Així doncs, si la inscripció de la Lucània hagués estat creada amb anterioritat als falsos d'Ocampo (com la seva presència al *codex Filonardianus* sembla indicar), les inscripcions hispàniques haurien estat creades a partir del fals epigràfic (al seu torn inspirat en el text de Leto) i no exclusivament de les fonts literàries; això podria explicar, per exemple, els errors en l'ús dels títols imperials *Caesar* i *Augustus*. En qualsevol cas, com que es tracta indubtablement d'un altre fals textual, no hi ha dubte que tots ells provenen, en última instància, de les fonts literàries i epigràfiques disponibles a finals del s. XV.

59. CIL II, 234*

Coruña del Conde

prope Cluniam in q(uam) plur(imis) colum(nis) Ocampo, sim. Strada, Gruterus; Non longe a Clunia in Arevatis frag(men)tum columnae Anonymus Taurinensis; in Arevaccis in quam plurimis columnis Metellus 1, Metellus 2, Pighius, sim. Occo, Manutius, Chytraeus; non longe a Clunia Libro del Rey, Covarrubias; dizen unos que estavan en Clunia, y otros que en otras partes Morales.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 14 n. 132 (METELLUS 1, ms. ca. 1547, 31 n. 135; ex eo METELLUS 2, ms. 1546/52, 220 n. 202 "e M. Antonio"; PIGHIUS, syll. anonyma Hispana, ms. saec. XVI c, 4r-v; e METELLO PANVINIUS, ms. 1566/68, 35); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 697; ANONYMUS, cod. Val., 315 n. 1036b "del libro del Rey Philippe"; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 146; MORALES 1574, 381v "la puso Cyriaco en sus antiguedades" (HIGUERA, *Historia de España*, ms. 1593, 199v (a) et *Historia de Toledo*, ms. saec. XVI ex., 74v [l. 8 c. 17] (b)); STRADA 1575, 169 (SCALIGER, ms. ca. 1588, 63; ex STRADA et OCCO BARONIUS 1594, *Annales* II, 787 ad a. 304 "ex Aldo Manutio post schol. in *Comment. Caesaris et Occone in lib. Numismatum*"); OCCO 1579, *Numismata*, 353; MANUTIUS, ms. saec. XVI ex., 403 "e Citaddino"; CHYTRAEUS 1594, 813; GRUTERUS 1603, 280 n. 3 "e Schotti schedis aliorumque". — Cf. GIMENO 1997, 105.

Diocletianus Iovius Maximianus Herculeus Caesares Augusti amplificato per Orientem et Occidentem imperio Romano et nomine Christianorum deleto qui Rempubicam evertabant.

1 Iovius cett. : Iovius P_i : Iovius C • post Iovius add. et H_{i(b)g} • Maximianus] Maximi s • Herculeus
ζ_oc_hg : Herculeus m_oM_a || 2 deleto] delecto P_i.

Traducció:

Dioclecià Jovi i Maximià Herculi, cèsars augustos, després d'ampliar per Orient i Occident l'imperi romà i d'eliminar el nom dels cristians, que subvertien l'estat.

Comentari:

Aquest fals, sens dubte, va unit al precedent (de fet, en la síl·loge d'Ocampo l'antecedeix), i és evident que tenen un mateix origen. A més, però, ambdós s'han de posar en relació, per la temàtica referent a la persecució dels cristians, amb 231* [20], i per la titulatura amb què són anomenats els tetrarques, amb 97* [48], 127* [53] i 235* [60].

Ja ens hem referit, en el comentari anterior, al conjunt de fonts literàries i epigràfiques en què s'esmenten aquests emperadors, així com a algunes clàusules de 233* [58] i 234* que s'han de posar en relació amb CIL X 66*.⁷¹¹ Dels paral·lels entre aquest fals itàlic i la inscripció que ens ocupa, volem destacar la utilització de l'epítet

⁷¹¹ Cf. supra, p. 303-304. El text del fals és el següent: «Diocletianus Iovius Maximianus Herculeus uno tempore imperium Romanum amplificaverunt alter Galerium in Oriente alter Constantium in Occidente adoptavere caesaresque fecere».

«lovius»,⁷¹² que és reportat per un nombre especialment reduït de fonts, i que en la falsificació hispànica només reapareixà en un fals de Resende (17*).

En efecte, només dues fonts literàries semblen mencionar l'epítet en relació amb Dioclecià: el *De mortibus persecutorum* de Lactanci, que podem descartar perquè no va ser redescobert fins el 1678,⁷¹³ i els *Panegyrici Latini*. Als *Panegyrici*, editats des del 1482, s'esmenten diverses vegades *Iovius* i *Herculius* com a *cognomina* adoptats per Dioclecià i Maximià respectivament,⁷¹⁴ però no trobem cap fragment que mostri un paral·lelisme especialment clar amb cap dels epígrafs espuris, ja que el *cognomen* sempre substitueix el nom de l'emperador, i no l'acompanya com a simple epítet.

L'apel·latiu *Iovius*, absent als textos numismàtics, tampoc no té una gran presència en les fonts epigràfiques, i gairebé totes les inscripcions en què apareix, ja sigui en la titulatura de Dioclecià (*AE* 1920, 13) o en substitució del seu nom (*CIL* III 3231 i VI 255), no eren conegudes en el moment de la falsificació. Només una inscripció present als reculls epigràfics anteriors al fals fa referència a aquest terme: es tracta de *CIL* XII 2229, que apareix al *Romanae historiae Compendium* (1499) de Pomponio Leto i, entre altres síl·loges, en la sèrie d'epígrafs referits a Dioclecià i Maximià que llegim al *codex Filonardianus* (f. 84). El text en qüestió és un epígraf d'obra pública en què Dioclecià i Maximià recorden la construcció dels murs de Grenoble (Roine-Alps) i anomenen dues portes *Iovia* i *Herculea* amb dues inscripcions gairebé idèntiques, que acaben amb la clàusula «portam / Romanam Ioviam vocari iusserunt» i «portam / Viennensem Herculeam vocari iusserunt». De fet, els reculls del s. XVI copien sovint només el cos de la inscripció de la porta Hercúlia, i a continuació afegeixen l'última frase de l'altra. Leto utilitza precisament aquesta inscripció al seu *Compendium* per relacionar els dos epítets amb Dioclecià i Maximià;⁷¹⁵ com hem argumentat al comentari anterior, hi ha indicis suficients per suposar que el falsari de

⁷¹² La lliçó «Iovius» només és present al *cod. Filonardianus*, ja que al ms. Barb. Lat. 1871 (i per tant a l'edició del *CIL*) trobem la variant «Rom(anus?)», que clarament banalitza el text original.

⁷¹³ Ps. LACT. *mort. pers.* 52, 3 (vid. l'edició de J. L. Creed, Oxford 1984, p. XLV).

⁷¹⁴ PANEG. 8 [V], 4, 1: «et sane praeter usum curamque rei publicae etiam illa Iovis et Herculis cognata maiestas in Iovio Herculoque principibus totius mundi caelestiumque rerum similitudinem requirebat»; *ibid.* 9 [IV], 18, 5: «adeo, ut res est, aurea illa saecula, quae non diu quondam Saturno rege vixerunt, nunc aeternis auspiciis Iovis et Herculis renascuntur»; *ibid.* 10 [II] 4, 2: «(...) praecipitanti Romano nomini iuxta principem subisti eadem scilicet auxilii opportunitate qua tuus Hercules Iovem vestrum quondam Iovem vestrum quondam Terrigenarum bello laborantem magna victoriae parte iuivit (...)»; *ibid.* 10 [II] 7, 5: «verum hoc Iovis sui more nutu illo patrio (...) et maiestate vestri nominis consecutus est»; *ibid.* 10 [II] 13, 3: «utere quaeso, tuorum principum utroque cognomine, cum non cogaris eligere: licet nunc simul et Herculia dicaris et Iovia»; *ibid.* 11 [III], 14, 2: «itaque illud quod de vestro cecinit poeta Romanus Iove, Iovis omnia esse <plena>».

⁷¹⁵ POMPONIO LETO 1499, f. e4 (després de reportar el text de *CIL* XII 2229): «nam Diocletianus Iovius est dictus, et Maximianus Herculus, Iovius et Hercules ab Gallis adeo dilecti, ut ab eis duo populi nomina sumpserint, Ioviorum et Herculiorum, et Viennenses duas urbis portas Ioviam et Herculiam adpellavere, ut epigrammata docent». L'ús d'aquests *cognomina* ja havia estat avançat al f. [c3]: «felicissima cognomina sibi indidere: Diocletianus Iovius, Maximianus Hercules adpellati sunt».

*CIL X 66** va conèixer aquesta obra, i per tant és probable que també fes l'associació entre l'emperador i l'epítet mitjançant el *Compendium* de Leto.

La relació d'aquest text amb altres falsificacions itàliques, però, no acaba aquí. Al s. XIX es conservava a Roma («in repositis musei Laterani») un epígraf gravat en una placa de marbre amb el mateix text del fals hispànic, *CIL VI 3550**.⁷¹⁶ A falta de més informació sobre el possible moment de creació, cal suposar que la manca de bibliografia respecte de l'epígraf romà és un indicatiu que aquest no va ser forjat abans del s. XVIII, i en qualsevol cas el text hispànic (accessible a través de les edicions de Morales, Strada, Occo, Baronio i Gruter) n'hauria constituït el model, i no al revés.

Per últim, Muratori reporta, al *Novus thesaurus veterum inscriptionum*, dues inscripcions atribuïdes a *Asculi* (av. Ascoli Piceno, Marche), sense indicar la font d'origen (*CIL IX 524** i *525**).⁷¹⁷ Malgrat presentar un text diferent i fer referència a Adrià i Antoní Pius, hi ha clars indicis de dependència respecte de la inscripció hispànica. Això confirmaria que la difusió d'aquest fals va ser molt elevada, i que el seu interès (segurament degut a la temàtica tractada) no va decaure com a mínim fins al s. XVIII.

⁷¹⁶ A dia 3/5/2010, el professor Giorgio Filippi ens ha informat que la inscripció no sembla trobar-se als Museus Vaticans, on va anar a parar la major part del fons de l'antic museu laterà. Segons l'edició del *CIL*, les úniques variants del text respecte del fals hispànic són «Herculaeus» i «everterant».

⁷¹⁷ MURATORI 1739/42, III, p. 1797 núm. 3: «Adrianus caes. aug. parthic. / ampliatio imper. Romano / superstitione Christi / Asculi et alibi fere sublata / deorum cultu propagato / ...», i núm. 4: «Antoninus pius aug. / Romano imperio propagato / Christianorum cultu / qui rempub. subvertebant / prorsus deleto / Asculi... / ...».

60. CIL II, 235* = 463*

Coruña del Conde

Cluniae quae nunc Coruña (Corugna η) in Arevacis Ocampo; en Coruña o Clunia Morales; ibidem (Cluniae) Strada.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 13 n. 121 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 30v n. 128; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 219v n. 195 "e M. Antonio"; **PIGIUS**, syll. anonyma Hispana, ms. saec. XVI c, 3v; e **METELLO PANVINIUS**, ms. 1566/68, 36); **MORALES** 1574, 382v (**HIGUERA**, *Historia de España*, ms. 1593, 158v; **OCCHO** 1596, 11); **STRADA** 1575, 169 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 63; **GRUTERUS** 1603, 281 n. 9 "e schedis Schotti et Strada"). — Cf. **GIMENO** 1997, 101-102.

Imperatori Maximiano Herculeo Caesari Augusto, Constantio in Occidente Caesare effecto et imperio reipublicae longe et late aucto, Diocletiano principe invicto etiam uno tempore collega effecto.

1 Maximiano (Maximian. *cett.*) Marinian. s • Herculeo *Gim.* : Hercul. *codd.* || 2 longe et (e P_i) late] longe lateque m_o • aucto m_o : auc. ζ : aug. P_i • Diocletiano (Diocli- M_1M_2) ζ : et cum Diocletiano m_o • etiam m_o : et. ζ || 3 effecto $P_a m_o s$: effec. OP_i : affet. M_1M_2 .

Traducció:

A l'emperador Maximiaà Herculi, cèsar august, havent estat nomenat Constanci cèsar a Occident i engrandit l'imperi de l'estat per tot arreu, i havent estat nomenat al mateix temps com a col·lega Dioclecià, príncep invicte.

Comentari:

Malgrat no tractar el tema de la persecució dels cristians, la inscripció (que Hübner publicà per error dues vegades) està íntimament relacionada amb 233* [58] i 234* [59], ja que no només es mencionen els mateixos emperadors i es localitzen totes a *Clunia*, sinó que a més trobem clàusules paral·leles, com «Constantio in Occidente» (cf. «Galerio in Oriente» a 233* [58]) i «imperio (...) aucto» (cf. «amplificato (...) imperio» a 234* [59]). Aquesta relació va més enllà de similituds a nivell extern: igual que els altres dos textos, aquest reporta algunes clàusules en comú amb *CIL X 66** (com «uno tempore»), cosa que assegura que tots tres epígrafs hispànics van ser creats en el mateix procés de falsificació.⁷¹⁸ Com hem defensat, tot apunta que el fals itàlic hauria estat creat a partir de les fonts clàssiques (a més del *Compendium* de Pomponio Leto), i que posteriorment el falsari dels textos hispànics hauria utilitzat l'epígraf espuri com a model. Això podria explicar alguns dels errors comesos en aquest text, que s'aparten de la informació que trobem a les fonts literàries, com ara la

⁷¹⁸ Per a *CIL X 66** en relació amb el conjunt de falsos hispànics, cf. *supra*, p. 303-307.

nomenclatura de Maximiana com a *Caesar* (titulatura que servia precisament per distingir Constanci i Galeri dels *Augusti* Dioclecià i Maximiana), així com l'estranyíssima juxtaposició de «Constantio (...) Caesare effecto» amb «Diocletiano (...) collega effecto».

Al seu torn, la menció a Maximiana vincula el text amb un altre fals d'Ocampo, 127* [53], en què aquest apareix amb la mateixa titulatura errònia (*Maximianus Herculeus Caesar Augustus*), i segurament també s'ha de posar en relació amb la menció de 97* [48] dels quatre tetrarques com a «aeterni imperatores invicti Caesares Augusti perpetui». Més hipotèticament, la clàusula «longe et late aucto» podria reflectir la que trobem en 224* [19] («longe lateque (...) auctam»).

61. *CIL* II, 239*

Ágreda

prope Agredam **Ocampo, Anonymus Taurinensis**; *Agredae, non longe ab oppido* **Strada**; *non longe ab Agreda* **Morales, Fernández Franco**.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 9v n. 83 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 16 n. 65; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 222v n. 259 "e M. Antonio"); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 696v; **MORALES**, ms. saec. XVI, 3v; **STRADA** 1575, 168 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 63 tantum *Dis—Libonii* verba et erasum; **GRUTERUS** 1603, spur. 13 n. 3 "ex Strada"); **FERNÁNDEZ FRANCO**, *Agreda*, ms. 1578, 24 "*diome Gaspar de Castro*". — Cf. **JIMENO** 1980, 220; **GIMENO** 1997, 86.

Dis Manibus sacrum. Caio Libonio Caii Libonii filio Roma urbe orto et Vatia matre e gente antiqua Iberorum emissa Caia Libonia soror fratri optimo et bene merenti.

1 dis—sacrum *om.* $A_i M_o F_r \cdot$ filio (f. *ceff.*) e. $\eta \cdot$ orto ζ : oriundo $M_o F_r \cdot$ Vatia Os : Varia $A_i \eta$: Urria $M_o F_r \cdot$ e *om.* s || 2 Caia (C. *ceff.*) C. A_i .

Traducció:

Consagrat als déus manes. A Gai Liboni, fill de Gai Liboni, nascut a la ciutat de Roma, la mare del qual fou Vàcia, nascuda d'una nissaga antiga dels ibers. La germana Gaia Libònia (ha construït aquest sepulcre) per al seu germà excel·lent i que bé s'ho mereixia.

Comentari:

Ens trobem davant de la inscripció funerària d'un home nascut a Roma però de procedència ibera per part de mare; aquest esquema és anàleg al que trobem en dos altres falsos d'Ocampo (201* [56] i 240* [62], inscripció atribuïda també a Ágreda), on apareixen matrimonis mixtos amb un membre romà i un de celtiber.⁷¹⁹ La fórmula d'aquest text és, però, més confusa, ja que, d'una banda, no s'especifica si el naixement del fill a Roma és casualitat o bé si hi té ascendència (per part de pare), i, d'altra banda, la construcció «urbe orto et Vatia matre» és estilísticament bastant desafortunada.

Així doncs, és possible que les diferències en l'estructura de l'onomàstica de l'home (*praenomen*, *nomen* i patronímic; l'absència de *cognomen* és habitual en aquests falsos) i de la dona (un únic i certament estrany *nomen* «Vatia»)⁷²⁰ pretenguin reflectir la diferent procedència d'un i altre personatges. En aquest sentit, és

⁷¹⁹ Cf. supra, p. 297.

⁷²⁰ *Vatia* apareix en algunes ocasions com a *cognomen*, com a *CIL* IV 115, *CIL* V 5875 i 7631, *CIL* VI 2777, 19962 i 28378, *CIL* XI 4916 i *CIL* XII 3167; en algun cas excepcional, però, l'hem trobat com a *nomen* (*CIL* IX 617). Cap d'aquestes inscripcions no eren conegudes en el moment de la falsificació.

interessant el testimoni de Franco, que presenta la variant «Urria» (de forma anàloga a 201* [56], on reporta «Urrio» en lloc de la forma «Verrio») i comenta: «tambien es de notar el linage de la madre de los celtiberos ser de familia de Urrias, de los quales puede tener descendencia la familia de Urreas que en Aragon y en otras partes deste reyno ay» (f. 24v).

Això no obstant, *Libonius* tampoc no és un *nomen* realment llatí, sinó una forma inventada, probablement a partir del *cognomen Libo*.⁷²¹ Sembla, però, que el falsari sí que ho hauria pogut creure, ja que a 250* [64] tornem a trobar un *C. Livonius*. A més, el text interpolat del *Libro de Ocampo* de la inscripció *CIL* II 4115 = II²/14, 978 (*cod. Val.* f. 3v núm. 19) reporta, en lloc de la lliçó transmesa «Aurel. Licianus», altre cop un «Aurel. Libonius augur».⁷²² Un altre element impropri de l'onomàstica romana és l'explicitació del *nomen* en el patronímic; aquest és un fenomen que ja apareixia en alguns falsos de l'*Antiquus* (364* [7], 356* [8], 80* [15] i 81* [16]), però que trobem molt especialment en falsos d'Ocampo situats a la zona de la Celtibèria (a més d'aquest, en 240* [62], 268* [68], 269* [69] i 271* [71]).

⁷²¹ Aquesta és, almenys, l'opinió de Franco (f. 24v): «solo ay que advertir a mi pareçer en este titulo que este Libonio deviera ser descendiente de aquel Lutio Scribonio Libon praetor romano como Livio escribe en el libro nono de la tercera decada: 'praetores creati sunt T. Claudius Nero, M. Martius Ralla, Lutius Scribonius Libo' [Liv. 39, 23, 4]. Y Horatio haze del mençion, libro I *Ep(isto)larum* diciendo: 'Forum putealque Libonis, mandabo siccis adimam cantare severis' [HOR. epist. 1, 19, 8-9]. Lo qual dirige a Meçenate, y hallanse monedas de plata deste praetor con el tribunal y brocal y con la efigie del p(rae)tor y letra que dize 'Libo. bono event.', que es voto hecho al buen suçesso o evento. Y pues este Libonio de Agreda era por el padre natural de Roma, seria descendiente de aquella familia y de Libon.»

⁷²² Cf. GIMENO 1997, p. 64-65. La lliçó «Licianus» es troba a l'*Antiquus* δ i ε, i segurament és la que hauria conegut l'interpolador. L'*Antiquus* β i γ, en canvi, reporten la lliçó acceptada, «Iulianus».

62. CIL II, 240*

Ágreda

prope Agredam **Ocampo**; *ibidem (non longe ab Agreda)* **Morales**; *Agredae, non longe ab oppido* **Strada**; *Agradae (sic)* **Occo**.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 9v n. 84 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 16 n. 66; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 222v n. 260 "e M. Antonio"); **MORALES**, ms. saec. XVI, 3v-4; **STRADA** 1575, 168 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 63); **OCCO** 1596, 3 (**GRUTERUS** 1603, spur. 11 n. 2 "e Morali et Strada"). — Cf. **JIMENO** 1980, 220; **GIMENO** 1997, 86-87.

Tito Ovinio Titi filio equiti Romano tribuno militum sub Marco Catone proconsule qui multa pro retinenda in fide Romana provincia fortiter et constanter gesserat Lucia Atteia Lucii Atteii filia Celtibera marito bene merenti fecit.

2 fide romana ego : fidem romanam *Gim.* : fide ro. *codd.* • gesserat *M_o* : gess. ζ : gessit *o_c* • Lucia ego : L. ζ_{o_c} : L. *M_o* : I. s || 3 Atteia *O_{o_c}* : Atteia *ηs* : Attei. *M_o* • Lucii Atteii ego : L. At. *codd.*

Traducció:

A Tit Oviní, fill de Tit, cavaller romà, tribú militar sota el comandament del procònsol Marc Cató, que va realitzar moltes accions de forma valenta i constant per a mantenir la província fidel a Roma. Lúcia Atteia, filla de Luci Attei, celtibera, ha fet fer (aquest sepulcre) al seu marit, que bé s'ho mereixia.

Comentari:

De forma semblant a l'anterior, aquesta inscripció ens mostra un matrimoni entre un personatge masculí d'origen romà i una dona d'origen hispà. El paral·lel encara és més clar amb el text de 201* [56], on retrobem el mateix esquema que en aquest fals, amb l'única diferència que l'home és el d'origen celtiber i la dona la que prové de Roma.

A diferència de l'anterior inscripció d'Ágreda, aquesta fa menció explícita de fets històrics, i per tant pot ser contextualitzada. Sorprenentment, el personatge esmentat és M. Porci Cató, cosa que pretén datar l'epígraf al 195-194 aC.⁷²³ La presència de la inscripció a Ágreda situa la campanya militar en un territori més interior d'on actualment es creu que hauria tingut lloc; tanmateix, aquesta ubicació és totalment voluntària, ja que a 272* [72], atribuïda a Ariza, es torna a mencionar la campanya del procònsol Cató a la Celtibèria. És d'aquest text d'on aprenem que,

⁷²³ Els intents de documentar proves materials del pas de Cató per la Península van més enllà dels falsos d'Ocampo; així, a l'*Antiquissimus* ja era mencionat en una inscripció falsa (164* [5]), i a l'*Antiquus β* trobem una inscripció tarragonina (CIL II 4114 = II²/14, 975) amb la primera línia repicada, i en què el copista va restituir «M. Portio Catoni».

segons el falsari, nombroses poblacions s'haurien unit i oposat a Roma («testata (...) fide et observata tempore arcanae multorum populorum Celtiberiae coniurationis»).

El relat que fa Livi de les lluites entre l'exèrcit de Cató i els celtibers,⁷²⁴ en què aquests són en un primer moment soldats mercenaris dels turdetans i posteriorment són assetjats a *Seguntia*, no sembla mantenir una correspondència concreta amb els fets descrits als falsos, i a més Cató és anomenat en tot moment *consul*. Així doncs, és més probable que els fets imaginats als epígrafs provinguin d'alguna notícia més curta, com la del *De viris illustribus*⁷²⁵ o la de Florus.⁷²⁶

Pel que fa a l'onomàstica, que segueix l'esquema habitual als falsos d'Ocampo (absència de *cognomen*, *praenomen* per a les dones), destaca la tria d'un *nomen* (*Ovinus*) que, sense ser desconegut per les fonts literàries, és sens dubte poc freqüent, i que podria provenir de *CIL* II 4126 = II²/14, 990 (ja present a l'*Antiquus*, on trobem un «L. Ovinio L. f. / Quir. Rustico / Corneliano»). A més, la utilització, del tot espúria, de lletres invertides com a *praenomina* femenins, per analogia amb algunes d'existents en epigrafia (com la «C.», la «I.» i, més rarament, la «T.»), és pròpia dels falsos d'Ocampo; la «L.» reapareix a 271* [71] i 425* [82] i la «P.» a 411* [79].⁷²⁷ Això sembla reprendre un cert gust pels fenòmens ortogràfics i paleogràfics peculiars que ja existia a Itàlia a finals del s. XV.⁷²⁸

L'estructura amb què s'expressa el motiu d'honor («qui multa pro retinenda (...) gesserat») és idèntica a la que apareix a 100* [50]: «multa pro republica Aruccitana retinenda fortissime gesserat». En concret, però, el sintagma «fortiter et constanter» reapareix a la versió del *Libro de Ocampo* (*cod. Val. f. 4* núm. 32) de *CIL* II 4192 (= II²/14, 1191), on es modifica el text original «fideliter et constanter».⁷²⁹ Al seu torn, la clàusula «sub Marco Catone proconsule» és paral·lela a les que trobem a 364* [7] («sub Caio Caesare»), 51* [27] («sub Nigidio consule»), 238* [30] («sub Publico Scipione»), 344* [31] («sub Fabio consule»), 422* [40] («sub Lucullo consule»), 84* [45] («sub Gnaei Pompei Magni filio») i 250* [64] («sub Quinto Caecilio Metello Macedonico consule»), i amb les quals sempre es fa referència a personatges històrics autèntics.

⁷²⁴ Liv. 34, 17-19.

⁷²⁵ Vir. ill. 47, 2: «[sc. Marcus Porcius Cato] consul Celtiberos domuit et, ne rebellare possent, litteras ad singulas civitates misit, ut muros diruerent».

⁷²⁶ Flor. epit. 1, 32: «Cato ille censorius Celtiberos, id est robur Hispaniae, aliquot proeliis fregit».

⁷²⁷ La «P.» sí que apareix en l'epigrafia autèntica, però com a abreviatura de «p(uella)» (p. ex., *CIL* VI 1424) o de «p(upilla)» (p. ex., *CIL* I² 593). Les realitzacions singulars de «L.» que hem trobat (per exemple, a *CIL* II 4701 i ss.) fan referència al seu valor numèric.

⁷²⁸ Cf. supra, p. 239-240.

⁷²⁹ La clàusula sencera de *CIL* II 4192 = II²/14, 1191 («(...) ob causas utilitatesque publicas fideliter et constanter defensas»), d'altra banda, fou emprada per André de Resende per forjar el fals en pedra 18*, on llegim: «(...) ob causas utilitatesq(ue) pub[li]/cas apud ordin(em) ampliss(imum) / fideliter et constanter / defensas (...)».

63. CIL II, 248*

Logroño

prope Logronum **Ocampo**; *prope Logronum in Cantabris q(uae) olim Nabrissa seu Nebrissa* **Anonymus Taurinensis**; *prope Legionem* **Metellus 2**; *cerca de Logroño* **Morales**; *ibidem (Logronio) non longe* **Strada**.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 9 n. 79 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 13v n. 60; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 222v n. 255 "e M. Antonio"); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 696v; **MORALES** 1574, 152 (**VILADAMOR**, ms. ca. 1585, c. 45 citata tantum; **ARRAIZ** 1589, 96v; **Occo** 1596, 5; **BRITTO** 1597, 303v); **STRADA** 1575, 168 (**GRUTERUS** 1603, spur. 11 n. 9 "ex Morali et Strada"). — Cf. **GUTIÉRREZ ACHÚTEGUI** 1948, 199-200 et idem 1956, 67-68; **ESPINOSA RUIZ** 1986, 112-113 n. 4; **GIMENO** 1997, 85.

Manibus Quinti Sertorii me Britium Calagurritanum devovi arbitratus religionem esse eo sublato qui omnia cum diis immortalibus habebat communia me incolumem retinere animam. Vale viator qui haec leges et meo disce exemplo fidem servare. Ipsa fides etiam mortuis placet corpore humano exutis.

1 Manibus ego : Manib. ζ : dis (diis m_o) Manibus m_os • Britium] Bebricius m_o • Calagurritanum (Calagur. cett.)] –us m_o • devovi] de novi η • arbitratus m_o : arbitr. ζ : arbiter η || 2 habebat communia (hab. communia cett.)] communia habebat m_o || 3 incolumem] –men m_o • haec] hunc η • leges] legis m_o || 4 fidem m_o : fid. OA_t : fide η : did. s • ipsa] isa η.

Traducció:

Als manes de Quint Sertori vaig lliurar-me jo, Briti de Calagurris, creient que era un sacrilegi que, havent estat arrabassat aquell que ho tenia tot en comú amb els déus immortals, jo preservés indemne l'ànima. Adéu, caminant que llegiràs això, aprèn del meu exemple a conservar la paraula donada. La paraula donada també plau als morts, un cop despullats del cos humà.

Comentari:

Aquesta inscripció reprèn el tema de la *devotio* dels partidaris de Sertori després de la seva mort, que ja havia aparegut al fals 247* [39], reportat per primer cop per Accursio. Com en aquell cas, la notícia es relaciona amb Calagurris, a través del gentilici del difunt. A més de la temàtica, ambdós textos comparteixen una mateixa estructura, ja que la fórmula «Manibus Quinti Sertorii (...) devovi (...) eo sublato» és anàloga a la de l'altre fals, «Manibus Quinti Sertorii (...) devovere (...) eo sublato».

Com ja havíem anotat, l'hipotext sembla ser en ambdós casos un fragment de Valeri Màxim referent a la *devotio* dels celtibers en general, i no a l'episodi de Sertori en particular: «Celtiberi etiam nefas esse ducebant proelio superesse, cum is occidisset pro cuius salute spiritum devoverant. Laudanda utrorumque populorum

animi praesentia, quod et patriae incolumitatem fortiter tueri et fidem amicitiae constanter praestandam arbitrabantur». ⁷³⁰ Els mots «devovent», «incolumitatem» i «fidem» es poden veure reflectits al text de la inscripció, i l'estructura «arbitratus religionem esse (...) me incolumem retinere animam» recorda de prop el sentit de l'original «nefas esse ducebant superesse». Per últim, l'expressió «Manibus (...) devovi», prové, en últim terme, del discurs que Livi posa en boca de Deci Mus abans de lliurar-se a la mort. ⁷³¹

A més, és possible d'establir paral·lels amb altres falsos hispànics. El més clar és la fórmula «qui omnia cum diis immortalibus habebat communia», que reprèn la de 82* [44] «qui nihil cum adolescentibus commune habuit». La interpel·lació «Vale viator», existent en l'epigrafia autèntica, no reapareix en cap altre dels falsos estudiats, però ambdós mots, per separat, els trobem en nombroses ocasions, ⁷³² per exemple, al text ja esmentat de 247* [39] llegim «valete posteri». L'última frase, en forma de sentència amb un cert to filosòfic, recorda vagament al final de 81* [16]: «corpus moritur, anima parem cum coelo parem cum inferis aeternitatem habet».

L'onomàstica encara és més breu del que és habitual; en concret, està formada per un sol element (*Calagurritanus* sembla més la indicació de l'*origo* que no pas un veritable *cognomen*), un inexistent *nomen Britius* que podria ser una invenció o bé un nom autèntic força manipulat (*Bruttius?*). Pel que fa a la manca de *praenomen*, potser és deguda a l'estructura sintàctica del text, ja que en 104* [52], on el nom torna a ser una aposició del pronom acusatiu *me*, l'onomàstica està constituïda únicament pel *nomen* i el patronímic («me Valerium Marci filium»).

El personatge esmentat en la inscripció va tenir, a través de l'obra de Morales (on és anomenat *Bebricius*) una important difusió com a heroi local i personificació dels partidaris autòctons més fidels a Sertori. *Bebricius* apareix, per exemple, entre els personatges que protagonitzen una obra de teatre de John Bancroft (*The Tragedy of Sertorius*, London, 1679). ⁷³³ A Calahorra es pot trobar actualment un carrer dedicat a 'Bebricio', així com un bust de bronze de l'heroi fictici realitzat el 1976. ⁷³⁴

⁷³⁰ VAL. MAX. 2, 6, 11. Per a les fonts referents a l'episodi de la mort de Sertori i a *Calagurris*, cf. supra, p. 254.

⁷³¹ LIV. 8, 9, 8: «deis Manibus Tellurique devoveo». Cf. supra, p. 255.

⁷³² «Vale», sol o amb un vocatiu, apareix a 363* [6], 20* [24], 84* [45], 246* [38] i 247* [39]; «viator», a 84* [45], 96* [47], 360* [76] i 397* [78].

⁷³³ *Bebricius*, que és definit (a la llista de *dramatis personae*) com «a Lusitanian, true friend to Sertorius», es deixa clavar un punyal per la seva estimada Fúlvia com «the first present of my Love» (p. 58), poc després d'haver declarat, un cop mort Sertori: «forgive me, oh thou *Manes*, this delay, I only live to see thy death reveng'd» (p. 57).

⁷³⁴ Vid. MARTÍNEZ MORENO, Silvia, «Un siglo de escultura pública en Calahorra», *Kalakorikos* 9 (2004), p. 221-240 (231-232).

64. *CIL II, 250**

Tarazona

apud Tarraconam Aragoniae Ocampo, Anonymus Taurinensis; en Taraçona Morales, Fernández Franco; Taraconae Strada.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 10 n. 85 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 8v n. 42; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 223 n. 272 "e M. Antonio"; ex eo **PANVINIUS**, ms. 1566/68, 134v); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 697; **MORALES** 1574, 119 (**OCCO** 1596, 34); **STRADA** 1575, 155 (**GRUTERUS** 1603, spur. 13 n. 6 "ex Morali et Strada"); **FERNÁNDEZ FRANCO**, *Agreda*, ms. 1578, 26 "uve de Gaspar de Castro". — Cf. **BONA LÓPEZ** 1981, 38 n. 1d; **GIMENO** 1997, 87.

Caio Livonio Caii filio, qui in seviratu Turiasonensi rem bene patriae administrarat et sub Quinto Caecilio Metello Macedonico consule totam late Celtiberiam civitate donatus Romana iure praetorio optime et sanctissime temperavit, populis ubique novis institutionibus et privilegiis reformatis. Turiasonenses veteres et iuvenes statuam in foro Minervae optimo civi posuere.

1 Turiasonensi (Turiason. *cett.*)] Turiasson. F_r • patriae (patr. *cett.*)] patriam F_r • administrarat m_oF_r : admist. ζ || 2 totam... Celtiberiam m_oF_r : tota... Celtiber. ζ • civitate F_r : civit. ζm_o : cluit. *sic s* || 3 donatus F_r : donat. $Om_o s$: don. A_t • iure F_r : iu. (IV η ; in *leg. Gim.*) ζm_o • temperavit ζ : temperarat m_oF_r : tempera. *s* || 4 institutionibus $M_2A_t sF_r$: instituc- OM_1P_a • privilegiis *ego* : privileg. $OA_tM_1m_o s$: privileg. $M_2P_aF_r$ • Turiasonenses (Turiason. *cett.*)] Turiassonenses F_r || 5 statuam—posuere *om. η* • posuere F_r : p. ζm_o .

Traducció:

A Gai Livoni, fill de Gai, que en el sevirat de Turiàson havia administrat bé els cabals de la pàtria i que, premiat amb la ciutadania romana per edicte del pretor, sota el comandament del cònsol Quint Cecili Metel Macedònic, va aplacar de forma òptima i molt honesta la Celtibèria sencera, reformant els pobles d'arreu amb noves institucions i privilegis. Els ancians i els joves de Turiàson han col·locat aquesta estàtua al fòrum de Minerva en honor a l'excel·lent ciutadà.

Comentari:

La menció al cònsol permet datar aquesta inscripció honorària al 143 aC, cosa que l'apropa cronològicament als falsos lusitans dedicats a la guerra contra Viriat. Diverses són les fonts antigues que fan referència a la campanya de Metel a la Celtibèria, però el text no sembla derivar d'una única font; en efecte, el nom sencer de Metel i el càrrec de cònsol només apareixen al *De viris illustribus*, que, però, no

menciona la Celtibèria, sinó tan sols els *Arbaci* (*unicum*, segurament per *Arevaci*).⁷³⁵ Entre les fonts que sí mencionen la Celtibèria, és especialment suggerent Valeri Màxim, on trobem la clàusula «totam Celtiberiam» que es repeteix al fals.⁷³⁶ Pel que fa al topònim *Turiaso* (o *Turiasso*), aquest apareix tant en Plini com en Ptolemeu.⁷³⁷ A més, com a mínim des de mitjan segle XVI, es coneixien monedes amb aquesta llegenda.⁷³⁸

Més incerta és la relació entre Tarazona i Minerva: segons Bona López, la plaça de l'ajuntament va rebre, al segle XVI, el nom de *plaza de Minerva*. Si fos així, caldria concloure que el falsari coneixia de primera mà la realitat local de Tarazona. Però la clàusula que llegim en aquest text («statuam in foro Minervae») és sospitosament semblant a d'altres dels falsos d'Ocampo, com «in foro Monobricensi ante aedem Minervae» (274* [74]) o «statuam pro aede Minervae» (430* [85]). L'única notícia que hem pogut trobar referent a una antiga denominació de la plaça com a Minerva data del 1708, que tanmateix sembla dependre precisament de la inscripció falsa (fàcilment accessible a través de l'obra de Morales).⁷³⁹ Curiosament, el 1980 es va descobrir, en una piscina lligada a un culte aquàtic, un cap de marbre de Minerva.⁷⁴⁰ Tanmateix, sense cap font antiga o moderna que demostrï que s'hagués conservat el record d'aquest culte, cal suposar que es tracta d'una simple coincidència.

Diverses de les clàusules que conformen el text de la inscripció tenen paral·lels en d'altres epígrafs falsos. És el cas de l'onomàstica, molt semblant a la de 239* [61] («C. Libonio C. Lib. f.») i a la versió interpolada de *CIL* II 4115 (= *IL*²/14, 978) del *Libro de Ocampo* (*cod. Val. f.* 3v núm. 19: «Libonius»). Hem comentat, igualment, la repetició d'estructures similars a «qui (...) rem bene patriae administrarat», a «sub Quinto Caecilio Metello Macedonico consule» i a «Turiasonenses veteres et iuvenes».⁷⁴¹ Per últim, trobem una clàusula paral·lela a «in sevratu Turiasonensi»⁷⁴²

⁷³⁵ VIR. ill. 61, 1-3: «Quintus Caecilius Metellus, domita Macedonia Macedonicus dictus, (...) consul aegre factus, Arbacos in Hispania domuit».

⁷³⁶ VAL. MAX. 7, 4, 5: «[sc. Q. Metellus], cum pro consule bellum in Hispania adversus Celtiberos gereret (...). Postquam vero et exercitum suum ignorantia et totam Celtiberiam errore implicavit (...)». A més, però, la seva campanya a la Celtibèria apareix a id. 5, 1, 5: «Q. vero Metellus Celtibericum in Hispania gerens bellum (...)». Quo quidem tam clementi facto etsi non unius civitatis moenia, omnium tamen Celtiberarum urbium animos cepit effecitque ut ad redigendas eas in dicionem populi Romani non multis sibi obsidionibus opus esset»; LIV. perioch. 53: «Q. Caecilius Metellus procos. Celtiberos cecidit», i PAUL. DIAC. hist. Rom. 4, 16: «eodem tempore Metellus in Celtiberiam apud Hispanos res egregias gessit».

⁷³⁷ PLIN. nat. 3, 24: «Turiasonenses Latinorum veterum»; id. 34, 144: «Turiasonem»; PTOL. Geog. 2, 6, 57: «Τουριασσώ».

⁷³⁸ Fernández Franco en descriu una a la seva obra *Agrada* (ms. 1578, f. 26v): «Y en numismas antiguos ay una effigie y dizen las letras TVRIASSO». Es tracta de *RPC*, I, 401-424.

⁷³⁹ RANZÓN, Pascual, *Gloria de Tarazona merecida en los siglos passados*, Madrid, 1708, p. 48: «levantaron una [sc. estatua] a la diosa Minerva en la Plaza de Tarazona, que se llamo muchos siglos con esse nombre».

⁷⁴⁰ Vegeu el volum monogràfic de *Caesaraugusta* 76 (2002), amb el títol *Las aguas sagradas del Municipium Turiaso. Excavaciones en el patio del colegio Joaquín Costa (antiguo Allué Salvador), Tarazona (Zaragoza)*.

⁷⁴¹ Cf. supra, p. 245, 313 i 285, respectivament.

en la versió de 422* [40] («seviratu Ausetano») que reporten Accursio i Morales, però no així en la tradició d'Ocampo, que reporta «senatu Ausetano».

⁷⁴² Al s. XIX es va trobar a Bordeaux una inscripció (*CIL* XIII 586) en què es fa esment d'un «Turiassone(n)sis seviral(is)», fet que no és sinó una simple coincidència.

65. CIL II, 258*

Puigcerdà

ibi prope (in iugo Ceretanorum) Ocampo, Anonymus Taurinensis, Libro del Rey, Covarrubias; in iugo Centanorum non longe a Lerda Strada.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 5v n. 48 (METELLUS 1, ms. ca. 1547, 19v n. 87; ex eo METELLUS 2, ms. 1546/52, 221v n. 234 “e M. Antonio”); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 699; ANONYMUS, cod. Val., 314v n. 1030 “del libro del Rey Philippe”; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 145; STRADA 1575, 152 (GRUTERUS 1603, 21 n. 5 “e schedis Schotti”). — Cf. MARTÍ SANJAUME 1926, 80 ex manuscripto a. 1812 a JOSEP M. MARTÍ scripto; ANGLADA 1956, 228-229; LARA PEINADO 1973, 299 n. 136, et idem 1976, 54-55; e MARTÍ SANJAUME DELCOR 1976, 152 et idem 1977, 26-27; inde MAYER – RODÀ 1982, 242 (AE 1984, 616); FABRE – MAYER 1984, 185; FABRE – MAYER – RODÀ 1984/2002, II, 177 n. 191 et V, 89; CAMPILLO – MERCADAL 1996/97, 879; GIMENO 1997, 76. Damnavit HÜBNER propter fontes ex quibus provenit et propter loci indicationem; posse tamen genuinam esse putavit. Interpolatum ex titulo genuino tantum litteris D(- - -) F(- - -) A(- - -) scripto censuit MARTÍ SANJAUME, acceperunt fere omnes ceteri.

Deo fulguratori ara.

1 fulguratorī OA₁C : fulguratorī ηRs • ara] aram M₂. In fine «reliqua desunt» adn. M₂.

Traducció:

Ara al déu del llamp.

Comentari:

La crítica moderna considera que darrere d'aquest text s'amagaria un epígraf autèntic, avui perdut, format únicament per tres lletres («D(- - -) F(- - -) A(- - -)»), seguint un model abreujat amb altres exemples al Pirineu. Mayer i Rodà posen en dubte (però tampoc no rebutgen) el desenvolupament en *fulguratori*, i proposen pensar «en un culte indígena en una de les seves primeres etapes de romanització amb anteposició de la forma *Deo* o *Deae* i la resta de la fórmula podria ser *F(ecit) A(nimo)*, o bé recollir un déu indígena amb un nom començat per F encara que és menys probable que A s'hagi d'interpretar com a *A(ra)*»; a més, proposen una datació posterior al s. II dC. Fabre i Mayer aporten, com a possible paral·lel, el text, igualment abreujat, d'un epígraf dels voltants de Solsona («D(is) M(anibus) / G(ai) A(ntoni?) V(erecundi?)»).⁷⁴³ La contextualització de l'epígraf és completada per Campillo i Mercadal, segons els quals «la seva situació, segurament en un encreuament de camins, dóna consistència a la versemblança de la troballa».

⁷⁴³ LARA PEINADO 1973, p. 274 núm. 118; FABRE – MAYER – RODÀ 1984/2002, II, p. 105-106 núm. 64.

La restitució de la inscripció com a autèntica, però, prové únicament de la notícia de Martí Sanjaume,⁷⁴⁴ que afirma: «en 1812 es conservava entera a Puigcerdà l'ara amb aquesta inscripció: *D. F. A.* interpretada 'Deo Fulgatore [*sic*] Ara' ço és: 'altar al déu dels llamps (a) Júpiter' com se troba en un ms. de tal any del Sr. Josep M. Martí, bibliotecari municipal.»⁷⁴⁵ Així doncs, l'únic testimoni que conservem d'aquesta ara és indirecte,⁷⁴⁶ sense que tinguem ulteriors informacions de la seva situació precisa, de la seva forma o dimensions, etc. Més estranyament, el text abreujat de la inscripció ja apareix relacionat (no sabem si ja des del manuscrit de Josep M. Martí o a partir de Martí Sanjaume) amb la fórmula desenvolupada del s. XVI (amb l'únic canvi de «fulgatore» per «fulgeratori»).

La nostra opinió és que el text del Renaixement és un fals que no prové en cap cas de la lectura d'una inscripció autèntica de Puigcerdà. No entrarem a valorar la veracitat o la precisió de la notícia donada al s. XIX; sí que voldríem, però, fer dues observacions que creiem que s'han passat per alt: en primer lloc, la restitució, avui dia plenament acceptada, del fals del s. XVI es basa únicament en la notícia indirecta d'un erudit local del s. XIX. I, en segon lloc, a falta de proves documentals que confirmin la notícia, caldria almenys contemplar la hipòtesi que Josep M. Martí hagués anunciat l'existència de l'ara a partir del text fals atribuït a Puigcerdà, que corria en diferents publicacions hispàniques dels s. XVIII i XIX amb la lectura de Gruter.⁷⁴⁷

Tots els testimonis que reporten la inscripció, fins a la notícia de Josep M. Martí al s. XIX, provenen de la tradició d'Ocampo. L'ara hauria estat vista, per tant, en només dues ocasions, i amb tres segles de diferència. La primera lectura directa hauria arribat només a Ocampo, ja que és el primer que la recull i és, a través d'ell (directament o a través de la còpia d'Honorato), que arriba a la resta de testimonis.

Com hem exposat al capítol tercer, les inscripcions del *Libro de Ocampo* referents a Catalunya (núm. 1-54) ocupen la primera part de les de la *Hispania Citerior*

⁷⁴⁴ L'única notícia que no dona Martí Sanjaume com a font és la d'Anglada, que, però, no explicita d'on treu la informació, més enllà d'afirmar que no l'ha vista i que es pot tractar d'una «pseudo-troballa». Anglada informa: «aquesta ara, un prisme rectangular de granet, regularment escairat i quines mides desconeixem, porta la inscripció en capitals epigràfiques del tipus *monumentalis* les lletres D.F.A., *Deo Fulgore Ara*, altar al déu dels llamps: un dels diversos atributs de Jupiter. (...) Creiem que aquesta ara pot datar-se als temps d'August». El fet que el text abreujat torni a estar en connexió amb la fórmula desenvolupada i que es doni la lliçó «fulgore» (potser corregint l'agramatical «fulgatore»?), mancada de sentit, ens porta a sospitar que no es tracta d'una notícia independent de la de Martí Sanjaume.

⁷⁴⁵ A continuació (no queda clar si en relació amb la notícia anterior), Martí Sanjaume esmenta la troballa de «la meitat d'un *foculus* (...), que es creu restes d'una ara romana», i n'adjunta una fotografia. FABRE – MAYER (1984, p. 185) ja van rebutjar que aquest document pogués tenir cap relació amb l'ara romana en qüestió.

⁷⁴⁶ El manuscrit no es troba a l'Arxiu Comarcal de la Cerdanya, segons hem estat informats a juny de 2010. Tots els articles de Mayer donen com a data del manuscrit el 1862, però com que només citen com a font Martí Sanjaume, entenem que es tracta d'un error i no pas d'haver accedit directament al manuscrit.

⁷⁴⁷ En concret, a les obres de FINESTRES (1762, p. 7), MASDEU (1784/1817, V, p. 23) i Henríquez Flórez (*España Sagrada. Teatro Geográfico-Histórico de la Iglesia de España*, Madrid, 1804, XXIV, p. 29). Posteriorment al 1812 encara la publicaria CEÁN BERMÚDEZ (1832, p. 24).

(núm. 1-147). Aquest conjunt es pot subdividir en dos grups: un primer d'inscripcions de Tarragona ja presents a l'*Antiquus*, gairebé totes manipulades (núm. 1-42), i un segon grup (núm. 43-54) format únicament per falsos, atribuïts a Roses (núm. 43-44), Empúries (núm. 45-46), Puigcerdà (núm. 47-48, entre els quals el text que ens ocupa), Blanes (núm. 49), Girona (núm. 50), Alhama de Aragón (núm. 51),⁷⁴⁸ Vic (núm. 52-53) i Barcelona (núm. 54). Així doncs, Ocampo no sembla haver tingut accés a cap font, a part de l'*Antiquus*, que reporti lectures d'inscripcions autèntiques de Catalunya, ja siguin interpolades o no.

El fet que aquest text es trobi a Puigcerdà posa més de relleu la dificultat de procedir d'una lectura directa. No només no era un lloc habitual de pas per als humanistes espanyols, sinó que el *Libro de Ocampo* no reporta cap text autèntic de la Cerdanya o dels voltants. En canvi, sí reporta un altre text fals (260* [66]) amb menció explícita als *Ceretani*, i localitza ambdós epígrafs amb un topònim («in iugo Ceretanorum») que no sembla tenir precedents i que llatinitza l'etimologia de Puigcerdà;⁷⁴⁹ aquest fet s'adequaria a les motivacions habituals de la falsificació epigràfica.⁷⁵⁰

Gimeno accepta, en el comentari a la inscripció, que la manipulació del text a través del desenvolupament de tres lletres inicials estaria d'acord amb l'*usus* de l'interpolador dels textos del *Libro de Ocampo*. Però, en canvi, en la seva descripció de la tipologia d'inscripcions del recull ja havia reconegut que les interpolacions i falsificacions que hi apareixien estaven fetes «a partir de un texto genuino normalmente transmitido por la tradición del *Antiquus*».⁷⁵¹ Del nostre estudi hem pogut observar que, efectivament, l'ús de models epigràfics per a la manipulació i fabricació de nous falsos prové de la tradició indirecta i no de noves autòpsies, cosa que significa, en el cas dels models hispànics, que aquests ja apareixen a l'*Antiquus*.⁷⁵² Així doncs, no hi ha proves que les lectures d'epígrafs autèntics que apareixen per primer cop al *Libro de Ocampo* siguin l'origen dels textos interpolats i falsificats que apareixen al mateix manuscrit.

El text, doncs, no sembla dependre d'una inscripció autèntica de Puigcerdà. Queda, per tant, explicar quin ha pogut ser el seu origen. Creiem que hi ha dues

⁷⁴⁸ Es tracta de l'única inscripció que no pertany a Catalunya i, a més, l'única que el *CIL* dona com a autèntica (*CIL* II 3021). Tanmateix, GIMENO (1997, p. 77) la dona com a *suspecta*, entre altres raons per la posició que ocupa en el recull; cf. *infra*, p. 421.

⁷⁴⁹ Margarit també llatinitza el nom, però amb la forma *Podium Ceretanorum*: «qui [sc. Ceretani] et nunc dicuntur Sardones, cuius caput lulium oppidum erat, a lulio Caesare conditum, quod nunc modernitas Lyncam [sic] appellat, ibique est Sardonum oppidum, quod nunc Podium Ceretanorum appellatur.» (MARGARIT 1545, f. 12).

⁷⁵⁰ Cf. *infra*, p. 455 i 459.

⁷⁵¹ Cf. GIMENO 1997, p. 27.

⁷⁵² Cf. *supra*, p. 121. Les úniques possibles excepcions són inscripcions de l'*Antiquissimus* com *CIL* II 1537 (= II²/5, 499), 3423 i 3820 (= II²/14, 292), que haurien pogut servir de model per a 51* [27], 354* [32] i 97* [48] respectivament.

inscripcions que en forneixen la clau. La primera és un altre fals ja present en Accursio (202* [35]) i que, segons la nostra anàlisi, seria del mateix falsari: «ara procuratoris fulgetrae pro love Deo Maximo pacando (...)». Malgrat les diferències, ja trobem els mots «ara» i «deo» i, a més, hi apareix una referència als llamps; la seva creació, doncs, no sembla independent de 258*. Però és una altra inscripció, *CIL VI 377*, la que ha fornit el model concret per a aquest fals: «aram lovi fulge/ratoris ex precep/to deorum (...)». El text és present a les síl·loges de Leto i Giocondo i, com la majoria de models epigràfics extrahispànics, apareix també al *cod. Filonardianus* (f. 76v); a més, tots ells reporten la lliçó errònia «fulgeratori», en datiu com al fals que ens ocupa. El fet que l'epígraf presenti la forma amb «e» i no amb «u» (*fulguratori*), tal com apareix a les fonts clàssiques,⁷⁵³ és una prova força concloent de la dependència respecte del text epigràfic.⁷⁵⁴

Tant aquesta inscripció com la següent, ambdues atribuïdes a Puigcerdà, van servir de model, a la segona meitat del s. XVI, per a la creació de dos falsos epígrafs, situats «Romae ad D. Petri basilicam» i reportats per Gruter (procedents de les *schedae* de Fulvio Orsini). La inscripció modelada sobre 258* és *CIL VI 3269**: «deo fulgeratori / aram / et locum hunc / relig. / ex harusp. Sent. / Q. Publicius Front. / pos. et / d. d.». ⁷⁵⁵

⁷⁵³ Cic. div. 2, 109; APUL. mund. 37; NON. p. 63. A l'edició del *Dictionarium* de Nebrija que hem consultat (Granada, 1536) apareixen els mots *fulgetra* i *fulgurator*, però no així *fulgerator*.

⁷⁵⁴ L'*Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby* només reporta tres altres inscripcions amb aquesta ortografia, totes conegudes amb molta posterioritat al s. XVI.

⁷⁵⁵ GRUTERUS 1603, p. 21 núm. 4.

66. CIL II, 260*

Puigcerdà

in iugo Ceretanorum Puigcerda Ocampo, sim. **Anonymus Taurinensis, Libro del Rey, Covarrubias**; *en los montes Pyreneos Morales*; *in iugo Centanorum non longe a Lerda Strada*.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 5v n. 47 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 19v n. 86; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 221v n. 233 "e M. Antonio"); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 699; **ANONYMUS**, cod. Val., 314 n. 1029 "*del libro del Rey Philippe*"; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 145; **MORALES** 1574, 201 (**VILADAMOR**, ms. ca. 1585, c. 54; **OCCO** 1596, 14); **STRADA** 1575, 152 (**GRUTERUS** 1603, spur. 3 n. 3 "ex Strada, Morali et Schotti schedis"). — Cf. **LARA PEINADO** 1973, 301-302 n. 137 et idem 1976, 44, 47-48; **DELCOR** 1976, 153 et idem 1977, 29-30; **MAYER – RODÁ** 1982, 243; **FABRE – MAYER** 1984, 190 adn. 5; **GIMENO** 1997, 75-76.

Augusto terra marique victori, eliminatis sacerdotibus Bonae Deae et collegio VII epulonum communi populi sententia excluso, Ceretani templum Victoriae Augustae dedere dedicavere.

1 marique] mari A_t • victori $A_t\theta$: victori et Os : victore m_o • collegio $A_t\theta m_o$: collegi. (*inde collegii Pei.*) Os : collegic. η || 2 epulonum m_o : epulon. ζ • communi ζ : commun. (*inde commune Pei.*) m_o • sententia—Augustae eras. et scr. s. I. voto M_2 • excluso m_o : exil. (*inde exilio Pei.*) Os : excl. A_t : exclus. θ • Victoriae m_o : Vict. ζ || 3 dedere dedicavere *Gim.* : dedicaverunt *Pei.* : d. d. *codd.*

Traducció:

A August, vencedor per terra i per mar, després que fossin suprimides les sacerdotesses de la Bona Dea i tancat el col·legi dels set epulons de comú acord amb el poble, els ceretans li han ofert i dedicat aquest temple de la Victòria Augusta.

Comentari:

Com l'anterior, aquest fals se situa a Puigcerdà amb el 'nom parlant' llatinitzat de *iugum Ceretanorum*. Si en l'altre text no trobàvem menció explícita del gentilici al cos de l'epígraf, aquí sí que apareix («Ceretani») com a dedicant del temple. De les fonts literàries que mencionen els *Ceretani*,⁷⁵⁶ sembla que el falsari hauria pogut tenir en ment el text de Plini: «Ceretani qui Iuliani cognominantur et qui Augustani». En efecte, aquest passatge hauria pogut inspirar la temàtica del fals, on els *Ceretani* demostren la seva devoció envers August dedicant un temple a la Victòria Augusta.

L'estructura és l'habitual en les inscripcions honorífiques d'Ocampo, amb la menció del personatge honorat, el motiu (en ablatiu absolut, amb una oració subordinada de relatiu o amb un sintagma precedit per la preposició «ob»), la menció

⁷⁵⁶ PLIN. nat. 3, 22-23; STR. 3, 4, 11; PTOL. Geog. 2, 6, 68; D.C. 48, 40.

del *populus* dedicant i finalment l'objecte amb què se l'honora, normalment una estàtua (86* [46], 99* [49], 250* [64], 269* [69], 274* [74], 380* [77], 421* [80] i 430* [85]), però en un altre cas erigint «aras et templa» (426* [83]). La clàusula final «d(edere) d(edicavere)» reapareix només en 99* [49] i 421* [80] (en altres casos trobem verbs com *erigere* o *ponere*), i ha de procedir sens dubte d'un text epigràfic autèntic, però la seva mateixa freqüència impedeix d'identificar un paral·lel concret.⁷⁵⁷

Segons Fabre i Mayer, la clàusula «terra marique» podria procedir de *CIL* II 4114 (= II²/14, 975), ja present a l'*Antiquus*, on llegim «(...) et in ea duci terra marique / adversus rebelles (...)».⁷⁵⁸ Tanmateix, cal tenir en compte que la clàusula no només és molt recurrent en les fonts clàssiques, sinó que apareix a les *Res gestae* d'August mateix, que, malgrat no ser conegudes en el moment de la falsificació, havien estat utilitzades per historiadors clàssics que sí hauria pogut emprar l'autor de l'epígraf.⁷⁵⁹

La referència a l'eliminació de dues institucions religioses podria estar inspirada en un fragment de Suetoni, en què es diu que August «collegia praeter antiqua et legitima dissolvit».⁷⁶⁰ La menció concreta a la *Bona dea* i als *septemviri epulonum* sembla ser una tria del falsari sense cap vincle evident amb August o Hispania; la *Bona dea* apareix esmentada en Ciceró (d'on podria derivar la cita)⁷⁶¹ així com en alguns autors secundaris i tardans;⁷⁶² tant o més infreqüent és la menció als *septemviri epulonum*,⁷⁶³ fet que, sumat a la grafia més pròpiament epigràfica («VII epulon.»), amb omissió de *vir*), fa més probable que provingui d'un text epigràfic, segurament italià.⁷⁶⁴

Com hem dit en el comentari anterior, sobre aquest fals es va modelar una altra inscripció espúria, *CIL* VI 3273*: «imp. caes. divi fil. / Augusto / terra mariq. / victori / sacerdot. Bonae Deae / et colleg. VIIvir. epulon. / commun. pop. voto / Ravenat. / d.». ⁷⁶⁵

⁷⁵⁷ És suggestiu, però, el text de *CIL* II 1969, que en la versió transmesa per l'*Antiquus* diu: «(...) in ho. r. p. mart. templum d. d.».

⁷⁵⁸ A més d'aquesta inscripció, també porten a col·locació *CIL* II 4805, «dédiée (...) à Constantin». Tanmateix, s'ha de tractar d'un error, perquè el número citat no correspon a cap epígraf de Constantí. Creiem que els autors s'haurien pogut referir a *CIL* II 4106 (= II²/14, 942), inscripció de l'*Antiquus* que esmenta aquest emperador, on llegim «(...) victori / semper Augusto (...)». El paral·lelisme, en qualsevol cas, no pot passar de la simple hipòtesi.

⁷⁵⁹ Els més evidents són LIV. 1, 19, 3 i SUET. Aug. 22, 1; aquest darrer passatge, a més, és utilitzat per al text de 443* [87] (cf. infra, p. 372).

⁷⁶⁰ SUET. Aug. 32.

⁷⁶¹ CIC. Att. 2, 4, 2: «iste sacerdos Bonae Deae cuius modi futurus sit scierimus»; id. Mil. 31, 86: «(...) ut ante ipsum sacrarium Bonae Deae, quod est in fundo T. Sergi Galli, in primis honesti et ornati adolescentis, ante ipsam, inquam, Bonam Deam (...)»; id. parad. 32: «(...) si in opertum Bonae Deae accessisses, exulares»; id. epist. 1, 9: «primum illa furia muliebrium religionum, qui non pluris fecerat Bonam Deam quam tres sorores (...)»; id. har. resp. 8: «hominemque eum qui pulvinaribus Bonae Deae stuprum intulerit».

⁷⁶² ASCON. Mil. 27; ARNOB. nat. 1, 36, 2; TERT. nat. 9, 22; LACT. inst. 1, 22; SPART. Hadr. 19, 11.

⁷⁶³ GELL. 1, 12, 6; PLIN. epist. 2, 11, 12; MON. Ancyr. 7 (text descobert amb posterioritat a la falsificació).

⁷⁶⁴ L'única inscripció de l'*Antiquus* en què apareix el terme és *CIL* II 4129 (= II²/14, 974), present solament en Francesc Vicent (f. 197) i amb text fragmentari («(...) [- -]ri epulonum / (...)»). Entre les inscripcions d'Itàlia conegudes a finals del s. XV, trobem *CIL* VI 1374 («VII vir epulonum»), *CIL* X 6087 («(...) VII vir / epulon. (...)») i *CIL* XIV 3606 («(...) / cos. VII vir epulon. / (...)»); al *cod. Filonardianus*, per exemple, apareixen les dues primeres (ff. 57 i 29v respectivament).

⁷⁶⁵ GRUTERUS 1603, p. 227 núm. 1.

67. CIL II, 267*

Medinaceli

ibi etiam (Medinaceli) non longe Ocampo, Strada; prope Medina Coeli Anonymus Taurinensis.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 7v n. 64 (METELLUS 1, ms. ca. 1547, 11 n. 48; ex eo METELLUS 2, ms. 1546/52, 222 n. 247 "e M. Antonio"); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 695v; STRADA 1575, 157 (GRUTERUS 1603, spur. 4 n. 4 "ex Strada"). — Cf. GIMENO 1997, 82.

Dis Manibus. Caiae Proculae Caii Proculi Filiae sacrorum ignium deae Vestae custodi fidissimae collegii Vestalium sorori. Vixit annos XXII menses VII dies IIII, cui nulla dies sine manifestatione ardentis pietatis currebat.

1 Dis Manibus (d.m. *codd.*) om. s || 3 nulla *Gim.* : nul. *codd.* • manifestatione—currebat *dubitans Gim.* : manifes. ar. piet. cur. *codd.*

Traducció:

Als déus manes. A Gaia Pròcula, filla de Gai Pròcul, guardiana dels focs sagrats de la deessa Vesta, germana molt lleial del col·legi de les vestals. Ha viscut vint-i-dos anys, set mesos i quatre dies; no passava cap dia sense alguna mostra d'encesa pietat.

Comentari:

Aquesta inscripció conté algunes expressions pròpies de l'epigrafia funerària autèntica (consagració als manes, nom del difunt, indicació de l'edat), però ha estat ampliada amb dues clàusules tan sorprenents com espúries: «sacrorum ignium (...) sorori» i «cui nulla dies (...) currebat».

Pel que fa a la primera, cal notar el paral·lelisme amb la pregària amb què Vel·lei Patèrcul acaba la seva obra, on es dirigeix a la deessa amb aquests mots: «perpetuorumque custos Vesta ignium».⁷⁶⁶ Cal notar, però, que l'obra de Patèrcul no fou recuperada fins el 1515 i publicada fins el 1520, per la qual cosa no és segur que el falsari hagués pogut conèixer aquest text. Sigui com sigui, aquesta mateixa clàusula serà represa, sense el mot *custos*, al text de 269* [69].

Quant a la segona clàusula, el sintagma «nulla dies sine manifestatione» sembla una represa (fent ús d'un mot postclàssic com *manifestatio*) de la famosa sentència medieval «nulla dies sine linea» (així com d'altres creades per analogia),

⁷⁶⁶ VELL. 2, 131. Just abans s'ha esmentat *Mars Gradivus*, epítet no massa difós que apareix als falsos 203* [36], 237* [39] i 354* [32] (els dos últims, però, ja presents en Nettucci).

que reformula una idea que ja es trobava en Plini.⁷⁶⁷ De la segona part de la clàusula («ardentis pietatis currebat»), cal advertir que es tracta d'un desenvolupament proposat per Gimeno del text abreujat que presenten tots els testimonis; de la restitució destaquem la utilització del verb *currere* referit a *dies* per referir-se al pas del temps, que és més pròpia del llatí medieval que del clàssic.⁷⁶⁸ D'altra banda, val la pena d'observar el to encès que s'utilitza per remarcar la religiositat de la difunta, que sembla més propi d'un context cristià. Això semblaria, d'entrada, sorprenent, ja que fa l'efecte que es vulgui equiparar la devoció antiga pagana a la moderna cristiana. És possible, però, que el que s'hagués pretès fer fos reivindicar la religiositat hispànica com una característica inherent a la població, que s'hauria conservat des de l'època romana fins a l'època dels Reis Catòlics.

L'onomàstica segueix el model dels falsos d'Ocampo, amb *praenomen* femení, un *cognomen* usat com a *nomen* (que ja havia aparegut al text 82* [44]) i un patronímic on es repeteix el fals *nomen*.⁷⁶⁹ Una altra característica que ja hem trobat en altres inscripcions és l'ús de lletres epigràfiques mal emprades o directament inventades (invertint-les per analogia), com la «C.» per al primer element dels *tria nomina*, la «I», la «L.» o la «P.».⁷⁷⁰

Aquesta inscripció és la primera d'un grup de textos, tots espuris (267* [67], 268* [68], 270*-273* [70-73] i 382* [2]), que apareixen seguits al *Libro de Ocampo* (cod. Val. ff. 7v-8r, núm. 63-70) i que s'atribueixen a poblacions petites situades a molt poca distància, al llarg de la riba del riu Jalón: Medinaceli, Ariza i Bubierca (i, potser, Ateca).⁷⁷¹ Aquest petit grup es tanca amb el fals ciriacà 382* [2], que rep la localització més imprecisa de totes («in Celtiberia»), la qual sembla una adaptació respecte de la tradició anterior, que l'havia atribuït, amb diverses variants, «in Terragona in Aragonia».

⁷⁶⁷ PLIN. nat. 35, 84: «Apelli fuit alioqui perpetua consuetudo numquam tam occupatum diem agendi, ut non lineam ducendo exerceat artem, quod ab eo in proverbium venit».

⁷⁶⁸ Cf. ThLL IV, p. 1517; l'únic exemple anterior al s. III dC que trobem és SIL. 15, 53 («current albusque dies horaeque serena»).

⁷⁶⁹ Per a altres casos de patronímic format per dos elements, cf. supra, p. 311.

⁷⁷⁰ Cf. supra, p. 311.

⁷⁷¹ Per a la qüestió d'Ateca, cf. infra, p. 337. L'única inscripció que no forma part d'aquest grup és CIL II 3023 (cod. Val., f. 7v núm. 67), copiada per una mà posterior al final del f. 7v. Fora d'aquesta secció, però molt a prop geogràficament, se situen els textos 269* [69] (Arcos de Jalón), 274* [74] (Munébrega) i CIL II 3021 (Alhama de Aragón; inscripció *suspecta* per Gimeno; cf. infra, p. 421).

68. CIL II, 268*

Medinaceli

prope Medinaceli Ocampo, Anonymus Taurinensis; Medinae Celi non longe ab oppido Strada; Compluti (spur. 9) Gruterus.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 7v n. 63 (METELLUS 1, ms. ca. 1547, 11 n. 47; ex eo METELLUS 2, ms. 1546/52, 222 n. 246 “e M. Antonio”); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 696; STRADA 1575, 156 (GRUTERUS 1603, spur. 9 n. 2 “ex Strada” et 14 n. 6 “e Schotti schedis et Strada”). — Cf. GIMENO 1997, 82.

Dis Manibus sacrum. Aeliae Fabianae Aelii Fabiani Filiae quae magno castitatis et pudicitiae exemplo in urbe Ecelesta diu fuit et quae vita decedens cum publico populi luctu tota urbe funus prosequente V Kalendas Sextiles elata ante aedem Minervae sepulta est. Quintus Publicius Quinti filius coniugi bene merenti quae vixit
5 annos XXXVIII.

1 Dis—sacrum *om.* η • Aeliae... Aelii *Gim.* : Ael... Ael. *codd.* • Filiae *Gim.* : Fil. *OA₁M₁* : f. *M₂* : ∫. s || 4 Quinti filius (Q. f. *cett.*) q. f. f. s.

Traducció:

Consagrat als déus manes. A Èlia Fabiana, filla d’Eli Fabià, que ha estat molt de temps un gran exemple de castedat i pudicícia a la ciutat d’Ecelesta i que, en abandonar la vida, ha estat portada i enterrada a cinc dies de les calendes d’agost davant del santuari de Minerva, seguint tota la ciutat el seguici fúnebre amb un gran dol del poble. Quint Publici, fill de Quint, (ho ha dedicat) a la seva esposa, que bé s’ho mereixia, la qual ha viscut trenta-vuit anys.

Comentari:

L’objectiu d’aquesta inscripció és lligar la població de Medinaceli amb el topònim *Ecelesta*, que Plini (que l’anomena *Egelesta*, forma confirmada al s. XIX per l’epigrafia) situa al *conventus Carthaginensis* i Estrabó (que l’anomena *Egelasta*) relaciona amb *Obulco* (Osuna) i *Castulo* (Linares).⁷⁷² El vincle que proposa el falsari, doncs, no s’explica per la proximitat geogràfica, i en canvi podria provenir de la semblança fonètica: en efecte, en la forma *Ecelesta* (amb oclusiva sorda, a diferència de la forma transmesa per les fonts clàssiques), ressonen les primeres lletres de

⁷⁷² PLIN. nat. 3, 25: «Carthaginem conveniunt populi LXV (...). Stipendiariorum autem celeberrimi (...) Egelestani (...); ibid. 31, 80: «in Hispania quoque citeriore Egelestae caeditur glaebis paene translucetibus, cui iam pridem palma a plerisque medicis inter omnia salis genera perhibetur»; STR. 3, 4, 9: «Ἐγελάστα»; PTOL. Geog. 2, 6, 56: «Ἐγελέστα». L’única inscripció autèntica que reporta el topònim és CIL II 5091, publicada als *addenda* del CIL II (p. 710).

Celi.⁷⁷³ A més, com va suggerir Gimeno, la seva identificació amb Medinaceli podria provenir de la menció que fa Plini a les mines de sal d'*Ecelesta*, per les quals Medinaceli també era famosa. Això implicaria que el falsari tindria un bon coneixement de la Península, no només a nivell geogràfic, sinó també de la seva realitat socioeconòmica.

El text reprèn un nombre important d'expressions que ja hem trobat en altres falsos. Així, la clàusula «*vita decedens*» és present en un fals ciriacà (383* [3]); «*tota urbe funus prosequente*» apareix al fals d'Accursio 422* [40] i en 273* [73]; l'enterrament davant un temple de Minerva només el trobem en aquesta inscripció, però combina dos dels tòpics més repetits als falsos d'Ocampo, el de l'enterrament davant d'un santuari (2* [41], 20* [24], 57* [42], 103* [51], 104* [52] i 354* [32]) i la menció a una *aedes Minervae* (274* [74], 423* [81] i 430* [85]); per últim, l'elogi de la dona («*magno castitatis (...) exemplo*») és del mateix tipus que trobem al fals de l'*Antiquus* 79* [14] («*matri optimae et antiquae pudicitiae mulieri*»), i reprèn un model que trobem en inscripcions autèntiques i en falsos itàlics anteriors.⁷⁷⁴

L'onomàstica, que segueix el model habitual (*praenomen* femení, patronímic amb dos elements, ús incorrecte de lletres epigràfiques),⁷⁷⁵ presenta una problemàtica concreta: *Aelia* i *Fabiana* són, respectivament, *nomen* i *cognomen*, però en canvi el més recurrent en els textos falsos és que l'element absent sigui el *cognomen*. Si tenim en compte que el primer element apareix abreujat («*Ael.*»), no es pot descartar que el falsificador pretengués compondre un nom format per *praenomen* i *nomen*, equivocant-se en tots dos elements. Per a la formació del nom, Gimeno va suposar que s'havia utilitzat el model de *CIL* II 1534 = *IL*²/5, 495 («*P. Aelio P. f. Fabiano / (...)*»), però el fet que no es copiï amb anterioritat al *cod. Valentinus* i que estigui format per dos noms força habituals fa que siguem prudents a l'hora d'assegurar-ne la dependència.

⁷⁷³ Així almenys ho considera COVARRUBIAS, Sebastián, *Tesoro de la lengua castellana o española*, Madrid, 1674, f. 106: «Medinaceli, vocablo corrompido de Ecelesta, uno de sus nombres antiguos». ORTELIUS (1578, p. 126) va crear un fals doblat entre *Ecelesta* (Medinaceli), només mencionada en la inscripció, i *Egelaste* (que identifica amb Iniesta).

⁷⁷⁴ Cf. supra, p. 192.

⁷⁷⁵ Per al patronímic de doble element, cf. supra, p. 311; per a l'ús de lletres epigràfiques reals o inventades, cf. supra, p. 313.

69. CIL II, 269*

Arcos de Jalón

prope Arcos in Aragon(iae) confin(io); est (e)n(im) alia in Baetica et Arcobriga antiq(ua) Ocampo, sim. Anonymus Taurinensis; prope Arcos olim Arcobriga in confinio Aragoniae apud Med(inam) Coeli Libro del Rey, Covarrubias; cabe la villa de Arcos a la entrada de Aragon Morales; Arcos Strada.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 18 n. 175 (ZURITA, ibid., 275v n. 847 "series Baetica"); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 701; ANONYMUS, cod. Val., 315 n. 1037 "del libro del Rey Philippe"; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 146; MORALES 1574, 287v "por relación de Cyriaco Anconitano y otros" (OCCO 1596, 1); STRADA 1575, 155 (SCALIGER, ms. ca. 1588, 59; GRUTERUS 1603, spur. 4 n. 5 "e Schotti schedis"). — Cf. GIMENO 1997, 123.

Publio Sextio Publii Sextii filio sacrorum ignium deae Vestae optime merito immunitate ad quinquennium opera eius ab imperatore Nerva Traiano Caesare Augusto toti patriae concessa Arcobricenses iuvenes et veteres statuam in foro posuere.

1 sacrorum—Vestae *Gim.* : sacror. ignium deae (d. θ) Vestae ζ : de municipio Arcobricensi m_o || 2 quinquennium Rm_o : quinq. $\zeta \bullet$ Nerva] Nerv. θ || 3 concessa m_o : conces. $\zeta \bullet$ iuvenes m_o : iuven. ζ : iuvent. C • statuam m_o : stat. ζ || 4 posuere m_o : pos. ζ .

Traducció:

A Publi Sexti, fill de Publi Sexti, havent-se fet molt mereixedor dels focs sagrats de la deessa Vesta, els joves i els ancians d'Arcóbriga li han erigit una estàtua en el fòrum, perquè gràcies a ell l'emperador Nerva Trajà, cèsar august, ha concedit l'exempció d'impostos a tota la pàtria durant cinc anys.

Comentari:

La localització d'aquest epígraf ofereix alguns problemes, produïts per la confusió entre Arcos de Jalón (Sòria) i Arcos de la Frontera (Cadis). Tant Plini com Ptolemeu, en mencionar els *Arcobrigenses*, els situen a la Celtibèria,⁷⁷⁶ per la qual cosa el falsari s'hauria de voler referir a Arcos de Jalón; i, efectivament, en l'anotació del lloc que llegim al *Libro de Ocampo* i a l'*Anonymus Taurinensis*, Ocampo precisa que és aquesta i no pas la població bètica a la que es fa referència. En canvi, el text apareix copiat en aquest mateix recull entre les inscripcions de l'Andalusia.

Si postulem que el falsari va voler situar el fals a la Celtibèria (a més d'aparèixer així en les fonts, la coincidència d'algunes clàusules amb falsos de la zona

⁷⁷⁶ PLIN. nat. 3, 24; PTOL. Geog. 2, 6, 57. Actualment s'identifica l'antiga *Arcobriga* amb el recinte arqueològic de Monreal de Ariza (Saragossa).

com 250* [64], 267* [67] i 274* [74] reforça la sensació d'unitat geogràfica), hauríem de postular que en algun recull posterior es va confondre la localització «prope Arcos» i la va copiar entre els textos de la Bètica; en conseqüència, els mots que apareixen en la localització serien una explicació d'Ocampo, en adonar-se de la situació incorrecta de l'epígraf a la síl·loge i de l'origen de l'error.

La clàusula amb un paral·lel més clar és «sacrorum ignium deae Vestae», que reprèn la de 267* [67]. Ara bé, en aquell text la frase tenia un clar sentit, ja que es tractava d'una «collegii Vestalium sorori» mencionada com a «custodi fidissimae» dels focs sagrats de Vesta; en canvi, no és gens clar el significat que tindria en aquest text, i es podria pensar que es tracta d'una interpolació si no fos que els textos es troben a molta distància al *Libro de Ocampo*. Sigui com sigui, Morales va arribar a la conclusió que aquest text no tenia sentit i va substituir tota la fórmula per la clàusula «de municipio Arcobricensi», creada sens dubte per analogia amb la que llegim a 273* [73] («de municipio Attacensi»).⁷⁷⁷

La referència a la concessió de l'exempció fiscal per part de l'emperador («immunitate ad quinquennium (...) ab imperatore (...) toti patriae») inaugura un petit subconjunt de tres falsos d'Ocampo, tots ells situats a la Celtibèria. Així, a 274* [74] trobem la clàusula «ob immunitatem ab eodem imperatore ad quinquennium (...) in totam patriam» i a 272* [72] «fuerat immunitas privatarum publicarumque omni solutione concessa». A més, aquest tema ja havia aparegut al fals de l'*Antiquus* 85* [18] («populis provinciae Arenatum (...) immunitas data est»). És molt probable que la referència provingui de les fonts jurídiques, on la menció a la *immunitas* és constant.⁷⁷⁸ D'altra banda, l'interès per la qüestió podria provenir de la similitud que aquesta presentava amb la política fiscal heredada de l'època medieval, en què els reis podien atorgar règims fiscals especials (o fins i tot l'exempció d'impostos) a ciutats concretes.

Com és habitual, a l'onomàstica no hi és present el *cognomen* i el patronímic està format per dos elements. La fórmula per mencionar els dedicants («Arcobricenses iuvenes et veteres») és anàloga a la que llegim als falsos d'Ocampo 100* [50] i 250* [64],⁷⁷⁹ i la clàusula final «statuam in foro posuere» la retrobem a 86* [46], 250* [64] i 274* [74].

⁷⁷⁷ En ambdós casos, a més, aquesta clàusula es troba després de l'onomàstica de l'honorat i abans de «optime merito».

⁷⁷⁸ El terme també apareix als textos epigràfics, però l'única inscripció coneguda a principis del s. XVI en què el trobem és *CIL* XI 3126 («ob honores / et immunitates / omnes in se constitutas»); entre les que no es coneixien encara, destaquem *CIL* III 781 («de immunitate quam Tyrani sibi concessam»), III 6294 «immunitate / muner(um) public(or)um / concessa», VI 198 («cui populus eius corporis immunitatem sex centuriarum decrevit»), VI 712 («cui immunitas / data est») i XIII 6740a («ob immunitatem om/nem eis concessam»).

⁷⁷⁹ Cf. supra, p. 285.

70. CIL II, 270*

Bubierca

prope Bovercam Ocampo, Anonymus Taurinensis; prope Haridam in agro Strada.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVII/XVII, 8 n. 69 (METELLUS 1, ms. ca. 1547, 12 n. 52; ex eo METELLUS 2, ms. 1546/52, 222v n. 251 "e M. Antonio"); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 700; STRADA 1575, 154 (GRUTERUS 1603, spur. 6 n. 6 "ex Strada"). — Cf. ROSBOROUGH 1920, 5; GIMENO 1997, 83.

Germanico Drusi filio sacrum. Caius Hu{e}go qui in Germania in legione II sub eo III imperatore a militibus appellato militaverat in Celtiberiam reversus posuit.

1 Hugo *corr.* ego : Huego *codd.* • qui || q. η || 2 apellato (apell. *ceff.*) apellat. s • militaverat] mill- s.

Traducció:

Consagrat a Germànic, fill de Drus. Gai Hugó, que havia militat a la Germània en la segona legió sota el seu comandament, després de ser aclamat emperador tres vegades pels soldats, li ha dedicat (aquest monument) un cop tornat a la Celtibèria.

Comentari:

Aquesta inscripció sembla estar forjada sobre un text literari, ja que, com destaca Rosborough, no es conserva cap inscripció que mencioni Germànic com a fill de Drus. En canvi, aquesta relació es troba de forma explícita en Suetoni i en Orosi, on trobem igualment referència a la seva campanya a Germània;⁷⁸⁰ sembla, doncs, evident que s'ha pres com a model per al fals un d'aquests dos autors.

La localització a Bubierca, població encara més petita que la resta de pobles de la Celtibèria on s'atribueixen inscripcions espúries, pot ser deguda a la menció que fa Marcial de *Voberca*;⁷⁸¹ no obstant això, la seva relació amb Germànic continua sent un enigma, i de fet el text es veu obligat a fer menció explícita a la Celtibèria per tal de donar coherència al relat.

L'onomàstica, sense ni tan sols patronímic, presenta en tota la tradició un *nomen* («Huego») per al qual no trobem correspondències a formes llatines o modernes; hem optat, doncs, per corregir-lo, tenint en compte que entre els falsos

⁷⁸⁰ SUET. Cal. 1, 1: «Germanicus, C. Caesaris pater, Drusi et minoris Antoniae filius, a Tiberio patruo adoptatus, quaesturam quinquennio ante quam per leges liceret et post eam consulatum statim gessit, missusque ad exercitum in Germaniam, excessu Augusti nuntiato, legiones universas imperatorem Tiberium pertinacissime recusantis et sibi summam rei p. deferentis incertum pietate an constantia maiore compescuit atque hoste mox devicto triumphavit». OROS. hist. 7, 4: «Germanicus Drusi filius Caligulae pater de Germanis, ad quos ab Augusto sene missus fuerat, triumphavit».

⁷⁸¹ MART. 1, 49, 13-14: «Praestabit illic ipsa figendas prope / Voberca prandenti feras».

d'Ocampo trobem un *L. Hugo Verrius* (201* [56]) que prové igualment de la Celtibèria. La clàusula «in Celtiberiam reversus» troba correspondència en dos altres falsos, 360* [76] («in Hispaniam reversus») i 422* [40] («in patriam revertisset»). Per últim, la menció a una legió sense especificar-ne el nom (220* [28] i 245* [37]), o bé amb un nom inventat (220* [28] i 224* [19]), és també una característica comuna entre els falsos hispànics de l'època.

71. CIL II, 271*

Ariza

ibidem (in oppido Hariza Aragoniae) **Ocampo, Anonymus Taurinensis**; *ibidem* (Arizae). *Videtur translata huc ab Attaca quae nunc Aieca* (ex adn. in O in tit. praec. 273* [73]) **Strada**.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 7v n. 66 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 11v n. 50; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 222 n. 249 "e M. Antonio"); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 694; **STRADA** 1575, 154 (**GRUTERUS** 1603, 754 n. 7 "ex Strada et schedis Schotti"). — Cf. **GIMENO** 1997, 82.

Tito Ampronio Titi Ampronii filio qui vixit annos XXIII menses II dies V. Lucia Celia uxor marito bene merenti posuit.

1 in *init.* add. D. M. A_t • Ampronio ζ : Ampronio A_t : Arapronio η • Lucia (L. *codd.*)] ∓. Hüb. || **2** uxor (ucs. *cett.*)] ves. s • posuit (p. *cett.*)] f. s.

Traducció:

A Tit Amproni, fill de Tit Amproni, que va viure vint-i-tres anys, dos mesos i cinc dies. La seva muller Lúcia Cèlia ha posat (aquest sepulcre) al seu marit, que bé s'ho mereixia.

Comentari:

Aquesta inscripció i les dues següents es localitzen a Ariza (Saragossa), entre Medinaceli i Bubierca. A diferència dels altres dos textos, aquí no es relaciona la població ni amb un topònim ni amb cap fet històric antic, i ni tan sols es reporten expressions sorprenents, com acostuma a succeir en els falsos d'Ocampo.

Així doncs, la falsedat de l'epígraf es dedueix del fet de ser només conegut a través d'un subgrup d'epígrafs d'Ocampo constituït només per textos espuris;⁷⁸² per presentar l'estructura típica dels falsos sepulcrales del cronista, i, sobretot, per la presència de formes inusuals en l'onomàstica i en l'ortografia.

L'onomàstica, amb absència de *cognomen*, està formada per un *nomen* inexistent *Ampronius* i per un patronímic constituït per dos elements (*praenomen* i repetició del *nomen*); pel que fa al nom de la dona, presenta *praenomen*. La indicació de l'edat del difunt amb els anys, mesos i dies no és infreqüent en l'epigrafia llatina, però en canvi no apareix en tot l'*Antiquus*, on com a màxim es fa referència als anys. Contràriament, en els textos espuris, no només es repeteix entre els d'Ocampo (a més d'aquest, a 267* [67] i 423* [81]), sinó que ja apareix en un fals anterior (364* [7]). Pel

⁷⁸² Cf. supra, p. 326.

que fa a l'ortografia, a més de la lletra epigràfica inexistent «L.»,⁷⁸³ trobem la forma «ucsor», que si bé no és desconeguda en epigrafia, tampoc no és habitual, i no apareix a l'*Antiquus*; en canvi, sí que apareix als textos interpolats del *Libro de Ocampo* en dues ocasions, a *CIL* II 4242 = II²/14, 1183 (*cod. Val.* f. 4 núm. 28) i *CIL* II 4332 (*cod. Val.* f. 5 núm. 42), i serà utilitzada en un dels falsos de Resende (3*).

La manca d'una intencionalitat clara per a la falsificació d'aquest epígraf afavoreix la hipòtesi de Gimeno, segons la qual s'hauria pogut tractar d'una simple interpolació d'un text autèntic, de l'estil que llegim al *Libro de Ocampo*; en aquest sentit, *Ampronius* podria ser una manipulació d'un *nomen* real com *Sempronius*. Tanmateix, no hem pogut identificar cap text epigràfic que segueixi un esquema del tipus «T. Sempronio T. f. qui vixit (...) Caelia (...) posuit», i no podem descartar, per tant, que la interpolació comesa hagi estat molt més profunda, fins al punt de perdre's tota semblança entre el text d'origen i el resultat final.

⁷⁸³ Cf. supra, p. 313.

72. CIL II, 272*

Ariza

prope Harizam in agro Ocampo, Anonymus Taurinensis; prope Ansam (sic) in Hisp(ania) in agro Gruterus.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 8 n. 68 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 12 n. 51; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 222 n. 250 “e M. Antonio”; ex eo **GRUTERUS** 1603, spur. 12 n. 5 “Gutenstenius ex Metelli schedis” qui lacunas in fine versuum indicavit); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 696. — Cf. **GIMENO** 1997, 83.

Publio Voceio Attacensi cui testata in senatum populumque Romanum fide et observata tempore arcanae multorum populorum Celtiberiae coniurationis, Marco Catone provinciae proconsule, fuerat immunitas privatarum publicarumque omni solutione concessa quam gentilicii in posteritatem heredes perpetuo sequerentur.

1 senatum—Romanum *ego* : senatu populoque Romano *Gim.* : s.p.q.r. *codd.* || 2 Celtiberiae *ego* : Celtiberorum *Gim.* : Celtiber. (Celtiberor. *scr. sed corr. A_t*) *codd.* || 3 publicarumque *A_t* : publicarum quae *O* || 3-4 omni solutione *ego* : omn. solution. *codd.* || 4 perpetuo *ego*, *sed item solveas* perpetue : perp. *codd.* In fine aliquid *carere adn. Hüb.*

Traducció:

A Publi Vocei, d'Àtacam, a qui, havent estat posada a prova la seva fidelitat al senat i al poble romà, i havent-la mantinguda en el moment de la conjuració secreta de molts pobles de la Celtibèria, quan Marc Cató era procònsol de la província, li havia estat concedida l'exempció de tot pagament de càrregues privades i públiques, que els seus hereus familiars conservarien en el futur per sempre.

Comentari:

Aquesta inscripció reprèn el tema de la campanya de Cató a la Celtibèria, que ja havia aparegut al text 240* [62] («(...) tribuno militum sub Marco Catone proconsule qui multa pro retinenda in fide Romana provincia (...)»). Ambdós falsos mostren algunes discrepàncies amb les fonts literàries, com la menció al càrrec de procònsol (en lloc del de cònsol), o la seva ubicació a Àgreda i a Ariza, on Cató no sembla haver arribat mai.⁷⁸⁴

L'*origo* de l'honorat, *Attacensis* (gentilici que es repeteix al fals següent), pretén relacionar Ariza amb l'antiga població d'*Attacum*. En aquest cas, és segur que el falsari

⁷⁸⁴ Cf. supra, p. 312-313.

va accedir al text de Ptolemeu,⁷⁸⁵ ja que és l'única font literària que menciona el topònim, i no sembla haver tingut l'oportunitat de conèixer el text de l'única inscripció (CIL II 4189 = II²/14, 1111) on apareix el terme (si bé el mal estat de conservació només va permetre, ja al s. XVI, la lectura «Attace.»).⁷⁸⁶

Ptolemeu col·loca la població d'*Attacum* entre les de la Celtibèria, per la qual cosa el falsari la ubica en la zona correcta, però és estrany que la vulgui vincular a Ariza i no a la propera Ateca (a uns 25 km de distància), nom que ofereix una semblança fonètica molt més evident. El fet que aquesta relació s'estableixi en dos falsos diferents, aquí i a 273* [73], fa pensar que l'apunt en la localització de l'altre epígraf («in oppido Hariza Aragoniae. Videtur tunc translatum ab Attaca quae nunc Ateca») podria ser una innovació (introduïda per Ocampo) respecte del redactat original. En efecte, no té gaire sentit que el falsificador imaginés que totes dues pedres havien estat transportades d'una població a una altra. Quedaria, però, oberta la qüestió de si hi havia alguna intencionalitat al darrere o bé es va deure simplement a la major importància que sembla haver tingut Ariza a principis del s. XVI.⁷⁸⁷

El *nomen* del personatge honorat, com ja és habitual, presenta una forma inexistent en *Voceius*. La menció a la *immunitas* prové de les fonts jurídiques i és un tema que es repeteix en diversos falsos (85* [18], 269* [69] i 274* [74]); en aquest cas, s'ha desenvolupat amb una clàusula final «heredes (...) sequerentur», inspirada en la fórmula epigràfica «[monumentum] heredes sequetur».

⁷⁸⁵ PTOL. *Geog.* 2, 6, 57: «Ἀττακον».

⁷⁸⁶ CIL II²/14, 1111: «L. Aemilio L. f. [- -] / Paulo flami[ni] / p. H. c. ex conven[tu] / Carthag. Attace[nsi] / omnib. in re p[ubl.] / sua honoribus [funct.] / trib. mil. leg. III Cyren. / praef. cohort. II[- -] / p. H. c.». Seguim la nova edició del CIL II²; Hübner va considerar que el terme es trobava abreujat («Attacc(ensi)»). L'únic representant de l'*Antiquus* que la copia, Francesc Vicent (f. 197), reporta la lliçó «Attico»; les següents còpies ja no apareixen fins a la segona meitat del s. XVI.

⁷⁸⁷ En diversos mapes dels segles XV i XVI trobem esmentada Ariza i no Ateca, com a l'ed. de Ptolemeu de Nicolaus Germanus (Ulm, 1482), la de Marcus Beneventanus i Iohannes Cotta (Roma, 1508) i, per últim, a Coquus (1581).

73. CIL II, 273*

Ariza (*antea Ateca*)

in oppido Hariza Aragoniae. Videtur t(ame)n translatum ab Attaca quae nunc Ateca **Ocampo, Anonymus Taurinensis; en Ateca Morales; Arizae Strada.**

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 7v n. 65 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 11v n. 49; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 222 n. 248 “e M. Antonio”); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 700; **MORALES** 1575, 69v (**OCCO** 1596, 33); **STRADA** 1575, 154 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 95 qui damnavit; **GRUTERUS** 1603, 700 n. 13 “e Schotti schedis”). — Cf. **GIMENO** 1997, 82.

Tito Plautio Publii filio de municipio Attacensi optime merito et XXXVIII aetatis anno e vita sublato toto populo cum magnis lachrymis funus prosequente Quintia Paulina mater annorum LXXXIII ad fletum ad gemitum relicta tumulum lachrymis plenum e marmore Numidico dedit.

1 de municipio] manucipio η || 2 magnis lachrymis *m*_o : mag. lachr. ζ : magna lachri. s • prosequente ζ : pross- *m*_o || 3 ad gemitum ζ : et g- *m*_o • lachrymis *m*_o : lachrim. ζ || 4 Numidico *m*_o : Numid. ζ : hum. d. s.

Traducció:

A Tit Plauci, fill de Publi, que va obrar molt bé envers el municipi d'Àtacam i va morir als trenta-vuit anys acompanyant tot el poble el seu seguici fúnebre amb un devessall de llàgrimes, la mare Quíntia Paulina, de vuitanta-tres anys, abandonada al plor i als gemecs, li ha ofert aquest túmul de marbre numídic ple de llàgrimes.

Comentari:

Aquesta inscripció s'atribueix, juntament amb les dues anteriors, a Ariza. Com ja hem comentat al text 272* [72], l'objectiu concret de l'epígraf és testimoniar arqueològicament els *Attacenses*, mencionats únicament per Ptolemeu. Sobta, però, que la relació s'estableixi amb Ariza i no directament amb Ateca tal com hem argumentat anteriorment, i no és segur que l'esment que trobem en la localització, relatiu a un eventual transport de la pedra d'una població a l'altra, ja fos present en el redactat del falsari.

Com ja és habitual als falsos d'Ocampo, l'onomàstica és irregular, amb un *nomen* inexistent *Plautius*, que apareix de forma semblant a 352* [75] («C. Plaucia») i que sembla una deformació de *Plancius* (correctament escrit a 397* [78]), i amb absència de *cognomen*. L'enterrament del fill per part de la mare és un lloc comú força repetit, que trobem a 81* [16], 82* [44], 397* [78] i 431* [86]. Però és sobretot el gran

nombre de clàusules paral·leles amb els falsos el fet més destacable: la indicació de l'edat amb els mots «(XXXVIII) aetatis anno» es troba a 422* [40] i 431* [86]; la metàfora de la mort amb el participi «sublato» apareix a 247* [39] i 248* [63]; l'expressió «toto populo (...) funus prosequente» és paral·lela a les de 268* [68] («tota urbe funus prosequente») i 422* [40] («cum populo toto funus subsequente»), i la clàusula «mater (...) ad fletum ad gemitum relicta» segueix el mateix patró que les de 82* [44] («mater ad lachrumas relicta») i 431* [86] («mater ad luctum et gemitum relicta»). Per últim, també és força comuna la indicació que el monument de sepultura (a 40* [26] i 220* [28], un *sepulchrum*; a 20* [24], un *sarcophagus*; a 201* [56], un *cippus*) està fet de marbre; en aquest cas, però, trobem una innovació: el fet d'especificar que es tracta de marbre numídic, del qual fan menció Plini i Isidor.⁷⁸⁸

⁷⁸⁸ PLIN. nat. 5, 22; ibid. 36, 49; ISID. orig. 14, 5, 9; ibid. 16, 5, 16.

74. CIL II, 274*

Munébrega

in *Monobrega* (*Monebrega* A, *Monobriga* θ) oppido **Ocampo**, **Anonymus Taurinensis**, **Libro del Rey, Covarrubias**; en *Monobriga*, *lugar que yo no conozco ni se donde es Morales*; *Monobricae Strada*.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 25v n. 228; **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 701v; **ANONYMUS**, cod. Val., 312v n. 1015 “*del libro del Rey Philippe*”; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 142v; **MORALES** 1574, 299v (**Occo** 1596, 25); **STRADA** 1575, 167 (**GRUTERUS** 1603, spur. 9 n. 8 “*ex Morali et Strada*”). — Cf. **GIMENO** 1997, 137-138; **CEBALLOS** 2004, 654.

Tito Aulo Monobricensi III viro equo publico donato ab imperatore Caesare Aelio Hadriano Augusto Divi Nervae Traiani filio III viri una cum ordine equestri et populo ob immunitatem ab eodem imperatore ad quinquennium obtentam et ob publica in totam patriam benefacta statuam in foro Monobricensi ante aedem Minervae
5 solemnem Quinquatruum die decreto posuere.

1 III] II *m_o* || 2 III] II *m_o* || 3 quinquennium *in marg.* C : Quinquatrum *Gim., Ceb.* : quinq. *codd.* || 4 Monobricensi (Monobric. *OA, m_o*)] Monobris. s || 5 Quinquatruum *ego* : Quinquatro *Gim., Ceb.* : Quinquatrior. *OA, θ* : Quinquat. *m_o* : Quinquatros s.

Traducció:

A Titus Aulus de Monòbriga, trèvir obsequiat amb un cavall públic per l'emperador Eli Adrià, cèsar, august, fill del diví Nerva Trajà, els trèvirs, juntament amb l'ordre eqüestre i el poble li han posat per decret una estàtua al fòrum de Monòbriga davant el temple de Minerva el dia assenyalat de les Quinquatres, per l'exempció d'impostos obtinguda del mateix emperador per a un quinquenni i pels favors públics envers la pàtria sencera.

Comentari:

La localització de *Monobriga*, topònim que no apareix ni a les fonts literàries ni a les epigràfiques, ha estat problemàtica ja des del s. XVI, quan Morales va reconèixer que no el sabia ubicar. En cap cas no es tracta d'un problema de transmissió del text, ja que el mot es repeteix dues vegades (a més de la localització general) sense variants importants a la tradició manuscrita.

Gimeno, basant-se en el fet que l'epígraf es troba, al *Libro de Ocampo*, entre els de la Lusitània, proposa corregir el text per *Mon<t>obrica*, topònim transmès per una part de la tradició de l'*Itinerarium Antonini*, i que la historiografia local hauria volgut

situar a la moderna Marvão.⁷⁸⁹ En canvi, Hübner el situa entre els falsos de la zona de Bilibilis, sense explicar-ne el motiu; hem de suposar, doncs, que devia relacionar el topònim amb la petita població de Munébrega, al sud de Calatayud. Això és el que va fer un posseïdor del *cod. Valentinus*, que al costat de la inscripció del *Libro de Ocampo* va anotar «Munebrega en Aragon». Per últim, Ortelius, basant-se en Carolus Clusius, situa la població de *Montobriga* a la Bètica.⁷⁹⁰

Nosaltres defensem que l'epígraf s'ha de localitzar a Aragó. En primer lloc, la lliçó del *Libro de Ocampo* en la localització («Monobrega») coincideix amb el nom que rebia Munébrega en època medieval,⁷⁹¹ i la forma que reporta l'*Anonymus Taurinensis* («Monebrega») és encara més explícita. En segon lloc, a molt poca distància d'aquesta població es localitzen altres falsos d'Ocampo, la qual cosa implica un bon coneixement de la zona per part del falsari.⁷⁹² I, en últim lloc, l'apreciació de Gimeno pel que fa a la situació que ocupa el text al *Libro de Ocampo* no és del tot precisa: en efecte, és l'únic text que apareix al f. 25v, just després d'un grup seguit de folis (ff. 21-25) que no pertanyen al recull original, i abans (f. 26r-v) que es copiïn els mil·liaris de la Vía de la Plata. Així doncs, l'epígraf es troba descontextualitzat, sense que puguem saber si aquesta situació ja es donava al recull d'Ocampo original o es tracta d'un canvi degut a Honorato Juan.

En conclusió, al nostre entendre el topònim seria una forma llatinitzada de Munébrega, no basada en cap font clàssica, segurament per analogia amb altres poblacions antigues citades al cos dels falsos o a les seves localitzacions, com *Talabriga* (96* [47]), *Arcobriga* (269* [69]) i *Segobriga* (380* [77]).

El text presenta clars paral·lels amb altres falsos d'Ocampo. Les clàusules «equo publico (...) Traiani filio» i «ob publica (...) benefacta» es troben gairebé sense canvis a 430* [85] («equo publico donato ab Aelio Hadriano Caesare Nervae Traiani filio» i «ob plurimas liberalitates et multa in rempublicam suam benefacta»), però deriven en última instància de *CIL* II 4269 = *Il²/14, 1026* («equo publico / donato ab / Imp. Caes. Hadriano / Aug.» i «ob / plurimas liberalitat. / in rem public. suam»). Com es pot observar, els dos textos espuris presenten dependències directes de l'epígraf tarragoní, ja present a l'*Antiquus*, i a la vegada mostren similituds entre ells (el patronímic d'Adrià, l'addició del *nomen Aelius*, el terme «benefacta»), cosa que ens fa concloure que han estat creats de forma paral·lela. La referència a la «immunitatem

⁷⁸⁹ ITIN. Anton. Aug. p. 420, 4. L'altra lliçó transmesa per les fonts és «Mundobrica».

⁷⁹⁰ MYLIUS 1570, f. f2v : «MONOBRICA, Hisp. urbs Baeticae, *Monobriga*, C. Clusio»; ORTELIUS 1578, p. 216: «MONOBRICA, habent eius loci inscriptiones antiquae, qui hodie *Monobriga* vocatur. In Hispania Baetica urbs est, Car. Clusius».

⁷⁹¹ Cf. VILLAR, Francisco, *Estudios de celtibérico y de toponimia prerromana*, Salamanca, Ediciones Universidad, 1995, p. 157.

⁷⁹² Cf. supra, p. 326.

(...) ad quinquennium» ja havia aparegut a 269* [69] («immunitate ad quinquennium»); l'expressió «statuam in foro (...) posuere» es repeteix a 86* [46], a 250* [64] (on es fa referència a un *forum Minervae*) i altra vegada a 269* [69]; per últim, es mencionen santuaris dedicats a Minerva (*aedes Minervae*) a 268* [68], 423* [81] i 430* [85], que es trobarien a Medinaceli, Vic i Roses respectivament.

La menció als «III viri» sembla referir-se a una espúria magistratura local, per analogia amb els *duoviri* i els *quattuorviri*, raó per la qual Morales va corregir el text. La magistratura tripartida, però, només s'emprava en algunes funcions dins del vigintivirat (en concret, els *triumviri monetales* i els *capitales*), i en algunes magistratures no previstes al *cursus honorum*, la més famosa de les quals va ser la dels *triumviri rei publicae constituendae*. Una possible via d'inspiració hauria pogut ser el llistat d'abreviacions epigràfiques atribuït a Valeri Probus, present en moltes de les síl·loges i editat a partir de 1486, en què es dóna l'equivalència «III vir : triumvir» entre «IIII vir : quartumvir» i «II vir : duumvir». ⁷⁹³

L'esment de la festa de les Quinquatres (a les fonts anomenada *Quinquatrus* o *Quinquatria*) ⁷⁹⁴ s'ha de relacionar clarament amb la referència a Minerva, en honor de la qual es realitzava la celebració; especialment suggerent és el text de Varró, segons el qual la celebració tenia lloc «ad aedem Minervae». ⁷⁹⁵ Per últim, l'onomàstica presenta dos elements més un gentilici, fet habitual en els falsos d'Ocampo, però en aquest cas trobem un error insòlit, ja que ambdós elements són, en realitat, *praenomina* (*Titus* i *Aulus*).

El text del fals que ens ocupa va servir, juntament amb altres inscripcions, per a la creació d'un fals (187* = *CIL* II²/5, 29*) situat al Sacromonte (Granada), reportat per Bermúdez de Pedraza a la seva *Historia eclesiastica* (1652). ⁷⁹⁶ Al llarg del text de inscripció trobem la clàusula «statuam inaur. cum basi in for. Archilano ante aed. Miner. solemn. Quinquatr. die», fàcilment identificable amb la del text que ens ocupa.

⁷⁹³ Així, per exemple, a l'ed. de Iohannes Bonardus (Venezia, Iohannes Tacuinus, 1499), f. [b3].

⁷⁹⁴ El *Libro de Ocampo* i l'*Anonymus Taurinensis* reporten la forma errònia «Quinquatrior(um)», però el substantiu és sempre atemàtic. Si l'error ja es trobava en el falsari, podria ser un indicatiu que la font emprada presentava el text «Quinquatria» (com en el text de Suetoni; vegeu la nota següent), la qual cosa explicaria l'error a l'hora de declinar el mot.

⁷⁹⁵ VARRO ling. 6, 3, 6: «Quinquatrus minusculae dictae luniae Idus ab similitudine maiorum, quod tibicines tum feriat vagantur per urbem et conveniunt ad aedem Minervae». La resta de fonts també relacionen la celebració amb la deessa; així, OV. fast. 6, 651-652: «et iam Quinquatrus iubeor narrare minores. / Nunc ades o coeptis, flava Minerva, meis»; SUET. Dom. 4: «celebrabat et in Albano quotannis Quinquatria Minervae, cui collegium instituerat»; TAC. ann. 14, 12: «(...) utque Quinquatrus, quibus apertae insidiae essent, ludis annuis celebrarentur, aureum Minervae simulacrum in curia et iuxta principis imago statuerentur (...)»; FEST. p. 254-257: «Quinquatrus appellari quidam putant a numero dierum qui fere his celebrantur. (...) Minervae autem dicatum eum diem existimant, quod eo die aedis eius in Aventino consecrata est» (*editio princeps* de 1500). Sense relació directa amb Minerva, però en possible connexió amb el «solemni» de la inscripció, cf. SUET. Nero 34: «ita reconciliatione simulata iucundissimis litteris Baias evocavit ad sollempnia Quinquatruum simul celebranda».

⁷⁹⁶ BERMÚDEZ DE PEDRAZA, Francisco, *Historia eclesiastica, principios y progressos de la ciudad y religion catolica de Granada*, Granada, 1652, f. 26.

75. CIL II, 352*

Fiñana

prope Finianam Bethicae Ocampo; prope Finianani Strada; prope Finian Hispan(ia) Gruterus (b).

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 19 n. 186 (**ZURITA**, ibid., 276 n. 873 "series Baetica"); **STRADA** 1575, 162 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 61; **GRUTERUS** 1603, spur. 11 n. 3 "e Strada" (a)); **GRUTERUS** 1603, 452 n. 4 "e Schotti schedis" (b). — Cf. **SANTERO** 1972, 215-216, qui genuinam maluit; **ASENJO** 1980, 92; **PASTOR MUÑOZ – MENDOZA** 1987, 151-152 n. 79, qui de fide dubitaverunt; **GALLEGO** 1993 113 et 123 n. 1 ut genuina; **GIMENO** 1997, 127; **PASTOR MUÑOZ** 2002, 269-270 n. 18* de fide dubitans.

Caiae Plauciae Romanae ingenti praedio donatae in agro Accitano ob operam bene in rempublicam navatam Claudius Longinus coniugi officium solvit.

1 Caiae (C. cett.)] D. s • Plauciae ζ : Plantiae s : Planciae *g*_(b) • Accitano *codd.* : Accitanae *Hüb.* || **2** Claudius (Cl. cett.)] C. (*inde* Cassius *solv. San., Caius Pas. – Men.*) *g*_(b) • coniugi—solvit *ego* : con. (cos. s) of. sol. («coniux officium solvit» *in marg. O, accepit Gim.*) *codd.* : consularis offert solus *San., Pas. – Men.*

Traducció:

A Gaia Plàucia romana, que va ser obsequiada amb una immensa finca en el territori d'Acci pels serveis prestats fidelment a la república, Claudi Longí ha complert el seu deure envers l'esposa.

Comentari:

L'objectiu d'aquesta inscripció seria testimoniar epigràficament el topònim *Acci*, que era conegut a través de les fonts clàssiques als textos de Plini, Ptolemeu i Macrobi.⁷⁹⁷ Si bé la seva localització al sud del *conventus Carthaginensis* és correcta, des del segle XVI fins a l'actualitat s'ha vinculat a Guádix i no a Fiñana, com fa el falsari. Aquesta doble atribució d'un mateix topònim sembla haver estat el motiu pel qual Clusius va fer derivar l'adjectiu *Accitanus* que apareix al text d'un topònim inexistent *Accitum*, relacionant-lo amb Fiñana i permetent la identificació del veritable *Acci* amb Guádix.⁷⁹⁸

Santero ha volgut veure, en la menció a «C. Longin. con.» (a partir de la lectura de Gruter i que acceptà Hübner), una referència a «[Q(uintus)] C(assius) Longin(us) con(sularis)», propretor de la Hispania Ulterior el 48 aC, que és esmentat al *De bello*

⁷⁹⁷ PLIN. nat. 3, 25: «Carthaginem conveniunt populi LXV (...) ex colonia Accitana Gemellense»; PTOL. Geog. 2, 6, 60; MACR. Sat. 1, 19, 5: «Accitani etiam, Hispana gens, simulachrum Martis radiis ornatum maxima religione celebrant, Neton vocantes».

⁷⁹⁸ MYLIUS 1570, f. b2: «ACCITUM, uti habent inscriptiones teste Clusio, Baeticae oppidum; *Finiana*, Carolo Clusio».

Alexandrino i en Cassi Dió.⁷⁹⁹ Així doncs, segons l'autor, «si la inscripció es autèntica, cosa que en el contexto històric es acceptable, testimonia el pas de C. Longino por aquelles terres», i caldria datar-lo ca. 47 aC. La major part dels estudis posteriors es fan ressò d'aquesta teoria, però sense decantar-se de forma clara per la seva autenticitat o la seva falsedat. Pastor Muñoz i Mendoza, a més, desenvolupen l'abreviatura «C.» en *Caius* seguint la norma habitual en epigrafia, però que fa perdre la correspondència amb el propietari Quint Longí; en efecte, sembla tractar-se d'un error (repetit posteriorment per Gallego), i no de la voluntat de veure-hi una referència a *Caius Cassius Longinus*, un dels assassins de Cèsar, que, però, no se'l relaciona amb Hispània.

No obstant els intents de restaurar el text, és indubtable que la inscripció és falsa, com ja va assenyalar Gruter i més tard Hübner. No només l'epígraf apareix únicament en testimonis de la tradició d'Ocampo, sinó que una comparació de l'estil del text evidencia una total correspondència amb el dels falsos d'Ocampo. Com ja hem assenyalat, la menció a l'*ager Accitanus* forneix el motiu concret per a la creació del fals. Quant a l'onomàstica, la dona té *praenomen* (amb ús incorrecte de la lletra «C.»), i el nom de l'home està format únicament per dos elements (*nomen* i *cognomen*); el *nomen Plaucia* és sospitosament similar al de dos altres falsos (*Plautius* a 273* [73] i *Plancius* a 397* [78]), mentre que ja havíem trobat un altre *Longinus* (utilitzat com a segon element en lloc d'un *nomen*) en un fals aparegut en Nettucci (20* [24]). La clàusula «ingenti praedio donatae» troba correspondència a 422* [40] («multis (...) privilegiis donatus»). Per últim, la fórmula final («officium solvit» o «offert solus»),⁸⁰⁰ una de les poques expressions sense paral·lels entre els falsos, s'aparta igualment del llenguatge epigràfic.

Especial atenció mereix la fórmula «ob operam (...) navatam». Malgrat que és paral·lela a altres expressions que trobem a 86* [46] («ob perpetuum rei bene actae monumentum»), 274* [74] («ob publica in totam patriam benefacta») i 430* [85] («ob (...) multa in rempublicam suam benefacta»), l'ús del verb *navare* suposa una innovació d'aquest text, sense paral·lels en l'epigrafia autèntica.⁸⁰¹ En efecte, l'estructura prové sens dubte de les fonts literàries, on trobem expressions com

⁷⁹⁹ BELL. Alex. 48; D.C. 42, 15. L'*editio princeps* dels llibres XXXVI-LX de Cassi Dió és de 1548.

⁸⁰⁰ Ens hem decantat pel primer desenvolupament perquè almenys el mot «officium» referit a un enterrament sí que apareix en algunes inscripcions, majoritàriament *carmina*, com *CIL* II 1580 (*CLE* 1474), *CIL* III 3196 (*CLE* 308), *CIL* V 154 (*CLE* 154), 470, *CIL* VI 7479, 11669 (*CLE* 1045), 17130, 20908 (*CLE* 1584), 24807 (*CLE* 1029), 26901 (*CLE* 172), *CIL* XI 312 (*CLE* 710), 1273 (*CLE* 1009), 1563 (*CLE* 1130) o *CIL* XII 861 (*CLE* 1192).

⁸⁰¹ L'única excepció la constitueix un *carmen* cristià de Numídia, *AE* 1908, 238 = *CLE* 2147 («operam navavit»).

«navata rei publicae opera».⁸⁰² A més, el paral·lel revela un tret lingüístic propi dels falsos d'Ocampo: la preferència pel sintagma preposicional («in rempublicam») en lloc de la forma més clàssica en datiu.

Queda per establir, doncs, si el falsari hauria pogut tenir en ment, a l'hora de crear el text, la figura de Longí. La nostra opinió és que no: en efecte, el desenvolupament «C(assius)», de per si en contra de la norma epigràfica (i que suposa, a més, l'omissió de *praenomen*), està basada únicament en una lliçó de Gruter, que sembla una correcció (possiblement d'Andreas Schott, la seva font) de la forma que reporten tots els testimonis anteriors («Cl.»). Només això ja impedeix de poder-hi llegir el nom del propietari; però, a més, cal considerar que, si l'objectiu del falsari hagués estat vincular *Acci* a un personatge històric, segurament hauria creat una onomàstica més òbvia o bé hauria aportat alguna altra indicació en el text de l'epígraf per tal de facilitar la identificació del referent històric.

⁸⁰² LIV. 25, 6, 15; id. 26, 31, 6; id. 29, 24, 11. A més, també són suggerents SUET. Nero 33, 3: «Lucustae pro navata opera impunitatem praediaque ampla, sed et discipulos dedi», i VIR. ill. 75, 3: «Bello Cimbrico et Teutonico legatus bonam operam navavit».

76. CIL II, 360*

Villena / Velilla de Ebro (?)

non longe a Bililles Ocampo, Anonymus Taurinensis; non longe a Villilles (Vill- R) Libro del Rey, Covarrubias; en Villena en una gran piedra Morales; Billenae Strada.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 7 n. 62 (METELLUS 1, ms. ca. 1547, 10v n. 46; ex eo METELLUS 2, ms. 1546/52, 222 n. 245 "e M. Antonio"); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 699v; ANONYMUS, cod. Val., 313v n. 1022 "del libro del Rey Philippe"; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 143v; MORALES 1574, 281v "lo puso Cyriaco de Ancona entre los otros de España" (OCCO 1596, 37); STRADA 1575, 155 (GRUTERUS 1603, spur. 10 n. 2 "ex Morali et Strada"). — Cf. GIMENO 1997, 81; CORELL 1999, 332 n. VIII.

Heus viator, si ulla tibi pietas inest, verte huc ora. Heic sunt cineres Caii Canii poetae qui ad quartam usque Olimpiadem in urbe omnibus karus vixit, deinde in Hispaniam reversus neminem laesit. Tandem cum ad veteres cuperet sodales in Latium remeare perpetuoque cum populo Quiritium vivere, dura nimium fata
5 praeripuere et in itinere occubuit. Lucius Albinus Citerioris Hispaniae proconsul hoc marmore textit.

1 huc] nunc θ || 2 karus] char. θ || 3 neminem laesit ego : nemine laesus (-so Cor.) Gim., Cor. : nemin. laes. ζm_o : nemini laes. A_t || 4 Quiritium ego : Quirino Cor. : Quiritibus dubitans Gim. : Quir. codd. || 5 praeripuere] pre- η • proconsul Gim. : proc. $OA_t m_o$: procos. θs • hoc ζ : om. η : hoc me m_o .

Traducció:

Ei caminant, si hi ha dins teu cap pietat, gira els ulls cap aquí. Hi ha les cendres del poeta Gai Cani, que fins la seva quarta Olimpíada [sc. setze anys] va viure a Roma estimat per tothom; després, tornat a Hispània, no féu cap mal a ningú. Finalment, en desitjar de tornar al Laci prop dels seus antics companys i viure per sempre amb el poble dels quirits, un destí massa cruel l'arrabassà i morí en el camí. Luci Albí, procònsol d'Hispania Citerior, l'ha enterrat sota aquest marbre.

Comentari:

Segons l'*Anonymus Taurinensis* i Morales,⁸⁰³ aquest seria l'epitafi de *Canius Rufus*, poeta nascut a Cadis que va viure a Roma, i del qual només tenim constància per les notícies que en dona Marcial en diversos dels seus poemes.⁸⁰⁴ De totes les mencions que es creu que fan referència a Cani Rufus, és referit com a autor literari en

⁸⁰³ En l'*Anonymus Taurinensis* llegim: «Martial(is) l(ibro) primo». MORALES (1574, f. 281v) explica: «tambien estava en Roma entonces Gayo Canio poeta, natural de la isla de Cadiz, de quien Marcial haze mencion, y de su buelta aca a España y de su muerte se da mucha cuenta en su epitaphio».

⁸⁰⁴ Per a un estudi de la persona literària de Cani Rufus a través de les notícies de Marcial, vid. LORENZ, Sven, «Martial and the Writer Canius Rufus», dins *Flavian Poetry*, Leiden-Boston, Brill, 2006, p. 315-328.

quatre poemes (1, 61; 3, 20; 3, 64, i 7, 69),⁸⁰⁵ de la informació que dona, en el primer queda clar l'origen gadità de Cani i als altres es pot sobreentendre que, en el moment en què Marcial escriu, aquell es troba a Roma. El falsari, doncs, hauria hagut de relacionar diverses mencions al personatge; a continuació, hauria 'completat' la seva biografia afegint encara un retorn a Hispania i un intent de tornar al Laci, moment en què li hauria sobrevingut la mort. En aquest sentit, els comentaris humanístics a Marcial haurien pogut servir d'ajuda al falsari, ja que el trobem citat com a «Canius poeta Gaditanus».⁸⁰⁶

Malgrat que al cos de l'epígraf no trobem cap referència textual (més enllà de la coincidència del *nomen*) que assegurí aquesta identificació, hi ha diverses raons per creure que, efectivament, s'està fent referència al personatge de Marcial. D'entrada, creiem que és significatiu en si mateix el fet que tant Morales com l'*Anonymus Taurinensis* no hagin dubtat en cap moment a l'hora d'identificar el difunt amb el Cani de Marcial. I, efectivament, algunes clàusules semblen inspirar-se en coneguts *carmina* de Marcial: «cineres (...) poetae» evoca el vers final del primer epigrama del primer llibre («[sc. decus] rari post cineres habent poetae»),⁸⁰⁷ i uns «veteres (...) sodales» són mencionats en un dels poemes on parla de *Bilbilis*.⁸⁰⁸ Per últim, és interessant de notar que en la majoria de casos en què un fals d'Ocampo presenta força innovacions respecte de la seva estructura habitual, això s'explica per la dependència concreta d'una font literària o epigràfica, que és la que ha inspirat el text espuri.⁸⁰⁹

La localització de l'epígraf també presenta certs dubtes entre Villena (Alacant) i Velilla de Ebro (Saragossa). Hübner la col·locà entre els epígrafs de Múrcia, però avisant que «indicatur fortasse Velilla Aragoniae»; posteriorment, afegí que «*Villenas oppidum Bililles olim appellatum esse, quod doceant Relationes geographicae factae aetate Philippi II regis, adnotat Guerra*».⁸¹⁰ Al *Libro de Ocampo* la inscripció és copiada just a continuació de les de Múrcia i Cartagena, però al vers del foli comencen ja les

⁸⁰⁵ MART. 1, 61, 9: «gaudent iocosae Canio suo Gades»; id. 3, 20, 1-5 «Dic, Musa, quid agat Canius meus Rufus: / utrumque chartis tradit ille victuris / legenda temporum acta Claudianorum, / an quae Neroni falsus adstruit scriptor? / An aemulatur improbi iocos Phaedri? / (...)»; id. 3, 64, 6: «si fabulantem Canium reliquisset»; id. 7, 69, 1 i 5: «Haec est illa tibi promissa Theophila, Cani / (...). Vivet opus quodcumque per has emiseris aures».

⁸⁰⁶ Així, Domizio Calderini, en el seu comentari de 1473 (que conservem manuscrit a la BML, ms. Plut. 53.33, f. 134 i que fou editat en diverses ocasions a partir de 1474), afirma: «Canius poeta Gaditanus habuerat Theophilam puellam, cuius et pudicitiam et carmen laudat poeta» (*apud* MART. 7, 69).

⁸⁰⁷ MART. 1, 1, 6.

⁸⁰⁸ MART. 10, 104, 8-11: «Ut sodales / paucos, sed veteres et ante brumas / triginta mihi quattuorque visos / ipsa protinus a via salutes».

⁸⁰⁹ Això succeeix a 422* [40], basat en la Vida de Lucul·le de Plutarc; a 219* [57], construït a partir d'una inscripció de la *Gallaecia*, o a 397* [78], a partir d'un epígraf de Tarragona.

⁸¹⁰ Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. 36*; id., *CIL* II *Suppl.*, p. 51*. Efectivament, a la *Relación* de Villena, llegim: «en tienpos antiguos se llamo Bilille y no se sabe la causa ni rrazon çierta por que se llamo ansi ni de do tomo el origen de este nonbre ni por que se llama Villena llamandose en otro tienpo Bilille» (transcr. de CEBRIÁN, Aurelio; Cano, José, *Relaciones topográficas de los pueblos del reino de Murcia*, Murcia, Universidad, 1992, p. 341).

d'Aragó; a més, una mà posterior ha anotat al costat de la localització «vease si es Villilla de Aragon».

El text presenta un gran nombre de clàusules literàries, però sense més dependències precises de les fonts clàssiques que les de Marcial. La primera frase («Viator, si ulla tibi pietas inest, verte huc ora») sembla procedir del text de 96* [47] de Talavera («viator, si pius es, a me oculos averte»); com que aquest darrer epígraf prové al seu torn d'un fals itàlic («tu quisquis es qui hac transis, si pius es, quaeso a me oculos averte», *CIL* VI 19*), podem afirmar del cert que l'epígraf de Gai Cani es féu a imitació del de Talavera, i no al revés. L'única altra clàusula que reprèn una fórmula comuna als falsos d'Ocampo és «in Hispaniam reversus», que retrobem a 270* [70] («in Celtiberiam reversus») i a 422* [40] («in patriam revertisset»). Per últim, com ja afirmà Morales, el nom del procònsol sembla inventat, però podria haver estat inspirat en *L. Postumius Albinus*, propretor de la Hispània Ulterior el 179 aC.⁸¹¹

⁸¹¹ Liv. 40, 47, 1.

77. CIL II, 380* (= CIL II²/14, 3* et 37*)

Tarragona

Tarraconae Ocampo; Segobrigae extat haec tabula Strada; en Segovia Anonymus.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 5 n. 41 (METELLUS 1, ms. ca. 1547, 2v n. 9; PIGHIUS, syll. anonyma Hispana, ms. saec. XVI c, 7); STRADA 1575, 132 (ANONYMUS, ms. ca. 1581, 160; SCALIGER, ms. ca. 1588, 68; GRUTERUS 1603, 320, n. 1 "e Schotti schedis"). — Cf. BELTRÁN VILLAGRASA 1953, 242-243; FLETCHER – ALCÁCER 1955, 350 n. 92; RIPOLLÈS 1977, 262 n. 109; BELTRÁN LLORIS 1980, 318 n. A8; ALFÖLDY 1987, 77 adn. 244; GIMENO 1997, 72-73; CORELL 2002/09, II, p. 182-184 n. 1*.

Lucio Aemilio Lucii filio Gallo flamine Romae et duorum Augustorum statuam aeream e publico patriae decreto e publica etiam pecunia Segobricenses erexere.

1 in init. p. h. c. add. P_i • duorum ego : duor. O : divor. (leg. Gim. in O) s || 2 patriae—pub. om. B_o • pecunia (pecun. cett.)] pecon. P_i .

Traducció:

A Luci Emili Gal, fill de Luci, flamen de Roma i dels dos augustos, per un decret públic de la pàtria i també amb diners públics els habitants de Segòbriga li han erigit aquesta estàtua de bronze.

Comentari:

Com ja va notar Hübner, aquesta inscripció és una interpolació d'un epígraf de Tarragona (CIL II 4191 = II²/14, 1112) transmès per l'*Antiquus*: «L. Annio L. f. / Gal. Cantabro / flam. Romae et di/vorum August. / P. H. C. / omnibus honoribus / gestis Segobrigae / decreto ordinis pe/cunia publica Segobrigenses». ⁸¹² De fet, els dos textos són tan semblants que podem afirmar que ens trobem a mig camí entre la manipulació d'un epígraf real (com succeeix en moltes inscripcions tarragonines del *Libro de Ocampo*) i la falsificació d'una inscripció independent.

Així doncs, les úniques innovacions del fals són l'onomàstica de l'honorat, en què es manipula la de l'epígraf autèntic tot modificant el *nomen* i creant un *cognomen Gallus* a partir de la mala interpretació de la tribu (fenomen que retrobem a 40* [26] i a les versions interpolades del *Libro de Ocampo* de CIL II 4139 (= II²/14, 1006), 4212 (=

⁸¹² Cf. HÜBNER, CIL II, p. 38*: «est exemplum interpolatum tituli Tarraconensis n. 4191, ut manifestum fit ex ordine syllogae Metelli». La menció a la síl·loge de Matal és problemàtica, ja que la signatura que en dona («Metellus 1, 9 'e Tavera' continuo post titulum genuinum n. 4191») sembla mesclar el ms. *Metellus* 1, on el fals apareix al f. 2v, núm. 9, però ni apareix amb l'epígraf autèntic ni deriva de Tavera, i el *Metellus* 2, on apareix CIL II 4191 al f. 210v (*olim* 442v), núm. 112, però que tampoc deriva de Tavera (sinó d'Hermengol), i on no trobem la inscripció falsa.

II²/14, 1132), 4224 (= II²/14, 1019) i 4269 (= II²/14, 1026);⁸¹³ el predicat «statuam aeream (...) erexere», que troba correspondència en bona part dels falsos honorífics d'Ocampo,⁸¹⁴ i les clàusules «e publico patriae decreto» i «e publica etiam pecunia», que desenvolupen la fórmula de l'epígraf autèntic «decreto ordinis pecunia publica» amb una estructura similar a la del fals d'Accursio 422* [40] («in loco patriae publico»), que, com hem defensat, seria del mateix autor dels falsos d'Ocampo. Com ha observat Corell, totes les innovacions que presenta aquest text s'allunyen de la norma epigràfica, fet que confirma el seu caràcter espuri, que part de la crítica moderna havia volgut posar en dubte (Fletcher i Alcácer i Ripollès).

L'interès que ha suscitat aquesta inscripció en la historiografia des d'inicis del s. XVII fins a l'actualitat prové de la confusió al voltant de la seva procedència. Al *cod. Valentinus*, així com als manuscrits de Matal i Pighius, apareix com a inscripció tarragonina, mentre que Strada la va situar a «Segobrigae». Com afirma Corell, el fet que el text sigui una simple interpolació d'un epígraf tarragoní reforça la teoria que el falsari l'hauria localitzat al mateix lloc; per altra banda, és versemblant que Strada modificqués posteriorment la localització per fer-la coincidir amb el gentilici *Segobrigensis*, present en el text. La major difusió de l'imprès de Strada (directament o a través de Gruter) va fer prevaler aquesta localització, que però va rebre diferents equivalències modernes: el manuscrit anònim posseït per Bourdelot l'atribueix (erròniament) a Segovia, mentre que Gaspar Escolano⁸¹⁵ i Francisco Diago⁸¹⁶ van afirmar que la inscripció havia estat trobada a Sogorb (Castelló), esgrimint-la com a prova que aquesta població era l'antiga *Segobriga*. Malgrat que el debat sobre l'etimologia de Sogorb continua obert, no hi ha dubte que la *Segobriga* que trobem a les fonts clàssiques⁸¹⁷ es refereix a l'actual terme de Saelices (Cuenca).

⁸¹³ Cf. GIMENO 1997, p. 59, 65, 66, 68 i 73.

⁸¹⁴ Cf. supra, p. 323-324.

⁸¹⁵ ESCOLANO 1610/11, II, col. 793: «en la dicha ciudad [sc. Segorbe] ha permanecido hasta nuestros dias una, que la vieron por sus ojos don Francisco Lansol [sc. de Romaní] y el Bachiller Molina, (...) que ella mesma esta publicando como es Segorve la antigua Segobrica». Per a les obres perdudes de Llançol i Molina, vid. ALMAGRO, Martín, *Segobriga I*, Madrid, Ministerio de cultura, 1983, p. 74 n. 1. Segons Hübner, el fals també apareixia al manuscrit d'Antist (cf. supra, p. 81-82), per la qual cosa també el devia considerar valencià.

⁸¹⁶ DIAGO, Francisco, *Anales del Reyno de Valencia. Tomo primero*, València, 1613, f. 138r-v: «en Segorbe, que es la antigua Segobriga, fue consagrada una estatua a otro insigne cavallero desta familia, llamado Lucio Aemilio, y en la basa se le puso este epitaphio. (...) No parece ya la piedra deste epitaphio en Segorbe, pero vieronla en el nuestros predecesores, como lo refieren muchos, hablando de las piedras de España».

⁸¹⁷ STR. 3, 4, 13; PLIN. nat. 3, 25, i 36, 160; FRONTIN. strat. 3, 10, 6 i 3, 11, 4.

78. CIL II, 397* (= CIL II²/14, 34*)

Tarragona

Tarracone Ocampo, cod. Barb., *Libro del Rey*, Covarrubias, Strada; (inter Tarraconenses) **Metellus 2**.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 4v n. 37 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 1v n. 5); **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 209 n. 80 "ex Augustino et Hermangolio" cum Taveræ exemplo (ubi nihil lego post *Titus Flavius*, inde sequor exemplum a HÜBNER præbitum) cum adnotationibus in marg. quæ consentiunt cum METELLO 1; **ANONYMUS**, cod. Barb., ms. saec. XVI med., 1v; **ANONYMUS**, cod. Val., 313 n. 1023 "*del libro del Rey Philippe*"; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 144; **STRADA** 1575, 150 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 57; ex eo **GRUTERUS** 1603, 556 n. 3 "a Scaligero"). — Cf. **GIMENO** 1997, 71; **MAYER** 1998a, 23.

Bene sit tibi viator qui me præteristi. Voluissem tamen nisi legendo præterisses, si miles, male sit tibi. Ego Titus Plancius Glaucia Atilia natus miles eram et ordo militum ore pio Manes debet militares salvere. Bene vixi et mihi et meis et patriæ neque ullæ de me remansere querelæ. Glaucia mater me heic posuit natum
5 LXXXXVIII annis cum ipsa CXVII iam anno ageret, felix si ego eam ante humassem.

1 *in init.* d.m. *add.* *l* • me] me non M_2 e CIL II 4174 • præteristi] præteriisti *R* • nisi ζ : me *l* || 2 si miles *l* : similes ζ • ego—Atilia *ego* : ergo T. Planc. Glaucia (Glaucia M_1 , Plancia *R*, Plancia *C*, Glautia *s*) Atilia ζ : ego T. Flavius Pl. Attiliæ (*in marg.* «Planc. Glaucia» M_2) *l* • natus] natis *s* • ordo] ord. θ || 3 debet ζ : debet iubere *l* || 4 neque *ego* : neq. ζ : nec *l* • remansere *l* : r.mans. *O* : ramans. M_1 : Romæ *R* : remns. (*in marg.* «remanserunt») *C* : f. mans. *s* • Glaucia *O* : Plancia M_2 : Planc. B_a : Plancia *R* : Plancia *C* : Glautia *s* || 5 LXXXXVIII (LXXXXVIII *s*)] LXXXX M_2 • CXVII ζ : centesimo et decimo septimo *l* • felix *O* : foe- θs • ego—ante ζ : eam e- a- *l* : ego a- e- *R*.

Traducció:

Que et vagi bé, caminant, que has passat per davant meu. Ara bé, si ho haguessis fet sense llegir (aquest epitafi) i fossis un soldat, hauria desitjat que t'anés malament. Jo, Titus Planci, fill de Glàucia Atilia, era soldat, i l'ordre militar ha de saludar pietosament els manes dels soldats. He viscut bé per a mi, per als meus i per a la pàtria, i no ha quedat cap queixa sobre mi. La meva mare Glàucia m'ha enterrat aquí als meus noranta-vuit anys, quan ella mateixa ja en tenia cent disset; hauria estat feliç si jo l'hagués enterrada abans.

Comentari:

Com ja va assenyalar Hübner, aquest text és una interpolació construïda a partir de CIL II 4174 (= RIT 696), inscripció de Tarragona que no s'ha conservat i que

ja al Renaixement només es llegia de forma fragmentària,⁸¹⁸ el text de la qual Hübner edita així: «d. m. / bene sit tibi viator / qui me non praete/risti lege noopaus s[---] / iaceo mil. samiistraria / natus VI ann. IV mei[---] / si quit superu hic me / soleus nemini II debet».

Ara bé, per entendre el procés d'interpolació cal llegir el text que, amb algunes variants, forneixen tots els exemplars de l'*Antiquus*, on trobem les clàusules «bene sit tibi viator⁸¹⁹ qui me praeteristi legendo» i «hic iaceo miles (...) natus vix annis centum». En efecte, aquestes lliçons expliquen la temàtica extraordinària del fals, on és enterrat un soldat («miles») de noranta-vuit anys («natus vix annis centum»). Però, a més, expliquen la clàusula del fals «bene sit tibi viator qui me praeteristi», amb omisió de «non», que complica la interpretació de l'epígraf i que ha motivat el desenvolupament posterior en «voluissem tamen (...) male sit tibi», i que Matal posteriorment corregeix afegint de nou el «non» al cos de l'epígraf.

La majoria de les fórmules que trobem en el text, doncs, estan condicionades per la temàtica i l'estructura del model emprat. Tot i això, és possible observar alguns paral·lels amb la resta dels falsos d'Ocampo, com és l'enterrament del fill per part de la mare (81* [16], 82* [44], 273* [73] i 431* [86]) i la tria del *nomen Plancius* (trobem un *Plautius* a 273* [73] i una *Plaucia* a 352* [75]).

Mayer considera que aquest fals «representa un *carmen epigraphicum* funerari» i que ha estat creat combinant fórmules poètiques en vers. Al nostre entendre, l'únic que hi ha és una interpolació d'una inscripció anterior, sense una intenció clara de crear un text en vers. És probable que els «elements en vers» que Mayer no identifica ja es trobessin en l'epígraf tarragoní autèntic, que en algunes ocasions ha estat considerat, malgrat el seu estat fragmentari, un *carmen epigraphicum*.⁸²⁰

⁸¹⁸ L'epígraf apareix per primer cop a l'*Antiquus* β. Un dels testimonis més propers a l'arquètip, Francesc Vicent, apunta: «in quibusdam lineis huius epigrammatis in quibus sunt aperture et spatia intermedia desinunt alicue litt(er)e q(uae) vetustate lapidis perierunt» (f. 196v). Per a l'últim intent de restitució, vegeu *AE* 2007, 832 = *HEp* 16, 2007, 556.

⁸¹⁹ Peutinger i el *cod. Filonardianus* reporten «victor».

⁸²⁰ Vegeu el comentari a *CLE* 127 (p. 72): «non tanta quanta in Veliterno humanitas in hoc titulo CIL II 4174 'bene sit tibi (...)»». Fou editat com a *carmen* per GÓMEZ PALLARÉS, Joan, *Poesia epigràfica llatina als Països Catalans: edició i comentari*, Barcelona, IEC-UAB, 2002, p. 59, que va veure en l'inici restes d'un senari iàmbic.

79. *CIL* II, 411*

Barcelona

Barcinone Ocampo, Anonymus Taurinensis, Libro del Rey, Covarrubias, Strada, Pons d'Icart; cerca de Barcelona en un lugar que antiguamente se llamo Castro de Octaviano y agora le dizen San locat Morales.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVII/XVII, 6 n. 54 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 22 n. 93; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 221v n. 239 "e M. Antonio"); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 695v; **ANONYMUS**, cod. Val., 311v n. 1010 "*del libro del Rey Philippe*"; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 142; **MORALES** 1574, 277v (**VILADAMOR**, ms. ca. 1585, c. 57; **OCCO** 1596, 7; ex eo **CUELBI**, ms. 1600, 618); **STRADA** 1575, 153 (**GRUTERUS** 1603, spur. 2 n. 9 "ex Morali et Strada"); **PONS D'ICART**, ms. 1572/78, 161 (**POVILLON**, ms. 1585, 30v) et epist. a. 1576 ad Augustinum missa, ms. Barc. 94, 91 tantum *ego—filius* verba "ex Petro Iohanne Nunnesio". — Cf. **MARINER** 1973, 218 n. 2*; **FABRE – MAYER – RODÀ** 1984/2002, IV, 372 n. 6*; **GIMENO** 1997, 77-78.

Ego Quintus Valerius Castricus Quinti filius hodie III Idus Augusti decedens constituo Quintum Valerium filium meum ex asse heredem dum modo <triens> pro Publia Valeria filia mihi karissima eximatur si legitimam ex Publio coniuge sobolem habebit et <quadrans> pro prima turre templi Aesculapii dei quod in urbe
5 Barcinonae est restauranda. Actum Publio Romulio Citerioris Hispaniae pro consule Domitiano Vespasiani filio orbi imperante.

1 Castricus (*in marg. manu recentiori* «Castros quiza de Galicia» O) ζP_o : Castricius R : Castritius M₂m_o • III] tertio m_o || 1-2 decedens constituo m_o : deced. const. ζP_o || 2 heredem ego : her. ζP_o : haer. R : haeredem m_o • dum modo θm_o : dumodo OA_tsP_o • <triens> (*in marg.* «triens» Oθ)] +++ s || 3 Publia ego : P. OA_tC : Q. R : P. m_o : D. sP_o • karissima ego : kariss. OA_tsP_o : chariss. (charissima m_o) θm_o • legitimam m_o : legitim. OθP_o : legitimum A_t : ligitim. s • Publio (P. *ceff.*) P. Fabiano m_o || 4 habebit (habeb. *ceff.*) et] haberet s • <quadrans> (*in marg.* «quadrans» Oθ)] +++ s || 5 restauranda m_o : restaur. ζP_o.

Traducció:

Jo, Quint Valeri Càstric, fill de Quint, en morir avui, a tres dies de les idus d'agost, designo el meu fill Quint Valeri hereu de tots els meus béns, sempre que se'n llevi una tercera part per a la meva filla estimadíssima, Públia Valèria, en cas que tingui descendència legítima del seu marit Publi, i una quarta part per a la restauració de la primera torre del temple del déu Esculapi que és a la ciutat de Bàrcino. Realitzat essent Publi Romuli procònsol d'Hispania Citerior i governant el món Domicià, fill de Vespasià.

Comentari:

Aquesta inscripció de caràcter testamentari segueix l'estil marcadament jurídic que trobàvem en altres falsos, com 40* [26], 161* [55] i 498* [22]; de fet, si no fos perquè es copia sempre en reculls epigràfics i ve encapçalada per una localització no hi hauria cap element que fes pensar que es tracta d'una inscripció. Igualment podem establir paral·lels tant amb l'inici del text en «ego (...)» (40* [26], 161* [55], 397* [78] i 425* [82]) com amb la clàusula final «actum (...)» (40* [26]). Com es pot observar, és amb el testament de Gal Favoni (40* [26]) que aquest epígraf manté una semblança més destacada, com s'evidencia igualment del fet que es destini part de l'herència a la restauració d'un temple (cf. «pro templo dei Silvani reparando quod sub Viminali in urbe monte est», 40* [26]).

La majoria de clàusules jurídiques emprades són força recurrents en les fonts jurídiques. Ara bé, la utilització dels mots «triens» i «quadrans» com a part de la totalitat de l'herència sembla provenir de Justinià,⁸²¹ autor que hauria pogut servir de base per a clàusules d'altres falsos de la mateixa naturalesa.⁸²² El fet que els dos mots esmentats apareguin representats gràficament en la seva forma epigràfica (a través de la senyalització del nombre d'úncies corresponents, marcades en horitzontal), però, pressuposa el coneixement d'un model autèntic (literari o epigràfic). L'única font antiga en què s'explicita la forma de representar les úncies és la *Distributio item vocabula ac notae partium in rebus quae constant pondere numero mensura* de L. Volusius Maecianus (s. II dC), l'*editio princeps* de la qual és de 1528.⁸²³

La utilització de la lletra epigràfica «P.», que trobem únicament en aquest fals, prové, al nostre entendre, de l'analogia amb les altres lletres invertides utilitzades en els falsos d'Ocampo per a l'onomàstica femenina, com «C.», «Ī.» i «L.». En efecte, si bé aquesta abreviatura apareix en l'epigrafia autèntica, substitueix a «p(uella)» o «p(upilla)»,⁸²⁴ però no la trobem mai usada per indicar un *praenomen*.

⁸²¹ INST. Iust. 2, 14: «hereditas plerumque dividitur in duodecim uncias, quae assis appellatione continentur. Habent autem et hae partes propria nomina ab uncia usque ad assem, ut puta haec: uncia, sextans, quadrans, triens, quincunx, semis, septunx, bes, dodrans, dextans, deunx, as». El text apareix, repetit gairebé literalment, a DIG. 28, 5, 51, 2.

⁸²² Per exemple, INST. Iust. 2, 23 («nihil autem interest, utrum aliquis ex asse heres institutus aut totam hereditatem aut pro parte restituere regatur (...)») hauria pogut servir de model de la clàusula «ex asse heredem» d'aquest text, així com de «tota hereditate pro coniugiis earum relicta», de 422* [40].

⁸²³ Fou publicat per Iohannes Sichardus com a apèndix dels *Codicis Theodosiani libri XVI* (Basilea, 1528) i, separatament, al 1531 (*Distributio...*, [Roma?], 1531). Notes semblants (però amb les úncies assenyalades en vertical) havien aparegut poc abans al *De minutiis* de Demetrius Alabaldus, publicat a l'edició del pseudo-Probus de 1525 (*De notis Roma ex codice manuscripto castigatio auctiorque*, Venezia, p. 53). D'altra banda, les formes gràfiques no apareixen a les gloses de les *Institutiones* de Justinià d'Accursius (Mainz, 1468), ni al llistat d'abreviatures epigràfiques de Valeri Probus, ni al tractat *De asse et partibus eius libri quinque* de Guillaume Budé ([Paris], 1514). Les inscripcions recollides en les síl·loges de l'època tampoc no semblen reportar aquestes indicacions; de fet, són pocs els casos en què apareixen representades gràficament (en lloc d'emprar simplement adjectius partitius), com ara *CIL VI 18100* o *CIL III 2900*.

⁸²⁴ Per exemple, *CIL VI 1424* i *CIL I² 593*, respectivament. Per a la utilització de lletres epigràfiques invertides en els falsos d'Ocampo, vid. supra, p. 313.

L'altre aspecte destacable del text és l'esment d'un temple d'Esculapi a Barcelona. Com ja hem dit, no coneixem cap notícia anterior al fals ciriaca 410* [1] que relacioni el déu amb la ciutat,⁸²⁵ ja que la primera referència historiogràfica no la trobem fins a Jeroni Pau a *Barcino* (1491), on ja apareix juntament amb la inscripció de Ciriaco. És molt possible, doncs, que el seu esment en aquest fals provingui de l'epígraf anterior (directament o a través de Pau); el fet de situar aquest testament en època de Domicià el separa temporalment uns cent cinquanta anys de l'altra inscripció, quan es promet la construcció del temple, la qual cosa faria versemblant que aquest necessités ser restaurat.

La localització alternativa que dona Morales, que situa la inscripció a Sant Cugat del Vallès, és sens dubte una deducció pròpia que prové de la interpretació del *cognomen Castricus* com a *origo*. Això, juntament amb l'atribució tradicional de l'epígraf a Barcelona, li va permetre de relacionar la inscripció amb el topònim de l'indret *Castrum Octavianum*, que trobem a la documentació medieval a partir del s. XII.⁸²⁶

⁸²⁵ Cf. supra, p. 149-150.

⁸²⁶ Vid. ARTIGUES, Pere Lluís *et al.*, «La fortalesa romana, la basílica i el monestir de Sant Cugat del Vallès o d'Octavià (Catalunya). Les excavacions de 1993-1995», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 37 (1996/97), p. 1081-1115 (1084-1085).

80. CIL II, 421*

Blanes

prope Blandam nunc Blanes Ocampo (ms.), **Anonymus Taurinensis**, **Covarrubias**, sim. **Strada**; *en la villa de Blanes Ocampo* (1543), sim. **Metellus 2**; *Barchinonae Metellus 1* (a).

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 5v n. 49 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 20 n. 88 (a)) et 1543, 232 "ex Cyriaco Anconitano" (**BEUTER** 1546, 48; **METELLUS 1**, 22 n. 94 (b); **VILADAMOR**, ms. ca. 1585, c. 21; **FERNÁNDEZ FRANCO**, *Itinerario*, ms. 1596, 6v "ex Ocampo"; **OCCO** 1596, 9; **PUJADES**, ms. 1596/1609, [9]); **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 205v n. 30 "Florianus Ocampus refert in sua historia" (a), correxit **AUGUSTINUS** supra lineam **METELLO 1** collato (b); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 699v; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 145; **STRADA** 1575, 152. — Cf. **GIMENO** 1997, 76; **BROCH – CORTADELLA – GARRIDO** 2002, 2002a et 2004.

Telongo Bachio qui Poeno exercitu cum Hannibale in Italiam transeunte cum senatu populoque Romano cum factione reipublicae amica sensit Blandenses statuam dedere dedicavere.

1 Telongo ζοM₂ : Telono s : Telengo C • Bachio οM₂ : Baccio ζ • Hannibale M_{2(b)}F_r : Hanibale (Hanib. o) ζο : Hannib. M_{2(a)} • Italiam ζM_{2(b)}F_r : Ital. οM_{2(a)} || 2 sensit] sentit M_{1(a)}, inde Hüb. || 3 statuam om. C • dedere dedicavere (d.d. cett.)] decrevere F_r.

Traducció:

A Telongus Baqui, que, al pas de l'exèrcit púnic amb Anníbal en direcció a Itàlia, va fer causa comuna amb el senat i el poble romà amb la facció amiga de la república, els de Blanes li han ofert i dedicat una estàtua.

Comentari:

Aquest epígraf ha estat estudiat recentment pels professors Broch, Cortadella i Garrido, que van resseguir la seva pervivència historiogràfica i van provar d'explicar-ne l'origen. Els autors van considerar la possibilitat, que finalment van rebutjar, que hagués estat creat en el marc de la historiografia local de Blanes de la segona meitat del s. XV, o bé que es tractés d'una mala lectura d'un epígraf itàlic, a partir de l'homonímia amb la *Blanda* de la Lucània.

Malgrat descartar aquestes hipòtesis, l'esment que fa Livi d'aquesta població itàlica en el marc de la Segona Guerra Púnica⁸²⁷ els portà a identificar l'origen del nom espuri *Telongus* en un *Ti. Sempronius Longus* esmentat per l'historiador llatí: «in Lucanis ad Grumentum Ti. Sempronius, cui Longo cognomen erat, cum Hannone

⁸²⁷ LIV. 24, 20, 5: «oppida vi capta Compulteria, Telesia, Compsa inde, Fugifulae et Orbitanium ex Lucanis, Blanda et Apulorum Aecae oppugnatae».

Poenoprospere pugnatus». ⁸²⁸ Encara que aquest passatge no està vinculat amb la població concreta de *Blanda*, la possibilitat d'explicar un nom que és, d'altra banda, un *unicum*, així com el possible paral·lel per a «Poenu exercitu cum Hannibale», fa versemblant la dependència del fragment de Livi.

D'altra banda, l'estructura del text segueix la forma habitual entre els falsos honorífics d'Ocampo: menció del personatge honorat, del motiu, del *populus* dedicant i de l'objecte amb què se l'honora. ⁸²⁹ El nom *Bachius*, aquí no sabem si com a *nomen* o *cognomen*, el retrobem al fals d'Ocampo 2* [41] («L. Bachii L. f.»), mentre que la fórmula final («d. d.»), absolutament recurrent en l'epigrafia autèntica i que ja trobem en diverses inscripcions de l'*Antiquus*, ⁸³⁰ apareix també a 99* [49] i 260* [66].

La pervivència de *Telongus Bachius* en la tradició historiogràfica catalana, en algun cas encara fins al s. XX, explica que l'heroi espuri tingui no només un carrer dedicat a ell a Blanes (amb el nom de 'Theolongo [sic] Bacchio'), sinó també un monument (fet construir el 1973) al barri de Sant Martí de Barcelona, que el 1993 va passar també a donar nom a la plaça en què es troba. ⁸³¹

⁸²⁸ Liv. 23, 37, 10.

⁸²⁹ Cf. supra, p. 323-324.

⁸³⁰ Entre les inscripcions presents a l'*Antiquus* ε, trobem aquesta fórmula final a *CIL* II 759 (segons la variant errònia que ofereixen), 1965, 1969, 2111 (= II²/7, 74), 3361 (= II²/5, 30) i 4269 (= II²/14, 1026).

⁸³¹ Vid. BROCH – CORTADELLA – GARRIDO 2002a, p. 33-35.

81. CIL II, 423*

Vic

prope Vic in Catalonia, Vic dosona, Ausa Ocampo, Anonymus Taurinensis; prope Vich Cataloniae Libro del Rey, Covarrubias; prope vicum oppidi, olim Ansa Strada.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 5v n. 52 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 21 n. 91; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 221v n. 237 “e M. Antonio”; **PIGIUS**, syll. anonyma Hispana, ms. saec. XVI c, 1); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 694; **ANONYMUS**, cod. Val., 312v n. 1018 “*del libro del Rey Philippe*”; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 143; **STRADA** 1575, 154 (**GRUTERUS** 1603, spur. 4 n. 6 “ex Strada et Schotti schedis”). — Cf. **MOLAS** 1982, 58-59 n. 8; **FABRE – MAYER** 1984, 182; **GIMENO** 1997, 77.

Sexto Numio Sexti filio Ausetanorum decurioni a prima iuventa in sacris Minervae adscripto et omnium rerum sacrarum scribae. Vixit annos LXXIII menses VII dies IX. Sextus et Publius filii patri pientissimo.

1 Ausetanorum (Ausetanor. *ceff.*) Ansetanor. C • a prima] arrima s • iuventa OA_ts : iuventu. R : iuvent. C • sacris *fort. ego* : sac. (sacris *vel sacello vel sacerdotibus prop. Gim.*, sacrae e Catalana *versione intell. Mol.*) Os : sacr. A_t : sacra θ || 2 adscripto *Gim.* : adscrip. OA_ts : aede scriptor. (ae. descriptor. C) θ • omnium θ : omn. (omniae *Gim.*) OA_ts • vixit *Gim.* : vix[it] *atramenti librarii macula O* : vix. ηA_tθs • annos *Gim.* : an. (ann. θ) *codd.* • dies *Gim.* : di. OA_tθ : d. η : die. s || 2-3 dies—et om. *Mol.* || 3 IX] LX s • Publius om. s.

Traducció:

A Sext Numi, fill de Sext, decurió dels ausetans, assignat des de la primera joventut al culte a Minerva i secretari de tots els afers sagrats. Ha viscut setanta-tres anys, set mesos i nou dies. Els fills Sext i Publi al seu pare pietosíssim.

Comentari:

En aquesta inscripció funerària retrobem alguns dels elements típics dels falsos d'Ocampo, com és la manca de *cognomen* en l'onomàstica, o l'especificació dels anys, mesos i dies viscuts (267* [67], 271* [71] i al fals de l'*Antiquus* 364* [7]), característica típica de l'epigrafia llatina autèntica. L'adjectiu gentilici *Ausetanus* ja havia estat esmentat en l'altre epígraf localitzat a Vic (422* [40]), que apareix per primer cop en Accursio. Els decurions són una de les magistratures més cops mencionades, que retrobem almenys en 3 altres ocasions (40* [26], 127* [53] i 135* [54]).⁸³² Per últim, l'aparició de dos germans com a dedicants, esmentats amb els noms seguits de l'aposició «filii», la trobem en 246* [38].

⁸³² A més, hem desenvolupat el text «decurio» en la nostra edició de 103* [51] a partir de la forma «dec.», seguint la nota al marge de Covarrubias.

Sens dubte, la clàusula més original del text és la que fa referència a la seva professió com a secretari («a prima iuventa (...) scribae»). Els testimonis del text presenten dues versions diferents, «in sac. Miner. adscrip.» (Ocampo, Strada i l'*Anonymus Taurinensis*, que reporta «sacr.») i «in sacra Minervae aede scriptor.» (el *Libro del Rey* i Covarrubias). La coincidència dels dos testimonis més directes que posseïm, el *Libro de Ocampo* i l'*Anonymus Taurinensis*, ens fa pensar que la segona versió, més desenvolupada, hauria estat una innovació d'Honorato Juan, amb la qual hauria resolt l'abreviatura «sac(r).», però que alhora provoca una pesada enumeració de càrrecs («decurioni (...) scriptori et (...) scriba»), amb repetició de dos substantius amb la mateixa arrel. Cal reconèixer, però, que aquesta segona lliçó s'adiria al context dels falsos d'Ocampo, ja que l'expressió *aedis Minervae* apareix en tres altres ocasions (268* [68], 274* [74] i 430* [85]) i l'adjectiu *sacer* referit a un temple el trobem a 103* [51] («in aedicula Isidi sacra»).⁸³³ A més, hi ha una possible referència en Fest que podria explicar el vincle entre el *scriba* i l'*aedis Minervae*, però que no pot passar de la simple hipòtesi: «SCRIBAS (...). Itaque cum Livius Andronicus bello Punico secundo scribisset carmen (...), quia prosperius respublica populi Romani geri coepta est, publice adtributa est ei in Aventino aedis Minervae, in qua liceret scribis histrionibusque consistere ac bona ponere».⁸³⁴ Aquesta coincidència, d'altra banda, es pot explicar simplement per la repetició mateixa dels temples de Minerva als falsos d'Ocampo.

⁸³³ El mateix adjectiu apareix, més enllà de les invocacions inicials als déus manes, a 97* [48] («privatum Dianae sacrum»), 161* [55] («anniversario Deae Cereri sacro») i al fals de l'*Antiquissimus* 164* [5] («Palladi victrici sacrum»).

⁸³⁴ FEST. p. 333. L'*editio princeps* és de 1500 (Milano, Joannes Angelus Scinzenzeler)

82. CIL II, 425*

Girona

in agro Gerundensi Ocampo, Libro del Rey, Covarrubias; Gerundae Strada.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 5v n. 50 (METELLUS 1, ms. ca. 1547, 21 n. 90; ex eo METELLUS 2, ms. 1546/52, 221v n. 236 “e M. Antonio”); ANONYMUS, cod. Val., 313 n. 1020 “del libro del Rey Philippe”; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 143v; STRADA 1575, 153 (ANONYMUS, ms. ca. 1581, 274v; SCALIGER, ms. ca. 1588, 269; GRUTERUS 1603, 732 n. 11 “ex Strada”). — Cf. GIMENO 1997, 76.

Ego Lucia Lucii Pisonis Filia uno cineres Lucii Pisonis patris mei et Caiae Flaviae matris meae sepulchro posui et XXV post anno vita excedens cineres admisceri meos iussi, ut quibus viva coniuncta fuerim ultimo postea fato veniente fierem coniunctior, pulvere meo pulveri eorum admixto.

1 Lucia ego : L. (Lucius Gim.) ζ : L. R • Filia ego : F. (Filius Gim.) codd. • Caiae Gim. : C. codd. • Flaviae] Flaviae θ || 2 posui] possui R • anno ζ : ann. B_o • vita excedens (exced. cett.)] vitae s || 3 quibus viva ego : quibus vivus Gim. : quib. viv. ζ : qub. ulu. sic s • coniuncta ego : coniunct. ζ : convic. η : coniunctus S_c || 4 eorum θ : eor. (cor. Hüb. male) ζ.

Traducció:

Jo, Lúcia, filla de Luci Pisó, he posat en un sol sepulcre les cendres del meu pare Luci Pisó i de la meva mare Gaia Flàvia i, més tard, al moment de morir als vint-i-cinc anys, he ordenat que hi siguin mesclades les meves; així, després d’haver mort, restaré més unida a aquells a qui ja ho vaig estar en vida, si he barrejat la meva pols amb la seva.

Comentari:

Es tracta d’un dels falsos sepulcrales més clarament literaris, tant lingüísticament com temàtica. D’una banda, trobem repeticions («coniuncta (...) coniunctior»; «pulvere (...) pulveri») i hipèrbatons («uno (...) sepulchro»); d’altra banda, el text desenvolupa llargament el tema de l’enterrament comú amb els membres de la família, que reapareix de forma més breu en d’altres falsos (79* [14], 81* [16] i 103* [51], i a la segona meitat del s. XVI, a 372* i a un fals de Covarrubias),⁸³⁵ així com en dos epígrafs autèntics usats respectivament com a model de 103* [51] i 104* [52] (CIL IX

⁸³⁵ GONZÁLEZ GERMAIN – CARBONELL 2010, p. 285.

3895) i de 2* [41] (*CIL* VI 2120). És interessant d'observar que la preocupació per la mescla de les cendres ja apareix en un poema llatí de Nebrija editat el 1491.⁸³⁶

Aquesta mateixa voluntat literària, però, és la causant que trobem repeticions no necessàries («*vita excedens*» i «*postea fato veniente*», «*cineres admiscere meos*» i «*pulvere meo pulveri eorum admixto*») i que apareguin adjectius possessius («*patris mei*», «*matris meae*») superflus en llatí clàssic. També és significatiu l'ús del mot *pulvis* gairebé com a sinònim de *cinis*, propi del llatí cristià i absent de l'epigrafia clàssica autèntica.

L'inici del text amb «*ego (...)*» reapareix en alguns altres falsos (40* [26], 161* [55], 397* [78] i 411* [79]), així com la clàusula «*vita excedens*» (79* [14]; cf. «*vita decedens*», 268* [68]). En l'onomàstica manca el *nomen*, mentre que el *cognomen* és esmentat dins del patronímic, i no com a part integrant del nom de la difunta. Igualment destaca l'ús de lletres invertides, algunes de les quals apareixen en l'epigrafia autèntica, si bé amb un ús que no es correspon del tot al dels falsos («C.», «I.» o «P.»), i una altra directament és inventada («L.»).⁸³⁷ En la resta de falsos on les lletres invertides formen part de l'onomàstica, aquesta fa referència a una dona, motiu pel qual hem considerat que en aquest cas també ens trobàvem davant d'una difunta, malgrat que la forma tan abreujada del text no permet altrament d'identificar-ne el gènere.

⁸³⁶ Es tracta dels versos finals de la *Salutatio ad patriam* (NEBRIJA 1491, f. a3v-a4): «Hic ubi cum proavis et avis pater ipse iacebit. / Hic ubi per misto pulvere tota domus. Ut quoniam vobis carui dum vita manebat: Orbatus faltem lumine morte fruar».

⁸³⁷ Cf. supra, p. 313. L'ús de «C.» es troba a 246* [38], 267* [67], 352* [75] i 354* [32]; «I.» es troba a 267* [67] i 268* [68]; «P.» es troba únicament a 411* [79], i, per últim, «L.» es troba a 240* [62] i 271* [71].

83. CIL II, 426*

Castelló d'Empúries (?)

apud Castelonem prope Emporia Ocampo, Anonymus Taurinensis, sim. Libro del Rey, Covarrubias, Strada; Ciriaco dice halló en aquel despoblado de Cazlona. Otros dicen que está la piedra en Castellon, cabe Ampurias Morales.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 5v n. 46 (METELLUS 1, ms. ca. 1547, 19 n. 85; ex eo METELLUS 2, ms. 1546/52, 221 n. 232 "e M. Antonio"); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 699v; ANONYMUS, cod. Val., 314 n. 1028 "del libro del Rey Philippe"; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 144v; MORALES 1575, 61v "e Cyriaco Anconitano et aliis" (ARGOTE DE MOLINA 1588, 13; OCCO 1596, 13); STRADA 1575, 152 (GRUTERUS 1603, spur. 10 n. 4 "ex Morali et Strada et Schotti schedis"). — Cf. ALMAGRO 1952, 250 n. 2; FABRE – MAYER 1984, 182; GIMENO 1997, 75.

Gnaeo et Publio Scipionibus e patricia Corneliorum gente communi patriae impensa Castelonenses beneficiorum memores aras et templa ad XX pedes divisa erexere.

1 Gnaeo—Publio ego : Cn. et. P. ζ : Gn. P. η : Gn. et Publio m_o • e] et θ • patricia (patric. ζ] patrie η • gente] gent. θ • impensa (impen. ζ] nuper θ || 2 Castelonenses Gim. : Castelon. OA_s : Castellon. ηθ : Castulonenses m_o • divisa m_o : div. ζ || 3 erexere m_o : erex. ζ : eran. η : erexit C : exercere a_m.

Traducció:

Als Escipions Gneu i Publi, de la nissaga patrícia dels Cornelis, els habitants de Castelló, recordant els seus favors, els han erigit, a càrrec del tresor públic de la pàtria, ares i temples separats a una distància de vint peus.

Comentari:

No és del tot clar a quina població volia atribuir el falsari aquesta inscripció. La variant que trobem al gentilici («Castelonenses» o «Castulonenses») fa variar la seva localització a Castelló d'Empúries o bé a Cazlona. Tant Hübner com Gimeno es decanten per la primera opció, ja que l'atribució a Cazlona només la trobem en Morales, mentre que els altres testimonis emfasitzen que se situa «prope Emporia»; a més, l'epígraf apareix, al *Libro de Ocampo*, entremig d'altres falsos de Catalunya, just a continuació d'un d'Empúries (427* [84]). Igualment, la localització a Empúries s'explicaria fàcilment dins el context històric, ja que és la ciutat on Gneu Escipió va desembarcar l'any 218aC per iniciar la conquesta de la Península.⁸³⁸

Malgrat això, l'hipotext que inspira el motiu del fals és un fragment de Livi en què diu que *Castulo* va passar-se al bàndol romà en el context de les lluites dels dos

⁸³⁸ Liv. 21, 60, 1-3; PLB. 3, 76.

Escipions.⁸³⁹ A més, cal tenir en compte que, segons Morales, el testimoni que atribueix a Ciriaco d'Ancona situava la inscripció a Cazlona. Si l'haguéssim de creure, doncs, aquesta localització no seria una innovació seva, sinó que l'hauria reportada una font anterior que no hem conservat. Tenint en compte que el fals només es transmet dins la tradició d'Ocampo, hauríem de suposar que «Castulonenses» hauria estat la forma original, i que la variant «Castelonenses», la localització «apud Castelonem prope Emporia» i l'ordenació del *Libro de Ocampo* haurien estat innovacions posteriors realitzades per Florián de Ocampo.

Sigui com sigui, aquesta vacil·lació entre els topònims no arrenca de les síl·loges epigràfiques, sinó que ja apareix a la historiografia espanyola de la segona meitat del s. XV. Així ho reflecteixen els mots de Nebrija a la *Muestra de las Antigüedades*, on deixa ben clar que la ciutat poblada per cartaginesos i grecs és Cazlona, i fa èmfasi que no s'ha de confondre amb Castelló d'Empúries: «De aqui por aventura tuvieron ocasion de errar los que bolvieron el Tito Livio en lengua castellana, que porque los focenses poblaron en España a Castulo i Emporias, bolvieron Castulo en Castellon de Empuries».⁸⁴⁰ Margarit, poc abans, també havia identificat l'escenari de la segona guerra púnica amb Cazlona,⁸⁴¹ però al mateix temps s'havia referit als habitants de Castelló com a *Castellani*, i a la seva localitat com a *Castello*.⁸⁴² El fals, al seu torn, va contribuir a confondre ulteriorment la qüestió; així, Carolus Clusius va utilitzar la lliçó «Castelonenses» com a testimoni d'un topònim «Castelon», distingint-lo d'aquesta manera de *Castulo*, que identificava correctament amb Cazlona.⁸⁴³

La clàusula «e patricia... gente» és paral·lela a la del fals de l'*Antiquus* 364* [7] («patricia gente Romanorum»), així com a les dels falsos d'Ocampo 201* [56] («e gente Celtibera nobili» i «e gente Scipionis Aemiliani») i 239* [61] («e gente antiqua Iberorum»). Per últim, l'ús del mot *patria* gairebé en la seva accepció romànica reapareix igualment a 245* [37] («pro bono patriae communi»), 380* [77] («e publico decreto patriae») i 422* [40] («in loco patriae publico»).

⁸³⁹ LIV. 24, 41, 5-7: «eo Cn. Scipio cum omnibus copiis et Hasdrubal Gisgonis filius, tertius Carthaginiensium dux, cum exercitu iusto advenit contraque castra Romana trans fluvium omnes consedere. P. Scipio cum expeditis clam profectus ad loca circa visenda haud fefellit hostes oppressissentque eum in patentibus campis, ni tumulum in propinquo cepisset. Ibi quoque circumsessus adventu fratris obsidione eximitur. Castulo, urbs Hispaniae valida ac nobilis et adeo coniuncta societate Poenis ut uxor inde Hannibali esset, ad Romanos defecit».

⁸⁴⁰ NEBRIJA, Antonio, *Muestra de las antigüedades de España*, 1, 13 (BONMATÍ – ÁLVAREZ 1992, p. 102).

⁸⁴¹ MARGARIT 1545, f. 32v: «consul vero Romano exercitu satis fidens exercitum usque ad Castulonem seu illius saltus perduxit. Fuit enim Castulo urbs amica satis populi Romani, quae in principio ulterioris Hispaniae seu Castellae sita erat (...)».

⁸⁴² Ibid., f. 12: «Inde ad montana habitant Castellani, dicti Castellani ab oppido Castellione, quod caput regionis erat, habetque nunc oppidum parvi momenti Castrum Castellionis nuncupatum».

⁸⁴³ Cf. MYLIUS 1570, f. d1v: «CASTULO, Baeticae in Hispania urbs; *Caslona*, Car. Clusio. CASTELON, uti habent inscriptiones, Cathaloniae urbs; *Castello d'Ampurias*, Car. Clusio». Semblantment apareix a ORTELIUS 1578, p. 84. *Castelon* és situat a Castelló d'Empúries a ORTELIUS 1586.

84. CIL II, 427***Empúries**

in ruinis Emporiorum Ocampo, Anonymus Taurinensis, Libro del Rey, Covarrubias, Strada; en las ruynas antiguas de Ampurias Morales.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 5 n. 45 (METELLUS 1, ms. ca. 1547, 19 n. 84; ex eo METELLUS 2, ms. 1546/52, 221 n. 231 "e M. Antonio"); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 699v; ANONYMUS, cod. Val., 314 n. 1027 "del libro del Rey Philippe"; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 144v; MORALES 1574, 187v (VILADAMOR, ms. ca. 1585, c. 51; OCCO 1596 20); STRADA 1575, 152 (GRUTERUS 1603, spur. 2 n. 2 "ex Morali et Strada"). — Cf. ALMAGRO 1952, 249 n. 1; GIMENO 1997, 75.

Emporitani populi Graeci hoc templum sub nomine Dianae Ephesiae eo saeculo condidere quo relicta Graecorum lingua nec idiomate patriae Iberae recepto in mores, in linguam, in iura, in dicionem cessere Romanam. Marco Cetego Lucio Apronio consulibus.

1 Emporitani] Emporiani η • populi] pop. θ • templum Alm. : templ. ζ : temp. η • Dianae] Diane M₁ || 2 quo ζ : quo nec m_o • Iberae codd. : liberae Hüb. || 3 dicionem corr. ego : ditionem A₁θm_os : d(atramenti librarii macula)onem O : d+++onem η • cessere θm_o : cesere OA₁ : cesare η : Caesare s • Romanam m_o : Rom. ζ • Marco Cetego ego : M. Cetego m_o : M. C. Teio sic O : M. Ceteio ηA₁θs • Apronio] Aponio η.

Traducció:

Els habitants grecs d'Empúries van construir aquest temple sota l'advocació de Diana Efèsia en l'època en què, abandonada la llengua grega i no havent adoptat la parla de la pàtria ibèrica, cediren als costums, la llengua, el dret i el poder dels Romans. Realitzat essent cònsols Marc Ceteg i Luci Aproni.

Comentari:

La menció d'uns «Emporitani populi» prové, sens dubte, del fet que Empúries estava formada per dues (i posteriorment tres) comunitats, tal com explica Livi.⁸⁴⁴ Aquesta idea és repetida pels diferents historiadors del s. XV, com Margarit o Nebrija.⁸⁴⁵ Tanmateix, en tots els casos s'especifica que es tracta de la suma d'una comunitat ibèrica, una grega i una romana, per la qual cosa la referència a uns «populi

⁸⁴⁴ LIV. 34, 9, 1-2: «Iam tunc Emporiae duo oppida erant muro divisa. Unum Graeci habebant (...), alterum Hispani».

⁸⁴⁵ MARGARIT 1545, f. 65: «Erat enim [sc. Emporium] urbs regionis Metropolis in duas divisa urbes et moenia, una quidem fuerat ad mare, quae Graecam habuerat originem cum Massiliensibus ex Phocensibus, et ea etiam Graeco idiomate loquebatur: altera, quae fuerat Celtiberorum ad Occidentem versus, haecque regionalium colonum fuit». NEBRIJA, Antonio, *Muestra de las antigüedades de España*, 1, 13: «Moravan los naturales de aquella tierra una ciudad que llamavan Diospolis (...); los quales consintieron que los focenses fundassen otra ciudad junta con la suia. (...) I llamaronse Emporie, en el numero de muchos, porque de antes avian sido dos ciudades» (BONMATÍ – ÁLVAREZ 1992, p. 101-102).

Graeci» en plural sembla una innovació no procedent de les fonts clàssiques. Més segur és l'origen de l'esment de Diana Efèsia, ja que Estrabó ja la posa en relació directa amb Empúries.⁸⁴⁶

La menció al cònsol *M. (Cornelius) Cethegus* dataria la inscripció al 204 aC, a l'inici de l'ocupació romana de la Península. El nom i el càrrec apareixen en Livi, que però sempre l'esmenta al costat del seu col·lega *P. Sempronius Tuditanus*.⁸⁴⁷ No és clar, doncs, si la lliçó «L. Apronio» que transmeten la pràctica totalitat de fonts és un error comès en la transmissió del *nomen* o bé una manipulació voluntària; malgrat que se'ns escapa quin motiu hi pot haver per manipular el nom d'un cònsol, cal no oblidar que l'onomàstica present als falsos d'Ocampo no és només gairebé sempre incompleta, sinó que molt sovint hi apareixen *nomina* inexistents.⁸⁴⁸ En aquest sentit, la forma «Cetego» només és reportada per Morales (la qual cosa fa pensar que es tracta d'una correcció seva), mentre que els altres testimonis presenten variants errònies com «Ceteio».

És interessant de fer notar que aquesta inscripció toca una problemàtica que sembla més pròpia de l'Espanya del s. XVI que no pas del món antic: els conflictes entre llengües i el fenomen de la substitució lingüística. El primer testimoni que hem pogut identificar que hi fa referència és Margarit, que simplement anota que cada una de les cultures presents a Empúries s'expressava en una llengua diferent.⁸⁴⁹

Si observem la recepció de l'epígraf per part de la historiografia espanyola, Morales afirma que «los emporitanos griegos se alaban en esta inscripcion de aver siempre conservado su lengua, sin trocarla con la de los españoles, aunque avian bivido tanto tiempo juntos con ellos. Como cosa rara y de mucha constancia la publican, y la dexan testificada».⁸⁵⁰ Pocs anys més tard, la inscripció i l'explicació que en feia Morales van ser utilitzades per Bermúdez de Pedraza per defensar que «la lengua Española (...) tiene mas de quatro mil años de antigüedad». En efecte, Bermúdez feia notar que «claramente consta destas autoridades que siempre los españoles conservaron su lengua. Y Ambrosio de Morales tratando esta materia resuelve que aunque huvo en España muchos Latinos, los Españoles conservaron su lengua, y que es falso dezir que la Vizcayna era la antiqua Española, porque en

⁸⁴⁶ STR. 3, 4, 8: «et hic et in Emporio urbe Dianam Ephesiam eximia veneratione colunt» (trad. llatina de Guarino da Verona, ed. *princeps* de 1469).

⁸⁴⁷ LIV. 29, 11, 10: «consules facti M. Cornelius Cethegus P. Sempronius Tuditanus». Els dos noms, no lligats al càrrec de còsols, apareixen anteriorment en LIV. 27, 11, 7 i 27, 36, 6.

⁸⁴⁸ Cf. infra, p. 449.

⁸⁴⁹ Cf. supra, p. 363 n. 845; MARGARIT 1545, f. 50v: «sicque enim Emporium urbs in tria oppida divisa diversis linguis voluntatibusque consistebat».

⁸⁵⁰ MORALES 1574, f. 187v. Cal tenir en compte que Morales transcriu, en el v. 2, «nec relicta Graecorum lingua», per la qual cosa la inscripció faria èmfasi en aquesta conservació de la pròpia identitat.

España huvo diferentes lenguas, como las ay aora (...).⁸⁵¹ Per Bermúdez, doncs, l'espanyol ja s'hauria parlat anteriorment al grec i al llatí, i no s'hauria perdut mai malgrat la conquesta romana. No sembla, però, que aquesta interpretació sigui la que haurien tingut en ment ni Morales ni el falsari de la inscripció, ja que al text es parla, de forma vaga, de *patria Ibera*, i no es diu res de si els ibers pateixen la mateixa substitució lingüística que els grecs.

⁸⁵¹ BERMÚDEZ DE PEDRAZA, Francisco, *Antigüedad y excelencias de Granada*, Madrid, 1608, ff. 161v-162.

85. CIL II, 430*

Roses

prope Rhodam nunc Roses Ocampo, Anonymus Taurinensis, Libro del Rey, Covarrubias, Strada; en Roses Morales.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 5 n. 43 (METELLUS 1, ms. ca. 1547, 22v n. 95; ex eo METELLUS 2, ms. 1546/52, 221v n. 240 "e M. Antonio"); ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 699v; ANONYMUS, cod. Val., 314 n. 1025 "del libro del Rey Philippe"; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 144v; MORALES 1575, 85v "e Cyriaco Anconitano" (OCCO 1596, 26); STRADA 1575, 152 (SCALIGER, ms. ca. 1588, 59; GRUTERUS 1603, 404 n. 4 "e Schotti schedis"). — Cf. GIMENO 1997, 74; CEBALLOS 2004, 654-655.

Quinto Egnatulo Quinti filio equo publico donato ab Aelio Hadriano Caesare Nervae Traiani filio Rhodenses ob plurimas liberalitates et multa in rempublicam suam benefacta equestrem e marmore statuam pro aede Minervae in magna ara constituere.

1 Egnatulo (Ecn- m_o) ζm_o : Egnatio R : Egntulo C • Hadriano ζ : Adriano m_o • Caesare (Caes. *cett.*)] caeis. *sic* η || 2 Rhodenses ζm_o : Ro- $A_i \eta$ • plurimas liberalitates *Gim.* : plurim. liberal. ζ : plurimam liberalitatem m_o • suam m_o : s. ζ : si η || 3 e] et (*in marg.* «fortasse e marmore») A_i • in magna ara ζ : in magna area ei m_o : om. s || 4 constituere m_o : constituer. ζ .

Traducció:

A Quint Egnàtul, fill de Quint, obsequiat amb un cavall públic pel cèsar Eli Adrià, fill de Nerva Trajà, els habitants de Rode li han erigit una estàtua eqüestre de marbre sobre una gran base davant del temple de Minerva, per la seva freqüent prodigalitat i pels molts favors envers la seva ciutat.

Comentari:

Com observa Gimeno, la major part del text de la inscripció ha estat forjat a partir del text de CIL II 4269 = Il²/14, 1026 (present des de l'*Antiquus*): «M. Fabio M. F. / Gal. Paulino / equo publico / donato ab / Imp. Caes. Hadriano / Aug. / llerdenses / civi optimo ob / plurimas liberalitat. / in rem public. suam / loco a provincia / impetrato posuerunt / d. d.» .

A més, però, cal notar que el text del fals mostra clars paral·lels amb el de 274* [74], que també havia estat creat a partir de CIL II 4269, si bé amb més innovacions que en difuminen la dependència. Així, en l'onomàstica imperial («Imperatore Caesare Aelio Hadriano Augusto Divi Nervae Traiani filio») s'han afegit en ambdós epígrafs el *cognomen Aelius* i el patronímic; en les clàusules que especifiquen el motiu d'elogi s'incorpora el mot «benefacta» (a 274* [74], «ob publica in totam patriam benefacta»),

absent en la inscripció autèntica, i l'objecte amb què s'honora el personatge és sempre una estàtua col·locada davant d'un temple de Minerva (a 274* [74], «statuam in foro Monobricensi ante aedem Minervae»). La dependència de cadascun dels dos falsos respecte de la font original, així com les innovacions comunes als dos epígrafs, demostren que procedeixen sense cap dubte d'un mateix autor.

Pel que fa a l'onomàstica, Hübner va notar que procedia d'una altra inscripció tarragonina, *CIL* II 4212 = *IL*²/14, 1132: «C. Egnatule[^]io / C. fil. (...)», que els testimonis de l'*Antiquus* reporten, de forma majoritària, amb la variant «Egnatule», mentre que al *Libro de Ocampo* apareix com a «Egnotulo». En efecte, el fet que es tracti d'un *nomen* força insòlit fa molt probable que l'epígraf tarragoní hagi constituït el model per al fals. Quant al gentilici «Rhodenses», no apareix mai en les fonts clàssiques, i sembla haver estat creat pel falsari, per analogia amb els «Ilerdenses» de la inscripció original i a partir del topònim *Rhoda*, forma emprada per les fonts llatines.⁸⁵²

Per últim, la major part de testimonis reporten la clàusula «in magna ara», que complica la comprensió del text. La versió de Morales «in magna area» (amb addició, a més, del pronòm anafòric), sembla arreglar aquestes dificultats, però tot apunta que es tracta d'una correcció del cronista, com ja hem vist en altres ocasions; en efecte, no només és certament una *lectio facillior*, sinó que la clàusula «in magna ara» apareix a la versió interpolada de *CIL* II 1966 del *Libro de Ocampo*: «P. Servilius vulnere servatus Herculi deo invic(to) sign(um) aereum ex voto pos(uit) prope Marte argent(eum) in magna ara».⁸⁵³ El fet que la inscripció interpolada estigui dedicada a Hèrcules fa certament interessant la hipòtesi que el falsari hagués tingut en ment la referència de l'*Ara maxima* d'Hèrcules al *forum Boarium* de Roma, que en alguna ocasió és mencionada per les fonts com a *ara magna*.⁸⁵⁴

⁸⁵² LIV. 34, 8, 6-7; PLIN. nat. 3, 33; MELA 2, 89. La traducció d'Estrabó realitzada per Guarino da Verona reporta «Ῥόδος» (STR. 3, 4, 8) i «Ῥόδην» (ibid. 14, 2, 10) com a «Rhodope» i «Rhodum» respectivament; la traducció de Ptolemeu (PTOL. *Geog.* 2, 6, 19: «Ῥόδη πόλις»), en canvi, sí presenta la forma «Rhoda civitas».

⁸⁵³ *Cod. Val.* f. 18v núm. 181 (cf. GIMENO 1997, p. 125-126 i supra, p. 282).

⁸⁵⁴ TAC. ann. 15, 41: «(...) magna ara fanumque, quae praesenti Herculi Arcas Evander sacraverat (...)»; IUV. 8, 13-14: «cur Allobrogis et magna gaudeat ara / natus in Herculeo Fabius Iare (...)». Aquesta és, de fet, l'opinió de Berthault en reportar el text de la inscripció interpolada; cf. BERTHALDUS, Petrus, *Liber singularis de ara*, Nantes, 1636, p. 115.

86. *CIL* II, 431*

Roses

prope Rhodam nunc Roses Ocampo, Anonymus Taurinensis; Libro del Rey, Covarrubias, Strada; en Roses Morales.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 5 n. 44 (**METELLUS 1**, ms. ca. 1547, 22v n. 96; ex eo **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 222 n. 241 "e M. Antonio"); **ANONYMUS**, cod. Val., 314 n. 1026 "*del libro del Rey Philippe*"; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 144v; **MORALES** 1575, 86 "e Cyriaco Anconitano" (**Occo** 1596, 26); **STRADA** 1575, 152 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 59; **GRUTERUS** 1603, 694 n. 8 "e Strada"). — Cf. **GIMENO** 1997, 74-75.

Dis Manibus sacrum. Caio Lucretio Caii filio in magna omnium expectatione genito XVIII aetatis anno ab inmani Atropo e vita reciso. Fusca mater ad luctum et gemitum relicta lachrimis et opobalsamo udum hoc sepulchro condidit.

1 Dis—sacrum *om.* θm_o • Lucretio *Gim.* : Lucr. ζ : Luer. (*sed corr. s. l. M_2*) η : Laelio m_o • in *om.* θs • expectatione $Cm_o s$: spectatione OA_t : expatione R || 2 XVIII (decimo octavo m_o) XVII θ • inmani—reciso] in mamatrop. fuit areciso (inmatur. mort. praeciso *corr. S_c*) *sic s* • inmani *Gim.* : inman. ζ : iman. R • Atropo ζ : Antropo m_o • reciso] resciso θ • Fusca] Faca η || 3 relicta *Gim.* : relic. (relict. θ) ζ : relicta eum m_o • lachrimis ζm_o : lacr- A_t : lachry- R • udum $OA_t \theta$: undum η : dum s : udum m_o • hoc m_o : h. ζ .

Traducció:

Consagrat als déus manes. A Gai Lucreci, fill de Gai, que va néixer enmig d'una gran expectació i a qui a l'edat de divuit anys fou arrabassada la vida per la cruel Àtrops. La seva mare Fusca, abandonada al dol i al plor, l'ha enterrat en aquest sepulcre, després d'ungir-lo amb llàgrimes i opobàlsam.

Comentari:

Aquesta inscripció presenta una clara similitud amb dos altres falsos d'Ocampo, 82* [44] i 273* [73]. Es tracta, en tots tres casos, de l'epitafi que una mare ha fet construir al seu fill, esquema que reapareix a 81* [16] i 397* [78]. L'estructura del text recorda especialment la de 82* [44], amb l'apel·lació als manes, el nom, l'edat i un breu elogi del difunt i la indicació de la mare com a dedicant del sepulcre. D'altra banda, la temàtica permet utilitzar fórmules de caire clarament literari, com és el cas de «ad luctum et gemitum relicta», que trobem igualment a 82* [44] («ad lachrumas relicta») i a 273* [73] («ad fletum ad gemitum relicta»). A més, la fórmula per assenyalar l'edat és paral·lela a la de 273* [73] («XXXVIII aetatis anno») i 422* [40] («III aetatis anno»), i sempre a 273* [73] trobem la idea que s'ha cobert el mort de llàgrimes amb l'expressió «tumulum lachrymis plenum».

La fórmula «in magna omnium expectatione genito» és sens dubte xocant. Formalment s'adiu a l'elogi del difunt propi de l'epigrafia funerària, però la idea d'una expectació multitudinària envers un naixement és estranya tant als textos epigràfics autèntics com a la mateixa mentalitat de la Roma clàssica.⁸⁵⁵

Segurament, la clàusula més original del fals és la que fa menció a la Parca Àtropos. Malgrat que aquí és esmentada com a metàfora de la mort, l'ús del verb *recidere* semblaria fer referència a la funció específica d'Àtropos com la que talla el fil de la vida. La metàfora de les Moires com a filadores del destí es troba en Homer⁸⁵⁶ i ja Plató, fent referència al fus del destí universal, atribueix a Làquesi, Cloto i Àtropos el control del passat, del present i del futur respectivament.⁸⁵⁷ En la literatura llatina, Àtropos és esmentada gairebé sempre com a metàfora de la mort.⁸⁵⁸ Amb tot, la imatge de les Moires (i en la literatura llatina de les Parques) descabdellant, teixint i tallant el fil de la vida humana no apareix en la iconografia clàssica⁸⁵⁹ i no la trobem explícitament desenvolupada fins al s. III dC.⁸⁶⁰

El mot *opobalsamum* apareix, entre les fonts clàssiques, gairebé únicament en Plini, si bé també el trobem en autors tardans i medievals.⁸⁶¹ El verb *condere* acostuma a aparèixer a l'epigrafia en forma passiva i, de fet, els textos en què trobem «condidit» són sovint *carmina*; entre els epígrafs coneguts a l'època, el paral·lel més suggerent és el de *CIL* VI 14211 (ja present en el *corpus* ciriacà): «(...) sepulcro / condidit ossa suo (...)»; aquest text podria explicar tant la fórmula «hoc sepulchro condidit» del fals que ens ocupa com «ossa mea (...) condant sepulchro marmoreo» del fals 40* [26], que apareix per primer cop en Nettucci.

La inscripció va servir posteriorment de model per a un altre epígraf espuri (*CIL* XIV 404*), publicat per Giovanni Cristofano Amaduzzi, que afirmava d'haver-lo rebut de Mattia Zarillo, membre de l'Accademia Ercolanese, i que l'epígraf hauria estat suposadament trobat a Tívoli el 1765.⁸⁶²

⁸⁵⁵ L'única inscripció autèntica coneguda a finals del s. XV on apareix el mot *expectatio* és *CIL* VI 234 (transmès ja en Ciriaco), on llegim: «Genio / exercitus qui / extingendis sae/vissimis latronib(us) / fideli devotione / Romanae / expectationi / et votis / omnium / satis fecit». Cal anotar que l'aparició del mot «omnium» és com a mínim suggerent.

⁸⁵⁶ HOM. *Il.* 20, 127-128; 24, 209-210; id. *Od.* 7, 196-198.

⁸⁵⁷ PL. *R.* 617c.

⁸⁵⁸ MART. 10, 38, 13; 10, 44, 6; STAT. *Theb.* 1, 111; 1, 328; 3, 68; 4, 190; 4, 601; id. *silv.* 4, 56; SIL. 17, 120; APUL. *mund.* 38; AUSON. *parent.* 13, 7. A més, Àtropos apareix mencionada en alguns *carmina epigraphica* (*CIL* III 9418, VIII 212 i XI 1209) no coneguts en el moment de la falsificació.

⁸⁵⁹ Cf. DE ANGELO, Stefano, «Moirai», dins *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, VI/1, Zürich-München, Artemis Verlag, 1992, p. 636-648.

⁸⁶⁰ LACT. *inst.* 2, 11, 4: «unde etiam tres Parcae esse voluerunt; unam, quae vitam hominibus ordiatur; alteram, quae contextat; tertiam, quae rumpat ac finiat»; ISID. *orig.* 8, 11, 93: «Parcae κατ'ἀντίφρασιν appellatas, quod minime parcant. Quas tres esse voluerunt: unam, quae vitam hominis ordiatur; alteram, quae contextat; tertiam, quae rumpat».

⁸⁶¹ PLIN. *nat.* 12, 116; 13, 18; 37, 204; CELS. 5, 23, 2. Entre els autors posteriors destaquem ISID. *orig.* 17, 7, 14.

⁸⁶² El text és el següent: «d. m. / divo Lucio Caro expectatione / genito immatura morte re/ciso Postuma mater lacri/mis et opobasamo (!) / h. sepulc. condidit (!)». Fou publicat a AMADUZZI, Giovanni Cristofano, *Leges novellae V. Anecdota imperatorum Theodosii Iunioris et Valentiniani III*, Roma, 1767, p. 30.

87. *CIL* II, 443*

Vía de la Plata

in via antiqua 'de la plata' vulgo dicta ab Emerita Salmanticam usque in lapidib(us) quib(us) miliaria distinguuntur Ocampo, Anonymus Taurinensis; in multis columnis Metellus 2, sim. Fernández Franco; s. l. (1558), in regione Arenatum (ms.) Panvinus; in via vulgo de la plata Libro del Rey, Covarrubias, Morales; Emeritae in aedibus Ferdinandi de Carrera Smetius; Emeritae in alio lapide Strada; Romae (f. 305), s. l. (f. 423) (ms.) Manutius.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 26 n. 233; **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 214 n. 142 "e Tavera" (**PANVINIUS** 1558, 296 et idem, ms. 1566/68, 5; e **PANVINIO** 1558 **SMETIUS**, ms. 1565, 145 et idem, 1588, 145 "e Panvinio, est et inter observata a Carolo Clusio"; item **MANUTIUS** 1566, 432 et ms. saec. XVI ex., 305 et 423 "e Cittadini"); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 698; **ANONYMUS**, cod. Val., 312 n. 1011 "del libro del Rey Philippe"; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 142; **MORALES** 1574, 200v "la ponen Cyriaco Anconitano, Onuphrio y Manucio" (**OCCO** 1596, 2; **HIGUERA**, ms. saec. XVI ex., 186r-v); **STRADA** 1575, 158 (**GRUTERUS** 1603, 149 n. 4 "ex Morali Stradaque"); **FERNÁNDEZ FRANCO**, *Itinerario*, ms. 1596, 72v "ex Cyriaco Anconitano et Gaspar de Castro". — Cf. **ROLDÁN** 1971, 50 n. 19; **HURTADO** 1977, 281 n. 672; **GIMENO** 1997, 138-139; **CANTO** 2004, 341 adn. 134; **SALINAS** 2009, 288-289.

Imperator Caesar Divi filius Augustus pontifex maximus consul XII tribunicia potestate X imperator VIII, orbe mari et terra pacato, templo Iani clauso et republica populi Romani optimis legibus, sanctissimis institutis reformata, viam superiorum consulum tempore inchoatam et multis locis intermissam pro dignitate imperii
5 latiore[m] longiore[m]que Gades usque perduxit. XXX.

1 XII (sed corr. XI P_a) || XI p_a || 2 VIII] VIII $p_a P_a$ • pacato (pacc- $OA_i\theta$)] pacatis p_a • clauso] cluso $p_a P_a$ || 3 populi Romani ego : populo Romano *Gim.* : populi Rom. F_r : pop. Rom. *cett.* • legibus ego : legib. ζm_o : legib. (legibus $p_a P_a F_r$) et $M_2 F_r$ || 4 superiorum $\zeta M_2 m_o$: superior. (*inde* superiore[m] *Hur.*) $p_a P_a$: superiori F_r • tempore *om.* θ • inchoatam ego : incoh. OA_i : inchoatam (inch. R , incho. $Cm_o s$, sed del. et corr. C) $M_2 R C m_o s F_r$ • imperii] imperi (imperii $S_m S_m$) p. R. p_a || 5 Gades] Gadeis p_a • perduxit XXX $OA_i s$: perduxit θm_o : promovit (*in marg.* «Clus. legit perduxit» $S_m S_m$) $M_2 F_r$.

Traducció:

L'emperador cèsar August, fill del diví (Juli), pòntifex màxim, dotze vegades cònsol, en l'exercici de la seva desena potestat tribunícia, vuit vegades aclamat emperador, després de pacificar el món per mar i terra, de tancar el temple de Janus i de refundar la república del poble romà amb lleis òptimes i preceptes molt virtuoses, ha prolongat fins a Gades la via començada en temps de cònsols anteriors i interrompuda en molts llocs, fent-la més ampla i més llarga, en pro de la dignitat de l'imperi. (Milla) XXX.

Comentari:

L'aparició de fins a deu mil·liaris espuris (núm. 87-93 i 100-102 de la nostra edició) en la tradició d'Ocampo, tots ells situats a la Vía de la Plata sense major precisió, està evidentment relacionada amb el descobriment i la còpia dels primers mil·liaris autèntics d'aquesta via.⁸⁶³ El primer conjunt que en recull algun és l'*Antiquus ε*, on n'apareixen cinc: *CIL* II 4656, 4657⁸⁶⁴ i 6206,⁸⁶⁵ presents a Sanudo i al *cod. Filonardianus*, i *CIL* II 4676⁸⁶⁶ i 6205, només en aquest darrer. El *Libro de Ocampo*, per la seva banda, recull un total total d'onze inscripcions de la Vía de la Plata (*cod. Val.* f. 26r-v núm. 229-239); tanmateix, set d'aquestes són falses, i només en trobem quatre d'autèntiques: *CIL* II 4644, 4655, 4656 i 4658.

Ja hem comentat que la primera referència als mil·liaris de la Vía de la Plata es troba a Nebrija, que és també un dels primers autors a emprar aquesta denominació per referir-se a la calçada romana.⁸⁶⁷ El testimoni de Nebrija, de fet, sembla estar lligat a la confecció del recull de mil·liaris del *Libro de Ocampo*, ja que la localització que encapçala aquest conjunt («in via antiqua 'de la plata' vulgo dicta ab Emerita Salmanticam usque in lapidib. quib. miliaria distinguuntur») depèn clarament del text de Nebrija al *De mensuris* (1510): «Est praeterea eiusdem Lusitaniae via nobilissima; argentea vulgo dicitur. (...) Id quod ex lapidibus intelligitur: quibus millia passuum distinguuntur. Ea perducta est ab Emerita Augusta per Castra Caecilia Salmanticam usque».⁸⁶⁸ Evidentment, la nota de localització podria no provenir del falsari, sinó ser una innovació d'Ocampo mateix, que no en va era deixeble de Nebrija; ara bé, la

⁸⁶³ La qüestió ha estat tractada recentment per SALINAS 2009, p. 284-289, que tanmateix no ha realitzat un estudi dels reculls manuscrits de l'època i es basa en les dades que proporciona el *CIL*.

⁸⁶⁴ Creiem que el text que reporta l'*Antiquus* («Nero Claudius Caesar Aug. Germanicus pontifex maximus trib. potest. V imp. IIII p. p.») equival a aquesta inscripció i no, com proposa Oldenberg, a *CIL* II 4683, que és reportat per Valenzuela Velázquez (s. XVII). El text fou editat per Hübner a partir de les lectures del ms. de Doni (BAV, ms. Vat. Lat. 7113, f. 58v: «Nero Claudius Caes. / Aug. pont. maxim. / trib. pot. V imp. IIII p. p. / CII»), procedent de la tradició de Zurita, i l'anònim BNE ms. 5973 (f. 41v: «Nero Claudius / Caesar Aug. Ger/manicus ponti/fex maximus / trib. potest. V»), que presenten lectures certament diferents. No hi ha cap dubte que la còpia del ms. anònim és la mateixa que la de l'*Antiquus* (i, de fet, aquesta apareix llistada justament entre material de l'*Antiquus ε*, cf. supra, p. 133), però més dubtes presenta la còpia de Zurita (és l'única, per exemple, que transmet el nombre de milles). El mil·liari ha estat recentment redescobert a l'església parroquial de Carcaboso (cf. *HEp* 13, 2003/04, 230). El precari estat de conservació en dificulta la lectura, però ha estat restituït de la manera següent: «[Ner]o Clau[dius] / [Caes]ar Aug[ust(us)] / Germ[anicus] / [po]nt[ifex] max[imus] / [trib[unicia] pote[st]ate] V / [co(n)s(uli)] III / imp[eratori] III] p[ater] p[at]riae / CII». Volem fer notar que de les diferents còpies no se'n dedueix ni la indicació del consolat ni que el nombre d'aclamacions imperatòries sigui tres i no quatre.

⁸⁶⁵ El text que ofereix l'*Antiquus* és molt semblant al del mil·liari *CIL* II 4667, que Ramberti reporta «in la calçada di Merida tra le vente di Capara e Salamanca»; Hübner va fer notar la semblança, però no es va atrevir a considerar-los un de sol (cf. HÜBNER, *CIL* II *Suppl.*, p. 992); Oldenberg, en canvi, l'identificà, si bé amb dubtes, amb l'epígraf de Ramberti. Per últim, PUERTA TORRES (1995, p. 509-510 núm. 184) considera que serien diferents, i el situa als entorns de Salamanca.

⁸⁶⁶ Cf. supra, p. 214-215.

⁸⁶⁷ Cf. supra, p. 37-38.

⁸⁶⁸ NEBRIJA 1510, f. a3v. De forma semblant en parla a la *Cosmographia*, publicada ca. 1498 (vid. supra, p. 37) i als *Aenigmata iuris civilis*, Salamanca, 1506: «LAPIS pro miliario, hoc est, mille passibus aliquando accipitur, quoniam antiquiores soliti erant millia quaeque passuum lapidibus signare, id quod videmus in via quae ducit Salmanticam ex Emerita Augusta; 'argenteam' vulgus appellat» (ed. crítica de José Perona, *Iuris civilis lexicon*, Salamanca, Universidad, 2000, p. 159).

presència del verb *perducere* (amb el complement «Salmanticam/Gades usque») tant en Nebrija com al text del fals no deixa de ser sospitosa, ja que en en epigrafia aquest verb no fa referència a vies de comunicació, sinó a aqüeductes (*aquam perducere*).⁸⁶⁹

Ja en referència concreta a aquest fals, el primer que cal destacar és que l'onomàstica d'August («Imperator (...) Augustus») és correcta, per la qual cosa el falsari l'ha hagut d'extreure d'alguna font epigràfica coneguda a l'època.⁸⁷⁰ A diferència de l'onomàstica, els càrrecs que ocupa no coincideixen en el temps, i per tant s'han de tractar d'una invenció del falsari: el pontificat màxim l'obté el 12 aC; el dotzè consolat ens situa al 5aC-2 dC; la desena potestat tribunícia al 14-13 aC, i la vuitena aclamació imperial al 25-20 aC.

La coincidència de la resta de testimonis en la lliçó «inchoatam», enfront de la del *Libro de Ocampo* i de l'*Anonymus Taurinensis* «incoh(atam)» (que ha de ser la forma reportada al recull original d'Ocampo), és sens dubte xocant. Malgrat que la forma *incohare* és la majoritària a les fonts literàries, *inchoare* és testimoniada tant per alguns manuscrits com per l'epigrafia llatina,⁸⁷¹ i gramàtics com Fest l'accepten com a original, relacionant el terme amb el mot grec *χάος*.⁸⁷² Giovanni Pontano, al *De aspiratione* (Nàpols, 1481), ja s'havia fet ressò d'aquest debat, si bé es decantà per la variant clàssica.⁸⁷³ En canvi, tant el *Dictionary* de Nebrija com l'*Orthographiae ratio* de Manuzio es decanten per la variant *inchoare*;⁸⁷⁴ és possible, doncs, que al s. XVI hi hagi hagut un cert consens a l'hora de preferir aquesta forma, molt menys freqüent però que comptava amb el suport dels gramàtics, la qual cosa explicaria la correcció del text del fals en la majoria de testimonis.

Les clàusules «orbe mari et terra pacato» i «templo Iani clauso» semblen procedir de Suetoni, que refà les *Res gestae* d'August mateix.⁸⁷⁵ A més, la clàusula «terra marique», sempre referida a August, torna a aparèixer al fals d'Ocampo 260*

⁸⁶⁹ Com exposem infra, és possible que el falsari hagi emprat per a la confecció del text l'epígraf de l'aqüeducte de Porta Maggiore (*CIL* VI 1257). Cal assenyalar, però, que el verb és utilitzat per fer referència al perllongament d'una via a *Liv.* 39, 2, 6: «et quia a bello quieta ut esset provincia effecerat, ne in otio militem haberet, viam a Bononia perduxit Arretium. (...) Pacatis Liguribus exercitum in agrum Gallicum duxit, viamque a Placentia, ut Flaminiae committeret, Ariminum perduxit».

⁸⁷⁰ Per exemple, *CIL* III 2907 o *CIL* VI 876. Un obelisc de Roma amb aquest text (*CIL* VI 702) fou descobert durant el papat de Juli II (1503-1513), i seguidament el van tornar a enterrar; el seu text no apareix fins a Mazochius. L'única inscripció hispànica amb aquest text reportada amb anterioritat al fals és *CIL* II 4707, que, però, només és present en Peutinger, molt probablement a través d'una font independent de l'*Antiquus*.

⁸⁷¹ Vid. *ThLL* VII:2, cols. 966-987. L'única inscripció coneguda a inicis del s. XVI era *CIL* IX 5568 («ab in/choato exstructa solo dato»).

⁸⁷² PAUL. FEST. p. 107; SCAUR. gramm. VII 12, 10; DIOM. gramm. I 365, 16.

⁸⁷³ Vid. GERMANO, Giuseppe, «Testimonianze epigrafiche nel *De aspiratione* di Giovanni Pontano», dins FERA, Vincenzo; FERRAÚ, Giacomo (curs.), *Filologia umanistica per Gianvito Resta*, 3 vols., Padova, Antenore, 1997, p. 921-986 (964-965).

⁸⁷⁴ Així, per exemple, en l'ed. de Granada de 1536 (f. 84) del *Dictionary*. Manuzio (p. 430) menciona no només els tres gramàtics suara esmentats, sinó que aporta com a prova ulterior el testimoni epigràfic de 443*.

⁸⁷⁵ SUET. Aug. 22, 1: «Ianus Quirinum, semel atque iterum a condita urbe ante memoriam suam clausum, in multo brevioris temporis spatio terra marique pace parta ter clusit».

[66]. Pel que fa a l'expressió «viam superiorum consulum tempore», sembla procedir del text de l'epígraf *CIL* VI 931 (present en la majoria de síl·loges del s. XV): «quod vias urbis / neglegentia / superior(um) tempor(um) / corruptas inp/ensa sua restituit». Semblantment, els mots «intermissam» i «perduxit» podrien provenir de la inscripció de l'aqüeducte romà a Porta Maggiore (*CIL* VI 1257), que constitueix la base del text de 444* [88].⁸⁷⁶ Per últim, el sintagma «superiorum temporum» apareix a l'epígraf 85* [18], reportat per Sanudo i el *cod. Filonardianus*. Aquest text, de fet, presenta algunes similituds destacables amb el mil·liari espuri, ja que també se situa en el mandat d'August, fa referència a la Via de la Plata («quicquid terrarum ad Emeritam usque Augustam interiacet lapidibus sterneretur») i la clàusula «pro dignitate Imperii» del fals que ens ocupa recull el significat de «senatus populi que Romani dignitate».

⁸⁷⁶ *CIL* VI 1257: «aquas Curtiam et Caeruleam perductas a divo Claudio et postea intermissas dilapsasque / per annos novem sua impensa urbi restituit».

88. CIL II, 444*

Vía de la Plata

alio lapide Ocampo; (inter miliarios Emeritenses) **Metellus 2**; *in regione Arenatum* (ms.) **Panvinius**; *in via antiqua vulgo de la plata Libro del Rey, Covarrubias, Morales*; *Tarracone in columna Smetius*; *Emeritae Strada, Gruterus*.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 26 n. 231; **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 214 n. 140 "e Tavera" (**PANVINIUS** 1558, 322 et idem, ms. 1566/68, 12; ex eo **SMETIUS**, ms. 1565, 145 et idem 1588, 145); **ANONYMUS**, cod. Val., 316v n. 1049 "*del libro del Rey Philippe*"; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 150v; **MORALES** 1574, 275 (**OCCO** 1596, 29); **STRADA** 1575, 158; **GRUTERUS** 1603, 154 n. 3 "e Surita et Schotti schedis". — Cf. **ROLDÁN** 1971, 52 n. 35; **HURTADO** 1977, 284-285 n. 685; **GIMENO** 1997, 138.

Imperator Caesar Vespasianus Augustus pontifex maximus tribunicia potestate II
imperator VII consul III designatus IIII pater patriae viam a Cappara urbe ad
Emeritam usque Augustam impensa sua restituit. LXIII.

1 Caesar M_2m_o : Caes. ζg • Vespasianus M_2m_o : Vespasian. ζg : Vespasiani s || 2 III] IIII θ • Cappara] Caparra R || 3 usque Augustam (Aug. cett.)] Aug. usque p_a • LXIII om. M_2m_o .

Traducció:

L'emperador Vespasià, cèsar august, pòntifex màxim, en l'exercici de la seva segona potestat tribunícia, set vegades aclamat emperador, tres vegades cònsol i designat per a una quarta vegada, pare de la pàtria, ha restituït a expenses pròpies la via des de la ciutat de Cáparra fins a Emèrita Augusta. (Milla) LXIII.

Comentari:

Com succeïa en l'epígraf anterior, l'onomàstica imperial que trobem coincideix amb l'autèntica. A més, aquesta vegada les indicacions de la potestat tribunícia, de les aclamacions imperials, dels consolats exercits i la indicació de pare de la pàtria també concorden amb les que ostentà Vespasià l'any 71 dC. Això no pot ser casual i implica que el falsari va haver d'utilitzar algun epígraf real com a model per a l'onomàstica i la titulatura. Creiem que el text que s'ha fet servir és l'epígraf de l'aqüeducte de Porta Maggiore (*CIL VI 1257*), de gran difusió entre els reculls dels s. XV i XVI: «Imp. Caesar Vespasianus August. pontif. max. trib. pot. II imp. VI cos. III desig. IIII p. p. / aquas Curtiam et Caeruleam perductas a divo Claudio et postea intermissas dilapsasque / per annos novem sua impensa urbi restituit». Com es pot veure, l'única diferència es troba en el nombre d'aclamacions imperials (sis en lloc de set), fet que es pot atribuir a un simple error en el procés de còpia.

Així doncs, l'únic fragment que suposa una innovació del falsari respecte del model emprat és la clàusula «viam a Cappara urbe ad Emeritam usque Augustam». El sintagma «ad Emeritam usque Augustam», a més, no apareix ni en les fonts literàries ni en les epigràfiques, però en canvi sí que ho fa al fals 85* [18], que reporten Sanudo i *Filonardianus*, i del qual ja havíem assenyalat les semblances amb el text 443* [87].

89. CIL II, 445*

Vía de la Plata

in eadem via alio lapide Ocampo, Libro del Rey, Covarrubias, Strada, sim. Anonymus Taurinensis; in multis columnis cod. Barb.; en el camino de la plata Morales.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 26v n. 236; ANONYMUS, cod. Barb., ms. saec. XVI med., 1; ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 694; ANONYMUS, cod. Val., 317 n. 1054 "del libro del Rey Philippe"; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 151; MORALES 1574, 276v "ex Cyriaco" (Occo 1596, 2); STRADA 1575, 159 (SCALIGER, ms. ca. 1588, 60; GRUTERUS 1603, 155 n. 3 "e Schotti schedis et Strada"). — Cf. ROLDÁN 1971, 48 n. 1; GIMENO 1997, 139.

Imperator Titus Caesar Vespasianus Augustus pontifex maximus tribunicia potestate V consul VIII pater patriae generis humani amor et desiderium etiam vivens. IIII.

1 imperator—Augustus ego : imp. Titus Caes. Vesp. Aug. ζ : imp. Titus Caesar Vespasianus Aug. $A_b m_o$ || 2 amor] amore s || 3 vivens $A_b m_o$: viv. ζ : vi s.

Traducció:

L'emperador Titus Vespasià, cèsar august, pòntifex màxim, en l'exercici de la seva cinquena potestat tribunícia, vuit vegades cònsol, pare de la pàtria, estimat i desitjat per tothom fins i tot en vida. (Milla) IIII.

Comentari:

L'onomàstica imperial de Titus és correcta, si bé li manca el patronímic. En canvi, no coincideix la cinquena potestat tribunícia (75-76 dC) amb el vuitè consolat (80-81 dC). L'esment del consolat, però, és versemblant, ja que és l'últim que exercí, i se situa en els anys en què ja havia estat nomenat emperador. Una altra constatació interessant a fer és que la forma en què apareix l'onomàstica, en la tradició més directa d'Ocampo («Imp. Titus Caes. Vesp. Aug.»), s'allunya de la norma epigràfica, en què «Vespasianus» es desenvolupa sempre íntegrament.⁸⁷⁷

Aquest fet, així com l'absència del patronímic, fa molt versemblant la possibilitat que el text emprat com a model hagi estat 387a*, un text numismàtic que havia estat confós dins l'*Antiquus* com a text epigràfic: «Imp(erator) Titus Caesar Vespasian(us) Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tr(ibunicia) potest(ate) co(n)s(ul) VIII p(ater) p(atriciae)».⁸⁷⁸ Aquest text presenta ja els errors en l'abreujament habitual del nom, i a

⁸⁷⁷ A més, «Caesar» acostuma a aparèixer desenvolupat i, en canvi, «Titus» apareix en força ocasions abreujat («T.»).

⁸⁷⁸ Per a 387a* i el procés de confusió de 385*-388* a l'*Antiquus*, vid. GONZÁLEZ GERMAIN – CARBONELL 2009.

més explica la presència correcta del nombre de consolats, d'una banda, i la invenció del nombre de potestats tribunícies, de l'altra.⁸⁷⁹

No hi ha dubte que el més singular d'aquest text és l'expressió «generis humani amor et desiderium etiam vivens», reformulació dels mots amb què Suetoni elogia Titus a l'inici de la seva Vida: «amor ac deliciae generis humani».⁸⁸⁰ És possible, d'altra banda, que la clàusula exacta «amor et desiderium» estigui fortament influenciada per l'inici d'un himne cristià, que comença amb els mots següents: «Jesu nostra redemptio, amor et desiderium (...)».⁸⁸¹

⁸⁷⁹ El fals epígraf 387a*, per la seva banda, va ser interpolat al *Libro de Ocampo* (com molts altres epígrafs procedents de l'*Antiquus*) adoptant el text següent (que rebé de Hübner una nova entrada, 387*): «Imp(erator) T(itus) Caes(ar) Vesp(asianus) Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tr(ibunicia) p(otestate) II co(n)s(ul) VIII p(ater) p(atriciae)».

⁸⁸⁰ SUET. Tit. 1.

⁸⁸¹ CHANDLER, John, *The Hymns of the Primitive Church*, London, 1837, p. 201.

90. CIL II, 446*

Vía de la Plata

in eadem via alio in lapide **Ocampo, Anonymus Taurinensis, Libro del Rey, Covarrubias, Morales, Strada.**

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 26v n. 237; **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 697v; **ANONYMUS**, cod. Val., 317 n. 1056 "del libro del Rey Philippe"; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 151v; **MORALES** 1574, 277 (**OCCO** 1596, 2); **STRADA** 1575, 159 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 60; **GRUTERUS** 1603, 155 n. 1 "e Strada et Schotti schedis"). — Cf. **ROLDÁN** 1971, 53 n. 40; **HURTADO** 1977, 286 n. 689; **GIMENO** 1997, 139.

Imperator Domitianus Vespasianus Caesar Augustus Germanicus pontifex maximus opus paternum nequitia publicanorum infectum ea gente male mulctata et omni in posterum munere publico privata confici iussit. LXXXIII.

1 Vespasianus (Vesp. *cett.*) Vespasiani f. Vespasianus *m*_o || 2 publicanorum (publicanor. *cett.*) publican. *θ* • infectum (infertum *s*) et morte Vespasiani interruptum *m*_o • male *codd.* : mala *Rol.*, *Hur.* • mulctata] multata *θ* || 3 posterum *codd.* : postero *Rol.*, *Hur.* • privata *m*_o : priv. *OA_iC* : prius *R* : prin. *s* • LXXXIII ζ : LXXXVIII *m*_o : LXXXVI *Hüb.* : LXXXI *Rol.*, *Hur.*

Traducció:

L'emperador Domicià Vespasià, cèsar august, germànic, pòntifex màxim, ha ordenat que sigui acabada aquesta obra del seu pare, inconclusa a causa de la indolència dels publicans, després d'haver multat amb duresa aquesta gent i d'haver-los privat de tot càrrec públic en el futur. (Milla) LXXXIII.

Comentari:

L'onomàstica imperial del text no coincideix exactament amb la de Domicià, que segueix el següent esquema: *Imp. Caesar divi Vespasiani f. Domitianus Aug. Germanicus*. Sembla poc probable, però, que la formulació que trobem provingui de les fonts (si bé Suetoni menciona la seva adopció del *cognomen Germanicus*),⁸⁸² sinó que podria procedir d'una manipulació d'un epígraf de Domicià, on la forma «Vespasianus» provindria del patronímic i s'hauria alterat l'ordre dels elements. Una de les poques inscripcions conegudes a l'època on apareix l'onomàstica de Domicià és *CIL X 1631*, transmesa a partir de Giocondo; a més, el seu estat fragmentari fa que molts reculls ometin el mot «filio», cosa que podria explicar l'addició de «Vespasianus»

⁸⁸² Suet. Dom. 13.

com a part integrant de l'onomàstica de Domicià: «Imp. Caesar[i] / divi Vespasian[i] f.] / Domitiano Aug. / Germ. pont. max. / (...)». ⁸⁸³

El tòpic de l'obra inconclusa que un nou emperador ordena acabar ja l'hem trobat en alguns epígrafs autèntics que poden haver estat emprats com a models, com ara *CIL* VI 931 («vias urbis / neglegentia / superior(um) tempor(um) / corruptas inp/ensa sua restituit») o *CIL* VI 1257 («aquas (...) postea intermissas dilapsasque / per annos novem sua impensa urbi restituit»). Malgrat la formulació clarament literària de la frase, no sembla que hi hagi una font clàssica en concret que hagi servit de model; en aquest sentit, cal destacar que el mot «gente» apareix aquí en el seu sentit gairebé romànic, i l'adverbi «male» no s'adiu a un verb jurídic com *multare*; la qual cosa ja indica que es tractaria d'una innovació del falsari.

⁸⁸³ Giocondo (ms. Verona, f. 29) dóna el text sencer. El *cod. Filonardianus* (ff. 29 i 106) només copia «Imp. Caesari divi Vespasian. [f. 106: «Vespatia.»] Domitiano Aug. (...)», on es pot comprovar que ja s'ha omès «f.».

91. CIL II, 447*

Vía de la Plata

alio saxo **Ocampo, Libro del Rey, Covarrubias; ibidem Anonymus Taurinensis, Strada; en un marmol de los del camino de la plata Morales, Fernández Franco.**

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 26v n. 238; **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 697v; **ANONYMUS**, cod. Val., 317 n. 1055 “*del libro del Rey Philippe*”; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 151; **MORALES** 1574, 327 “e Cyriaco Anconitano” (**Occo** 1596, 2); **STRADA** 1575, 159 (**Scaliger**, ms. ca. 1588, 60; **Gruterus** 1603, 158 n. 9 “e Schotti schedis”); **FERNÁNDEZ FRANCO**, *Itinerario*, ms. 1596, 75 “*en un libro que a su magestad se dedicó (...) y de Gaspar de Castro*”. — Cf. **ROLDÁN** 1971, 53 n. 41; **HURTADO** 1977, 286-287 n. 690; **GIMENO** 1997, 139.

Galienus imperator Caesar Augustus clemens pius Urbe aedificiis restauratis ad bonum Italiae Galliae Hispaniae publicum conversus hoc iter varie per provincias interruptum refici imperavit. LXXXVIII.

1 Galienus] Gallienus F_r • urbe $OA_r m_o s$: urb. θF_r • aedificiis m_o : aedif. ζF_r : aedilis *Hur.* • restauratis *ego* : restaur. (*inde* restaurator *Hur.*) ζ : restaurata $m_o F_r$ • ad] in m_o || 2 Italiae—Hispaniae m_o : Ital. Gal. Hisp. ζF_r || 3 interruptum F_r : interrupto *Hur.* : interrupt. ζm_o .

Traducció:

L'emperador Galiè, cèsar august, clement, pius, després de restaurar edificis a Roma, havent dirigit l'atenció cap als béns públics d'Itàlia, Gàl·lia i Hispània, va ordenar reparar aquesta via, interrompuda en diversos punts en el seu pas per les províncies. (Milla) LXXXVIII.

Comentari:

A diferència dels mil·liaris anteriors, no trobem cap correspondència entre l'onomàstica de Galiè (*Imp. Caesar P. Licinius Valerianus Egnatius Gallienus Augustus*) i la que apareix al flas. De fet, sembla que al nom de l'emperador s'hi han afegit les apel·lacions habituals («Imperator», «Caesar», «Augustus») així com dos epítets que no es corresponen amb els de cap emperador. El més probable, doncs, és que la menció a Galiè provingui de les fonts literàries, on és recordat sobretot per les invasions bàrbares que van patir diverses províncies durant el seu mandat.⁸⁸⁴

La resta del text no sembla seguir cap model concret i presenta nombroses formes estranyes als textos epigràfics, com el verb «imperavit», l'infinitiu de present «refici» (en lloc del gerundiu), la clàusula «hoc iter» o la indicació «per provincias» sense especificar quines.

⁸⁸⁴ OROS. hist. 7, 22; EUTR. 9, 7-11; PAUL. DIAC. hist. Rom. 9, 7-11; AUR. VICT. Caes. 32-33; ZONAR. 24-25.

92. CIL II, 449*

Vía de la Plata

alio lapide **Ocampo**, **Anonymus Taurinensis**, **Libro del Rey**, **Covarrubias**, **Strada**; *in multis columnis* **Metellus 2**; *en el camino de la Plata cerca de Merida* **Morales**; **Emeritae Manutius**.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 26 n. 235; **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 214 n. 143 "e Tavera" (**PANVINIUS**, ms. 1566/68, 37); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 698; **ANONYMUS**, cod. Val., 317 n. 1053 "del libro del Rey Philippe"; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 151; **MORALES** 1574, 395v (**HIGUERA**, *Historia de España*, ms. 1593, 220 et ms. saec. XVI ex., 204; **OCCO** 1596, 2); **STRADA** 1575, 159 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 60; **GRUTERUS** 1603, 159 n. 4 "e schedis Schotti"); **MANUTIUS**, ms. saec. XVI ex., 404v. — Cf. **ROLDÁN** 1971, 56 n. 57; **HURTADO** 1977, 291-292 n. 704; **GIMENO** 1997, 139.

Imperator Caesar Flavius Constantinus Augustus pacis et iustitiae cultor publicae quietis fundator religionis et fidei auctor remisso ubique tributo finitimis provinciis iter restaurari fecit. CXIII.

1 Flavius] Fl. M_2 • Constantinus $M_2\theta m_o$: Constantin. $OA_i sM_a$ • cultor $M_2 m_o$: cult. (*inde cultus Hur.*) ζM_a • publicae M_2 : publ. (*inde publici Hur.*) ζ : pub. $m_o M_a$ || 2 finitimis M_2 : finitim. $OA_i m_o M_a$: finium θ : finitime s • provinciis *ego* : provincialem *Hur.* : provinc. $\zeta m_o M_a$: provincialib. M_2 || 3 restaurari M_2 : restaurare *Hur.* : restaur. ζM_a : restitui m_o • fecit $M_2 R$: fec. $\zeta m_o M_a$ • CXIII (CXIII M_a) *om.* M_2 .

Traducció:

L'emperador Flavi Constantí, cèsar august, promotor de la pau i la justícia, que ha posat els fonaments de l'estabilitat pública, defensor de la religió i la fe, després de condonar arreu el tribut en les províncies limítrofes, ha fet restaurar la via. (Milla) CXIII.

Comentari:

L'onomàstica de Constantí no conté elements erronis, si bé és incompleta. D'altra banda, alguns elements que apareixen habitualment quan es tracta d'epigrafia autèntica, com el títol *dominus noster* i el *nomen Valerius*, de vegades són omesos, per la qual cosa la seva absència no té per què ser una innovació del text del fals. Igualment, les fórmules panegíriques contenen alguns elements que es repeteixen en les inscripcions de Constantí: «pacis», «publicae quietis», «fundator» i «auctor».

Així, el model utilitzat hauria pogut ser un text de gran difusió a les síl·loges de l'època com és l'epígraf de l'arc de Constantí (*CIL VI 1139*), on apareix com a «Imp. Caes. Fl. Constantino Maximo / P. f. Augusto». Aquest mateix text conté igualment una de les fórmules panegíriques que haurien servit de model, «fundatori quietis». L'expressió «fundatori pacis» apareix en una moneda de Constantí (*RIC VII Roma 12*) que havia de ser coneguda a finals del s. XV, ja que Íñigo López de Mendoza (segon

comte de Tendilla) féu encunyar medalles dels Reis Catòlics i d'ell mateix amb els lemes «fundator Italiae pacis et honoris» i «fundatori quietis et pacis», respectivament;⁸⁸⁵ aquestes llegendes semblen exigir el coneixement de les dues fonts fins ara esmentades. Pel que fa a la clàusula «publicae quietis», el primer epígraf conegut en què apareix sembla ser *CIL* XI 9 («propagatori Roma/ni imperii f[u]ndato[ri] / quietis publicae»), que hauria estat descobert el 1514 i que no gaudeix de gaire difusió fins a mitjan segle XVI. D'aquesta època data també el descobriment dels primers testimonis d'inscripcions on Constantí rep l'apel·latiu «auctor», en concret *CIL* VI 1132 («fundatori pacis / ac publicae / libertatis / auctori») i *CIL* XIV 131 («restitutori publicae / libertatis defensori / urbis Romae communis / omnium salutis auctori»). La resta de paral·lels que hem pogut identificar no són coneguts amb anterioritat al s. XVIII.⁸⁸⁶ En definitiva, el falsari hauria conegut alguns exemples de fórmules laudatòries dirigides a Constantí i les hauria combinades, inserint-ne una («religionis et fidei auctor») on es fa clarament referència a Constantí com a promotor del cristianisme, i que sembla constituir el motiu concret de la creació d'aquest epígraf.

El text del mil·liari va servir d'inspiració, al s. XVII, per a la llegenda del quadre de Diego Velázquez *La expulsión de los moriscos*, pintat el 1627 i destruït en un incendi el 1634, segons la descripció que en fa Antonio Palomino, biògraf de Velázquez.⁸⁸⁷ La llegenda, referida a Felip III, emprava la clàusula «pazis [sic] et iustitiae cultori publicae quietis assertori». Igualment, Francisco de Rus Puerta va seguir fidelment el text d'aquesta inscripció per a fabricar un nou mil·liari espuri (466*), que va situar a Vilches i que podem llegir en la seva obra manuscrita *Obispos de Jaen*.⁸⁸⁸

⁸⁸⁵ Vid. FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA, Álvaro, «'Reyes Católicos': mutaciones y permanencias de un paradigma político en la Roma del Renacimiento», dins *Roma y España. Un crisol de la cultura europea en la Edad Moderna. Actas del Congreso Internacional (Roma, 8-12 mayo 2007)*, 2 vols., Madrid, Sociedad Estatal para la Acción Cultural Exterior, 2007, I, p. 133-154 (140), amb ulterior bibliografia.

⁸⁸⁶ *CIL* VI 1145: «fundatori pacis / et restitutori publicae / libertatis»; *CIL* VI 1146: «fundatori pacis / et restitutori / rei publicae»; *CIL* III 17: «defensori quietis publicae»; *CIL* VIII 7008: «[restitutori libertatis] et fun[dat]o[ri] / [pacis]»; HÜBNER, Aemil, *Ephemeris Epigraphica* 8 (1899), p. 403 núm. 117: «pacis et quietis / auctori libertatis / restitutori et victori».

⁸⁸⁷ Cf. PALOMINO VELASCO, Antonio, «El Parnaso pintoresco laureado. Tomo tercero», dins *El museo pictórico y escala óptica. Tomo segundo. Practica de la pintura (...)*, Madrid, 1724, p. 231-498 (327); ed. moderna de Miguel Morán Turina, Madrid, Akal, 2008, p. 27.

⁸⁸⁸ Cf. supra, p. 199. El text de 466*, segons l'edició de Hübner, és el següent: «imp. cae. Flavius Constantinus Aug. pacis et iustitiae cultor pub. quietis fundator religionis fidei auctor remiss. ubique trib. finitim. provinc. iter restitui decrevit in Baetula urbe introrsus montis Castulonensis an. CCCXXXIII.»

93. CIL II, 452*

Vía de la Plata

alio lapide Ocampo, Anonymus Taurinensis, Libro del Rey, Covarrubias, Strada; in multis columnis Metellus 2; in Hispania in regione Arenatum Panvinus.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 26 n. 234; **METELLUS 2**, ms. 1546/52, 214 n. 145 “e Tavera” (**PANVINIUS**, ms. 1566/68, 40); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 698; **ANONYMUS**, cod. Val., 316v n. 1052 “del libro del Rey Philippe”; **COVARRUBIAS**, ms. saec. XVI, 151; **STRADA** 1575, 158 (**SCALIGER**, ms. ca. 1588, 60; **GRUTERUS** 1603, 159 n. 7 “e Schotti schedis”). — Cf. **ROLDÁN** 1971, 55 n. 53; **HURTADO** 1977, 290 n. 700; **GIMENO** 1997, 139; **SOLANA – SAGREDO** 1998, 153 n. 191.

Imperator Caesar Gratianus pius felix maximus victor ac triumphator semper Augustus pontifex maximus Germanicus maximus Alamanicus maximus Francicus maximus Gothicus maximus tribunicia potestate III imperator II consul IIII primum (!) proconsul pater patriae restituit. CXI.

1 Caesar (Fl. *add.* M_2) M_2R : Caes. ζ • felix] foelix R || 2 Alamanicus (Alamanic. *ceff.*)] Alamanus s • Francicus ego : Francus *Hur.*, *Sol.*, *Gim.* : Franc. *codd.* || 3 maximus *Hur.* : max. M_2Rs : m. OA_1C • III] IIII s • pro III—CXI *exhibent* «VII imp. VI cos. II p. p.» ex 451* *Rol.*, *Hur.*, *Sol.* • IIII ζ M_2 : om. P_a : III *Hüb.* • primum M_2 : prim. OA_1s : princ. θ || 4 proconsul—patriae ego : p. p. p. (*in marg.* «perpetuus pater patriae» R) *codd.* • CXI om. M_2 .

Traducció:

L'emperador Gracià, cèsar, pius, afortunat, màxim, vencedor i triomfador, sempre august, pòntifex màxim, germànic màxim, alamànic màxim, fràncic màxim, gòtic màxim, en l'exercici de la seva tercera potestat tribunícia, aclamat dues vegades emperador, quatre vegades cònsol, procònsol per primera vegada, pare de la pàtria, ha restituit (aquesta via). (Milla) CXI.

Comentari:

Aquesta inscripció està forjada en la seva totalitat a partir del text de *CIL* VI 1175 (conegut durant tot el s. XV), epígraf romà que menciona, en aquest ordre, Valentinià, Valent i Gracià: «Domini nostri Imperatores Caesares / (...) Fl. Gratianus pius felix max. victor ac triumph. semper aug. pontif. maximus / Germanic. max. Alamann. max. Franc. max. Gothic. max. trib. pot. II imp. II cons. primum p. p. p. / (...)».

Així doncs, les úniques diferències existents amb el text de la inscripció romana són l'inici («Imperator Caesar») i el final («restituit CXI»), a més d'algun canvi en l'abreviació dels mots («Alamanic.»), el nombre de potestats tribunícies i el nombre de consols. La majoria d'aquestes diferències, però, són errors de còpia en el procés de transmissió de *CIL* VI 1175, i no són pas interpolacions atribuïbles al falsari. Així, «trib.

pot. III» apareix ja en els manuscrits de Giocondo; la lliçó «Alamanic.» la trobem en el *cod. Filonardianus* (ff. 51v-52) i al *cod. Olivae* (f. 31v), i aquest mateix testimoni reporta la fórmula «cos. IIII primum».⁸⁸⁹ D'aquesta manera, l'únic que sembla atribuïble al redactor del fals hispànic és l'abreviació de «primum» en «prim.» (que manté la contradicció amb el «IIII», i que posteriorment alguns testimonis intenten arreglar canviant la forma per «princ(eps)» o directament amb l'omissió de «IIII»), i la reconversió del text en mil·liari a través únicament de l'addició de «restituit» i del nombre de milles.

⁸⁸⁹ No podem llegir la lliçó que transmet el *cod. Filonardianus*. Per la relació d'aquests dos testimonis amb el recull itàlic a què hauria tingut accés l'autor dels falsos d'Ocampo, cf. *supra*, p. 120-121.

94. CIL II, 227a*

Zamora

en Zamora en la iglesia de San Pablo en el çemiterio Ocampo; en Zamora Covarrubias.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVII/XVII, 125 n. 554 tantum *Antio—socii* verba; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI b, 55 “*por testimonio de Florian de Ocampo*”. — Cf. GIMENO 1997, 182.

Dis Manibus sacrum. Antio Varo Senticensi decurioni legionis III Hispani socii sub Bruto duce. <hedera>. Universus Romanorum exercitus ob mores elegantes ob animum invictum ob vires corporis eximias decurioni [- - - -] fore.

1 Dis—sacrum ego : d.m.s. C : om. O • Antio O : Ant. C • Varo ego : Vaio O : Var. C • Senticensi ego : Senticen. O : Sentiten. C • III O : IIII C • Hispani socii ego : Hisp. soc. *codd.* || 1-3 sub—fore ego : sub Brut. duce <hedera> univers. Romanor. exer. ob mor. elegan. ob anim. invict. ob vires corp. eximi. decur. [- - - -] fore C : om. O.

Traducció:

Consagrat als déus manes. A Anci Varus, de *Sentica*, decurió de la tercera legió, els aliats hispans sota el comandament de Brutus (li ho han dedicat). Tot l'exèrcit romà [- - - -] al decurió pel seu capteniment distingit, pel seu coratge invicte i per la força excepcional del seu cos.

Comentari:

Hi ha molts aspectes que semblen indicar que aquesta seria una de les poques inscripcions falses forjada realment per Florián de Ocampo. En primer lloc, no apareix, com la resta de falsos que transmet, al *Libro de Ocampo*, sinó en una *scheda* autògrafa, conservada igualment al *cod. Valentinus*, juntament amb altres inscripcions copiades per ell (ff. 124-125v); en segon lloc, el fals és atribuït a Zamora, ciutat natal d'Ocampo, d'on no procedia cap dels falsos anteriors; en tercer lloc, Covarrubias confirma que el text prové del cronista, cosa que el converteix en l'origen de tota la tradició del fals, i, en quart lloc, el text sembla dependre, com ja va apuntar Gimeno, d'una inscripció provinent de Leiden de molt poca difusió, però que apareix copiada de mà del propi Ocampo just al foli anterior del manuscrit.

Ocampo copia al f. 124 dues inscripcions de Roomburg (Leiden), *CIL* XIII 8224 i 8228.⁸⁹⁰ La seva còpia, de fet, és gairebé idèntica a la *scheda* de Pietro Vettori (Bayerische Staatsbibliothek, ms. Clm. 743, f. 8), la qual cosa fa possible que ambdues notícies estiguin relacionades. Vettori indica, a continuació dels dos textos: «dicunt in uno ex istis marmoribus esse scriptum a tergo: 'Batavi socii et amici p. R.'». Ocampo repeteix aquesta mateixa informació, però atribuint el text només a *CIL* XIII 8228 («a tergo 'Batavi socii et amici p. R.'»). Els editors del *CIL* ometen, sense fer-ne cap referència, aquesta clàusula, que no apareix en els altres testimonis que hem pogut consultar.⁸⁹¹

Aquesta clàusula, doncs, hauria inspirat la dels «Hispani socii» que trobem a l'epígraf hispànic. La resta del text sembla del tot inventat; el nom, format per un *nomen* i dos *cognomina*, no presenta *praenomen*, i, malgrat que no són freqüents, tant *Antius* com *Varus* apareixen en les fonts clàssiques.⁸⁹² La clàusula «sub Bruto duce» sembla feta per analogia a les que trobem als falsos del *Libro de Ocampo* (51* [27], 84* [45], 240* [62], 250* [64], 344* [31] i 422* [40]);⁸⁹³ si hem d'identificar Brutus amb l'assassí de Cèsar, l'acció se situaria a finals de la República, període en què s'ambienten molts dels falsos, sobretot en relació amb els fills de Pompeu Magne. Cal destacar, d'altra banda, que l'aparició del gentilici *Senticensis* és del tot interessada, ja que la inscripció provaria que el topònim romà de Zamora hauria estat, com Ocampo i altres van defensar al s. XVI,⁸⁹⁴ *Sentica*, poble que apareix mencionat en Ptolemeu i a l'Itinerari d'Antoní.⁸⁹⁵

Són sens dubte sorprenents les diferències que presenten Ocampo i Covarrubias pel que fa al text del fals, ja que el segon reporta una versió molt ampliada, amb l'apel·lació als déus manes i l'elogi del difunt, i a la qual s'han afegit també dos detalls epigràfics: la senyalització d'una *hedera* i la d'una línia de text que resultaria il·legible. Com que Covarrubias acostuma a reportar de forma fidel els textos,

⁸⁹⁰ En l'edició de GIMENO (1997, p. 181) apareix per error *CIL* XIII 8224 i 8225. La transmissió d'aquestes dues inscripcions en Vettori fou tractada per BOGAERS, Julianus Egidius, «Weg met schonollen», *Westerheem* 25 (1976), p. 229-240.

⁸⁹¹ A GELDENHAURIUS, Gerhardus, *Historia Batavica*, Marburg, 1533, f. a4, el text de *CIL* XIII 8224 inclou la clàusula final «gens Batavorum amici et fratres Romani imperii», que alguns van editar com si fos una inscripció sola (p. ex., IUNIUS, Hadrianus, *Batavia*, Leiden, 1588, p. 34), i que va acabar per ser gravat com una nova inscripció (*CIL* XIII 1338*). Vettori menciona igualment aquesta clàusula, just a continuació de la dels *Batavi socii*: «in uno sic 'gens Batavorum amici et fratres Romani Imperii'».

⁸⁹² Malgrat que el context bèl·lic de la inscripció és suggerent, no sembla que hi hagi un intent d'identificar el personatge amb P. Quintili Varus, el general d'August derrotat el 9dC.

⁸⁹³ L'expressió «Bruto duce» la trobem en un passatge de Lactanci (LACT. Inst. 7, 15) que de fet havíem postulat que hauria pogut servir de model per a 80* [15].

⁸⁹⁴ OCAMPO 1543, f. 181r-v: «(...) la ciudad de Zamora, que los antiguos llamavan *Sentica* (...)». Aquesta identificació també apareix (en referència a *CIL* II 2628) a l'anònim ms. BNE 5973 (f. 26: «Senticae nunc Çamora») i al BAV ms. Vat. Lat. 6039 (f. 216: «Senticae vulgo Çamora»).

⁸⁹⁵ PTOL. *Geog.* 2, 6, 49; ITIN. Anton. Aug. p. 434, 3. El poble també apareix a l'anònim de Ravenna (RAVENN. p. 319, 8), publicat al s. XVII.

creiem més probable que ambdues versions procedeixin d'Ocampo, i que en el *cod. Valentinus* tinguem testimoniada una primera versió del text, que hauria ampliat i embellit en un segon moment abans de fer-lo circular.

95. CIL II, 420*

prope Burgos

algunos letreros antiguos esculpidos en piedra que duran hasta nuestro tiempo parece que dizen averse contenido dentro destes arevaços otra naçion española nonbrada los pelendones, que çiertamente solian bivar en lo mas setentrional de su tierra por los recuestos y vertientes de las sierras llamadas de Orbion hazia la parte donde hallamos agora las poblaciones de Renilla del Campo, Sant Pedro de Arlança, Salas, Cobarruvias, Santo Domingo de Silos y los otros lugares menores Ocampo; alibi in Hispania Ulteriore non procul ab ea urbe (praec. Blandae) in via publica Metellus; prope Blandas, in Tarracon. Hispan. via publica Gruterus.

OCAMPO 1543, 183v (**METELLUS 2**, ms. 1546/52, 205v n. 31 "Florianus Ocampus refert in sua historia"; ex eo **GRUTERUS** 1603, 111 n. 5 "e schedis Ant. Augustini"). Subesse aliquid genuini posse suspicavit HÜBNER.— Cf. **RIBAS** 1934, 61; **FABRE – MAYER – RODÀ** 1983, 130.

Genio loci Pelendones Arevacon.

1 Pelendones o : Pellendones M_2g • Arevacon. g : Arevacon. (corr. M_2) o.

Traducció:

Al geni del lloc (li ho dedicaren) els pelendons arevacs.

Comentari:

Aquesta inscripció ha estat sempre mal atribuïda a Blanes (com ja van notar Fabre, Mayer i Rodà) arran de l'error de Matal, que la va copiar a continuació de 421* [80] i va donar la indicació «non procul ab ea urbe»; és clar, tanmateix, que es tracta d'un *lapsus*, ja que alhora la situa «in Hispania Ulteriore». Hübner, que no va localitzar la inscripció dins de l'obra d'Ocampo, no va poder corregir l'error en la seva edició del fals.

El text és la unió d'una clàusula present en epigrafia autèntica («genio loci») i de dos gentilicis de pobles celtibers mencionats per les fonts clàssiques, que apareixen geogràficament propers però com a entitats independents. El poble dels pelendons, en concret, és esmentat en poquíssimes ocasions,⁸⁹⁶ fet que ens permet reduir la possible font emprada en Ptolemeu o Plini, que a més citen a molt poca distància el poble dels arevacs.⁸⁹⁷ Ocampo, de fet, cita Ptolemeu com a font,

⁸⁹⁶ PLIN. nat. 3, 26 i 4, 112; PTOL. *Geog.* 2, 6, 53 i 55. En tots ells apareixen citats com a «Pelendones». LIV. frg. 18 menciona el poble dels «Cerindones», que alguns editors han corregit.

⁸⁹⁷ PLIN. nat. 3, 19; 3, 27, i 4, 112 (esmentats com a «Arevaci»); PTOL. *Geog.* 2, 6, 55-56 («Ἀρεουάκαι» o «Arevacces»). També són esmentats en LIV. frg. 18; STR. 3, 4, 13; SIL. 3, 362 (com a «Arbacus»); D.S. 31, 42, i APP. *Hisp.* 45ss.

reconeixent que per al cosmògraf pelendons i arevacos eren dues poblacions diferents.⁸⁹⁸

Quant a la clàusula «genio loci», malgrat ser recurrent en epigrafia, no apareix en gaires inscripcions conegudes a mitjan s. XVI. Una de les poques a les quals va tenir accés Ocampo, i sens dubte l'única provinent d'Hispania, és *CIL* II 3021, que apareix per primer cop al *Libro de Ocampo*. La inscripció («Deo Tutel(ae) Genio loci»), de fet, ha estat considerada *suspecta* per Gimeno,⁸⁹⁹ al·legant entre altres raons la seva semblança amb *CIL* II 3377 = II²/5, 2 («Deo Tutelae Genio Mentis(anorum)»), que apareix ja a l'*Antiquus δ* (en Peutinger, Sanudo i el *cod. Filonardianus*). Sigui com sigui, aquest és l'únic text amb la clàusula referida al *genius loci* que sabem amb certesa que Ocampo va conèixer.

La forma «Arevacon» (o, tal com apareix en Ocampo, «Arevacon») és sens dubte sorprenent. Tal com ja va suggerir Finestres,⁹⁰⁰ seria possible que es tractés d'un genitiu plural grec (potser per això amb repetició de «o»?) amb sentit partitiu: el poble dels pelendons, segons Ocampo, es trobaria contingut en la seva totalitat a dins del territori dels arevacos, del qual formaria part. No obstant això, és molt probable que el motiu d'inspiració hagi estat alguna inscripció de la zona on es feia referència a una unitat organitzativa indígena a través d'un genitiu plural; en aquest sentit, és altament significatiu que el major nombre d'inscripcions peninsulars en què aquest genitiu presenta una terminació en «-on» correspongui, precisament, al territori dels arevacos.⁹⁰¹

Sigui com sigui, i malgrat que una interpretació completa del fals s'haurà de realitzar dins d'un estudi historiogràfic específic de la *Cronica* d'Ocampo, ens sembla que el paper de l'epígraf és precisament el de testimoniar un cas d'identitats inclusives en la Hispania antiga, fet que no és explícit en les fonts clàssiques, sinó que es fabrica en clara analogia amb la situació de l'Espanya del s. XVI, tal com s'han de llegir molts dels passatges de l'obra d'Ocampo.⁹⁰²

⁸⁹⁸ OCAMPO 1543, f. 184: «mas porque Ptolomeo cosmografo pone los tales pelendones a su parte como gente diversa de los españoles arevaços, dexaremos agora su relacion para dezir en otro lugar que no sera menos a proposito (...)».

⁸⁹⁹ GIMENO 1997, p. 77 i 88. Cf. *infra*, p. 421.

⁹⁰⁰ FINESTRES 1762, p. 5: «sed quid illud, 'Pelendones Arevacon', quum essent diversi populi? An dicemus, utrosque simul suo genio aram dedicasse? An potius, quum confines essent populi, eos, qui inter se viciniores erant Pelendones Arevacos se nominasse? Hoc indicare videtur quod in lapide non dicitur 'Arevacae', sed 'Arevacon' more Graecorum; quasi essent Pelendones ex Arevacis, et cum eis permixti.»

⁹⁰¹ Vid. GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, María Cruz, *Las unidades organizativas indígenas del área indoeuropea de Hispania*, Vitoria, Universidad del País Vasco, 1986, p. 44 i 72.

⁹⁰² Per a una breu anàlisi de la *Cronica* d'Ocampo amb ulterior bibliografia, cf. *supra*, p. 33-34.

96. CIL II, 106* (= CIL II²/7, 33* = CIL XIII, 1315ab*)

Llerena

ibidem (Hellerenae) Mameranus, in oppido Erena Anonymus; Hellerenae aut ad Vetera Castra Occo.

MAMERANUS, ms. Aug. saec. XVI, 14v (a) et ms. Han. saec. XVI, 18v (b) (**FABRICIUS** 1560, 94 et idem 1587, 139 et 148; ex eo **PITHOU** 1590, *Epigrammata*, 104; **OCCHO** 1596, 11; **GRUTERUS** 1603, spur. 12 n. 7 "e Fabricio et Morali"); **ANONYMUS**, ms. ca. 1561, 10v. — Cf. **WIEGELS** 2001 (*HEp* 11, 2001, 29).

Fortissimorum militum V et XIX legionum quorum opera fortiter Vetera Castra
defensa sunt polyandrion.

Huc reduces olim post tempora longa revectum
senserat iri aquilas legio undevigesima cuius

5 haec Veterum Manes Castrorum hyberna tuentur.

1 in *init.* d. m. *add.* A_n • et *om.* M_{am} , *sed exhib. fo_cg* || 2 polyandrion A_n : poliandrion $M_{am(a)}fo_c$: polyandrion $M_{am(b)}$ || 3 revectum $M_{am(a)}A_nO_c$: revertar $M_{am(b)}$: reversas *fg* || 4 iri] ire *f* || 5 hyberna M_{am} : hi- *fg* : hibena A_n .

Traducció:

Cementiri dels valerosíssims soldats de les legions cinquena i dinovena, per obra dels quals va ser defensat valentment el campament de *Vetera Castra*. Que les àguiles retornarien aquí, després de molt de temps, ho havia percebut la legió dinovena, els manes de la qual protegeixen aquest campament d'hivern de *Vetera Castra*.

Comentari:

Wiegels ha estudiat de forma extensa aquesta i la següent falsificació, que comparteixen indubtablement un mateix origen i forma mètrica, analitzant tant la seva tradició epigràfica i historiogràfica com detectant llur dependència de diversos fragments dels Annals de Tàcit, com veurem més endavant. Igualment, va plantejar-se la relació dels dos falsos amb un tercer text, que només coneixem per la còpia del manuscrit anònim BNE 5973 (ca. 1561, *olim* Docampo), on apareix just a continuació dels altres dos, amb trets comuns tant de contingut com de forma. A continuació, doncs, passem a comentar, de forma conjunta, tots tres textos, exposant primer els resultats de l'estudi de Wiegels i intentant després d'aportar nova informació.

La tercera inscripció, un text clarament *recentior*, composta igualment per un epígraf i 3 hexàmetres, diu així: «D(is) M(anibus). M(arco) Cethego Labeoni legat(o) V leg(ionis) quod co[hor(tis)] alasque a Phrisiis receperit mil(itibus) praesto vet(eranis). Hun(c) sibi quinta locum legio Romana tenebat / atq(ue) acri undevicesima cum Cethego Labeone / nil deerat praeter Caroli numina Quinti». No hi ha dubte que la menció explícita a Carles V és l'única raó per la qual Hübner no va incloure el text entre les *falsae vel alienae*, malgrat creure que era del mateix autor dels altres dos falsos.⁹⁰³

Les tres inscripcions es basen, com va assenyalar Wiegels, en tres passatges dels primers llibres dels *Annals* de Tàcit, que no van ser publicats fins el 1515. És en la tradició impresa d'aquests passatges on trobem igualment l'error pel qual el falsari va unir la legió dinovena (que va participar i va ser eliminada en la desfeta de Varus del 9 dC) amb la cinquena, que, a diferència del que s'afirma a 107* [97] i al text *recentior*, no hi va participar i, en conseqüència, no va ser mai destruïda.

El text de 106* es basa en un passatge que fa referència al motí del 14 dC de les legions germàniques: «Sic compositis praesentibus haud minor moles supererat ob ferociam quintae et unetvicesimae legionum, sexagesimum apud lapidem (loco Vetera nomen est) hibernantium».⁹⁰⁴ D'aquí prové sens dubte la menció als «Vetera Castra» i als seus «hyberna». A més, però, totes les edicions, des de la *princeps* fins la de Lipsius de 1574 (que corregirà finalment l'error), reporten el text «quintae et undevicesimae» en lloc de «quintae et unetvicesimae», és a dir, que la segona legió esmentada seria la XIX i no la XXI. Aquest error és el que explica que les dues legions que apareguin al fals siguin, precisament, la V i la XIX.

El fals 107* [97], per la seva banda, ha estat modelat a partir d'un fragment de la campanya de Germànic de l'any 15 dC: «Bructeros sua urentis expedita cum manu L. Stertinius missu Germanici fudit; interque caedem et praedam repperit undevicesimae legionis aquilam cum Varo amissam».⁹⁰⁵ D'aquest passatge procedeix l'esment en el text del fals a la desfeta de Quintili Varus i a la recuperació dels estàndards per Germànic. A més, aquesta és l'única font antiga que fa referència al retorn de l'àguila de la dinovena legió, que retrobem (en plural, «aquilas») en les dues inscripcions falses. En canvi, la menció a la recuperació de les àguiles de la cinquena

⁹⁰³ Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. 132: «Llerenam non tam fraudibus quam lusibus ingenioli ipse fortasse Mameranus illustrare conatus est (n. 106* 107*) aut auctor antiquior ignotus, qui etiam titulum confecit a solo Docampo f. 10v servatum, quem hic scripsi, quia ne mentitur quidem antiquitatem, ut apparet ex fine: [segueix el text]».

⁹⁰⁴ TAC. ann. 1, 45. Una mica més tard, en el mateix episodi, es mencionen els manes dels soldats morts, que pot haver inspirat el text de 106* i 107*: «(...) nec aliter posse placari commilitonum Manes quam si pectoribus impiis honesta vulnera accepissent» (ibid. 1, 49).

⁹⁰⁵ Ibid. 1, 60.

legió, del tot espúria, només s'explica perquè aquesta havia estat associada a la legió dinovena en el primer passatge, referent a la campanya de Germànic del 14 dC. En efecte, si la legió XIX havia estat present en la derrota de Varus i uns anys més tard havia participat en la campanya del 14 dC, era lògic inferir que no havia estat anihilada del tot en la derrota del 9 dC. El falsari, però, va anar més enllà i va suposar que l'altra legió present en la campanya del 14 dC, la cinquena, hauria patit la mateixa sort que la dinovena, i que per tant també hauria estat present a la derrota de Varus de cinc anys abans.

Per últim, el text *recentior* es basa en un passatge del llibre quart dels Annals, referent a l'aixafament de la sublevació dels frisons el 28 dC: «[sc. L. Apronius] exercitum Rheno devectum Frisiis intulit (...). Cethego Labeoni legato quintae legionis quod reliquum auxiliorum tradit. Atque ille dubia suorum re in anceps tractus missis nuntiis vim legionum implorabat. Prorumpunt quintani ante alios et acri pugna hoste pulso recipiunt cohortis alasque fessas vulneribus».⁹⁰⁶ No només trobem la referència directa a «Cethego Labeoni legat(o) V leg(ionis)», sinó que també procedeix del text la menció als «Phrisiis», a les «cohor(tis) alasque» i l'adjectiu «acri» (al fals aplicat a «Cethego»). No obstant això, la lliçó «Cethego» és una esmena introduïda per Lipsius en la seva edició de 1574, i que corregeix la *lectio tradita* «Cethecio», que apareix en totes les edicions anteriors.⁹⁰⁷

Tot això ha portat a Wiegels a establir que, d'una banda, els textos 106* i 107* [97] haurien estat creats a la primera meitat del s. XVI, mentre que el *recentior* seria posterior a 1574 (gairebé vint anys després de la mort de Carles V). A més, considera que la part en prosa i la part en vers dels dos falsos podrien haver tingut un origen diferent, ja que els *carmina* són absents en una part de la tradició, i que Mameranus, en cas de ser-ne l'autor, només ho seria dels hexàmetres.⁹⁰⁸ L'aparició d'uns textos amb episodis produïts a la Germània –i difosos per erudits nordeuropeus com Mameranus, Agricola i Fabricius- li feien pensar que aquests haurien estat fabricats en un ambient alemany, possiblement dins els cercles intel·lectuals d'Augsburg. La recensió de l'article de Wiegels a *Hispania epigraphica* explicita una idea que l'autor deixa intuir però que no arriba a formular, en afirmar que la creació dels textos «quizá se puede enmarcar en el intento de crear una identidad nacional pseudo-histórica que vinculara *Hispania* con la recién creada dinastía de los Austria».

⁹⁰⁶ Ibid. 4, 73.

⁹⁰⁷ TACITUS, Cornelius, *Historiarum et annalium libri qui extant, Iusti Lipsii studio emendati et illustrati*, Antwerpen, 1574, p. 367 i 706: «CETHEGO LABEONI. Sic edidi. Nam quod in libris est, Cethecio, scilicet Rom(anum) nomen non esse».

⁹⁰⁸ WIEGELS 2001, p. 83: «Möglicherweise war Mameranus aber auch nur jener 'Poet' welcher der Inschrift CIL II 107* = II²/7, 34* jene drei letzten Zeilen zufügte, welche nicht überall in der frühen Überlieferung zu finden sind».

Pel que fa al diferent origen del text *recentior* respecte dels dos falsos, l'argumentació de Wiegels sembla d'entrada difícil de rebatre. Tanmateix, aquesta hipòtesi presenta algunes dificultats evidents: en primer lloc, els tres textos presenten unes mateixes característiques, no només pel que fa a la forma (epígraf i *carmen* de tres versos), sinó pel que fa a la seva dependència d'un fragment de Tàcit; i, en segon lloc, no s'entén quin és l'objectiu de crear un text que faci referència a Carles V tants anys després de la seva mort, ni com el seu autor hauria pogut ser capaç d'adonar-se que els dos falsos anteriors (suposadament del s. I dC) havien estat forjats en realitat durant el regnat d'aquest emperador. Tot això ens porta a no descartar la hipòtesi que l'autor de l'epígraf *recentior* hagués pogut esmenar el text de Tàcit i fos, en conseqüència, el mateix (o del mateix cercle) que el dels altres dos textos. No havent trobat cap edició anterior que doni (ni tan sols valor com a possibilitat) aquesta variant,⁹⁰⁹ l'única hipòtesi que podem oferir actualment és que el falsari hauria modificat *motu proprio* (per analogia amb algun dels *Cornelii Cethegi* mencionats a les fonts clàssiques)⁹¹⁰ el nom per tal d'adaptar-lo al nombre de síl·labes adequades a l'hexàmetre.⁹¹¹

En canvi, no estem d'acord en la divisió com a entitats independents del text en prosa i en vers. En efecte, la dependència respecte dels fragments de Tàcit la trobem, de forma paral·lela però autònoma, tant en una part com en l'altra: un clar exemple és el text de 106*, en què a l'epígraf es mencionen els «*Vetera Castra*» i al *carmen* els «*hyberna*». Així doncs, ambdues parts van haver de ser creades a l'ensems i per un mateix autor, i la seva diferent tradició s'explica senzillament per omissions (ja siguin per error o bé per selecció) en el procés posterior de còpia.

D'altra banda, creiem haver identificat l'edició concreta de Tàcit emprada en la fabricació dels dos falsos. Es tracta de l'edició de 1533 de Beatus Rhenanus, publicada a Basilea per Hieronimus Froben: en reportar el primer dels fragments de Tàcit que hem citat (*Ann.* 1, 45) i esmentar que «*loco Vetera nomen est*», reporta el nom complet al marge: «*Vetera castra*».⁹¹² El fet que no trobem una nota semblant en cap altra de les edicions de Tàcit de la primera meitat de segle, que la data d'impressió

⁹⁰⁹ Hem consultat, a més de l'únic manuscrit conservat (Florència, BML, ms. plut. 68.01), les edicions de 1515 (Roma), 1519 (Basilea), 1533 (Basilea), 1534 (Veneza), 1544 (Basilea) i 1559 (Lyon).

⁹¹⁰ Especialment suggerent és el personatge de *M. Cornelius Cethegus*, que hauria pogut inspirar el *praenomen* del text; aquesta onomàstica es podia trobar a *Liv.* 25, 2, 2 i 6; 25, 5, 2; 27, 11, 7; 27, 36, 6; 29, 11, 10; 43, 1 12, i 43, 17, 1; *VAL. MAX.* 1, 1, 4.

⁹¹¹ Mètricament, continua sent incorrecte, ja que la segona síl·laba de *Cethegus* és llarga («*cūm Cēthē|gō Lābē|ōne*»). L'únic altre trencament mètric que trobem al *carmen* és el mot «*undevicesima*», on la segona i tercera síl·laba són llargues i haurien de ser breus; aquest mateix trencament, però, el trobem a 106*, l'únic que es produeix en els *carmina* dels dos epígrafs falsos.

⁹¹² *TACITUS, Cornelius, Annalium ab excessu Augusti sicut ipse vocat, sive historiae Augustae, qui vulgo receptus est titulus...*, Basilea, 1533, p. 16. El nom sencer de «*Vetera Castra*» el trobem a *TAC. hist.* 4, 21 i 5, 14.

coincideixi precisament amb l'estada a Espanya de Mameranus (1533-1535), així com alguna qüestió menor més (la forma ortogràfica de «hybernantium» coincideix amb la lectura del fals) ens semblen suficients per concloure que els textos depenen d'aquesta font en particular. Aquest fet implica necessàriament que la fabricació dels falsos va haver de tenir lloc gairebé contemporàniament a la presència de Mameranus als voltants de Llerena, quan va copiar alguns epígrafs autèntics a la seva síl·loge. Més que creure que aquesta coincidència és purament casual, ens inclinem a pensar que una és conseqüència de l'altra: així, els falsos haurien estat creats per Mameranus mateix, com ja apuntava Hübner, o bé per algun altre intel·lectual de la cort amb la intenció de difondre'ls a través de Mameranus, que es trobava llavors recollint els epígrafs de la Península.

La dependència dels falsos respecte dels fragments de Tàcit explica que les clàusules dels hexàmetres siguin força originals. Algunes de les fórmules ja són presents a les fonts clàssiques, però no sembla que se n'hagi seguit cap especialment de prop.⁹¹³

⁹¹³ Destaquem les més evidents: Ov. met. 5, 647 («post tempora longa»); Iuv. 8, 146 («cineres atque ossa»); LUCR. 1, 100: «felix faustusque»; Ov. fast. 3, 27: «faustumque precor»; SIL. 16, 699: «faustumque precati». La clàusula «cineres atque ossa» apareix igualment als carmina epigraphica CIL VI 6976 (CLE 1033), CIL X 1324 (CLE 1324) i ICVR II 4098 (CLE 310). La idea continguda als mots «si quid adhuc Manes (...) mentis habent vocisque» és represa en nombroses ocasions a les fonts tant literàries com epigràfiques (vid. supra, p. 287-288).

97. CIL II, 107* (= CIL II²/7, 34* = CIL XIII, 1315c*)

Llerena

ibidem (Hellerenae) Mameranus; nuper in Hispania Hellerenae inventa Agricola; in oppido Erena Anonymus; Hellerenae aut ad Vetera Castra Occo.

MAMERANUS, ms. Aug. saec. XVI, 14v (a) et ms. Han. saec. XVI, 18v (b) (**FABRICIUS** 1560, 95 (a) et idem 1587, 139 et 148 (b); ex eo **PITHOU** 1590, *Epigrammata*, 104-105; **OCCO** 1596, 11; **GRUTERUS** 1603, spur. 12 n. 8 “e Fabricio et Morali”); **AGRICOLA** 1546, 482 [errore 428] omisso carmine “ab amico quodam ad me missa” (**MANUTIUS**, ms. saec. XVI ex., 161); **ANONYMUS**, ms. ca. 1561, 10v. — Cf. **WIEGELS** 2001 (*HEp* 11, 2001, 29).

Dis Manibus. Ossa militum V et XIX legionum cum Quintilio Varo interfectorum iussu Germanici imperatoris huc collata quiescunt.

Si quid adhuc Manes, cineres atque ossa sepulta
mentis habent vocisque, iubent salvere reductas

5 in sua castra aquilas felix faustumque precantur.

1 Dis Manibus (d.m. *codd.*) *om.* $a_g f_{(b)}$ • Varus (V. *codd.*) *om.* a_g • interfectorum (interfect. *ceff.*)
interfecit A_n || 2 imperatoris $M_{am(a)}A_n$: imp. $M_{am(b)}a_g f$ • collata] conl- A_n || 3 sepulta] sepultum A_n || 4
iubent] iuben *sic* A_n • reductas] reductos A_n || 5 felix $M_{am(b)}f$: foe- $M_{am(a)}A_n$.

Traducció:

Als déus manes. Els ossos dels soldats de la cinquena i dinovena legió morts juntament amb Quintili Varus descansen aplegats aquí per ordre de l'emperador Germànic. Si els manes, les cendres i els ossos sepultats encara conserven alguna resta de pensament i de veu, saluden els estendards retornats al seu campament i preguen que sigui propici (per a Roma).

Comentari:

Vegeu el comentari anterior.

98. CIL II, 139a* (= CIL II²/5, 12* = IHC, 25*)

Montemayor

quae in monte Celio [sc. Montilla] Il mil(ia) a Monte Maiore in domo Ferdi(nandi) Petrosi praecept(or)is comitis in tabula lapidea. Lapis ab Ulla huc translatus Mameranus; en la villa de Montemayor, quatro leguas de la ciudad de Cordova (...), tiene en la puerta de su fortaleza el conde de Alcaudete (...) y alli junto arando un Labrador una heredad los años pasados descubrio una tabla pequeña de alabastro quadrada con estas letras (Suma), el señor don Fran(cis)co de Cordova hijo del señor conde de Alcabdete cuya es aquella villa de Montemayor me dio un traslado de una inscripcion de alabastro que alli se hallo y se le enbio al señor marques de Priego y agora la tiene frai Alonso Chacon rector del collegio de sancto Thom(as) de Sevilla (Cartas), en la misma villa de Montemayor se descubrio el año de mil y quinientos y quarenta una piedra de alabastro a manera de tabla muy bien labrada y con este titulo (...). Esta piedra luego como se descubrio la enbio el señor Conde de Alcaudete al señor don Pedro, hijo de Cordova, conde de Feria, que aya gloria, a Montilla una legua de alli, porque tenia consigo al maestro Pedrosa, varon docto y curioso que le enseñava, el qual maestro se fue desde a poco tiempo a la çudad de Sevilla y se la llevo; todo lo qual me dixo el señor don Francisco de Cordova, hijo del dicho señor Conde de Alcaudete. Otros quieren dezir que esta esa tabla de metal y que la tiene oy día fray Alonso Chacon (Descripción, sim. Monumento), aora quarenta y cinco años que en Montemayor se hallo una tabla de metal de bronze (Extracto) Fernández Franco; ad Montem Maiorem. Ulla Caes. Augustinus.

MAMERANUS, ms. Aug. saec. XVI, 23v et ms. Han. saec. XVI, 22 (**FABRICIUS** 1587, 228; **Occo** 1596, 15 cui antiqua non videbatur); **FERNÁNDEZ FRANCO**, *Suma*, ms. 1560, 8 (a), *Monumento*, ms. 1565, 21v (b), *Cartas*, ms. 1569/71, epist. a. 1569 missa, 2v (c), *Descripción*, ms. 1570, 90 (d), *Extracto*, ms. 1594, 157v (e) et *Itinerario*, ms. 1596, 56 (f); **AUGUSTINUS**, ms. saec. XVI, 73. Subesse titulum Christianum suspicatus est Hübner.

Hic iacet M. L. C. qui hanc civitatem Ullam et populos suos XXX gubernavit annis in pace.

1 iacet M. L. C. M_{am} : Adiram iacet (*in marg.* «alias Adamirus» $F_{r(a)}$) $F_{r(abd)}A_U$: iacet Adiram $F_{r(c)}$: Adanirus iacet $F_{r(e)}$: Adoniram iacet $F_{r(f)}$ • et—suos $M_{am}F_{r(e)}$: cum locis suis $F_{r(bcdf)}A_U$: om. $F_{r(a)}$ • XXX $M_{am}F_{r(be)}$: triginta $F_{r(acdf)}A_U$ • annis $F_{r(ade)}$: anis (*in marg.* «per simplex n erat») M_{am} : annos $F_{r(cbf)}A_U$.

Traducció:

Aquí descansa M. L. C., que va governar en pau aquesta ciutat d'Ul·la i els seus pobles durant trenta anys.

Comentari:

A diferència de la major part de falsos hispans de la primera meitat de segle, és possible que aquesta inscripció hagués estat realment inscrita. A favor d'aquesta hipòtesi hi ha les detallades notícies sobre els seus successius trasllats, i el fet que més o menys la informació oferta per Mameranus i Franco pugui encaixar: l'epígraf hauria estat trobat a la dècada dels trenta (quan Mameranus es trobava a la

Península, i va copiar algunes inscripcions de Montemayor)⁹¹⁴ i hauria estat enviada pel primer comte d'Alcaudete [sc. Martín Fernández de Córdoba y Velasco, m. 1558], segons Francisco de Córdoba,⁹¹⁵ al maestro Pedrosa,⁹¹⁶ preceptor del IV comte de Feria [sc. Pedro Fernández de Córdoba y Figueroa, m. 1552], a Montilla; segons Franco, Pedrosa posteriorment se l'hauria endut amb ell a Sevilla. Malgrat això, no podem deixar de constatar que l'únic que hauria vist realment la inscripció és Mameranus, i que hi ha una certa confusió tant pel que fa al material de la *tabula* (es diu que és de pedra, d'alabastre i de bronze) com a la seva ubicació al moment (Franco reconeix que també s'afirma que la posseeix Alonso Chacón).

La finalitat de l'epígraf, com afirma Stylow, hauria estat la de localitzar l'antiga *Ulia* a Montemayor. El fet que les primeres inscripcions d'aquesta població on apareix la *respublica Uliensis* (*CIL* II 1532 i 1533 = II²/5, 492 i 493) no es copiïn fins la segona meitat del s. XVI ja apunta que l'autor de l'epígraf s'hauria basat en les fonts literàries, però deixa oberta la qüestió de com va poder identificar correctament el seu emplaçament exacte. De les fonts que fan referència a *Ulia*,⁹¹⁷ tot apunta que s'hauria pres de model els *De bello Hispaniensi* i *De bello Alexandrino*, ja que la lliçó transmesa per tota la tradició és *Ulla*, com al text del fals, essent la lliçó acceptada actualment (*Ulia*) una *emendatio* posterior.

L'estructura del text, en canvi, sembla estar basada, com va apuntar Hübner, en la d'una inscripció cristiana amb el següent esquema: «hic iacet (...) qui [vixit] annos (...) in pace». El gran nombre d'inscripcions que segueixen aquesta estructura fa que no sigui possible d'intentar d'establir un model concret.

Un dels problemes majors que presenta la inscripció el trobem en l'onomàstica del difunt, que segons Mameranus i la seva tradició apareixeria amb els tres elements de l'onomàstica abreujats [«M(arcus) L(- - -) C(- - -)»] i que, en canvi, Franco (de qui depèn Agustín) reporta com a «Adiram», «Adoniram» o «Adamirus». No sembla que ens trobem davant d'una lectura difícil de la inscripció, i cap de les dues formes no pot explicar l'altra com una simple deformació en el procés de còpia. Davant d'aquesta incongruència, hem editat la forma de Mameranus per ser el testimoni més antic i el més directe, i perquè Franco (o la seva font) hauria pogut substituir el text intel·ligible

⁹¹⁴ Als seus manuscrits apareixen *CIL* II 1527-1530 (= II²/5, 488-491), 1534 (= II²/5, 495) i 1536 (= II²/5, 498).

⁹¹⁵ Francisco Fernández de Córdoba, IV comte d'Alcaudete (m. 1632), fill d'Alfonso Fernández de Córdoba, III comte d'Alcaudete (m. 1565).

⁹¹⁶ L'únic testimoni del seu interès per l'epigrafia que hem pogut detectar és la còpia de les inscripcions d'Alcántara que conservem al f. 245r-v del *cod. Valentinus*, «sacadas por Pedrosa, maestro del s. conde de Feria». Sembla tractar-se del mateix Hernando Pedrosa que va facilitar còpia d'aquestes inscripcions a Accursio, i que Hübner anomena «homo mihi ignotus» (HÜBNER, *CIL* II, p. 93).

⁹¹⁷ BELL. Hisp. 3-4; BELL. Alex. 61 i 63; PLIN. nat. 3, 10 (la variant que reporta la tradició, però, és *Iulia*); STR. 3, 2, 2 (la forma transmesa és, altra vegada, *Ιουλία*); PTOL. *Geog.* 2, 4, 9; ITIN. Anton. Aug. p. 412, 5.

amb el nom del difunt de 373* (una inscripció saguntina amb una formulació lleugerament semblant on s'esmenta «Adoniram», un recol·lector d'impostos d'Israel de l'Antic Testament).⁹¹⁸ Malgrat que Hübner no cita Franco entre les fonts de 373*, també la va conèixer, ja que apareix al *Monumento de inscripciones* (f. 113v)⁹¹⁹ i a l'*Itinerario* (f. 25). De fet, Franco mateix, que és el que ofereix la lliçó «Adoniram» que, si s'acceptés, posaria aquest text en relació directa amb 373*, afirma a la *Descripcion* que el difunt en qüestió hauria estat un «cavallero godo que dize que governo a la çiudad de Ulla con sus lugares y jurisdiccion trenta años» (f. 90), ubicant l'epígraf a la tardoantiguitat i no pas en un context veterotestamentari.

⁹¹⁸ La versió llatina del text és la següent: «hoc est sepulchrum Adoniram servi regis Salomonis, qui huc venit ut exigeret illius tributum et mortuus est». Cf. *infra*, p. 415; CORELL 1995 i id. 2002, p. 681-682.

⁹¹⁹ La versió que hi llegim encara presenta més similituds amb la inscripció que editem: «Hic iacet Adoniram praepositus tributorum regis Salomonis». Aquesta versió (que malgrat les diferències textuais fa referència al mateix epígraf de Sagunt) prové d'ALCOCER, Pedro de, *Hystoria o descripcion de la imperial cibdad de Toledo*, Toledo, 1554, f. 15.

99. CIL II, 362*

Alacant

en Alacant, també en una heretat de un cavaller que's diu mossen Ferrandiz **Beuter**; *Gandiae Hispan(iae)* **Gruterus**.

BEUTER 1538, 27v; **GRUTERUS** 1603, 861 n. 7 "e schedis Schotti". — Cf. **ABAD** 1984, 94; **CORELL** 1999, 328-329 n. III.

Luciae Baebiae Romanae nobilissimae Pardus Saguntinus amicissimus amicae optimeque de se meritae faciendum curavit.

1 Baebiae *b* : Babiae *g* • Romanae *g* : Romane *b* • nobilissimae *solv.* *Aba* : nobilis *codd.* • amicae *g* : amice *b* || 2 optimeque *codd.* : optimae quae *corr.* *Aba.* • meritae *g* : merite *b* • faciendum *Aba.* : f. *codd.*

Traducció:

A Lúcia Bèbia romana nobilíssima. El seu molt amic Pardus saguntí ha procurat que li fos fet (aquest sepulcre) a la seva amiga, que havia obrat molt bé envers ell.

Comentari:

Hübner, més que assenyalar la falsedat del text, va considerar que «titulus hic Lucentinus certe aut male lectus est aut interpolatus».⁹²⁰ Més contundent va ser Corell, amb qui coincidim, que la va considerar una pròpia falsificació inspirada en la inscripció saguntina *CIL* II 3912 (= II²/14, 475) i amb «una sèrie d'elements estranys» com l'onomàstica dels dos personatges i l'elogi «amiciss(imus)».

Aquesta inscripció només apareix en Beuter i en alguns reculls valencians força posteriors, com el manuscrit perdut de Justinià Antist (post 1575), a través del qual, segons Hübner, Gruter hauria accedit al text; o Gaspar Escolano, que cita com a font l'obra de Llançol de Romaní.⁹²¹ Això, les característiques formals de l'epígraf i el context en què apareix a l'obra de Beuter fan que l'historiador sigui, amb força probabilitat, el seu autor.

La inscripció apareix juntament amb altres epígrafs valencians que mencionen membres de la *gens Baebia*. Just després de reportar *CIL* II 3750 (= II²/14, 39), trobada a València «davant la carnegeria nova fent los fonaments per a una casa», exposa la tesi que pretén demostrar amb aquests epígrafs: «estos Baebios es cert que

⁹²⁰ Cf. HÜBNER, *CIL* II, p. 36*. Tanmateix, a la *scheda* de *CIL* II 3912 (ibid., p. 524), ja dóna la referència al fals, cosa que indica que era conscient que un text havia estat fabricat a partir de l'altre.

⁹²¹ ESCOLANO 1610/11, II, col. 86. Per a Francesc Llançol de Romaní, que Escolano considerava ca. 1520, però que en qualsevol cas caldria situar a la segona meitat del s. XVI, vid. supra, p. 349 n. 815.

foren un linatge de cavallers en estes partides que foren ans de Hanibal: y que del temps de la prosperitat ans de la destructio de Sagunto, resta fins al dia de huy en lo III castell de Morvedre, en la torre darrera, una pedra escrita de Baebio desta forma (...) [CIL II 3856 = II²/14, 354]. Y en Attheymus prop de Gandia esta la torre de Baebia com es ja dit [CIL II 3616, citada al f. 17]» (f. 27v). A continuació copia la inscripció falsa, i seguidament explica: «de aquest Pardo hi ha en Morvedre una memoria en una pedra que esta en la porta del segon castell davall una ymatge de un sacerdot desta forma [CIL II 3912 = II²/14, 475]. Estaven dons ja estos Baebios domiciliats en Valencia pux aci's soterraven, y per conseguint ja era poblada esta terra en temps destos, que fon ans de Anibal: quant se posa aquella memoria en la torre de Morvedre (...), que es de pensar que no si posa apres de ser Sagunto destroyt. Per estes rahons se prova clarament a qui u vol compendre que aquesta nostra ciutat sia aquella Valencia que Gneo Scipio renova per les causes dites, y que es aquella poblacio que Romo, lo XX rey de Spanya, edifica y nomena Roma» (ff. 27v-28).

La destrucció de Sagunt per Anníbal li serveix per concloure que totes les antiguitats que s'hi han trobat han de ser anteriors a aquest episodi; aquestes 'proves' arqueològiques es veuen reforçades, d'altra banda, per les invencions d'Annio da Viterbo, segons les quals València havia estat fundada amb anterioritat a Roma.⁹²² Però, a més, el fet que les inscripcions mencionin una mateixa família li permet d'establir per a totes elles aquesta falsa datació. Així, els rastres d'aquesta civilització anterior a la conquesta dels romans no es trobarien únicament a la ciutat de València, sinó també a Sagunt, a Gandia i (gràcies a la inscripció falsa) també a Alacant.

El model emprat com a base és, com ja assenyala Corell, la inscripció que Beuter reporta just a continuació del fals, i que de fet atribueix al mateix individu (CIL II 3912 = II²/14, 475). Segons la seva transcripció, diu així: «dis imman. [sic] / Cemin. Mifines / ann. XXX / L. Baeb. Pardus / omni bono / de se meritae / fecit».⁹²³ D'aquest text provenen, d'una banda, els dos noms que apareixen al fals, amb l'addició dels dos gentilicis i de «nobilis(sima)»,⁹²⁴ i, de l'altra, la clàusula «de se meritae», amb la qual cosa les úniques innovacions del text es trobarien al certament estrany «amiciss(imus) amicae» i a la fórmula «f(aciendum) c(uravit)», ja molt difosa al s. XVI.

⁹²² Per a una síntesi de l'impacte d'Annio en la historiografia espanyola, amb ulterior bibliografia, vid. supra, p. 30-33.

⁹²³ La transcripció correcta de la inscripció, conservada al Museu Arqueològic de Sagunt, és la següent: «Dis Man(ibus) / Gemin(iae) Myrines / ann(or)um XXX / L(ucius) Baeb(ius) Pardus / omni bono / de se meritae / fecit».

⁹²⁴ És possible que l'ús de l'adjectiu com a *cognomen* provingui de CIL II 3735 i 3736 = II²/14, 16-17 (on apareix entre els *cognomina* laudatoris dels emperadors Q. Herenni Etrusc i C. Valent Hostilià), que Beuter ha reportat just abans (f. 27).

100. CIL II, 448*

Vía de la Plata

in multis columnis **Metellus 2**; *alio saxo* **Anonymus Taurinensis**.**METELLUS 2**, ms. 1546/52, 214 n. 146 “e Tavera” (**PANVINIUS**, ms. 1566/68, 36); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 698. — Cf. **ROLDÁN** 1971, 51-52 n. 31; **HURTADO** 1977, 283 n. 681.

Maximianus Augustus invictus pontifex maximus Sarmaticus maximus Gotticus maximus imperator VIII consul III pater patriae proconsul iter reparavit. LX.

1 Sarmaticus *solv. Hur.* : sarmatic. M_2 : Sarmat. A_t : sarmt. *sic Rol., Hur.* || 2 proconsul *om. Rol., Hur.* • iter $A_t P_a$: iterum M_2 • LX A_t : *om. M_2*.

Traducció:

Maximià august, invicte, pòntifex màxim, sarmàtic màxim, gòtic màxim, aclamat nou vegades emperador, tres vegades cònsol, pare de la pàtria, procònsol, ha fet reparar aquesta via. (Milla) LX.

Comentari:

Aquesta inscripció està creada a partir del model d'un text epigràfic procedent de Roma donat a conèixer per Pomponio Leto al seu *Romanae historiae compendium* (1499): «M. Aur. Val. Maximiano invicto Aug. pont. max. Sarmatic. max. Gotic. max. imp. VIII cos. III p.p. proconsuli». ⁹²⁵ Segons el *CIL*, el text romà és al seu torn una versió interpolada de *CIL* VI 1124, que fou reportat per primera vegada, en la versió acceptada pel *CIL*, a l'edició de 1515 del *De mirabilibus novae et veteris urbis Romae* de Francesco Albertini. ⁹²⁶

La difusió de l'incunable de Leto va permetre una ràpida difusió del text. D'especial importància és la còpia autògrafa que trobem al final d'un manuscrit de la tercera redacció de Giocondo, el ms. Lat. XIV, 171 de la Bibl. Marciana de Venècia (f. 213v), ⁹²⁷ en què cita Leto com a font («in thermis Diocletiani ab eodem Pomponio. Non inveni») i dóna la versió d'aquest amb dos canvis significatius: el nombre d'aclamacions imperatòries és de nou, i no de vuit (com trobarem després al fals hispànic), i afegeix al final del text «tr. mil. coh. XII urb. IIII».

⁹²⁵ POMPONIO LETO 1499, f. e4.

⁹²⁶ ALBERTINI, Francesco, *Opusculum de mirabilibus novae et veteris urbis Romae*, Roma, 1515, f. 20v: «M. Aurelius Val. Maximiano invicto Aug. pont. max. imp. VIII cos. III p. p.». Albertini repeteix l'*exemplum* de Leto al f. 21v, que és l'únic que havia reportat a la primera edició de l'obra (Roma, 1510, f. f1v).

⁹²⁷ Cf. KOORTBOJIAN 1993, p. 52.

Un altre testimoni important és la còpia que conservem al *cod. Filonardianus* (f. 84), que encapçala una sèrie d'inscripcions on s'esmenten Maximià i Dioclecià, i que semblen haver servit per a la redacció d'alguns dels falsos d'Ocampo (97* [48], 127* [53] i 233*-235* [58-60]).⁹²⁸ El text (que porta la localització «in Capitolio») torna a reportar nou aclamacions imperatòries, però no inclou la clàusula final de Giocondo, per la qual cosa presenta l'*exemplum* més proper al de la inscripció hispànica i, probablement, al del model que hauria conegut el falsari. Així doncs, si prenem de base el text que trobem al *Filonardianus*, les úniques innovacions introduïdes per a la creació del fals haurien estat el canvi de l'onomàstica al nominatiu, la inversió d'ordre en «Augustus invictus» i l'addició final de «iter reparavit. LX».

Sembla evident que la inscripció formava part del recull original d'Ocampo, maltrat que no el trobem en el *Libro de Ocampo* copiat per Honorato Juan. Només així s'explica que el text hagi arribat a tres tradicions provinents d'Ocampo i independents entre elles, com les de l'*Anonymus Taurinensis*, la de Tavera i, ja al s. XVII, la de Lavanha, Torrius i Doni (que Hübner va confondre amb el manuscrit original de Zurita).⁹²⁹ En aquest mateix sentit, el fet que el text depengui d'una inscripció itàlica present al *cod. Filonardianus* reproduïx el *modus operandi* habitual en la fabricació dels falsos que apareixen amb Ocampo. La seva absència al *Libro de Ocampo*, doncs, sembla poder ser atribuïble a una simple omisió d'Honorato, tal com també creiem que ha succeït en els dos falsos mil·liaris següents, 450* [101] i 451* [102].

Als *Fastorum libri V* (1558) de Panvinio apareix, sense cap localització, un text clarament relacionat amb la inscripció que ens ocupa: «Imp. Caes. M. Aurelius / Valerius Maximianus / invictus Augustus Sarm. / max. Gothic. max. pont. max. / imp. VIII cos. III p. p. pro cos. / iter reparavit».⁹³⁰ Aquest text fou editat com una interpolació de *CIL VI 1124*, però posteriorment Hübner el va afegir a la tradició del fals hispànic.⁹³¹ La nostra opinió és que es tracta d'un nou text creat per Panvinio mateix en intentar conciliar la inscripció itàlica (en la versió de Leto) i el fals hispànic. En efecte, d'una banda, sabem que va conèixer totes dues inscripcions; i, de l'altra, la clàusula «iter reparavit» sembla dependre del nostre fals, mentre que el nom «M. Aurelius Valerius» i el nombre d'aclamacions imperatòries han de provenir del text itàlic.

⁹²⁸ Per a la sèrie d'inscripcions conservada al *cod. Filonardianus*, cf. supra, p. 278; per a la relació d'aquest manuscrit amb la síl·loge d'inscripcions extrahispàniques a la qual hauria tingut accés el falsificador dels textos conservats al *Libro de Ocampo*, cf. supra, p. 120-121.

⁹²⁹ Cf. supra, p. 127.

⁹³⁰ PANVINIO 1558, p. 385 (ad a. 1042); *inde* GRUTERUS 1603, p. 194 núm. 4. Un retall dels *Fastorum libri V* es troba enganxat al manuscrit epigràfic de Panvinio (BAV, ms. Vat. Lat. 6035, f. 36), on apareixen igualment la versió de Leto de *CIL VI 1124* i el fals hispànic 448*.

⁹³¹ Cf. HÜBNER, *CIL II Suppl.*, p. 51*.

101. CIL II, 450*

Vía de la Plata

in multis columnis (inter Emeritenses) **Metellus 2, cod. Barb.**; *in Hispania in regione Arenatum Panvinius*.

METELLUS 2, ms. 1546/52, 214 n. 144 “e Tavera” (**PANVINIUS**, ms. 1566/68, 40); **ANONYMUS**, cod. Barb., ms. saec. XVI med., 1. — Cf. **SOLANA – SAGREDO** 1998, 151 n. 186.

Imperator Caesar Flavius Valentinianus pius felix maximus victor ac triumphator semper Augustus pontifex maximus Germanicus maximus Alamanicus maximus Francicus maximus Gothicus maximus tribunicia potestate VII imperator VI consul II pater patriae iter iterum fieri curavit.

1 triumphator *codd.* : triumphatori *solv. perperam Sol. – Sag.* || 3 Francicus *ego* : Francus *Sol. – Sag.* : Franc. *codd.* • Gothicus (Gottic. *ceff.*) Gothic. *P_a* • VII *codd.* : VI *Sol. – Sag.* • imperator... consul *ego* : imperatori... consuli *solv. perperam Sol. – Sag.* : imp... cos. *codd.*

Traducció:

L'emperador Flavi Valentinià, cèsar, pius, afortunat, màxim, vencedor i triomfador, sempre august, pòntifex màxim, germànic màxim, alamànic màxim, fràncic màxim, gòtic màxim, en l'exercici de la seva setena potestat tribunícia, aclamat sis vegades emperador, dues vegades cònsol, pare de la pàtria, ha tingut cura que (aquesta via) fos refeta per segona vegada.

Comentari:

Aquesta inscripció i la següent (451* [102]) continuen el model del text de *CIL* VI 1175, que ja havia servit de base per al fals 452* [93], present al *Libro de Ocampo*. En la inscripció romana s'esmenten com a responsables de la construcció d'un pont els emperadors Valentinià, Valent i Gracià, i l'onomàstica i càrrecs de cadascun d'aquests emperadors s'han emprat per a la redacció d'un fals mil·liari diferent.

El fragment de *CIL* VI 1175 referent a Valentinià diu: «Domini nostri Imperatores Caesares / Fl. Valentinianus pius felix maximus victor ac triumph. semper aug. pontif. maximus / Germanic. max. Alamann. max. Franc. max. Gothic. max. trib. pot. VII imp. VI cons. II p. p. p. (...)». Així doncs, l'única part que ha estat afegida pel falsari és «iter iterum fieri curavit».

Malgrat que ni aquest text ni el següent apareixen al *Libro de Ocampo*, cal considerar que van ser creats pel falsari responsable dels epígrafs espuris que allà apareixen per primer cop. En efecte, la divisió del text d'un mateix epígraf itàlic per a la

creació de tres mil·liaris de la Vía de la Plata no pot ser resultat de dues falsificacions consecutives i independents. A més, les fonts que transmeten aquests dos textos provenen de la tradició d'Ocampo: els tres manuscrits del s. XVI que posseïm semblen provenir de Tavera, que, com hem defensat, hauria tingut accés a la tradició provinent d'Ocampo. Igualment, les altres fonts manuscrites que reporten el fals 451* [102] també provenen del recull del cronista: d'una banda, l'*Anonymus Taurinensis*, que afirma explícitament que ha copiat el manuscrit d'Ocampo mateix, i, de l'altra, la tradició del s. XVII (als reculls de Lavanha, Lucas Torrius i G. B. Doni) que deriva en última instància de Zurita.⁹³² Al nostre entendre, tots aquests arguments asseguren que els dos textos van ser presents en l'original d'Ocampo, i que posteriorment van ser omesos en la còpia que en féu Honorato Juan.

⁹³² Cf. supra, p. 127.

102. CIL II, 451*

Vía de la Plata

in multis columnis (inter Emeritenses) **Metellus 2**; *in quadam columna eadem via* **Anonymus Taurinensis**; *in Hispania in regione Arenatum* **Panvinus**.

METELLUS 2, ms. 1546/52, 214 n. 148 “e Tavera” (**PANVINIUS**, ms. 1566/68, 40); **ANONYMUS TAURINENSIS**, ms. 1550, 697v. — Cf. **SOLANA – SAGREDO** 1998, 152 n. 188.

Imperator Caesar Flavius Valens pius felix maximus victor ac triumphator semper Augustus pontifex maximus Germanicus maximus Alamanicus maximus Francicus maximus Gothicus maximus tribunicia potestate VII imperator VI consul II pater patriae.

2 Francicus ego : Francus Sol. – Sag. : Franc. codd. || 3 VI codd. : VII Sol. – Sag. • II codd. : III Sol. – Sag.

Traducció:

L'emperador Flavi Valent, cèsar, pius, afortunat, màxim, vencedor i triomfador, sempre august, pòntifex màxim, germànic màxim, alamànic màxim, fràncic màxim, gòtic màxim, en l'exercici de la seva setena potestat tribunícia, aclamat sis vegades emperador, dues vegades cònsol, pare de la pàtria.

Comentari:

Com ja hem argumentat, aquesta inscripció completa (juntament amb 450* [101] i 452* [93]) el cicle de tres falsos mil·liaris inspirats en un mateix text epigràfic, *CIL* VI 1175. El text de base emprat, en la part referent a l'emperador Valent, diu: «Domini nostri Imperatores Caesares / (...) Fl. Valens pius felix max. victor ac triumph. semper aug. pontif. maximus / Germanic. max. Alamann. max. Franc. max. Gothic. max. trib. pot. VII imp. VI cons. II p. p. p. (...)». Aquesta dependència es fa encara més evident ja que, a diferència dels anteriors dos textos, en aquest mil·liari ni tan sols s'ha afegit una clàusula final on s'indiqui que es tracta de la reparació de la via. Com hem exposat en el comentari anterior, malgrat que aquests dos textos no apareguin al *Libro de Ocampo*, sembla clar que van ser forjats pel mateix falsificador de la resta d'inscripcions espúries.

ADDENDA 1. INSCRIPTIONES ADHUC ACCEPTAE A NOBIS DAMNATAE

103. CIL II, 1433

La Vila Joiosa

in villa Zolossa in templo in base **Ferrarinus**; una cum 164* [5] (*Dianii in templo in base [baside S.]*) **Francesc Vicent**, **Carbonell**, **Sieder**; *in templo in baside* (praec. 164* [5]) **Peuting**, **Filonardianus**; una cum 164* [5] (*Deniae prope Valentiam*) **Brunelleschi**; una cum 164* [5] (s. l.) **Anonymus Patavinus**; una cum 164* [5] (*in villa Tholossa in templo*) **Alciatus**.

FERRARINUS, ms. Reg., saec. XV ex., 170v; **FRANCESC VICENT**, ms. saec. XV ex., 210; **CARBONELL**, ms. saec. XV ex./XVI in., 19 (**ANONYMUS**, liber Parmensis, ms. saec. XVI, 11v); **SIEDER**, ms. 1503, 85v (**ANONYMUS**, cod. Amadi, ms. saec. XVI in., 142v; **ANONYMUS NEO-EVORACENSIS**, ms. saec. XVI in., 393); **PEUTINGER**, ms. saec. XVI in., 54v; **BRUNELLESCHI**, ms. 1511, 132; **FILONARDIANUS**, ms. saec. XVI in., 43; **ANONYMUS PATAVINUS**, ms. saec. XVI, 21v; **ALCIATUS**, ms. saec. XVI, 129v (**CHOLER**, ms. saec. XVI, 103). — Cf. **CORELL** 1999, 181-182 n. 104 (*HEp* 9, 1999, 57); **ESPINOSA RUIZ** 2006, 234 adn. 21 et 243 (*HEp* 15, 2006, 6); **ESPLUGA** 2009a, 228-229.

Turri Genio.

1 turri(s) *legendum prop. Cor.*

Traducció:

Al geni de la torre.

Comentari:

Com hem explicat (vid. p. 159-165), aquesta inscripció està directament relacionada amb 164* [5], a la qual sempre acompanya, i amb qui forma, en les còpies més antigues, una mateixa unitat, copiant-se els dos textos un al costat de l'altre (aquest dins del seu suposat suport epigràfic) i compartint una mateixa localització (vid. figs. 1-10). La importància que Hübner atribuï al testimoni de Ferrarini (pel qual havia atribuït 164* [5] a Màlaga) va fer que el considerés un text del tot independent, que a més atribuï erròniament a Tolox (Màlaga).⁹³³

Ja hem exposat, al comentari de 164* [5], els problemes de localització que presenten ambdues inscripcions, que són ubicades simultàniament a Dènia i a La Vila Joiosa. Igualment, hem presentat la hipòtesi que el punt de connexió pugui ser la Torre de Sant Josep, a la partida de Torres (terme municipal de La Vila Joiosa), que podria ser el *templum* mencionat en la localització de la majoria de manuscrits, el *sacellum* de 164* [5] i la *turris* d'aquest text. A continuació, doncs, ens centrarem a comentar els

⁹³³ Ja al *Supplementum*, HÜBNER (*CIL II Suppl.*, p. 868) apuntà que l'*Antiquus* situava la inscripció a Dènia i que Choler presentava l'epígraf junt amb 164* [5].

aspectes lingüístics i epigràfics que afecten aquesta inscripció i que, juntament amb l'anàlisi de la sospitosa via de transmissió del text, ens porta a condemnar-lo com a fals, com molt recentment ha suggerit Espluga.

En tots els testimonis, a excepció de Ferrarini i Peutinger, el text apareix dintre del seu suport epigràfic i dividit en dues línies. La majoria d'il·lustracions semblen reproduir una columna, excepte en el cas de Carbonell (vid. fig. 4), on l'epígraf és clarament quadrangular; el traç insegur de Carbonell no permet estar segurs del que pretenia dibuixar; nosaltres hem proposat de veure-hi un dibuix de la Torre de Sant Josep, d'on s'haurien emfasitzat les línies dels carreus, mentre que Corell, com expliquem a continuació, hi va veure indicis que l'epígraf es trobaria en posició invertida. En qualsevol cas, de cap d'aquestes il·lustracions sembla desprendre's que l'epígraf estigui trencat o en mal estat de conservació, ni pel que fa al suport ni pel que fa al text epigràfic.

Lingüísticament, com ja ha estat assenyalat,⁹³⁴ el text presenta evidents dificultats: d'entrada, cal suposar l'elisió de la «s» final del genitiu «turri(s)», ja que la presència de dos datius en aposició no tindria sentit; en segon lloc, l'ordre esperat dels mots hauria de ser «genio turri(s)», fins al punt que els únics paral·lels que Corell pot establir són amb textos literaris, no pas epigràfics. La solució imaginativa que Corell proposa és que la inscripció, que localitza a l'església parroquial de l'Assumpció de La Vila Joiosa (a partir dels mots «in villa Zolossa in templo») es trobaria reaprofitada en una columna de l'església i «és possible que es trobara invertida (el dibuix de Carbonell sembla confirmar aquesta hipòtesi) i que l'hagueren llegida començant pel final». Aquesta hipòtesi no és, al nostre entendre, gaire versemblant, i a més no explica per què el mateix Carbonell (que segons Corell hauria copiat la inscripció *in situ*) la situa «Dianii» dins del mateix espai que el fals 164* [5].

Per últim, la menció a un *genius turris* representa un *unicum* que no apareix testimoniats en cap altra font clàssica.⁹³⁵ Hübner proposa de comparar el text amb *CIL* II 618, que tanmateix reporta un «Genio / Turg(alensium)» sense paral·lel amb el nostre text. L'única altra possible referència a un *genius turris* el trobem en una inscripció de *Micia* (av. Vețel, Romania), on llegim: «G. t. Maz. / Aure. D/ionisiu/s cur. pos.» (*CIL* III 1338). Mommsen desenvolupà, no sense certs dubtes, «G(enio) t(urmae) Maz(- - -)», però anotant la proposta alternativa de Hübner «G(enio) t(urris) Maz(- - -)»,

⁹³⁴ Cf. CORELL 1999, p. 182; ENCARNAÇÃO, José d', [recensió a: RODRÍGUEZ CORTÉS, Juana, *Sociedad y religión clásica en la Bética Romana*, Salamanca, Universidad, 1991], *Conimbriga* 30 (1991), p. 183.

⁹³⁵ Hem realitzat un buidatge de les fonts a partir del *ThLL* (VI, cols. 1826-1842), així com de l'*Epigraphische-Datenbank Clauss-Slaby*. A més, hem tingut en compte l'estudi dels *genii* coneguts a Hispània de MANGAS, Julio, «Die römische Religion in Hispanien während der Prinzipatszeit», dins *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Berlin, Walter de Gruyter, XVIII:1, 1986, p. 276-344 (308-310).

sense cap dubte utilitzant la inscripció hispànica com a paral·lel. Posteriors troballes epigràfiques on apareix el teònim *Turmasgada* han permès de proposar la lectura avui acceptada, «G(enio) T(ur)maz(gadae) (...)»,⁹³⁶ eliminant també aquest epígraf com a possible paral·lel.

El fet que no tinguem altres testimonis d'aquest tipus de *genius* ha portat a interpretacions diferents del significat del mot. D'una banda, Corell, en citar entre les assignacions als *genii* «castells» i «muralls», sembla suggerir que pensava en una estructura defensiva; de fet, aquesta és l'accepció més habitual del mot en els textos epigràfics, on sovint és mencionat juntament a *mura* o a *portae*.⁹³⁷ Però els pocs exemples d'aquest tipus de *genii* fan referència a *castelli* (a Hispania, *AE* 1931, 8; *AE* 1992, 998; *HEp* 4, 1994, 345), *praetorii* (*CIL* II 2634 i 4076 = II²/14, 837) i *stationes* (*CIL* II 2915). D'altra banda, Rodríguez Cortés entén el mot *turris* en la seva accepció de poblat, posant com exemple la *Turris Lascutana* mencionada a *CIL* II 5041 (s. II aC),⁹³⁸ i Espinosa va més enllà i hi veu una referència al topònim del *vicus* romà que hauria donat el nom actual de Torres. Aquesta hipòtesi, però, presenta igualment dificultats, ja que les mencions epigràfiques a qualsevol *Turris* acostumen a anar acompanyades d'un adjectiu que les especifica;⁹³⁹ la inversió de l'ordre habitual («turri genio»), a més, no permet de plantejar la hipòtesi que la resta de la inscripció, on s'hauria pogut precisar el nom de la *turris*, s'hagi perdut.

És evident que la creació moderna del text epigràfic és fàcilment explicable. En primer lloc, l'esment de la *turris*, com hem defensat, faria referència a la Torre de Sant Josep. En segon lloc, el falsari hauria pogut conèixer fàcilment algun epígraf dedicat a un *genius* que li servís de model; en aquest sentit, és interessant de notar que l'*Antiquissimus* ja reportava dos textos provinents de Còrdova, *CIL* II 2193 = II²/7, 230 («Genio oppidi / Sabetani (...)») i *CIL* II 2194 = II²/7, 231 («Genio pagi / Aug. (...)»). I, en tercer lloc, cal tenir en compte que la menció als *genis* es repeteix en diversos falsos i inscripcions sospitoses creades a Hispania al llarg dels segles XV i XVI; així, a més de *CIL* II 1433, coneixem un fals segur, que Florián de Ocampo publicà a la seva *Cronica* (420* [95], «Genio loci Pelendones Arevacon»), així com dues altres inscripcions sospitoses de ser falses o almenys interpolades: l'epígraf de l'*Antiquus* δ

⁹³⁶ Així és editat per RUSSU, Ioan, *Inscriptiones Daciae Romanae*, III/3, Bucharest, 1984, núm. 139. Les altres inscripcions on apareix aquest teònim són *CIL* III 8027 i *CIL* VI 30950a.

⁹³⁷ Per exemple, *CIL* I 3176, II 3426, 3518, 3861, 6021, III 2907, 13264, IX 2443, X 6238, etc.

⁹³⁸ RODRIGUEZ CORTÉS, Juana, *Sociedad y religión clásica en la Bética Romana*, Salamanca, Universidad, 1991, p. 61.

⁹³⁹ A més de *CIL* II 5041 («in turri Lascutana»), cf. *CIL* VIII 16411 («coloni fun[di] Tur[ris] Rutundae»). Algunes excepcions són les inscripcions referents a *Turris Libisonis*, a Sardenya (*CIL* X 7951, 8014, 8016, 8022-8024) i la inscripció musiva de *Scallabis* *AE* 1992, 939 («viventis / Cardilium / et avitam / felix Turre»).

CIL II 3377 = II²/5, 2 («Deo Tutellae Genio Mentis(anorum)») i al del *Libro de Ocampo* CIL II 3021 («Deo Tutel(lae) Genio loci»).⁹⁴⁰

En conclusió, ens trobem davant d'un text que, tot i la seva brevetat, ofereix un nombre important de problemes de caire lingüístic i d'*usus* epigràfic; que no presenta una localització unànime; del qual disposem d'una sola autòpsia, realitzada per un autor que sabem que va falsificar, en la mateixa zona, almenys dues altres inscripcions (164* [5] i 363* [6]); i que, per últim, des de l'origen de la seva tradició està clarament lligat a una inscripció indubtablement falsa. Més enllà de si el text va ser creat *ex nihilo* o utilitzant de base un epígraf autèntic que posteriorment s'hauria interpolat, tant el text de la inscripció com el context en què aquesta apareix presenten tots els indicis possibles d'una conscient intenció falsificadora.

IN HISPANIA
apud malagum urbem
PALLADI VICTRICI
SACRVM
HIC HOSTIVM RELIQVIAS PROFLIGAVIT
CATO
VBI ET SACELLVM MIRO ARTIFICIO STRA
TVM ET AEREAM PALLADIS EFFIGIEM
RELIQVIT
PAREAM ERGO ET NOSCANT OMNES
SENATVS ET P. R. IMPERIVM
DEOR. NVMINE ET MILITVM FORTITVDINE
ET TVERI ET REGI

in uilla zolofsa in templo i base

TVRRI
GENIO

Figs. 1-2. Síl·loge de Ferrarini

Dianij in templo in Base / Pallas
PALLADI VICTRICI SACRVM.
HIC HOSTIVM RELIQVIAS PROFLIGAVIT
CATO
VBI ET SACELLVM MIRO ARTIFICIO STRVC
TVM ET AEREAM PALLADIS EFFIGIEM
RELIQVIT
PAREANT ERGO ET NOSCANT OMNES
SENAT. ET PO. RO. IMPERIVM
DEOR. NVMINE ET MILIT. FOR
TITVDINE ET TVERI ET REGI

Fig. 3. Síl·loge de Francesc Vicent

Dianij in Templo in Base
PALLADI VICTRICI SACRVM
HIC HOSTIVM RELIQVIAS PRO
FLIGVIT CATO
VBI ET SACELLVM MIRO
ARTIFICIO STRVCTVM
ET AEREAM PALLADIS
EFFIGIEM
RELIQVIT
PAREANT ERGO ET NOS
CANT OMNES SENAT
ET PO. RO. IMPERIVM DEOR.
NVMINE ET MILIT. FORTITV
DINE ET TVERI ET REGI

Fig. 4. Síl·loge de Carbonell

⁹⁴⁰ Vid. infra, p. 421.

Fig. 5. Sil-loge de Sieder

Ibidem ad xpo lapide sup mare
 Palladii victrici sacrum hic
 hostium reliquias profugavit
 Cato Vbi et Sacellum miro
 artificio structum et aeream
 Palladis effigiem reliquit
 Pareant ergo et noscant omnes
 Senatus et p. Rom Imperium
 Deor numine et Milit fortim
 dine tueri et regi
 In templo in Baside
 Turri Genio

Fig. 6. Sil-loge de Peutinger

Dianij prope valethiam
 Palladii victrici sacrum Hic hostium reli-
 quias profugavit cato vbi et sacel-
 lum miro artificio structum et aeream
 palladis effigiem reliquit Pareant ergo et
 noscant omnes Senat. et p. Ro. Impium deor.
 numine et milit. fortitudine et tueri
 et regi

Fig. 7. Sil-loge de Brunelleschi

... lapide insculpta sup mare
 ... victrici SACRVM.
 HIC HOSTIUM RELIQUIAS PROFUGAVIT CATO.
 VBI ET SACELLUM MIRO ARTIFICIO STRUCTUM
 PALLADIS EFFIGIEM RELIQUIT. PAREANT
 ERGO ET NOSCANT OMNES SENATUS ET P. RO. IMPERIUM.
 DEOR. NUMINE ET MILIT. FORTITUDINE ET TVERI ET REGI.
 In templo baside.
 Dianij.
 LE CONIUX VALETE NATI VALEAT TI
 ... patria ...

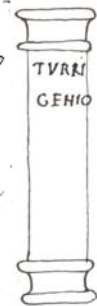

Fig. 8. Codex Filonardianus

Palladii victrici sacrum
 Hic hostium reliquias profugavit, vbi et sacellum cato
 miro artificio structum et aeream palladis effigiem
 reliquit
 Pareant ergo et noscant omnes, senat et p. R.
 imperium deor numine et militi fortitudine
 et tueri et regi

Fig. 9. Sil-loge d'Alciato

Palladii victrici sacrum
 Hic hostium reliquias profugavit Cato Vbi et
 Sacellum miro artificio structum, et aeream
 Palladis effigiem reliquit. Pareant ergo et noscant
 omnes Senat. et p. Ro. imperium deor. numine
 et milit. fortitudine et tueri et regi.

Fig. 10. Sil-loge de l'Anonymus Patavinus

104. CIL II, 815

Cáparra

in ruinis Capparae Ocampo, Anonymus Taurinensis, Covarrubias; ibidem (Capparae) in ruinis Strada.

OCAMPO, cod. Val., ms. saec. XVI/XVII, 27 n. 241; ANONYMUS TAURINENSIS, ms. 1550, 698v; COVARRUBIAS, ms. saec. XVI, 151v; STRADA 1575, 159 (SCALIGER, ms. ca. 1588, 61; GRUTERUS 1603, 369 n. 1 "e Schotti schedis"). — Cf. HURTADO 1977, 110 n. 184; GIMENO 1997, 140.

Dis Manibus. Publio Aufidio Publii filio omnibus in republica honoribus functo Martia Caii filia coniugi bene merenti.

1 Dis Manibus *om.* A,Cs • Publio (P. *cett.*)] Paulo s • republica *ego* : republicae *Gim.* : rep. *codd.* || 2 coniugi *Gim.* : con. *codd.*

Traducció:

Als déus manes. A Publi Aufidi, fill de Publi, que va exercir tots els càrrecs a la seva ciutat, Màrcia, filla de Gai, al seu espòs, que bé s'ho mereixia.

Comentari:

Aquesta inscripció fou editada com a autèntica per Hübner, que tanmateix va reconèixer que «olim mihi suspecta fuit, sed immerito puto». Mommsen no estava d'acord amb aquesta opinió, i va afirmar que «mihi ficta videtur ex Plutarchi narratione Sert. 26. 27 de Aufidio Sertorii interfectore». Al s. XX, només Gimeno ha mantingut el seu caràcter de *suspecta*, argumentant que l'epígraf seria «si no falso, aunque no lo descartaríamos, al menos hecho a partir de uno bueno»; en canvi, tant l'edició d'Hurtado com diversos estudis històrics l'han considerat, sense cap ombra de dubte, legítima.⁹⁴¹

En primer lloc, cal tenir en compte que Cáparra és una de les localitzacions amb un nombre de falsos més elevats, només comparable amb els de Clúnia i els mil·liaris de la Vía de la Plata. Alguns dels textos espuris ja formen part de la secció lusitana de l'*Antiquus ε* reportada per Sanudo i el *cod. Filonardianus* (79* [14], 80* [15], 81* [16] i 83* [17]), però un altre conjunt de textos (82* [44], 84* [45] i 86* [46])

⁹⁴¹ Destaquem alguns dels treballs més recents: FRANCISCO MARTÍN, Julián, «Los magistrados municipales en Lusitania durante el Alto Imperio», *Memorias de historia antigua* 1 (1977), p. 227-245 (240 núm. 43); CURCHIN, Leonard, *The Local Magistrates of Roman Spain*, Toronto, University, 1990, p. 170, núm. 324; ESTEBAN ORTEGA, Julio, «El proceso de romanización en Lusitania a través de la epigrafía», dins GORGES, Jean-Gérard; NOGALES, Trinidad (coords.), *Sociedad y cultura en Lusitania romana. IV mesa redonda internacional*, Mérida, Junta de Extremadura, 2000, p. 249-268 (260); RODRÍGUEZ CORTÉS, Juana; SALINAS DE FRIAS, Manuel, «Las élites femeninas en la provincia romana de Lusitania», *Studia historica. Historia antigua* 18 (2000), p. 243-255 (254).

apareixen per primera vegada al *Libro de Ocampo*, com és també el cas de *CIL* II 815. Com és lògic, cap d'aquests falsos textuals no és copiat pels no pocs humanistes que durant la primera meitat del s. XVI visiten Cáparra i hi copien inscripcions (fornint per tant autòpsies independents una de l'altra), com és el cas d'Accursio, Mameranus, Ramberti i Gaspar de Castro (BAV, ms. Vat. Lat. 6040, f. 207v). És molt significatiu, doncs, que cap d'aquests testimonis no reculli el text de *CIL* II 815, que només trobem als manuscrits provinents directament de la tradició de Florián de Ocampo.

En segon lloc, entre les inscripcions de Cáparra del *Libro de Ocampo* (totes elles recollides al f. 27r-v), només trobem una inscripció autèntica, *CIL* II 834 (f. 27 núm. 242); l'únic altre text no espuri que apareix és un epígraf provinent en realitat de Jaén, en una versió interpolada recollida ja a la tradició de l'*Antiquus* (*CIL* II 3367 = II²/5, 35). Pel que fa a la inscripció de Cáparra (gravada a l'arc que s'aixeca encara avui dia entremig de les ruïnes de l'antiga ciutat), ja formava part del recull de l'*Antiquus* ε, d'on amb tota seguretat depèn la lectura d'Ocampo. Així doncs, *CIL* II 815, de ser autèntica, seria l'única inscripció de totes les de Cáparra que hauria estat vista *in situ* i copiada pel redactor del *Libro de Ocampo*, sense entrar en si aquest hauria estat l'autor dels falsos o bé Ocampo mateix.

En tercer lloc, i creiem que com a argument definitiu, el text resultant pot ser perfectament explicat segons el mètode habitual per a la fabricació dels falsos d'Ocampo: a través d'un text epigràfic agafat com a model provinent de la tradició de l'*Antiquus*. En aquest cas, la inscripció que hauria permès modelar el fals és *CIL* II 4197 (= II²/14, 1118): «L. Aufidio Q. f. / Velina / Secundo / Palmensi / omnib. honor. / in re public. / sua functo / flam. p. h. c. / p. h. c.». L'epígraf, al nostre entendre, ha estat emprat tant per a l'onomàstica (que no provindria, doncs, com pensava Mommsen, de Plutarc) com per a l'estructura del text. Aquest mateix epígraf, de fet, ja havia servit de model (si bé de forma menys òbvia) per al fals 135* [54], amb el qual Gimeno ja va remarcar la seva semblança.

En quart i últim lloc, la utilització d'un model autèntic no ha impedit l'aparició de certes incongruències respecte de la norma epigràfica. Com és habitual entre els falsos coetanis, els dos noms no presenten *cognomina*. A més, el text és incomplet, ja que falta com a mínim el verb principal. Hübner ja va notar aquests dos defectes, atribuint-los però a una llacuna del text que tanmateix els manuscrits no assenyalen,⁹⁴² si aquesta hipòtesi és almenys versemblant en el cas del verb, que es trobaria al final

⁹⁴² HÜBNER, *CIL* II, p. 103: «exempla duo quae habemus orta videntur ex archetypo eodem, quod lacunas in fine versusum non indicavit, ita ut cognomina maritorum amborum perierint».

de la inscripció, no ho és en absolut en el cas dels dos *cognomina*, ja que caldria suposar que els dos espais il·legibles haurien coincidit exactament les dues vegades amb el mateix element de l'onomàstica.

Així doncs, tots els elements que hem analitzat ens porten a la conclusió que es tracta d'un text espuri, evidentment fabricat pel mateix autor de la resta de falsos que apareixen en la tradició de Florián de Ocampo.

Inruinis Capuae.
D.M.
P. Avfidio. P. F. omn. in Rep.
Hon. fenc. Martia. C. F. Con. B. mer.

Fig. 1. Libro de Ocampo

In ruinis Capuae.
P. AVFIDIO. P. F. OMN. IN REP. HON.
FVNC. MARTIA C. F. CON. B. MER.

Fig. 2. Anonymus Taurinensis

In Ruinis Capuae.
P. Avfidio. P. F. omni. in Rep.
Hon. fenc. Martia. C. F. Con.
B. mer.

Fig. 3. Síl·loge de Covarrubias

Ibidem in Ruinis.
PAVLO. AVFIDIO. P. F. OMN. IN
REP. HON. FVNC. MARTIA. C. F.
CON. B. MER

Fig. 4. Síl·loge de Strada

ADDENDA 2. INSCRIPTIONES NON EDITAE

Anotem a continuació les inscripcions que no hem inclòs, per una raó o altra, a la nostra edició. En una primera secció, recollim les inscripcions considerades com a falses, però que rebutgem ja sigui per no ser textos epigràfics llatins, per no ser atribuïts a Hispania, per no ser anteriors a 1550 o bé per no ser falsos. En la segona secció, recollim algunes inscripcions l'autenticitat de les quals ha estat posada en dubte en algun moment per la crítica moderna. Com que en la nostra edició només hem inclòs els textos que condemnem, en aquest apartat apareixen tant les inscripcions que creiem que són autèntiques com aquelles que ens semblen certament sospitoses, però per a les quals falten encara arguments definitius per establir-ne la seva falsedat.

Inscriptiones falsae reiectae

CIL II 65*: «Emerida (!) Augusta / veteranorum / domicilium».

Es tracta d'un fals monetari i no pas epigràfic, com la indicació que l'acompanya («in numismate veteri») deixa palès.

CIL II 180d* (= CIL II²/5, 764): «d. m. / Flaviae Priscae / M. Ulpus aug. I. / Abascantus / benemerenti / fecit». Cf. STYLOW 2002.

S'ha discutit sobre la procedència d'aquesta inscripció, només reportada per Accursio (sense cap localització) i Muratori (que l'atribueix a Antequera). Hübner la va considerar *aliena*; paral·lelament fou editada com a urbana (CIL VI 18408 = 35306), i finalment va ser acceptada com a hispana a la nova edició del CIL II². Una inscripció amb el mateix text ha estat descoberta el 1970 a Vicovaro (Laci), que Stylow considera que podria ser el mateix epígraf que Accursio va copiar. Sembla, doncs que seria una *aliena* autèntica.

CIL II 303*: «[- - -] qui in exerc[- - -] ann. versatus / strenue pugnans maximam laudem / sibi et patriae comparavit / Alarinii municipi optimo / p. p. d. d.».

La informació transmesa per Hübner no és del tot precisa. Covarrubias, únic transmissor del fals, no l'atribueix a Florián de Ocampo, sinó que apareix a continuació de CIL II 227a* [94], que sí atribuïa expressament al cronista. Així doncs, no hi ha indicis directes que la inscripció l'hagués conegut Ocampo, i que per tant hagi estat creada a la primera meitat de segle.

CIL II 370* (= CIL VI 58*): «d. o. m. Kl. Sex. L. Manlio et Q. Torquato coss. Sempronius Tuditanus testamento iure militari, quod ipse facio, dolus abesto, ob Poenum Italia pulsum fundos Baleares s.p.q.r. dono do; Aurelius Tuditanus tacitam pecuniam si via Latina ossibus meis receptis monumentum suo sumptu aedificaverit habeto; Hermeti liberto aug. vindicta manumisso aureorum CX dono data sunt; Tucia Agresti uxori benemerenti mundum muliebrem quaeve eius causa paraveram do lego; Caius Tuditanus quod pupillam cuius iussu meo curam gessit contra decretum amplissimi ordinis uxorem duxit exheres esto; dodrantem Lucio Celso testamento quod Epheso scripseram adimo; Pamphilo vicario peculium, item instrumentum rusticale quod Epiro paraveram, libertasve hereditaria dono data sunt; filii si nepotes mihi non fecerint, Marcellus Tuditanus ex damnato sumptus cohitu heres dimidie quae lego omnino esto».

Com hem defensat,⁹⁴³ creiem que es tracta d'una falsificació atribuïda, en origen, a Roma, i que la menció, dins el text, d'uns «fundos Baleares» és la que hauria portat, en un segon moment, a la localització que en fa una part de la tradició a Mallorca.

CIL II 373* (= CIL II²/14, 6*): «hoc est sepulchrum Adoniram servi regis Salomonis, qui huc venit ut exigeret illius tributum et mortuus est». Cf. CORELL 1995 i idem 2002/08, I/2, p. 681-682 núm. XVIII.

Més enllà de les particularitats d'aquest epígraf, el text en llatí és únicament una traducció d'un epígraf hebreu.

CIL II 385*, 386*, 387*, 387a* i 388* (= CIL II²/14, 19*-24*): «Ti. Caesar divi Aug. f. Augustus municip. Cascantum», «Imp. Caesar Vespasianus», «Imp. T. Caes. Vesp. Aug. p. m. tr. p. II cos. VIII p. p.», «Imp. Titus Caesar Vespasian. aug. p. m. tr. potest. cos. VIII p. p.» i «Imp. Caesar Traianus Hadrianus Aug. pont. max. tr. pot. cos. II s. c. annona Aug.». Cf. VELAZA 1991; GONZÁLEZ GERMAIN – CARBONELL 2009.

Es tracta de quatre textos numismàtics (a més de 387*, interpolació de 387a*) sense voluntat, en origen, de passar per textos epigràfics, com la seva situació original en el recull de Francesc Vicent demostra.⁹⁴⁴

⁹⁴³ Cf. supra, p. 103.

⁹⁴⁴ Cf. supra, p. 106-107.

CIL II 402* (= **CIL II²/14, 45***): «d. m. s. / somno aeternati / securitati memoriaeq. / perpet. alia Flaviae / Melitinae q. vi. an. / XXXI m. IIII d. XX».

Es tracta d'una inscripció autèntica de Roma (*CIL* VI 18378), col·locada entre les *falsae vel alienae* per Hübner perquè Nicolaus Pacedianus (1486-1566) va copiar-ne les quatre primeres línies en els seus *Recordationum libri XXX* (Milà, Bibl. Ambrosiana, ms. A 105 inf., f. 10v) entre dues inscripcions hispàniques, sense especificar-ne la localització.

CIL II 404*: «Camilius Aquileius se / vivo scribi iussit / sic / non fui deinde fui / modo non sum». Cf. CARBONELL – GIMENO 2002, p. 247-250 (*HEp* 12, 2002, 406; *AE* 2002, 167).

Hübner va creure, erròniament, que es tractava de l'epitafi modern emprat com a *subscriptio* del ms. T.III.24 de la Bibl. de El Escorial. L'únic altre manuscrit que Hübner va conèixer en què apareix l'epígraf fou el d'Agustín (ff. 88r i 89v), però aquest apareix igualment en Pons d'Icart (f. 144, amb l'anotació «dels [sc. epigrammas] de mossen Comas») i al *Liber Parmensis* (f. [3v], «Tarracone repertum sequens epigramma pridie assentionis Salvatoris n(ost)ri in anno MDXII in fundamentis cuiusdam domus private»), notícies que permeten avançar la data de circulació del text a principis del s. XVI. A més, però, com ja van assenyalar Carbonell i Gimeno, la tradició manuscrita transmet dues versions força diferents, una que provindria de Comes, testimoniada per Pons d'Icart i Agustín f. 89v («d. m. / C. Aemilius Achil/laeus sibi vivo scri/bi iussit [- - -] sic / [- - -] non [- - -] fui / [- - -] deinde fui / modo non sum»), i una altra, reportada pel *Liber Parmensis* i Agustín f. 88 («d. m. / Camilius Achil/lae ussio vivo scri/b. laeussii sic / nn [- - -] f. vi / deinde fui / modo non sum»). El fet que trobem dues tradicions diferents i independents, amb problemes de lectura en ambdues, reforça la teoria de Carbonell i Gimeno que es podria tractar d'una inscripció autèntica.

CIL II 495* (= **CIL II²/14, 28***): «C. Man. C. Man. f. inferno Plotoni tricorpori oxori carissimae Proserpinae tricipitique Cerbero munus mecum ferens damnatam dedo animam ¶iamque hoc me condo monumento ne obrutis domos lapsu filiis sex quos P. Scipio patriis Camertibus a sale ex Libya incolumes restituerat indesolata orbitate supersim misera. ¶ixi ann. LVI m. I d. V, horas scit nemo. ¶ale ¶ita». Cf. BONMATÍ 1994; GUZMÁN ALMAGRO 2010.

Es tracta d'una versió interpolada del fals itàlic *CIL* XI 691*. El *supplementum* del *CIL* II l'incorporà perquè el text apareixia al recull d'inscripcions tarragonines del ms. T.III.24 de la Bibl. de El Escorial, tot i que sense cap localització específica; la primera aparició d'aquest text, però, té lloc a la tercera edició de les *Introductiones Latinae* de Nebrija (1495), on se l'atribueix a Roma. L'únic altre testimoni que no cita expressament Nebrija com a font és l'*Anonymus Barcinonensis* (en una mà datable al s. XVI), on no s'indica cap localització. No sembla, doncs, que hi hagi hagut la intenció de fer-lo passar per un fals hispànic.

***CIL* II 524* (= *CIL* II²/14, 40*):** «Tarracon. urbs Cositanorum».

Es tracta, com diu Hübner, de la localització de la primera inscripció de l'*Antiquus*, *CIL* II 4092. La confusió d'Ermolao Barbaro, que la pren com a epígraf independent, s'explica per la disposició dels textos en els primers exemplars de l'*Antiquus*, com Francesc Vicent o Carbonell, però no hi ha cap indicatiu evident que hi hagi hagut voluntat de falsificació.

Inscriptiones suspectae

***CIL* II 761 (= *CLE* 878):** «Imp. Nervae Traiano Caesari Augusto Germanico Dacico sacrum / templum in rupe Tagi superis et Caesare plenum / ars ubi materia vincitur ipsa sua / quis quali dederit voto fortasse requiret / cura viatorum quos nova fama iuvat / ingentem vasta pontem qui mole peregit / sacra litaturo fecit honore Lacer / pontem perpetui mansurum in saecula mundi / fecit divina nobilis arte Lacer / qui pontem fecit Lacer et nova templa dicavit / scilicet et superis munera sola litant / idem Romuleis templum cum Caesare divis / constituit felix utraque causa sacri / C. Iulius Lacer [- -] s. f. et dedicavit amico Curio Lacone Igaeditano». Cf. GIMENO 1995a (*HEp* 6, 1996, 189).

La inscripció es troba a la llinda del temple romà d'Alcántara, convertit en època medieval en ermita de San Julián. La placa actual és una versió moderna del s. XIX, que a la vegada substitueix el text regravat al s. XVII. La inscripció, formada per tres elements (*consecratio*, *carmen* de dotze versos i *subscriptio*), ha estat posada en dubte (en la seva totalitat o de forma parcial) ja des de Mayans al s. XVIII, tant pel contingut i l'estil del poema com per la contradicció entre la *consecratio* i la *subscriptio* (el temple estaria simultàniament consagrat a Trajà i dedicat a *Curius Laco*). En aquest sentit, Hübner considerà que la *subscriptio* era una interpolació del s. XVI. Per últim, Gimeno va posar en dubte no només l'antiguitat de l'epígraf sencer, sinó també la de

tot el temple. No hi ha hagut fins ara posteriors estudis que hagin donat suport o bé hagin rebut les seves tesis, la qual cosa ja deixa entreveure la gran dificultat que presenta l'anàlisi de l'epígraf i del seu context arqueològic.

D'una banda, Gimeno evidencia, gràcies a l'estudi de la tradició manuscrita, una sèrie d'incongruències en el text de la inscripció, que estem en condicions de precisar i ampliar. Això la porta a plantejar la hipòtesi, en primer lloc, que la inscripció hauria conegut un primer estadi en què el *carmen* hauria circulat com a text literari, per ser gravat, juntament amb la *subscriptio*, cap a finals del s. XV;⁹⁴⁵ en segon lloc, que entre 1543 i 1547, coincidint amb les obres de restauració del pont ordenades per Carles V, el suport hauria patit una manipulació que hauria alterat l'ordre dels díctics;⁹⁴⁶ i, en tercer lloc, que entre aquests dos moments, s'hauria afegit la *consecratio* i s'hauria canviat al vers 5 «qui» per «quod».⁹⁴⁷

D'altra banda, els nombrosos elements arquitectònics estranys a la norma romana que presenta el temple (però que havien estat explicats com a simples anomalies), porten Gimeno a concloure que l'edifici en si seria postclàssic, que hauria estat construït a partir de les mateixes pedres del pont i, en definitiva, «que no es possible disociar el epígrafe del edificio: ambos fueron inventados y creados el uno para el otro».⁹⁴⁸

Hem analitzat el text de la inscripció a partir de la nova revisió de fonts del nostre treball, cosa que ens ha permès de confirmar algunes de les conclusions de Gimeno i de matisar-ne algunes altres. Exposem a continuació, de forma molt sintètica, el resultat de la nostra anàlisi, per finalment intentar valorar les diverses hipòtesis que poden explicar els fets i, per tant, veure fins a quin punt podem assegurar-ne la seva autenticitat o falsedat.

La primera observació que podem fer és que l'*Auctarium* de Giocondo, l'*Antiquissimus* i l'*Antiquus* depenen d'una única autòpsia, realitzada a la dècada dels vuitanta del s. XV;⁹⁴⁹ la versió interpolada que presenten tots ells de *CIL* II 759 (l'únic epígraf dels d'Alcántara que mai no s'ha posat en dubte) actua com a clar error conjuntiu i demostra, a més, que la seva no és una còpia fiable, i que és capaç de reportar amb importants errors lectures de la pròpia pedra. L'única lectura, en tot el s. XV, que sembla que seria independent d'aquesta és la de Nebrija, que coneixem

⁹⁴⁵ GIMENO 1995a, p. 102: «quizá uno de estos modelos, aún en papel, (...) es el que ofrecen lucundus y Ferrarinus (...). Éste último es posible que se grabara en el dintel de la ermita hacia finales del siglo XV. (...) Todo ello nos lleva a defender la existencia de un primer modelo literario, o varios quizá, ya que no tenemos constancia de que ninguno de los autores anteriores a Nebrija hubiera realizado la autopsia.»

⁹⁴⁶ *Ibid.*, p. 103.

⁹⁴⁷ *Ibid.*, p. 107.

⁹⁴⁸ *Ibid.*, p. 127.

⁹⁴⁹ Així ho va detectar ja Mommsen *apud CIL* II, p. 94.

indirectament pel seu poema *De Traiani Caesaris ponte* (on alguns mots com «Tagus» i sobretot «moles» evocuen el text de l'epígraf),⁹⁵⁰ publicat el 1491, així com per la versió que apareix en algunes edicions (totes pòstumes, a partir de la de 1536) del seu *Dictionarium*. La tradició de l'*Antiquissimus* reporta la *consecratio* amb algunes variants que no tornaran a aparèixer al s. XVI,⁹⁵¹ transcriu el *carmen* en un ordre diferent del que edità Hübner (vv. 1-6, 9-10, 7-8 i 11-12 [posició B]) i omet la *subscriptio*; a més, ja situa l'epígraf «in aedícula constructa ex paucis sed magnis lapidibus nunc dedicata divo Iuliano». Per la seva banda, Nebrija omet la *consecratio*, presenta l'ordre del *carmen* acceptat per Hübner (vv. 1-12 [posició A]) i presenta, en canvi, la *subscriptio*.

Per al s. XVI, el testimoni de Nettucci (f. 46) ens aporta una nova lectura independent i anterior a les de la primera meitat de segle que coneixíem fins ara, com la de Pedrosa⁹⁵² (font d'Accursio, ca. 1527), la d'Honorato Juan (*cod. Val.* f. 53v núm. 348) i la de Ramberti. Totes aquestes fonts, malgrat presentar errors individuals, coincideixen en reportar la *consecratio*, el *carmen* en la posició A i la *subscriptio*. En canvi, a partir de Florián de Ocampo (en una carta autògrafa de 1547),⁹⁵³ tots els testimonis convindran a presentar el *carmen* en la posició B, tal com apareix en l'*exemplum novicium* actual. Paral·lelament, a partir d'Accursio i Honorato Juan (no així en Nettucci i Ramberti) tots els testimonis reporten al v. 5 la lliçó «quod» en lloc de «quid», i comencen a presentar dificultats en la lectura del v. 10, coincidint a oferir textos propers a «illic se solvunt hic sibi vota litant», totalment diferent al que s'havia copiat fins llavors («scilicet et superis munera sola litant»).

Les dades de la tradició manuscrita demostren que, a la dècada dels vuitanta, el text epigràfic (format, com a mínim, per *consecratio* i *carmen*) ja s'associa al temple. Com bé conclou Gimeno, temple i inscripció no s'expliquen sinó mútuament, per la qual cosa sembla que hem de deduir que ambdós ja existien; en conseqüència, l'epígraf no hauria conegut una primera 'transmissió' únicament literària. Pel que fa a l'ordre del *carmen*, sembla clar que com a mínim a partir del 1515 es podia llegir el text en la posició A. Com que Nebrija també reporta aquesta versió i la resta de fonts anteriors a 1547 que presenten la posició B es redueixen a una sola autòpsia, creiem

⁹⁵⁰ FONTÁN 1986, p. 55.

⁹⁵¹ Giocondo reporta la lliçó «Imp. Caesari Nervae Traiano Augusto / Germanico Dacico sacrum», mentre que a l'*Antiquissimus* i *Antiquus* llegim «Imp. Caesari divi Nervae. f. Traiano Dacico Germanico sacrum». Es tracta de l'única diferència en tot el conjunt epigràfic d'Àlcantara, així que preferim postular una alteració secundària del text de l'*Antiquissimus* (a través de l'addició del patronímic i l'omissió de «Augusto») que no pas pensar que Giocondo va accedir a dues tradicions diferents que hauria intentat de conciliar. La forma interpolada que presenta Ferrarini no és, com diu Hübner, la versió de l'*Antiquissimus*, sinó un error separatiu d'aquest manuscrit concret; igualment, l'omissió de la *consecratio* sencera a l'*Antiquus* δ i ε és producte d'un error posterior en el procés de còpia.

⁹⁵² Cf. supra, p. 397 n. 916.

⁹⁵³ RAH, ms. A-111, f. 382.

que la hipòtesi més probable és que des d'un inici el text presentés la posició A, i que per un error de còpia en la tradició de l'*Antiquissimus* s'alterés l'ordre dels versos.

Igualment, és segur que al 1515 ja apareixia la *subscriptio*, que si realment no formava part del text que es llegia cap a 1480, hauria hagut de ser gravada durant els anys immediatament posteriors. D'altra banda, l'aparició *ex novo*, al segon quart del s. XVI, de noves lliçons i de versos de difícil lectura només s'entén com a manipulacions físiques de la inscripció. Per últim, el canvi dràstic que trobem a partir de 1547 en l'ordre dels versos del *carmen* sembla implicar un canvi de la inscripció en si, potser precisament arran de les alteracions que havia patit les últimes dècades, i que n'havien dificultat la lectura. Evidentment, el fet que la nova ordenació coincideixi amb la posició B, reportada per la tradició de l'*Antiquissimus*, l'*Antiquus* i Giocondo, no pot ser una simple casualitat, i implica que el seu responsable va tenir accés a un dels nombrosos manuscrits que reportaven aquesta lliçó.

La tradició manuscrita no permet anar més lluny. Si la inscripció sencera (i per tant el temple) no són clàssics, creiem que haurien hagut de ser forjats amb anterioritat a l'autòpsia de l'*Antiquissimus*. En aquest cas, preferiríem pensar en una data de creació del text epigràfic el més propera possible a la seva primera autòpsia, ja que com més s'avanci la data, més excepcional seria la seva fabricació. Ara bé, cal tenir en compte que les mateixes modificacions constants que s'efectuen a la fortalesa i al conjunt arqueològic d'Alcántara⁹⁵⁴ (i que fan possible les diverses manipulacions i l'eventual creació del temple i la inscripció) podrien explicar que, contràriament, un temple i una inscripció antigues haguessin estat alterats (o directament reproduïts) fins al punt de perdre's la seva 'romanitat'. En aquest sentit, cal tenir en compte que la consagració del temple en ermita de Sant Julià va tenir lloc al s. XIII, just després de la reconquesta d'Alcántara.⁹⁵⁵

En qualsevol cas, la inscripció presenta molts problemes des de tots els punts de vista i la seva autenticitat ha estat correctament posada en qüestió. Amb tot, fins que noves investigacions integrals no defineixin l'antiguitat de cadascun dels elements que entren en joc, tampoc no podem assegurar la falsedat de totes les parts del text epigràfic, per la qual cosa hem de mantenir prudentment aquesta inscripció entre les *suspectae*.

⁹⁵⁴ Cf. CARBONELL – GIMENO – STYLOW 2007, p. 251-252.

⁹⁵⁵ Així, per exemple, a BLANCO FREIJEIRO, Antonio, *El puente de Alcántara en su contexto histórico*, Madrid, RAH, 1977, p. 42.

CIL II 3021: «Deo Tutel. / Genio loci». Cf. GIMENO 1997, p. 77.

Només és present al *Libro de Ocampo* i a la seva tradició, on és atribuït a Alhama de Aragón (Saragossa), en una zona amb una alta presència de falsos.⁹⁵⁶ Gimeno assenyalà la seva semblança amb *CIL II 3377* (dedicació a un «deo Tutelae»), motiu pel qual li va semblar sospitosa. Cal tenir en compte que tenim testimoniades algunes dedicacions a ambdues divinitats en inscripcions no conegudes al s. XVI: «Tutelae et / Genio lo/ci (...)» (*CIL III 4445*), «Genio lo/ci et Tu/tell(a)e (...)» (*AE 1957*, 293 = 1979, 535) i «[[l(ovi)] O(ptimo) M(aximo) Gen(io) loc(i) / Tutellae (...)» (*AE 1930*, 33; cf. *AE 1939*, 235). No obstant això, tots aquests paral·lels reporten a continuació l'esment del dedicant i, en canvi, ometen el mot «deo» (referit a la *Tutela*), que sí apareix a *CIL II 3377* i que és freqüent entre les apel·lacions a divinitats als falsos d'Ocampo.

CIL II 3048: «dis m. / Brut/tia / Procu/leia h. / sit. e. / an. XXXX / Iulius / Pa[- -] / Titus / Usius / Pater/nus an. L / f. c. / s. t. t. l. / iti[- -] iussu [- -]ae / f. c.».

La inscripció és reportada per primera vegada per Accursio, que la localitza a «Alcozer» (sc. Alcocer, Guadalajara); l'altre testimoni que Hübner va conèixer, les *schedae Cattanei* de Muratori, ha de provenir sens dubte d'una lectura independent. Abascal⁹⁵⁷ la va considerar falsa perquè la part esquerra del mateix text fou atribuïda per Ceán Bermúdez, al *Sumario de las antigüedades romanas* (1832), a L'Alcora (Castelló), amb l'entrada *CIL II 4043*. L'error de localització fou comès, òbviament, per Ceán Bermúdez; el doblet erroni de Hübner ja ha estat corregit en la nova edició del *CIL II* (*CIL II*²/14, 13*).

CIL II 3377 (= CIL II²/5, 2): «Deo Tutel. Genio Mentis». Cf. GIMENO 1997, p. 87-88.

La inscripció és copiada ja a l'*Antiquus* δ per Peutinger (f. 58v), Sanudo (f. 182v) i *Filonardianus* (f. 86), amb la forma desenvolupada «Deo Tutelae Genii Mentisani». Això va permetre identificar Jaén, on s'atribuïa la inscripció, amb *Mentesa* (l'*Antiquus* dona la localització «Mentesae quae nunc Jaen in Baetica»), que avui sabem que en realitat es trobava a La Guardia de Jaén, a uns 10 km de distància. Ja al s. XVI es va dubtar d'aquesta inscripció: Agustín (f. 77) reporta el text amb la nota d'advertència «incertum» i Franco afirma que mai no ha vist la inscripció, malgrat

⁹⁵⁶ Cf. supra, p. 321 i n. 748.

⁹⁵⁷ Cf. ABASCAL, Juan Manuel, *Vías de comunicación romanas de la provincia de Guadalajara*, Guadalajara, Diputación, 1982, p. 93-94; id., «Epigrafía romana de la provincia de Guadalajara», *Wad-al-Hayara* 10 (1983), p. 100-101, núm. 48.

haver-la cercat.⁹⁵⁸ Hübner no va trobar motiu per considerar-la *suspecta* i va creure que l'epígraf hauria estat transportat, abans de ser copiat, de La Guardia a Jaén. Gimeno, per contra, considera que l'aparició d'un topònim incorrecte i d'una estructura freqüent entre els falsos (només entre els hispànics de l'època, trobem 420* [95] i *CIL* II 1433 [103], així com la també *suspecta* *CIL* II 3021) són motius suficients per postular que es tractaria, si no d'una falsificació, almenys d'una interpolació, a partir d'un text autèntic com «genio m(unicipii)» o «genio mun(icipii)». Els dubtes sobre la seva autenticitat han estat mantinguts en la nova edició del *CIL*.⁹⁵⁹ En aquest sentit, volem fer notar que el nombre de falsos de nova aparició de l'*Antiquus* δ és molt escàs, mentre que, entre les inscripcions de Jaén, trobem un altre text clarament interpolat (*CIL* II 3367). La hipòtesi de la interpolació, doncs, seria plenament coherent amb el context en què apareix l'epígraf i explica tant l'error del topònim com el fet que l'epígraf mai no es tornés a veure.

***CIL* II 3820 (= *CIL* II²/14, 292):** «Dianae Maximae / vaccam ovem albam porcam / [- - -]ONS[- - -] / [- - - - -]». Cf. ESPLUGA 2009, p. 143; id. 2009a, p. 251-252.

Espluga considera *suspecta* aquesta inscripció, sense aportar cap argumentació concreta. Ara bé, la divergència de lectures donades per l'*Antiquissimus*, d'una banda, i l'*Antiquus*,⁹⁶⁰ de l'altra, no s'expliquen com a simples errors de copista, i cal postular com a mínim dues autòpsies independents. A això s'hi suma el testimoni fidedigne de G. Bembo (f. 65v), que afirma haver vist la inscripció («Sagunti e lapide descripsit Ioan(nes) Bembus») i que no reporta, entre les inscripcions que procedeixen de les seves autòpsies, ni un sol fals.

***CIL* II 4426 (= *CLE* 1489; *RIT* 693):** «Aspice quam subito marcet quod floruit ante. / Aspice quam subito quod stetit ante cadit. / Nascentes morimur finisque ab origine pendet. / [- - - - -]». Cf. CARBONELL – GIMENO 2002, p. 243-247; GUZMÁN ALMAGRO 2002, p. 25-30; *Hep* 12, 2002, 405; *AE* 2002, 167 i 857.

Aquest *carmen*, que ja havia estat condemnat per Gruter i Mayans, però defensat per Hübner com a autèntic, ha estat estudiat, a través de la tradició manuscrita, per Carbonell i Gimeno (que s'inclinen per considerar el text *recentior*),

⁹⁵⁸ BL, ms. Egerton 561 (= *Cartas al dr. Bartolomé Albornoz de Frías*), f. 6: «Y por eso nunca me ha parecido bien que en Jaen fuese Mentesa. Como quiera que en unas *Antiguedades* que al Rey nuestro señor se dedicaron, pusieron una que dicen averse hallado en Jaen que dize: 'Deo tutelae genio Mentis.', el qual titulo yo nunca he visto en Jaen aunque lo he procurado con cuydado y si tal se hallo parece que haria fe de ser alli Mentesa».

⁹⁵⁹ STYLOW *et al.*, *CIL* II²/5, p. 2: «titulum, nisi omnino fictus esse ad exemplum tit. II 3021 (...)». La relació que s'apunta amb *CIL* II 3021 és errònia; en el cas que una hagi servit de model, hauria hagut de ser *CIL* II 3377 la que hauria servit de base per al text de *CIL* II 3021.

⁹⁶⁰ Cf. *supra*, p. 279-280.

d'una banda, i Guzmán Almagro (que el considera *alienus*), de l'altra. Als manuscrits més antics que utilitzen (especialment els de Carbonell, de Girona, ff. 18 i 142v, i Barcelona, Bibl. Universitària, ms. 123, f. 11), podem afegir un altre testimoni rellevant. Es tracta de Francesc Vicent (f. 193v), d'on sembla dependre la lectura de Carbonell (Girona, f. 18), i que incorpora al marge dues notícies importants: d'una banda, al costat de la localització tradicional «apud Tarraconem in agro», apunta «al(ia)s Rom(a)e via Hadriana», avançant-se més de mig segle a la notícia de Morales, segons el qual havia estat transportada a Roma; d'altra banda, Vicent ja demostra saber, en una altra nota al marge, que el tercer vers prové de Marc Manili (4, 16). La manca de paral·lels amb la resta de falsos coetanis, i l'èmfasi que es fa al seu suport, ens porten a decantar-nos, a falta d'un estudi definitiu que ho pugui demostrar, per la hipòtesi de Carbonell i Gimeno que s'hauria tractat d'un text *recentior*.

CIL II 4930: «Imp. Nerva C. Aug. German. / inferior. pont. max. / trib. pot.».⁹⁶¹ Cf. FABRE – MAYER – RODÀ 1984/2002, II, p. 134 núm. 95; CORELL 2002/09, I/2, p. 684-685, núm. XXI.

Corell va conèixer aquest text únicament en la còpia del *cod. Filonardianus* (f. 40), on és copiada (com fa Sanudo) entre les de Sagunt. Això va fer que no detectés la seva edició al *CIL* i la considerés inèdita, posant a més en dubte la seva autenticitat (i coincidint així amb Hübner, que l'havia anomenat «exemplum aperte interpolatum»). Als testimonis assenyalats per Hübner val la pena afegir ara el de Francesc Vicent (f. 207), que al marge de l'epígraf (localitzat «ex lapide in modum columpne rotundo sito inter Borgias Urgelli et Vinaxiam iuxta viam»), explica: «sunt ibi et alie columpne et rotundi lapides par(um) distantes ab isto, p(ro)p(ter) [- - -] vetustatem consumpti et abradi legi nequeunt, in quo op[- - -] de imperatore Macnentio mentio fit». A més, la còpia de Francesc Vicent presenta una divisió de línies diferents i es marquen clarament alguns *vacat* a la part dreta, cosa que posa en evidència que les deficiències del text (i possiblement la interpolació «inferior.», influïda pel mot precedent «German.») es deuen al mal estat de conservació de la pedra, i no a una voluntat expressa de manipulació del text. Segons el testimoni de Vicent, la nostra proposta d'edició seria: «Imp. Nerva C[aesar] / Aug. German[icus] / {inferior} pont. max. / trib. pot. [- - -] / [- - - - -]».

⁹⁶¹ Aquest és el text tal com apareix a la tradició manuscrita. En la seva edició (basada a partir del *cod. Filonardianus*), Corell elimina el mot «Germani.» (abreviació errònia del manuscrit) i proposa desenvolupar «Imp(erator) Nerva C(aesar) / Aug(ustus) Germani(cus) / pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) / [- - -]», notant a més les excepcionals abreviatures «C(aesar)» i «Germani(cus)».

HEp 5, 1999, 795: «lovi optimo / ob Aug. servatum». Cf. CORELL 1999, p. 330, núm. V.

Aquest text, provinent d'Oliva⁹⁶² i que hauria recollit la tradició de l'*Antiquissimus*, només apareix a Carbonell (f. 26v; d'aquí el copia el *Liber Parmensis*), al ms. anònim O. 2. 42 de Cambridge (f. 129v), al *cod. Chlumczansky* (f. 80) i a Agustín (f. 76), que el reporta com a part integrant de *CIL* II 3616.⁹⁶³ Corell la va editar entre les dubtoses, afirmant: «no és segur que es tracti d'una falsificació; podria ser una inscripció fragmentària o una lectura defectuosa». Aquestes dues possibilitats ens semblen més probables que no pas la d'una intencionada falsificació.

⁹⁶² Així en Carbonell i l'anònim de Cambridge («non longe ab Oliva oppido»).

⁹⁶³ Cf. CARBONELL – GIMENO – VARGAS 1992, p. 176 n. 20; *HEp* 5, 1995, 795.

4.4. *Indices epigraphici***I. Nomina virorum et mulierum**

P.	Aelia, 40	Titia	Marcellina, 6
	Ael. Fabiana Ael. Fabiani f., 68	L.	Marcellina Ocella L. Ocelli f., 16
L.	Aelius, 53	T.	Marcellinus T. f., 54
L.	Aemilius L. f., 27	C.	Martia Sing(ularis), 33
L.	Aemilius L. f. Gallus, 77	M.	Martius P. Martii f., 7a,
T.	Ampronius T. Ampr. f., 71	P.	Martius M. Martii f., 7
	Ant. Luxius (?), 14	A.	Mevia, 40
	Antius Varus, 94	A.	Mevius A. f., 40
P.	Apuleius, 57		Micia, 1
L.	Atteia L. At. f., 62	A.	Niconius A. f., 38
M.	Atterius Paulinus M. f., 50	Sex.	Niconius A. f., 38
T.	Aulus, 74	Sex.	Numius Sex. f., 81
L.	Bachius L. f., 41	C.	Oppia, 38
L.	Baebia, 99	T.	Ovinus T. f., 62
T.	Batilius (T. f.), 55	L.	Piso, 82
	Britius, 63	T.	Plancius, 78
C.	Calvus, 12,	C.	Plaucia, 75
C.	Canius, 76	T.	Plautius P. f., 73
L.	Celia, 71	P.	Popilius Avitus P. f., 42
	Clodius, 3	L.	Portius, 9
L.	Cominius, 45	Mar.	Postumus, 2
Q.	Cornelia, 56	C.	Procula C. Proc. f., 67
L.	Cornelius, 31	L.	Proculus L. f., 44
P.	Decius, 28	Q.	Publicius Q. f., 68
	Domitius Toranus, 17		Quintia Paulina, 73
Q.	Egnatulus Q. f., 85	M.	Regulus, 24
C.	Fabianus Evander, 33		Sanctius Avalu, 37
	Fabius, 43	P.	Sempronius Luscus, 32
	Fabius Metellus F. M. filius, 15	P.	Servilius P. f., 15
Gallus	Favonius Iocundus L. f., 26	P.	Sextius P. Sextii f., 69
C.	Flavia, 82	L.	Sillanus, 28
	Fusca, 86	L.	Silo Sabinus, 25
	Glaucia Atilia, 78		Silvia Tita, 47
	Heliodorus, 4		Spurius, 1
C.	Huego, 70		Sulpitia Q. Sulpiti f., 8
L.	Hugo Verrius, 56		Telongus Bachius, 80
	Iulius Nemesius, 34	C.	Terentius Ti. Terentii f., 7
M.	L(- - -) C(- - -), 98	Sex.	Tertulia, 44
C.	Laelia, 32	M.	Tertullus Sempronianus, 33
Q.	Laelius, 6	T.	Tertulus T. f., 51
C.	Libonia, 61	P.	Toranus, 17
C.	Libonius C. Libonii f., 61	P.	Valeria, 79
C.	Livonius C. f., 64		Valerius M. f., 52
Cl.	Longinus, 75	Q.	Valerius Castricus Q. f., 79
Q.	Longinus, 24		Vatia, 61
C.	Lucretius C. f., 86	P.	Voceius, 72
Ant.	Luxius (?), 14	L.	Voconius C. f, 46
Aul.	Maevia, 40	C.	Vocontia, 14
Aul.	Maevius, 40		

II. Cognomina virorum et mulierum

Atilia, 78
Avalus, 37
Avitus, 42
Castricus, 79
Evander, 33
Iocundus, 26
Luscus, 32
Metellus, 15
Nemesius, 34
Ocella, 16

Paulina, 78
Paulinus, 50
Popilius, 42
Pudens, 26
Sempronianus, 33
Sing(ularis), 33
Tita, 47
Toranus, 17
Varus, 94
Verrius, 56

III. Imperatores et domus eorum

AUGUSTUS

Augustus Divi f., 18
Augustus terra marique victor, 66
Imperator Caesar Divi f. Augustus pont.
max. cos. XII tr. pot. X imp. VIII, 87

GERMANICUS

Germanicus Drusi f., 70
Germanicus imperator, 97

C. CAESAR

C. Caesar pius castrorum f. pater
exercituum opt. max. Caesar, 11

NERO

Nero Claudius Caesar Augustus pont.
max., 20

VESPASIANUS

Imp. Caesar Vespasianus Augustus
pont. max. tr. p. II imp. VII cos. III
des. IIII p. p., 88

TITUS

Imp. Titus Caesar Vespasianus
Augustus pont. max. tr. p. V cos.
VIII p. p., 89

DOMITIANUS

Domitianus Vespasiani f., 79
Imp. Domitianus Vespasianus Caesar
Augustus Germanicus pont. max., 90

TRAIANUS

d. Tra. Aug., 33
Imp. Nerva Traianus Caesar Augustus, 69
Imp. Caesari Nervae Traiano Augusto
Germanico Dacico Parthico pont.
max. tr. pot. V cos. VI p. p., 21

HADRIANUS

Aelius Hadrianus Caesar Nervae
Traiani f., 85
Imp. Caesar Aelius Hadrianus Augustus
Divi Nervae Traiani f., 74

MARCUS AURELIUS

Imp. Caesar Marcus Aurelius Augustus
Britannicus max. Parthicus max.
Germanicus Max. pater militum, 23
Marcus Aurelius, 34

CARACALLA (?)

Marcus Aurelius Antoninus Pius
Augustus, 22

GALIENUS

Galienus imperator Caesar Augustus
clemens pius, 91

DIOCLETIANUS ET MAXIMIANUS

Aeterni Imperatores invicti Caesares
Augusti perpetui Diocletianus,
Maximianus, Galerius et
Constantinus, 48

Diocletianus Caesar Augustus Galerio
in Oriente adoptato, 58

Diocletianus Iovius, Maximianus
Herculeus Caesares Augusti, 59

Imp. Maximianus Herculeus Caesar
Augustus Constantio in Occidente
Caesare effecto et Diocletiano
principe invicto collega effecto, 60

Maximianus Augustus invictus pont.
max. Sarmatic. max. Gotticus max.
imp. VIII cos. III p. p. proc., 100

Maximianus Herculeus Caesar
Augustus, 53

CONSTANTINUS

Imperator Caesar Flavius Constantinus
Augustus, pacis et iustitiae cultor
publicae quietis fundator religionis
et fidei auctor, 92

VALENTINIANUS

Imp. Caesar Fl. Valentinianus pius felix
max. victor ac triumphator semper
Augustus pont. max. Germanic.
max. Alamanic. max. Franc. max.
Gottic. max. tr. pot. VII imp. VI cos.
II p. p., 101

VALENS

Imp. Caes. Fl. Valens pius felix max. victor
ac triumphator semper Aug. pontif.
max. Germanic. max. Alamanic. max.
Franc. max. Gottic. max. tr. pot. VII
imp. VI cos. II p. p., 102

GRATIANUS

Imp. Caesar Gratianus pius felix max.
victor ac triumphator semper
Augustus p. max. Germ. max.
Alam. max. Franc. max. Gott. max.

tr. pot. III imp. II cos. IIII princeps
perpetuus p. p., 93

IV. Consules aliaeque anni determinationes

204 aC (?)
M. Cetego, L. Apronio cos., 84
145 aC
L. Mancino, 19
144 aC
Ser. Galba, L. Aurelio cos., 26
143 aC
Q. Caecilius Metellus Macedonicus, 64
142 aC
Fabius, 31

80 aC
Caecilius Metellus cos. II, 9
74 aC
Lucullus, 40
Incertus
P. Herennio, C. Fortunato cos., 46
Nigidio cos., 27
P. Romulio Citerioris Hispaniae procos.
Domitiano Vespasiani f. imperante, 79
T. Victurius et C. Sempronius, 18

V. Honores alii publici populi Romani

eques, 2
e. Romanus, 62
equo publico donatus ab imperatore,
74, 85
legatus, 31
leg. item proc. Aug. per Baet. et Lusit., 33
praetor
22, 26
C. Plautius, 25
HISPANIAE
C. Calvus, 12
HISPANIAE CITERIORIS
T. Martius, 18
proconsul, 22

M. Atilius Regulus, 37
M. Cato, 62, 72
BAETICAE
L. Aelius, 53
HISPANIAE CITERIORIS
L. Albinus, 76
P. Romulius, 79
propraetor, 22
quaestor, 22
tribunus militum
M. Regulus, 24
vicis sacra
vice sacra Marci Aurelii, 34
vice sacra Maximiani, 53

VI. Res militaris

Legiones

II
37, 70
II MARSORUM
19
III
decurio, 94
III PRISCORUM LATINORUM
tribuni militum, 28
V

96, 97
V PRISCORUM LATINORUM
19
VIII
primipili, signiferi et hastati, 28
XIII RAPACIS
aquilifer, 33
XIX
96, 97

Officia militaria et classaria

aquilifer, 33
donatus mur(alibus) X, c(oronis) c(ivicis)
XII et c(rona) r(ostrata), 33
equitum magister, 1

hastatus, 28
miles, 5, 22, 24a, 25, 45, 70, 78
praefecti per singulas turmas, 19
primipilus, 28

signifer, 28
socii Hispani, 94

tribunus militum, 24, 28, 62
turmae, 39

VII. Dii deaeque et res sacra

Dii deaeque. Mythologica

Aesculapius
1, 31, 52, 79
Aesculapius deus ingratus, 31a
Atropos
86
Bellona
45
Bellona soror magni Gradivi, 30
Bona Dea
66
Castor et Pollux
Castor et Pollux dei magni, 8
Ceres
dea Ceres, 55
Cibele
dea magna Cibele, 42
deus dea *nominibus praepositum vide*
Ceres Cibele Fulgerator Silvanus Vesta
Diana
48
Diana Ephesia, 84
Diana mater deum, 57
Fulgerator
deus Fulgerator, 65
Genius
Genius loci, 95
Turri Genius, 103
Hercules
45
Hercules deus invictus, 49
Ianus

87
Isis
13, 51
Iuppiter
Iuppiter deus maximus, 35
Pasiþhea
magna Pasiþhea, 48
Mars
Mars Gradivus, 32, 36
pater Quirini, 29
Mater deum
24, 48
Minerva
64, 68, 74, 81, 85
Neptunus
41
Orus
13
Osiris
13
Pallas
Pallas victrix, 5
Pluto
43
Silvanus
deus Silvanus, 26
Terra
Terra mortalium omnium parens, 39
Vesta
Dea Vesta, 67, 69

Aedificia sacra. Arae. Signa. Statuae

aedes
Bellonae, 30
deae magnae Cibelis, 42
Minervae, 68, 74, 81, 85
aedicula
Isidi sacra, 51
magnae Matris deum, 24
ara
deo Fulgeratori, 65
in magna ara, 85
Plutoni in loco sub terra concesso, 43
procuratoris fulgetrae, 35
arae et templa, 83
effigies
effigies aerea (Palladis), 5

sacellum
Minervae, 81
Neptuni, 41
Palladis, 5
statua
statua aerea [Herculis], 49
templum
Aesculapii, 1, 52
quod in urbe Barcinonae est, 79
dei Silvani quod sub Viminale in urbe
monte est, 26
Dianae Ephesiae, 84
Dianae matri Deum, 57
(Gradivi), 29, 32
Gradivo erectum, 30, 36

Iani, 87
matri Deum, 48

Thebani (Herculis?), 49
Victoriae Augustae, 66

Feriae. Sacra. Sollemnia varia. Sacrificia

anniversarium deae Cereri sacrum porca illi
mactata, 55
epulum
e. quotannis instituere, 33
publico collegio Cereris Deae epulum
dare, 55
glad(iatorum) paria, 33
ignes
sacri ignes deae Vestae, 67, 69
pugilum ludum instituere, 33

Quinquatrus
solemnis Quinquatruum dies, 74
sacrificia
vaccam fordam albam privatam Dianae
sacrum immolare, 48
porca
mactari, 55
immolari, 55

Sacerdotes

collegium
c. Cereris deae, 55
c. VII epulonum, 66
c. vestalium, 67
publicum collegium Cereris dea, 55
custos
custos sacrorum ignium deae Vestae,
67
flamen
flamen Romae et duorum Augustorum, 77
flamen Dialis, 26
initiatu
Herculis initiatu, 12
pontifex
pontifex maximus, 26

pontifices Iceditanorum, 42
procurator
fulgetrae, 35
rex sacramentorum, 29, 30
sacerdos
sacerdotes Bonae deae, 66
sacerdotes dei Silvani, 26
sacerdotes virgines primores, 30
Salius, 29
scriba
omnium rerum sacrarum scriba, 81
sevir
sevir proconsularis, 33
sodalis
sodalis perpetuus futurus (Aesculapii), 31

VIII. Populus Romanus

civis
civitate donatus Romana, 64
colonus
coloni Romani, 29, 30
eques, 2
eques Romanus, 62
equo publico donatus, 74, 85
imperium
Romanus imperium, 21, 59
populus

populus Quiritium, 76
populus Romanus, 18, 19, 40, 87
populus senatusque Romanus, 40
senatus et populus Romanus, 5
senatus populusque Romanus, 18, 5,
72, 80
respublica
respublica Romana, 15, 18
respublica populi Romani, 87

IX. Provinciae. Civitates. Pagi. Vici

Regiones, populi, oppida

- Actium
Actiacus, 18
- Acci
ager Accitanus, 75
- Aegiptus, 13
- Arcobrica
veteres et iuvenes Arcobricenses, 69
- Arenates
populares provinciae Arenatum, 21
populi provinciae Arenatum, 18
- Arucci
Arucitani, 49
respublica Arucitana, 49, 50
veteres et iuvenes Arucitani, 50
- Asia, 40
- Astigi
Astigitanus, 17
- Attacum
Attacensis, 72
municipium Attacense, 73
- Ausa
decurio Ausetanorum, 81
forum Austeanum, 40
seviratus Ausetanus, 40
- prov. Baetica
Baeticae bellum, 50
Baeticae proconsul, 53
Beticam gubernans, 34
- Barcino
Barchinona, 1
urbs Barcinonae, 79
- Bastetani
ager Bastetanorum, 9
- Blanda
Blandenses, 80
- Bubasta, 13
- Calagurris
Calagurritanus, 37, 63
senatus populusque Calagurritanus, 37
- Camerinum
Camers, 45
- Campus Aranus, 24
- Capara
cives coloniae Caparitanae, 46
- Carthago Nova, 32
Carthaginensis, 32
- Castelo (?)
Castelonenses, 83
- Celtiberia, 64, 70, 72
Celtiber, 56, 62
- Ceretanorum Iugum (?)
Ceretani, 66
- colonia Clunia
ad tertium a Clunio lapidem, 28
- Ecelesta
urbs Ecelesta, 68
- Emerita
Emerita Augusta, 18
- Emporiae
Emporitani populi Graeci, 84
- Gades, 45, 87
- Germania, 70
- Hispanus, 33
Hispani socii, 94
- Iberus
cinis Iberus, 45
gens antiqua Iberorum, 61
patria Ibera, 84
- Civitas Igaeditanorum
pontifices Iceditanorum, 42
- Ilerda, 9
- Italia, 18, 80
- Lacetania, 40
- Lancia (?)
Lancienses, 27
- Lancia Transcudana
decuriones Transcudani, 26
- Latium, 76
- prov. Lusitania
Lusitania, 26
- colonia Marcia
ordo decurionum Marciae coloniae, 54
- Marsi, 17
legio II Marsorum, 19
- Monobrica
Monobricensis, 74
III vir, 74
- Munda
patres et populus, 34
praetor, 55
respublica Mundae, 34
urbs Munda, 34
- Nomentum
Nomentanus, 34
praedium Nomentanum, 6
- Numantia
coloni Romani novi Numantini, 29, 30
ordo decurionum, 29, 30
populus Numantinus, 30
- Ossona
pub(lica) Ossoneniensium pecunia, 33
populus Ossoniensium, 33
- Pelendones Arevacon, 95
- Rhode
Rhodenses, 85
- Roma
Romanus, 32, 56, 62, 75, 99
urbs Roma, 26, 40, 52, 61, 76

Sabini
 Sabinus, 14a, 25
 Saguntum
 Saguntinus, 99
 Segobrica
 Segobricenses, 77
 Sentice
 Senticensis, 94
 Terra Agonum, 3

Tibur, 6
 Turiaso
 seviratus Turiasonensis, 64
 veteres et iuvenes Turiasonenses, 64
 Tusculum, 17
 Ulla
 Civitas Ulla, 98
 Vetera Castra, 96

Fluvii

Ganges, 10
 Tagus, 10
 in ripis Tagi, 48

Opera et aedificia publica et privata in municipiis

domus	suburbanus f. et p., 6
Tiburtina domus, 6	moenia, 6
forum	porticus
forum Ausetanum, 40	nobilis porticus in foro Ausetano, 40
forum Minervae, 64	praetorium, 34
forum Monobricense, 74	via
fundus et praedium	via Latina, 26

X. Res municipalis

Res publica

colonia *vide* Capara – colonia Marcia
 municipium *vide* Attacum

res publica *vide* Arucci – Munda
 coloni *vide* Numantia

Ordo populusque

decuriones
vide Ausa – Lancia Transcudana
 dec(urio?), 51
 decuriones municipiorum, 53
 ordo *vide* Numantia – colonia Marcia

patres et populus *vide* Munda
 senatus populusque *vide* Calagurri
 veteres et iuvenes *vide* Arcobrica – Arucci –
 Turiaso

Honorati et principales

gubernans, 34
 praetor *vide* Munda

III viri *vide* Monobrica

Pontifices. Seviri

pontifex *vide* civitas Igaeditanorum

seviratus *vide* Ausa – Turiaso

XI. Artes et officia privata

architectus, 57

poeta, 76

XII. Notabilia Varia

Historica

Brutus

sub Bruto duce, 94

Cornelius Scipio

Cn. et P. Scipiones, 83

P. Scipio [Africanus], 32

P. Scipio Aemilianus, 29, 30, 56

Hannibal Barca

Hannibal, 80

C. Iulius Caesar

bellum Caesaris, 9

sub C. Caesare militare, 7

Petreius et Afranius, 9a,

Cn. Pompeius Magnus et eius filii

arma infelicia Cn. Pompeii, 17

Cn. Pompeii (Magni) filius, 14, 45

Sex. et Cn. Magni Pompeii filii, 9

Spurius Pompeianus, 1

Philippus, 18

M. Porcius Cato

M. Cato, 5, 62, 72

Quintilius Varus, 97

Q. Sertorius, 39, 63

bellum Sertoriano, 1

Viriathus

bellum contra Viriatum, 25, 26

contra Viriatum Latronem, 27

A. Vitellius Germanicus

exercitus Vitellianorum, 46

Fabius Vitellianus, 43

alia

labente Republica Romana, 15

Formulae honorariae

aedis

aedem erigere, 30

arae et templa

aras et templa ad XX pedes divisa

erigere, 83

basis

basim cum urna et statuam in loco

publico erigere, 27

cippus

cippum cum statua ponere, 56

communi patriae impensa, 83

communi voto, 36

officium

officium solvere, 75

sepulchrum

s. cum statua in loco patriae publico

ponere, 40

statua

s. dare dedicare, 80

s. aeream erigere, 77

secundum Thebani templi

tropheum dare dedicare, 49

s. equestre e marmore pro aede

Minervae in magna ara constituere,

85

s. in foro ponere, 46, 64, 69

ante aedem Minervae, 74

templum

t. dare dedicare, 66

t. facere, 32

t. ponere, 29

t. substruere, 57

Honoris causae

amplificato per Orientem et Occidentem

Imperio Romano et nomine

Christianorum deleti qui Rempubliam

evertebant, 59

de Romano imperio de paterna et avita

Hispaniae patria et de omni hominum

genere meritissimo, 21

generis humani amor et desiderium etiam

vivens, 89

honoris liberalitatisque ergo, 27

immunitate ad quinquennium opera eius toti

patriae concessa, 69

multa pro republica Aruccitana retinenda

fortissime gerere, 50

multa pro retinenda in fide Romana provincia fortiter et constanter gerere, 62
 ob immunitatem ab imperatore ad quinquennium obtentam et ob publica in totam patriam benefacta, 74
 ob mores elegantes, ob animum invictum, ob vires corporis eximias, 94
 ob operam bene in rempublicam navatam, 75
 ob perpetuum rei bene actae monumentum, 46
 ob plurimas liberalitates et multa in rempublicam suam bene facta, 85
 ob provinciam latronibus et his qui novam generi humano superstitionem inculcabant purgatam, 20
 ob provinciam optime administratam, 9
 ob provinciam optime et fortissime administratam, 53
 orbe mari et terra pacato, templo Iani clauso et Republica populi Romani optimis legibus sanctissimis institutis reformata, 87

Honores et beneficia

adstante...
 a. tota tertia legione priscorum Latinorum cum quattuor tribunis militum cum primipilis, signiferis et hastatis octavae legionis, 28
 M. Attilio Regulo proconsule cum II legione honoris causa adstante, 37
 Rege sacramentorum adstante cum toto ordine decurionum, 30
 funus sequi
 cum magna nepotum multitudine praecedente et senatu Ausetano cum populo toto funus subsequente, 40
 cum publico populi luctu tota urbe funus prosequente, 68
 toto populo funus prosequente, 73

Parentela et necessitudines

amicus
 amica, 99
 amicissimus, 99
 coniunx
 6, 26a, 40, 75, 79
 c. bene merens, 56, 68
 c. fida, 6
 familia
 in familiam adoptatus, 7a
 filius filia
 8, 16, 26, 47, 55, 79, 81

patria fortissime defensa, 46
 populis ubique novis institutionibus et privilegiis reformatis, 64
 qui provinciam Hispaniae gravitate amplitudineque Romana in antiquum vivendi ritum vitia coercendo reduxit, 23
 quorum rempublicam tutarat semper, 27
 rem p. R. longe lateque in extremis terris tutam auctamque reddere, 19
 rem bene patriae administrare et totam late Celtiberiam optime et sanctissime temperare, 64
 superstitione Christi ubique deleta et cultu deorum propagato, 58
 testata in senatum populumque Romanum fide et observata tempore arcae multorum populorum Celtiberiae coniurationis, 72
 Urbe aedificiis restauratis ad bonum Italiae Galliae Hispaniae publicum conversus, 91

immunitas
 i. dari, 18
 i. fuerat privatarum publicarumque omni solutione concessa, 72
 ingenti praedio donatae, 75
 multis a populo senatuque Romano privilegiis donatus, 40
 omnibus honoribus in republica sua functus et multa liberalitate in populum suum usus, 54
 opibus plenus et tribunicia militum potestate functus, 40
 ordine decurionum operi praesidente cum rege sacramentorum, 29

filia mihi karissima, 79
 filius dulcissimus, 51
 frater
 frater optimus et bene merens, 61
 maritus
 maritus bene merens, 33, 62, 71
 mater
 14a, 40, 44, 61, 73, 78, 82, 86
 mater optima, 14
 mater dulcissima, 38
 matrona

pietissima matrona, 3
mulier
antiquae pudicitiae mulier, 14
nepos
multitudo nepotum, 40
nati
6
nati iocundissimi, 52
pater
26, 55, 82
pater pietissimus, 81

patre orbatus, 40
patruelis, 7
soboles
soboles legitima, 79
soror
61
duodecim sorores, 40
uxor
ucxor, 71
uxor charior vita mea, 32
uxxor, 33

Laudationis formulae

bello fortis, 45
bene vixi et mihi et meis et patriae neque
ullae de me remansere querelae, 78
felicissima, 38
homo pro bono patriae communi tutando
invictissimo, 37
in magna omnium expectatione genitus, 86
magno castitatis et pudicitiae exemplo
esse, 68
multorum montium agricola et ubere terra
dives, 55

nihil cum adolescente commune habere et
senes sapientia anteire, 44
nulla dies sine manifestatione ardentis
pietatis (alicui) currere, 67
omnia cum diis immortalibus habere
communia, 63
omnibus karus, 76
optima et antiquae pudicitiae mulier, 14
optimus civis, 50, 64
pietas paterna, 51
vididam naturam et virilem servare animum, 31

Originis gentisque indicationes

gens
e gente antiqua Iberorum emissus, 61
e gente Celtiberorum nobili emissus, 56
e gente Scipionis Aemiliani ortus, 56
e patricia Corneliorum gente, 83
patricia gente Romanorum ortus, 7
genus
e genere eorum Deciorum qui Latino et
Gallico postea bello pro exercitu se
devovere, 28

natus
natus Tusculi, 17
ortus
e gente Scipionis Aemiliani ortus, 56
ortus in Marsis, 17
patricia gente Romanorum ortus, 7
Roma urbe ortus, 61

Anni, menses, dies

ad (quartam) usque Olimpiadem, 76
(XXXVIII) aetatis anno, 40, 73, 86
(CXVII) anno agere, 78
annorum (LXXXIII), 73
(XVI) annis natus, 44, 78
horas scit nemo, 7a,
Kalendae
VI Kalendas Quintiles, 26
V Kalendas Sextiles, 68
Kalendis Martiis, 29
Idus

III Idus Augusti, 79
III Idus Maias, 46
III Idus Quintilis, 55
Nonae
V Nonas Sextiles, 14
(XXV) post anno, 82
(quarto) postea anno, 14, 16
vix annum attingentem (vigesimum), 17
vixit annos (XXXVIII), 68
vixit annos... menses... dies, 7, 67, 71, 81

Formulae ad bella pertinentes

- acies
 exercitus acie superatus, 46
 in acie contra Gallecos, 28
 in acie mortuus, 27a
- bellum
 Latino et Gallico bello, 28
 tumultuarium Baeticae bellum
 assurgens, 50
- coniuratio
 c. populorum Celtiberiae, 72
 delatus humeris militum, 25
- exercitus
 e. victor hostibus fuis, 9
 e. acie superatus, 46
 Poenus exercitus, 80
 hostium reliquiae, 5
 in deditionem receptus, 9a,
 in rebellantes Lusitanos arma movere, 19
 memorabili fortitudine se exercere, 27a,
 signa populi Romani victricia, 40
 triginta Lusitanorum milia delere, 19

Luctus formulae

- relictus
 ad fletum ad gemitum relicta, 73
 ad lachrymas relicta, 44
 ad luctum et gemitum relicta, 86
 relicta lamentabili fletu, 3
 cum magnis lachrymis, 73
 demetur dolor
- frequenti filii mei accessu ad me, 51
 pietate vestra, 52
 infelix, 47
 in luctu nimium acerbo, 14c,
 me miserum, 17
 proh dolor, 7

Formulae ad mortem indicandam

- a morte (nemo) eripere, 17, 45
 ab inmani Atropo e vita recisus, 86
 cadere, 45
 hic cadere in acie, 28
 fortiter pugnando invicem cadere, 39
 confectus vulnere hostis, 27
 confossus multitudine telorum, 25
 cedere
 decedens, 79
 vita decedens, 3, 68
 vita excedens, 14c, 82
 desertus ope medicorum et Aesculapii, 31
 dura nimium fata praeripere et in itinere
 occumbere, 76
 hic occumbere vulnere, 17
 in acie mortuus, 27a,
- manu extemplo fodi, 1
 mors immatura me intercipiens, 1
 nephando coeli contagio opressus, 7
 occidi pro libertate Romana innumeris
 vulneribus, 45
 se devovere
 pro exercitu, 28
 Manibus Quinti Sertorii, 39, 63
 sequi
 subsequi (ad mortem), 14, 16
 mors (aliquem) adsequens, 52
 sublatus, 39, 63, 73
 Tartareo absorberi hiatu ante tempus, 24
 ultimum fatum veniens, 82
 usque quo animam efflavi, 31

Formulae ad mortem pertinentes

- arbitrari religionem esse se incolumem
 retinere animam, 63
 cadavere non cognoscendo vulneribus, 45
 corpus moritur anima aeternitatem habet,
 16
 eo ordine quo natura permiserit sequi, 38
 et a valitudine et ab aura miserabiliter
 destitutus, 1
 felix si ego eam ante humassem, 78
- invisa lux, 15
 mors optata, 15, 39
 mortuus oro mortales omnes ne cineres
 sinant laedere maternos, 14
 quo vadam nescio sed invitus morior, 2
 si Manes post fata aliquid sentiunt, 51
 si Manes sentiunt, 52
 si fila aliquantulum optata protulisset, 31a
 superesse taedere, 39

ut quibus (sc. patri et matri meis) viva
coniuncta fuerim ultimo postea fato
veniente fierem coniunctior, pulvere
meo pulveri eorum admixto, 82

vivens filio carui, mortua non carebo, 16

Formulae ad funus pertinentes

basis

b. erigere, 17, 27

cinis

c. lberus, 45

cineres hic esse, 76

patris et matris uno sepulchro ponere
cineres meos admiscere iuberi, 82
tumulo cinerem locari iubere, 3

cippus

c. amico libens dare, 15

marmoreum cippum cum statua
ponere, 56

concremare, 17

condere, 31

iubere condier, 4

ossa sepulchro marmoreo condere, 26
sepulchro lachrimis et opobalsamo
udum condere, 86

iacere, 39, 98

cum filio hic iaceo, 16

locus

ad locum [sc. sepulturae] quem ipse
vividus emit liberum, 41

locum sepulturae accipere, 42

marmore tegere, 76

monumentum erigere, 19, 44

ossa

o. adquiescere, 52

o. contegere, 24a

o. fictili sarcophago ponere, 41

o. in urna quiescere, 51

o. quiescere, 97

o. sepulchro erui, 25

o. sepulchro marmoreo condere, 26

ponere, 45, 78

cineres uno sepulchro ponere, 82

cippum cum statua ponere, 56

ossa fictili sarcophago ponere, 41

sepulchrum cum statua ponere, 40

sarcophagus

ossa sarcophago fictili poni, 41

sarcophago marmoreo tegi, 24

sepulchrum, 52

ossa sepulchro marmoreo condere, 26

cineres uno sepulchro ponere, 82

sepulchro lachrimis et opobalsamo
udum condere, 86

sepulchro marmoreo operire, 28

s. constituere, 37

s. facere, 14a, 32

s. fieri iubere, 25

s. cum statua ponere, 40

situs esse cum matre, 14

tumulus

tumulo locari iubere, 3, 7

tumulum lachrymis plenum e marmore
Numidico dare, 73

urna

u. ossa adquiescere, 51

basim cum urna et statuam erigere, 27

Sepultura prope templum:

ad X pedes a templo volo condier, 52

ante aedem deae magnae Cibelis, 42

ante aedem Minervae sepultari, 68

ante templum Martis Gradivi, 32

in fronte aediculae magnae Matris deum, 24

prope sacellum Neptuni, 41

prope templum Aesculapii, 52

Acclamationes et alloquia alia

si lubet legito, 4

vale, 45

v. coniunx, valete nati, valeat patria, 6

v. et salve anima (alicuius), 38

v. mater, 38

v. viator qui haec leges, 63

valete milites Romani, 24a,

valete posteri, 39

valete Postumi, 2

viator, 45, 47

bene sit tibi v. qui me praeteristi, 78

heus v., si ulla tibi pietas inest, verte
huc ora, 76

vale v. qui haec leges, 63

Formulae ad locum mortis patriamque pertinentes

ad extremum orbis, 4
 cum ad veteres cuperet sodales in Latium
 remeare perpetuoque cum populo
 Quiritium vivere, 76
 in ultimis terris, 52
 in ultimo margine quo nullae mage terrae
 apparent, 28

revertere
 r. in Celtiberiam, 70
 r. in Hispaniam, 76
 r. in patriam, 40
 tam longe a patria, 17
 ultimas terras adire, 17

Formulae ad sacra pertinentes

eliminatis sacerdotibus Bonae Deae et
 collegio VII epulonum communi populo
 sententia excluso, 66
 indulgentia pontificum Iceditanorum, 42
 (sacellum) miro artificio structum, 5
 (Iuppiter) pacando fulguribus e nube
 erumpentibus, 35

quam (deam magnam Cibelem) iratam in
 morte sensi, 42
 quem (Herculem) ego nocte et die
 compellavi, 45a
 periculo oceani liberatus, 43

Formulae iuris Romani

actum, 26, 79
 capite plectitote, 22
 civitate donatus Romana iure praetorio, 64
 cruci damnatote, 22
 decreto ponere, 74
 e publico patriae decreto e publica etiam
 pecunia, 77
 ex testamento, 3, 26, 52
 heres
 coheredes, 6
 heredem ex asse constituere, 79
 heredes relinquo, 26
 heredes perpetuo sequerentur, 72

immunitas, 18, 69, 72, 74
 lis abeat, 41
 mulcta plecti iubere, 55
 parricida, 22
 quadrans, 79
 si intermiserit, 55
 si secus, 25, 26
 testamentum ore emissum, 26
 tota hereditas pro coniugiis relicta, 40
 triens, 79
 ultima decreta, 6
 voluntate testatoris, 25

Miliaria

iter
 hoc iter varie per provincias interruptum
 refici imperavit, 91
 i. fieri curavit, 101
 i. reparavit, 100
 opus patrum nequitia publicanorum
 infectum ea gente male mulctata et
 omni in posterum munere publico
 privata confici iussit, 90

remisso ubique tributo finitimis provinciis
 iter restaurari fecit, 92
 viam a Cappara urbe ad Emeritam usque
 Augustam impensa sua restituit, 88
 viam superiorum consulum tempore
 incohatam et multis locis intermissam
 pro dignitate Imperii latiore
 longioreque Gades usque perduxit, 87

Aliae notabiles formulae

avariciae opus duos filios interfecit, 47
 causa pia, 45

ipsa fides etiam mortuis placet corpore
 humano exutis, 63
 lacte nutrire, 14

miles eram et ordo militum ore pio Manes
debet militares salvere, 78
populo implorante (ordo decurionum [fecit]), 54
postumus e vulva Publiae Aeliae matris
extinctae resectus, 40
(praetorium) fieri mandavit, 34
relicta Graecorum lingua nec idiomate
patriae Iberae recepto in mores, in

linguam, in iura, in dicionem cessere
Romanam, 84
si pius es a me oculos averte, 47
Sibillae vaticinium diis aeternis decretum, 10
succedente praetextae tempore animo in
sorores materno paternoque fuit, 40
ut viderem si quispiam me unquam insanius
ad me visendum ad haec usque loca
penetraverit, 4

XIII. Res epigraphica

Formulae epigraphicae

d.d., 49, 66, 80
Dis manibus, 3, 14a, 44, 67
Dis manibus sacrum, 1, 4, 61, 68, 86, 94
e pecunia mea mihi fieri iussi, 25
heredes non sequantur, 32

sacrum (Imperatori), 70
votum
v. ob filium saluti restitutum, 8
ex voto, 43

Grammatica quaedam

C *pro* C, 32, 33, 38, 67, 75, 82
charus, 32
condier, 4, 52
ei *pro* i
 fecei, feceit, 32
 heic, *ubique in* ζ
I *pro* f, 67, 68, 82
L *pro* l, 62, 71, 82
mage, 14c, 28
o *pro* u
 oxor, 32
oe *pro* e
 coepit, 32
on *pro* um
 templon, 32
 meon, 32

sepulchron, 32
or *pro* ur
 sequator, 32
P *pro* p, 79
qo *pro* qu
 qoae, qoo, qood, 32
quom, 15
ucxor, 71
uxxor, 33
y *pro* i
 Hyspania, 12
I *pro* v
 noIam, 32
 Iita, 32
 IiIa, 32

XIV. Tabellae synopticae*Corpus inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae (CIL II)*

<i>CIL II</i>	núm. ed.	<i>CIL II</i>	núm. ed.	<i>CIL II</i>	núm. ed.
2*	41	203*	36	362*	99
20*	24	219*	57	363*	6
21*	25	220*	28	364*	7
30*	10	223*	13	380*	77
40*	26	224*	19	382*	2
51*	27	227a*	94	383*	3
57*	42	231*	20	397*	78
67*	43	232*	21	410*	1
79*	14b	233*	58	411*	79
80*	15	234*	59	420*	95
81*	16	235*	60	421*	80
82*	44	237*	29	422*	40
83*	17	238*	30	423*	81
84*	45	239*	61	425*	82
85*	18	240*	62	426*	83
86*	46	245*	37	427*	84
96*	47	246*	38	430*	85
97*	48	247*	39	431*	86
99*	49	248*	63	443*	87
100*	50	250*	64	444*	88
103*	51	258*	65	445*	89
104*	52	260*	66	446*	90
106*	96	267*	67	447*	91
107*	97	268*	68	448*	100
114*	33	269*	69	449*	92
127*	53	270*	70	450*	101
135*	54	271*	71	451*	102
139a*	98	272*	72	452*	93
149*	4	273*	73	463*	65
150*	11	274*	74	496*	14
160*	34	278*	9	497*	14a
161*	55	344*	31	498*	22
164*	5	352*	75	499*	23
198*	12	354*	32	815	104
201*	56	356*	8	1433	103
202*	35	360*	76		

Corpus inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae, editio altera (CIL II²)

<i>CIL II²</i>	núm. ed.	<i>CIL II²</i>	núm. ed.	<i>CIL II²</i>	núm. ed.
5, 12*	98	7, 34*	97	14, 37*	77
7, 17*	12	14, 3*	77	14, 43*	3
7, 22*	56	14, 34*	78		
7, 33*	96	14, 35*	2		

Année épigraphique (AE)

<i>AE</i>	núm. ed.
1984, 616	65

Hispania Epigraphica (HEp)

<i>HEp</i>	núm. ed.		<i>HEp</i>	núm. ed.		<i>HEp</i>	núm. ed.
1999, 57	103		2000, 100	20		2006, 6	103
1999, 61	5		2001, 29	96-97			

M. Almagro, *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas (IAmpur.)*, 1952

<i>IAmpur.</i>	núm. ed.
1*	84
2*	83

F. Beltrán Lloris, *Epigrafía latina de Saguntum y su territorio (ELST)*, 1980

<i>ELST</i>	núm. ed.
A8	77

A. Canto, *Epigrafía romana de la Beturia céltica (ERBC)*, 1997

<i>ERBC</i>	núm. ed.
5*	49
4*	50

J. Corell, *Inscripciones romanes d'Ilici, Lucentum, Allon, Dianium i els seus territoris (IRILAD)*, 1999

<i>IRILAD</i>	núm. ed.		<i>IRILAD</i>	núm. ed.		<i>IRILAD</i>	núm. ed.
104	103		II	6		VII	5
I	7		III	99		VIII	76

J. Corell, *Inscripciones romanes del País Valencià (IRPV)*, 2002-2009

<i>IRPV</i>	núm. ed.
II, I*	77

U. Espinosa Ruiz, *Epigrafía romana de La Rioja (ERRioja)*, 1986

<i>ERRioja</i>	núm. ed.		<i>ERRioja</i>	núm. ed.
1*	37		3*	39
2*	38		4*	63

G. Fabre; M. Mayer; I. Rodà, *Inscriptions romaines de Catalogne (IRC)*, 1984-2002

<i>IRC</i>	núm. ed.
II, 177	65
IV, 5*	1
IV, 6*	79

J. González Fernández, *Corpus de inscripciones latinas de Andalucía I. Huelva (CILA I)*, 1989

<i>CILA I</i>	núm. ed.		<i>CILA I</i>	núm. ed.		<i>CILA I</i>	núm. ed.
1*	49		3*	14a		5*	22
2*	50		4*	14		6*	23

J. González Fernández, *Corpus de inscripciones latinas de Andalucía II. Sevilla (CILA II)*, 1991-1996

CILA II	núm. ed.	CILA II	núm. ed.
1*	33	6*	35
5*	36	30*	53

C. González Román; J. Mangas, *Corpus de inscripciones latinas de Andalucía III. Jaén (CILA III)*, 1991

CILA III	núm. ed.
1*	31

M. Pastor Muñoz, *Corpus de inscripciones latinas de Andalucía IV. Granada (CILA IV)*, 2002

CILA IV	núm. ed.
18*	75

M. del. R. Hernando Sobrino, *Epigrafía romana de Ávila (ERAv)*, 2005

ERAv	núm. ed.	ERAv	núm. ed.
10	9a	12	9c
11	9b	13	9d

R. Hurtado, *Corpus provincial de inscripciones latinas (CPIL)*, 1977

CPIL	núm. ed.	CPIL	núm. ed.	CPIL	núm. ed.
184	104	196	15	689	90
195	14b	672	87	690	91
193	45	681	100	700	93
194	17	685	88	704	92

R. Knapp, *Latin Inscriptions from Central Spain (LICS)*, 1992

LICS	núm. ed.
88	9a
90	9b
91	9c

F. Lara Peinado, *Epigrafía romana de Lérida (ERL)*, 1973

ERL	núm. ed.
136	65
137	66

S. Mariner, *Inscripciones romanas de Barcelona lapidarias y musivas (IRB)*, 1973

IRB	núm. ed.
1*	1
2*	79

M. Pastor Muñoz; A. Mendoza, *Inscripciones latinas de la provincia de Granada (ILPG)*, 1987

ILPG	núm. ed.
79	75

5. CONCLUSIONS

5.1. Un apunt sobre la difusió epigràfica a l'Espanya humanística

La recerca duta a terme als capítols 2 i 3, amb una perspectiva més aviat àmplia deguda a les exigències de la nostra edició, ens ha permès, abans de res, posar en relleu el *continuum* que uneix les síl·loges hispàniques des del seu inici fins la segona meitat del s. XVI. I potser la prova més nítida d'això la constitueixen, justament, les inscripcions espúries de tradició manuscrita analitzades en aquesta tesi. Així doncs, el primer *corpus* de textos, l'*Antiquissimus* (ca. 1480), fou inserit parcialment a l'*Antiquus* (a partir del 1480/90), el segon *corpus* identificat ja per Hübner. Nostra és, en canvi, la proposta de dividir aquest arquetip en quatre estadis diversos (que hem anomenat *Antiquus β-ε*), tres dels quals, de manera successiva, haurien afegit als textos ja tramesos nous epígrafs hispànics, tant autèntics com falsos.

La síl·loge de Florián de Ocampo (ca. 1525-1544), de la qual sempre s'havia tingut notícia però que només ha estat estudiada des dels anys noranta del segle passat, té un rol decisiu en la transmissió de l'epigrafia hispànica, ja que va esdevenir el nexa entre els reculls del s. XV i els del s. XVI. Com ja va veure Gimeno, el nucli de la síl·loge el conforma un testimoni de l'*Antiquus*; el recull, en efecte, és justament una versió de l'*Antiquus ε* manipulada, ampliada amb desenes de falsificacions i finalment enriquida pel mateix Ocampo amb algunes noves inscripcions. A la còpia fins ara estudiada, de mà d'Honorato Juan i coneguda amb el nom de *Libro de Ocampo*, hem pogut assenyalar una altra còpia directa de l'autògraf perdut del cronista, copiada el 1550 per l'*Anonymus Taurinensis*.

La síl·loge d'Ocampo va conèixer una àmplia difusió. Als anys quaranta i cinquanta va ser copiada a Roma per més humanistes europeus: Jean Matal, per exemple, va tenir accés a dues síl·loges diverses derivades d'aquesta, les de M. Antonius Prudens i d'Alfonso Tavera. El material d'Antonius Prudens va ser també recollit per Benedetto Egio i per Pighius, i les síl·loges de Matal van ser usades per Onofrio Panvinio. Però l'intercanvi de material epigràfic entre els humanistes espanyols va assegurar la difusió massiva del *corpus* ocampità també dins de la Península. Ocampo, Honorato Juan i Jerónimo Zurita van fer que la síl·loge d'Ocampo (i per tant els seus falsos) arribessin a les mans d'André de Resende, Antonio Agustín, Diego de Covarrubias, Ambrosio de Morales, Fernández Franco, i tants d'altres. Finalment, la publicació de la *Coronica* (1574) i de les *Antigüedades* (1575) de Morales va assegurar una llarga vida als 'falsos d'Ocampo' entre els erudits espanyols i els historiadors

locals, de vegades durant alguns segles, quan a la pràctica el rastre del recull d'Ocampo ja s'havia esvaït.

Però les inscripcions espúries aparegudes en la tradició d'Ocampo van ser copiades igualment per testimonis que no poden derivar de la síl·loge del cronista. Com hem defensat, aquest és el cas dels falsos reportats per manuscrits precedents com el d'Agostino Nettiucci (1513-1516) i el de Mariangelo Accursio (1525-1529). Igualment, amb aquesta tradició també es relaciona un conjunt (que hem unit sota l'arquètip μ) de reculls de la segona meitat del s. XVI que presenten evidents similituds amb la versió de Nettiucci; aquest conjunt, força homogeni pel que fa a les inscripcions hispàniques, l'integren les síl·loges del bisbe de Rieti Mariano Vettori (conservada en un manuscrit d'Aldo Manuzio), de l'humanista francès Lantelme de Romieu, de Gian Vincenzo Pinelli i de les diverses edicions dels *Antiquitatis monumenta* (1549, 1560 i 1587) de Georg Fabricius.

5.2. Anàlisi dels falsos epigràfics hispànics editats⁹⁶⁴

Una aproximació global

En el període de temps que abraça el nostre estudi, de poc més d'un segle, veiem aparèixer un centenar de falsificacions hispàniques. A més, la seva aparició no és en absolut constant, sinó que és el producte d'alguns anys d'una intensa producció de falsos. En efecte, les inscripcions espúries anteriors a 1480 són anecdòtiques, sobretot si les comparem amb aquelles aparegudes a Itàlia, fruit de la tradició literària i epigramàtica (*CIL* VI 1*-6*) i dels primers reculls de Ciriaco (*CIL* VI 7*-17*), Feliciano (*CIL* V 202*-207*; VI 18*-20*) o Ferrarini (*CIL* VI 25*-54*). Amb l'inici de la tradició epigràfica a Hispania (ca. 1480/90), apareixen per primera vegada falsificacions creades a la mateixa Península Ibèrica, encara en un percentatge baix: l'*Antiquissimus* reporta tres epígrafs falsos d'un total de 48 (6%); i la síl·loge de Francesc Vicent, testimoni de la primera versió de l'*Antiquus* (que hem anomenat *Antiquus* β) té prop de 210 inscripcions, de les quals sis són falses (2%), i només dues de nova creació.

La primera producció significativa de falsos la trobem a l'última versió de l'*Antiquus* (*Antiquus* ϵ), segons els testimonis de Sanudo i el *codex Filonardianus*, on apareix una nova secció d'epígrafs (majoritàriament lusitans) en una proporció de 10 falsos sobre 15 inscripcions. Això fa augmentar el volum total dels textos espuris, en el

⁹⁶⁴ Hem fet l'esbós de les primeres conclusions sobre els falsos hispànics en una conferència titulada «Los falsos del primer Renacimiento hispánico. Un caso entre filología y epigrafía», dins el seminari *La interpretación de los monumentos epigráficos en contextos secundarios. Uso, reutilización y falsificación* (Madrid, 16-18 novembre de 2010).

recull de Sanudo, a 21 per un total de 135 (15%). És difícil datar amb exactitud aquesta última ampliació de l'*Antiquus*, però sembla que s'hauria de situar al final del segle XV o, com a màxim, a l'inici del segle XVI.

No hi ha dubte, tanmateix, que l'aparició massiva de falsos té lloc dins de la tradició testimoniada per Florián de Ocampo. Hem argumentat que els falsos reportats per reculls precedents com Nettucci i Accursio pertanyen a aquest mateix *corpus*, cosa que ens permet d'establir com a *terminus ante quem* aproximat el 1515. Pel que fa al *terminus post quem*, sembla que s'hagi de situar al voltant del 1500: en primer lloc, perquè el falsari ha tingut accés a l'*Antiquus* ε (que hauria estat format al final del segle); en segon lloc, perquè algunes inscripcions extrahispàniques utilitzades com a model per als textos falsos (*CIL* XI 6623 i XII 2229) no apareixen abans de la tercera recensió del Giocondo (ca. 1502), i perquè algun fals sembla dependre del *Romanae historiae compendium* de Pomponio Leto publicat el 1499.⁹⁶⁵

A aquesta tradició es poden atribuir un total de 73 inscripcions falses: nou apareixen per primera vegada amb Nettucci, set amb Accursio, 54 amb Ocampo i tres al recull de Matal provinent d'Alfonso Tavera (datada al 1546). Encara que la gran majoria d'aquestes apareix a la còpia més fidel conservada de la síl·loge d'Ocampo, el *Libro de Ocampo* escrit per Honorato Juan, cal assenyalar que hi ha sis falsos que no són presents: tres de Nettucci (237* [29], 238* [30] i 354* [32]) i els tres de Matal (448* [100], 450* [101] i 451* [102]); aquests últims, tanmateix, haurien format part de la col·lecció autògrafa d'Ocampo i haurien estat més tard omesos per Honorato Juan, copista del *Libro de Ocampo*.

En proporció, no hi ha dubte que el nombre major de falsos es troba a l'obra de Nettucci, amb onze sobre setze inscripcions (69%); més fiable estadísticament, però, és el *Libro de Ocampo*, que reporta 228 epígrafs, 79 dels quals falsos (35%). El percentatge d'inscripcions espúries sembla haver arribat al seu màxim al *Libro del Rey*, abans que algunes d'aquestes deixessin de ser copiades i es descobrís un nombre major de textos autèntics; en absència de la síl·loge original perduda d'Honorato Juan, ens podem basar en el recull Covarrubias (que deriva del de Juan), que presenta, sobre un total de 113 inscripcions (descomptant-ne les modernes i les *alienae*), 54 de falses (48%).

Fora d'aquesta tradició, trobem encara epígrafs falsificats, però en un percentatge (proporcionalment i en absolut) molt més reduït. Així, entre les 150 inscripcions copiades per Mameranus, Hübner n'identificava 5 com a falses (3%), dues

⁹⁶⁵ Cf. supra, p. 303 i 401.

de les quals no són *stricto sensu* epígrafs llatins. Ocampo mateix podria ser l'autor de dos textos, i Beuter n'hauria creat un. En alguns casos del tot excepcionals, la presència de falsos desapareix del tot, tal com succeeix en el recull de Ramberti, que reporta un únic fals (278* [9]).

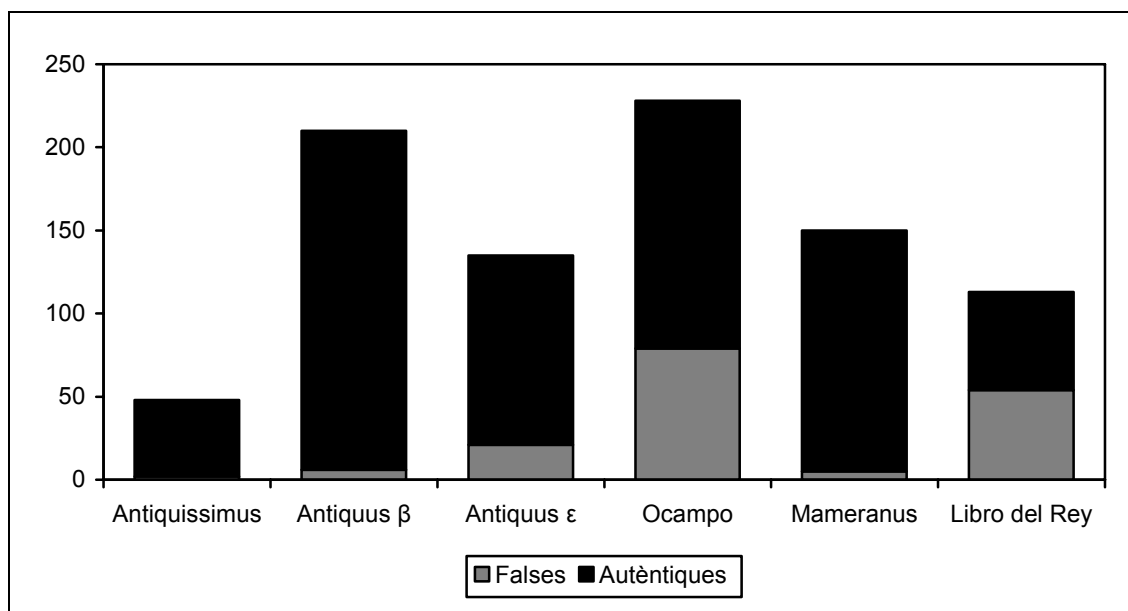

Fig. 1. Distribució de les inscripcions falses a les primeres síl·loges hispàniques

Ja a la segona meitat del s. XVI (i fora del període cronològic estudiat), el fenomen de la contrafacció continua a afectar la Península, sobretot a causa d'humanistes i historiadors com Resende (amb 25 nous falsos), Ligorio (18), Brito (23 a l'edició de 1597) o Román de la Higuera (24). En total, durant el s. XVI es van crear prop de 200 inscripcions falses atribuïdes a la Península Ibèrica, nombre que, com evidencia el catàleg del *CIL* II, certament no ha estat igualat en cap dels segles successius.

Pel que fa a la (presumpta) distribució geogràfica dels falsos (vid. figura 2), és interessant notar que els tres epígrafs creats a mitjan s. XVI provenen de Catalunya, mentre que a Dènia (o als entorns) es localitzen alguns dels primers falsos apareguts a l'*Antiquissimus* i a l'*Antiquus* (164* [5], 363* [6], 364* [7], *CIL* II 1433 [103]). Això no obstant, l'àrea afectada per la falsificació s'estén molt ràpidament, i cap a la meitat del s. XVI els falsos ja es troben escampats per tota la Península, si bé entre els falsos d'Ocampo es poden identificar algunes zones amb una especial densitat, concretament a l'antiga *Baetica*, a la Celtibèria, al nord-est de la *Tarraconensis* (la moderna Catalunya) i l'antiga Lusitània (a ambdós costats de la frontera actual entre Espanya i Portugal).

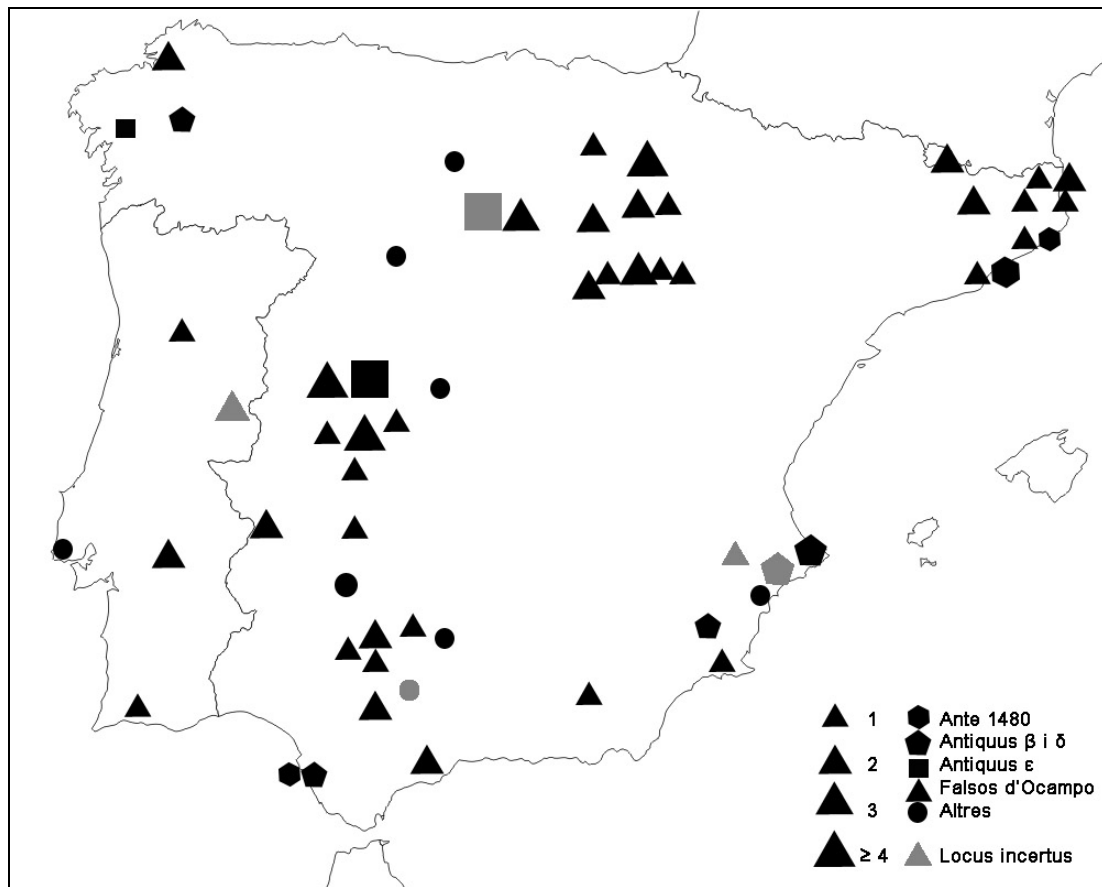

Fig. 2. Distribució geogràfica dels falsos

Si hom es fixa en la distribució per ciutats, sorprèn el fet que gairebé no trobem localitats amb un nombre elevat de falsos (com si succeeix, en canvi, amb els falsos de mitjan s. XVI en endavant).⁹⁶⁶ Entre els falsos d'Ocampo, el més habitual és que no trobem més de dos falsos atribuïts a una mateixa ciutat, tal com passa a Monda, Morón de la Frontera, Peñaflores, Soria, Ágreda, Medinaceli, Tarragona, Vic, Empúries, Roses, Puigcerdà, La Coruña i Badajoz. Les úniques excepcions són precisament jaciments arqueològics que ja no estaven habitats a principis de l'Edat Moderna, com Cáparra, amb vuit falsos (79*-84* [14-17, 44-45], 86* [46] i *CIL* II 815* [104]), Clunia, amb tres (233*-235* [58-60]) i la Vía de la Plata, amb deu (443*-452* [87-93, 100-102]).⁹⁶⁷ En efecte, en aquest sentit, les ciutats més importants de la Península, en època romana i a finals del s. XV, presenten molt pocs falsos: Barcelona té, a més de la inscripció falsa de mitjan s. XV, un únic fals de principis del s. XVI; Mèrida, Còrdova,

⁹⁶⁶ Per exemple, Resende i Brito atribueixen la gran majoria dels seus falsos a Portugal, i Román de la Higuera a Toledo i els voltants.

⁹⁶⁷ A més, alguns epígrafs es relacionen amb la falsa *provincia Arenatum* (85* [18], 231* [20] i 232* [21]) i el desconegut *pagus Murguensis* (498* [22] i 499* [23]), que les síl·loges localitzen majoritàriament a Cáparra o a Clunia.

Coïmbra o Cartagena, també un; i ciutats com Lisboa, València, Sagunt,⁹⁶⁸ Saragossa, Toledo, Sevilla o León no en tenen cap.

Característiques formals dels falsos d'inici del s. XVI

En primer lloc, cal destacar la absència gairebé total d'inscripcions mètriques entre els falsos hispànics. De fet, els tres únics epigrames hispànics (30* [10], 106* [96] i 107* [97]) no formen part de les grans produccions de falsos (l'*Antiquus ε* i els falsos d'Ocampo), i per tant es tracta sempre d'excepcions dins del panorama general. Aquesta absència és encara més evident si tenim en compte que alguns dels models utilitzats per a la falsificació eren efectivament *carmina epigraphica*, com *CIL* II 4174 o IX 3895. És interessant notar, per exemple, la presència gens insignificant de falsos epigramàtics entre les inscripcions quatrecentistes de Roma, algunes de tradició literària clàssica i medieval (*CIL* VI 2a-I*), però també de nova creació (*CIL* VI 3a-n*, 24*, 62*, etc.).

Una altra característica comuna a la major part de les inscripcions espúries és la manca absoluta de referències al seu context, tant pel que fa a l'especificació del suport (ocasionalment trobem referències de l'estil «in columna»), com pel que fa a la indicació específica de la seva ubicació. De fet, la majoria d'aquests falsos no sembla tenir una divisió de línies establerta. Així, sovint l'únic element que acompanya un fals és la indicació de la ciutat on es trobaria, o, de forma encara menys precisa, una indicació del tipus «in agro», «prope oppidum», etc. Referències més específiques, com «en Zamora en la iglesia de San Pablo en el çemiterio» (227a* [94]) no són gens habituals, i constitueix en si mateix un indici que es tracta d'un fals posterior als que són presents al *Libro de Ocampo*. Hi ha, amb tot, alguns falsos que estan lligats clarament a un context arqueològic molt específic, com els Toros de Guisando (278* [9]), l'oracle sibil·lí de Sintra (30* [10]) o, segons la nostra hipòtesi, la Torre de Sant Josep de La Vila Joiosa (164* [5] i *CIL* II 1433 [103]). En aquests tres casos, la presència d'importants restes romanes hauria estat el motiu que hauria inspirat les inscripcions.

Tipològicament, la gran majoria de falsos està constituïda per epígrafs sepulcral i, en menor mesura, honoraris i mil·liaris. Poques són les inscripcions votives (67* [43], 258* [65], 356* [8], 420* [95] i *CIL* II 1433 [103]), i la presència d'una edilícia (219* [57]) és sens dubte anecdòtica. Cal notar que aquesta divisió no sempre és clara, i tenim alguns textos a mig camí entre una inscripció sepulcral i una

⁹⁶⁸ No tenim en compte la inscripció editada entre les *falsae* 373*; cf. supra, p. 415.

honorària. En conseqüència, trobem clàusules típicament honoràries de caràcter públic en inscripcions fetes erigir per la família (240* [62] o *CIL* II 815 [104]), o el que podria ser una inscripció edilícia commemorativa de la construcció d'un temple fins a la menció del sepulcre del seu arquitecte, justament al davant (354* [32]).

Un subgènere molt específic de les inscripcions sepulcralcs són els epitafis 'jurídics' (40* [26], 161* [55], 363* [6] i 411* [79]), que imiten el testament del difunt, com si aquests estiguessin esculpits en pedra i situats al costat de la sepultura. De fet, aquesta idea és expressada de forma explícita al text de 40* [26]: «hoc testamentum ore eiusdem Galli Favonii emissum lapide iussere adsculpi».

Un dels elements més característics dels textos d'aquesta època el trobem en l'onomàstica, on apareixen algunes errors provocats clarament per la ignorància de l'*usus* epigràfic.⁹⁶⁹ En efecte, la successió de *praenomen*, *nomen*, patronímic, tribu i *cognomen*, habitual a les inscripcions, és totalment estranya a les fonts literàries. És per això (i no perquè coneguin el sistema onomàstic segons el gènere, estatus civil i la seva evolució) que els epígrafs falsos d'aquest període reporten noms compostos de dos únics elements, *L. Aelius* (127* [53]), amb absència de *cognomen*; *Domitius Toranus* (83* [17]), amb absència de *praenomen*; o bé *M. Regulus* (20* [24]), amb absència de *nomen*; i que trobem igualment noms amb el patronímic però sense *cognomen*, com *L. Bachius L. f.* (2* [41]); amb repetició del *nomen* al patronímic, com *C. Libonius C. Lib. f.* (239* [61]); i, en general, amb l'aparició d'alguns noms inventats, com *Britius*, *Huego* i *Telongus* (248* [63], 270* [70] i 421* [80] respectivament). Destaca, per la seva raresa en l'epigrafia autèntica, la presència de *praenomina* per a les dones, ja que són comuns noms com *P. Aelia* (422* [40]), *Silvia Tita* (96* [47]), amb inversió de l'ordre esperat, o fins i tot *L. Marcellina Ocella L. Ocellae f.* (81* [16]), amb *praenomen*, dos *cognomina* i patronímic. Finalment, volem assenyalar que sovint el tercer element dels *tria nomina* no és pròpiament un ver *cognomen*, sinó més aviat la indicació de l'*origo*, que pot ser hispana o bé itàlica: així, trobem un *T. Aulus Monobricensis* (274* [74]), amb un segon *praenomen* en lloc del *nomen* esperat, o un *P. Vocceius Attacensis* (272* [72]), però igualment un *L. Cominius Camers* (84* [45]), una *Q. Cornelia Romana* (201* [56]) i un *Iulius Nemesius Nomentanus* (160* [34]).

Per últim, volem fer notar que, entre els falsos que apareixen per primera vegada al *Libro de Ocampo*, trobem més evidències d'un llatí no només poc 'epigràfic', sinó també poc 'clàssic'. Concretament, notem la preferència constant per les construccions preposicionals («ad locum» a 2* [41], «pro republica/provincia» a 100*

⁹⁶⁹ GIMENO 1997, p. 28.

[50] i 240* [62]; «in senatum/rempublicam» a 272* [72] i 352* [75]; «de municipio» a 273* [73]; «cum senatu (...) cum factione» a 421* [80], i «in magna ara» a 430* [85]), especialment on esperaríem un datiu; adjectius possessius superflus (103* [51] i 425* [82]); pronoms demostratius en sentit anafòric («illi» i «illum» a 161* [55]), i, sobretot, l'ús de paraules amb sentit tardà i cristià («bello assurgente» a 100* [50], «emisso» a 201* [56] i 239* [61], «manifestatione ardentis pietatis» a 267* [67], «pulvere» a 425* [82], ecc.) i, fins i tot, amb un sentit gairebé romànic («gente» a 446* [90] i «patria» a 51* [27], 245* [37], 380* [77], 422* [40] i 426* [83]).

Utilització de les fonts literàries i epigràfiques. Entre imitatio i inventio

Com hem vist, als primers anys del s. XVI el coneixement de l'epigrafia llatina no estava gaire desenvolupat, i encara menys a Espanya. Això significa que, per crear un text espuri raonablement 'versemblant', el falsificador necessita, la major part de vegades, imitar en detall un text epigràfic autèntic.⁹⁷⁰

D'aquesta manera, l'estructura dels textos de 380* [77] i 430* [85] prové, respectivament, de *CIL* II 4191 i 4269; l'onomàstica de 40* [26], 160* [34], 231* [20] i 430* [85] deriva de *CIL* II 3877, 4231, 4657 i 4212, i totes dues han estat copiades, per als falsos 362* [99] i *CIL* II 815 [104], de *CIL* II 3912 i 4192. Un altre dels elements de més interès per als falsaris són els topònims: no és d'estranyar, per tant, que el llistat de *municipia* de *CIL* II 760 hagi servit per a la menció dels *Arani* (20* [24]), dels *Transcudani* (40* [26]) i dels *Lancienses* (51* [27]). Entre els models extrahispànics, destaquen *CIL* VI 1175, que ha estat emprat per a l'onomàstica imperial de tres emperadors en tres mil·liaris diversos (450*-452* [93, 101-102]); *CIL* VI 377, per la clàusula «fulgeratori ara» de 258* [65], i *CIL* VI 1124 i 1257 per l'onomàstica dels mil·liaris 448* [100] i 444* [88].

A diferència del que succeeix per als textos epigràfics, els humanistes tenien un coneixement profund de la llengua llatina i de la literatura clàssica, que havien estudiat des de les primeres lletres. És per això que els falsaris són capaços de crear un text llatí lingüísticament correcte sense necessitat de fer ús d'una font literària específica com a model. Malgrat això, els falsaris acostumen a dirigir-se a les fonts literàries en busca d'expressions i idees especialment insòlites, ja siguin paraules infreqüents i clàusules literàries especialment reeixides, ja siguin passatges històrics que vulguin reformular.

⁹⁷⁰ Massa categòrica, però, ens sembla la conclusió a què arriben FABRE – MAYER (1984, p. 189): «Il nous apparaît en effet que l'inventeur dispose toujours d'un modèle qui est souvent très proche de lui –dans l'espace- ou qui répond à des critères littéraires en vogue à son époque».

Un cas extrem és el de 150* [11], el text del qual ha estat extret íntegrament d'un fragment de Suetoni (SUET. Cal. 22, 2), o el de 223* [13], que transmet l'epígraf sencer de la deessa egípcia Isis segons el relat de Diodor de Sicília (D.S. 1, 27, 4), mitjançant la traducció llatina de Poggio Bracciolini. En aquest sentit, no hem detectat en els textos falsos d'aquest període cap evidència que els seus autors hagin tingut accés a les fonts gregues en la seva llengua original, i tot indica que, com en aquest cas, haurien emprat traduccions llatines.

Més habitualment, però, les fonts literàries han fornint el model de noms propis i de clàusules breus, i no d'inscripcions senceres. Si tenim en compte els paral·lels amb un major grau de certesa, podem destacar, en primer lloc, la presència d'autors històrics com Titus Livi (238* [30] i 354* [32]), Suetoni (224* [19] i 231* [20]), Tàcit (106* [96] i 107* [97]) i Plutarc (422* [40]), que han fornint algunes clàusules; de l'obra anònima *De viris illustribus* prové la menció al general *Nigidius* (51* [27]), i Orosi ha estat àmpliament utilitzat per als passatges referents a la guerra de Viriat, tant per als noms propis com el cònsol *Fabius* i el topònim *Baccia* (344* [31]) com per algunes clàusules (21* [25], 40* [26] i 344* [31]). Juntament amb els historiadors, l'altra font principal són Plini i Ptolemeu, dels quals procedeixen la gran majoria dels topònims citats als epígrafs. La procedència de clàusules literàries és molt diversa: si el fals ciriacà 382* [2] es basa en els escolis de Servi a Virgili, als falsos successius trobem poetes com Lucà (20* [24] i 83* [17]) o Marcial (360* [76]), autors cristians com Lactanci (80* [15]) i textos jurídics com els de Justinià (411* [79]).

Finalment, hem individuat encara una altra font per obtenir l'onomàstica dels emperadors: les fonts numismàtiques. Sigui per mitjà de síl·loges manuscrites, com la que trobem en Francesc Vicent, sigui per mitjà de les col·leccions mateixes reunides al Renaixement, l'autor de textos com 232* [21] i 498* [22] ha hagut de tenir-hi accés.

En els exemples vistos fins ara, la utilització de models tenia per objecte la creació d'un text que imités les formes i l'estil del llatí clàssic. Però val la pena aprofundir ara en un aspecte que ja hem apuntat: l'interès dels falsaris per expressions i fenòmens exòtics i extraordinaris.⁹⁷¹ Aquesta constant, que a primera vista semblaria contradir el principi de la versemblança, es troba, sota formes diverses, en bona part dels textos creats en el primer Renaixement, no només a la Península Ibèrica.⁹⁷² Vegem-ne alguns casos entre els falsos d'Ocampo.

⁹⁷¹ MAYER 1998a, p. 22-25.

⁹⁷² Entre els falsos itàlics ja mencionats a la Tesi, podem notar *CIL* XI 691*, en el qual una matrona se suïcida després que els seus sis fills han mort en esfondrar-se la casa, o *CIL* VI 19*, que testimoniarà el sepulcre de Pòncia, que també comet suïcidi després de matar els seus dos fills.

Algunes lletres 'epigràfiques', presents a les inscripcions autèntiques, com la C invertida («C.») i la lletra claudiana per la «u» consonàntica («Ɑ»), van ser utilitzades, no sempre correctament, en alguns textos falsos del s. XV ja a Itàlia. Entre els falsos hispànics (240* [62], 246* [38], 267* [67], 268* [68], 271* [71], 352* [75], 354* [32] i 425* [82]) tornem a trobar aquestes lletres, però el més sorprenent es que apareixen noves lletres 'invertides', algunes presents a l'epigrafia autèntica (la «𐌒». i la «P.»), i una del tot espúria (la «L.»), possiblement creades totes elles per analogia amb les lletres autèntiques més habituals.

Entre les fonts clàssiques utilitzades no només trobem clàusules aleatòries o noms de personatges històrics, sinó que algun passatge ha estat expressament seleccionat per la singularitat d'allò que s'hi explicava. El cas més evident és el de la *devotio* en batalla, que trobem esmentada en tres falsos diferents (220* [28], 247* [39] i 248* [63]), i per a la qual s'ha accedit als passatges de Livi referents a la *devotio* dels *Decii Mures*, d'una banda, i al fragment de Valeri Màxim on se la menciona com un costum celtibèric, de l'altra.

D'altra banda, no és necessari recórrer a episodis històrics per trobar inscripcions poc creïbles. Si les fonts literàries serveixen d'inspiració per als falsos ambientats en grans escenaris bèl·lics, les fonts epigràfiques ofereixen nombrosos motius d'inspiració per als epitafis de temàtica privada.

Alguns dels *topoi* que trobem en els falsos hispànics (per als quals vid. infra) ja són presents en les inscripcions preses com a models per als textos. En aquests casos, hom es pot preguntar si l'interès per aquests temes ha condicionat la tria del model, o si el model ha pogut inspirar el tema al falsari. Un cas ben il·lustratiu és el de *CIL IX 3895*, on un pare construeix una *domus* perquè hi descansin el seu fill i ell, i que ha inspirat dos falsos (103* [51] i 104* [52]), en un dels quals es manté aquest *topos*. El mateix tema reapareix al text de *CIL VI 2120*, que ha servit de model per a 2* [41]. És curiós, però, que en aquest cas al fals hispànic ja no trobem rastre d'aquest *topos*, que ha estat substituït pel de l'enterrament prop d'un temple.

L'interès especial per als fets que surten del que és habitual, però, provoca que un nombre significatiu de les fonts epigràfiques emprades com a model no siguin textos epigràfics autèntics, sinó interpolacions i falsificacions prèvies.

Tenim testimoniats un cas clar en què un fals (397* [78]) ha estat fabricat a partir d'una interpolació prèvia (*CIL II 4174*): la dificultat mateixa de la lectura del text original ha provocat la inclusió de la clàusula «vix annis centum», que al seu torn ha inspirat l'epígraf d'un soldat mort als noranta-set anys. De forma similar, el text de 99*

[49] està basat en la versió interpolada de *CIL* II 1966 que llegim al *codex Valentinus*; cal tenir en compte, però, que en aquest cas la interpolació i la falsificació semblen haver sortit d'una mateixa mà, cosa que testimoniarà dues fases successives en el procés de falsificació.⁹⁷³

Tanmateix, la majoria de models que podem anomenar 'pseudoepigràfics' no provenen d'interpolacions, sinó de falsificacions en tota regla. Un exemple paradigmàtic ens l'ofereix l'epitafi de Pòncia (*CIL* VI 19*), que esdevé posteriorment el sepulcre d'una desconeguda Sílvia Tita (96* [47]); o la utilització reiterada dels falsos *CIL* X 185*-187*, de clara tradició literària, com a model de fins a tres epígrafs (21* [25], 57* [42] i 344* [31]).

Dintre d'aquest apartat cal esmentar igualment els propis falsos hispànics com a models de falsificacions posteriors. Un exemple evident el tenim en 246* [38], basat en el text ciriacà de 382a* [2], i és possible que la restauració del temple d'Esculapi a Bàrcino que trobem a 411* [79] provingui de l'esment de la construcció del mateix temple al text de 410* [1]. En aquest sentit, no hi ha dubte que els falsos presents a l'*Antiquus ε* i els falsos d'Ocampo presenten un gran nombre de similituds formals i temàtiques; en aquest cas, però, la proximitat temporal (i potser geogràfica) no ens pot fer descartar que hi hagi hagut contacte directe entre els falsaris. Si no hagués estat així, ens trobaríem davant un cas clar d'inspiració en falsos previs, del tot patent en textos com 84* [45] (basat en 83* [17]), 220* [28] (en 224* [19]), o 233* [58] (en 231* [20]).

Aquest procés de 'reciclatge' dels falsos, però, no s'acaba aquí: alguns dels falsos hispànics d'inicis del s. XVI han servit de model per a falsificacions posteriors. La historiografia espanyola del s. XVII, de caràcter més local, en va fer un ús abundant: així, Martín Pérez Velasco de la Torre seria el responsable de 236*, 251* i 252* (modelats, respectivament, a partir de 97* [48], 422* [40] i de 83* [17] i 84* [45]); Francisco Rus de Puerta reporta 314* i 466* (que depenen de 83* [17] i 449* [92]); Francisco Bermúdez de Pedraza presenta 187*, format amb clàusules d'inscripcions autèntiques i falses (entre les quals 274* [74]), i el fals 169*, de Pedro Morejón, està basat en 231* [20]. A més, algunes de les nostres inscripcions han estat utilitzades per crear nous textos també fora de la Península, com *CIL* VI 3269* (provinent de 258* [65]), VI 3273* (de 260* [66]) i VI 3550* i IX 524*-525* (tots tres de 234* [59]).

El caràcter fabulós de moltes de les invencions renaixentistes estudiades en aquest treball s'explica únicament pel que pot ser entès com un veritable

⁹⁷³ GIMENO 1997, p. 28.

romanticisme *avant la lettre*, que va tenir el seu auge a la segona meitat del s. XV.⁹⁷⁴ Aquesta moda mesclava els estudis d'antiquària amb la fascinació per les ruïnes d'un passat perdut, i emfasitzava els aspectes més exòtics i misteriosos del món antic. Però quan es va imposar, als cenacles humanistes de mitjan s. XVI, un estudi de la història molt més acadèmic, les creacions fantasioses de cinquanta anys abans van quedar desfasades. Aquest fet, juntament amb el poc coneixement de l'*usus* epigràfic, és el que explica les grans diferències tipològiques que separen els falsos de principis del s. XVI dels de mitjans del mateix segle.

Característiques temàtiques dels falsos d'inicis del s. XVI

Un nombre significatiu de textos fan referència a esdeveniments històrics, la majoria dels quals són bèl·lics, ja que sens dubte aquests conformen el major nombre de referències a la Península que es troben a les fonts clàssiques. La manera més habitual de referir-se a aquests episodis és a través d'inscripcions sepulcral dels soldats morts (20* [24], 21* [25], 40* [26], 51* [27], 80* [15], 83* [17], 84* [45], 220* [28], 247* [39], 248* [63] i 344* [31]).

Entre les inscripcions de temàtica històrica abunden les que remuntarien a època republicana. A la mateixa excepcionalitat d'haver-se conservat un nombre significatiu d'epígrafs tan antics, se suma el fet que aquests fan referència a episodis històrics àmpliament coneguts per les fonts literàries. Així, segons els textos espuris, tindríem proves materials de la Segona Guerra Púnica (354* [32], 421* [80] i 426* [83]), de l'expedició de Cató el Censor (164* [5], 240* [62] i 272* [72]), de les lluites de Viriat (21* [25], 40* [26], 51* [27] i 344* [31]), del setge de Numància (237* [29] i 238* [30]), de Quint Sertori (247* [39], 248* [63] i 410* [1]) i, finalment, de la guerra civil entre Cèsar i els fills de Pompeu (79* [14], 80* [15], 83* [17], 84* [45], 278* [9] i 364* [7]): un fascinant *tour* arqueològic a través dels esdeveniments més importants que haurien tingut lloc a Hispania.

Més sorprenent encara és l'aparició d'episodis històrics que les fonts clàssiques no relacionen amb la Península Ibèrica: la *devotio* dels *Decii Mures* (220* [28]), la desfeta de Quintili Varus (107* [97]) i les lluites de Vitel·li a Medellín i a Cáparra (67* [43] i 86* [46]).

Per últim, entre les referències a emperadors, els que apareixen en més textos són Dioclecià i Maximià (97* [48], 127* [53] i 233*-235* [58-60]). Cal notar, d'altra banda, que alguns emperadors que haurien pogut ser l'objecte d'interès de part dels

⁹⁷⁴ Vid. MITCHELL 1960. Hem defensar aquesta idea a GONZÁLEZ GERMAIN (en premsa, 3).

falsaris hispànics, com Trajà i Adrià, no apareixen un nombre especialment elevat de vegades.

Pel que fa als epígrafs no referits a esdeveniments històrics, trobem dos esquemes bàsics: inscripcions funeràries de caràcter privat, d'una banda, i inscripcions honorífiques (però també sepulcrales) dedicades a magistrats o personatges locals destacats, de l'altra.

Els sepulcres de caràcter privat són erigits per familiars propers: pares, fills i cònjuges. En aquests textos predominen les mostres de dolor del que té cura de l'epígraf i la *laudatio* de les qualitats morals del difunt, i es fa èmfasi en els actes de *pietas* envers la família.

Les inscripcions honoràries de magistrats o personatges eminents de la seva *respublica* són dedicats majorment pels seus conciudadans (citats mitjançant un gentilici substantivat en plural), tot i que de vegades el dedicant és un familiar (240* [62] i *CIL* II 815 [104]), probablement a causa d'una confusió amb l'esquema precedent. Apareixen freqüentment llargues perífrasis explicant els motius de la dedicatòria, i de vegades s'especifiquen igualment els honors rebuts.

En tots els tipus d'inscripcions és freqüent l'aparició de topònims, que serveixen per 'confirmar' l'antiguitat romana de les poblacions modernes.⁹⁷⁵ La majoria de topònims, no obstant això, no apareixen com a substantius sinó com a gentilicis, ja sigui com a part integrant de l'onomàstica o bé en plural com a col·lectiu dedicant de la inscripció.

Molt habituals són també les mencions a divinitats,⁹⁷⁶ essent la més repetida Minerva (250* [64], 268* [68], 274* [74], 423* [81] i 430* [85]); aquesta tria no és estranya, si tenim en compte la importància que s'atorga als episodis bèl·lics, als sepulcres de soldats, etc. També és freqüent l'esment a la mare dels déus, que trobem sota diferents apel·lacions (*mater Deum* a 20* [24] i 97* [48], *dea magna Cibeles* a 57* [42] i *Diana mater Deum* a 219* [57]). Igualment significativa és l'alta presència de déus de menor difusió, com Mart Gradiu (203* [36], 237* [29], 238* [30] i 354* [32]), Bel·lona (84* [45] i 238* [30]), Àtropos (431* [86]), Pasítea (97* [48]) o la *Bona Dea* (260* [66]). Les divinitats apareixen sovint relacionades amb un lloc de culte, sobretot *templa*, però també *aedes*, *aediculae*, *arae* i *sacella*.

La majoria dels llocs comuns que trobem en els textos falsos, de fet, apareix a les inscripcions autèntiques, i molt especialment entre els *carmina epigraphica*. Aquest

⁹⁷⁵ GIMENO 1997, p. 27-28; MAYER 1998a, p. 8-9.

⁹⁷⁶ GIMENO 1997, p. 28; MAYER 1998a, p. 11-12.

és el cas, per exemple, de l'enterrament comú de dos o més familiars (79* [14], 81* [16], 103* [51] i 425* [82])⁹⁷⁷ i de l'expressió del dolor per la mort d'un familiar, molt sovint una mare que enterra el seu fill (79* [14], 82* [44], 273* [73], 383* [3], 431* [86]);⁹⁷⁸ o d'altres formulacions menys habituals, com la *laudatio funebris* especialment dirigida a una matrona (79* [14] i 268* [68]),⁹⁷⁹ l'enterrament lluny de la pàtria, sovint com a motiu de lament (40* [26], 83* [17] i 360* [76]),⁹⁸⁰ la perdurabilitat de l'ànima més enllà de la mort física (81* [16] i 248* [63])⁹⁸¹ o la incògnita sobre la capacitat de percepció dels Manes (103* [51] i 104* [52]).⁹⁸²

Malgrat tot, alguns dels llocs comuns dels falsos, com l'especificació de l'estirp a través d'una perífrasi de l'estil «e gente [vel genere]... ortus [vel emissus]» (201* [56], 220* [28], 239* [61], 364* [7] i 426* [83]),⁹⁸³ no troba correspondència en l'epigrafia clàssica autèntica. El cas més sorprenent, però, és el del *topos* freqüentíssim de l'enterrament davant d'un temple (2* [41], 20* [24], 57* [42], 103* [51], 104* [52], 268* [68] i 354* [32]), que directament no té paral·lels a les fonts clàssiques.

5.3. Els falsos epigràfics hispànics d'inicis del s. XVI en el seu context històric

La visió de la Hispania romana en la falsificació epigràfica a tombants del s. XVI

En la segona part d'aquestes conclusions centrarem la nostra anàlisi en els dos processos més intensos de producció de falsos dins de l'arc cronològic estudiat en aquesta Tesi: el que té lloc dins l'*Antiquus ε* (10 falsos, núm. 14-23 de la nostra edició) i el que recullen Nettucci, Accursio i Ocampo (73 falsos, núm. 24-93, 100-102 i 104). Com ja hem dit, a més, ambdós processos haurien tingut lloc en un període de temps força proper, entre finals del s. XV (per als falsos de l'*Antiquus ε*) i els primers anys del s. XVI (per al segon dels dos grups), i, a més, no són independents un de l'altre, ja que sabem que els responsables de la segona producció de falsos van tenir accés als falsos de la primera. No és estrany, doncs, que puguem detectar en aquests conjunts de textos algunes isòbares que donen una certa coherència interna a la producció de textos epigràfics, i que són especialment interessants quant al rerefons ideològic que traspuen.

⁹⁷⁷ LATTIMORE 1942, p. 247-250; HERNÁNDEZ PÉREZ 2001, p. 130-137. Aquest lloc comú continua present als falsos de la segona meitat del s. XVI, com 372* o bé un fals reportat només per Covarrubias (GONZÁLEZ GERMAIN – CARBONELL 2010, p. 285).

⁹⁷⁸ LATTIMORE 1942, p. 177-181; HERNÁNDEZ PÉREZ 2001, p. 75-81.

⁹⁷⁹ LATTIMORE 1942, p. 294-299; HERNÁNDEZ PÉREZ 2001, p. 155-167.

⁹⁸⁰ LATTIMORE 1942, p. 200-202; HERNÁNDEZ PÉREZ 2001, p. 58-66.

⁹⁸¹ LATTIMORE 1942, p. 28-40; HERNÁNDEZ PÉREZ 2001, p. 108-114.

⁹⁸² LATTIMORE 1942, p. 59-65; HERNÁNDEZ PÉREZ 2001, p. 28-31.

⁹⁸³ Cf. supra, p. 297-298.

Un dels mitjans bàsics per valorar la visió de la Hispània romana present en aquests dos conjunts de falsos epigràfics és determinar el tractament que reben els esdeveniments històrics que s'hi relaten. És evident que la majoria dels episodis bèl·lics (Viriat, Sertori i molt especialment el setge de Numància) ofereixen ja d'entrada un context d'enfrontament entre Roma i Hispània, però és interessant veure quina és la posició amb què són vistos.

En el context de la Segona Guerra Púnica, els *Blandenses* honoren un conciutadà que havia pres partit per Roma i s'havia oposat a Anníbal (421* [80]), mentre que els *Castelonenses* recorden els beneficis que van obtenir de Gneu i Publi Escipió (426* [83]). Pel que fa a la guerra de Viriat,⁹⁸⁴ totes les inscripcions són sepulcres de soldats que van lluitar-hi en contra, i per tant les seves paraules podrien no reflectir la realitat de les poblacions autòctones; en aquest sentit és especialment significatiu el text de 51* [27], perquè és l'únic d'aquest grup creat pels propis *Lancienses*. I, a diferència del que hom esperaria, ret homenatge pòstum a un soldat que havia lluitat *contra* Viriat (aquí definit com a *latro*) i que havia lluitat sempre a favor de la seva ciutat («quorum rempublicam tutarat semper»).

Però l'episodi que rep un tractament més sorprenent és, sense cap mena de dubte, el setge i la destrucció de Numància per part d'Escipió Emilià (237* [29] i 238* [30]). El que ha estat sempre, per a la historiografia espanyola, el símbol de la resistència hispana contra la invasió romana, apareix aquí completament invertit. Els falsos se situen, de fet, en algun moment després de la destrucció de Numància, en què la ciutat ha estat repoblada per colons romans, i que són explícitament equiparats al poble romà mitjançant una doble juxtaposició «coloni Romani novi Numantini» (237* [29]) i «populus Numantinus novi coloni Romani» (238* [30]), amb un quiasme que pretén emfasitzar aquesta equivalència. Ni les fonts clàssiques ni cap altra font historiogràfica que coneguem no fan referència a aquesta repoblació de Numància.

Per últim, és igualment destacable que l'episodi més tractat pels epígrafs sigui el de la lluita entre Cèsar i els fills de Pompeu. En efecte, aquest és l'únic escenari bèl·lic on no trobem una lluita entre una facció hispana i una romana, sinó que es tracta d'una guerra civil enfrontant romans contra romans. Si els dos falsos hispànics de finals de ca. 1480 mostren un soldat del bàndol cesarià (364* [7]) i un text que commemora la victòria de Cèsar (278d* [9]), els falsos provinents de l'*Antiquus* ε i els d'Ocampo s'especialitzen en inscripcions sepulcral de pompeians. Això permet al falsari d'introduir una sèrie de lamentacions per la sort d'aquest bàndol («arma secutus

⁹⁸⁴ Cf. CARBONELL – GIMENO – GONZÁLEZ GERMAIN (en premsa).

infelicia Cnaei Pompeii», 83* [17]), així com per la fi de la República («labente Republica Romana» i «amissa iam libertate Romana», 80* [15]; «occidi pro libertate Romana», 84* [45]). Ara, és difícil d'assegurar si darrere d'això hi ha un veritable posicionament ideològic o fou només una tria per motius 'literaris'.

Quant als emperadors que apareixen als falsos, no hi ha dubte que l'esment a les persecucions de cristians ha de ser llegit com una crítica a Neró (231* [20]) i a Dioclecià (233* [58] i 234* [59]). Però la majoria d'emperadors són lloats sense indicis, al nostre entendre, d'ironia. L'origen hispànic de Trajà el fa el destinatari més obvi dels elogis («de omni hominum genere meritissimo», 232* [21]), i tampoc no poden estranyar les lloances a Constantí (449* [92]); però destaca el tracte clarament favorable que rep August (sobretot a 85* [18], on dona la *immunitas* a diverses poblacions, i a 260* [66], en què és honorat pels *Ceretani*), així com Titus («generis humani amor et desiderium etiam vivens», 445* [89]) o Germànic (honorat per un soldat d'origen celtiber a 270* [70]).

Entre les inscripcions honorífiques, és habitual que personatges d'origen hispànic honorats per les seves poblacions nats hagin rebut beneficis de Roma. Així, l'enterrament de *Sanctius Aulus Calagurritanus* és celebrat «Marco Atilio Regulo proconsole cum II legione honoris causa adstante» (245* [37]); *C. Livonius*, honorat pels de *Turiasso*, ha rebut la ciutadania romana (250* [64]); *P. Voceius Attacensis* és recordat per haver provat la seva fidelitat a Roma durant la conjuració de la Celtibèria contra Cató (272* [72]); *T. Aulus Monobricensis* i *Q. Egnatulus* han estat obsequiats per Adrià amb un cavall públic (274* [74] i 430* [85]), i *Aulus Maevius* torna a *Ausa* com un veritable heroi després d'haver seguit els «signa populi Romani victricia» i d'haver estat recompensat «multis a populo senatuque Romano privilegiis» (422* [40]). Encara que amb menys freqüència, també tenim testimoniats casos en què un magistrat romà (presumiblement d'origen itàlic) és honorat per una població hispànica, com el procònsol *L. Aelius* (127* [53]).

Les inscripcions de caràcter privat són, evidentment, les que ofereixen menys informació respecte de la visió d'Hispania. I, tanmateix, un petit grup d'inscripcions (201* [56], 239* [61] i 240* [62]) testimonien, de forma remarcable, matrimonis formats per un membre d'origen romà i un d'origen hispànic. Cal tenir en compte que per poder saber que es tracta d'un matrimoni mixt cal que s'expliciti l'estirp de tots dos, cosa que demostra l'èmfasi del falsari en aquesta qüestió.

Un altre cas interessant és el de *C. Canius* (360* [76]), un poeta d'origen hispà que hauria viscut setze anys a Roma, posteriorment hauria tornat a Hispania i,

finalment, hauria decidit marxar altra vegada al Laci, moment en què li hauria sobrevingut la mort. De forma similar, no trobem diferències significatives entre les mostres de *pietas* ofertes per personatges d'origen hispànic i itàlic (per exemple, 104* [52]).

Així doncs, la visió que s'extreu d'aquestes falsificacions és la d'una Hispània ben integrada a la realitat romana, malgrat els nombrosos enfrontaments bèl·lics que hi tenen lloc. De fet, en els textos situats en època republicana s'incorre sovint en l'anacronisme, ja que aquests mostren una societat totalment romanitzada. Evidentment, els epígrafs tenen com a finalitat dignificar el passat remot de la Península, com reflecteixen l'ús constant de topònims hispànics i la menció de fets i personatges històrics.⁹⁸⁵ Això, però, no es fa des de la confrontació amb Roma o amb Itàlia, sinó precisament a través de la seva equiparació: les nombroses 'equivalències' entre elements hispànics i itàlics tindrien, segons la nostra opinió, la finalitat de reconstruir un passat on Hispània hauria jugat un rol de primer nivell en la història de Roma, comparable al de la mateixa Itàlia. D'aquesta manera, el llegat clàssic d'Hispània no seria el resultat d'una influència externa (italiana), sinó el d'un procés col·laboratiu i, en conseqüència, des de la Península se l'hauria pogut considerar patrimoni propi, de la mateixa manera com es feia des de l'humanisme italià.

No podem deixar de destacar, de la mateixa manera, una absència absoluta de qualsevol confrontació o previsualització de la frontera existent, al moment de la falsificació, entre Espanya i Portugal. De fet, sembla que hi ha una voluntat explícita de negar l'errònia equivalència entre la Lusitània antiga i l'estat modern de Portugal (des d'on aquesta sovint es va fomentar),⁹⁸⁶ ja que els falsos lusitans es distribueixen per igual en una i altra banda, i, de la mateixa manera, un heroi autòcton com Viriat, reivindicat per la historiografia local d'ambdós estats, és mencionat en inscripcions atribuïdes a una banda i altra de la frontera.

La visió de la Hispània romana en el seu context historiogràfic

No hi ha dubte que una anàlisi com la que acabem de realitzar xoca amb la posició ideològica predominant en la historiografia espanyola, com hem vist al primer capítol de la Tesi. Aquest distanciament és especialment evident a la historiografia castellana, tant la del s. XV, amb les cròniques neogòtiques d'Alonso de Cartagena i Sánchez de Arévalo (en què precisament es minimitzava la influència romana fent

⁹⁸⁵ FABRE – MAYER, p. 181; MAYER 1991, p. 495-497; id. 1998, p. 8-9.

⁹⁸⁶ Vid. MAYER 2009, p. 78-79.

prevaldre l'aportació autòctona i la del posterior element visigòtic), com la que s'acabaria imposant al s. XVI, amb Florián de Ocampo i Ambrosio de Morales.⁹⁸⁷

Aquesta primera constatació ens podria portar a buscar els centres de producció d'aquests falsos en alguna posició perifèrica de la Península, on certament aquests plantejaments ideològics no van ser tan difosos (com, per exemple, entre els humanistes catalans com Joan Margarit i Jeroni Pau), o fins i tot a pensar en falsaris d'origen italià, ja fos algun dels humanistes residents a la Península (Marineo Siculo, Pietro Martire d'Anghiera, Cataldo Parisio, etc.) o bé algun dels que la van recórrer i hi van copiar inscripcions (Giovanni Bembo i Agostino Nettiucci). Malgrat tot això, creiem que hi ha prou indicis per descartar aquestes dues possibilitats o, com a mínim, per considerar-les com a força improbables.⁹⁸⁸

Pel que fa als falsos de l'*Antiquus ε*, la seva aparició no es pot desvincular de les inscripcions lusitanes autèntiques juntament amb les quals apareixen. En efecte, la totalitat dels textos autèntics (la inscripció de Cáparra *CIL* II 834 i els mil·liaris *CIL* II 4656, 4657, 4676, 6205 i 6206)⁹⁸⁹ i la majoria dels espuris⁹⁹⁰ estan situats entre Salamanca i Mérida, al llarg de la Vía de la Plata. Però, a més, dos dels falsos (231* [20] i 499* [23]) han estat forjats sobre el model de dues de les inscripcions autèntiques (*CIL* II 4657 i 4676), fet pel qual sembla raonable concloure que el falsari hauria estat el mateix que hauria copiat les inscripcions autèntiques i que, per tant, hauria estat actiu i fortament vinculat a aquesta zona.

Pel que fa als falsos d'Ocampo, en canvi, la situació és precisament la inversa: els falsos es troben desvinculats de qualsevol còpia d'inscripcions autèntiques, apareixen de forma conjunta amb tota una sèrie de textos epigràfics interpolats (segurament, com ja va apuntar Gimeno, pel mateix falsari)⁹⁹¹ i es localitzen per tota la Península. Aquesta distribució, en primer lloc, ja permet descartar com a causa de la falsificació qualsevol reivindicació de caràcter regional, així com una possible autoria portuguesa. Però, en segon lloc, cal considerar que la menció de ciutats certament menors (per exemple, Munébrega a 274* [74]) demostra una bona coneixença del territori, que difícilment hauria posseït algú que no hagués viscut força anys a la Península.⁹⁹² I, en tercer i últim lloc, no hi ha dubte que la difusió d'aquest conjunt de falsos es fa des d'Espanya, ja que les primeres síl·loges que la recullen són de

⁹⁸⁷ Vid. supra, p. 21-34.

⁹⁸⁸ Ja GIMENO (1997, p. 36-42) va descartar que darrere dels falsos d'Ocampo s'hi pogués amagar una mà itàlica.

⁹⁸⁹ Per a la identificació dels mil·liaris de l'*Antiquus ε*, cf. supra, p. 371.

⁹⁹⁰ Una part dels falsos (85* [18], 231* [20], 232* [21], 498* [22] i 499* [23]) presenta localitzacions problemàtiques difícils de situar; vid. supra, p. 201-203.

⁹⁹¹ GIMENO 1997, p. 27-28.

⁹⁹² A aquesta mateixa conclusió semblen apuntar algunes relacions toponímiques com la de *Ecelestā* amb Medinaceli (268* [68]), potser motivada per la presència de les mines de sal en ambdues localitats (vid. supra., p. 328).

viatgers que van venir a la Península (Nettucci i Accursio) així com la de Florián de Ocampo. Així doncs, malgrat la dificultat de situar el centre de producció d'aquests falsos, creiem que han de tenir un origen hispànic i, en concret, com veurem més endavant, ens inclinem a pensar que haurien sorgit al regne de Castella.

D'entrada, doncs, l'aparició d'aquest conjunt de falsos sembla entrar en contradicció amb la visió de la historiografia coetània. Difícilment es pot argumentar, d'altra banda, que podria no haver-hi cap ideologia ferma al darrere de la falsificació, ja que la creació de desenes de falsos amb una notable coherència interna no pot ser fruit de la casualitat. No podem donar una explicació definitiva d'aquesta contradicció, però creiem que es poden fer almenys dues consideracions que podrien ajudar a conciliar la producció dels falsos amb el seu context històric.

D'una banda, és possible que la falsificació hispànica d'inicis del s. XVI hagués tingut, com a destinataris principals, els cercles humanístics italians interessats en epigrafia: no en va, els dos primers autors a reportar aquests falsos van ser Nettucci i Accursio. A Espanya, el nombre d'antiquaris que podien interessar-se per l'epigrafia (i ser en conseqüència les víctimes de la falsificació) era mínim, però a la península itàlica aquests conformaven un sector no gens menyspreable de les elits culturals. En aquest sentit, la presentació d'una Hispània totalment romanitzada i plena de testimonis dels esdeveniments descrits per les fonts clàssiques cobraria ple sentit i no s'oposaria als objectius perseguits per obres històriques com les *Decades* de Nebrija o la *Cronica* d'Ocampo, la posició més reàcia a Roma de les quals s'explicaria per anar dirigides clarament al públic hispànic.

D'altra banda, s'ha apuntat que els canvis polítics de finals del s. XV, amb la unió dels regnes de Castella i Aragó, la conquesta de Granada o l'expulsió dels jueus, d'una banda, i la penetració a la Península, de forma coetània, d'un humanisme més italianitzat, de l'altra, haurien provocat un intent de projectar una imatge del regne hispànic basada més en el seu passat romà que no pas en el visigòtic.⁹⁹³ A aquest canvi de paradigma hauríem de vincular els diversos intents de redactar una història dedicada específicament al passat romà, com la d'Alfonso de Palencia, la de Joan Margarit o la mai no realitzada de Nebrija. Pel que fa a aquesta última, efectivament, en l'esquema de l'obra que projectava (la *Muestra de la historia de las antigüedades*

⁹⁹³ Així, per exemple, MAYER 1998a, p. 349, i id. 2009, p. 76-77. També GIMENO (1997, p. 41-42) opina que la falsificació hauria pogut ser conseqüència de l'intent de redactar una nova crònica, fet que la porta a considerar com a possibles autors dels falsos dos historiadors com Margarit i Nebrija (per a la possible autoria dels quals, vegeu la pàgina següent). Tanmateix, la veritat és que no disposem de cap prova que l'aparició dels falsos fou realment conseqüència directa de la voluntat de redactar una crònica específica d'Hispània, i no podem oblidar que, si bé són molts els falsos on es fa referència a esdeveniments històrics, una altra part molt considerable té un caràcter absolutament privat i, en conseqüència, presenta molt poc interès per a un historiador, de la mateixa manera que tampoc no semblen gaire 'útils' les interpolacions d'inscripcions autèntiques que trobem en aquesta mateixa tradició.

de España, ca. 1499), com hem defensat, no s'observa una connotació negativa de la influència romana a Espanya, com sí es pot intuir en les *Decades* (1510).

La qüestió oberta, doncs, seria establir per què les següents cròniques que conservem, començant per les *Decades* de Nebrija mateix, ja no presenten aquest caire més conciliador amb l'antiguitat romana, sinó que tornen a entroncar amb la tradició neogòtica. En aquest sentit, és possible que la mort d'Isabel I el 1504, que comportà la separació de les agendes polítiques dels dos regnes hispànics, i la gran difusió ja durant la primera dècada del s. XVI de les *Antiquitates* d'Annio da Viterbo (de perfil clarament antiromà) juguessin un paper important en el canvi ideològic de la historiografia espanyola.

El problema de l'autoria de la falsificació hispànica d'inicis del s. XVI

Malgrat no ser un dels objectius primigenis del nostre treball, no podem finalitzar aquestes conclusions sense almenys presentar el que és encara a l'actualitat una qüestió oberta: l'autoria dels dos processos de falsificacions als quals ens venim referint.

Més enllà de l'antiga atribució d'aquests falsos a Ciriaco d'Ancona,⁹⁹⁴ que encara avui dia rep més credibilitat de la que seria desitjable,⁹⁹⁵ l'únic intent d'avançar en la identificació dels falsaris l'ha realitzat Gimeno, que en estudiar els falsos presents a la síl·loge d'Ocampo va posar sobre la taula el nom de dos humanistes de primer nivell: Joan Margarit i Antonio de Nebrija.⁹⁹⁶ El fet de poder datar amb millor precisió el *terminus post quem* dels arquètips en què s'haurien filtrat els falsos ens permet, ja d'entrada, descartar qualsevol intervenció de Margarit, que va morir el 1484.

Malgrat que Nebrija sí que entraria dins dels paràmetres en què va tenir lloc la falsificació, tant cronològicament com contextualment, certes característiques formals de les inscripcions espúries de la tradició d'Ocampo ens fan posar en dubte aquesta possible atribució. En primer lloc, com hem dit, el llatí dels falsos s'allunya en diverses ocasions del llatí més clàssic, i hi trobem alguns errors que serien difícilment atribuïbles a Nebrija; en segon lloc, l'ús de topònims inventats («castra Vitelliana» a 67* [43], «colonia Marcia» a 135* [54], «Monobrica» a 274* [74], «Castelonenses» a 426* [83], etc.) no sembla adequar-se al coneixement geogràfic que l'humanista

⁹⁹⁴ Cf. GIMENO 1997, p. 27; ead. 1998; MAYER 1998a; GONZÁLEZ GERMAIN 2010.

⁹⁹⁵ Per exemple, CERRILLO, Enrique, «La invención de la Antigüedad. El caso de Extremadura durante los siglos XVI y XVII», dins GORGES *et al.* 2009, p. 25-51 (29-30): «Suele ocurrir que (...) existiesen humanistas desinteresados que pusieron en circulación auténticos *corpora* de inscripciones latinas de territorios ajenos en los que introdujeron no pocas falsedades. Le corresponde tal honor a Ciriaco de Ancona, quien en el siglo [sc. XV] contribuyó a popularizar un buen número de ellas, en especial de Cáparra (...)».

⁹⁹⁶ GIMENO 1997, p. 36-42.

posseïa (i que queda patent al seu *Dictionarium*), i, en tercer lloc, el coneixement general de *realia* que s'extreu dels falsos fa pensar més en un *amateur* de l'Antiguitat Clàssica que en un veritable expert com Nebrija.

Per tant, cal dubtar seriosament de l'autoria de Nebrija pel que fa als falsos d'Ocampo i, en conseqüència, és necessari ampliar la llista de possibles autors dels falsos amb figures de segon ordre de l'humanisme espanyol. La manca d'estudis sobre possibles interessos epigràfics per part dels humanistes espanyols de principis del s. XVI fa molt difícil, en l'estadi actual de la investigació, avançar en una proposta ferma d'identificació de l'autor d'aquestes falsificacions, per la qual cosa ens haurem de limitar a delinear unes mínimes coordenades de l'ambient en què aquest hauria pogut actuar.

A diferència del que succeeix amb els falsos d'Ocampo, la possible atribució a Nebrija de les falsificacions de l'*Antiquus* ε pren força més sentit. Així, podem notar, en primer lloc, que l'evident vinculació d'aquest arquètip a la zona que s'estén entre Salamanca i Mèrida permet delimitar amb força precisió l'àrea d'actuació del falsari. En segon lloc, el fet que aquest procés de còpia i fabricació d'inscripcions tingui lloc en una fase encara primerenca de la difusió de l'epigrafia a la Península redueix de forma significativa el nombre d'humanistes capaços de realitzar, a l'Extremadura de finals del s. XV, aquestes falsificacions. I, en tercer lloc, els falsos resultants, malgrat les incorreccions i els anacronismes que presenten, no incorren en cap dels errors més flagrants que hem assenyalat en alguns dels falsos d'Ocampo; en aquest mateix sentit, podem notar que aquests falsos són els únics en què es fa ús de fonts numismàtiques com a model dels textos espuris, cosa que posa de manifest una major capacitat de recursos per part del falsari.⁹⁹⁷

La figura de Nebrija s'adiu, sens dubte, a les coordenades que acabem de delimitar. El moment de la falsificació coincideix amb la seva estada (1486-1503) a Zalamea de la Serena (Badajoz), al cercle humanístic format al voltant de Juan de Zúñiga, últim Mestre de Alcántara (1465-1504).⁹⁹⁸ Anteriorment, a més, havia estat professor a la Universitat de Salamanca, i durant aquest període continuarà publicant

⁹⁹⁷ Per a un fals d'Ocampo, el mil·liari 445* [89], hem proposat que està basat en un text numismàtic; però en aquest cas el model en qüestió havia estat prèviament confós com a text epigràfic (387a*), per la qual cosa el falsari no era conscient d'estar emprant un text en origen monetar. Els falsos de l'*Antiquus* per als quals hem suposat l'ús de fonts numismàtiques són 232* [21] i 498* [22].

⁹⁹⁸ Vid. SEGURA CORVASÍ 1949; RODRÍGUEZ-MOÑINO, Antonio, «Historia literaria de Extremadura: la Edad Media y los Reyes Católicos», *Revista de estudios extremeños* 5:3-4 (1949), p. 415-470 (451-465); COBOS BUENO 2001, p. 125-128 i 133-134. L'estudi tradicional de la família dels Zúñiga durant el seu domini de Plasencia (que va acabar el 1488, quan la ciutat va passar a mans dels Reis Catòlics) és PAREDES, Vicente, «Los Zúñiga, señores de Plasencia», *Revista de Extremadura* 5 (1903), p. 241-254; 6 (1904), p. 216-226, 289-298, 344-359, 387-399, 433-446 i 609-615; 7 (1905), p. 4-10; 9 (1907), p. 365-374, 414-425, 448-456, 493-501 i 556-566; 10 (1908), p. 79-88 i 407-414, i 11 (1909), p. 13-28 i 145-192.

les seves obres des de la impremta de la ciutat. D'altra banda, a aquest període podem atribuir la major part dels interessos de Nebrija per l'Antiguitat Clàssica, i molt especialment la menció (i possiblement còpia) dels mil·liaris de la Vía de la Plata,⁹⁹⁹ la còpia de les inscripcions del pont d'Alcántara, la redacció de poemes neollatins de caire antiquari o bé l'interès per redactar una història de les antiguitats d'Espanya.¹⁰⁰⁰

Així doncs, malgrat que cap d'aquests indicis no són suficients per arribar a una conclusió segura, és certament suggerent la possibilitat de vincular aquest procés de còpia i falsificació d'inscripcions o bé amb el cercle de Juan de Zúñiga o bé amb la Universitat de Salamanca. I, precisament, Nebrija va estar vinculat a tots dos ambients i en fou l'humanista més destacat pel que fa a l'interès i als coneixements sobre el món antic, especialment en relació amb camps com el de la geografia o l'epigrafia.

La producció successiva de textos espuris és, contràriament, molt més difícil de situar. Com ja hem dit, podem inferir que van ser creats aproximadament entre 1500 i 1515 i que tenen una autoria hispana. Sabem, a més, que el falsari va tenir accés en una data molt primerenca al recull de l'*Antiquus ε*, redactat molt probablement a Extremadura; òbviament, però, aquest origen no té per què coincidir amb el del nou conjunt de falsos. En canvi, l'argument geogràfic pot ser utilitzat, de forma inversa, com a indicatiu per ajudar a descartar, e *silentio*, algunes zones peninsulars on ja hi havia hagut, d'ençà de la dècada dels 80, un interès per copiar inscripcions (com a Catalunya, mitjançant Francesc Vicent i Pere Miquel Carbonell, o a València, a través dels diferents reculls anònims testimoniats a l'*Antiquissimus*, l'*Antiquus* i al manuscrit de Carbonell),¹⁰⁰¹ sense que això comportés l'aparició de gaires textos espuris (i tots ells desvinculats dels falsos d'Ocampo). En aquest mateix sentit, la presència de falsos escampats arreu de la Península Ibèrica és més fàcilment explicable des de territoris que aspirassin a una posició política hegemònica (motiu pel qual ja hem descartat la intervenció d'una mà portuguesa), fet que contribueix a la nostra hipòtesi que el falsari provingués del Regne de Castella. Pot no ser casualitat, en aquest sentit, que el testimoni principal d'aquest conjunt d'inscripcions hagi estat el cronista castellà Florián de Ocampo, nascut a Zamora i que va estudiar a la universitat d'Alcalá de Henares amb Nebrija.

Evidentment, l'accés a nombroses fonts literàries clàssiques en llatí implica que el falsari hauria format part d'algun centre cultural que li pogués proporcionar una

⁹⁹⁹ Vid. SEGURA CORVASÍ 1949, p. 166-175; FONTÁN 1986.

¹⁰⁰⁰ Per a una anàlisi de les seves facetes més estretament lligades a l'epigrafia, vid. supra, p. 37-38.

¹⁰⁰¹ Vid. supra, p. 108 i ESPLUGA 2009a.

biblioteca suficientment àmplia.¹⁰⁰² Fins ara, els estudis realitzats sobre els ambients culturals a Castella i a Espanya, a finals del s. XV i principis del s. XVI, no han posat de manifest interessos per la còpia o la col·lecció d'epígrafs clàssics (com sí succeeix a Itàlia i, unes dècades més tard, sí que trobem a la Península), per la qual cosa és molt difícil intentar de limitar els centres concrets als quals el falsari hauria pogut estar vinculat. Fins que nous estudis, no només epigràfics sinó també històricoculturals, treguin a la llum noves dades, aquesta qüestió haurà de quedar forçosament oberta.

Rebus sic stantibus, és possible, almenys, d'esmentar els diversos focus humanistes presents en aquell moment a la Península, d'algun dels quals el falsari hauria pogut formar part. En primer lloc, cal citar la cort reial, a la qual va estar vinculada la major part dels historiadors, a través del nomenament de no pocs cronistes oficials.¹⁰⁰³ En contra d'aquesta possibilitat, però, hi juguen, com ja hem esmentat, tant la mort d'Isabel I en una data molt primerenca (1504) com el mateix distanciament entre la visió de les cròniques que es redacten en aquell moment i la visió extrapolable dels falsos.

En segon lloc, les universitats oferien una de les vies més directes d'accés a la cultura clàssica, ja que hi confluien grans biblioteques, estudiosos de primer nivell i impremtes.¹⁰⁰⁴ Les dues universitats més importants de l'època, la de Salamanca i la d'Alcalá de Henares, s'inscriurien en el context castellà que hem hipotitzat per al falsari. De fet, alguns dels humanistes espanyols de més alt nivell van ensenyar en ambdues universitats: així, Nebrija fou professor primer a Salamanca i finalment a Alcalá, mentre que Hernán Núñez de Guzmán 'El Pinciano' (1470/5-1553) va fer el recorregut invers. Cal tenir en compte, per últim, que la universitat d'Alcalá va ser creada el 1499 pel cardenal Cisneros, però que no va començar a funcionar fins el 1508, cosa que certament limitaria els anys en què s'hauria hagut de produir la falsificació.

En tercer i últim lloc, el falsari també hauria pogut fer ús de la biblioteca personal d'algun mecenes, entre els quals trobem tant figures eclesiàstiques¹⁰⁰⁵ com

¹⁰⁰² A més de la bibliografia citada a continuació, és encara útil, com a panorama general, ANTELO IGLESIAS, Antonio, «Las bibliotecas del otoño medieval. Con especial referencia a las de Castilla en el siglo XV», *Espacio, tiempo, forma. III Historia medieval* 4 (1991), p. 285-350.

¹⁰⁰³ Per a la historiografia d'època dels Reis Catòlics, vid. supra, p. 24-30. Per a una visió general del mecenatge impulsat per Isabel, vid. SALVADOR, Nicasio, «El mecenazgo literario de Isabel la Católica», dins id., *Isabel la Católica. Educación, mecenazgo y entorno literario*, Alcalá de Henares, Centro de estudios cervantinos, 2008, p. 217-236.

¹⁰⁰⁴ Per a una visió general de les universitats espanyoles al tombant de segle, vid. GÓMEZ MORENO, Ángel, «Las Universidades en la época de los Reyes Católicos», dins SALVADOR – MOYA 2008, p. 59-77.

¹⁰⁰⁵ De finals del s. XV (i per tant lleugerament anteriors al moment de la falsificació) són especialment destacats l'arquebisbe de Sevilla Alonso de Fonseca (mort el 1473), protector de Nebrija, i el cardenal Pedro González de Mendoza (mort el 1495). Com a aproximació general, vid. HERRÁN MARTÍNEZ, Ainara, «El mecenazgo de los jerarcas eclesiásticos en la época de los Reyes Católicos», dins SALVADOR – MOYA 2008, p. 79-101.

nobiliàries.¹⁰⁰⁶ Coneixem, gràcies a testaments i altres documents jurídics, els llibres de què constaven algunes d'aquestes riquíssimes biblioteques. En alguns casos, la literatura clàssica no passa de tenir una importància relativa, i segurament la conformaven majoritàriament traduccions castellanques;¹⁰⁰⁷ però en alguns casos no hi ha cap dubte que aquestes col·leccions personals haurien estat suficients per a proporcionar les fonts necessàries per a la creació dels falsos.¹⁰⁰⁸ Un cas particular és el d'Hernán Núñez, comendador de l'Orde de Santiago i ell mateix humanista de primer nivell, que va aplegar una importantíssima biblioteca no només amb un gran nombre d'obres clàssiques, sinó moltes d'elles anotades de forma abundant per la seva mà.¹⁰⁰⁹ Habitualment, però, les figures nobiliàries no passen de tenir uns coneixements força bàsics, i és al seu voltant on es concentren els humanistes de més alt nivell.

Això és, de moment, tot el que podem dir al respecte dels possibles ambients de creació dels falsos, sense entrar en el camp de la pura especulació. Pel que fa a la formació del falsari, i malgrat no tenir-ne cap prova que ho demostrï, no ens desagradaria pensar que aquest hagués realitzat una estada a Itàlia, cosa que podria explicar la visió 'filoromana' que trobem present a les inscripcions. En concret, podria haver estudiat dret al Col·legi Espanyol de la universitat de Bolonya, com van fer de fet molts humanistes espanyols, el que permetria entendre la important presència de clàusules jurídiques entre els textos epigràfics.¹⁰¹⁰

Per últim, volem tornar a constatar que, malgrat fer un ús constant de fonts epigràfiques, no hi ha cap prova que el falsari en qüestió recollís *de visu* inscripcions autèntiques, i de fet, les interpolacions que trobem al *Libro de Ocampo* no semblen demostrar un gran coneixement de les normes epigràfiques. En aquest sentit, és significatiu que els falsos no estiguin vinculats a contextos arqueològics concrets, la qual cosa permet suposar que el falsari no va visitar cadascun dels indrets on se

¹⁰⁰⁶ Com a aproximació general, vid. LADERO, Miguel Ángel; QUINTANILLA, María Concepción, «Bibliotecas de la alta nobleza castellana en el siglo XV», dins *Livre et lecture en Espagne et en France sous l'ancien régime*, Paris, Editions A.D.P.F., 1981, p. 47-59; BECEIRO, Isabel, *Libros, lectores y bibliotecas en la España medieval*, Murcia, Nausicaá, 2007. Per a la figura de Juan de Zúñiga, Mestre de Alcántara, vegeu supra.

¹⁰⁰⁷ Aquest sembla ser el cas, per exemple, de la biblioteca del segon duc d'Albuquerque; cf. RUIZ GARCÍA, Elisa; CARCELLER, María del Pilar, «La biblioteca del II Duque de Albuquerque (1467-1526)», *Anuario de estudios medievales* 32 (2002), p. 361-400 (369-370).

¹⁰⁰⁸ Entre les biblioteques castellanques de la primera meitat del s. XVI estudiades que contenen un nombre significatiu de clàssics, senyalem la del marquès de Priego, la del marquès de Cenete (fill del cardenal Mendoza) i la del tercer duc de Béjar; vid. respectivament QUINTANILLA, María Concepción, «La biblioteca del marqués de Priego (1518)», *En la España medieval* 1 (1980), p. 347-384; SÁNCHEZ CANTÓN, Francisco Javier, *La biblioteca del marqués del Cenete iniciada por el cardenal Mendoza (1470-1523)*, Madrid, CSIC, 1942; REDONDO, Augustin, «La bibliothèque de don Francisco de Zúñiga y Guzmán Sotomayor, troisième duc de Béjar (¿1500?-1544)», *Mélanges de la Casa de Velázquez* 3 (1967), p. 147-196.

¹⁰⁰⁹ Vid. SIGNES, Juan; CODONER, Carmen; DOMINGO, Arantxa, *Biblioteca y epistolario de Hernán Núñez de Guzmán (El Pinciano). Una aproximación al humanismo español del siglo XVI*, Madrid, CSIC, 2001. Núñez mateix recorda que l'any 1495 va visitar les ruïnes d'Alcántara en companyia de Nebrija (vid. FONTÁN 1986, p. 44 i 57), i li tenim testimoniats un cert interès per l'epigrafia, si bé en una data posterior a la creació dels falsos d'Ocampo (vid. GIMENO 1997, p. 227).

¹⁰¹⁰ Vid. PÉREZ MARTÍN, Antonio, *Proles Aegidiana*, 4 vols., Bologna, Publicaciones del Real Colegio de España, 1979, on estan llistats tots els col·legials dels quals es té constància.

situen els falsos. Així doncs, tot apunta que el procés de falsificació hauria estat bàsicament un treball de biblioteca, on les dues síl·loges emprades (una d'hispanica – entroncada amb l'*Antiquus* ε- i una altra d'itàlica) haurien estat consultades amb gran freqüència, però no de forma diferent de com hauria fet ús de la resta de fonts literàries.

6. RIASSUNTO E CONCLUSIONI DELLA TESI (IN ITALIANO)

6.1. Riassunto

Impostazione e obiettivi della Tesi

L'oggetto di questa Tesi di Dottorato è l'edizione e commento delle 104 iscrizioni false apparse dal Quattrocento al 1550 e attribuite al territorio dell'antica *Hispania*. Tutte le epigrafi qui studiate non sono mai state scritte su un supporto materiale; di conseguenza, ne abbiamo notizia esclusivamente dalla tradizione manoscritta. Per questo l'edizione è stata necessariamente preceduta da una profonda analisi delle sillogi d'iscrizioni manoscritte (e più tardi edite) in cui sono stati creati i falsi.

È nostra intenzione che questo lavoro possa essere utile agli studiosi dei vari campi di ricerca che sono stati più direttamente colpiti dalla falsificazione epigrafica del Rinascimento: gli epigrafisti, interessati per lo più ai testi epigrafici autentici di tradizione manoscritta; gli studiosi dell'Umanesimo, la cui attenzione si concentra sugli attori principali della contraffazione (come autori, critici o divulgatori), e gli storici, sia quelli interessati alla storiografia di epoca moderna (invasa dall'epigrafi spurie) sia quelli che vogliono fissarsi sul fenomeno della contraffazione con un approccio trasversale e diacronico.

In questo senso, piuttosto che tentare di risolvere tutti i problemi associati a questi testi, abbiamo cercato di realizzare uno studio di base che fornisca alcune chiavi interpretative essenziali per consentire di approfondire la comprensione di un fenomeno intrinsecamente interdisciplinare, da una prospettiva ampia, ma con la precisione offerta da un'analisi sistematica.

Abbiamo diviso in quattro punti gli obiettivi principali che ci siamo prefissati nella presente Tesi, i quali ci hanno consentito, da una parte, di determinare i diversi aspetti di cui ci siamo occupati, che sono ben visualizzati nella seguente sezione dedicata alla struttura della Tesi e, dall'altra, di escludere altri aspetti che, benché siano attinenti al nostro soggetto di ricerca, abbiamo alla fine deciso di non affrontare per il fatto che non corrispondono a questi obiettivi.

Il primo obiettivo, necessariamente precedente a qualsiasi analisi del contenuto o della forma delle iscrizioni, è stato quello di stabilire chiaramente i testi che compongono il nostro studio. Questa 'fissazione' ha avuto una triplice realizzazione: determinare i criteri con cui selezionare il *corpus* di testi, ordinare l'insieme in maniera

che si osservino i sotto-gruppi di cui è costituito e stabilire, con maggior precisione di Hübner, il testo delle iscrizioni spurie.

Per quanto riguarda la selezione del *corpus*, abbiamo seguito un criterio geografico, cronologico e formale. Così, abbiamo incluso soltanto i testi epigrafici attribuiti inizialmente a Hispania, la prima testimonianza dei quali può essere datata tra il XV secolo e il 1550, e per i quali si può affermare, secondo le loro caratteristiche formali e il contesto in cui compaiono, che esisteva l'intenzione di farli apparire come iscrizioni latine di epoca romana. L'applicazione di questi criteri, tuttavia, non è stata sempre facile; la difficoltà più evidente concerne i casi in cui sussistono dubbi sull'autenticità o falsità di un'iscrizione, ma ci sono anche situazioni in cui non esiste accordo tra i primi testimoni sulla provenienza di un falso, in cui si dubita del momento di fabbricazione di un testo o in cui bisogna distinguere tra un processo di falsificazione e uno di confusione o interpolazione involontaria.

Per quanto riguarda l'ordine delle epigrafi, abbiamo seguito un criterio cronologico (e quindi diverso dal *CIL*), giacché è ben più caratteristico della tipologia dei falsi e, di conseguenza, offre un punto di vista più fedele sulla loro evoluzione. Data la difficoltà di determinare il momento di creazione di ogni singolo testo, abbiamo deciso di utilizzare come riferimento la datazione della prima testimonianza che lo presenta.

Infine, la fissazione del testo significava, di fatto, intraprendere un compito chiaramente filologico: la realizzazione di un'edizione critica che implicasse la verifica sistematica di tutte le fonti, manoscritte e a stampa. La maggior parte dei falsi non è stata adeguatamente edita da Hübner, il quale benché offra una lista esaustiva delle fonti in cui appare ogni testo, cita solo sporadicamente le varianti non accettate. Di conseguenza, la revisione ed edizione dei testi era un compito fondamentale che doveva precedere ogni tentativo di analisi e che, inoltre, non poteva che essere effettuato mediante lo studio dell'insieme dei testi.

Il secondo obiettivo è quello che coinvolge l'edizione critica. In questo senso, la prima difficoltà che abbiamo dovuto affrontare è stata l'adeguazione dei criteri della critica testuale ai nostri testi, di natura presumibilmente epigrafica e risalenti a processi di creazione distinti. Nonostante non si tratti di un approccio innovativo e malgrado gli autori del *CIL* abbiano già fatto ricorso al metodo Lachmann, bisogna tenere presente che essi lo hanno impiegato solo parzialmente e, sebbene sia vero che hanno stabilito diversi archetipi nel processo di copia d'iscrizioni, non si sono serviti di sub-archetipi e si sono limitati, principalmente, a usare alcuni *codices optimi*.

Abbiamo cercato di fare in modo che il lavoro nascosto implicito in ogni edizione critica potesse essere utile anche al di là del nostro studio particolare, e specialmente in due campi di ricerca: quello dell'epigrafia di tradizione manoscritta, per lo studio delle epigrafi autentiche andate perdute o parzialmente conservate, e quello dell'umanesimo e della storia della cultura, per valutare il livello di penetrazione e le vie di diffusione delle iscrizioni false (riflesso piuttosto fedele dell'insieme dell'epigrafia ispanica) nelle opere manoscritte e stampate.

Questo ci ha portato a non limitare la nostra ricerca di fonti, come invece accade di norma nelle edizioni critiche, a quelle testimonianze che occupano una posizione più vicina all'archetipo. Bisogna notare, inoltre, che sebbene questa fosse stata la nostra intenzione, sarebbe stato molto difficile limitare il numero di fonti, poiché i testi che analizziamo provengono da diversi archetipi che appaiono in un arco cronologico di cento anni; così, testimonianze chiaramente secondarie per un testo apparso nel 1480 sono invece cruciali per un altro creato nella metà del Cinquecento. Abbiamo dunque preferito limitare la ricerca di fonti ai secoli XV e XVI e riportare il maggior numero possibile di testimonianze, un fatto che ci consente di rilevare quali testi, in quali periodi e in quale tipo di opere e autori ebbero una maggiore diffusione.

Inoltre, abbiamo proposto un'analisi della diffusione dei testi spuri secondo gli insiemi d'iscrizioni ispaniche in cui essi appaiono, studiando nella loro totalità l'origine e la trasmissione di questi archetipi. Perciò le conclusioni che abbiamo tratto non solo fanno riferimento alla serie di testi falsi, ma anche alle iscrizioni autentiche che si trasmisero insieme a essi.

Il terzo obiettivo è stato quello di analizzare le epigrafi spurie edite, sia a livello individuale sia nel loro insieme. Ciò ha implicato la realizzazione di un commento specifico per ogni testo, così come un'analisi complessiva delle caratteristiche comuni degli insiemi di testi più rilevanti, per i quali l'estrapolazione offriva una maggiore affidabilità ed era più rappresentativa.

Per quanto riguarda il commento particolare di ciascuna iscrizione, ci siamo astenuti dal rilevare gli argomenti che rendono spurio ogni testo, giacché la maggior parte di essi è già stata correttamente identificata dal *CIL*; le eccezioni, del tutto necessarie, sono costituite da quei testi di cui la critica posteriore ha difeso l'autenticità, e i due casi in cui abbiamo condannato come false iscrizioni finora accettate come autentiche.

L'attenzione dei nostri commenti si è concentrata, in primo luogo, sul tentativo di spiegare il processo di creazione del testo. A tale fine, abbiamo indicato tutti gli

elementi per i quali siamo riusciti a determinare l'origine, sia perché provengono da un numero limitato di fonti classiche conosciute al momento della falsificazione sia perché provengono da una testimonianza contemporanea corrotta, che ha permesso d'identificare l'errore comune, sia perché la formulazione del falso mostra la dipendenza da una particolare fonte (letteraria, epigrafica o addirittura numismatica). In secondo luogo, abbiamo rilevato le caratteristiche che si ripetono in più falsi, perché queste coincidenze fungono da base per l'analisi complessiva dei falsi. E, in terzo luogo, abbiamo dovuto offrire un'interpretazione delle iscrizioni, nei casi in cui il loro senso non era evidente, per problemi di natura testuale, per la difficoltà d'individuare una localizzazione riportata dalle fonti oppure perché il contenuto del testo pareva del tutto incoerente.

Il quarto e ultimo degli obiettivi principali della nostra Tesi è stato quello di contestualizzare le iscrizioni della nostra edizione oltre l'ambito rigorosamente testuale ed epigrafico per metterle in rapporto con il momento della loro comparsa. In effetti, in quanto opere letterarie (nella maggior parte dei casi, purtroppo, di autore ignoto), sono un prodotto delle condizioni sociali e culturali del loro tempo e rispecchiano il punto di vista del loro autore. In questo senso, ci pare evidente che la creazione di più di un centinaio di testi non può essere il prodotto di un semplice intrattenimento. Inoltre, la preoccupazione per il passato romano nella Penisola Iberica non può essere dissociato dall'impegno, dalla seconda metà del secolo XV in poi, di scrivere una cronaca della Spagna che adottasse il modello della nuova storiografia umanistica proveniente dall'Italia e che legittimasse la 'nazione' appena creata dall'unione di Ferdinando d'Aragona e Isabella di Castiglia.

Struttura della Tesi

La Tesi si divide in cinque capitoli, nei quali abbiamo tentato di dare risposta ai quattro obiettivi principali esposti sopra.

Nel primo capitolo («Aproximació a la visió de la Hispania romana en la historiografia peninsular del s. XIII a principis del s. XVI»), esponiamo, succintamente, il trattamento ideologico ricevuto dalla storiografia spagnola del periodo romano. Benché ci concentriamo sulle cronache del regno dei Re Cattolici e Carlo V, perché in questo momento ha luogo la produzione massiccia di falsi iberici, ci è sembrato interessante considerare anche l'evoluzione storica delle ideologie dominanti. Per ciò abbiamo adottato un limite cronologico più ampio, che va dalle cronache castigliane del XIII secolo alla *Cronica* di Florián de Ocampo, momento in cui la storiografia spagnola è direttamente coinvolta con la falsificazione epigrafica.

Alla fine di questo capitolo, abbiamo dedicato alcune pagine a tracciare lo sviluppo dell'epigrafia (dal crescente interesse che ricevono la geografia, la toponimia e l'archeologia classiche) all'interno della storiografia spagnola, un processo che si produce proprio tra la seconda metà del Quattrocento e i primi anni del Cinquecento. Oltre a essere un aspetto molto meno studiato dagli specialisti, crediamo che possa rivelarsi interessante confrontare la conoscenza dell'epigrafia portata alla luce dalle raccolte epigrafiche e dai falsi con il loro utilizzo da parte degli storici coetanei.

Il secondo capitolo («Catàleg de fonts dels falsos epigràfics hispànics del s. XV a Gruter») comprende tutte le fonti che appaiono nell'edizione critica, recuperando così la funzione che ha l'*index auctorum* nei volumi del *CIL*. Nello stesso tempo, però, cogliamo l'occasione per discutere tutti quegli aspetti di contesto e codicologici che riteniamo rilevanti per determinare il ruolo di una testimonianza nel processo di diffusione delle collezioni epigrafiche.

Abbiamo fissato, come limite cronologico, la pubblicazione delle *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani* (1603) di Gruter, poiché, da un lato, è una delle ultime opere in cui si fa un ampio uso di fonti manoscritte e, dall'altro, questa raccolta è stata utilizzata per identificare la maggior parte delle iscrizioni fino all'apparizione del *CIL*. Infine, come avevamo dichiarato negli obiettivi, abbiamo voluto che il catalogo risultasse utile in sé e indipendentemente dalla nostra edizione. A tal fine abbiamo elaborato un catalogo esaustivo, che comprende sistematicamente i manoscritti e gli stampati con falsi, e con l'indicazione di tutte le iscrizioni spurie edite da Hübner (e quindi anche quelle apparse dopo il 1550), in modo che rispecchi il livello di diffusione della falsificazione epigrafica ispanica nel Rinascimento e possa servire, inoltre, per studi futuri delle epigrafi che non abbiamo trattato.

Il terzo capitolo («Principals línies de difusió dels falsos hispànics del s. XV a la segona meitat del s. XVI») è dedicato a questioni di critica testuale (applicata, però, da una prospettiva ampia) e mira a chiarire le linee attraverso le quali si sono diffusi gli archetipi principali in cui appaiono i falsi. La base del nostro studio è costituita dai lavori fatti in precedenza, tra i quali hanno un ruolo eminente quelli dei curatori del *CIL*. Una delle nostre principali innovazioni, tuttavia, è l'utilizzo di sub-archetipi al fine di raggruppare diverse raccolte, fatto abituale nelle edizioni critiche filologiche, ma di cui il *CIL* (anche se ha spesso dedotto la loro esistenza) non ne ha mai fatto uso. Affinché la nostra edizione seguisse i principi della critica testuale, siamo stati costretti a usarli, e i vari sub-archetipi che abbiamo stabilito in questo capitolo sono quelli che vengono poi citati nell'edizione.

Vogliamo fare notare, tuttavia, che né le relazioni stemmatiche indicate hanno un valore assoluto (poiché un'iscrizione particolare può sempre aver avuto una trasmissione diversa di quella del suo insieme) né abbiamo potuto risolvere tutti i problemi che la tradizione epigrafica ispanica di questo periodo presenta; quindi siamo convinti che in futuro sarà possibile avanzare (e in qualche caso correggere) alcune delle ipotesi che abbiamo sollevato. Tuttavia, crediamo di essere riusciti a presentare nuove conclusioni a livello stemmatico per alcuni dei grandi archetipi d'iscrizioni ispaniche che appaiono nel Rinascimento, e a integrare un numero non minore di nuove testimonianze nelle linee generali delineate. Di conseguenza, siamo convinti che lo stato in cui lasciamo la questione, purché non sia nemmeno vicino ad essere definitivo, è abbastanza stabile per affrontare l'edizione dei nostri testi con una minima garanzia di successo.

Il quarto capitolo («Edició crítica de les inscripcions falses d'Hispania des del s. XV fins al 1550») costituisce l'edizione critica in sé, ed è il nucleo principale della Tesi. Come si può osservare, il formato che abbiamo adottato coincide in gran parte con quello del *CIL*, fino al punto di usare il latino come lingua nelle schede delle iscrizioni, nella variante propria del *CIL*. Si è trattato di una scelta del tutto volontaria, non solo perché questa è tuttora l'opera di riferimento per tutti gli epigrafisti (e ancor più in particolare per i falsi, la maggior parte dei quali non sono stati pubblicati nei *corpora* più recenti), ma anche per il fatto che è in corso di pubblicazione la nuova edizione del *CIL* II²; il che dimostra, a nostro avviso, l'assoluta validità di questo modello.

Si noti che le prime quattro iscrizioni dell'edizione rappresentano un caso a parte dal resto. Poiché si tratta di testi creati in Italia all'interno di collezioni extraispaniche, non abbiamo potuto rintracciare per i loro testimoni più diretti linee stemmatiche precise. Di conseguenza, la fissazione del testo ha un carattere più soggettivo che nel resto dell'edizione, e non abbiamo potuto trascurare un apparato critico particolarmente approfondito e con un uso molto limitato di sub-archetipi. Solo uno studio testuale delle sillogi italiche del Quattrocento permetterà di offrire criteri più precisi per l'edizione di questi primi quattro testi.

I due aspetti principali in cui ci siamo allontanati dal formato del *CIL* sono stati l'adozione di criteri rigorosi di critica testuale per l'edizione del testo e la realizzazione dei commenti delle iscrizioni. Per quanto riguarda la prima questione, come abbiamo già accennato in precedenza, questa scelta ha implicato la realizzazione di apparati critici ben più ampi di quelli del *CIL*, e anche di quelli delle edizioni critiche attuali di testi letterari. Due sono state le ragioni che ci hanno portato a non accorciarli (il che

certamente ne avrebbe facilitato la lettura): a) le conclusioni stemmatiche che abbiamo raggiunto nel terzo capitolo si basano sugli errori congiuntivi e separativi osservati nei testi che pubblichiamo, e limitandone la loro indicazione avremmo reso decisamente più difficile (e in alcuni casi direttamente impossibile) la verifica delle conclusioni che avevamo raggiunto, e b) è evidente che una delle ragioni della generale brevità degli apparati critici è semplicemente di natura economica, quindi, dal momento che questa è una Tesi di dottorato e non una pubblicazione editoriale, abbiamo potuto evitare questo limite. Tuttavia, abbiamo ommesso alcune indicazioni minori (in particolare a livello ortografico) che non fornivano informazioni stemmatiche, giacché, se fossero state sistematicamente incluse, gli apparati critici sarebbero diventati troppo estesi e la loro consultazione sarebbe stata eccessivamente pesante.

Per quanto riguarda il commento delle iscrizioni, che è accompagnato dalla nostra traduzione (assolutamente necessaria per mostrare la nostra interpretazione dei testi), abbiamo cercato di limitarci alle questioni segnalate nel terzo obiettivo che abbiamo esposto, mantenendo così una certa coerenza interna ai commenti.

Un aspetto che, a prima vista, potrebbe sorprendere le persone abituate a lavorare nel campo della filologia classica o dell'epigrafia, è che per il commento delle iscrizioni abbiamo seguito un metodo d'analisi più frequente nella ricerca umanistica, dando sistematicamente priorità alle fonti accessibili al momento della falsificazione, e nel formato in cui esse circolavano. Questo ci ha portato, rispetto alle fonti letterarie classiche, a fare una chiara distinzione tra quelle che erano di sicuro conosciute (che, nella Spagna della fine del Quattrocento e gli inizi del Cinquecento, corrispondono a quelle già stampate) dalle fonti di difficile accesso (non essendo ancora state pubblicate o edite in una data molto vicina o persino contemporanea alla falsificazione), e a scartare quelle che non potevano essere ancora note. Inoltre, abbiamo confrontato la possibile dipendenza di una fonte greca attraverso le traduzioni latine che circolavano durante il XV secolo e, allo stesso modo, abbiamo controllato il testo delle fonti latine secondo le versioni che circolavano negli incunaboli e nelle cinquecentine. Lo stesso criterio è stato adottato nella ricerca di parallelismi tra le fonti epigrafiche (ispaniche ed extraispaniche, autentiche e false), confrontando le versioni disponibili nelle collezioni allora in circolazione, e scartando le iscrizioni conosciute soltanto dopo la falsificazione.

Il quinto capitolo («Conclusions»), del quale si offre la traduzione italiana nella seconda sezione del presente capitolo, risponde a due obiettivi: nella prima parte, offriamo un'ampia analisi del fenomeno della falsificazione ispanica nel periodo

studiato, in particolare concentrandosi sugli anni in cui si produce la più grande produzione di falsi (tra la fine del XV secolo e l'inizio del XVI secolo). È ovvio, in questo senso, che non possiamo offrire alcuna conclusione generale sulla contraffazione, nelle collezioni derivate da Ciriaco d'Ancona, basandoci solo sulle tre uniche iscrizioni ispaniche che ne fanno parte. Nella seconda parte delle conclusioni, al fine di raggiungere il quarto obiettivo e mediante l'analisi condotta nel primo capitolo, mettiamo a confronto la prospettiva storica dell'Hispania proveniente dalle fonti storiografiche con quella che si può dedurre dalle iscrizioni spurie, e offriamo una possibile definizione del contesto in cui avrebbe avuto luogo la produzione massiccia di falsi epigrafici.

Alla fine del lavoro, nei capitoli settimo e ottavo rispettivamente, presentiamo gli indici generali e la bibliografia. Abbiamo realizzato quattro indici diversi: dei nomi (limitati soltanto al periodo umanistico), di fonti classiche, di manoscritti e d'iscrizioni. Per quanto riguarda la bibliografia, l'abbiamo divisa tra quella moderna e quella antica, adottando come data di separazione l'anno 1850, che coincide all'incirca con la pubblicazione dei primi lavori degli editori del *CIL*, e che costituisce chiaramente un punto di svolta negli studi epigrafici.

6.2. Conclusioni

6.2.1. Un appunto sulla diffusione epigrafica nella Spagna umanistica

La ricerca intrapresa nei capitoli 2 e 3, con una prospettiva piuttosto ampia a causa delle esigenze della nostra edizione, ci ha permesso, anzitutto, di rilevare il *continuum* che lega le sillogi ispaniche dal loro inizio fino alla seconda metà del Cinquecento. E forse la prova più nitida di ciò è costituita, appunto, dalle iscrizioni spurie di tradizione manoscritta analizzate in questa Tesi. Così, il primo *corpus* di testi, l'*Antiquissimus* (ca. 1480), fu inserito parzialmente nell'*Antiquus* (dal 1480/90), il secondo *corpus* identificato già da Hübner. Nostra invece è la proposta di dividere quest'archetipo in quattro stadi diversi (che abbiamo chiamato *Antiquus β-ε*), tre dei quali, di forma successiva, avrebbero aggiunto ai testi già riportati nuove epigrafi ispaniche, sia autentiche sia false.

La silloge di Florián de Ocampo (ca. 1525-1544), di cui si ha sempre avuto notizia, ma che è stata studiata soltanto dagli anni novanta del secolo scorso, ha un ruolo decisivo nella trasmissione dell'epigrafia ispanica, poiché è divenuta il nesso fra le raccolte del XV secolo e quelle del XVI secolo. Come già osservò Gimeno, il nucleo della silloge è costituito da una testimonianza dell'*Antiquus*; la raccolta, in effetti, è

appunto una versione dell'*Antiquus* ϵ manipolata, ampliata con decine di falsificazioni e infine arricchita dallo stesso Ocampo con alcune nuove iscrizioni. Oltre alla copia finora studiata, quella dovuta a Honorato Juan e conosciuta con il nome di *Libro de Ocampo*, abbiamo potuto segnalare un'altra copia diretta dell'autografo perduto del cronista, copiata dall'*Anonymus Taurinensis* nel 1550.

La silloge di Ocampo ha conosciuto un'ampia diffusione: negli anni quaranta e cinquanta fu copiata a Roma da vari umanisti europei: Jean Matal, per esempio, possedette due sillogi diverse derivate da essa, quelle di M. Antonius Prudens e di Alfonso Tavera. Il materiale di Antonius Prudens fu anche raccolto da Benedetto Egio e da Pighius, e le sillogi di Matal furono usate da Onofrio Panvinio. Ma lo scambio di materiale epigrafico fra gli umanisti spagnoli assicurò la massiccia diffusione del *corpus* ocampiano anche dentro la Penisola. Ocampo, Honorato Juan e Jerónimo Zurita fecero sì che la silloge di Ocampo (e quindi i suoi falsi) arrivasse alle mani di André de Resende, Antonio Agustín, Diego de Covarrubias, Ambrosio de Morales, Fernández Franco, e tanti altri. Infine, la pubblicazione della *Coronica* (1574) e delle *Antiguedades* (1575) di Morales assicurò una lunga vita ai 'falsi di Ocampo' fra gli eruditi spagnoli e gli storici locali, a volte per alcuni secoli, quando le tracce della raccolta di Ocampo erano già praticamente scomparse.

Le iscrizioni spurie apparse nella tradizione di Ocampo furono, tuttavia, anche copiate da testimonianze che non possono derivare dalla silloge del cronista. Come abbiamo sostenuto, questo è il caso dei falsi riportati da manoscritti precedenti, come quelli di Agostino Nettiucci (1513-1516) e di Mariangelo Accursio (1525-1529). Ma anche a questa tradizione si collega un gruppo (che abbiamo unito sotto l'archetipo μ) di raccolte della seconda metà del Cinquecento che presentano evidenti similitudini con la versione di Nettiucci; questo gruppo, alquanto omogeneo per quanto riguarda le iscrizioni ispaniche, è costituito dalle sillogi del vescovo di Rieti Mariano Vettori (conservate in un manoscritto di Aldo Manuzio), da quelle dell'umanista francese Lantelme de Romieu, di Gian Vincenzo Pinelli e dalle diverse edizioni degli *Antiquitatis monumenta* (1549, 1560 e 1587) di Georg Fabricius.

6.2.2. Analisi dei falsi epigrafici ispanici editi

Un approccio globale

Nell'arco cronologico che abbraccia il nostro studio, di poco più di un secolo, assistiamo alla comparsa di un centinaio di falsificazioni ispaniche. La loro apparizione, inoltre, non è per nulla costante, ma è il prodotto di alcuni anni d'intensa produzione di falsi. In effetti, le iscrizioni spurie anteriori al 1480 sono aneddotiche, soprattutto se le

confrontiamo con quelle apparse in Italia, frutto della tradizione letteraria ed epigrammatica (*CIL* VI 1*-6*) e delle prime raccolte di Ciriaco (*CIL* VI 7*-17*), Feliciano (*CIL* V 202*-207*; VI 18*-20*) o Ferrarini (*CIL* VI 25*-54*). Con l'inizio della tradizione epigrafica in Hispania (ca. 1480/90), compaiono per la prima volta falsificazioni create nella stessa Penisola Iberica, ancora in una bassa percentuale: l'*Antiquissimus* riporta tre epigrafi false su un totale di 48 (6%); e la silloge di Francesc Vicent, testimonianza della prima versione dell'*Antiquus* (che abbiamo chiamato *Antiquus β*) ha circa 210 iscrizioni, di cui sei sono false (2%), e solo due di nuova creazione.

La prima produzione rilevante di falsi la troviamo nell'ultima versione dell'*Antiquus* (*Antiquus ε*), secondo le testimonianze di Sanudo e il *codex Filonardianus*, dove appare una nuova sezione di epigrafi (maggiormente lusitane) in una proporzione di 10 falsi su 15 iscrizioni. Ciò fa aumentare il volume totale dei testi spuri, nella raccolta di Sanudo, che viene portato a 21 su un totale di 135 (15%). È difficile datare con esattezza quest'ultimo ampliamento dell'*Antiquus*, ma sembra che andrebbe collocato alla fine del XV secolo o, al massimo, all'inizio del XVI secolo.

Non c'è dubbio, tuttavia, che la massiccia comparsa di falsi avviene all'interno della tradizione testimoniata da Florián de Ocampo. Abbiamo sostenuto che i falsi riportati da raccolte precedenti come Nettucci e Accursio appartengono a questo stesso *corpus*, cosa che ci permette di stabilire come *terminus ante quem* approssimato il 1515. Per quanto riguarda il *terminus post quem*, sembra che si debba situare intorno al 1500: in primo luogo, perché il falsario ha avuto accesso all'*Antiquus ε* (che sarebbe stato formato alla fine del secolo); in secondo luogo, perché alcune iscrizioni extraispaniche utilizzate come modello per i testi falsi (*CIL* XI 6623 e XII 2229) non compaiono prima della terza recensione del Giocondo (ca. 1502), e perché qualche falso sembra dipendere dal *Romanae historiae compendium* di Pomponio Leto pubblicato nel 1499.¹⁰¹¹

A questa tradizione si possono attribuire un totale di 73 iscrizioni false: nove appaiono per la prima volta con Nettucci, sette con Accursio, 54 con Ocampo e tre nella raccolta di Matal proveniente di Alfonso Tavera (datata 1546). Benché la stragrande maggioranza di esse compaia nella copia conservata più fedele della silloge di Ocampo, il *Libro de Ocampo* scritto da Honorato Juan, va notato che ci sono sei falsi che non sono presenti: tre di Nettucci (237* [29], 238* [30] e 354* [32]) e i tre di Matal (448* [100], 450* [101] e 451* [102]); questi ultimi, tuttavia, avrebbero fatto parte

¹⁰¹¹ Cf. *supra*, p. 303 i 401.

della collezione autografa di Ocampo e sarebbero stati poi omessi da Honorato Juan, copista del *Libro de Ocampo*.

In proporzione, non c'è dubbio che il maggior numero di falsi si trova nell'opera del Nettucci, con undici su sedici iscrizioni (69%); statisticamente più affidabile, tuttavia, è il *Libro de Ocampo*, che riporta 228 iscrizioni, 79 di esse false (35%). La percentuale d'iscrizioni spurie sembra aver raggiunto il suo picco nel *Libro del Rey*, prima che alcune di esse cessassero di essere copiate e si scoprisse un numero maggiore di testi autentici; in assenza della silloge originale di Honorato Juan andata perduta, ci possiamo basare sulla raccolta di Covarrubias (derivata da quella di Juan), che presenta, su un totale di 113 iscrizioni (una volta dedotte le moderne e le *alienae*), 54 falsi (48%).

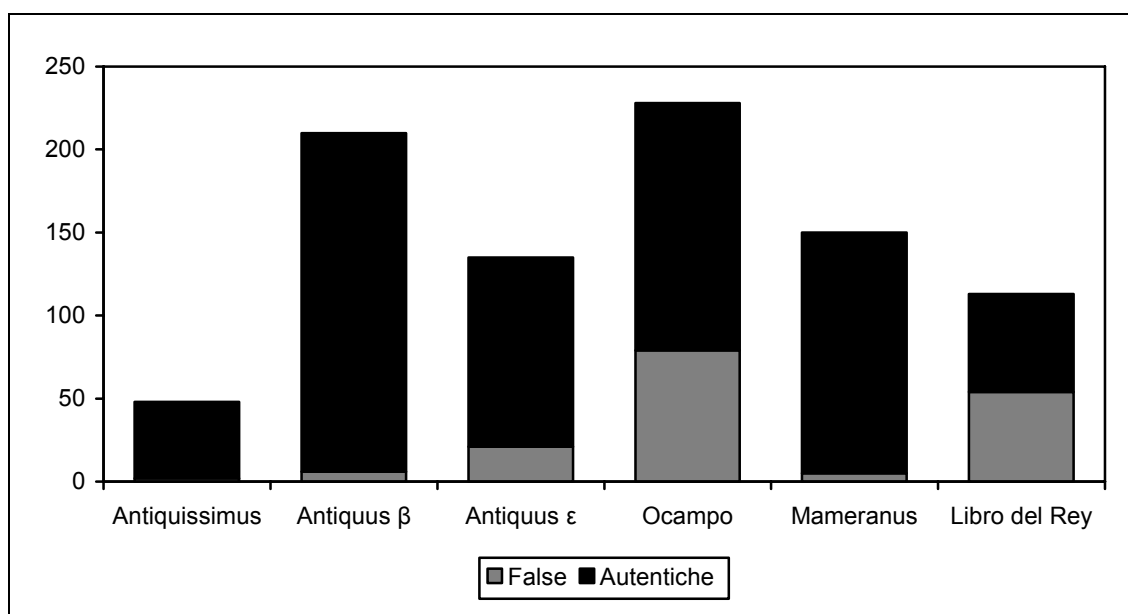

Fig. 1. Distribuzione dei falsi nelle prime sillogi ispaniche

Al di fuori di questa tradizione, troviamo ancora epigrafi contraffatte, ma in un numero (in proporzione e in assoluto) molto più basso. Così, tra le 150 iscrizioni raccolte da Mameranus, Hübner ne identificava 5 come false (3%), due delle quali non sono *stricto sensu* epigrafi latine. Lo stesso Ocampo potrebbe anche essere l'autore di due testi, e Beuter ne avrebbe creato uno. In alcuni casi del tutto eccezionali, la presenza dei falsi sparisce quasi del tutto, come accade nella raccolta di Ramberti, che riporta un solo falso (278* [9]).

Già nella seconda metà del XVI secolo (e fuori dell'arco cronologico studiato), il fenomeno della contraffazione continua a colpire la Penisola, soprattutto a causa d'umanisti e storici come Resende (con 25 nuovi falsi), Ligorio (18), Brito (23

nell'edizione di 1597) o Román de la Higuera (24). In totale, durante il XVI secolo furono create quasi 200 iscrizioni false attribuite alla Penisola Iberica, un numero che, come evidenzia l'elenco del *CIL* II, certamente non è stato uguagliato in nessuno dei secoli successivi.

Per quanto riguarda la (presunta) distribuzione geografica dei falsi (vid. figura 2), è interessante notare che le tre epigrafi create a metà del Quattrocento provengono dalla Catalogna, mentre a Denia (o nelle vicinanze) sono localizzati alcuni dei primi falsi apparsi nell'*Antiquissimus* e nell'*Antiquus* (164* [5], 363* [6], 364* [7], *CIL* II 1433 [103]). Ciò nonostante, l'area coinvolta nella falsificazione si estende molto velocemente, e verso la metà del Cinquecento i falsi si trovano già sparsi per tutta la Penisola, sebbene tra i falsi di Ocampo si possano identificare alcune zone con una speciale densità, concretamente nell'antica *Baetica*, nella Celtiberia, nel nord-est della *Tarraconensis* (nella moderna Catalogna), e nell'antica Lusitania (ad entrambi lati del confine attuale tra la Spagna e il Portogallo).

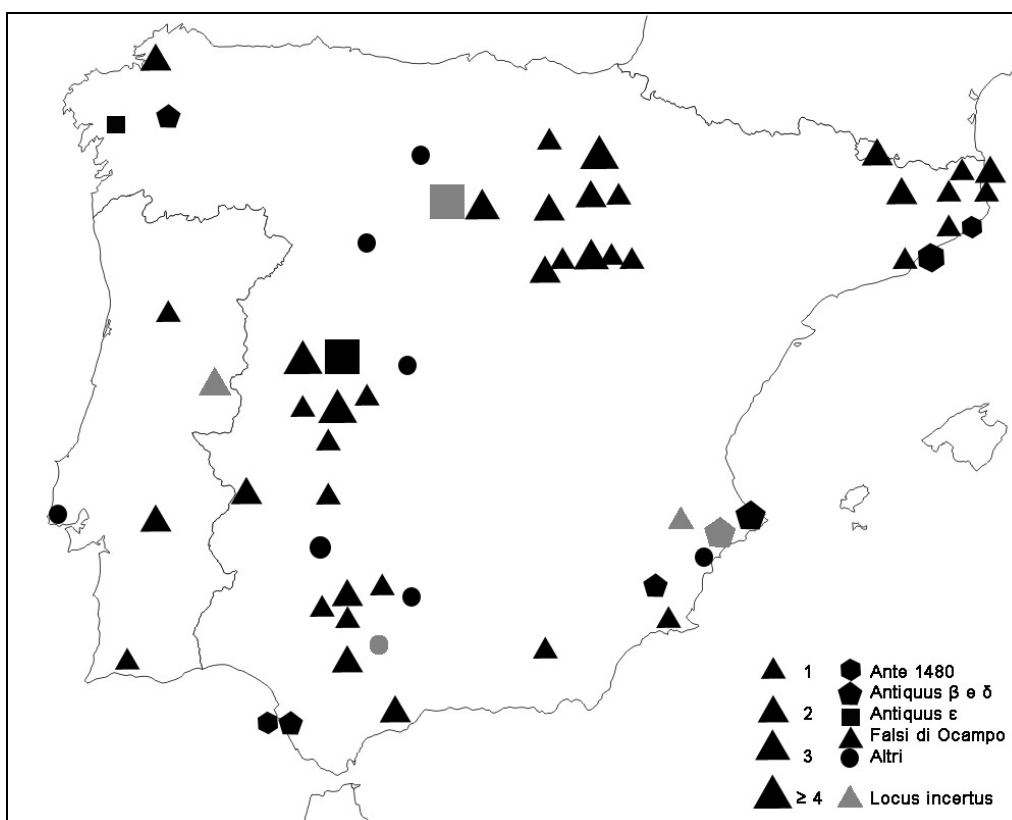

Fig. 2. Distribuzione geografica dei falsi

Se si considera la distribuzione per città, sorprende che non si trovino quasi località con un elevato numero di falsi (come invece accade per i falsi dalla metà del

XVI secolo in poi).¹⁰¹² Tra i falsi di Ocampo, la norma è che non si trovino più di due falsi attribuiti a una sola città, come avviene a Monda, Morón de la Frontera, Peñafior, Soria, Ágreda, Medinaceli, Tarragona, Vic, Empúries, Roses, Puigcerdà, La Coruña e Badajoz. Le uniche eccezioni sono proprio alcuni siti archeologici non più abitati agli inizi dell'età moderna, come Cáparra, con otto falsi (79*-84* [14-17, 44-45], 86* [46] e *CIL* II 815* [104]), Clunia, con tre (233*-235* [58-60]) e la Vía de la Plata, con dieci (443*-452* [87-93, 100-102]).¹⁰¹³ Infatti, in questo senso, le più importanti città della Penisola, in epoca romana e alla fine del Quattrocento, riportano pochissimi falsi: Barcellona presenta, oltre all'epigrafe falsa della metà del Quattrocento, un solo falso risalente agli inizi del Cinquecento; anche Merida, Cordova, Coimbra o Cartagena, ne hanno uno; e città come Lisbona, Valencia, Sagunto,¹⁰¹⁴ Saragozza, Toledo, Siviglia o Leon non ne hanno.

Caratteristiche formali dei falsi d'inizio del XVI secolo

In primo luogo, dobbiamo notare la quasi totale assenza d'iscrizioni metriche tra i falsi iberici. In effetti, i tre unici epigrammi iberici (30* [10], 106* [96] e 107* [97]) non fanno parte delle grandi produzioni di falsi (l'*Antiquus* ε, i falsi di Ocampo), e quindi sono sempre eccezioni all'interno della situazione generale. Quest'assenza è ancora più evidente se teniamo conto che alcuni dei modelli utilizzati per la falsificazione erano effettivamente *carmina epigraphica*, come *CIL* II 4174 o IX 3895. È interessante notare, per esempio, la non trascurabile presenza di falsi epigrammatici fra le iscrizioni quattrocentesche di Roma, alcune di tradizione letteraria classica e medioevale (*CIL* VI 2a-1*), ma anche di nuova creazione (*CIL* VI 3a-n*, 24*, 62*, ecc.).

Un'altra caratteristica comune alla maggior parte delle iscrizioni spurie è la mancanza assoluta di riferimenti al loro contesto, sia sul piano della specificazione del supporto (occasionalmente troviamo riferimenti del tipo «in columna»), sia sul piano dell'indicazione concreta della loro ubicazione. Infatti, la maggioranza di questi falsi non sembra avere una divisione di righe stabilita. Così, l'unico elemento che di solito accompagna un falso è l'indicazione della città dove esso si troverebbe, o, di forma ancora meno precisa, un'indicazione del tipo «in agro», «prope oppidum», ecc. Riferimenti più specifici, come «en Zamora en la iglesia de San Pablo en el çemiterio» (227a* [94]) non sono affatto comuni, ed è di per sé già un indizio che si tratta di un

¹⁰¹² Ad esempio, Resende e Brito attribuiscono la stragrande maggioranza dei loro falsi al Portogallo, e Román de la Higuera a Toledo e i suoi dintorni.

¹⁰¹³ Inoltre, alcune epigrafi sono collegate alla falsa *provincia Arenatum* (85* [18], 231* [20] e 232* [21]) e all'ignoto *pagus Marguensis* (498* [22] e 499* [23]), che le sillogi collocano per lo più a Cáparra o a Clunia.

¹⁰¹⁴ Non teniamo conto dell'epigrafe edita tra le *falsae* 373*; cf. supra, p. 415.

falso posteriore a quelli presenti nel *Libro de Ocampo*. Vi sono, tuttavia, alcuni falsi che sono chiaramente legati a un contesto archeologico molto specifico, come i Tori di Guisando (278* [9]), l'oracolo sibillino di Sintra (30* [10]) o, secondo la nostra ipotesi, la Torre de Sant Josep della Vila Joiosa (164* [5] e *CIL* II 1433 [103]). In questi tre casi, la presenza d'importanti resti romani sarebbe stata il motivo che avrebbe ispirato le epigrafi.

Dal punto di vista della tipologia, la stragrande maggioranza dei falsi è costituita dalle epigrafi sepolcrali e, in minor misura, dalle onorarie e dai miliari. Poche sono le iscrizioni votive (67* [43], 258* [65], 356* [8], 420* [95] e *CIL* II 1433 [103]), e la presenza di un'edilizia (219* [57]) è senz'altro aneddotica. Bisogna notare che questa divisione non è sempre chiara, e abbiamo alcuni testi a metà strada tra un'epigrafe sepolcrale e un'onoraria. Di conseguenza, troviamo clausole tipicamente onorarie di carattere pubblico in sepolcri fatti erigere dalla famiglia (240* [62] o *CIL* II 815 [104]), e quella che potrebbe essere un'iscrizione edilizia commemorativa dalla costruzione di un tempio fino alla menzione del sepolcro del suo architetto, proprio di fronte (354* [32]).

Un sottogenere molto specifico delle iscrizioni sepolcrali è rappresentato da quegli epitaffi 'giuridici' (40* [26], 161* [55], 363* [6] e 411* [79]), che imitano il testamento del defunto, come se fossero scolpiti in pietra e ubicati presso la sepoltura. In effetti, l'idea è espressa in maniera esplicita nel testo di 40* [26]: «hoc testamentum ore eiusdem Galli Favonii emissum lapide iussere adsculpi».

Uno degli elementi più caratteristici dei testi di quest'epoca lo troviamo nell'onomastica, dove si riscontrano alcuni errori provocati chiaramente dall'ignoranza dell'*usus* epigrafico.¹⁰¹⁵ Infatti, la successione di *praenomen*, *nomen*, patronimico, tribù e *cognomen*, comune nelle iscrizioni, è del tutto strana nelle fonti letterarie. È per questo (e non perché conoscano il sistema onomastico secondo il genero, lo status civile e la sua evoluzione) che le epigrafi false di questo periodo riportano nomi composti da due soli elementi, come *L. Aelius* (127* [53]), con assenza di *cognomen*; *Domitius Toranus* (83* [17]), con assenza di *praenomen*; oppure *M. Regulus* (20* [24]), con assenza di *nomen*; e che troviamo anche nomi con il patronimico, ma senza *cognomen*, come *L. Bachius L. f.* (2* [41]); con ripetizione del *nomen* nel patronimico, come *C. Libonius C. Lib. f.* (239* [61]); e, in generale, con l'apparizione di alcuni nomi inventati, come *Britius*, *Huego* e *Telongus* (248* [63], 270* [70] e 421* [80] rispettivamente). Spicca, per la sua rarità nell'epigrafia autentica, la presenza di

¹⁰¹⁵ GIMENO 1997, p. 28.

praenomina per le donne, poiché sono comuni i nomi come *P. Aelia* (422* [40]), *Silvia Tita* (96* [47]), con inversione dell'ordine sperato, o addirittura *L. Marcellina Ocella L. Ocellae f.* (81* [16]), con *praenomen*, due *cognomina* e patronimico. Infine, vogliamo far notare che spesso il terzo elemento dei *tria nomina* non è un vero e proprio *cognomen*, ma piuttosto l'indicazione dell'*origo*, che può essere ispana oppure italiana: così, troviamo un *T. Aulus Monobricensis* (274* [74]), con un secondo *praenomen* in luogo del *nomen* desiderato, o un *P. Vocceius Attacensis* (272* [72]), ma ugualmente un *L. Cominius Camers* (84* [45]), una *Q. Cornelia Romana* (201* [56]) e un *Iulius Nemesius Nomentanus* (160* [34]).

Vogliamo infine osservare che, tra i falsi che appaiono per la prima volta nel *Libro de Ocampo*, troviamo più evidenze di un latino non solo poco 'epigrafico', ma anche poco 'classico'. Notiamo, nello specifico, la costante preferenza per le costruzioni preposizionali («ad locum» a 2* [41], «pro republica/provincia» a 100* [50] e 240* [62]; «in senatum/rempublicam» a 272* [72] e 352* [75]; «de municipio» a 273* [73]; «cum senatu (...) cum factione» a 421* [80], e «in magna ara» a 430* [85]), specie dove ci aspetteremmo un dativo; la presenza di aggettivi possessivi superflui (103* [51] e 425* [82]) e di pronomi dimostrativi con funzione anaforica («illi» e «illum» a 161* [55]), e, soprattutto, l'utilizzo di parole con sensi tardi e cristiani («bello assurgente» a 100* [50], «emisso» a 201* [56] e 239* [61], «manifestatione ardentis pietatis» a 267* [67], «pulvere» a 425* [82], ecc.) e, perfino, con un senso quasi romanzo («gente» a 446* [90] e «patria» a 51* [27], 245* [37], 380* [77], 422* [40] e 426* [83]).

Utilizzo delle fonti letterarie ed epigrafiche. Tra imitatio e inventio

Come abbiamo visto, nei primi anni del XVI secolo, la conoscenza dell'epigrafia latina non era troppo sviluppata, e tanto meno in Spagna. Ciò significa che, per creare un testo spurio ragionevolmente 'verosimile', il falsificatore ha bisogno, il più delle volte, di imitare in dettaglio un testo epigrafico autentico.¹⁰¹⁶

In questo modo, la struttura dei testi di 380* [77] e 430* [85] proviene, rispettivamente, da *CIL* II 4191 e 4269; l'onomastica di 40* [26], 160* [34], 231* [20] e 430* [85] deriva da *CIL* II 3877, 4231, 4657 e 4212, ed entrambe sono state copiate, per i falsi 362* [99] e *CIL* II 815 [104], da *CIL* II 3912 e 4192. Un altro degli elementi di maggiore interesse per i falsari è costituito dai toponimi: non stupisce, quindi, che l'elenco di *municipia* contenuto in *CIL* II 760 sia servito per la citazione degli *Arani* (20*

¹⁰¹⁶ Troppo categorica, però, ci pare la conclusione raggiunta da FABRE – MAYER (1984, p. 189): «Il nous apparaît en effet que l'inventeur dispose toujours d'un modèle qui est souvent très proche de lui –dans l'espace- ou qui répond à des critères littéraires en vogue à son époque».

[24]), dei *Transcudani* (40* [26]) e dei *Lancienses* (51* [27]). Tra i modelli extraispanici, si distingue *CIL* VI 1175, che è stato utilizzato per l'onomastica imperiale di tre imperatori in tre milari diversi (450*-452* [93, 101-102]); *CIL* VI 377, per la clausola «fulgeratori ara» di 258* [65], e *CIL* VI 1124 e 1257 per l'onomastica dei milari 448* [100] e 444* [88].

A differenza di quanto accade per i testi epigrafici, gli umanisti avevano una profonda conoscenza della lingua latina e della letteratura classica, che avevano studiato dalle prime lettere. Ecco perché i falsari sono capaci di creare un testo latino corretto da un punto di vista linguistico, senza bisogno di rivolgersi a una fonte letteraria specifica di cui servirsi come modello. Tuttavia, i falsari tendono a utilizzare fonti letterarie alla ricerca di espressioni e idee particolarmente insolite, sia parole rare e clausole letterarie ben riuscite sia brani storici che desiderino riformulare.

Un caso estremo è quello di 150* [11], il cui testo è stato estratto interamente da un passo di Svetonio (SUET. Cal. 22, 2), o quello di 223* [13], che trasmette l'epitaffio integro della dea egizia Iside secondo il racconto di Diodoro di Sicilia (D.S. 1, 27, 4), per mezzo della traduzione latina di Poggio Bracciolini. In questo senso, non abbiamo rilevato nei testi falsi di questo periodo nessuna evidenza che i loro autori abbiano accesso alle fonti greche nella loro lingua originale, e tutto indica che, come in questo caso, avrebbero utilizzato traduzioni latine.

Più frequentemente, tuttavia, le fonti letterarie hanno fornito il modello di nomi propri e di clausole brevi, e non d'interi iscrizioni. Se teniamo conto dei parallelismi con un maggior grado di certezza, possiamo rilevare, in primo luogo, la presenza di autori storici come Tito Livio (238* [30] e 354* [32]), Svetonio (224* [19] e 231* [20]), Tacito (106* [96] e 107* [97]) e Plutarco (422* [40]), che hanno fornito alcune clausole; dall'opera anonima *De viris illustribus* procede la menzione al generale *Nigidius* (51* [27]), e Orosio è stato ampiamente utilizzato per i brani riguardanti la guerra di Viriato, sia per i nomi propri come il console *Fabius* e il toponimo *Baccia* (344* [31]), sia per alcune clausole (21* [25], 40* [26] e 344* [31]). Oltre a quelle storiche, l'altra fonte principale è costituita da Plinio e Tolomeo, dai quali deriva la stragrande maggioranza dei toponimi citati nelle epigrafi. La provenienza dalle clausole letterarie è molto diversa: se il falso ciriacano 382* [2] si basa sugli scoli di Servio a Virgilio, nei falsi successivi troviamo poeti come Lucano (20* [24] e 83* [17]) o Marziale (360* [76]), autori cristiani come Lattanzio (80* [15]) e testi giuridici come quelli di Giustiniano (411* [79]).

Per finire, abbiamo individuato anche un'altra fonte utilizzata al fine di ottenere le onomastiche degli imperatori: la numismatica. Sia per mezzo di sillogi manoscritte, come quella che troviamo in Francesc Vicent, sia per mezzo delle stesse collezioni riunite nel Rinascimento, l'autore di testi come 232* [21] e 498* [22] ha dovuto avere accesso a esse.

Negli esempi visti fino a questo punto, l'utilizzo di modelli aveva lo scopo di creare un testo che imitasse le formule e lo stile del latino classico. Vale, però, la pena approfondire ora un aspetto che abbiamo già osservato: l'interesse dei falsari per le espressioni e i fenomeni esotici e straordinari.¹⁰¹⁷ Questa costante, che a prima vista sembrerebbe contraddire il principio di verosimiglianza, si trova, sotto forme diverse, in molti dei testi creati nel primo Rinascimento, non solo nella Penisola Iberica.¹⁰¹⁸ Ecco alcuni esempi fra i falsi d'Ocampo.

Alcune lettere 'epigrafiche', presenti nelle iscrizioni autentiche, come la C invertita («C.») e la lettera claudiana per la «u» consonantica («Ɑ»), sono state utilizzate, non sempre correttamente, in qualche testo falso del Quattrocento già in Italia. Fra i falsi ispanici (240* [62], 246* [38], 267* [67], 268* [68], 271* [71], 352* [75], 354* [32] e 425* [82]) troviamo ancora una volta queste lettere, ma più sorprendente è che ci sono nuove lettere 'invertite', alcune presenti nell'epigrafia autentica (la «𐌆». e la «P.»), e una del tutto spuria (la «L.»), probabilmente create tutte per analogia con le lettere autentiche più diffuse.

Tra le fonti classiche utilizzate, non solo troviamo clausole aleatorie oppure nomi di personaggi storici, ma alcuni brani espressamente scelti per la singolarità dei fatti raccontati. Il caso più evidente è la *devotio* in battaglia, che è menzionata in tre falsi diversi (220* [28], 247* [39] e 248* [63]), e per i quali il loro autore si è servito dei brani di Livio riferiti alla *devotio* dei *Decii Mures*, da un lato, e al frammento di Valerio Massimo dove essa è menzionata come un'abitudine celtiberica, dall'altro.

D'altro canto, non è necessario ricorrere a episodi storici per trovare iscrizioni inverosimili. Se le fonti letterarie sono l'ispirazione per i falsi ambientati in grandi scenari bellici, le fonti epigrafiche offrono numerosi motivi d'ispirazione per gli epitaffi di soggetto privato.

Alcuni dei *topoi* che troviamo nei falsi ispanici (per i quali vid. infra) sono già presenti nelle epigrafi prese come modello per i testi. In questi casi, ci si può chiedere

¹⁰¹⁷ MAYER 1998a, p. 22-25.

¹⁰¹⁸ Fra i falsi italici già menzionati nella Tesi, possiamo notare *CIL* XI 691*, in cui una matrona si uccide dopo che i suoi sei figli sono morti in seguito al crollo della casa, o *CIL* VI 19*, che testimonierebbe il sepolcro di Ponzia, anch'essa suicidatasi dopo aver ucciso i suoi due figli.

se l'interesse per questi soggetti ha condizionato la scelta del modello, oppure se il modello potrebbe aver ispirato il soggetto al falsario. Un caso molto indicativo è quello di *CIL* IX 3895, dove un padre fa costruire una *domus* perché vi riposino suo figlio e lui, e che ha ispirato due falsi (103* [51] e 104* [52]), in uno dei quali rimane questo *topos*. Lo stesso soggetto ricompare nel testo di *CIL* VI 2120, che è servito di modello per 2* [41]. È curioso, tuttavia, che in questo caso nel falso ispanico non si trovano più tracce di questo *topos*, sostituito da quello della sepoltura nei pressi di un tempio.

Il particolare interesse per i fatti straordinari, però, fa sì che un gran numero di fonti epigrafiche utilizzate come modello non siano testi epigrafici autentici, ma interpolazioni e perfino falsificazioni precedenti.

Abbiamo una chiara testimonianza di un falso (397* [79]) contraffatto da un'interpolazione previa (*CIL* II 4174): la stessa difficoltà della lettura del testo originale ha portato all'inserimento della clausola «vix annis centum», la quale ha ispirato l'epigrafe di un soldato morto all'età di novantasette anni. Allo stesso modo, il testo 99* si basa nella versione interpolata di *CIL* II 1966 che leggiamo nel *codex Valentinus*; bisogna però notare che, in questo caso, l'interpolazione e la falsificazione sembrano provenire della stessa mano, cosa che testimonierebbe due fasi successive nel processo di falsificazione.¹⁰¹⁹

Tuttavia, la maggior parte dei modelli che possiamo chiamare 'pseudoepigrafici' non provengono da interpolazioni, ma da vere e proprie falsificazioni. Un esempio paradigmatico ci viene offerto dall'epitaffio di Ponzia (*CIL* VI 19*), che diventa più tardi il sepolcro di una sconosciuta *Silvia Tita* (96* [47]); o l'utilizzo ripetuto dei falsi *CIL* X 185*-187*, di chiara tradizione letteraria, come modello di addirittura tre iscrizioni (21* [25], 57* [42] e 344* [31]).

All'interno di quest'ambito vanno anche menzionati gli stessi falsi ispanici che sono serviti da modello ai falsi successivi. Un esempio ovvio è il falso 246* [38], basato sul testo ciriaco 382a* [2], ed è possibile che la restaurazione del tempio di Escolapio a *Barcino* citata a 411* [79] provenga dal riferimento alla costruzione del medesimo tempio in 410* [1]. In questo senso, non vi è dubbio che i falsi apparsi nell'*Antiquus* e i falsi d'Ocampo presentano parecchie analogie formali e tematiche; in questo caso, tuttavia, la vicinanza temporale (e forse geografica) non ci permette di scartare che ci sia stato qualche contatto diretto tra i falsari. Se non fosse stato così, ci troveremmo di fronte a un caso evidente d'ispirazione a falsi anteriori, assolutamente

¹⁰¹⁹ GIMENO 1997, p. 28.

chiaro in testi come 84* [45] (basato in 83* [17]), 220* [28] (in 224* [19]), o 233* [58] (in 231* [20]).

Questo processo di 'riutilizzo' dei falsi, però, non finisce qui: alcuni dei falsi ispanici d'inizio del Cinquecento sono serviti da modello per successive falsificazioni. La storiografia spagnola del Seicento, di carattere strettamente locale, ne fece un abbondante uso: così, Martín Pérez Velasco de la Torre sarebbe il responsabile di 236*, 251* e 252* (creati, rispettivamente, da 97* [48], 422* [40] e da 83* [17] e 84* [45]); Francisco Rus de Puerta riporta 314* e 466* (che dipendono da 83* [17] e 449* [92]); Francisco Bermúdez de Pedraza presenta 187*, formato con clausole d'iscrizioni autentiche e false (fra le quali 274* [74]), e il falso 169*, di Pedro Morejón, è modellato su 231* [20]. Inoltre, alcune delle nostre iscrizioni sono state utilizzate per creare nuovi testi anche fuori dalla Penisola, come *CIL* VI 3269* (che proviene da 258* [65]), VI 3273* (da 260* [66]) e VI 3550* e IX 524*-525* (tutti e tre da 234* [59]).

Il carattere favoloso di molte delle invenzioni rinascimentali qui studiate si spiega unicamente per quello che può essere inteso come un vero romanticismo *avant la lettre*, che fiorì nella seconda metà del XV secolo.¹⁰²⁰ In questa moda si mescolavano gli studi di antiquaria con il fascino per le rovine di un passato perduto, e si evidenziavano gli aspetti più esotici e misteriosi del mondo antico. Ma quando s'impose, nei cenacoli umanisti della metà del XVI secolo, uno studio della storia più accademico, le creazioni fantasiose di cinquant'anni prima furono ormai superate. Questo fatto, insieme alla poca conoscenza dell'*usus* epigrafico, spiega le grandi differenze tipologiche che distinguono i falsi dell'inizio del Cinquecento da quelli della metà dello stesso secolo.

Caratteristiche tematiche dei falsi d'inizio del XVI secolo

Un numero rilevante dei testi fa riferimento a eventi storici, di solito bellici, perché costituiscono senz'altro la maggior parte dei passaggi che riguardano la Penisola nelle fonti classiche. Il modo più usato per riferirsi a questi episodi è attraverso le iscrizioni sepolcrali dei soldati morti (20* [24], 21* [25], 40* [26], 51* [27], 80* [15], 83* [17], 84* [45], 220* [28], 247* [39], 248* [63] e 344* [31]).

Tra le iscrizioni di soggetto storico abbondano quelle che risalgono all'età repubblicana. All'unicità di aver conservato un numero significativo d'epigrafi così antiche, si aggiunge il fatto che queste fanno riferimento a eventi storici ampiamente noti nelle fonti letterarie. Così, secondo i testi spuri, avremmo delle testimonianze

¹⁰²⁰ Vid. MITCHELL 1960. Questa idea l'abbiamo difesa a GONZÁLEZ GERMAIN (en prensa, 3).

materiali della Seconda Guerra Punica (354* [32], 421* [80] e 426* [83]), della spedizione di Catone il Censore (164* [5], 240* [62] e 272* [72]), delle lotte di Viriato (21* [25], 40* [26], 51* [27] e 344* [31]), dell'assedio di Numanzia (237* [29] e 238* [30]), di Quinto Sertorio (247* [39], 248* [63] e 410* [1]) e, infine, della guerra civile tra Cesare e i figli di Pompeo (79* [14], 80* [15], 83* [17], 84* [45], 278* [9] e 364* [7]): un affascinante tour archeologico attraverso gli eventi più importanti avvenuti in Hispania.

Ancor più sorprendente è la comparsa di qualche evento storico che le fonti classiche non mettono in relazione con la Penisola Iberica: la *devotio* dei *Decii Mures* (220* [28]), la sconfitta di Quintilio Varo (107* [97]) e le lotte di Vitellio a Medellín e a Cáparra (67* [43] e 86* [46]).

Infine, tra i riferimenti a imperatori, il maggior numero di testi riguarda Diocleziano e Massimiano (97* [48], 127* [53] e 233*-235* [58-60]). Bisogna dunque notare che alcuni imperatori che avrebbero potuto interessare particolarmente i falsari iberici, come Traiano e Adriano, non compaiono poi così spesso.

Per quanto riguarda le epigrafi non riferite a eventi storici, troviamo due schemi di base: iscrizioni funerarie di carattere privato, da un lato, e iscrizioni onorarie (ma anche sepolcrali) dedicate a magistrati o personaggi locali eminenti, dall'altro.

I sepolcri di carattere privato sono eretti dai familiari prossimi: genitori, figli e coniugi. In questi testi predominano le espressioni di dolore da parte del curatore dell'epigrafe e la *laudatio* delle qualità morali del defunto, e si rilevano gli atti di *pietas* nei confronti della famiglia.

Le iscrizioni onorarie di magistrati o di personaggi eminenti della loro *respublica* sono di solito offerte dai loro concittadini (citati con un gentilizio sostantivato in plurale), anche se a volte il dedicante è un familiare (240* [62] e *CIL* II 815 [104]), probabilmente a causa di una confusione con lo schema precedente. Compaiono di frequente lunghe perifrasi che spiegano i motivi della dedica, e talvolta vengono anche specificati gli onori ricevuti.

In tutti i tipi d'iscrizioni è comune la comparsa di toponimi, che servono a 'confermare' l'antichità romana delle popolazioni moderne.¹⁰²¹ La maggioranza di toponimi, tuttavia, non compaiono come sostantivi, ma come gentilizi, sia come parte dell'onomastica sia al plurale, come collettivo che offre l'epigrafe.

Molto comuni sono anche i riferimenti a divinità,¹⁰²² la più ripetuta delle quali è Minerva (250* [64], 268* [68], 274* [74], 423* [81] e 430* [85]); questa scelta non è

¹⁰²¹ GIMENO 1997, p. 27-28; MAYER 1998a, p. 8-9.

¹⁰²² GIMENO 1997, p. 28; MAYER 1998a, p. 11-12.

affatto strana se si considera l'importanza che viene data agli episodi bellici, ai sepolcri di soldati, ecc. Frequente è altresì la menzione alla madre degli dei, che troviamo sotto vari appelli (*mater Deum* a 20* [24] e 97* [48], *dea magna Cibeles* a 57* [42] e *Diana mater Deum* a 219* [57]). Altrettanto significativa è l'elevata presenza di divinità di minor diffusione, come Marte Gradivo (203* [36], 237* [29], 238* [30] e 354* [32]), Bellona (84* [45] e 238* [30]), Atropo (431* [86]), Pasitea (97* [48]) oppure la Bona Dea (260* [66]). Le divinità compaiono molte volte in rapporto ai luoghi di culto, anzitutto *templa*, ma anche *aedes*, *aediculae*, *arae* e *sacella*.

La maggior parte dei luoghi comuni che troviamo nei testi spuri appaiono, infatti, nelle iscrizioni autentiche, e specialmente tra i *carmina epigraphica*. Questo è il caso, ad esempio, della sepoltura condivisa da due o più parenti (79* [14], 81* [16], 103* [51] e 425* [82])¹⁰²³ e dell'espressione del dolore per la morte di un parente, spesso pronunciato da una madre che seppellisce il figlio (82* [44], 79* [14], 273* [73], 383* [3] e 431* [86]);¹⁰²⁴ o d'altre formulazioni meno comuni, come la *laudatio funebris* specialmente indirizzata a una matrona (79* [14] e 268* [68]),¹⁰²⁵ il seppellimento lontano dalla patria, di solito come motivo di rimpianto (40* [26], 83* [17] e 360* [76]),¹⁰²⁶ la permanenza dell'anima oltre la morte fisica (81* [16] e 248* [63])¹⁰²⁷ o i dubbi sulla capacità di percezione dei *Manes* (103* [51] e 104* [52]).¹⁰²⁸

Tuttavia, alcuni dei luoghi comuni dei falsi, come la specifica della stirpe attraverso una perifrasi del tipo «e gente [ve/ genere]... ortus [ve/ emissus]» (201* [56], 220* [28], 239* [61], 364* [7] e 426* [83]),¹⁰²⁹ non trovano corrispondenze tra le iscrizioni classiche autentiche. Il caso più sorprendente, però, è il *topos* frequentissimo della sepoltura di fronte a un tempio (2* [41], 20* [24], 57* [42], 103* [51], 104* [52], 268* [68] e 354* [32]), che non ha paragoni diretti nelle fonti classiche.

¹⁰²³ LATTIMORE 1942, p. 247-250; HERNÁNDEZ PÉREZ 2001, p. 130-137. Questo luogo comune continua presente nei falsi della seconda metà del Cinquecento, come 372* oppure un falso soltanto riportato da Covarrubias (GONZÁLEZ GERMAIN – CARBONELL 2010, p. 285).

¹⁰²⁴ LATTIMORE 1942, p. 177-181; HERNÁNDEZ PÉREZ 2001, p. 75-81.

¹⁰²⁵ LATTIMORE 1942, p. 294-299; HERNÁNDEZ PÉREZ 2001, p. 155-167.

¹⁰²⁶ LATTIMORE 1942, p. 200-202; HERNÁNDEZ PÉREZ 2001, p. 58-66.

¹⁰²⁷ LATTIMORE 1942, p. 28-40; HERNÁNDEZ PÉREZ 2001, p. 108-114.

¹⁰²⁸ LATTIMORE 1942, p. 59-65; HERNÁNDEZ PÉREZ 2001, p. 28-31.

¹⁰²⁹ Cf. *supra*, pp. 297-298.

6.2.3. I falsi epigrafici iberici dei primi anni del XVI secolo nel loro contesto storico

La visione della Hispania romana nella falsificazione epigrafica alla fine del XVI secolo

Nella seconda parte di queste conclusioni concentreremo la nostra analisi sui due processi più intensi di produzione di falsi nell'arco cronologico studiato in questa Tesi: quello che si verifica nell'*Antiquus ε* (10 falsi, numeri 14-23 della nostra edizione) e quello raccolto da Nettucci, Accursio e Ocampo (73 falsi, numeri 24-93, 100-102 e 104). Come abbiamo già affermato, inoltre, entrambi i processi dovrebbero essersi svolti in un periodo di tempo abbastanza vicino, tra la fine del XV secolo (per i falsi dell'*Antiquus ε*) e i primi anni del XVI secolo (per il secondo dei due gruppi); per di più non sono indipendenti l'uno dall'altro, giacché sappiamo che i responsabili della seconda produzione di falsi hanno avuto accesso ai falsi della prima serie. Non è quindi strano che in questi insiemi di testi possiamo rilevare alcune isobare che offrono una certa coerenza interna alla produzione di testi epigrafici, e che risultano particolarmente interessanti per quanto riguarda lo sfondo ideologico che emerge.

Uno dei metodi fondamentali per valutare la visione della Hispania romana presente in questi due insiemi di falsi epigrafici consiste nel determinare il trattamento che ricevono gli avvenimenti storici che vi si narrano. Risulta evidente che la maggior parte degli episodi bellici (Viriato, Sertorio e in particolare l'assedio di Numanzia) offre fin dall'inizio un contesto in cui si affrontano Roma e l'Hispania, ma è interessante anche osservare quale sia il punto di vista su tali fatti.

Nel contesto della Seconda Guerra Punica, i *Blandenses* onorano un loro concittadino che aveva preso le parti di Roma e si era opposto ad Annibale (421* [80]), mentre i *Castelonenses* ricordano i benefici che ottennero da Gneo e da Publio Scipione (426* [83]). Per quanto riguarda la guerra di Viriato,¹⁰³⁰ tutte le iscrizioni sono sepolcri di soldati che combatterono contro di lui, e quindi le loro parole potrebbero non rispecchiare la realtà delle popolazioni autoctone; a tale riguardo è particolarmente significativo il testo della 51* [27], perché è l'unico di questo gruppo creato dai *Lancienses* stessi. E, diversamente da quanto ci si potrebbe aspettare, rende omaggio postumo a un soldato che aveva lottato *contro* Viriato (definito qui come *latro*) e che si era battuto sempre a favore della loro repubblica («quorum rempublicam tutarat semper»).

¹⁰³⁰ Cf. CARBONELL – GIMENO – GONZÁLEZ GERMAIN (en premsa).

L'episodio che riceve il trattamento più sorprendente è, senza dubbio, l'assedio e la distruzione di Numanzia da parte di Scipione Emiliano (237* [29] e 238* [30]). Il fatto storico da sempre considerato, dalla storiografia spagnola, come il simbolo della resistenza ispanica contro l'invasione romana, appare qui completamente capovolto. I falsi si collocano, difatti, in qualche punto dopo la distruzione di Numanzia, quando la città è stata ripopolata da coloni romani, che sono esplicitamente equiparati al popolo romano mediante una doppia giustapposizione «coloni Romani novi Numantini» (237* [29]) e «populus Numantinus novi coloni Romani» (238* [30]), con un chiasmo che intende enfatizzare tale equivalenza. Nessuna delle fonti classiche o delle altre fonti storiografiche che conosciamo fa riferimento a questo ripopolamento di Numanzia.

Infine, fa parimenti spicco che l'episodio più trattato dalle epigrafi sia quello della lotta tra Cesare e i figli di Pompeo. In effetti, si tratta dell'unico scenario bellico in cui non troviamo una lotta tra una fazione ispanica e una romana, ma di una guerra civile in cui si affrontano romani contro romani. Se i due falsi ispanici anteriori mostrano un soldato della fazione di Cesare (364* [7]) e un testo commemorativo della vittoria di quest'ultimo (278d* [9]), i falsi provenienti dall'*Antiquus ε* e quelli di Ocampo sono specializzati in iscrizioni sepolcrali di pompeiani. Ciò consente al falsario d'introdurre una serie di lamentazioni per la sorte di questa fazione («arma secutus infelicia Cnaei Pompeii», 83* [17]), così come per la fine della Repubblica («labente Republica Romana» e «amissa iam libertate Romana», 80* [15]; «occidi pro libertate Romana», 84* [45]). Non è semplice affermare con certezza se dietro tali falsi vi sia una vera presa di posizione ideologica o si tratti semplicemente di una scelta per motivi 'letterari'.

Per quanto concerne gli imperatori che appaiono nei falsi, non v'è dubbio che il riferimento alle persecuzioni dei cristiani va letto come una critica a Nerone (231* [20]) e a Diocleziano (233* [58] e 234* [59]). Ma la maggior parte degli imperatori è fatta oggetto di lodi senza alcun indizio, a nostro parere, d'ironia. L'origine ispanica di Traiano lo rende il più ovvio destinatario degli elogi («de omni hominum genere meritissimo», 232* [21]), e non devono stupire neppure le lodi a Costantino (449* [92]); spicca, tuttavia, il trattamento chiaramente favorevole che riceve Augusto (soprattutto in 85* [18], dove concede la *immunitas* a diversi insediamenti, e in 260* [66], dove gli viene reso omaggio dai *Ceretani*), così come anche Tito («generis humani amor et desiderium etiam vivens», 445* [89]) o Germanico (onorato da un soldato d'origine celtiberica in 270* [70]).

Tra le iscrizioni onorifiche, è normale che personaggi d'origine ispanica onorati dalle loro città d'origine abbiano ricevuto benefici da Roma. Così, il funerale di *Sanctius Avalus Calagurritanus* viene celebrato da «Marco Atilio Regulo proconsole cum Il legione honoris causa adstante» (245* [37]); *C. Livonius*, onorato dagli abitanti di *Turiasso*, ha ricevuto la cittadinanza romana (250* [64]); *P. Voceius Attacensis* viene ricordato per aver dato prova della sua fedeltà a Roma durante la congiura della Celtiberia contro Catone (272* [72]); *T. Aulus Monobricensis* e *Q. Egnatulus* sono stati omaggiati da Adriano con un cavallo pubblico (274* [74] e 430* [85]), mentre *Aulus Maeuius* torna a *Ausa* come un vero e proprio eroe dopo aver seguito i «signa populi Romani victricia» ed essere stato ricompensato «multis a populo senatue Romano privilegiis» (422* [40]). Anche se meno frequentemente, ci sono casi testimoniati in cui un magistrato romano (presumibilmente d'origine italica) è onorato da una città ispanica, come il proconsole *L. Aelius* (127* [53]).

Le iscrizioni di carattere privato sono, evidentemente, quelle che offrono meno informazioni sulla visione della Hispania. Tuttavia, un piccolo gruppo d'iscrizioni (201* [56], 239* [61] e 240* [62]) testimonia, in maniera notevole, la celebrazione di matrimoni tra membri d'origine romana e ispanica. Bisogna tenere presente che, per poter sapere che si tratta di un matrimonio misto, è necessario che sia stata esplicitata la stirpe di entrambi, il che dimostra l'enfasi del falsario su tale punto.

Un altro caso interessante è quello di *C. Canius* (360* [76]), un poeta d'origine ispanica che sarebbe vissuto per sedici anni a Roma, quindi sarebbe tornato in Hispania e, infine, avrebbe deciso di trasferirsi un'altra volta nel Lazio, durante il viaggio sarebbe stato colto dalla morte. Nello stesso modo, non si riscontrano significative differenze tra le dimostrazioni di *pietas* offerte da personaggi d'origine ispanica e italica (per esempio, 104* [52]).

Di conseguenza, la visione che si estrae da queste falsificazioni è quella di una Hispania ben integrata nella realtà romana, nonostante i diversi scontri bellici che vi si svolgono. Di fatto, nei testi collocati in epoca repubblicana s'incappa spesso nell'anacronismo, giacché mostrano una società completamente romanizzata. Evidentemente, le epigrafi hanno il fine di conferire dignità al passato remoto della Penisola, come provano l'uso costante di toponimi ispanici e la citazione di fatti e personaggi storici.¹⁰³¹ Ciò, tuttavia, non viene condotto sulla base del confronto con Roma o con l'Italia, ma appunto attraverso la loro equiparazione: le numerose 'equivalenze' tra elementi ispanici e italici avrebbero, secondo il nostro parere, la

¹⁰³¹ FABRE – MAYER, p. 181; MAYER 1991, p. 495-497; id. 1998, p. 8-9.

finalità di ricostruire un passato in cui l'Hispania avrebbe giocato un ruolo di prim'ordine nella storia di Roma, comparabile a quello della stessa Italia. In tal modo, l'eredità classica della Hispania non sarebbe il risultato di un'influenza esterna (italiana), ma l'effetto di un processo di collaborazione e, di conseguenza, dalla Penisola si sarebbe potuto considerare tale eredità un patrimonio proprio, nello stesso modo in cui accadeva per l'umanesimo italiano.

In tale interpretazione, non possiamo evitare di sottolineare l'assenza assoluta di qualsiasi confronto o previsione della frontiera esistente, nel momento della falsificazione, tra la Spagna e il Portogallo. Di fatto pare che esista una chiara volontà di negare l'erronea equivalenza tra la Lusitania antica e il moderno Stato del Portogallo (dove spesso questa è stata fomentata),¹⁰³² giacché i falsi lusitani sono suddivisi equamente tra le due parti, e, nello stesso modo, un eroe autoctono come Viriato, conteso dalla storiografia locale di entrambi gli Stati, viene citato in iscrizioni attribuite da una parte e dall'altra della frontiera.

La visione della Hispania romana nel suo contesto storiografico

Non vi è dubbio che un'analisi come quella che abbiamo appena realizzato si scontra con la posizione ideologica predominante nella storiografia spagnola, come abbiamo osservato nel primo capitolo della Tesi. Tale distanza diviene particolarmente evidente rispetto alla storiografia della Castiglia, sia quella del XV secolo, con le cronache neogotiche di Alonso de Cartagena e Sánchez de Arévalo (in cui precisamente si minimizzava l'influenza romana e si faceva prevalere il contributo autoctono e quello del successivo elemento visigotico), sia quella che si sarebbe imposta nel XVI secolo, con Florián de Ocampo e Ambrosio de Morales.¹⁰³³

Questa prima constatazione potrebbe condurci a cercare i centri di produzione di questi falsi in qualche zona periferica della Penisola, dove sicuramente tali schemi ideologici non dovettero essere così diffusi (come, per esempio, tra gli umanisti catalani come Joan Margarit e Jeroni Pau), o perfino a pensare a falsari d'origine italiana, come alcuni degli umanisti residenti nella Penisola (Marineo Siculo, Pietro Martire d'Anghiera, Cataldo Parisio, ecc.) o alcuni di quelli che vi viaggiarono e vi copiarono iscrizioni (Giovanni Bembo e Agostino Nettiucci). Malgrado ciò, riteniamo che vi siano abbastanza indizi per poter scartare queste due possibilità o, almeno, per considerarle come abbastanza improbabili.¹⁰³⁴

¹⁰³² Vid. MAYER 2009, p. 78-79.

¹⁰³³ Vid. supra, pp. 21-34.

¹⁰³⁴ GIMENO (1997, p. 36-42) scartò che dietro i falsi di Ocampo si potesse nascondere una mano italiana.

In quanto ai falsi dell'*Antiquus ε*, la loro apparizione non può essere slegata dalle iscrizioni lusitane autentiche insieme alle quali compaiono. In effetti, la totalità dei testi autentici (l'iscrizione di Cáparra *CIL* II 834 e i miliari *CIL* II 4656, 4657, 4676, 6205 e 6206)¹⁰³⁵ e la maggior parte dei testi spuri¹⁰³⁶ si trovano tra Salamanca e Merida, lungo la Vía de la Plata. Bisogna aggiungere, inoltre, che due dei falsi (231* [20] e 499* [23]) sono stati forgiati sul modello di due delle iscrizioni autentiche (*CIL* II 4657 e 4676), per cui sembra ragionevole concludere che il falsario fosse la stessa persona che aveva copiato le iscrizioni autentiche e che, pertanto, sarebbe stato attivo e molto legato a questa zona.

Per quanto riguarda quelli di Ocampo, invece, la situazione è precisamente inversa: i falsi sono slegati da qualsiasi copia d'iscrizioni autentiche, si presentano tutti come una serie di testi epigrafici interpolati (probabilmente, come suggerito da Gimeno, ad opera dello stesso falsario)¹⁰³⁷ e si trovano sparsi in tutta la Penisola. Questa distribuzione, prima di tutto, consente fin da subito di scartare come causa della falsificazione qualsiasi rivendicazione di carattere regionale, oltre a una possibile matrice portoghese. In secondo luogo, tuttavia, bisogna considerare che la citazione di città certamente meno importanti (per esempio, Munébrega in 274* [74]) dimostra una buona conoscenza del territorio, che difficilmente avrebbe posseduto qualcuno che non fosse vissuto per molti anni nella Penisola.¹⁰³⁸ E, in terzo e ultimo luogo, è fuor di dubbio che la diffusione di questa serie di falsi proviene dalla stessa Spagna, giacché le prime sillogi che la raccolgono sono di viaggiatori che sono giunti nella Penisola (Nettucci e Accursio) così come quella di Florián de Ocampo. Così, malgrado la difficoltà nell'individuare il centro di produzione di questi falsi, crediamo che devono avere un'origine ispanica e, in particolare, come vedremo più avanti, siamo propensi a pensare che siano sorti nel regno di Castiglia.

In linea di principio, dunque, la comparsa di questa serie di falsi sembra entrare in contraddizione con la visione della storiografia coeva. Sarebbe, d'altro canto, difficile sostenere che potrebbe non esserci nessuna ideologia solida dietro la falsificazione, giacché la creazione di decine di falsi con una notevole coerenza interna non può essere frutto della casualità. Non possiamo fornire una spiegazione definitiva di questa contraddizione, ma riteniamo possibile fare almeno due considerazioni che potrebbero contribuire a conciliare la produzione dei falsi con il loro contesto storico.

¹⁰³⁵ Per l'identificazione dei miliari dell'*Antiquus ε*, cf. supra, p. 371.

¹⁰³⁶ Una parte dei falsi (85* [18], 231* [20], 232* [21], 498* [22] e 499* [23]) presenta localizzazioni problematiche difficili da ubicare; vid. supra, pp. 201-203.

¹⁰³⁷ GIMENO 1997, p. 27-28.

¹⁰³⁸ A questa stessa conclusione sembrano far pensare alcuni rapporti toponimici come quello di *Ecelesta* con Medinaceli (268* [68]), forse provocato dalla presenza delle miniere di sale in entrambe le località (vid. supra, p. 328).

Da una parte, è possibile che la falsificazione ispanica dei primi anni del XVI secolo abbia avuto, quali principali destinatari, i circoli umanistici italiani interessati all'epigrafia: non per nulla, i primi due autori che hanno copiato alcuni di questi falsi furono Nettucci e Accursio. In Spagna, il numero di antiquari che potevano essere interessati all'epigrafia (e divenire quindi le vittime della falsificazione) era molto ridotto, ma nella penisola italica questi rappresentavano un settore per nulla disprezzabile dei circoli culturali. In tal senso, la presentazione di una Hispania completamente romanizzata e ricca di testimonianze degli avvenimenti descritti dalle fonti classiche avrebbe avuto molto peso e non sarebbe entrata in contraddizione con gli obiettivi perseguiti da opere storiche come le *Decades* di Nebrija o la *Cronica* di Ocampo, la cui posizione più ostile verso Roma si sarebbe spiegata per il fatto che erano rivolte chiaramente al pubblico ispanico.

D'altro canto, è stato segnalato che i cambiamenti politici della fine del XV secolo, con l'unione dei regni di Castiglia e Aragona, la conquista di Granada o l'espulsione degli ebrei, da una parte, e la contemporanea penetrazione nella Penisola di un umanesimo più italianizzato, dall'altra, avrebbero prodotto un tentativo di offrire un'immagine del regno ispanico basata più sul suo passato romano che non su quello visigotico.¹⁰³⁹ A tale cambiamento di paradigma dovremmo legare i vari tentativi di redigere una storia focalizzata specificatamente sul passato romano, come quella di Alfonso de Palencia, quella di Joan Margarit o quella mai realizzata di Nebrija. Per quanto riguarda quest'ultima, effettivamente, nello schema dell'opera progettata (la *Muestra de la historia de las antigüedades de España*, ca. 1499), come abbiamo già sostenuto, non si nota una connotazione negativa dell'influenza romana in Spagna, come invece si può cogliere nelle *Decades* (1510).

La questione rimasta aperta, dunque, consiste nello stabilire perché le seguenti cronache che conserviamo, a cominciare dalle stesse *Decades* di Nebrija, non presentano questo aspetto più conciliante con l'antichità romana, ma tornano a rapportarsi alla tradizione neogotica. In questo senso, è possibile che la morte di Isabella I nel 1504, che implica la separazione delle agende politiche dei due regni ispanici, e la grande diffusione già durante il primo decennio del XVI secolo delle

¹⁰³⁹ Così, per esempio, MAYER 1998a, p. 349, e id. 2009, p. 76-77. Anche GIMENO (1997, p. 41-42) ritiene che la falsificazione sarebbe potuta essere una conseguenza del tentativo di scrivere una nuova cronaca, fatto che la conduce a considerare come possibili autori dei falsi due storici quali Margarit e Nebrija (rispetto al loro possibile ruolo di autori, si rimanda alla pagina seguente). La verità, tuttavia, è che non abbiamo alcuna prova che la comparsa dei falsi fosse realmente una conseguenza diretta della volontà di scrivere una cronaca specifica della Hispania, e non possiamo tralasciare che, sebbene siano molti i falsi in cui si fa riferimento ad avvenimenti storici, un'altra parte considerevole possiede un carattere assolutamente privato e, di conseguenza, presenta uno scarso interesse per uno storico, nello stesso modo in cui non paiono neppure 'utili' le interpolazioni d'iscrizioni autentiche che troviamo in questa stessa tradizione.

Antiquitates di Annio da Viterbo (dal profilo nettamente anti-romano) abbiano svolto una funzione importante nel cambiamento ideologico della storiografia spagnola.

Il problema della paternità della falsificazione ispanica degli inizi del XVI secolo

Sebbene non sia uno degli obiettivi originari del nostro lavoro, non possiamo terminare queste conclusioni senza, per lo meno, presentare quella che ancora oggi è una questione aperta: la paternità dei due processi di falsificazione cui abbiamo fatto riferimento.

Al di là dell'antica attribuzione di questi falsi a Ciriaco d'Ancona,¹⁰⁴⁰ che ancora oggi gode di una credibilità maggiore di quella che sarebbe auspicabile,¹⁰⁴¹ l'unico tentativo di compiere qualche passo in avanti nell'identificazione dei falsari è stato effettuato dalla Gimeno che, nello studiare i falsi presenti nella silloge di Ocampo ha proposto il nome di due umanisti di prima grandezza: Joan Margarit e Antonio de Nebrija.¹⁰⁴² La possibilità di datare con maggior precisione il *terminus post quem* degli archetipi nei quali si sarebbero filtrati i falsi, ci permette di scartare, fin dall'inizio, qualsiasi intervento di Margarit, che morì nel 1484.

Nonostante il fatto che Nebrija, invece, starebbe nei parametri in cui ha avuto luogo la falsificazione, a livello sia di cronologia sia di contesto, alcune caratteristiche formali delle iscrizioni spurie della tradizione di Ocampo ci fanno dubitare rispetto a tale possibile attribuzione. In primo luogo, come abbiamo già ricordato, il latino dei falsi si allontana in varie occasioni dal latino più classico, e troviamo alcuni errori che sarebbe difficile attribuire a Nebrija; in secondo luogo, l'uso di toponimi inventati («castra Vitelliana» in 67* [43], «colonia Marcia» in 135* [54], «Monobrica» in 274* [74], «Castelonenses» in 426* [83], ecc.) non pare adeguarsi alle conoscenze geografiche possedute dall'umanista (e che sono evidenti nel suo *Dictionarium*), e, in terzo luogo, le conoscenze generali di *realia* che si evincono dai falsi fanno pensare più a un *dilettante* dell'Antichità Classica che a un vero esperto come Nebrija.

Bisogna quindi nutrire seri dubbi circa la paternità di Nebrija per quanto riguarda i falsi di Ocampo e, di conseguenza, è necessario ampliare la lista di possibili autori dei falsi con figure di secondo piano dell'umanesimo spagnolo. La mancanza di studi su possibili interessi epigrafici da parte degli umanisti spagnoli dei primi anni del XVI

¹⁰⁴⁰ Cf. GIMENO 1997, p. 27; ead. 1998; MAYER 1998a; GONZÁLEZ GERMAIN 2010.

¹⁰⁴¹ Per esempio, CERRILLO, Enrique, «La invención de la Antigüedad. El caso de Extremadura durante los siglos XVI y XVII», in GORGES *et al.* 2009, p. 25-51 (29-30): «Suele ocurrir que (...) existiesen humanistas desinteresados que pusieron en circulación auténticos *corpora* de inscripciones latinas de territorios ajenos en los que introdujeron no pocas falsedades. Le corresponde tal honor a Ciriaco de Ancona, quien en el siglo [sc. XV] contribuyó a popularizar un buen número de ellas, en especial de Cáparra (...)».

¹⁰⁴² GIMENO 1997, p. 36-42.

secolo rende molto arduo, allo stato attuale della ricerca, proporre un'ipotesi solida d'identificazione dell'autore di queste falsificazioni, per cui ci dovremo limitare a delineare alcune coordinate minime dell'ambiente in cui tale autore avrebbe potuto muoversi.

A differenza di quanto accade con i falsi di Ocampo, la possibile attribuzione delle falsificazioni dell'*Antiquus* ε a Nebrija acquista sempre più senso. Possiamo osservare, prima di tutto, che il legame evidente di questo archetipo con la zona che si estende tra Salamanca e Merida consente di delimitare abbastanza precisamente l'area d'azione del falsario. In secondo luogo, il fatto che questo processo di copia e fabbricazione d'iscrizioni abbia avuto luogo in una fase ancora precoce della diffusione dell'epigrafia nella Penisola riduce in maniera significativa il numero di umanisti in grado di realizzare, nella regione dell'Estremadura della fine del XV secolo, queste falsificazioni. E, in terzo luogo, i falsi risultanti, malgrado tutte le improprietà e gli anacronismi che presentano, non cadono in nessuno degli errori più flagranti che abbiamo evidenziato in alcuni falsi di Ocampo; in tal senso, possiamo notare che questi falsi sono gli unici in cui si faccia ricorso a fonti numismatiche come un modello dei testi spuri, cosa che rende manifesta una maggior capacità di risorse da parte del falsario.¹⁰⁴³

La figura di Nebrija aderisce, sicuramente, alle coordinate che abbiamo testé delimitato. Il momento della falsificazione coincide con il suo soggiorno (1486-1503) a Zalamea de la Serena (Badajoz), nel circolo umanistico formato intorno a Juan de Zúñiga, ultimo Maestro di Alcántara (1465-1504).¹⁰⁴⁴ In precedenza, inoltre, era stato professore all'Università di Salamanca, e durante questo periodo continuerà a pubblicare le sue opere tramite la tipografia della città. D'altro canto, a questo periodo possiamo attribuire la maggior parte degli interessi di Nebrija per l'Antichità Classica, in particolare la citazione (e probabilmente la copia) dei miliari della Vía de la Plata,¹⁰⁴⁵ la copia delle iscrizioni del ponte di Alcántara, la scrittura dei poemi neolatini di carattere antiquario o l'interesse per redigere una storia delle antichità della Spagna.¹⁰⁴⁶

¹⁰⁴³ Abbiamo proposto che un falso di Ocampo, il miliare 445* [89], sia basato su un testo numismatico; ma in questo caso il modello in questione era stato precedentemente confuso come testo epigrafico (387a*), per la qual cosa il falsario non era cosciente di stare adoperando un testo d'origine numismatica. I falsi dell'*Antiquus* per i quali abbiamo ipotizzato l'uso di fonti numismatiche sono 232* [21] e 498* [22].

¹⁰⁴⁴ Vid. SEGURA CORVASÍ 1949; RODRÍGUEZ-MOÑINO, Antonio, «Historia literaria de Extremadura: la Edad Media y los Reyes Católicos», *Revista de estudios extremeños* 5:3-4 (1949), p. 415-470 (451-465); COBOS BUENO 2001, p. 125-128 e 133-134. Lo studio tradizionale sulla famiglia degli Zúñiga durante il loro dominio di Plasencia (che ebbe termine nel 1488, quando la città passò nelle mani dei Re Cattolici) è PAREDES, Vicente, «Los Zúñiga, señores de Plasencia», *Revista de Extremadura* 5 (1903), p. 241-254; 6 (1904), p. 216-226, 289-298, 344-359, 387-399, 433-446 e 609-615; 7 (1905), p. 4-10; 9 (1907), p. 365-374, 414-425, 448-456, 493-501 e 556-566; 10 (1908), p. 79-88 e 407-414, e 11 (1909), p. 13-28 e 145-192.

¹⁰⁴⁵ Vid. SEGURA CORVASÍ 1949, p. 166-175; FONTÁN 1986.

¹⁰⁴⁶ Per un'analisi dei suoi aspetti più strettamente legati all'epigrafia, vid. supra, p. 37-38.

Così dunque, malgrado nessuno di questi indizi sia sufficiente per giungere a una conclusione certa, è sicuramente suggestiva la possibilità di mettere in relazione questo processo di copia e falsificazione delle iscrizioni con il circolo di Juan de Zúñiga o con l'Università di Salamanca. Sappiamo, in particolare, che Nebrija fu in rapporto con entrambi i centri e ne fu, anzi, l'umanista di maggior rilievo per quanto concerne l'interesse e le conoscenze sul mondo antico, specialmente rispetto a campi come la geografia o l'epigrafia.

La successiva produzione di testi spuri è, al contrario, decisamente più difficile da ubicare. Come abbiamo già detto, possiamo inferire che tali testi siano stati creati all'incirca tra il 1500 e il 1515 e che avessero una paternità ispanica. Sappiamo, inoltre, che il falsario ebbe accesso molto presto alla raccolta dell'*Antiquus* ε, scritta molto probabilmente in Estremadura; ovviamente, tuttavia, tale origine non deve necessariamente coincidere con quella della nuova serie di falsi. Invece, l'argomento geografico può essere utilizzato, in maniera inversa, come un indizio per aiutare a scartare, e *silencio*, alcune aree della Penisola in cui si era già verificato, fin dagli anni ottanta, un interesse nel copiare iscrizioni (come in Catalogna, mediante Francesc Vicent e Pere Miquel Carbonell, o a Valencia, attraverso le varie raccolte anonime di cui fa testimonianza l'*Antiquissimus*, l'*Antiquus* e il manoscritto di Carbonell),¹⁰⁴⁷ senza che ciò implichi la comparsa di un gran numero di testi spuri (e tutti senza rapporti con i falsi di Ocampo). In tal senso, la presenza di falsi sparsi in tutta la Penisola Iberica si spiega più agevolmente nei territori che aspiravano ad assumere una posizione politica egemonica (ragione per cui abbiamo scartato l'intervento di una mano portoghese), un fatto che corrobora la nostra ipotesi secondo la quale il falsario proveniva dal Regno di Castiglia. Potrebbe non essere un caso, in questo senso, che il testimone principale di questa serie d'iscrizioni sia stato il cronista castigliano Florián de Ocampo, nato a Zamora e che studiò all'università di Alcalá de Henares con Nebrija.

Evidentemente, l'accesso a numerose fonti letterarie classiche in latino implica che il falsario dovesse far parte di un centro culturale tale da fornirgli una biblioteca sufficientemente ampia.¹⁰⁴⁸ Fino ad oggi, gli studi condotti sugli ambienti culturali nella Castiglia e in Spagna, alla fine del XV secolo e all'inizio del XVI secolo, non hanno fatto emergere interessi per la copia o il collezionismo di epigrafi classiche (come invece accade in Italia e, alcuni decenni più tardi, anche nella Penisola), per cui è molto arduo

¹⁰⁴⁷ Vid. supra, p. 108 e ESPLUGA 2009a.

¹⁰⁴⁸ Oltre alla bibliografia citata qui sotto, è utile, come panoramica generale, ANTELO IGLESIAS, Antonio, «Las bibliotecas del otoño medieval. Con especial referencia a las de Castilla en el siglo XV», *Espacio, tiempo, forma. III Historia medieval* 4 (1991), p. 285-350.

cercare di delimitare i centri concreti cui il falsario avrebbe potuto essere legato. Fino a quando nuovi studi, non solo epigrafici, ma anche storico-culturali, non porteranno alla luce nuovi dati, tale questione dovrà rimanere necessariamente aperta.

Rebus sic stantibus, è possibile, almeno, ricordare i vari centri umanisti presenti in quel momento nella Penisola, di alcuni dei quali il falsario avrebbe potuto far parte. In primo luogo, bisogna citare la corte reale, alla quale era legata la maggior parte degli storici, mediante la nomina di non pochi cronisti ufficiali.¹⁰⁴⁹ Contro questa possibilità, però, gioca, come si è già ricordato, sia la prematura morte di Isabella I (1504) sia l'allontanamento tra la visione delle cronache che si redigono in quel momento e il punto di vista che è possibile estrapolare dai falsi.

In secondo luogo, le università offrivano una delle vie d'accesso più dirette alla cultura classica, giacché vi confluivano grandi biblioteche, studiosi di prim'ordine e tipografie.¹⁰⁵⁰ Le due università più importanti dell'epoca, quella di Salamanca e quella di Alcalá de Henares, rientrerebbero nel contesto castigliano che abbiamo ipotizzato per il falsario. Difatti, alcuni degli umanisti spagnoli di maggior livello insegnarono in entrambe le università: Nebrija fu professore prima a Salamanca e infine a Alcalá, mentre Hernán Núñez de Guzmán 'El Pinciano' (1470/5-1553) fece il percorso inverso. Bisogna tener presente, infine, che l'università di Alcalá fu fondata nel 1499 dal cardinale Cisneros, ma iniziò a funzionare solo nel 1508, cosa che sicuramente ridurrebbe gli anni in cui avrebbe potuto essere realizzata la falsificazione.

In terzo e ultimo luogo, il falsario avrebbe anche potuto servirsi della biblioteca personale di qualche mecenate, tra i quali troviamo tanto figure ecclesiastiche¹⁰⁵¹ quanto nobili.¹⁰⁵² Grazie a testamenti e ad altri documenti giuridici, conosciamo i libri contenuti in alcune di quelle ricchissime biblioteche. In alcuni casi, la letteratura classica non cessa di avere un'importanza relativa, e probabilmente era costituita in gran parte da traduzioni castigliane;¹⁰⁵³ ma in certi casi non v'è dubbio che queste raccolte personali sarebbero state sufficienti a fornire le fonti necessarie per la

¹⁰⁴⁹ Per la storiografia dell'epoca dei Re Cattolici, vid. supra, p. 24-30. Per una visione generale del mecenatismo promosso da Isabella, vid. SALVADOR, Nicasio, «El mecenazgo literario de Isabel la Católica», in id., *Isabel la Católica. Educación, mecenazgo y entorno literario*, Alcalá de Henares, Centro de estudios cervantinos, 2008, p. 217-236.

¹⁰⁵⁰ Per una visione generale delle università spagnole verso la fine del secolo, vid. GÓMEZ MORENO, Ángel, «Las Universidades en la época de los Reyes Católicos», in SALVADOR – MOYA 2008, p. 59-77.

¹⁰⁵¹ Della fine del XV secolo (e per tanto leggermente anteriori al momento della falsificazione) fanno particolarmente spicco l'arcivescovo di Siviglia Alonso de Fonseca (morto nel 1473), protettore di Nebrija, e il cardinale Pedro González de Mendoza (morto nel 1495). Per un approccio generale, vid. HERRÁN MARTÍNEZ, Ainara, «El mecenazgo de los jerarcas eclesiásticos en la época de los Reyes Católicos», in SALVADOR – MOYA 2008, p. 79-101.

¹⁰⁵² Per un approccio generale, vid. LADERO, Miguel Ángel; QUINTANILLA, María Concepción, «Bibliotecas de la alta nobleza castellana en el siglo XV», in *Livre et lecture en Espagne et en France sous l'ancien régime*, Paris, Editions A.D.P.F., 1981, p. 47-59; BECEIRO, Isabel, *Libros, lectores y bibliotecas en la España medieval*, Murcia, Nausicaá, 2007. Per la figura di Juan de Zúñiga, Maestro di Alcántara, vedi supra.

¹⁰⁵³ Questo sembrerebbe essere il caso, per esempio, della biblioteca del secondo duca d'Albuquerque; cf. RUIZ GARCÍA, Elisa; CARCELLER, María del Pilar, «La biblioteca del II Duque de Alburquerque (1467-1526)», *Anuario de estudios medievales* 32 (2002), p. 361-400 (369-370).

creazione dei falsi.¹⁰⁵⁴ Un caso particolare è quello di Hernán Núñez, commendatore dell'Ordine di Santiago e umanista lui stesso di prima grandezza, che formò un'importantissima biblioteca non solo fornita di un gran numero di opere classiche, ma molte delle quali annotate abbondantemente di suo pugno.¹⁰⁵⁵ Di solito, però, i personaggi nobiliari avevano conoscenze abbastanza elementari, ed è intorno a loro che si concentravano gli umanisti di più alto livello.

Per il momento, questo è tutto ciò che possiamo affermare rispetto ai possibili ambienti di creazione dei falsi, senza entrare nel campo della pura speculazione. Per quanto riguarda la formazione del falsario, e sebbene non possediamo alcuna prova che lo dimostri, ci piace pensare che questa persona abbia realizzato un soggiorno in Italia, il che potrebbe spiegare la visione 'filo-romana' che troviamo nelle iscrizioni. Nello specifico, potrebbe aver studiato diritto presso il Collegio Spagnolo dell'università di Bologna, come fecero molti umanisti spagnoli, e ciò consentirebbe di comprendere la massiccia presenza di clausole giuridiche tra i testi epigrafici.¹⁰⁵⁶

Vorremmo, infine, constatare nuovamente che, nonostante abbia fatto un uso costante di fonti epigrafiche, non esiste alcuna prova che il falsario in questione abbia raccolto *de visu* iscrizioni autentiche; difatti, le interpolazioni che troviamo nel *Libro de Ocampo* non paiono dimostrare una grande conoscenza delle norme epigrafiche. In tal senso, è significativo che i falsi non siano legati a contesti archeologici concreti, e ciò consente di supporre che il falsario non abbia visitato tutti i luoghi in cui si situano i falsi. Tutto sembra, quindi, indicare che il processo di falsificazione sia stato fondamentalmente un lavoro di biblioteca, nel quale le due sillogi utilizzate (una ispanica –imparentata con l'*Antiquus ε-* e un'altra italica) sarebbero state consultate molto frequentemente, ma non in modo differente da come sarebbero state utilizzate le altre fonti letterarie.

¹⁰⁵⁴ Tra le biblioteche nella Castiglia della prima metà del XVI secolo, studiate, che contengono un numero significativo di classici, segnaliamo quella del marchese di Priego, quella del marchese di Cenete (figlio del cardinal Mendoza) e quella del terzo duca di Béjar; vid. rispettivamente QUINTANILLA, María Concepción, «La biblioteca del marqués de Priego (1518)», *En la España medieval* 1 (1980), p. 347-384; SÁNCHEZ CANTÓN, Francisco Javier, *La biblioteca del marqués del Cenete iniciada por el cardenal Mendoza (1470-1523)*, Madrid, CSIC, 1942; REDONDO, Augustin, «La bibliothéque de don Francisco de Zúñiga y Guzmán Sotomayor, troisième duc de Béjar (1500?-1544)», *Mélanges de la Casa de Velázquez* 3 (1967), p. 147-196.

¹⁰⁵⁵ Vid. SIGNES, Juan; CODOÑER, Carmen; DOMINGO, Arantxa, *Biblioteca y epistolario de Hernán Núñez de Guzmán (El Pinciano). Una aproximación al humanismo español del siglo XVI*, Madrid, CSIC, 2001. Núñez stesso ricorda che nell'anno 1495 visitò le rovine di Alcántara in compagnia di Nebrija (vid. FONTÁN 1986, p. 44 e 57), e abbiamo testimonianze che egli ebbe un certo interesse per l'epigrafia, sebbene in una data successiva alla creazione dei falsi di Ocampo (vid. GIMENO 1997, p. 227).

¹⁰⁵⁶ Vid. PÉREZ MARTÍN, Antonio, *Proles Aegidiana*, 4 voll., Bologna, Pubblicazioni del Real Colegio de España, 1979, dove sono elencati tutti gli alunni di cui si ha costanza.

7. ÍNDEXS

7.1. Índex de noms (s. XIII-XVII)

- Accursio, Mariangelo 57, 109, 118, 122-123, 137, 217, 242-243, 318, 412, 414, 419, 421, 444-445, 456, 461
- Agricola, Georgius 63, 392
- Agustín, Antonio 1, 73-74, 78, 81, 89n, 133-134, 164, 172, 175, 208, 227n, 292, 397, 416, 421, 424, 443
- Albertini, Francesco 132, 401
- Alciato, Andrea 59, 102-103, 113, 160n, 161, 227n, 275n, 279
- Alfani, Alfano 50
- Alfons de Castella (fill de Joan II) 25
- Alfons X, el Savi 20-21, 26, 33-34, 283
- Amadi, Francesco 58
- Amantius, Bartholomaeus *vid.* Apianus
- Andrada, Pedro de 82
- Anno da Viterbo 3, 8n, 24, 29-33, 400, 462
- Antonius Prudens, M. [?] 64, 124, 135, 443
- Apianus, Petrus 57, 59, 64, 67, 69, 86, 88, 101, 104, 109-110, 112, 126-127, 131, 136n, 180, 188, 263
- Argote de Molina, Gonzalo 85, 138
- Arraiz, Amador 85, 138
- Balbano, Timoteo 50
- Bancroft, John 315
- Barbaro, Ermolao 53, 57, 106, 108-109, 262n, 417
- Barbo, Pietro (Pau II) 22
- Baronio, Cesare 85, 307
- Barreiros, Gaspar 71n, 72, 134n, 181
- Bassano, Alessandro 72
- Belloni, Antonio 50
- Bembo, Giovanni 50-51, 116, 280, 422, 460
- Bercherus, Gulielmus 73
- Bermúdez de Pedraza, Francisco 341, 364-365, 453
- Bessarion, Basilius 25
- Beuter, Pere Antoni 31, 61, 73, 88, 109, 161n, 176, 399-400, 446
- Biondo, Flavio 23
- Boccaccio, Giovanni 36, 201-203, 283
- Bologni, Girolamo 50
- Bonelli, Michele 83
- Bononius, Iohannes 43, 51-51, 98, 102, 161
- Borghini, Vicenzio 62, 95, 117, 124n
- Borja, Roderic (Alexandre VI) 24, 27, 31
- Botta, Leonardo, 47
- Bracciolini, Poggio 22, 187, 192, 451
- Brito, Bernardo de 88, 138, 181, 446, 447n
- Brunelleschi, Battista 58, 109, 111, 113n, 265n, 286
- Bruni, Leonardo 22, 158, 192, 245n
- Budé, Guillaume 353n
- Busbecquius, Augerius 65, 75
- Caiado, Henrique 180
- Calderini, Domizio 346
- Calvet, Jean 50, 95
- Candido Decembrio, Pier 22, 176n
- Carbonell, Pere Miquel 36, 53, 96, 102-103, 104-109, 127, 160n, 162n, 164, 172, 227n, 263, 275n, 407, 417, 423-424, 464
- Cardona, Pere de 52
- Carles V d'Alemanya, I d'Espanya 13, 33-34, 60, 391-393, 418
- Caro, Rodrigo, 244, 285, 294
- Cartagena, Alonso 21-23, 25, 28, 32n, 35, 158, 459
- Castro, Gaspar de 69, 412
- Catòlics, Reis 13, 21, 24-29, 31-32, 288, 326, 382; *vid.* Ferran el Catòlic, Isabel la Catòlica
- Cennini, Pietro 47, 95-96
- Cerbonius Tifernas, Dominicus 52
- Cervini, Marcello (Marcel II) 65
- Céspedes, Pablo de 77
- Chacón, Alonso 80, 137n, 397
- Choler, Johann 59, 102, 113, 227n, 275n, 279, 406
- Chytraeus, Nathan 85-86
- Cinzio Benincasa, Francesco 48, 111, 275
- Ciriaco d'Ancona 7n, 17, 33n, 41-42, 44, 47, 49, 52, 64, 72, 88, 92-99, 101, 138, 157-158, 161, 259, 354, 362, 369n, 444, 462
- Cittadini, Celso 73
- Clusius, Carolus 71-72, 127, 201n, 203, 262, 340, 342, 362
- Collenuccio, Pandolfo 52
- Colocci, Angelo 81
- Comes, Onofre 78, 88, 185n
- Contarini, Francesco 41, 94
- Contarini, Francesco da Niccolò 157
- Coquus, Henriquus 232n, 262, 294
- Correa, Luis 25
- Corsi, Giovanni 56
- Covarrubias, Diego de 2, 71-72, 77-78, 126, 191, 288, 357n, 359, 385-386, 414, 443, 445
- Cuelbis, Jakob 88, 261
- Della Rovere, Giuliano (Juli II) 372n
- Diago, Francisco, 164n, 349
- Díaz de Rivas, Pedro 76, 126, 128
- Donato, Girolamo 55
- Donato, Pietro 41, 93-94, 98n
- Doni, Giovanni Battista 89n, 127, 371n, 402, 404
- Egio, Benedetto 66, 86, 124, 443
- Eiximenis, Francesc 155
- Enric IV de Castella 21, 23-25, 178
- Enríquez de Zúñiga, Juan 176
- Escolano, Gaspar 164-165, 349, 399
- Ewich, Hermann 65-66
- Fabricius, Georg 67, 119, 129, 131-132, 228, 237, 263, 392, 444
- Feliciano, Felice 8n, 42-43, 48, 58, 93-94, 96-99, 111, 158, 169n, 274, 444
- Felip II d'Espanya 32n, 71, 125

- Felip III d'Espanya 382
 Fendt, Tobias 79
 Ferax Vincentius, Alexander 67
 Fernandes, Valentim 54, 179-181
 Fernández de Córdoba y Figueroa, Pedro (IV comte de Feria) 397
 Fernández de Córdoba y Velasco, Francisco (IV comte d'Alcaudete) 397
 Fernández de Córdoba y Velasco, Martín (I comte d'Alcaudete) 397
 Ferran d'Antequera 21
 Ferran el Catòlic, II d'Aragó 13, 24, 26-27, 29, 56, 298
 Ferrarini, Michele Fabrizio 43-44, 51, 98-99, 101-103, 122, 153, 160n, 161, 169n, 172, 185, 206n, 220, 227n, 259, 275, 279, 406-407, 419n, 444
 Filelfo, Francesco 23
 Flaminio Siculo, Lucio 37
 Fonseca, Alonso de 465n
 Fonseca, Juan de 73
 Fonzio, Bartolomeo 46, 50, 94-96
 Franco, Fernández Juan 38, 60, 65, 74-77, 125-126, 128, 134, 137-138, 161-162, 292, 298, 311, 317n, 396-398, 421-422
 Frías de Albornoz, Bartolomé 75, 126n
 Frundsberg, Ulrich von 49
 Fuchsmagen, Iohannes 44, 54, 101
 Fuscus, Palladius 279n
 Galceran de Pinós, Gaspar (Comte de Guimerà) 258
 Gammarus, Thomas 54, 265n
 Geraldini, Antonio 24, 53, 175-176, 223n
 Gillis, Pieter 51
 Giocondo, Giovanni 43-45, 50-52, 54, 66n, 94, 100-101, 103, 111, 121, 148, 153, 169n, 220, 225, 259, 265, 283, 286-287, 322, 378-379, 384, 401-402, 418, 420, 445
 Giustinian, Leonardo 257
 González de Mendoza, Pedro 465n
 Gruter, Ianus 14, 81, 88-89, 138, 186, 248, 294, 307, 320, 322, 342-343, 349, 399, 422
 Guarino da Verona 364
 Guarino, Alessandro 279
 Guarino, Battista 279
 Guzmán, Nuño de 35
 Hermengol, Joan 64, 135, 348n
 Higuera, Román de la 4, 33n, 87, 138, 203, 207n, 275-276, 294, 446
 Hopperus, Joachim 65, 75
 Huttich, Johann 132-133
 Icart, Pons d' 52, 78, 83, 134, 136n, 137n, 185, 416
 Isabel la Catòlica, I de Castella 13, 24-25, 29, 176, 178, 462
 Jacobi, Petrus 101
 Jeroni Jorba, Dionís 85, 149-150
 Jiménez de Cisneros, Francisco 465
 Jiménez de Rada, Rodrigo 19-22, 32n, 155
 Joan II d'Aragó 24, 27
 Joan II de Castella 21-22
 Joan II de Portugal 24
 Joana de Castella (filla d'Enric IV) 24, 178
 Juan, Honorato 61, 69-71, 119, 123-128, 136-137, 203n, 320, 340, 358, 402, 404, 419, 443, 445
 Justinà Antist, Vicent 81-82, 349n, 399
 Krantz, Albert 71n
 Lallis, Lorenzo de 99
 Lavanha, João Baptista 89n, 127, 136n, 402, 404
 Lazius, Wolfgang 68
 Leto, Pomponio 36, 99, 303-304, 306-308, 322, 401-402, 445
 Licinio, Publio 43-44, 99-101, 158, 275
 Ligorio, Pirro 3-4, 8n, 82, 446
 Lilius, Iacobus 52, 94
 Lipsius, Iustus 84, 88, 391-392
 Llançol de Romaní, Francesc 115n, 349n, 399
 Lollo, Alberto 51
 Lombardelli, Orazio 51
 López de Mendoza y Figueroa, Íñigo (I comte de Tendilla) 25
 López de Mendoza y Quiñones, Íñigo (II comte de Tendilla) 24, 381-382
 Loschi, Antonio 191-192
 Lucena, Luis de 104n
 Malatesta, Novello 42
 Mameranus, Nikolaus 60, 67, 119, 131, 133, 392, 394, 396-397, 412, 445
 Manel I de Portugal, 180
 Manetti, Giannozzo 35
 Mantegna, Andrea 42, 98
 Manuzio il Giovane, Aldo 62, 70, 72-73, 125, 129, 134, 136, 175, 228, 263, 372, 444
 Manuzio, Aldo Pio 35n
 Manuzio, Paulo 124n
 Marcanova, Giovanni 41-42, 57, 94, 97-99, 169n
 Margarit i Pau, Joan 23, 26-27, 29, 32n, 36-37, 211, 230, 260, 262, 283, 321n, 362-364, 460-462
 Mariana, Juan de 32, 85
 Marineo Siculo, Lucio 24, 27-29, 31, 36-37, 184, 223n, 298, 460
 Marliani, Bartolomeo 59, 66, 69, 124, 132, 224
 Martire d'Anghiera, Pietro 24, 460
 Matal, Jean 49, 63-65, 67n, 69-70, 119, 123-125, 134-136, 161-162, 293, 349, 351, 388, 443, 445
 Maturanzio, Francesco 49-50
 Mazzocchi, Giacomo 55, 57-58, 64-65, 67, 69, 81, 86, 134, 167, 372n
 Medici, Giulio (Clement VII) 56
 Medici, Lorenzo 45
 Medina, Pedro de 31, 174-176
 Mendoza, Fernando de 86
 Merula, Gaudenzio 133n, 134n
 Merula, Paulus 293-294
 Molina, Juan de (?) 349n
 Molinetta, Giovanni Rinaldo 86
 Morales, Ambrosio de 35n, 79-80, 83, 86, 88, 126, 134, 136-138, 177, 191-192, 198, 203, 208, 244, 246, 255, 261, 262n, 265-266, 272, 276, 278, 285, 292-294, 307, 315, 317-318, 330, 339, 341, 345-347, 354, 361-362, 364-365, 367, 423, 443, 460
 Morejón, Pedro 209, 453
 Münzer, Hieronymus 180
 Muret, Marc Antoine 124n
 Nanni, Giovanni *vid.* Annio da Viterbo
 Nebrija, Antonio 24-26, 28-33, 37-38, 53, 176,

- 194n, 195-196, 217, 287-288, 322n, 360, 362-363, 371-372, 417-419, 461-464
- Nebrija, Sancho 29n, 32n
- Nettucci, Agostino 56, 62, 116-118, 122-123, 129-131, 136, 217-218, 223-224, 227-228, 230, 234, 236-237, 239, 240n, 262-263, 299, 419, 444-445, 456, 460-461
- Núñez de Guzán 'El Pinciano', Hernán 465-466
- Nunyes, Pere Joan 78, 164-165
- Ocampo, Florián de 13, 24, 31, 33-34, 61, 64, 68, 71, 83, 88, 119-128, 130-131, 134-138, 169, 175, 207, 217, 223, 227, 237, 262, 282, 320-321, 329-330, 336, 358, 362, 371, 385-389, 404, 408, 414, 419, 443, 445-446, 456, 460-461, 464
- Occo, Adolph 76, 86, 88, 119, 132, 138, 236, 254, 307
- Olanda, Francisco d' 49n, 181
- Orsini, Fulvio 322
- Ortelius, Abraham 51, 127, 262, 266, 294, 340
- Pacedianus, Nicolaus 416
- Padilla, Lorenzo de 31, 33n, 60, 164
- Palencia, Alfonso de 23, 25, 35-37, 176, 223n, 461
- Pandolfini, Francesco 46
- Panvinio, Onofrio 70, 86, 125, 136n, 293, 402, 443
- Parisio Siculo, Cataldo 24, 181, 460
- Parthenius Lacisius, Antonius 279
- Pau, Jeroni 26-27, 36, 53, 94, 96, 148-150, 201-201, 354, 460
- Pedrosa, Hernando (?) 397, 419
- Pérez de la Torre, Martín Velasco 199, 258, 271, 280, 453
- Pérez, Juan Bautista 251
- Perogil, Martín de 81
- Petrarca, Francesco 201n
- Peutinger, Konrad 54-55, 60, 101, 104, 108-110, 112-114, 132, 175-176, 179-180, 188, 281, 351n, 372n, 389, 407, 421
- Philandrier, Guillaume 63, 136n, 161
- Pighius, Stephanus Winandus 65-66, 70, 75, 124-125, 349
- Pinelli, Gian Vincenzo 86-87, 118, 129, 131-132, 228, 237, 263, 444
- Pingone, Filiberto Emanuele 67
- Pio da Carpi, Rodolfo 4n, 49, 84n,
- Pithou, Pierre 85
- Pompilio, Paolo 96n
- Pontano, Giovanni Gioviano 57, 67, 133n, 372
- Porcari, Francesco 43, 48, 99, 158
- Porras de la Cámara, Francisco 80
- Povillon, Antoine de 83
- Pujades, Jeroni 88, 89n
- Pulgar, Fernando del 25
- Ramberti, Benedetto 62-63, 132, 172, 201n, 371n, 412, 419, 446
- Resende, André de 4, 68-69, 126, 136n, 137n, 181, 263n, 273, 282, 306, 313n, 334, 443, 446, 447n
- Reverdy, Georges 59
- Rihuerga, Juan de 33n
- Rochefort, Guillaume de 95
- Rodrigo, Damián 82
- Roig, Jaume 115n
- Romieu, Lantelme de 79, 85, 129, 131, 136, 153, 175, 228, 263, 444
- Rus Puerta, Francisco 199, 203, 382, 453
- Sabino, Pietro 48-49, 103, 265n
- Sánchez de Arévalo, Rodrigo 22-23, 28, 35, 158, 459
- Sanlazzaro, Giovanni da 157
- Sansovino, Francesco 83, 251
- Sanudo, Marin 54-55, 104, 109-110, 112, 114, 121n, 133, 136, 175, 201-202, 206, 209, 220, 230, 268, 279, 281-282, 287, 299, 371, 373-374, 389, 411, 423, 444-445
- Sanvito, Bartolomeo 45, 101
- Sassetti, Francesco 46
- Scaliger, Joseph Juste 84-85, 186n
- Schottus, Andreas 81, 344
- Sessé, Joan de 78
- Sieder, Martin de 53, 99n, 104, 108-112, 114, 160n, 263
- Sigonio, Carlo 70, 136n
- Silvio Piccolomini, Enea (Pius II) 22-23, 26
- Simoneta, Giacomo 224
- Smetius, Martinus 69, 84, 127, 175
- Sobrarías, Juan 298n
- Strada, Jacopo 80-82, 84-85, 126-128, 208n, 248, 282n, 307, 349, 358
- Strany, Joan Andreu 115n
- Streler, Iohannes 101
- Strozzi, Alessandro 47, 98
- Tarafa, Francesc 31
- Tavera, Alfonso 64, 124n, 125, 134-136, 175, 348n, 402, 404, 443, 445
- Teodosio I, duc de Braganza 83
- Tiberino, Giovanni Mattia 49
- Titi, Giovanni Battista 124n
- Toledo, Gonsalvo de 50
- Toralvas, Francisco 82
- Torrius, Lucas 89n, 127, 402, 404
- Trapezuntius, Georgius 25
- Trapolino, Niccolò 242
- Trigueros, Cándido María 8n
- Tyffernus, Augustus 67n
- Urriés, Hugo de 298
- Valenzuela Velázquez, Juan Bautista 371n
- Valera, Diego de 25
- Valla, Lorenzo 155, 275n
- Vasaeus, Iohannes 68-69
- Vasconcelos, Diogo Mendes de 69
- Vega, Garcilaso de la 31
- Velázquez, Diego 382
- Venturino da Fabriano, Giovanni Battista 83
- Vespucci, Agostino 56n
- Vettori, Mariano 72, 129, 131, 444
- Vettori, Piero 61-62, 117-118, 124n, 131, 134, 136, 218, 386
- Vicent, Francesc 52, 78, 105-109, 112, 127, 134, 160n, 192, 263, 275n, 279, 287, 324n, 336n, 351n, 415, 417, 423, 444, 451, 464
- Viladamor, Antoni 83, 138
- Villalta, Diego de 82
- Viromandus, Hieronymus 175-176
- Waelscapple, Maximilian van 69
- Zúñiga y Pimentel, Juan (Maestre de Alcántara) 28, 196n, 463-464
- Zurita, Jerónimo 61, 77, 83, 89n, 127, 165, 203n, 371n, 402, 404, 443

7.2. Índex de llocs clàssics

A continuació llistem els passatges citats referents a les obres d'època clàssica i de la tardoantiguitat.

AETNA		270, 6	265
441	296		
AMMIANUS		AURELIUS VICTOR	
23, 5	220	Caes.	
23, 6	237	2, 6	298
24, 6	242	32-33	380
29, 1	237	39, 2	277
30, 6	237	39, 24	302
APPIANUS		AUSONIUS	
<i>BC</i>		parent.	
1, 110	177	13, 7	369
1, 112	148	BEDA	
2, 42-43	176	hist. eccl.	
<i>Hisp.</i>		1, 6	277, 302
1, 2	283	BELLUM	
11, 64	220	Afr.	
16	186	89, 5	196
45	388	Alex.	
66-68	236	48	343
73	276	48-64	177, 397
90	232	Hisp.	
APULEIUS		3-4	397
mund.		22	65
37	322	CAESAR	
38	369	civ.	
ARNOBIUS		1, 43	176
nat.		1, 46	176
1, 36	283, 324	1, 53	176
ARRIANUS		2, 22	204
<i>An.</i>		3, 40	220
4, 28	283	Gall.	
<i>Ind.</i>		2, 10	220
5, 13	283	CAPITOLINUS	
8, 6	283	Aur.	
ASCONIUS		21, 1	285
Mil.		28, 9	237
27	324	CASSIODORUS	
AUGUSTINUS		chron.	
civ.		II p. 131	224
4, 11	234	var.	
4, 21	234	11, 40	194
4, 34	234	CATO	
6, 10	234	agr.	
18, 23	182	7	167
in psalm.		8, 131	167
96, 8		134	196
serm.			
175, 3	265		

CATULLUS			Verr.		
44, 1-7	167		3, 175		
63, 35-43	278				
CELSUS			CENSORINUS		
5, 23	369		18, 4	296	
8, 9	265				
CICERO			CODEX		
ad. Q. fr.			lust.		
3, 1	167		3, 1, 13, 8	296	
Att.					
2, 4	324		COLUMELLA		
10, 10	196		6, 24	280	
10, 13	196		10, 363	182	
10, 17	196				
13a, 3	198		CURTIUS		
16, 12	196		5, 13	237	
Caecin.			6, 11	265	
34	211				
de orat.			DIGESTA		
2, 64	204		2, 2, 3, 4	296	
div.			2, 4, 10, 8	296	
2, 109	322		15, 1, 3, 7	296	
Deiot.			28, 2, 29 pr.	296	
15	265		28, 5, 51, 2	353	
epist.					
1, 9	324		DIO CASSIUS		
2, 15	196		42, 15	343	
6, 20-21	198		48, 40	323	
8, 7	196				
fin.			DIODORUS SICULUS		
2, 63	198		1, 27	187, 451	
har. resp.			31, 42	388	
8	324		33, 5-7	236	
inv.					
2, 53	204		DIOMEDES		
Lael.			gramm.		
96	206		I 365, 16	372	
leg.					
2, 22	213		EUTROPIUS		
leg. agr.			4, 16	227	
3, 7-8	211		6, 1	177	
Marcell.			9, 7-11	380	
31	265		9, 22	277, 302	
Mil.					
31	324		FESTUS		
48	237		p. 254-257	341	
nat. deor.			p. 333	358	
3, 42	20, 283				
opt. gen.			FLORUS		
17	243		epit.		
p. red. in sen.			1, 5	167	
25	194		1, 32	313	
parad.			1, 33	227	
32	324		1, 34	232	
Phil.			2, 10	198	
1, 5	265				
6, 1	300		FRONTINUS		
14, 16	300		aq.		
prov.			1, 7	224	
22	194		strat.		
Sest.			2, 1	177	
62	194, 288		2, 3	177	
Tusc.			2, 5	227	
1, 19	237		3, 10-11	349	

GELLIUS			IUSTINIANUS		
1, 12	324		16, 1, 17	288	
3, 15	237		43, 5	192	
4, 6	296				
5, 6	242		IUVENALIS		
5, 19	170		6, 638-642	275	
10, 3	237		8, 13-14	367	
			8, 146	394	
GREGORIUS MAGNUS					
dial.			LACTANTIUS		
2, 5, 4	265		inst.		
			1, 22	324	
HESIODUS			2, 11	369	
<i>Th.</i>			7, 15	194, 386	
246	278				
352	278		Ps. LACTANTIUS		
			mort. pers.		
HOMERUS			52, 3	306	
<i>Il.</i>					
14, 276	278		LIVIUS		
20, 127-128	369		1, 3	211	
24, 209-210	369		1, 19	324	
<i>Od.</i>			1, 20	232, 234	
7, 196-198	369		2, 18	149	
			8, 9	230, 234, 255, 315	
HOMERUS LATINUS			8, 23	149	
522-525	270		10, 28	230, 255	
			10, 46	242	
HORATIUS			21, 23	258	
epist.			21, 60	361	
1, 19, 8-9	311		23, 30	243	
2, 2, 91	182		23, 37	356	
epod.			24, 20	355	
10, 2	257		24, 41	362	
sat.			25, 6	344	
1, 7, 19	260		25, 11	218	
			25, 34-36	186	
INSTITUTIONES			25, 37-39	294	
lust.			26, 31	344	
2, 14	353		26, 42	239	
2, 23	353		26, 44	233, 239	
			26, 48	239	
ISIDORUS			27, 11	364	
orig.			27, 36	364	
1, 37, 30	257		29, 11	364	
5, 19, 1	212		29, 24	344	
8, 11, 93	369		34, 8	367	
13, 8	247		34, 9	363	
14, 5, 9	338		34, 17-19	313	
15, 16	204		35, 9	160	
16, 5, 16	338		39, 2	372	
17, 7, 14	369		39, 23	311	
19, 32, 4	257		40, 47	347	
			frg. 18	388	
ITINERARIA			perioch.		
Anton. Aug.			52	220, 227	
p. 405, 2	172		53	317	
p. 412, 5	397		55	206	
p. 420, 4	340		91	177	
p. 421, 6	276		92	177	
p. 427, 2	281		93	148	
p. 434, 3	386				
p. 444, 7	227		LUCANUS		
			3, 261	218	
			4, 276	194	

6, 89-90	169	4, 826	280
6, 712-715	218	6, 651-652	341
7, 349	198	met.	
8, 749	288	5, 647	394
LUCRETIUS		6, 427	234
1, 100	394	Pont.	
1, 288-289	182	1, 2, 111	288
MACROBIUS		PANEGYRICI	
Sat.		8 [5], 4, 1	306
1, 19, 5	342	9 [IV], 18, 5	306
MANILIUS		10 [II] 4, 2	306
4, 16	423	10 [II] 7, 5	306
MARTIALIS		10 [II] 13, 3	306
1, 1, 6	346	11 [III], 14, 2	306
1, 49, 13-14	331	PAULUS DIACONUS	
1, 61	346	hist. Rom.	
3, 20	346	4, 16	227, 317
3, 64	346	4, 17	232
7, 69	346	9, 7-11	380
10, 38, 13	369	9, 22	277, 302
10, 44, 6	369	PAULUS FESTUS	
10, 104, 8-11	346	p. 42	242
11, 46, 1	257	p. 57	242
MAXIMIANUS		p. 83	280
eleg.		p. 107	372
1, 115	194	p. 221	213
MELA		PLATO	
2, 89	367	R.	
MONUMENTUM		617c	369
Ancy.		PLAUTUS	
7	324	Amph.	
NEPOS		41-44	234
Att.		Bacch.	
11, 2	196	847	234
Paus.		Truc.	
4, 5	237	876	237
Pel.		PLINIUS MAIOR	
5, 4	220	nat.	
NONIUS		2, 118	247
p. 63	322	3, 6	172
OROSIUS		3, 8	172
hist.		3, 10	177, 397
4, 18	239	3, 13	298
5, 4	220, 224, 236	3, 14	227, 281
5, 5	206	3, 17	172
5, 7	232	3, 22-23	323
7, 4	331	3, 24	108, 317, 329
7, 22	380	3, 25	327, 342, 349
7, 25	277, 302	3, 26	388
23, 10	177	3, 27	202
OVIDIUS		3, 28	227
fast.		3, 33	367
1, 349	296	3, 58	204
3, 27	394	4, 83	298
4, 630-631	280	4, 112	388
		4, 113	276
		4, 117	220, 223, 262, 266
		4, 118	196, 227, 260
		5, 22	338
		11, 244	169

12, 116	369		
13, 18	369		
16, 7	242		
16, 279	160		
17, 57	265		
18, 122	247		
31, 80	327		
33, 118	227		
33, 121	227		
34, 144	317		
35, 37	247		
35, 84	326		
36, 49	338		
36, 160	349		
37, 204	369		
PLINIUS MINOR			
epist.			
2, 11, 12	324		
PLUTARCHUS			
<i>Brut.</i>			
35	196		
<i>Luc.</i>			
5, 1	257		
7, 1	257		
20, 3	257		
43, 3	257		
<i>Oth.</i>			
6, 4	264		
<i>Sert.</i>			
12	198, 245		
14, 5-6	254		
19	177		
POLIBIUS			
2, 34	186		
3, 76	361		
10, 9	239		
10, 10	237		
PTOLOMAEUS			
<i>Geog.</i>			
2, 4, 9	172, 397		
2, 4, 11	281		
2, 5, 3	181		
2, 5, 6	276		
2, 5, 9	196		
2, 6, 19	367		
2, 6, 49	386		
2, 6, 53	388		
2, 6, 55	388		
2, 6, 56	327, 388		
2, 6, 57	317, 329, 336		
2, 6, 58	227		
2, 6, 60	177, 342		
2, 6, 66	149		
2, 6, 68	323		
QUINTILIANUS			
decl.			
332, 14	288		
RAVENNAS ANONYMUS			
p. 319, 8	386		
		SALLUSTIUS	
		Catil.	
		1, 11	239
		55, 6	169, 298
		hist.	
		frg. 1, 125	254
		frg. 2, 70	177
		SCAURUS	
		gramm.	
		VII 12, 10	372
		SCHOLIA	
		luv.	
		6, 638	275
		SENECA	
		dial.	
		6, 3	194
		12, 5	288
		epist.	
		99, 11	194
		Herc. O.	
		1311-13	234
		nat.	
		2, 56	247
		Tro.	
		802-803	288
		SERVIUS	
		Aen.	
		3, 68	152, 252
		5, 80	253
		8 <i>passim</i>	247
		8, 564	283
		9, 331	237
		11, 97	253
		georg.	
		4, 218	254
		SILIUS ITALICUS	
		15, 53	326
		15, 378	198
		16, 699	394
		SOLINUS	
		23, 10	158
		SPARTIANUS	
		Hadr.	
		19, 11	324
		Sept. Sev.	
		2, 3-4	285
		STATIUS	
		silv.	
		4, 56	369
		Theb.	
		1, 77	169
		1, 111	369
		1, 328	369
		1, 534	182
		3, 68	369
		4, 190	369

4, 601	369	3, 34	265
9, 906	198	4, 2	198
		4, 83	298
STRABO			
3, 2, 1	294	TERTULLIANUS	
3, 2, 3	227	nat.	
3, 2, 15	288	9, 22	324
3, 4, 6	164	VALERIUS MAXIMUS	
3, 4, 8	364, 367	2, 6, 11	254-255, 314-315
3, 4, 9	327	3, 2, 13	198
3, 4, 10	148	3, 2, 24	242
3, 4, 13	349, 388	3, 8, 8	257
3, 4, 18	254	5, 1, 5	317
14, 2, 10	367	6, 4, 2	224
		7, 4, 5	317
		7, 6 ext. 3	254
SUETONIUS			
Aug.		VARRO	
22	324, 372	ling.	
29	265	5, 10	234
100	292	6, 3	280, 341
Cal.		rust.	
1	331	1, 1	260
22	183, 451	VELLEIUS PATERCULUS	
Dom.		2, 1	227
2	237	2, 4	232
4	341	2, 30	164
13	378	2, 131	325
Galba		VERGILIUS	
3	196, 206	Aen.	
4	196	4, 631	194
Iul.		8, 684	242
75	176	11, 529	182
Nero		12, 252	182
16	209	ecl.	
33	344	3, 90	257
34	341	VIR.	
Tib.		ill.	
1	169	47, 2	313
Tit.		61, 1-3	317
1	377	63, 2	177
vita Ter.		71, 1	227
1	204	75, 3	344
TACITUS			
ann.		VOPISCUS	
1, 45	391	Tac.	
1, 49	391	17, 1	225
1, 60	391	ZONARAS	
4, 21	393	24-25	380
4, 73	392	31	277, 302
5, 14	393		
14, 12	341		
15, 51	367		
hist.			
1, 24	257		
1-3 <i>passim</i>	264		

7.3. Índex de manuscrits

El següent índex recull els manuscrits citats a la Tesi ordenats per ciutats. En negreta hem assenyalat la seva entrada al catàleg de fonts (Capítol 2). Per a una recerca exhaustiva, recomanem cercar igualment pel nom de l'autor del manuscrit.

AIX-EN-PROVENCE, BIBL. ARBAUD MQ 221	79	BERN, BURGERBIBLIOTHEK B 42	41-42 , 97-98
AIX-EN-PROVENCE, BIBL. MÉJANES CGM 817, 17	79	BOLOGNA, BIBL. DELL'ARCHEGINNASIO A 186	89
ANTWERPEN, MUSEUM PLANTIN-MORETUS M 21 M 156	89 89	BOLOGNA, BIBL. UNIVERSITARIA 851	45
ARLES, MEDIATHÈQUE 240 796	79 79	BOLOGNA, COLLEGIO DI SPAGNA 132	38
AUGSBURG, STAAT UND STADTBIBLIOTHEK 2º cod. H. 23 2º cod. H. 24 4º cod. H. 26	54 54 , 101n, 104, 108- 110, 112-114 60 , 119	BRESCIA, BIBL. QUERINIANA C II 114	48n
BARCELONA, BIBL. DE CATALUNYA 1010 1582 (= <i>anonymus</i> <i>Barcinonensis</i>) 1774	50 , 95 48 , 96, 417 78	BRUXELLES, BIBL. ROYALE 3821 17872-17873	83 89
BARCELONA, BIBL. UNIVERSITÀRIA 94 123 858	78 89, 423 89	CAMBRIDGE, TRINITY COLLEGE LIBRARY O. 2. 42 160n, 161-162, 172, 424	51 , 102, 109n
BERGAMO, BIBL. MUNICIPALE gal. I fila II 14	52	CAMBRIDGE (MA), HARVARD COLLEGE LIBRARY Typ. 152 H	59
BERLIN, DEUTSCHE STAATSBIBLIOTHEK Hamilton 254	41 , 93, 97-98	CARPENTRAS, BIBL. INGUIMBERTINE 607 (= <i>cod.</i> <i>Carpensis</i>) 608	48, 49 79
BERLIN, STAATSBIBLIOTHEK, PREUSSISCHER KULTURBESITZ, HAUS 2 Lat. fol. 61 Lat. fol. 61 a Lat. fol. 61 f Lat. fol. 61 h Lat. fol. 61 p (= <i>cod.</i> <i>Filonardianus</i>) 120-121, 133, 136, 175, 183, 196, 201-202, 206, 209, 211n, 214n, 215n, 220, 259n, 263, 275n, 278-279, 281, 284n, 286- 287, 303-304, 306, 322, 324n, 351n, 371, 373-374, 379n, 384, 389, 402, 411, 421, 423, 444 Lat. fol. 61 s Lat. fol. 61 ad	65 , 66, 75 65-66 66 , 124-125 65 55-56 , 58, 105, 109, 112, 114-115, 120-121, 133, 136, 175, 183, 196, 201-202, 206, 209, 211n, 214n, 215n, 220, 259n, 263, 275n, 278-279, 281, 284n, 286- 287, 303-304, 306, 322, 324n, 351n, 371, 373-374, 379n, 384, 389, 402, 411, 421, 423, 444 69 58 , 111, 113n	CITTÀ DEL VATICANO, BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA Barb. Lat. 1871 Barb. Lat. 2098 Borg. Lat. 336 Chig. I.V.168 Ott. Lat. 2015 Ott. Lat. 2104 Ott. Lat. 2967 Reg. Lat. 949 Reg. Lat. 2064 Ross. 1204 Urb. Lat. 1697 Vat. Lat. 2222 Vat. Lat. 3616 Vat. Lat. 3622 Vat. Lat. 5236 Vat. Lat. 5237 Vat. Lat. 5238 Vat. Lat. 5240 Vat. Lat. 5242	70 , 125n, 135-136, 303, 306n 45, 101 45 48 48 56 , 116-117 51 , 102 82 , 349 45 66 , 124 83 96n 43 , 99 56 89 72 , 73, 129, 131, 136, 153, 251 52 89 62

Vat. Lat. 5243	51, 98	Naz. II.IX.14	47, 95-96
Vat. Lat. 5246	73, 89	Naz. II.IX.15	89
Vat. Lat. 5247	72-73	Naz. II.X.70	62
Vat. Lat. 5249	89	Naz. II.X.109	62, 95, 117
Vat. Lat. 5251	48	Targioni 49	89
Vat. Lat. 5253	73		
Vat. Lat. 5326	45	FIRENZE, BIBL. RICCARDIANA	
Vat. Lat. 6035	70, 125, 402n	767	89
Vat. Lat. 6036	70	996	52, 102
Vat. Lat. 6037 (= <i>Metellus 1</i>)	63, 123-125, 348n		
Vat. Lat. 6039 (= <i>Metellus 2</i>)	63-64, 67n, 104n, 123-125, 134-136, 348n, 386n	FIRENZE, Galleria degli Uffizi	
Vat. Lat. 6040	64, 69, 412	6	51
Vat. Lat. 6875	89	7a	89
Vat. Lat. 7113	89, 127, 208n, 371n	7b	89
Vat. Lat. 8493	81, 223		
Vat. Lat. 8494	45, 101	GIRONA, ARXIU CAPITULAR	
Vat. Lat. 8495	64, 65, 119n	69	36, 53, 96-97, 102-103, 105-109, 127, 423
Vat. Lat. 10228	45		
Vat. Lat. 10546	59, 102-103, 113	GIRONA, BIBL. DIOCESANA DEL SEMINARI	
		16	88
DARMSTADT, HESSISCHE LANDES- UND HOCHSCHULBIBLIOTHEK		GRANADA, ARCHIVO DE LA CATEDRAL	
2533	43, 101	Lib. 58	77
DERBYSHIRE, CHATSWORTH HOUSE LIBRARY		DEN HAAG, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK	
ms. Giocondo	45	72 B 22	71-72, 127
DRESDEN, SÄCHSISCHE LANDESBIBLIOTHEK		HANNOVER, NIEDERSÄCHSISCHE LANDESBIBLIOTHEK	
F 128	83	XXVIII, 1653	60, 119
EL ESCORIAL, BIBL. DE EL ESCORIAL		LEIDEN, BIBL. DER RIJKSUNIVERSITEIT	
J.I.13	275	BPL 1	84
M.I.16	89	Pap. 5	84-85
T.III.24	78-79, 416-417	Voss. G.G.F.8	127
&.III.15	82	Voss. G.G.Q.1	79, 131
FAENZA, BIBL. COMUNALE		LISBOA, BIBL. DO PALÁCIO NACIONAL DA AJUDA	
7	48, 89, 98n, 111	51-III-9	181n
FIRENZE, BIBL. MARUCELLIANA		LONDON, BRITISH LIBRARY	
A LXXVII	62-63	Add. 10100	90
A LXXVIII.I	89	Add. 22686	50
A LXXVIII.II	89	Add. 24180	90
A LXXIX.I	89	Add. 25418	83
FIRENZE, BIBL. MEDICEA LAURENZIANA		Add. 25596	90
Ashb. 905	45, 100	Add. 49369-49370	90
Ashb. 1174	46, 95	Egerton 561	38, 75, 126n, 422n
Martinelli 73	50	Egerton 1926	90
Med. Palat. 118	89	Egerton 2148	90
Plut. 53.33	346n	Harl. 2571	90
Plut. 68.01	393n	Harl. 3822	88
Plut. 80.22	89	Harl. 3829	90
Plut. 90.inf 55	89	Harl. 4913	90
Redi. 77 (= <i>cod. Redianus</i>)	47, 97-98	Sloane 1693	90
		Sloane 3524	89n, 127
		Stowe 1016	45, 100
FIRENZE, BIBL. NAZIONALE CENTRALE		MADRID, BIBLIOTECA NACIONAL	
Conv. Soppr. I.IX.30	89	1033	76, 398
Magl. XXV, 626	89	1285-1293	87
Magl. XXVIII, 5	45	1638	87
Magl. XXVIII, 34	45, 100	1639	87
Magl. XXVIII, 29-30	89	1642	87
		1722	90

1834	75-76	MODENA, BIBL. ESTENSE	
2775	60	Estero 111	90, 126, 128
3610 (= <i>codex</i>	1, 33, 61 , 69, 70-71 ,	Est. Lat. 413 (α. H 5)	53 , 109-110
<i>Valentinus, Libro de</i>	77 , 80n, 81, 114n,	Lat. 992 (α. L 5. 15)	42 , 97-99
<i>Ocampo)</i>	119-128, 130, 135-		
	138, 165, 198, 203-204, 208n,	MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK	
	218n, 236, 245, 253, 257-258,	Clm. 394	59 , 102, 113
	268, 273, 275-276, 280, 282,	Clm. 716	90
	299, 311, 313, 317, 320-321,	Clm. 743	61-62 , 117, 386
	326, 329-330, 334, 339-340,	Clm. 10801	50-51
	341n, 346, 348-349, 361, 367,		
	371-372, 385-387, 402-403, 412,	NAPOLI, BIBL. NAZIONALE	
	421, 443, 445, 448, 453, 466	V E 4	84n, 90
4518	74-75 , 398	V E 18 (= <i>Anon.</i>	48 , 153
5576	75-76	<i>Neapolitanus)</i>	
5577	75-76		
5737	199, 203n	NEW YORK, PUBLIC LIBRARY	
5781	73-74 , 133-134	pencer 54 (= <i>Anon.</i>	58 , 111
5973	71 , 119, 132-134,	<i>Neo-Evoracensis)</i>	
	227n, 262n, 263n, 371n, 386n,		
	390	OXFORD, BODLEIAN LIBRARY	
6149	90	Auct. s.10.25	86
6939	87	Canon. misc. 349	57-58 , 111, 113n, 121,
7150	75 , 77	(= <i>cod. Olivae)</i>	220, 253, 286, 384
7201	74 , 76	Lat. class. e. 29	45
7656	77	Lat. misc. c. 62	50
7896-7897	90	Lat. misc. d. 85	46 , 94-95
8192-8198	87		
8916	209n	PADOVA, BIBL. ANTONIANA	
9644	77 , 126	638, scaff. XXIII	62-61
9858	90		
10096	45, 100	PADOVA, BIBL. DEL SEMINARIO VESCOVILE	
18472	88	175	52
20517	78		
		PARIS, BIBL. NATIONALE	
MADRID, REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA		Lat. 5825F	42
2-ms. 23	79-80 , 136	Lat. 6128	44 , 98-99
9-2210	90	Lat. 6802	201n
9-5142	60	Lat. 17575	86n
9-5147	76 , 298, 317n		
9-5909	60, 90	PARMA, BIBL. PALATINA	
9-5951-7	38n	Parm. 1191 (= <i>cod.</i>	41 , 94, 96, 153,
9-6000	82	<i>Parmensis)</i>	416, 424
9-7373-8	77-78 , 126	Z II 22764 (= <i>liber</i>	58-59 , 102
9-7382-6f	76	<i>Parmensis)</i>	
9-7382-6l	74		
9-8073-8	76	PERUGIA, BIBL. AUGUSTA	
9-8073-9m	60	C 61	49-50
A-111	419n	F 5	50
		PISTOIA, BIBL. COMUNALE FORTEGUERRIANA	
MILANO, BIBL. AMBROSIANA		Acquisti e Doni 10	90
A 55 inf.	73		
A 105 inf.	416	PRAHA, NÁRODNI MUSEUM	
C 61 inf.	86-87 , 118, 129,	XVII A 6 (= <i>cod.</i>	55 , 106, 109, 162n,
	131-132, 224	<i>Chlumczansky)</i>	172, 279, 424
D 199 inf.	87		
D 436 inf.	90	PRINCETON, UNIVERSITY LIBRARY	
E 66 Sup.	41	Garrett 158	42
O 125 Sup.	57 , 118		
O 148 Sup.	57	REGGIO NELL'EMILIA, BIBL. PANIZZI	
Trotti 373	47 , 92, 98n	Regg. C 398	44 , 99, 101-103, 161
MODENA, ARCHIVIO DI STATO		Turri G 105	49 , 103
212	51		

ROMA, BIBL. ANGELICA		
430 (= <i>cod. Angelicanus</i>)	41 , 94, 96-98	
SEVILLA, BIBL. CAPITULAR Y COLOMBINA		
84-8-37		74
SANTA BARBARA (CA), DAVIDSON LIBRARY		
192		83
SIENA, BIBL. COMUNALE		
C.VIII.4	46 , 95	
K.X.35		90
STUTTGART, WÜRTTEMBERGISCHE LANDESBIBLIOTHEK		
hist. 2° 248		54
hist. 4° 316	43 , 99-100, 158	
TORINO, ARCHIVIO DI STATO		
J.a.II.1 – J.a.II.5		82
J.a.III.3 – J.a.III.15		82
Racc. Francesconi,	68 , 119, 125-127,	
vol. 62 (= <i>Anon. Taurinensis</i>)	198, 275, 282n, 300,	
	329, 340, 341n,	
	345-346, 358, 372, 402, 404, 443	
Storia della Real Casa,		67
Storie generali, mazzo 6, cat. 2, n. 1		
TRENTO, BIBL. COMUNALE		
3569	43 , 44-45 , 100-101	
UPPSALA, UNIVERSITETSBIBLIOTEKET		
C 49		43
UTRECHT, BIBLIOTHEEK DER UNIVERSITEIT		
I. B. 23		44
I. K. 9		43-44 , 51, 98
VENEZIA, BIBL. MARCIANA		
Lat. X, 195 (3453)		48
Lat. X, 196 (3766)	42-43 , 97-98	
Lat. X, 258 (3852)		75
Lat. XIV, 24 (4593 (= <i>cod. Amadi</i>))		58 , 110-111
Lat. XIV, 116 (4461)		73
Lat. XIV, 119 (4624)		90
Lat. XIV, 171 (4665)	45, 121n, 401	
Lat. XIV, 192 (4491)		50
Lat. XIV, 260 (4258)		55 , 110, 114
VENEZIA, BIBL. DEL MUSEO CORRER		
Cicogna 1632		45, 100
Cicogna 2667		50
Cicogna 2933		90
Malvezzi 126		90
VERONA, BIBL. CAPITOLARE		
CCLXIX (240)	42-43 , 97-98	
CCLXX (241)		45 , 100
VERONA, BIBL. CIVICA		
2006		54-55 , 114
VIC, ARXIU EPISCOPAL		
224		83
WOLFENBÜTTEL, HERZOG-AUGUST-BIBLIOTHEK		
Guelf. 20.11.Aug. 4°	52 , 78 , 106-109,	
	115, 134, 185	
Helmst. 631		52 , 102

7.4. Índex d'inscripcions

A continuació llistem les referències dels *corpora* més habitualment citats a la Tesi. En negreta hem assenyalat, per al *CIL* II, les pàgines corresponents a la nostra edició. La referència a la resta de *corpora* per a les inscripcions que hem editat es pot trobar als índexs epigràfics del Capítol 4.

	AE		338, 348, 353, 357, 360, 369, 449-451, 454, 456
1908, 238	343n		
1920, 13	306	51*	68n, 72n, 117, 121n, 122, 129, 217, 220, 224, 226-228 , 258, 363, 321n, 386, 450-451, 454, 457
1930, 33	421		
1931, 8	408		
1934, 239	265n		
1939, 235	421	52*	131n
1945, 253	181-182	57*	122-123, 218, 224, 227, 237, 260, 261-263 , 284, 296, 300, 328, 453, 455-456
1952, 109	217		
1957, 293	421		
1961, 246	262n	65*	414
1961, 350	262n	67*	80, 127n, 171, 264-266 , 272, 448, 454, 462
1976, 176	243		
1978, 398	285n	79*	120, 129-133, 169, 189-192 , 193, 195, 198, 201, 212, 260, 270, 287, 328, 359-360, 411, 447, 454, 456
1978, 702	292n		
1979, 535	421		
1982, 596	247n		
1983, 995	292n	80*	74, 83, 113, 120, 130, 133, 191, 193-194 , 198, 255, 270, 311, 386n, 411, 447, 451, 454, 458
1989, 635	265n		
1992, 939	408n		
1992, 998	408	81*	113, 120, 130, 133, 191, 195-196 , 260, 267, 284, 287, 294, 311, 315, 337, 351, 359, 368, 411, 447, 449, 456
2002, 167	422-423		
2002, 857	422-423		
2005, 509	260n		
2007, 832	351n	82*	191, 267-268 , 270, 287, 315, 326, 337-338, 351, 368, 411, 447, 456
	CIL I²	83*	74, 83, 113, 120, 121n, 133-134, 158, 169, 191, 193, 197-199 , 206, 270, 290, 411, 447, 449, 451, 453-454, 456, 458
593	313, 353n		
	CIL II		
2*	218, 259-260 , 290, 328, 356, 360, 449, 452, 456	84*	61, 120, 121, 130, 133-134, 169, 191, 193, 198-199, 269-271 , 313, 315n, 386, 411, 447, 453- 455, 458
3*	334		
5*	69		
12*	69, 137n	85*	74, 113, 133, 138, 200-204 , 210, 214-215, 330, 336, 373-374, 447n, 458
14*	68, 69, 137n		
15*	74, 131, 137n		
16*	69, 137n	86*	191, 266, 270, 272-273 , 292, 324, 330, 341, 343, 411, 447, 454
17*	306		
18*	68-69, 126, 273, 313n	90*	76
19*	69	92*	126
20*	72n, 117, 122, 129, 131n, 216- 218 , 223-224, 227, 250, 260, 262, 287, 300, 315n, 328, 338, 343, 449-451, 454-456	96*	274-276 , 315n, 340, 347, 449, 453
		97*	121n, 277-280 , 292, 296, 300, 302-303, 305, 309, 321n, 358n, 402, 453-455
21*	68n, 117, 121n, 122, 129, 131n, 166, 206, 218, 219-220 , 224, 237, 240, 451, 453-454	99*	281-283 , 284n, 324, 356, 452
		100*	80, 282-283, 284-285 , 313, 330, 449-450
30*	74, 131n, 179-182 , 448	102*	131
31*	181	103*	121n, 191, 195-196, 218, 260, 268, 286-288 , 289-290, 328, 357n, 358-359, 450, 452, 456
40*	67, 74, 117, 122, 124, 129, 131n, 132, 166, 217, 220, 221-225 , 227, 262, 284, 290, 295-296,	104*	158, 196, 198, 206, 218, 260,

- 286-287, **289-290**, 315, 328, 359, 452, 456, 459
- 106* 4n, 119, 131n, 133, **390-394**, 448, 451
- 107* 4n, 119, 131n, 133, 390-394, **395**, 448, 451, 454
- 111* 137n
- 114* **241-243**
- 127* 122, 245, 277, **291-292**, 302, 305, 309, 357, 402, 449, 454, 458
- 135* 80n, 127n, **293-294**, 357, 412, 462
- 139a* 131n, 134, **396-398**,
- 145* 134
- 149* 4n, 74, 99-101, 130, 131n, **156-158**, 206, 290
- 150* 112, 115, **183-184**, 451
- 160* 122, **244-245**, 291, 295, 449-450
- 161* 167, 244-245, **295-296**, 353, 358n, 449-450
- 164* 44, 74, 101, 103-104, 106*, 108, 111, 116, 129, 131n, 135-136, **159-165**, 312n, 358n, 406-407, 409, 446, 448, 454
- 165*-171* 209n
- 169* 209, 453
- 180d* 414
- 187* 341, 453
- 198* 112, **185-186**
- 200* 131n, 137n
- 201* 169, 232, 292, **297-298**, 310, 312, 332, 338, 362, 449-450, 456, 458
- 202* **246-247**, 251, 299, 322
- 203* 118, 234, 239, 246, **248-249**, 299-300, 325n, 455
- 212ab* 82
- 219* **299-300**, 346n, 448, 455
- 220* 117-118, 121n, 122, 158, 198, 206, **229-230**, 234, 251, 255, 290, 297, 332, 338, 452-454, 456
- 223* 74, 112, **187-188**, 287n, 451
- 224* 114, 121n, 130, 158, 198, 202, **205-206**, 230, 267, 290, 309, 332, 451, 453
- 227a* 61, 130, **385-387**, 414, 448
- 230* 137n
- 231* 113, 120, 121n, 130, 133, 203, **207-209**, 214-215, 301-302, 305, 447n, 450, 451, 453, 458, 460
- 232* 113, 120, 130, 201-203, **210-211**, 214-215, 447n, 458, 463
- 233* 120, 121n, 203, 277, 278n, 280, **301-304**, 305, 308, 402, 447, 453-454, 458
- 234* 203, 277, 278n, 292, 301-303, **305-307**, 308, 402, 447, 453-454, 458
- 235* 203, 206, 277, 278n, 292, 302-303, 305, **308-309**, 402, 447, 454
- 236* 280, 453
- 237* 117-118, 129-130, 230, **231-232**, 234, 238-239, 248, 251, 292, 325n, 445, 455, 457
- 238* 117-118, 129-130, 230, 232, **233-234**, 238-239, 248, 251, 271n, 313, 445, 451, 455, 457
- 239* 232, 297-298, **310-311**, 317, 362, 449-450, 456, 458
- 240* 232, 240n, 285, 297-298, 310-311, **312-313**, 335, 360n, 386, 449-450, 452, 454-455, 458
- 245* 118, 218, 230, 248, **250-251**, 332, 362, 450, 458
- 246* 121n, 122n, **252-253**, 315n, 360n, 452-453
- 247* 68n, 118, 122, 138n, 194, 230, 250, **254-255**, 314-315, 338, 357, 452, 454
- 248* 68n, 122, 250, 254, 267, **314-315**, 338, 449, 452, 454, 456
- 249* 86, 250, 254
- 250* 245, 248, 258, 273, 285, 292, 311, 313, **316-318**, 324, 330, 341, 386, 455, 458
- 251* 258, 453
- 252* 199, 271, 453
- 256* 82
- 258* 246, 299, **319-322**, 448, 450, 453
- 259* 131
- 260* 248, 321, **323-324**, 356, 372, 453, 455, 458
- 267* 240n, 252, 267, 296, **325-356**, 326, 330, 333, 357, 360n, 450, 452
- 268* 127n, 218, 240n, 248, 258, 260, 311, 326, **327-328**, 338, 341, 358, 360, 452, 455-456, 460n
- 269* 138, 204, 273, 285, 292, 296, 311, 324, 326n, **329-330**, 336, 340-341
- 270* 326, **331-332**, 347, 449, 458
- 271* 240n, 311, 313, 326, **333-334**, 357, 360n, 452
- 272* 204, 312, 326, 330, **335-336**, 337, 449-450, 454, 458
- 273* 122, 258, 267, 326, 328, 330, 336, **337-338**, 343, 351, 368, 450, 456
- 274* 127n, 204, 248, 273, 317, 324, 326n, 328, 330, 336, **339-341**, 358, 366-367, 449, 453, 455, 458, 460, 462
- 278* 4n, 74, 112-113, 116, 129, 135-136, 169, **173-178**, 245, 292, 446, 448, 454, 457
- 303* 414
- 311* 203
- 312* 203
- 314* 199, 453
- 315* 137n
- 316* 137n
- 344* 117, 122, 130, 217, 218n, 220, 224, **235-237**, 261, 290n, 313, 386, 451, 453-454
- 352* 127n, 218, 240n, 252, 337, **342-344**, 351, 360n, 450, 452
- 353* 76, 240n
- 354* 117, 121n, 130-131, 218, 231, 233, **238-240**, 248, 260, 321n, 325n, 328, 360n, 445, 449, 451-452, 454-456
- 356* 105, **171-172**, 311, 448
- 360* 68n, 315n, 332, **345-347**, 451, 456, 458

362*	399-400 , 450		292, 302, 401-402 , 445, 447, 450
363*	44, 73, 101, 102n, 103-106, 108, 130, 131n, 161-162, 166-167 , 196n, 294, 315n, 409, 446, 449	449*	135, 381-382 , 447, 453, 458
		450*	125n, 127, 135-136, 402, 403-404 , 405, 445, 447, 450
364*	105, 108, 113n, 121n, 131n, 168-170 , 198, 297, 311, 313, 333, 357, 362, 446, 454, 456-457	451*	127, 135, 402-404, 405 , 445, 447, 450
		452*	121n, 135, 383-384 , 403, 405, 447, 450
370*	44, 74, 101, 103, 131n, 167n, 415	466*	382, 453
372*	126, 137, 191, 260, 296, 359	495*	38, 48, 79, 170, 264n, 271n, 416-417
373*	4n, 104n, 398, 415	496*	113, 133, 189-192 , 201n
380*	122, 224, 258, 324, 340, 348-349 , 362, 450	497*	113, 189-192 , 201n
382*	44, 74, 93-95, 97-99, 110, 120n, 121, 149n, 151-153 , 196, 252-253, 255, 326, 451, 453	498*	113, 166-167, 201, 212-213 , 296, 353, 447n, 463
		499*	113, 201, 204, 214-215 , 447n, 460
383*	4n, 44, 74, 93, 96-101, 131n, 154-155 , 328, 456	524*	108, 417
385*	4n, 107, 108n, 130, 134, 415	115	69
386*	4n, 134, 415	258	181
387*	4n, 134, 377n, 415	259	181
387a*	4n, 107, 110, 112, 134, 376, 377n, 415, 463n	429	217
		435	262n
388*	4n, 134, 415	438	263n
393*	137n	444	263n
397*	135, 257, 267, 296, 315n, 337, 343, 346n, 350-351 , 353, 360, 368, 452	445	263n
		460	262n
		551	109
402*	416	618	407
404*	102n, 137n, 416	759	37, 50, 56, 162n, 356n, 418
407*	185n	760	50, 55-56, 102n, 108n, 121n, 162n, 217-218, 223, 262, 450
410*	93, 96-97, 118, 121, 130, 131n, 147-150 , 155, 198, 237, 250, 254, 290n, 354, 453-454	761	50-51, 55-56, 102n, 121n, 162n, 278, 417-420
411*	121n, 138n, 167, 240n, 284, 290n, 296, 313, 352-354 , 360, 449, 451, 453	810	273n
		813	133
		815	191, 294, 411-413 , 447, 449-450, 455
420*	33, 388-389 , 408, 422	821	133
421*	4n, 33, 260, 324, 355-356 , 388, 449-450, 454, 457	825	133
422*	122, 228, 256-258 , 292, 313, 318, 328, 332, 338, 343, 346n, 347, 349, 353n, 357, 362, 368, 386, 449-451, 453, 458	834	412, 460
		935	276
		963	121n, 281-282
		987	262n
423*	66n, 248, 328, 333, 341, 357-358 , 455	1046	134n
		1224	273
425*	191, 195, 240n, 252, 260, 287, 296, 313, 353, 359-360 , 450, 452	1305	243n
426*	127n, 138, 169, 290, 297, 324, 361-362 , 450, 454, 456-457, 462	1395	80n
		1396	80n, 198n
		1398	80n
427*	300, 361, 363-365	1416	198n
428*	4n	1423	67
429*	4n	1433	103-104, 106, 108, 111, 160-164, 406-410 , 422, 446, 448
430*	248, 285, 294, 317, 324, 328, 340-341, 343, 358, 366-367 , 450, 455, 458	1476	102n, 103
		1478	66n
431*	258, 267, 337-338, 351, 368-369 , 455-456	1494	102n
		1527	397n
433*	137n	1528	102n, 397n
434*	214n	1529	102n, 397n
443*	127n, 135, 370-373 , 374, 447	1530	397n
444*	135, 204, 373, 374-375 , 447, 450	1532	397
445*	135, 376-377 , 447, 458, 463n	1533	397
446*	378-379 , 447, 450	1534	328, 397n
447*	380 , 447	1536	102n, 397n
448*	125n, 127, 135-136, 277, 278n,	1537	121n, 227, 321n

1572	38	4092	108, 417
1580	343	4097	109
1660	283n	4104	277
1965	102n, 103, 161-162, 172, 258, 356n	4105	107, 110, 112
1966	51, 103, 121n, 265n, 282, 367, 453	4106	324n
1969	102n, 324, 356n	4107	110, 245, 291
1975	102n	4108	66n, 106n
2020	133n	4114	109n, 312n, 324
2023	134n	4115	311, 317
2029	243	4126	313
2105	136	4129	324n
2109	136	4139	122, 224, 348
2111	136, 356n	4147	135
2193	102n, 103, 408	4151	109
2194	103, 408	4156	273n
2201	102n	4174	121, 135n, 350-351, 448, 452
2206	51, 102n	4189	336
2225	102n	4191	121, 348, 450
2421	246n	4192	50, 100n, 109n, 111, 273, 313, 450
2541	114, 268, 287	4197	121, 294, 412
2548	112	4212	109n, 121n, 122, 224, 348, 367, 450
2549	112	4224	122, 135, 224, 349
2559	56, 114, 121n, 230, 299	4226	108n
2628	134, 386n	4229	245n
2634	408	4231	121n, 245, 450
2798	66n	4238	50, 109n
2915	408	4242	218n, 334
3003	284n	4246	108n
3021	321n, 326n, 389, 409, 421-422	4248	218n, 245, 292n
3023	326n	4257	108n
3048	421	4266	109n
3052	112, 174-176	4269	109, 121n, 122, 224, 285, 294, 340, 349, 356n, 366, 450
3168	257	4315	106, 131
3361	135	4321	108
3367	126n, 136, 412, 422	4324	108n
3372	136	4332	109n, 131, 135, 167n, 268, 334
3377	126n, 136, 389, 409, 421, 421-422	4403	192
3423	38, 56, 109, 121n, 239, 321n	4426	422-423
3570	109, 164n	4427	287n
3602	162n	4458	110
3605	162n	4464	106
3616	162, 400, 424	4470	106
3626	108n	4472	106
3660	111	4497	50, 111
3733-37	273n, 285, 400n	4504	111
3739	285	4526	50, 111
3741	285	4624	4n
3750	399	4644	371
3820	102n, 104, 109n, 121n, 279, 321n, 422	4655	37, 371
3850	109	4656	37, 371, 460
3851	102n	4657	133, 208, 371, 450, 460
3856	263, 400	4658	371
3865	192n, 273n	4667	201n, 371n
3865a	192n, 273n	4676	214-215, 371, 460
3866	192n, 273n	4683	371n
3877	121, 122n, 224, 450	4701	313
3912	399-400, 450	4707	372n
4043	421	4805	324n
4056	109n, 258	4930	423
4071	109n	5041	408
4072	109n	5091	327
4076	408	5346	276
4080	287n	5489	172

5941	109, 239		
6205	371, 460	25*	CIL III 239n
6206	201-202, 371, 460	25a*	239n
		52*	172n
	CIL II²	53*	171, 172n
5, 12*	396-398	54*	172n
5, 29*	341	17	382n
5, 2	389, 409, 421-422	454	242n
5, 30	356	502	95n
5, 499	227, 321n	781	330n
5, 764	414	1338	407-408
5, 780	243	1396	265n
5, 781-82	243n	2900	353n
5, 1065	198n	2907	372n
7, 17*	185-186	3196	343n
7, 22*	297-298	3231	306
7, 33*	390-394	4445	421
7, 34*	390-395	6294	330n
7, 35*	4n	6383	288n
7, 230	408	8027	408n
7, 231	408	9418	369n
14, 3*	348-349	14187, 4	242n
14, 6*	415	14468	292n
14, 13*	421		
14, 18*	240n		CIL IV
14, 28*	170	115	310n
14, 34*	350-351	154	343n
14, 35*	151-153	470	343n
14, 37*	348-349		
14, 43*	154-155		CIL V
14, 45*	416	1*	38
14, 48*	185n	194*	38, 264n
14, 14-18	273n, 285, 400n	203*	239n
14, 21-22	285	616*	153
14, 39	399	795*	153
14, 292	279, 321n, 422	2576	185n
14, 354	400	5875	310n
14, 365-367	192n, 273n	7631	310n
14, 475	399-400		
14, 785	258		CIL VI
14, 827	287n	1w*	38, 185
14, 837	408	3a-n*	448
14, 932	277	3k*	38
14, 942	324n	5c*	264n
14, 945	245, 291	5m*	170n
14, 974	324n	5q*	239n
14, 975	312n, 324	13*	192
14, 978	311, 317	14*	169n
14, 990	313	15*	38, 97
14, 1006	224, 348	17*	38, 95n, 103n, 167n
14, 1019	224, 349	19*	121, 274, 347, 451n, 453
14, 1026	224, 285, 294, 340, 349, 356n, 366	24*	37n, 448
14, 1089	287n	59a-d*	103n, 167n, 287
14, 1111	336	62*	448
14, 1112	348	74*	185
14, 1118	294, 412	3269*	322, 453
14, 1132	224, 349, 367	3273*	324, 453
14, 1153	245n	3550*	307, 453
14, 1155	245	198	330n
14, 1183	218n, 334	234	369
14, 1191	273, 313	255	306
14, 1194	218n, 245n, 292n	313-329	283
		315	283-284
		377	121, 322, 450
		458	70

602	225n	1324	394n
702	372n	1631	378-379
712	330n	6087	324n
876	372n	7951	408n
931	373, 379	8014	408n
1124	121n, 278, 401-402, 450	8016	408n
1130	278	8022-24	408n
1132	382	8131	288n
1139	381		
1145	382n		CIL XI
1146	382n	30*	167n
1175	121, 383-384, 403, 405, 450	31*	153
1231	56, 239n	339*	167n
1257	120n, 121, 372n, 373-374, 379, 450	691*	38, 121n, 170, 239n, 240, 264n, 271n, 417, 451n
1374	324n	9	382
1424	313, 353n	312	343n
2120	121, 259, 360, 452	1164	194
2141	278	1219	369n
2777	310n	1273	343n
6250	288n	1563	343n
6976	394n	3126	330n
7479	343n	4916	310n
10098	37n	6623	121, 277-278, 445
11669	343n		
12307	37n		CIL XII
12652	37n	85*	153
14211	369	694	185n
15801	70n	861	343
16606	253n	2229	121, 278, 306, 445
16979	70n	3167	310n
17050	70n		
17130	343n		CIL XIII
17543	265	1315*	390-395
18100	353n	1338*	386n
18325	70n	586	318n
18378	416	6740a	330n
18408	414	8224	386
19962	310n	8225	386n
20908	343n	8228	386
24807	343n		
26901	343n		CIL XIV
28378	310n	404*	369
30950a	408n	131	382
35306	414	3606	324n
	CIL VIII		CLE
212	288n, 369n	90	286
7008	382n	93	194
16411	408n	127	351n
		154	343n
	CIL IX	172	343n
524*	307, 453	179	288n
525*	307, 453	308	343n
617	310n	310	394n
3895	57, 121, 286, 289-290, 360, 448, 452	428	288n
5568	372n	542	287n
		710	343n
	CIL X	878	417-420
66*	121, 278, 303-308	1009	343n
185*	57, 121-122, 237, 262, 453	1029	343n
186*	57, 121-122, 237, 262, 453	1033	394n
187*	57, 121-122, 167n, 220, 237, 262, 453	1045	343n
379*	76	1130	343n
		1147	288n
		1192	343n

1273	343n	2005, 453	214n
1324	394n	2007, 556	351n
1339	288n		
1474	343n		ICVR
1552a	288n	I, 3903	288n
1584	343n	II, 4098	394n
2147	343n		
	HEp		IHC
1994, 345	408	25*	396
1995, 795	51, 109, 162n, 172, 424		IRC
1997, 455	265n	II, 64	319
1999, 61	159-165	II, 95	423
1999, 495	215	II, 191	319-322
2001, 29	390-395	IV, 5*	147-150
2001, 100	207-209		
2001, 134	276		RIT
2002, 405	422-423	693	422-423
2001, 332	253n	696	350-351
2003/04,	371n		
230			

8. BIBLIOGRAFIA

8.1. Bibliografia moderna (posterior a 1850)

- ABAD, Lorenzo (1984), *Los orígenes de la ciudad de Alicante*, Instituto Juan Gil-Albert, Alacant.
- ABAD, Lorenzo; ABASCAL, Juan Manuel (eds.) (1999), *Gregorio Mayans Siscar. Introductio ad veterum inscriptionum historiam litterariam*, Madrid, RAH.
- ABASCAL, Juan Manuel; CEBRIÁN, Rosario (2005), *Manuscritos sobre antigüedades de la Real Academia de la Historia*, Madrid, RAH.
- ABATE, Giuseppe; LUISETTO, Giovanni (1975), *Codici e manoscritti della Biblioteca Antoniana*, 2 vols., Vicenza, Neri Pozza.
- ABBOT, Frank (1908), «Some Spurious Inscriptions and Their Authors», *Classical Philology* 3, p. 22-30.
- ACIDINI, Cristina; MAROLLI, Gabrielle (curs.) (2006), *L'uomo del Rinascimento. Leon Battista Alberti e le arti a Firenze tra ragione e bellezza*, Catàleg de l'exposició, Firenze, Mandragora.
- ADROHER, Maria Antonia (1957), «Estudios sobre el manuscrito *Petri Michaelis Carbonelli Adversaria 1492* del Archivo Capítular de Gerona», *Anales del instituto de estudios gerundenses* 11, p. 109-162.
- AE = *Année épigraphique*, Paris, 1888—.
- ALBARELLO, Carlo (1997), [scheda 26], dins *A Parigi e ritorno: codici e incunaboli della Biblioteca capitolare requisiti dai francesi nel 1797*, Catàleg de l'exposició, Verona, Biblioteca Capitolare, p. 145-146.
- ALFÖLDY, Géza (1987), *Römisches Städtewesen auf der neukastilischen Hochebene. Ein Testfall für die Romanisierung*, Heidelberg, Winter.
- ALMAGIÀ, Roberto (1950), «Un fiorentino in Spagna al principio del secolo XVI», dins *Studi in onore di Gino Luzzatto*, 4 vols., Milano, Giuffrè, II, p. 136-143.
- ALMAGRO, Martín (1952), *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Barcelona, CSIC.
- ALMEIDA, Fernando de (1956), *Egitânia: história e arqueologia*, Lisboa, Universidade.
- ANGLADA, Manuel (1956), «Julia Lybica – Roma», *Tramontane, revue mensuelle du Roussillon* 390, p. 225-229.
- ASENJO, Carlos (1980), *De Acci a Guadix*, Granada, Instituto de Estudios y Promoción Cultural.

- ASHMOLE, Bernard (1959), «Cyriac of Ancona», *Proceedings of the British Academy* 45, p. 25-41.
- AVESANI, Rino (1984), *Verona nel Quattrocento. La civiltà delle lettere (Verona e il suo territorio IV t. 2)*, Verona, Istituto per gli studi storici veronesi.
- BADIA, Lola (1997), «Dos creaciones retóricas olvidadas en el epítome catalán de la *Historia Gothica*», dins *Actas del VI Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)*, 2 vols., Alcalá de Henares, Universidad, 1997, I, p. 233-242.
- BARILE, Elisabetta (2006), «Giovanni Marcanova e i suoi possibili incontri con Andrea Mantegna», dins BANZATO, Davide; DE NICOLÒ, Alberta; SPIAZZI, Anna Maria (curs.), *Mantegna e Padova 1445-1460*, Catàleg de l'exposició, Milano, Skira, p. 37-43.
- (2006a), «La famiglia Marcanova attraverso sette generazioni», dins BARILE, Elisabetta; CLARKE, Paula; NORDIO, Giorgia, *Cittadini veneziani del Quattrocento. I due Giovanni Marcanova, il mercante e l'umanista*, Venezia, Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, p. 3-246.
- BELTRÁN LLORIS, Francisco (1980), *Epigrafía latina de Saguntum y su territorio*, València, Diputación Provincial de Valencia.
- BELTRÁN VILLAGRASA, Pío (1953), «Segóbriga», *Archivo de prehistoria levantina* 4, p. 231-253.
- BERLANGA, María José (2001), «Un capítulo en la historiografía sobre la localización de *Munda*: la comisión de Domingo Belesta a fines del siglo XVIII», *Baetica* 23, p. 325-342.
- BERNARD, Gwladys (2009), «Les prétendues invasions maures en Hispanie sous le règne de Marc Aurèle: essai de synthèse», *Pallas* 79, p. 357-377.
- BERNARDI, Marco (2008), «Per la ricostruzione della biblioteca colocciana: lo stato dei lavori», dins BOLOGNA, Corrado; BERNARDI, Marco (curs.), *Angelo Colocci e gli studi romanzi*, Città del Vaticano, BAV, p. 21-83.
- BIANCA, Concetta (2009), «Giacomo Mazzocchi e gli *Epigrammata antiquae urbis*», dins BIANCA – CAPECCHI – DESIDERI 2009, p. 107-116.
- BIANCA, Concetta; CAPECCHI, Gabriella; DESIDERI, Paolo (curs.) (2009), *Studi di antiquaria ed epigrafia per Ada Rita Gunella*, Roma, Edizioni di storia e letteratura.
- BILLANOVICH, Maria Pia (1967), «Falsi epigrafici», *Italia medioevale e umanistica* 10, p. 25-110.

- (1969), «Una miniera di epigrafi di antichità. Il Chiostro Maggiore di S. Giustina a Padova», *Italia medioevale e umanistica* 12, p. 197-293.
- BIZZOCCHI, Roberto (1995), *Genealogie incredibili. Scritti di storia nell'Europa moderna*, Bologna, Il Mulino.
- (2006), «À propos d'inscriptions apparaissant à point nommé (Italie, XVIe siècle)», dins GRELL, Chantal (ed.), *Les historiographes en Europe, de la fin du Moyen Âge à la révolution*, Paris, Pups.
- BODNAR, Edward (1960), *Cyriacus of Ancona and Athens*, Bruxelles-Berchem, Latomus.
- BOESE, Helmut (1966), *Die lateinischen Handschriften der Sammlung Hamilton zu Berlin*, Wiesbaden, Harrassowitz.
- BONA LÓPEZ, Ignacio Javier (1981), «Anotaciones para el estudio de una inscripción romana de Novallas», *Turiaso* 2, p. 33-46.
- BOND, William; FAYE, Christopher (1962), *Supplement to the Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*, New York, Bibliographical Society of America.
- BONMATÍ, Virginia (1994), «Antonio de Nebrija: filólogo y profesor», dins *Actas del VIII congreso español de estudios clásicos (Madrid, 23-28 septiembre 1991)*, 3 vols., Madrid, Ediciones Clásicas, III, p. 379-384.
- BONMATÍ, Virginia; ÁLVAREZ, Felicidad (1992), *Nebrija historiador I*, Lebrija, Muy ilustre, antigua y real hermandad de los santos.
- BONNEVILLE, Jean-Nöel (1984), «À propos de l'exploitation des livres anciens par E. Hübner: les *Antigüedades* de Ambrosio de Morales (1575)», dins ÉTIENNE 1984, p. 68-79.
- BORSI, Stefano (2006), [*scheda* 91], dins ACIDINI – MAROLLI 2006, p. 239-240.
- BROCH, Alfred; CORTADELLA, Jordi; GARRIDO, Josep-David (2002), «La llegenda de Telongus Bachius: un heroi de Blanes que resistí al pas d'Aníbal i a la crítica històrica», *Quaderns de la selva* 14, p. 149-166.
- (2002a), «Telongus Bachius, un heroi blanenc que mai no existí», *Blanda* 5, p. 28-37.
- (2004), «L'origen de la llegenda de 'Telongus Bachius': la resistència de Blanes al pas d'Anníbal», *Estudi General* 23-24, p. 348-360.
- BUONOCORE, Marco (1991), «Miscellanea epigraphica e codicibus Bibliothecae Vaticanae. VI», *Epigraphica* 53, p. 215-234.

- (1993), «Onophrius Panvinus et Antonius Augustinus: de codicibus Vaticanis Latinis 6035-6 adnotationes nonnullae», dins CRAWFORD 1993, p. 155-171.
 - (1999), «Miscellanea epigraphica e codicibus Bibliothecae Vaticanae. XIII», *Epigraphica* 61, p. 137-160.
 - (2004), *Tra i codici epigrafici della Biblioteca Apostolica Vaticana*, Faenza, Fratelli Lega.
 - (2006), «Sulle copie postillate vaticane degli *Epigrammata antiquae urbis*», dins *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae XIII*, Città del Vaticano, BAV, p. 91-102.
 - (2008), «Un testimone inedito (o quasi) della silloge epigrafica di Giocondo», dins BASSO, Patrizia *et al.* (curs.), «*Est enim ille flos Italiae*». *Vita economica e sociale nella Cisalpina romana. Atti delle giornate di studi in onore di Ezio Buchi (Verona, 30 novembre - 1 dicembre 2006)*, Verona, QuiEdit, p. 529-546.
- CABALLERO, José A. (2004), «Mito e historia en la *Crónica General de España* de Florián de Ocampo», dins LOBATO, María Luisa; DOMÍNGUEZ, Francisco (eds.), *Memoria de la palabra: Actas del VI Congreso de la Asociación Internacional Siglo de Oro (Burgos-La Rioja, 15-19 julio 2002)*, 2 vols., Madrid, Iberoamericana, I, p. 397-405.
- CALABI, Ida (1968, 1991⁴), *Epigrafia latina*, Milano-Varese, Cisalpino.
- (1969), «Andrea Fulvio *alter homo doctus*, autore degli *Epigrammata antiquae urbis*?», *Epigraphica* 31, p. 205-212.
 - (1987), «Note su classificazione ed indici epigrafici dallo Smezio al Morcelli: antichità, retorica, critica», *Epigraphica* 49, p. 177-202.
- CALDELLI, Maria Letizia; GREGORI, Gian Luca; ORLANDI, Silvia (curs.) (2008), *Epigrafia 2006. Atti della XIV Rencontre sur l'épigraphie in onore di Silvio Panciera*, 3 vols., Roma, Quasar.
- CAMPANA, Augusto (1960), «Accursio (Accorso), Mariangelo», dins *DBI* 1, p. 126-131.
- (1995), «Il codice epigrafico di Faenza, Biblioteca Comunale, 7», dins CONTÒ – QUAQUARELLI 1995, p. 81-88.
 - (2005), *Studi epigrafici ed epigrafia nuova nel Rinascimento umanistico, a cura di Armando Petrucci*, Roma, Edizioni di storia e letteratura.
- CAMPILLO, Jordi; MERCADAL, Oriol (1996/97), «El paper de la Cerdanya en les relacions transpirinenques en època antiga», *Annals de l'Institut d'estudis gironins* 37, p. 875-895.
- CANTO, Alicia (1997), *Epigrafia romana de la Beturia céltica*, Madrid, UAM.

- (2004), «Los viajes del caballero inglés John Breval a España y Portugal: novedades arqueológicas y epigráficas de 1726», *Revista portuguesa de arqueologia* 7:2, p. 265-364.
- CARACCILO, Angela (1990), «Una testimonianza di Marin Sanudo umanista: l'inedito *De antiquitatibus et epitaphis*», dins *Venezia e l'archeologia: un importante capitolo nella storia del gusto dell'antico nella cultura artistica veneziana*, Roma, L'Erma di Bretschneider, p. 32-34.
- (1996), «La più vasta silloge di iscrizioni spagnole del primo Cinquecento italiano: Il cod. marciano, Lat. cl. XIV, CCLX (=4258)», dins FANO, Manuela (cur.), *Venezia, l'archeologia e l'Europa: congresso internazionale (Venezia, 27-30 giugno 1994)*, Roma, L'Erma di Bretschneider, p. 26-33.
- CARBONELL, Joan (1992), *Epigrafia i numismàtica a l'epistolari d'Antonio Agustín (1551-1563)*, Tesi doctoral inèdita (en xarxa), Bellaterra, UAB.
- (2009), «Ambientes humanísticos en Roma (1545-1555). El cenáculo de Ottavio Pantagato, Antonio Agustín y Jean Matal», dins DE-LA-MOTA, Carme; PUIGVERT, Gemma (eds.), *La investigación en humanidades*, Madrid, Biblioteca nueva, p. 47-70.
- (en premsa), «Las síloges epigráficas de Alfonso y Gaspar de Castro y Alfonso Talavera en los papeles de J. Matal y A. Agustín. A propósito de los papeles del ms. Vat. Lat. 6040», dins *Humanismo y pervivencia del mundo clásico: homenaje al profesor Juan Gil (Alcañiz, 18-22 octubre 2010)*, Alcañiz, Instituto de Estudios Humanísticos.
- CARBONELL, Joan; GIMENO, Helena (2002), «Precisiones a la tradición manuscrita del *CLE* 1489 (=CIL II 4426) y algunos casos más», dins DEL HOYO, Javier; GÓMEZ PALLARÈS, Joan (eds.), *Asta ac Pellege. 50 años de la publicación de Inscripciones hispanas en verso, de S. Mariner*, Madrid, Signifer Libros, p. 243-258.
- CARBONELL, Joan; GIMENO, Helena; GONZÁLEZ GERMAIN, Gerard (2011), «Tràfec epigràfics: L. Aemilius Rectus entre Cartagena i Caravaca (CIL II 3423, 3424, 5941 i 5942)», *Studia Philologica Valentina* 13, p. 21-44.
- (en premsa), «*Quondam quanta fuit Hispania ipsa saxa doceant*: falsi epigrafici e identità nella Spagna del XVI secolo», *Renaissanceforum* 8.
- CARBONELL, Joan; GIMENO, Helena; STYLOW, Armin (2007), «*Pons Traiani, Qantara Es-Saif*, Puente de Alcántara. Problemas de epigrafía, filología e historia», dins MAYER – BARATTA – GUZMÁN ALMAGRO 2007, p. 247-258.

- CARBONELL, Joan; GIMENO, Helena; VARGAS, Graciela (1992), «Las inscripciones de los *Adversaria* de Antonio Agustín del ms. 5781 (= Q 87) de la Biblioteca Nacional de Madrid», *Epigraphica* 54, p. 167-190.
- CARDIM, José (1994), «*Felicitas Iulia Olisipo*. Algumas considerações acerca do catálogo *Lisboa Subterrânea*», *Al-Madan* 3 (2a serie), p. 75-95.
- CARO BAROJA, Julio (1991), *Las falsificaciones de la Historia (en relación con la de España)*, Barcelona, Círculo de lectores.
- CAROTI, Stefano; ZAMPONI, Stefano (1974), *Lo scrittoio di Bartolomeo Fonzio umanista fiorentino*, Milano, Il Polifilo.
- CARRARA, Eliana (2002), [schedae 2.5-2.6], dins BELLONI, Gino; DRUSI, Riccardo (eds.), *Vincenzio Borghini. Filologia e invenzione nella Firenze di Cosimo I*, Catàleg de l'exposició, Firenze, Olschki, p. 30-36.
- CASTILLO, Ángel del; D'ORS, Álvaro (1959), «Inscripciones romanas de Galicia. Suplemento al fascículo I: Provincia de La Coruña», *Cuadernos de estudios gallegos* 14, p. 145-164.
- CASU, Stefano (2003), «Travels in Greece in the Age of Humanism. Cristoforo Buondelmonti and Cyriacus of Ancona», dins GREGORI, Mina (ed.), *In the Light of Apollo: Italian Renaissance and Greece*, Catàleg de l'exposició, 2 vols., Milano-Athina, Silvana-The Hellenic Culture Organization, I, p. 139-149.
- (2006), [scheda 50], dins ACIDINI – MAROLLI 2006, p. 134.
- CAVALLARO, Anna (cur.) (2007), *Collezioni di antichità a Roma fra '400 e '500*, Roma, De Luca.
- CEBALLOS, Alberto (2004), *Los espectáculos en la Hispania romana: la documentación epigráfica*, 2 vols., Mérida, Museo Nacional de Arte Romano, II.
- CHIARLO, Carlo Roberto (1984), «'Gli fragmenti della sancta antiquitate': studi antiquari e produzione delle immagini da Ciriaco d'Ancona a Francesco Colonna», SETTIS, Salvatore (cur.), *Memoria dell'antico nell'arte italiana I. L'uso dei classici*, Torino, Einaudi, p. 271-297.
- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, 18 vols., Berlin, 1863—.
- CIROT, Georges (1905), *Les histoires générales d'Espagne entre Alphonse X et Philippe II (1284-1556)*, Bordeaux, Feret et fils.
- CLE = BUECHELER, Franz; LOMMATZSCH, Ernst, *Carmina Latina Epigraphica (Anthologia Latina sive poesis Latinae supplementum. Pars posterior)*, 3 vols., Leipzig, Teubner, 1895-1926.

- COBOS BUENO, José Miguel (2001), *Un astrónomo en la Academia Renacentista del Maestro de Alcántara Fray Juan de Zúñiga y Pimentel: Abraham Zacut*, Badajoz, Sociedad extremeña de educación matemática 'Ventura Reyes Prósper'.
- CODOÑER, Carmen (2008), «Las historias de 'antigüedades'. Marineo, Nebrija y Margarit», dins VILALLONGA, Mariàngela; MIRALLES, Eulàlia; PRATS, David (curs.), *El cardenal Margarit i l'Europa quatrecentista*, Roma, L'Erma di Bretschneider, p. 153-182.
- (2008a), «Tres cronistas reales: Alfonso de Palencia, Antonio de Nebrija y Lucio Marineo Sículo», *La Corónica* 37, p. 111-143.
- CONTÒ, Agostino (2006), [scheda 178], dins MARINELLI – MARINI 2006, p. 444.
- (2006a), [scheda 184], dins MARINELLI – MARINI 2006, p. 448-449.
- CONTÒ, Agostino; QUAQUARELLI, Leonardo (curs.) (1995), *L'antiquario' Felice Feliciano Veronese. Tra epigrafia antica, letteratura e arti del libro. Atti del convegno di studi (Verona, 3-4 giugno 1993)*, Padova, Antenore.
- COOPER, Richard (1993), «Epigraphical Research in Rome in the Mid-Sixteenth Century: the Papers of Antonio Agustín and Jean Matal», dins CRAWFORD 1993, p. 95-111.
- (2008), «Dolot et Marot jugés par deux poètes contemporains: Jean Binet et Gabriele Simeoni», dins DUPÈBE, Jean et al. (eds.), *Esculape et Dionysos. Mélanges en l'honneur de Jean Céard*, Genève, Droz, p. 511-527.
- CORELL, Josep (1995), «La llamada inscripción de Adoniram y el cementerio judío de Sagunto. Nuevas fuentes manuscritas y revisión de las conocidas», *Sefarot* 55:2, p. 239-256.
- (1999), *Inscripcions romanes d'Ilici, Lucentum, Allon, Dianium i els seus territoris*, València, Nau Llibres.
- (2002/09), *Inscripcions romanes del País Valencià*, 5 vols., València, Universitat.
- CRAHAY, Roland (1983), «Réflexions sur le faux historique: le cas d'Annius de Viterbe», *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques (ser. V)* 69:4-5, p. 241-267.
- CRAWFORD, Michael (ed.) (1993), *Antonio Agustín Between Renaissance and Counter-Reform*, London, The Warburg Institute.
- (1993a), «Benedetto Egio and the Development of Greek Epigraphy», dins CRAWFORD 1993, p. 133-154.
- (1993b), «Appendix II: The Epigraphical Manuscripts of Jean Matal», dins CRAWFORD 1993, p. 279-289.

- CUART, Baltasar (2004), «La larga marcha de las historias de España en el siglo XVI», dins GARCÍA CÁRCEL, Ricardo (coord.), *La construcción de las Historias de España*, Madrid, Marcial Pons, p. 45-126.
- D'ENCARNAÇÃO, José (1991), «Da invenção de inscrições romanas pelo humanista André de Resende», *Biblos* 67, p. 177-205 (reimp. a «Politicamente falsários», dins *Estudos sobre Epigrafia*, Coimbra, Minerva, 1998, p. 29-56).
- (2002), «André de Resende, epigrafista», dins *Cataldo & André de Resende. Congreso internacional do humanismo português (Coimbra, Lisboa, Évora, 25-28 Outubro 2000)*, Lisboa, Centro de Estudos Clássicos, p. 305-310.
- DANELONI, Alessandro (cur.) (2008), *Bartholomaei Fontii epistolarum libri. I*, Messina, Centro Interdipartimentale di Studi Umanistici.
- DANIELSSON, Olof August (1928), *Etruskische Inschriften in handschriftlicher Überlieferung* (Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala 25:3), Uppsala-Leipzig, Almqvist & Wiksell-Harrassowitz.
- DAVIS, Margaret Daly (1994), *Archäologie der Antike: aus den Beständen der Herzog-August-Bibliothek 1500-1700*, Catàleg de l'exposició, Wierbaden, Hannassowitz.
- DBI = Dizionario biografico degli italiani*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1960—.
- DE LA MARE, Albinia (1999), «Bartolomeo Sanvito da Padova, copista e miniatore», dins BALDISSIN, Giovanna (cur.), *La miniatura a Padova dal Medioevo al Settecento*, Catàleg de l'exposició, Modena, Franco Cosimo Panini, p. 495-511.
- DE LA MARE, Albinia; NUVOLONI, Laura (2009), *Bartolomeo Sanvito. The Life & Work of a Renaissance Scribe. Ed. by Anthony Hobson & Christopher de Hamel*, Paris, Association internationale de bibliophilie.
- DE LUCA, Lucien (2004), *Nostradamus lecteur d'Apianus. "Volventur saxa litteris et ordine rectis"* [en línia], <<http://logodaedalia.chez-alice.fr/apianus.htm>> [consulta: 16.03.2011].
- DE MARINIS, Tammaro (1960), *La legatura artistica in Italia nei secoli XV e XVI*, 3 vols., Firenze, Fratelli Alinari.
- DE MARTIS, Mara (1995), «L'avventura del priapeo 82 Buech.: dal Feliciano agli orti di Bernardo Bembo», dins CONTÒ – QUAQUARELLI 1995, p. 117-140.
- DE ROSSI, Giovanni Battista (1862), «Delle sillogi epigrafiche dello Smezio e del Panvinio», *Annali dell'Istituto di corrispondenza archeologica* 34, p. 220-244.
- DELCOR, Maties (1976), «La romanisation de la Cerdagne», *Cypselia* 1, p. 145-156.
- (1977), *Estudis històrics sobre la Cerdanya*, Barcelona, Fundació Carulla Font.

- DELLANTONIO, Giovanni (1995), «Felice Feliciano e gli amici del principe vescovo di Trento Iohannes Hinderbach: Raffaele Zovenzoni e Giovanni Maria Tiberino», dins CONTÒ – QUAQUARELLI 1995, p. 44-48.
- DI STEFANO, Ivan (1987), *Mestiere di epigrafista. Guida alla schedatura del materiale epigrafico lapideo*, Roma, Quasar.
- DIAZ ALCAIDE, Paulino (1966), *Aroche turístico, histórico y monumental: la antigua Arucci romana*, Sevilla, Gráficas del Sur.
- DIDIER, Nikolaus (1915), *Nikolaus Mameranus. Ein Luxemburger Humanist des XVI Jahrhunderts am Hofe der Habsburger. Sein Leben und Seine Werke*, Freiburg, Herdersche Verlagshandlung.
- DILIBERTO, Oliviero (2005), «La palingenesi decemvirale: dal manoscritto alla stampa», dins HUMBERT, Michel (cur.), *Le dodici tavole. Dai decemviri agli umanisti*, Pavia, IUSS Press, p. 481-501.
- (2005a), «Umanesimo giuridico-antiquario e palingenesi delle XII tavole. 1 Ham. 254, Par Lat. 6128 e Ms. Regg. C 398», *Annali del seminario giuridico della Università di Palermo* 50, p. 83-116.
- DONDERER, Michael (1996), *Die Architekten der späten römischen Republik und der Kaiserzeit: epigraphische Zeugnisse*, Erlanger, Universitätsbund Erlangen-Nürnberg.
- DUPRÉ, Xavier (1992), «Mariangelo Accursio. Un humanista italià a la Catalunya de principis del segle XVI», dins *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, Estarraco, p. 45-56.
- DURAN, Eulàlia (1984), *Lluís Ponç d'Icard i el 'Llibre de les grandeses de Tarragona'*, Barcelona, Curial.
- (2005), «Historiografia catalana del segle XVI. Els antiquaris», dins MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs (ed.), *Les lletres hispàniques als segles XVI, XVII i XVIII*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, p. 153-173.
- (dir.) (1998/2008), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, 4 vols., Barcelona, IEC.
- ESCARTÍ, Vicent Josep (1998), *Pere Antoni Beuter. Primera part de la Història de València*, València, Universitat.
- ESPINOSA FERNÁNDEZ, Yolanda (1989), *La Anacephaleosis de Alonso de Cartagena: edición, traducción, estudio*, 3 vols., Madrid, Universidad Complutense.

- ESPINOSA RUIZ, Antonio (2006), «Sobre el nombre de la ciudad ibérica y romana de Villajoyosa y la ubicación del topónimo *Alonís/Alonai/Allon*», *Lucentum* 25, p. 223-248.
- ESPINOSA RUIZ, Urbano (1986), *Epigrafía romana de La Rioja*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos.
- ESPLUGA, Xavier (2009), «Hacia una reconstrucción por partes de los materiales del *Antiquissimus* (I): inscripciones hispanas en las síloges epigráficas de Ferrarini», dins *Espacios, usos y formas de la epigrafía hispana en épocas antigua y tardoantigua. Homenaje al Dr. Armin U. Stylow*, Mérida, CSIC-Instituto de Arqueología de Mérida, p. 135-144.
- (2009a), «Sobre la molt primera tradició epigràfica valenciana», *Butlletí de la Societat catalana d'estudis històrics* 20, p. 221-255.
- (2011), «First History of a Forged Inscription (*CIL* II 149*): a Joke about Cyriacus of Ancona by Francesco Contarini (1450 circa)», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 176, p. 295-300.
- (2011a), «Els interessos epigràfics de l'humanista català Jeroni Pau (+1497)», *Studia philologica Valentina* 13, p. 267-280.
- ESPLUGA, Xavier; GUZMÁN ALMAGRO, Alejandra (2010), «Inscripciones béticas en la síloge epigráfica de Pere Miquel Carbonell, archivero de Fernando el Católico», dins MAESTRE – PASCUAL BAREA – CHARLO 2010, p. 2255-2262.
- ÉTIENNE, Robert (cur.) (1984), *Épigraphie hispanique. Problèmes de méthode et d'édition (Bordeaux, 8-10 décembre 1981)*, Paris, Boccard.
- FABRE, Georges; MAYER, Marc (1984), «*Falsae et alienae*: quelques aspects de l'application des critères d'E. Hübner a l'épigraphie romaine a Catalogne», dins ÉTIENNE 1984, p. 181-193.
- FABRE, Georges; MAYER, Marc; RODÀ, Isabel (1983), *Inscripcions romanes de Mataró i la seva àrea: epigrafia romana del Maresme*, Mataró-Barcelona, Caixa d'Estalvis Laietana.
- (1984/2002), *Inscriptions romaines de Catalogne*, 5 vols., Paris-Bellaterra, Centre Pierre Paris-UAB.
- FERNANDES, Rosado (ed. i trad.) (1996), *André de Resende. As Antiguidades da Lusitania*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian.
- FERNÁNDEZ ALBALADEJO, Pablo (2003), «'Materia de España' y 'edificio' de historiografía: algunas consideraciones sobre la década de 1540», dins LOTTI,

- Luigi; VILLARI, Rosario (curs.), *Filippo II e il Mediterraneo*, Roma, Editori Laterza, p. 265-287.
- (2007), «Entre 'godos' y 'montañeses'. Avatares de una primera identidad española», dins TALLON, Alain (ed.), *Le sentiment national dans l'Europe méridionale aux XVIe et XVIIe siècles*, Madrid, Casa de Velázquez, p. 123-154.
- FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA, Álvaro (2005), «Imagen de los Reyes Católicos en la Roma pontificia», *En la España Medieval* 28, p. 259-354.
- FERNÁNDEZ VALVERDE, Juan (1979/80), «Roderici Ximenii de Rada Historia Romanorum», *Habis* 10/11, p. 157-182.
- FERRARY, Jean-Louis (1996), *Onofrio Panvinio et les antiquités Romaines*, Roma, École française de Rome.
- FERRUA, Antonio (1958), «Giovanni Zaratino Castellini raccoglitore di epigrafi», *Epigraphica* 20, p. 121-160.
- (1989), «Andrea Alciato e l'epigrafia paleocristiana», *Archivio della Società Romana di Storia patria* 112, p. 249-268.
- (1990), «Andrea Alciato e l'epigrafia pagana di Roma», *Archivio della Società Romana di Storia patria* 113, p. 209-233.
- (1991), «Andrea Alciato (1492-1551) e l'epigrafia antica del Lazio», *Archivio della Società Romana di Storia patria* 114, p. 101-115.
- FIGUERAS, Francisco (ca. 1920), *Geografía general del Reino de Valencia dirigida por F. Carreras y Candi. Provincia de Alicante*, Barcelona, Alberto Martín.
- FLETCHER, Domingo; ALCÁCER, José (1955), «Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón», *Boletín de la Sociedad castellonense de cultura* 31:4, p. 313-353.
- FONTÁN, Antonio (1986), «El primer humanista español: Antonio de Nebrija y sus relaciones con Extremadura», dins *Homenaje a Enrique Segura Covasí, Bernardo Muñoz Sánchez y Ricardo Puente Broncano*, Badajoz, [Diputación], p. 43-59.
- (2002), «La España de los humanistas», dins MAESTRE, José María; CHARLO, Luis; PASCUAL, Joaquín (coords.), *Humanismo y pervivencia del mundo clásico: Homenaje al profesor Antonio Fontán*, 5 vols., Madrid, Ediciones del Laberinto, I, p. 35-56.
- FRANZONI, Claudio (1999), «Gli studi antiquari di Michele Fabrizio Ferrarini», dins FRANZONI 1999a, p. 25-37.

- (cur.) (1999a), *Il 'portico dei marmi'. Le prime collezioni a Reggio Emilia e la nascita del Museo Civico*, Reggio Emilia, Musei civici di Reggio Emilia
- FRANZONI, Claudio; SARCHI, Alessandra (1999), «Entre peinture, archéologie et muséographie: l'*Antiquarium* de Michele Fabrizio Ferrarini», *Revue de l'art* 125:3, p. 20-31.
- GALLEGO, María del Henar (1993), «La mujer hispanorromana y la actividad socioeconómica: las profesiones», *Minerva* 7, p. 111-127.
- GARCÍA GARCÍA, Honorio (1952), «A propósito de una inscripción ausetana», *Ausa* 1, p. 10-13.
- GARCIA Y BELLIDO, Antonio (1967), *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*, Leiden, Brill.
- GENTILE, Sebastiano (cur.) (1992), *Firenze e la scoperta dell'America. Umanesimo e geografia nel' 400 fiorentino*, Firenze, Olschki.
- GIMENO, Helena (1993), «Appendix III: Manuscritos y epigrafía latina: datos para un censo español», dins CRAWFORD 1993, p. 291-302.
- (1995), «Novedades sobre los estudios epigráficos en España en los siglos XVI-XVII. Manuscritos y epigrafía. Metodología: el ejemplo del MS. Cattaneo», dins GASCÓ, Fernando; BELTRÁN, José (eds.), *La antigüedad como argumento II. Historiografía de arqueología e historia antigua en Andalucía*, Sevilla, Scriptorium, p. 99-120.
- (1995a), «La inscripción del dintel del templo de Alcántara (*CIL*, II, 761): una perspectiva diferente», *Epigraphica* 57, p. 87-145.
- (1997), *Historia de la investigación epigráfica en España en los ss. XVI y XVII, a la luz del recuperado manuscrito del Conde de Guimerá*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico.
- (1998), «El despertar de la ciencia epigráfica en España. ¿Ciríaco de Ancona: un modelo para los primeros epigrafistas españoles?», dins PACI – SCONOCCHIA 1998, p. 373-382.
- *Bassano* = GIMENO, Helena, *Alessandro Bassano* [en línia], <http://www2.uah.es/imagenes_cilii/Anticuarios/Textos/Bassano.htm> [consulta: 2.5.2011].
- *Bourdelot* = GIMENO, Helena, *Bartolomeo Bourdelot* [en línia], <http://www2.uah.es/imagenes_cilii/Anticuarios/Textos/Bourdelot.htm> [consulta: 2.5.2011].

- *Cuelbis* = GIMENO, Helena, *Jakob Cuelbis* [en línia], <http://www2.uah.es/imagenes_cilii/Anticuarios/Textos/Cuelbis.htm> [consulta: 2.5.2011].
- *Mameranus* = GIMENO, Helena, *Nikolaus Mameranus* [en línia], <http://www2.uah.es/imagenes_cilii/Anticuarios/Textos/mameranus.htm> [consulta: 25.10.2010].
- *Strada* = GIMENO, Helena, *Jacobo Strada* [en línia], <http://www2.uah.es/imagenes_cilii/Anticuarios/Textos/Strada.htm> [consulta: 2.5.2011].
- GIONTA, Daniela (2005), *Epigrafia umanistica a Roma*, Messina, Centro Interdipartimentale di Studi Umanici.
- GIULIANO, Antonio (1971), «La Roma di Battista Brunelleschi», *Rendiconti della Accademia di archeologia, lettere e belle arti* 46, p. 43-50.
- GODOY ALCÁNTARA, José (1868), *Historia crítica de los falsos cronicones*, Madrid, Rivadeneyra.
- GÓMEZ MORENO, Ángel (1994), *España y la Italia de los humanistas: primeros ecos*, Madrid, Gredos.
- GÓMEZ PALLARÈS, Joan; DEL HOYO, Javier; MARTÍN CAMACHO, Jesús (2005), «*Carmina Latina Epigraphica* de la provincia de Cádiz (España): edición y comentario», *Epigraphica* 67, p. 185-256.
- GÓMEZ-PANTOJA, Joaquín (2005), «Buscando *Munda* desesperadamente», dins RODRÍGUEZ NEILA, Juan Francisco; MELCHOR, Enrique; MELLADO, Joaquín (coords.), *Julio César y Corduba. Tiempo y espacio en la campaña de Munda (49-45 A.C.). Actas del Simposio (Córdoba, 21-25 abril 2003)*, Córdoba, Universidad, p. 89-137.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, Julián (1989), *Corpus de inscripciones latinas de Andalucía I. Huelva*, Sevilla, Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía.
- (1991/96), *Corpus de inscripciones latinas de Andalucía II. Sevilla*, 4 vols., Sevilla, Consejería de Cultura y Medio Ambiente de la Junta de Andalucía.
- GONZÁLEZ GERMAIN, Gerard (2010), «Ciriaco d'Ancona i la tradició dels falsos epigràfics hispànics. Una mirada nova», dins BORRELL, Esperança; FERRERES, Lambert (eds.), *Artes ad humanitatem*, 2 vols., Barcelona, SEEC-Diputació de Tarragona, II, p. 77-85.
- (en premsa, 1), «El estudio de los falsos epigráficos hispánicos de tradición manuscrita: una aproximación filológico-literaria», dins MARTÍNEZ GÁZQUEZ, José;

- DE LA CRUZ, Óscar; FERRERO HERNÁNDEZ, Cándida (eds.), *Estudios de Latín Medieval Hispánico. Actas del V congreso internacional de latín medieval hispánico (Bellaterra, 7-10 setembre 2009)*, Firenze, Sismel-Edizioni del Galluzzo.
- (en premsa, 2), «The Epigraphical Legacy of Cyriac of Ancona: Felice Feliciano's Trace in a Fake Inscription from Tarragona (CIL II 383*)», *Faventia*.
 - (en premsa, 3), «E scholio in lapidem. Recreaciones humanísticas epigráficas de un pasaje de Juvenal (sch. 6, 638)», dins *Humanismo y pervivencia del mundo clásico: homenaje al profesor Juan Gil (Alcañiz, 18-22 octubre 2010)*, Alcañiz, Instituto de Estudios Humanísticos.
 - (en premsa, 4) «La crítica textual aplicada a la edición de textos epigráficos de tradición manuscrita: problemas y posibilidades», dins *Learning from the Past: Methodological Considerations on Studies of Antiquity and Middle Ages. Proceedings of the First Postgraduate Conference on Studies of Antiquity and Middle Ages (Bellaterra, 27-29 october 2010)*, Oxford, Hadrian Books.
- GONZÁLEZ GERMAIN, Gerard; CARBONELL, Joan (2009), «Una nota para la reconstrucción del *Antiquus Hispanus*: el caso de unos falsos epigráficos tarraconenses (CIL II 385* - 388*)», *Revista de estudios latinos* 9, p. 119-130.
- (2010), «La *sylloge* epigráfica de Diego de Covarrubias: un nuevo testimonio de epigrafía manuscrita de la segunda mitad del s. XVI», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 172, p. 277-288.
- GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, Jaime (1981), *La idea de Roma en la historiografía indiana (1492-1550)*, Madrid, CSIC.
- GONZÁLEZ ROMÁN, Cristóbal; MANGAS, Julio (1991), *Corpus de inscripciones latinas de Andalucía III. Jaén*, 2 vols., Sevilla, Consejería de Cultura y Medio Ambiente de la Junta de Andalucía.
- GORGES, Jean-Gérard *et al.* (eds.) (2009), *Lusitânia Romana: entre o mito e a realidade. Actas da VI Mesa-Redonda Internacional sobre a Lusitânia Romana (Cascais, 4-6 novembro 2004)*, Cascais, Câmara Municipal.
- GOZALBES BUSTO, Guillermo; GOZALBES CRAVIOTO, Carlos (1996/97), «Málaga y su provincia en el viaje de Diego de Cuelbis (1599)», *Revista del Centro de estudios históricos de Granada y su Reino* 10-11, p. 157-178.
- GOZALBES CRAVIOTO, Enrique (2007), «Antigüedades romanas en los manuscritos del erudito Juan Fernández Franco (siglo XVI)», *Antiquitas* 18-19, p. 227-235.

- GRAFTON, Anthony (1975), «J. J. Scaliger's *Indices* to J. Gruter's *Inscriptiones Antiquae*. A Note on Leiden University Library Ms. Scal. 11», *Lias. Sources and Documents Relating to the Early Modern History of Ideas* 2, p. 109-113.
- (1990), *Forgers and Critics: Creativity and Duplicity in Western Scholarship*, Princeton, University Press.
- GUARDUCCI, Margherita (1967), «Inscrizioni false», dins ead., *Epigrafia greca*, 4 vols., Roma, Istituto poligrafico e zecca dello stato, I, p. 488-501.
- GUERRINI, Lucia (1958), «Apuleius», dins *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*, 12 vols., Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, I, p. 502.
- GUTIÉRREZ ACHÚTEGUI, Pedro (1948), «*Calagurris Julia Nassica*. Estudio de investigación de objetos arqueológicos encontrados en la ciudad de Calahorra y emplazamiento topográfico de la misma en tiempos remotos», *Berceo* 7, p. 189-209.
- (1956), «Historia de la muy noble, antigua y leal ciudad de Calahorra», *Berceo* 38, p. 63-94.
- GUZMÁN ALMAGRO, Alejandra (2002), «La notícia de Pere Miquel Carbonell a propòsit d'una inscripció tarragonina (CIL II, 4426; RIT 693)», *Sylloge epigraphica Barcinonensis* 4, p. 21-30.
- (2004), «La transmisión de falsos epigráficos de Hispania: una revisión de fuentes para CIL II, 383*», dins BELTRÁN, Francisco (ed.), *Antiqua Iuniora. Entorno al Mediterráneo en la Antigüedad*, Zaragoza, Universidad, p. 67-80.
- (2007), «Las inscripciones romanas en el *Itinerario del Reyno de Aragón* de João Baptista Lavanha (1550-1624)», dins *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae XIV*, Città del Vaticano, BAV, p. 291-331
- (2007a), «El valor del texto epigráfico en el Renacimiento. Misceláneas humanísticas con contenido epigráfico», dins MAYER – BARATTA – GUZMÁN ALMAGRO 2007, p. 683-688.
- (2008), *La tradició de l'epigrafia romana al Renaixement. Patrimoni bibliogràfic català*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2010), «*Inferno Plotoni Tricorpori Oxori Charae Proserpinaeque*: historia de una reutilización», *Latomus* 69:1, p. 182-198.
- HABA, Salvadora (1998), *Medellín romano. La Colonia Metellinensis y su territorio*, Badajoz, Diputación de Badajoz.
- HAGEN, Hermannus (1875), *Catalogus codicum Bernensium*, Bern, B. F. Haller.

- HALM, Karl; LAUBMANN, Georg von; MEYER, Wilhelm (1868/94), *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, 4 vols., Munich, Bibliotheca Regia.
- HEINEMANN, Otto von (1886), *Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel. Die Helmstedter Handschriften. II*, Wolfenbüttel, Julius Zwissler.
- (1900), *Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel. Die Augusteischen Handschriften. IV*, Wolfenbüttel, Julius Zwissler.
- HENZEN, Wilhelm (1867), «Über die Aufnahme der in den ältesten Syllogen (anonymus Einsiedlensis, Poggio, Signorili) enthaltenen Inschriften in die späteren Sammlungen», *Monatsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, Jahrgang 1866, p. 221-249.
- (1867a), «Über die von Cyriacus von Ancona gesammelten Inschriften der Stadt Rom beigelegt», *Monatsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, Jahrgang 1866, p. 758-781.
- (1869), «Über die stadtrömischen Inschriftensammlungen aus der Epoche nach Cyriacus bis auf Jac. Mazochi», *Monatsbericht der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, Jahrgang 1868, p. 369-408.
- HEp* = *Hispania Epigraphica*, 1989—.
- HERNÁNDEZ PÉREZ, Ricardo (2001), *Poesía latina sepulcral de la Hispania romana: estudio de los tópicos y sus formulaciones*, València, Universitat.
- HERNANDO SOBRINO, María del Rosario (2002), «Cuando la fama te precede: Jerónimo Román de la Higuera y la epigrafía hispana», dins CRESPO, Santos; ALONSO, Ángeles (eds.), *Scripta antiqua, in honorem Angel Montenegro Duque et José María Blázquez Martínez*, Valladolid, Universidad, p. 501-515.
- (2005), «Manuscritos de contenido epigráfico de la Biblioteca Nacional de Madrid: curiosidades y malentendidos», *Gerión* 23:2, p. 59-88.
- (2005a), *Epigrafía romana de Ávila*, Bordeaux-Madrid, Ausonius.
- (2007), «Los toros de Guisando y las glorias ajenas», dins PLÁCIDO, Domingo; MORENO, Francisco José; RUIZ CABRERO, Luis Alberto (coords.), *Necedad, sabiduría y verdad: el legado de Juan Cascajero (Gerión, vol. extra)*, Madrid, Universidad Complutense de Madrid.
- (2009), *Manuscritos de contenido epigráfico de la Biblioteca Nacional de Madrid (siglos XVI-XX). La transmisión de las inscripciones de la Hispania romana y visigoda*, Madrid, Centro de Lingüística Aplicada Atenea.
- HEUSER, Peter Arnold (2003), *Jean Matal: humanistischer Jurist und europäischer Friedensdenker (um 1517-1597)*, Köln, Böhlau.

- HEYD, Wilhelm (1891), *Die Historischen Handschriften der Königlichen öffentlichen Bibliothek zu Stuttgart. II*, Stuttgart, W. Kohlhammer.
- HOBSON, Anthony (1989), *Humanists and Bookbinders: the Origins and Diffusion of the Humanistic Bookbinding 1459-1559, with a Census of Historiated Plaquette and Medallion Bindings of the Renaissance*, Cambridge, University Press.
- HÜBNER, Emil (1881), «Additamenta ad Corporis vol. II», *Ephemeris epigraphica* 4, p. 3-24.
- HÜLSEN, Christian (1907), *La Roma antica di Ciriaco d'Ancona*, Roma, Ermanno Loescher.
- (1921), «Eine Sammlung römischer Renaissance-Inschriften aus den Augsburger Kollektaneen Konrad Peutingers», *Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-philologische und historische Klasse*, Jahrgang 1920 (15 Abhandlung), p. 3-61.
- (1923), «Di due sillogi epigrafiche urbane del secolo XV», *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Memorie*, ser. III, vol. I parte I, p. 123-157.
- HURTADO, Ricardo (1977), *Corpus provincial de inscripciones latinas (Cáceres)*, Cáceres, Diputación provincial.
- ICVR = DE ROSSI, Giovanni Battista (ed.), *Inscriptiones Christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores*, 3 vols., Roma, Libreria Pontificia, 1861-1915.
- ICVR n. s. = SILVAGNI, Angelo (ed.), *Inscriptiones Christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores. Nova series. I, inscriptiones incertae originis*, Roma, ex Officina Libreria Doct. Befani, 1922.
- IGMBN = *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Nacional*, 15 vols., Madrid, Ministerio de Educación Nacional, 1953—.
- IMBI = *Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia*, Forni, Bordandini, 1890—.
- JAMES, Montague Rhodes (1902), *The Western Manuscripts in the Library of Trinity College, Cambridge: a Descriptive Catalogue*, 3 vols., Cambridge, University Press, III.
- JANSEN, Dirk Jacob (1993), «Antonio Agustín and Jacopo Strada», dins CRAWFORD 1993, p. 211-245.
- JIMÉNEZ CALVENTE, Teresa (2000), «Teoría historiográfica a comienzos del siglo XVI», dins ALVAR EZQUERRA, Alfredo (coord.), *Imágenes históricas de Felipe II*, Madrid, Centro de Estudios Cervantinos, p. 197-215.
- (2001), *Un siciliano en la España de los Reyes Católicos. Los Epistolarum familiarium libri XVII de Lucio Marineo Sículo*, Alcalá de Henares, Universidad.

- JIMÉNEZ GARNICA, Ana María (1982), «La falsa identificación de Agreda con *Graccurreis*. El origen de la confusión», *Celtiberia* 63, p. 17-26.
- JIMENO, Alfredo (1980), *Epigrafía romana de la provincia de Soria*, Soria, Ediciones de la Diputación de Soria.
- JUŘEN, Vladimír (1986), «Le *codex Chlumczansky*. Un recueil d'inscriptions et de dessins du XVIe siècle», *Monuments et mémoires de La Fondation Eugene Piot* 68, p. 105-205.
- KAGAN, Richard (2009), *Clio & the Crown. The Politics of History in Medieval and Early Modern Spain*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- KNAPP, Robert (1992), *Latin Inscriptions from Central Spain*, Berkeley, University of California Press.
- KOORTBOJIAN, Michael (1993), «Fra Giovanni Giocondo and his Epigraphic Methods: Notes on Biblioteca Marciana, MS Lat. XIV, 171», *Kölner Jahrbuch* 26, p. 49-55.
- (2002), «A Collection of Inscriptions for Lorenzo de' Medici. Two Dedicatory Letters from Fra Giovanni Giocondo: Introduction, Texts and Translation», *Papers of the British School at Rome* 70, p. 297-317.
- KRISTELLER = KRISTELLER, Paul Oskar, *Iter Italicum. A Finding List for Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries*, 9 vols., London-Leiden, The Warburg Institute-Brill, 1963-1997.
- KÜNAST, Hans-Jörg; ZÄH, Helmut (2003), *Die Bibliothek Konrad Peutingers: Edition der historischen Kataloge und Rekonstruktion der Bestände*, 2 vols., Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- LARA PEINADO, Federico (1973), *Epigrafía romana de Lérida*, Lleida, Instituto de estudios ilerdenses.
- (1976), *La religión y el culto romanos en las tierras de Lérida*, Lleida, Instituto de estudios ilerdenses.
- LATTIMORE, Richmond (1942), *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Urbana, The University of Illinois Press.
- LAUREYS, Marc; SCHREURS, Anna (1996), «Egio, Marliano, Ligorio, and the *Forum Romanum* in the 16th Century», *Humanistica Lovaniensia* 45, p. 385-405.
- LAWRANCE, Jeremy (1990), «Humanism in the Iberian Peninsula», dins GOODMAN, Anthony; MACKAY, Angus (eds.), *The Impact of Humanism on Western Europe*, London, Longman, p. 220-258.

- LOLLINI, Fabrizio (2001), [scheda 79], dins DONATI, Angela (cur.), *Il potere, le arti la guerra. Lo splendore dei Malatesta*, Catàleg de l'exposició, Milano, Electa, p. 232-234.
- LOUZADO, Benigno (1998), «Un florilegio de epitafios renacentistas en el Ms. 5973 de la Biblioteca Nacional», *Cuadernos de filología clásica. Estudios latinos* 14, p. 207-221.
- LUPHER, David (2003), *Romans in a New World. Classical Models in Sixteenth-Century Spanish America*, Ann Arbor, University of Michigan Press.
- MACCORMACK, Sabine (1992), «History, Memory and Time in Golden Age Spain», *History and Memory* 4:2, p. 38-68.
- (2005), «Visions of the Roman Past in Late Medieval and Early Modern Spain», dins SHAKED, Shaul (ed.), *Genesis and Regeneration*, Jerusalem, The Israel Academy of Sciences and Humanities, p. 77-109.
- MAESTRE, José María (1995), «La *Divinatio in scribenda historia* de Nebrija», *Euphrosyne* 23, p. 141-173.
- MAESTRE, José María; PASCUAL BAREA, Joaquín; CHARLO, Luis (eds.) (2010), *Humanismo y pervivencia del mundo clásico IV. Homenaje al profesor Antonio Prieto (Alcañiz, 9-14 mayo 2005)*, 5 vols., Alcañiz-Madrid, Instituto de Estudios Humanísticos-CSIC, IV.
- MAGISTER, Sara (2001), «Censimento delle collezioni di antichità a Roma (1471-1503): Addenda», *Xenia Antiqua* 10, p. 113-154.
- MANDOWSKY, Erna; MITCHELL, Charles (1963), *Pirro Ligorio's Roman Antiquities: the Drawings in MS XIII B. 7 in the National Library in Naples*, London, The Warburg Institute.
- MANETTI, Roberta (1992), [scheda 2.104], dins LENZUNI, Anna (cur.), *All'ombra del lauro. Documenti librari della cultura in età laurenziana*, Catàleg de l'exposició, Firenze, Silvana editrice, p. 121-122.
- MARCON, Susy (1991), «La silloge dell'Anonimo Marucelliano: un episodio di calligrafia epigrafica», *Quaderni per la storia dell'Università di Padova* 24, p. 31-56.
- MARINELLI, Sergio; MARINI, Paola (curs.) (2006), *Mantegna e le arti a Verona 1450-1500*, Catàleg de l'exposició, Venezia, Marsilio.
- MARINER, Sebastián (1973), *Inscripciones romanas de Barcelona lapidarias y musivas*, Barcelona, Ayuntamiento-Delegación de Servicios de Cultura.

- MARTÍ SANJAUME, Jaume (1926), *Dietari de Puigcerdà amb sa vegueria de Cerdanya i sotsvegueria de vall de Ribes I. Cerimonial, prehistòria-1290*, Ripoll, Llorenç Bonet i Batlle.
- MARTÍN, Gabriela (1970), *Dianium. Arqueología romana de Denia*, València, Instituto de Estudios Romanos.
- MASSÓ, Jaume (1985), «Notes per a una biografia de Lluís Pons d'Icart (1518/28-1578)», *Treballs Canongins* 1985, p. 65-102.
- (1989), «Notes sobre escultures i inscripcions romanes a la Tarragona dels segles XVI, XVIII i XIX», *Faventia*, 11:1, p. 83-108.
- (2003), «Lluís Pons d'Icart, vida i obra», dins *El Renaixement de Tàrraco 1563. Lluís Pons d'Icart i Anton Van den Wyngaerde*, Tarragona, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, p. 27-41.
- MATER DENNIS, Holmes van (1927), «The Garret Manuscript of Marcanova», *Memoirs of the American Academy in Rome* 6, p. 113-126.
- MAYER, Marc (1984), «Epigrafía hispánica y transmisión literaria con especial atención a la manuscrita», dins ÉTIENNE 1984, p. 35-57.
- (1991), «La técnica de producción de falsos epigráficos a través de algunos ejemplos de *CIL* II», *Excerpta philologica* 1, p. 491-499.
- (1998), «Ciríaco de Ancona, Anio de Viterbo y la historiografía hispánica», dins PACI – SCOCCHIA 1998, p. 349-357.
- (1998a), *L'art de la falsificació. Falsae inscriptiones a l'epigrafia romana de Catalunya*, Barcelona, IEC.
- (2009), «Política, mito y realidad. La historiografía de la *Lusitania* antigua», dins GORGES *et al.* 2009, p. 75-88.
- MAYER, Marc; BARATTA, Giulia; GUZMÁN ALMAGRO, Alejandra (eds.) (2007), *XII Congressus internationalis epigraphiae Graecae et Latinae: provinciae imperii Romani inscriptionibus descriptae (Barcelona, 3-8 Septembris 2002)*, Barcelona, IEC.
- MAYER, Marc; RODÀ, Isabel (1982), «Epigrafia romana de la Cerdanya», dins *Estat actual de la recerca arqueològica a l'istme pirinenc. Homenatge al Dr. Miquel Oliva Prat*, Puigcerdà, Institut d'estudis ceretans, p. 239-246.
- MAZZOCCO, Angelo (2002), «Il rapporto tra gli umanisti italiani e gli umanisti spagnoli al tempo di Alessandro VI: il caso di Antonio de Nebrija», dins CANFORA, Davide; CHIABÒ, Maria; NICHILLO, Mauro (curs.), *Principato ecclesiastico e riuso del*

- classici. Gli umanisti e Alessandro VI*, Roma, Ministero per i beni culturali e le attività culturali. Direzione generale per gli archivi, p. 211-236.
- MDI = *Manoscritti datati d'Italia*, Firenze, Sismel-Edizioni del Galluzzo, 1996—.
- MERISALO, Outi (1993), *Poggio Bracciolini. De varietate fortunae. Edizione critica con introduzione e commento*, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia.
- MINASI, Mara (2007), «Passione politica e travestimento all'antica: la collezione antiquaria della famiglia Porcari», dins CAVALLARO 2007, p. 83-103.
- MIQUEL ROSSELL, Francisco (1937/40), «Epistolario Antonio Agustín», *Analecta Sacra Tarraconensia* 13, p. 113-202.
- MIRALLES, Eulàlia (2007), *Antoni Viladamor. Història General de Catalunya*, 2 vols., Barcelona, Fundació Noguera.
- MITCHELL, Charles (1960), «Archaeology and Romance in Renaissance Italy», dins JACOB, Ernest F. (ed.), *Italian Renaissance Studies*, London, Faber and Faber, p. 455-483.
- (1961), «Felice Feliciano Antiquarius», *Proceedings of the British Academy* 47, p. 197-221.
- MOLAS, Maria Dolors (1982), *Els ausetans i la ciutat d'Ausa*, Vic, Patronat d'Estudis Ausonencs.
- MOMIGLIANI, Anna (1994), *I Porcari. Storie di una famiglia romana tra medioevo e Rinascimento*, Roma, Roma nel Rinascimento.
- MOMIGLIANO, Arnaldo (1964), «Enrico Caiado e la falsificazione di C.I.L. Il 30*», *Athenaeum* 52, p. 3-11.
- MOMMSEN, Theodor (1861), «Autobiographie des Venezianers Giovanni Bembo», *Sitzungsberichte der königl. bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München*, Jahrgang 1861, band 1, p. 581-609.
- (1883), «Über die Berliner Excerptenhandschrift des Petrus Donatus», *Jahrbuch der königlich preussischen Kunstsammlungen* 4:2, p. 73-89.
- (1890), «Di una nuova silloge epigrafica del secolo XV», *Mitteilungen des deutschen archäologisches Instituts. Römische Abteilung* 5, p. 85-91.
- MONTEVECCHI, Liana (1937), «Spogli da codici epigrafici Ambrosiani», *Aevum* 11:4, p. 504-602.
- (1938), «Spogli da codici epigrafici Ambrosiani», *Aevum* 12:1, p. 3-55.
- MONTI, Carla Maria (1984), «Una testimonianza sugli esordi degli studi epigrafici», dins AVESANI, Rino *et al.* (eds.), *Vestigia. Studi in onore di Guiseppe Billanovich*, 2 vols., Roma, Edizioni di storia e letteratura, II, p. 461-477.

- MORA, Gloria (1988), «Trigueros y Hübner. Algunas notas sobre el concepto de falsificación», *Archivo español de arqueología* 61, p. 344-348.
- MORÁN, Miguel (2010), *La memoria de las piedras. Anticuarios, arqueólogos y coleccionistas de antigüedades en la España de los Austrias*, Madrid, Centro de estudios Europa hispánica.
- MÜLLER, Werner (2001), «Apuleius, Publius», dins *Künstlerlexikon der Antike*, 2 vols., München-Leipzig, K. G. Saur, I, p. 75.
- NARDUCCI, Enrico (1893), *Catalogus codicum manuscriptorum praeter Graecos et Orientales in Bibliotheca Angelica olim Coenobi Sancti Augustini de Urbe*, Roma, Cecchini.
- NECCHI, Elena, «Una silloge epigrafica padovana: gli *Epygramata illustrium virorum* di Iohannes Hasenbeyn», *Italia medioevale e umanistica* 35, p. 123-177.
- OLDENBERG, Hermann (1877), «De Hispano antiquo», *Ephemeris epigraphica* 3, p. 17-30 (reimp. en HÜBNER, Emil, *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae. Supplementum*, Berlin, 1892, p. LXXVI-LXXXI).
- OLIVER, José; OLIVER, Manuel (1861), *Munda pompeiana*, Madrid, Imprenta de Manuel Galiano.
- ORDÓÑEZ, Salvador (1996), «La romanización en Marchena», dins *Actas de las I Jornadas sobre historia de Marchena (Marchena, 18-20 octubre 1995)*, Marchena, Ayuntamiento, p. 37-72.
- PÄCHT, Otto; ALEXANDER, Jonathan James Graham (1970), *Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library*, 3 vols., Oxford, Clarendon Press, II.
- PACI, Gianfranco; SCONOCCHIA, Sergio (eds.) (1998), *Ciriaco d'Ancona e la cultura antiquaria dell'Umanesimo. Atti del convegno internazionale di studio (Ancona, 6-9 febbraio 1992)*, Ancona, Diabasis.
- PADE, Marianne (2007), *The Reception of Plutarch's Lives in Fifteenth-Century Italy*, 2 vols., København, Museum Tusulanum Press.
- PASTOR MUÑOZ, Mauricio (2002), *Corpus de inscripciones latinas de Andalucía IV. Granada*, Sevilla, Consejería de Cultura-Junta de Andalucía.
- PASTOR MUÑOZ, Mauricio; MENDOZA, Ángela (1987), *Inscripciones latinas de la provincia de Granada*, Granada, Universidad.
- PEROSA, Alessandro (1977), «Codici perugini del Poliziano», dins *L'umanesimo umbro. Atti del IX convegno di studi umbri (Gubbio, 22-23 settembre 1974)*, Perugia, Grafica Salvi, p. 351-379.

- POZZI, Giovanni (ed.) (1973/79), *Hermolai Barbari Castigationes Plinianaee et in Pomponium Melam*, 4 vols., Padova, Editrice Antenore.
- PRATILLI, Laura (1939/40), «Felice Feliciano alla luce dei suoi codici», *Atti del Reale istituto veneto di scienze, lettere ed arti. Parte II: Classe di scienza morali e lettere* 99, p. 33-105.
- PUERTA TORRES, Carmen (1995), *Los miliarios de la Vía de la Plata*, Tesi doctoral inèdita, Madrid, UCM.
- QUAQUARELLI, Leonardo (1992), «Appunti sulla cultura dell'antico: dopo un convegno dedicato a Ciriaco d'Ancona», *Schede umanistiche* 1, p. 61-71.
- QUER, Pere (2001), *L'adaptació catalana de la Historia de rebus Hispaniae de Rodrigo Jiménez de Rada: textos i transmissió (segles XIII-XV)*, Tesi doctoral inèdita (en xarxa), Bellaterra, UAB.
- RAMELLI, Ilaria (2000), «Note su una dubbia testimonianza epigrafica della persecuzione neroniana in Spagna», *Hispania antiqua* 24, p. 125-134.
- (2001), «Tracce di presenza cristiana in Spagna in età Neroniana?», dins HERNÁNDEZ GUERRA, Liborio; SAGREDO, Luis; SOLANA, José María (eds.), *La Península Ibérica hace 2000 años. Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua (Valladolid, 23-25 noviembre 2000)*, Valladolid, Universidad, p. 631-636.
- RE = PAULY, August et. al. (eds.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung*, Stuttgart, Metzler, 1894-1980.
- REDONDO, Augustin (1988), «Légendes généalogiques et parentés fictives en Espagne, au siècle d'or», dins id., *Les parentés fictives en Espagne (XVIe-XVIIe siècles)*, Paris, Publications de la Sorbonne, p. 15-35.
- REMAK-HONNEF, Elisabeth; HAUKE, Hermann (1991), *Katalog der lateinischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München. CIm 10001-10930*, Wiesbaden, Harrassowitz.
- REMESAL, José (2003), «Trigueros epigrafista. La pasión de Hübner por Trigueros», dins GONZÁLEZ JIMÉNEZ, Manuel (ed.), *Carmona en la Edad Moderna. III Congreso de historia de Carmona (Carmona, 26-28 septiembre 2001)*, Carmona, Ayuntamiento, p. 463-486.
- RHODES, Dennis (1972), «Further Notes on the Publisher Giacomo Mazzocchi», *The British School at Rome* 40, p. 239-242.
- RIC = MATTINGLY, Harold; SYDENHAM, Edward A. (eds.), *The Roman Imperial Coinage*, 13 vols., London, Spink & Son, 1923-1994.

- RICCI, Milena (2006), «Un tesoro di libro. Il codice Marcanova della Biblioteca estense universitaria», *Civiltà Mantovana* 122 (*Nel segno di Andrea Mantegna. Arte e cultura a Mantova in età rinascimentale*), p. 105-115.
- (2008), [scheda 29], dins BERNARDINI, Maria Grazia; BUSSAGLI, Marco (curs.), *Il '400 a Roma. La rinascita delle arti da Donatello a Perugino*, Catàleg de l'exposició, 2 vols., Milano, Skira, II, p. 176-178.
- RIPOLLÈS, Pere Pau (1977), *Sinopsis de epigrafia latina castellonense*, Castelló de la Plana, Diputación Provincial de Castellón.
- ROLDÁN, José Manuel (1971), *Iter ab Emerita Asturicam: el camino de la Plata*, Salamanca, Universidad.
- ROSBOROUGH, Ruskin (1920), *An Epigraphic Commentary on Suetonius's Life of Gaius Caligula*, Philadelphia, University of Pennsylvania.
- RPC = BURNETT, Andrew; AMANDRY, Michel; RIPOLLÈS, Pere Pau, *Roman Provincial Coinage*, 3 vols., London, British Museum Press, 1992-1998.
- RUBIO LAPAZ, Jesús (1993), *Pablo de Céspedes y su círculo*, Granada, Universidad.
- SABBADINI, Remigio (1910), «Ciriaco d'Ancona e la sua descrizione autografa del Peloponneso trasmessa da Leonardo Botta», dins *Miscellanea Ceriani: raccolta di scritti originali per onorare la memoria di Mr. Antonio Maria Ceriani, prefetto della Biblioteca Ambrosiana*, Milano, Hoepli, p. 180-247.
- SALAMANQUÉS, Virginia; SÁNCHEZ, Esther (2010), «Aportaciones bio-bibliográficas sobre Lorenzo de Padilla: sus *Antigüedades de España* y la epigrafía votiva», dins MAESTRE – PASCUAL BAREA – CHARLO 2010, p. 2305-2319.
- SALAMANQUÉS, Virginia; VALLEJO, Margarita (2002), «Bourdelot: un viaje diplomático-anticuarista por la Península Ibérica, a finales del siglo XVI», dins CRIADO, Manuel (coord.), *Caminería hispánica: actas del V Congreso Internacional de Caminería Hispánica (Valencia, julio 2000)*, 2 vols., Guadalajara, Aache Ediciones, II, p. 955-968.
- SALINAS, Manuel (2009), «Mitos, falsificación y realidades en la historiografía de la Vía de la Plata: acerca de una fundación mítica de Salamanca», dins GORGES *et al.* 2009, p. 281-307.
- SALVADOR, Nicasio; MOYA, Cristina (eds.) (2008), *La literatura en la época de los Reyes Católicos*, Madrid-Frankfurt am Main, Iberoamericana-Vervuert.
- SAMSON, Alexander (2006), «Florián de Ocampo, Castilian Chronicler and Habsburg propagandist: Rhetoric, Myth and Genealogy in the Historiography of Early Modern Spain», *Forum for Mordern Language Studies* 42:4, p. 339-354.

- SÁNCHEZ CANTÓN, Francisco Javier (1935), «Cartas epigráficas del Licenciado Fernández Franco (1569-1571)», *Anuario del cuerpo facultativo de archiveros, bibliotecarios y arqueólogos* 3, p. 273-291.
- SÁNCHEZ MADRID, Sebastián (2002), *Arqueología y humanismo. Ambrosio de Morales*, Córdoba, Universidad.
- SANCHIS SIVERA, José (1920), *La diócesis valentina: estudios históricos*, València, La voz valenciana.
- SANTERO, José María (1972), «Colonia Iulia Gemella Acci», *Habis* 3, p. 203-222.
- SANTONI, Francesca (1988), [scheda 1], dins *Da Pisanello alla nascita dei Musei Capitolini. L'antico a Roma alla vigilia del Rinascimento*, Catàleg de l'exposició, Milano-Roma, Mondadori-De Luca, p. 38-45.
- SAXL, Fritz (1940/41), «The Classical Inscription in Renaissance Art and Politics: Bartholomaeus Fontius: Liber monumentorum Romanae urbis et aliorum locorum», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 4:1-2, p. 19-46.
- SCHILLINGER, Karl (1979), *Untersuchungen zur Entwicklung des Magna Mater-Kultes im Westen des römischen Kaiserreiches*, Konstanz, Universität.
- SCHLECHTER, Armin (2008), «Ita Leonardus Vincius facit in omnibus suis picturis: Leonardo da Vincis Mona Lisa und die Cicero-Philologie von Angelo Poliziano bis Johann Georg Graevius», *IASOnline* [en línia], <http://www.iasonline.de/index.php?vorgang_id=2889> [consulta: 2.5.2011].
- SCHWEIKHART, Gunter (1989), «Zur Systematik der Antikenstudien von Pighius», dins HARPRATH, Richard; WREDE, Henning (eds.), *Antikenzeichnung und Antikenstudium in Renaissance und Frühbarock. Akten des internationalen Symposions (Coburg, 8-10 September 1986)*, Mainz am Rhein, P. von Zabern, p. 157-166.
- SEGURA CORVASÍ, Enrique (1949), «Una nueva corte literaria renacentista», *Cuadernos de literatura* 6, p. 147-181.
- SENSI, Luigi (2008), «Ricerche antiquarie di Francesco Maturanzio e di Alfano Alfani nella Perugia di fine '400», dins CALDELLI – GREGORI – ORLANDI 2008, III, p. 1503-1531.
- SGHEDONI, Mirca, «Il ms. Estero 111 della Biblioteca Estense Universitaria di Modena», dins FRANZONI 1999a, p. 129-131.
- SOLANA, José María; SAGREDO, Luis (1998), *La política viaria en Hispania. Siglo IV d.C.*, Valladolid, Universidad.

- SOLIN, Heikki (1997), «De renatarum litterarum syllogis epigraphicis», dins *De studiis classicis inde a Petrarca usque ad Melanchthonem in multis partibus Europae florentibus. Acta septimi conventus omnium gentium ac nationum linguae litterisque Latinis fovendis (Erfurti, 1-5 Augusti 1989)*, Roma, Herder, p. 127-139.
- (2007), «Die Berliner Handschrift von Battista Brunelleschi», *Pegasus. Berliner Beiträge zum Nachleben der Antike* 9, p. 9-46.
- (2008), «Iscrizioni antiche, rinascimentali o false? Possibilità e limiti di giudizio. Il caso di CIL, VI 3623*», dins CALDELLI – GREGORIO – ORLANDI 2008, III, p. 1341-1354.
- SOLIN, Heikki; TUOMISTO, Pekka (2007), «Appunti su Battista Brunelleschi epigrafista», dins MERISALO, Outi; VAINIO, Raija (eds.), *Ad itum liberum. Essays in honour of Anne Helttula*, Jyväskylä, University, p. 79-92.
- SPAGNOLO, Antonio (1996), *I manoscritti della Biblioteca Capitolare di Verona*, Verona, Mazziana.
- SPANÒ, Serena (1985), «Note intorno a Felice Feliciano», *Rinascimento* 25, p. 221-238.
- STENHOUSE, William (2003), «Georg Fabricius and Inscriptions as a Source of Law», *Renaissance Studies* 17:1, p. 96-107.
- (2005), *Reading Inscriptions and Writing Ancient History. Historical Scholarship in the Late Renaissance*, London, University.
- STYLOW, Armin (2002), «La inscripción de Flavia Prisca, ¿Hispana o itálica? A propósito de CIL II 180 d* = II²/5 764 = VI 18408 = 35306», *Habis* 33, p. 347-354.
- TAPIA, José Ángel (1989), *Historia de la Baja Alpujarra*, Almería, Instituto de estudios almerienses.
- TASSANO, Luisa (1979), «Notizie su Michele Fabrizio Ferrarini umanista e antiquario e sulle vicende del codice autografo di Reggio Emilia C 398», *Italia medioevale e umanistica* 22, p. 513-524.
- TATE, Robert Brian (1970), *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XV*, Madrid, Gredos.
- (1976), *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona: la seva vida i les seves obres*, Barcelona, Curial.
- (1982), «La geografía humanística y los historiadores del siglo XV», dins *Actas del cuarto congreso internacional de hispanistas*, 2 vols., Salamanca, Universidad, II, p. 691-698.

- (1997), «The Rewriting of the Historical Past - Hispania et Europa», dins GENET, Jean-Philippe (ed.), *L'histoire et les nouveaux publics dans l'Europe Médiévale (XIIIe-XVe siècles)*, Paris, Publications de la Sorbonne, p. 241-257.
- (1998), «Poles Apart: Two Official Historians of the Catholic Monarchs - Alfonso de Palencia and Fernando del Pulgar», dins SOTO, José María (coord.), *Pensamiento medieval hispano: homenaje a Horacio Santiago-Otero*, 2 vols., Madrid, CSIC, I, p. 439-463.
- TATE, Robert Brian; MUNDÓ, Anscari (1975), «The *Compendiolum* of Alfonso de Palencia: A Humanist Treatise on the Geography of the Iberian Peninsula», *Journal of Medieval and Renaissance Studies* 5, p. 253-278.
- TIELE, Pieter Anton (1887), *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-trajectinae*, 2 vols., Utrecht, Kemink et fil, I.
- TIGERSTEDT, Eugène Napoleon (1964), «Ioannes Annius and *Graecia mendax*», dins HENDERSON, Charles Jr. (ed.), *Classical, Mediaeval and Renaissance Studies in Honor of Berthold Louis Ullman*, 2 vols., Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, II, p. 293-310.
- TOLDRÀ, Maria (2003), «La producció literària del tortosí Francesc Vicent, prior de Tarragona i diputat del General (m. 1523)», *Recerca* 7, p. 265-302.
- TOSETTI, Paola (2005), «Giovanni Marcanova in San Giovanni di Verdara a Padova», dins BETELLA, Cristina (cur.), *Sulle pagine, dentro la storia. Atti delle giornate di studio LABS (Padova, 3-4 marzo 2003)*, Padova, Cleup, p. 175-217.
- TOURNOY-THOEN, Godelieve (1975/77-78), «Le manuscrit 1010 de la Biblioteca de Catalunya et l'humanisme italien à la cour de France vers 1500», *Humanistica Lovaniensia* 24, p. 70-100, 26, p. 1-81, i 27, p. 52-85.
- TRIPPE, Rosemary (2010), «Art of Memory: Recollecting Rome in Giovanni Marcanova's *Collectio antiquitatum*», *Art History* 33:5, p. 766-799.
- VAGENHEIM, Ginette (1987), «Les inscriptions ligoriennes», *Italia medioevale e umanistica* 30, p. 199-309.
- (2006), «Juste Lipse et l'édition du recueil d'inscriptions latines de Martinus Smetius», dins DE LANDTSHEER, Jeanine; DELSAERDT, Pierre (eds.), *Iam illustravit omnia. Justus Lipsius als lievelingsauteur van het Plantijnse Huis*, Antwerpen, Vereniging van Antwerpse Bibliofielen, p. 45-67.
- (2006a), «*Manus epigraphicae*. Pirro Ligorio et d'autres érudits dans les recueils d'inscriptions latines de Jean Matal», dins DERAMAIX, Marc; VAGENHEIM, Ginette (eds.), *L'Italie et la France dans l'Europe latine du XIVe au XVIIe siècle: influence*,

- émulation, traduction*, Mont-Saint-Aignan, Publications des Universités de Rouen et du Havre, p. 233-270.
- (2008), «Une amitié épigraphique: Martinus Smetius (Maarten de Smet), Carolus Clusius (Charles de l'Escluse) et Justus Lipsius (Juste Lipse)», dins *La société des amis à Rome et dans la littérature médiévale et humaniste*, Turnhout, Brepols, p. 305-315.
- VECCE, Carlo (1983), «Jean Calvet e la silloge epigrafica di Bartolomeo Fonzio», *Humanistica Lovaniensia* 32, p. 157-164.
- VELAZA, Javier (1991), «Nota sobre algunos falsos epigráficos: un pretendido testimonio de Gracchuris-Alfaro», *Caesaraugusta* 68, p. 71-76.
- VERMASEREN, Maarten (1986), *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA). V: Aegyptus, Africa, Hispania, Gallia et Britannia*, Leiden, Brill.
- VILALLONGA, Mariàngela (1986), *Jeroni Pau. Obres*, 2 vols., Barcelona, Curial.
- VUILLEUMIER, Florence; LAURENS, Pierre (2010), *L'âge de l'inscription, la rhétorique du monument en Europe du Xve au XVII siècle*, Paris, Les belles lettres.
- WARDROP, James (1960), *The Script of Humanism: Some Aspects of Humanistic Script 1460-1560*, Oxford, Clarendon Press.
- WEISS, Roberto (1962), «Traccia per una biografia di Annio da Viterbo», *Italia medioevale e umanistica* 5, p. 425-441.
- (1969), *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*, Oxford, Blackwell.
- WIEGELS, Rainer (2001), «Ein 'Gemeinschaftsgrab' für tote aus der Varusschlacht im südlichen Hispanien? – Zur frühneuzeitlichen Überlieferung zweier Inschriften und Grabepigramme», *Archivo español de arqueología* 74, p. 73-96.
- WOOD, Christopher (1998), «Early Archaeology and the Book Trade: The Case of Peutinger's *Romanae vetustatis fragmenta* (1505)», *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 28:1, p. 83-118.
- (2005), «Maximilian I as Archeologist», *Renaissance Quarterly* 58, p. 1128-1174.
- (2008), *Forgery, Replica, Fiction: Temporalities of German Renaissance Art*, Chicago-London, The University of Chicago Press.
- ZARCO, Julián (1924), *Catálogo de manuscritos castellanos de la Real Biblioteca de El Escorial*, 3 vols., Madrid, Real Biblioteca de El Escorial, I.
- ZIEBARTH, Erich (1905), «De antiquissimis inscriptionum syllogis», *Ephemeris epigraphica* 9:2, p. 187-332.

ZORZANELLO, Pietro (1980/85), *Catalogo dei codici latini della Biblioteca Nazionale Marciana di Venezia non compresi nel catalogo di G. Valentinello*, 3 vols., Trezzano, Etimar.

8.2. Bibliografia antiga (anterior a 1850)

AGUSTÍN, Antonio (1587), *Dialogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades*, Tarragona (ed. facsímil: Madrid, Jano, 1987).

BEUTER, Pere Antoni (1546), *Primera parte de la Corónica general de toda España y especialmente del reyno de Valencia*, València.

BRITO, Bernardo de (1597), *Monarchia Lusytana (...); parte primeira que contem as historias de Portugal desde a criação do mundo te o nascimento de nosso Sñor Iesu Christo*, Alcobaça.

CARO, Rodrigo (1634), *Antigüedades y principado de la ilustrissima ciudad de Sevilla y chorographia de su convento*, Sevilla.

CEÁN BERMÚDEZ, Juan Agustín (1832), *Sumario de las antigüedades romanas*, Madrid.

COQUUS, Henricus (1581), *Hispaniae nova delineatio cum antiquis et recentioribus nominibus*, Salamanca (ed. facsímil a SANZ HERMIDA, José María, *El mapa de España de Enrique Cock: Salamanca, 1581-1583*, Madrid, Círculo Científico, 2007).

ESCOLANO, Gaspar (1610/11), *Decada primera de la historia de la insigne y coronada ciudad y Reyno de Valencia*, 2 vols., València.

FINESTRES, Josep (1762), *Sylloge inscriptionum Romanarum quae in principatu Catalauniae...*, Cervera.

GERALDINI, Antonio ([1486-1488]), *Oratio in obsequio nomine Ferdinandi et Elisabeth Innocentio VIII exhibito*, Roma.

GRUTERUS, Janus (1603), *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani, in corpus absolutiss(imum) redactae, cum indicib(us) XXV*, Heidelberg.

JORBA, Dionís Jeroni (1589), *Descripcion de las excellencias de Barcelona*, Barcelona.

LÓPEZ DE CÁRDENAS, Fernando José (1775), *Franco Ilustrado. Notas a las obras manuscriptas de el insigne antiquario Juan Fernández Franco*, 2 vols., Córdoba.

MARGARIT, Joan (1545), *Paralipomenon Hispaniae libri decem*, Granada.

MARINEO, Lucio (1530), *Opus de rebus Hispaniae memorabilibus*, Alcalá de Henares.

MASDEU, Juan Francisco (1784/1817), *Historia crítica de España y de la cultura española*, 20 vols., Madrid.

- MORALES, Ambrosio (1574), *La coronica general de España, que continuava Ambrosio de Morales [...] prosiguiendo adelante de los cinco libros que el maestro Florian de Ocampo [...] dexo escritos*, Alcalá de Henares.
- MURATORI, Ludovico Antonio (1739/42), *Novus thesaurus veterum inscriptionum in praecipuis earundarum collectionibus hactenus praetermissarum*, 4 vols., Milano.
- MYLIUS, Arnaldus (1570), «Antiqua regionum (...) nomina, recentibus eorundem nominibus explicata», dins ORTELIUS, Abraham, *Theatrum orbis terrarum*, Antwerpen.
- NEBRIJA, Antonio de (1491), *Epithalamium in nuptiis clarissimorum Lusitaniae principum Alphonsi ac Helisabethae Iunioris*, Salamanca.
- (1495), *Introductiones Latinae cum commento*, Salamanca.
- (1510), *De mensuris repetitio sexta*, Salamanca.
- (1536), *Dictionarium oppidorum civitatum montium fontium... & locorum memorabilium nomina*, dins id., *Dictionarium Ael. Antonii Nebrissensis com ex aliis eiusdem autoris commentaris... nunc denuo impressum*, Granada.
- OCAMPO, Florián de (1543), *Los quatro libros primeros de la Cronica general de España*, Zamora.
- ORTELIUS, Abraham (1578), *Synonymia geographica*, Antwerpen.
- (1586), «Hispaniae veteris descriptio ex conatibus geographicis Abrah. Ortelii», dins id. (1590), *Additamentum IV Theatri orbis Terrarum*, Antwerpen.
- PADILLA, Lorenzo de [ca. 1568], *Chronicas de España*, [Madrid].
- PANVINIO, Onofrio (1558), *Fastorum libri V a Romulo rege usque ad imperatorem Caesarem Carolum V Austrium Augustum*, Venezia.
- PAU, Jeroni (1491), *Barcino*, Barcelona.
- POMPONIO LETO, Giulio (1499), *Romanae historiae compendium ab interitu Gordiani iunioris usque ad Iustinum III*, Venezia.
- RESENDE, André de (1593), *Libri quattuor de antiquitatibus Lusitaniae*, Évora.
- SANSOVINO, Francesco (1582), *Della origine, et de' fatti delle famiglie illustri d'Italia*, Venezia.